

ІСТОРІЯ

ЕКОНОМІЧНИХ УЧЕНЬ

УО2я73
і-90

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ УЧЕНЬ

Підручник

Затверджено Міністерством освіти і науки України

Київ 2001

Автори:

- Л. Я. Корнійчук**, д-р екон. наук, проф.
[розділи I, III, V, X, XI, XIV],
Н. О. Татаренко, канд. екон. наук, доц.
[розділи IV, VI, VII, VIII (§ 1, 2), XIII, XV, XVI],
А. М. Поручник, д-р екон. наук, проф.
[розділи VIII (§ 3), IX, XIII (§ 2)],
О. В. Ткаченко, канд. екон. наук, доц.
[розділи II (§ 4), XII],
Г. Ю. Кириллова, канд. екон. наук, доц.
[розділ II (§ 1, 2, 3)]

За редакцією

Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко

Рецензенти:

- Ю. М. Пахомов**, акад. НАН України
(Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України),
А. І. Кредісов, д-р екон. наук, проф.
(Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка)

429770

190

Історія економічних учень: Підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник та ін.; За ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К.: КНЕУ, 2001. — 564 с.

ISBN 966-574-152-7

У підручнику висвітлено історію розвитку економічної думки від стародавніх часів до наших днів. Основну увагу приділено викладенню провідних економічних концепцій, характеристики основних напрямів та шкіл економічної теорії. Економічні доктрини розглядаються з позицій сучасних уявлень про закономірності економічного й соціального розвитку суспільства. Розкрито історію економічної думки в Україні, показано внесок українських учених у розвиток економічної науки.

Для студентів економічних вищих навчальних закладів і факультетів.

ББК 65.02

© Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко,
А. М. Поручник та ін., 2001
© КНЕУ, 2001

ISBN 966-574-152-7

НТБ ВНТУ
м. Вінниця

ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ КУРСУ

1. Предмет курсу

Економічне життя суспільства є надзвичайно багатогранним. Його вивчає система економічних наук, які включають науки про загальні закони економічного розвитку, галузеві економічні науки, науки, що розглядають конкретні економічні процеси та явища, науки про народне господарство.

Кожна з них має свій предмет, своє коло досліджуваних питань. Першість серед усіх економічних наук належить економічній теорії (політичній економії). Політична економія як наука склалась у XVII ст. Вона є результатом тривалого історичного розвитку економічної думки.

Економічна думка зародилась у глибокій давнині і пройшла складний шлях від емпіричного розуміння економічних явищ до формування наукових теорій. Очевидно, уже в первісному суспільстві люди замислювались над економічними явищами. Але ці їхні погляди ще не склалися в будь-яку систему. Перші спроби систематизації економічних поглядів можна віднести до стародавньої доби й середньовіччя. Проте й вони ще не склалися у наукові системи.

Економічні знання стали самостійною галуззю досліджень у XVI—XVII ст. — в епоху меркантилізму, хоч і тоді дослідники займалися аналізом тільки окремих економічних проблем.

Видатний економіст Йозеф Шумпетер писав, що меркантилізм був не стільки науковим напрямом, скільки практичною політикою. Так само і література меркантилістів була вторинним явищем і містила лише зачатки науки.

Таку оцінку меркантилізму заперечує відомий англійський економіст М. Блауг. Він пише, що не можна, наслідуючи Шумпетера, «зводити меркантилізм лише до другорядної течії поступального розвитку економічного аналізу»¹. У меркантилістській літературі вже містилися основні елементи класичного підходу, підкреслює Блауг.

¹ Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. — М., 1994. — С. 27.

Меркантилістів цікавили, зокрема, питання визначення суті багатства, яке вони ототожнювали із золотом і сріблом, регулювання зовнішньої торгівлі з метою забезпечення припливу дорогоцінних металів у країну, заохочення експорту, протекціоністські тарифи на імпорتنі товари тощо.

Зрозуміло, що в добу панування торгового капіталу основними були питання, зв'язані з торгівлею. Іще не існувало науки, яка б ґрунтувалась на економічних законах і охоплювала всі сфери людської економічної діяльності. Початки такої науки було закладено А. Смітом — представником класичної політичної економії. Саме А. Сміт створив першу систему політичної економії, узагальнивши нагромаджені до нього окремі економічні знання.

Послідовники й учні А. Сміта розвивають теорію, вносять в неї нові ідеї. Згодом з'являється критична течія у політичній економії, представники якої (зокрема С. Сімонді, котрий називав себе учнем А. Сміта) виступають із критикою «економічної ортодоксії». Ця критика забезпечила появу нових напрямів економічної думки.

Формуються соціалістичні ідеї. Виникає утопічний соціалізм, з'являється марксизм, який проголошує себе науковим соціалізмом.

У 70-х роках XIX ст. економічна думка була репрезентована, з одного боку, історичною, а з іншого — суб'єктивно-психологічною школою, яка ознаменувала розвиток політичної економії на нових, маржинальних (граничних) засадах. На цих засадах наприкінці XIX ст. формується неокласичний напрям економічної думки, з появою якого зв'язане становлення мікроекономіки.

Новим етапом розвитку політичної економії стала поява у 30-х роках так званого кейнсіанства.

Кейнсіанці, на відміну від неокласиків — прихильників економічного лібералізму, на перший план висувають проблему регулювання ефективного попиту. З появою кейнсіанства зв'язане також формування нового розділу економічної науки — макроекономіки.

Неокласичний напрям і кейнсіанство з моменту їхньої появи і до наших днів пройшли складний еволюційний шлях, по черзі виходячи на перший план і в економічній теорії, і в економічній політиці.

Своєрідним напрямом економічної думки є інституціоналізм, який виник наприкінці XIX — на початку XX ст. Цей напрям, який за предмет свого дослідження взяв переважно позаекономічні фактори, розширив поле аналізу економічних наук, інтегрував економічну теорію з іншими суспільними науками.

Значний внесок у розвиток економічної думки зробили соціал-реформістські концепції. Знання цих концепцій є практично цінним для формування ринкової економіки в пострадянських країнах.

Зрештою, не можна обминути процес історичного розвитку економічної думки в нашій країні. Тривалий час українська економічна

думка взагалі не досліджувалась, а видатні українські економісти оголошувались російськими і вивчалися у відповідному контексті єдиного суспільно-економічного простору.

Процес розвитку економічних поглядів та ідей і є предметом історії економічної думки. Цей курс охоплює також економічні погляди, які не склалися в систему.

Складовою частиною його є історія економічних учень, тобто економічних поглядів, які об'єднувались у певну систему. Таким чином, історія економічних учень є поняттям вужчим, ніж історія економічної думки. А історія політичної економії, у свою чергу, є основою історії економічних учень.

Зрозуміло, що цей розподіл є досить умовним. Будь-який підручник з історії економічних учень¹ розглядає, власне, історію економічної думки, досліджує процес виникнення й розвитку економічних поглядів та ідей, починаючи зі стародавнього світу. Тобто історія економічної думки та історія економічних учень ототожнюються.

Французькі економісти Ш. Жід і Ш. Ріст у підручнику з історії економічних учень² як синонімічними користуються термінами: історія економічних учень, історія економічних ідей, історія економічної думки, історія політичної економії.

Те саме стосується і вже згадуваного підручника з історії економічної думки англійського економіста М. Блауга. Він уживає терміни: історія економічної думки, історія економічної науки, історія економічної теорії. Усе це дає підстави зробити висновок, що йдеться, власне, про історію економічної науки в більш чи менш широких межах.

Щодо методико-методологічних засад аналізу історії економічної думки, то вони можуть бути різними залежно від того, якої мети бажає досягти дослідник. У літературі виділяють, в основному, два принципи, два методи: історичний, або хронологічний, і логічний. Історичний підхід передбачає розгляд ідей, теорій у порядку їхнього виникнення та формування. Він дає змогу проаналізувати сукупність поглядів, ідей на певному етапі суспільного розвитку й дальшу еволюцію цих ідей. Такий підхід може поєднуватися з аналізом соціально-економічних умов, що в них формувалися ці погляди та ідеї.

Логічний метод ґрунтується на дослідженні еволюції концепцій чи теорій, без достатнього урахування їхнього зв'язку з іншими теоріями та з історичними умовами. У такому разі досліджуються самі тільки теорії, концепції, логіка їхнього розвитку. Досить часто обидва методи поєднують.

¹ Див.: История экономических учений. — М., 1983; История экономических учений. — Ч. 1 — II. — М., 1989.

² Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений. — М., 1995.

Варто згадати і так званий мотиваційний, або класовий, метод, коли аналіз економічної думки підпорядковується економічній мотивації. Визначаються класи, які ведуть боротьбу за відповідну частку кінцевого продукту, а відтак — класова позиція теоретиків, ідеологів того чи того класу. Цей метод використовував К. Маркс і його послідовники.

Не заперечуючи наявності такої боротьби, треба, проте, урахувати, що це лише одна зі складових характеристик суспільства, а її теоретичне обґрунтування — одна зі складових економічної теорії. Очевидно, річ у тім, щоб теоретично вирішувати передовсім питання ефективного функціонування економіки.

Може застосовуватись і територіальний метод, що передбачає дослідження історії економічної думки в певних країнах. Кожний метод має свої переваги і недоліки. Застосовується той чи той метод, як уже зазначалось, залежно від того, які завдання ставить перед собою дослідник. Може використовуватись поєднання різних методів, особливо у разі навчальних, а не безпосередньо наукових завдань.

З проблемою методико-методологічних засад дослідження й викладу матеріалу безпосередньо зв'язане питання періодизації історії економічної думки та визначення пріоритетів, що підлягають аналізу.

Економічні теорії та школи можна досліджувати відповідно до історичної послідовності їхнього виникнення й розвитку, тобто користуватись історичним методом дослідження. Саме таку періодизацію подано в цьому підручнику. Тут досліджується історія економічної думки Стародавнього світу та середньовіччя, теорія меркантилізму, що охоплює XV—XVII ст., класична політична економія та її еволюція у XVIII — першій половині XIX ст., а також виникнення критичного напрямку в політичній економії і формування соціалістичних ідей (перша половина XIX ст.).

Друга половина XIX ст. характеризується формуванням марксизму, виникненням маржиналізму, розвитком ідей історичної школи та становленням неокласичного напрямку. У рамках XX ст. аналізується виникнення та еволюція основних напрямів сучасної економічної думки: неокласичного, кейнсіанства та інституціоналізму. Предметом дослідження є також соціал-реформізм і радянська економічна думка. Отже, в даному разі періодизація здійснюється за історико-хронологічною ознакою. Проте історичні межі, етапи розвитку економічної думки виокремлюються відповідно до панівних економічних теорій.

У марксистській літературі застосовувався класовий принцип періодизації в поєднанні з формаційним. Аналізувалась економічна думка Стародавнього світу, середньовіччя (феодалізму), доби капіталізму й соціалізму. У рамках капіталізму економічна думка поділялась на буржуазну класичну (наукову) та буржуазну вульгарну (ненаукову). Розглядалась також дрібнобуржуазна економічна думка.

У сучасній літературі деякі автори пропонують нову періодизацію, нову структуру курсу історії економічної думки. Так, Я. Ядгаров вважає за необхідне застосувати позбавлену класового підходу періодизацію етапів і напрямів розвитку економічної думки.

Він пропонує поділити історію економічної думки (економічних учень) на три етапи: 1) економічні вчення доби доринкової економіки; 2) економічні вчення доби нерегульованої ринкової економіки; 3) економічні вчення доби регульованої (соціально орієнтованої) ринкової економіки¹. Не вдаючись у детальну критику такої схеми, зауважимо, що далеко не всі теорії вкладаються в запропоновані автором етапи. Це особливо стосується третього етапу.

Щодо пріоритетів, то цілком зрозуміло, що всю історію економічної думки, навіть у стислому викладі, неможливо вмістити в одній книжці. Кожний дослідник обмежує себе певними періодами, напрямами, країнами. У нашому підручнику теж досліджуються лише основні напрями, школи, які сприяли формуванню сучасних економічних ідей.

Важливим моментом дослідження історії економічної думки є виявлення співвідношення між економічними теоріями та ідеологією. Ця проблема є особливо актуальною для пострадянських країн. Адже історія економічної думки, як і всі суспільні науки, була занадто ідеологізованою. Деякі економісти пострадянських країн удаються тепер у іншу крайність. Намагаючись позбутись марксистського догматизму та зайвої ідеологізації економічної теорії, вони заперечують будь-який зв'язок економіки та ідеології. Але ігнорувати цей зв'язок неправомірно. Це питання є предметом широких дискусій серед західних економістів. Усі вони визнають роль ідеології, проте не всі однаково визначають цю роль. Одні економісти заперечують наявність ідеологічних елементів у економічній теорії, інші — визнають ці елементи як такі, що реально існують і є неминучими. Одні намагаються «звільнити» економіку від ідеології, інші — визнають функціональну роль ідеології і науки як знарядь соціального контролю.

Ті, хто заперечує роль ідеології в економічній теорії, твердять, що «чисту» економічну теорію можна використати для дослідження будь-якої економічної системи без огляду на її ідеологічну суть. Інші — навпаки, наголошують на необхідності враховування ідеологічних аспектів у економічному аналізі.

Як правило, радикальніші економісти надають цій проблемі більшого значення. Ортодоксальні, або консервативні, — применшують її роль. Крім того, є різні погляди й на саму суть ідеології: західні економісти визнають її явищем групової, професійної свідомості, а не особливою формою класової свідомості, як К. Маркс.

¹ Див.: Ядгаров Я.С. История экономических учений. — М., 1996. — С. 9.

Й. Шумпетер визнавав вплив ідеології на економічну теорію, але вважав, що він не є суттєвим. Шведський економіст Г.Мюрдаль твердив, що політико-ідеологічні елементи неможливо усунути з економічного аналізу, хоч їхня роль у сучасному суспільстві поступово зменшується. А відомий французький економіст, лауреат Нобелівської премії (1988) Моріс Алле, навпаки, підкреслював посилення політизації науки й наукової діяльності «через вплив ідеологічних концепцій, до якого б крила вони не належали». І саме тому економіка, на його думку, ще не є «справжньою наукою», оскільки «її вихідний матеріал тісно зв'язаний із інтересами та ідеологією»¹. Англійські економісти Моріс Добб і Дж. Робінсон стверджують, що економічна теорія неминуче має ідеологічний характер. Дж. Робінсон наголошує, що економічний аналіз відіграє основну роль у виправданні існуючого ладу. Американський економіст Пол Сузі неокласичний економічний аналіз прямо називав однією зі стадій апологетики капіталізму. Польський економіст Оскар Ланге й американський Р. Хейлбронер наголошували на безпосередній залежності економічних теорій від ідеології. І справді, якщо розглядати історичну еволюцію економічної думки, то зв'язок економічних теорій і ідеології простежується досить виразно.

А. Сміт проголошував ідею гармонії приватних і суспільних інтересів. Проте він поширював цю ідею лише на виробництво багатства, а не на його розподіл. На відміну від А. Сміта Д. Рікардо поклав саме проблему розподілу в основу своєї праці. Він висловив думку про протилежність і взаємозалежність заробітної плати й прибутку, наголосив на трудовому характері ренти. Теорію ренти Рікардо використав у боротьбі проти землевласників, викриваючи протилежність їхніх інтересів та інтересів робітників і промисловців.

Сісмонді одним із перших поставив проблему становища робітничого класу за умов капіталізму, виступивши з критикою ідеології економічного лібералізму класиків. Економічна свобода сприяла не лише розвитку продуктивних сил, вона призвела до зuboжіння робітничого класу і криз. Сісмонді намагається з'ясувати причини цих явищ і знайти способи їх подолати.

Сісмонді не був соціалістом, проте його ідеї знайшли підтримку в соціалістів Прудона, Родбертуса, Лассаля. Вони виступали із закликами справедливішого розподілу, втручання держави в економічні й соціальні процеси, реформування суспільства. Соціалістичні утопісти ставили своїм завданням вирішення соціальних питань. Проблема розподілу вони підпорядковували проблемі відносин власності і на цій підставі дійшли висновку про протилежність інтересів, суперечності між трудящими й «експлуаторами». Вирі-

¹ Алле Морис. Экономика как наука. — М., 1995. — С. 28,100.

шення соціальних проблем вони сподівалися здійснити через свідому й розумну діяльність суспільства, організацію асоціацій, добровільну кооперацію. Проти теорій соціалістів виступали Бастіа і Кері, проголошуючи гармонію інтересів праці й капіталу. Ця гармонія зумовлена тим, що, на їхню думку, частка праці й капіталу в продукті зростає паралельно, проте частка праці зростає й абсолютно й відносно, а капіталу — лише абсолютно.

Історична школа сприяла розвитку та поширенню реформізму, зокрема доказу доцільності його застосування у сфері розподілу.

Маркс чітко й однозначно сформулював проблему класових суперечностей, експлуатації. Її суть полягає у привласненні капіталістами додаткової вартості. Усунення експлуатації, за Марксом, можливе лише революційним шляхом.

Маржиналісти розподіл пов'язують із оплатою факторів виробництва, хоч самі фактори та їхня продуктивність набувають нового тлумачення. Теорія граничної корисності маржиналістів передбачала відхід від розгляду соціально-економічних відносин. Проте її ідеологічна спрямованість породила особливо багато суперечок. Якщо Шумпетер уважав за можливе розглядати її як ідеологічно нейтральну, то Дж. Робінсон заявляла, що цю теорію просякнута ідеологією і її покликано покласти край іншим ідеологіям.

Маршалл, як і маржиналісти, теорію розподілу зв'язує з теорією факторів виробництва. Проте в нього, на відміну від маржиналістів, і, зокрема, їхньої теорії граничної продуктивності, ідеться про умови попиту і пропозиції, якими визначається нормальна ціна кожного фактора виробництва. І тому завдання теорії розподілу Маршалл убаचाє в тім, щоб з'ясувати елементи, рушійні сили, які визначають попит і пропозицію. Він визнає недосконалість розподілу, його нерівність, проте виступає проти соціалістичних принципів рівного розподілу. Маршалл запропонував замінити назву «політична економія» новою — наука економіки (economics).

Якщо у XIX ст. відбувалася гостра теоретична боротьба різних шкіл, котра ще посилювалась політичними розбіжностями й різними соціальними інтересами, то поява нової функціональної теорії «economics» означала послаблення її соціальної і класової спрямованості.

Але разом з неокласичним напрямом виник інституціоналізм, прихильники якого одразу заявили про себе гострою критикою капіталізму, критикою «бездіяльного, паразитичного класу». Інституціоналісти виступили з вимогою соціального контролю суспільства над економікою.

Кейнс не надавав особливого значення політичним і соціальним факторам і стояв на позиціях безперервності економічного розвитку, хоч і не заперечував необхідність реформ. Проте в посткейнсіанців у центрі уваги стоять проблеми економічного зростання й розподілу.

У 70-х — початку 80-х рр. на зміну кейнсіанству прийшов неоконсерватизм, який спирався переважно на неокласичні ідеї, хоч у неоконсервативних теоріях чіткіше виявляється ідеологічна спрямованість. Прихильники цих теорій виправдовують нерівність у доходах, у розподілі багатства. Вони виступають за податкові пільги для найбагатших верств населення, домагаються скорочення соціальних програм. Про зростання ролі політики та ідеології у неокласичному напрямі писали й західні економісти, зокрема американці А. Айхнер і Р. Ерл.

Не залишався незмінним і економікс після появи перших досліджень з цієї дисципліни А. Маршалла (1890) і американського економіста А. Гедлі (1896). Маршалл називав економікс наукою «чистою і прикладною», незалежною від державної політики.

Такі самі погляди висловлював і професор Чиказького університету Ф. Найт, який писав, що поява економікс означала відокремлення чистої науки від проблем державної політики. Проте ці заяви цілком безпідставні. Навіть сам Найт, визначаючи проблеми економікс, не зміг уникнути питань державної політики.

У всесвітньо відомому підручнику П. Самуельсона «Економікс»¹ спостерігається поступове зростання інтересу як до політичних, так і до соціальних проблем. До того ж Самуельсон неодноразово повертається до терміна «політична економія», підкреслюючи соціальну значущість останньої і увагу до соціальних проблем. На думку Самуельсона, предмет політичної економії (економічної теорії) збігається з предметом таких наук, як соціологія, психологія тощо².

Отже, будь-які спроби заперечити зв'язок економічної теорії та ідеології, створити деідеологізовану історію економічної думки не мали успіху. І не випадково американський економіст Уоррен Дж. Семюельс писав: «Неокласична школа, кейнсіанство, монетаризм, марксизм і інституціоналізм — усі ці напрями економічної думки є більшою чи меншою мірою невизначеними, але відносно відособленими парадигмами. Усі вони функціонують як ідеологія, виступаючи одночасно як пізнавальні системи і як вираз систем цінностей»³.

Щодо більш широкого аспекту визначення місця й ролі ідеології в науці й усьому духовному житті, то тут для другої половини ХХ ст. можна назвати два етапи, два підходи до вирішення проблеми. У 50—60-ті роки, а це був період економічного піднесення в розвинених капіталістичних країнах, з'являється цілий ряд концепцій, що проголошували «деідеологізацію» західного суспільства й міжнародного життя в цілому.

¹ Підручник вийшов з друку 1948 р. і дотепер витримав 13 перевидань.

² Див.: Самуельсон П. Економікс. — М., 1964. — С. 26.

³ Семюельс У. Дж. Идеология в экономическом анализе // Современная экономическая мысль. — М., 1981. — С. 678.

Одним із перших, хто заклав основи концепції «деідеологізації» у праці «Опіум інтелектуалів» (1955), був французький соціолог Р. Арон. На початку 60-х рр. ця ідея розроблялася в різних варіантах американськими вченими С. Ліпсетом, А. Шлезінгером, Т. Парсонсом. Д. Белл у збірці статей «Кінець ідеології» (1969) прямо заявляє, що традиційні системи вичерпали свої творчі можливості й відходять у минуле.

У 70-ті роки західні теоретики оголосили про «оновлення духу», виникнення «нової ідеології». Вони закликали до «реідеологізації» західного суспільства, тобто відродження ідеологізації. Переглядають свої погляди щодо ролі ідеології в сучасному суспільстві Р. Арон, Д. Белл, С. Ліпсет, Т. Парсонс та інші. А західнонімецький соціолог Є. Хельце в монографії «Ідея та ідеологія» (1969) заявив про необхідність оцінювати значення ідеології в рамках історичного процесу, відмовитись від концепції деідеологізації як такої, що не витримує критики, не підтверджується фактами. Він підкреслював, що ідеологія активно втручається в усі сфери життя, що навіть саме поняття «деідеологізація» уже має ідеологічне забарвлення. Поява цієї ідейної хвилі, що означала посилення ролі ідеології, позначилась на всіх напрямках суспільної думки.

2. Завдання курсу

Яким є завдання курсу, або для чого ми вивчаємо історію економічної думки?

Оволодіння економічною теорією потребує знання магістрального шляху розвитку економічної думки. Історія економічної думки розкриває процес виникнення економічних категорій, концепцій, теорій, показує їх спадкоємність і безперервність процесу.

Відомий англійський історик економічної думки М. Блауг пише, що вивчення історії економічної науки потрібне для того, щоб ліпше знати інтелектуальну спадщину, яку нам залишили попередні покоління. На підтвердження своєї думки він цитує слова англійського поета Т. С. Еліота і навіть бере їх епіграфом до своєї праці: «Хтось сказав: "Письменники минулого ще далі від нас тому, що ми знаємо значно більше за них". І це правильно: ми знаємо більше тому, що ми їх читали»¹.

Вивчення історії економічної думки необхідне і для розуміння й розвитку сучасних економічних теорій.

Визнаний авторитет у галузі історії економічної думки японський економіст Такаші Негіші в книжці «Історія економічної теорії», як і Блауг, ставить запитання: «Для чого ми вивчаємо історію економічної думки?» Даючи відповідь, він наголошує, що це необхідно

¹ Блауг М. Назв. тв., с.660.

не лише для того, щоб довідатись, як сприймали і вирішували економічні проблеми в минулому, а й для розуміння сучасних теорій, які часто успадковують теорії минулого. «Порівняльне дослідження економічних теорій тепер, — пише Негіші, — можливе лише на базі визначення того, як ці різні теорії розвинулись із тих чи інших традицій, що домінували в минулому. Корисна конкуренція між парадигмами стала можливою лише завдяки вивченню історії економічної думки»¹. І справді, сучасні неокласичні теорії неможливо зрозуміти без глибокого усвідомлення ідей класиків. Кейнс, наприклад, називає своїми попередниками меркантилістів і Мальтуса. Монетаризм, який відіграє провідну роль у сучасній економічній думці, розвиває ідеї кількісної теорії грошей, започаткованої ще в XVII ст.

Блауг писав з цього приводу: «Сучасна теорія вкрита рубцями вчорашніх проблем, нині вже вирішених, учорашніх промахів, нині виправлених, і не може бути повністю зрозумілою, якщо не розглядати її як спадщину минулого»².

Ясна річ, розвиток економічної думки не є тільки безперервним накопиченням і вдосконаленням економічних ідей. У різні економічні епохи вчені досліджують різні економічні реальності. І економічні ідеї минулого можуть бути не лише підвалинами теорії, а й застереженням від сучасних помилок.

Отже, глибоке розуміння суті сучасних економічних теорій потребує з'ясування джерел їхнього зародження й розвитку. А знання сучасних економічних теорій дає змогу розуміти й формувати економічну політику держав, в основу якої завжди беруться ті чи ті економічні теорії. Чому, наприклад, економічно розвинуті країни у своїй економічній політиці перейшли від кейнсіанських рецептів до неокласичних теорій? Як формувалась економічна політика в колишньому СРСР? Яку економічну політику проводять зараз пострадянські країни, зокрема Україна? Які теорії лежать в її основі?

Економічні проблеми торкаються нас усіх. Ніхто не лишається байдужим до таких категорій, як заробітна плата, податки, безробіття, інфляція тощо. І якщо економічно неосвічені люди сприймають ці категорії інтуїтивно, то професіонали мають не тільки глибоко розуміти їхню суть, а й знати історію виникнення й розвитку з тим, щоб впливати на економічну політику сьогодення.

Знання історії економічної думки важливе для оволодіння культурою економічного мислення, для творчого сприйняття й використання економічної теорії, для дальшого розвитку економічної науки.

Історія економічної думки як науки теж має свою історію. Спроби критично осмислити теоретичні доробки попередників трапляються

¹ Такаши Негіши. История экономической теории. — М., 1995. — С.18.

² Блауг М. Назв. тв., с.34.

уже в працях стародавніх мислителів: Ксенофонта, Платона, Арістотеля. Критичному аналізу піддають погляди меркантилістів представники класичної політичної економії. Критичний аналіз класичної політичної економії має місце у працях представників історичної школи в Німеччині, у працях Сімонді тощо. Такий підхід притаманний і наступним етапам розвитку економічної науки. Отже, праці з політичної економії завжди містили критичні оцінки попередників.

Щодо спеціальних досліджень з історії економічної думки, то початок їм було покладено статтями передовсім у Британській енциклопедії. Класичною працею з історії економічної думки є «Теорії додаткової вартості» К. Маркса.

Першим фундаментальним дослідженням з історії економічної думки вважають книжку Й. Шумпетера «Історія економічного аналізу» (1954), яка здобула високу оцінку фахівців. Згодом з'являється ціла низка праць з історії економічної думки — Е. Жамса, М. Блауга, Б. Селігмена, Такаші Негіші, Р. Хейлбронера та багатьох інших.

Викладання курсу історії економічної думки в університетах почалось наприкінці ХІХ ст. Протягом першої половини ХХ ст. спостерігалось як періодичне підвищення інтересу до курсу, так і втрата такого інтересу.

Як пише М. Блауг, на початку 60-х рр. історію економічної думки як предмет викладання було фактично виключено з програм англійських і американських університетів¹. Але в 70-х рр. спостерігається «злива статей і книжок з історії економічної теорії... не кажучи вже про відновлення читання курсів з історії економічної думки на економічних факультетах усього світу»².

У СРСР читали переважно курс «Критика буржуазних економічних теорій», в якому вся буржуазна політична економія (після класичної) оголошувалась згідно з марксистською формулою вульгарною, тобто ненауковою.

Саме тому такою важливою для нас тепер є відповідна переоцінка цінностей.

Визначаючи роль історії економічної думки для розуміння й розвитку сучасної економічної теорії, звернімося знову до Блауга, який писав: «Правильно, що не слід вивчати сучасну теорію ціни, не знаючи Адама Сміта. Але не менш правильно й те, що не слід читати Адама Сміта до вивчення сучасної теорії ціни. Між минулим і сучасним економічним мисленням існує взаємодія, бо незалежно від того, чи вивчаємо ми їх коротко чи багатослівно, кожне покоління переписуватиме наново історію економічної думки»³.

¹ Див.: Блауг М. Назв. тв., с. XXVIII.

² Там само.

³ Там само, с. XXIV.

ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. МЕРКАНТИЛІЗМ

Історія економічної думки бере свій початок у глибокій давнині. Уже первісні люди мали якісь зачатки господарських знань, котрі були результатом осмислення виробничого досвіду. З розвитком суспільства виникали ширші уявлення про економічні відносини, з'явилися окремі висловлювання, ідеї економічного характеру. Вони стали складовою архаїчного мислення і дійшли до нас в усній творчості стародавніх народів, релігіях, міфах, легендах та переказах, а пізніше знайшли своє відображення у писемних творах.

З часом окремі мислителі спробували проаналізувати характерні риси господарських явищ. Проте їхні економічні погляди ще не відокремилися в якусь самостійну галузь знань. Певні економічні питання (наприклад, опис виробничого досвіду, поради щодо організації та ведення господарства, характеристика економічної політики держав та економічного змісту реформ різних правителів тощо) було відображено, головне, у документах нормативного характеру, що регламентували господарську діяльність, економічні відносини між громадянами, а також у творах стародавніх авторів. У процесі історичного розвитку формується економічне мислення, а окремі висловлювання, поодинокі ідеї переростають у систему економічних знань, в економічні вчення. Це започаткувало етап виникнення та становлення економічної науки.

Немає сумніву, що вивчення економічної думки слід розпочинати з часів появи людського суспільства. Проте нині досліджено лише ті економічні погляди та ідеї стародавнього світу, які було викладено в писемних джерелах. Тому огляд історії економічної думки починається з характеристики економічних уявлень народів періоду стародавніх цивілізацій.

Ясна річ, економічна думка стародавнього світу відображала стан соціально-економічного та політичного розвитку тогочасних суспільств. Деякі з них були суспільствами азійського способу виробництва (держави стародавнього Сходу), інші — суспільствами античного способу виробництва (Стародавня Греція та Стародавній Рим). Відмінності між ними й визначали особливості їхньої економічної думки.

1. Економічна думка стародавнього Сходу

Писемні джерела, на підставі яких можна досліджувати економічну думку стародавнього Сходу, — це, як правило, зведення законів, юридичні акти, документи господарської звітності та твори про управління державою й державним господарством. Тому багато з них мають нормативний характер і відображують позицію насамперед правлячих верств — фараонів, царів, вельможних придворних та чиновників. Економічному знанню притаманні догматизм, апріорність і значною мірою символізм. Незважаючи на це, давньоєгипетські мислителі згодом намагалися досягнути та використати ці знання. Найважливіші економічні ідеї народів стародавніх цивілізацій неодноразово коментували й розвивали наступні покоління, саме їх було покладено в основу економічних поглядів учених середньовічного Сходу. Тоді ж (починаючи з IV тисячоліття до н.е.) були започатковані конкретні економічні науки (статистика, облік та аналіз господарської діяльності, управління і т. ін.), які набули дальшого розвитку в античному періоді (I тисячоліття до н.е. — IV століття н.е.).

Одні з перших відомих нам пам'яток економічної думки належать до епохи *Стародавнього Єгипту*. У них знайшли відображення численні питання організації та управління державним господарством, а також уявлення стародавніх єгиптян про власність, рабство, товарно-грошові відносини. Про економічну думку Стародавнього Єгипту можна довідатися насамперед з творів державних чиновників (писарів). До нашої доби дійшли «Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мерікара», «Проречення Іпусера», «Пророцтво Неферті», «Повчання Ахтоя, сина Дуауфа, своєму синові Піопі», різні адміністративно-господарські та юридичні документи.

У Стародавньому Єгипті здійснювався ретельний облік трудових та матеріальних ресурсів. Тому періодично проводилися переписи населення з урахуванням вікових і професійних особливостей, складалися земельні кадастри, обліковувалась худоба та інші матеріальні ресурси. Адміністративно-господарські документи характеризують організацію та управління державним (царсько-храмовим) господарством, організацію праці царських ремісників (майстрів) та землеробів — безпосередніх виробників матеріальних благ у староегипетському суспільстві.

Важливе місце у давньоєгипетській літературі належить повчаням — творам дидактичного характеру, в яких розглядаються питання управління державним господарством на найрізноманітніших його рівнях. Так, наприклад, «Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мерікара» (XXII ст. до н.е.) дає уявлення про політичні та економічні функції фараона — глави держави, про класовий характер староегипетської влади. Автор говорить про необхідність

ворожого ставлення до незаможних та придушення натовпу, з одного боку, і возвеличування, нагородження царем своїх вельмож, жерців — з іншого. Тоді вони працюватимуть задля царя як один загін і не буде серед них бунтарів¹. У «Повчанні Ахтоя, сина Дуауфа, своєму синові Піопі» (XXI — XVIII ст. до н.е.) не тільки узагальнюється життєвий досвід, а й описується соціальна структура Стародавнього Єгипту. При цьому оспівується та прославляється професія писаря (чиновника), яка давала змогу посісти високе місце в ієрархічній державній системі. Ідеться про привілеї, незалежність, загальне пошанування посади писаря, яку можна було отримати лише після підготовки в спеціальній школі писання.

Заслужують на увагу такі пам'ятки економічної думки Стародавнього Єгипту, як «Проречення Іпусера» (відома копія початку XVIII ст. до н.е.) та «Пророцтво Неферті». Вони розповідають про соціальний переворот, що стався у XXIII—XXI ст. до н.е., описують розпад централізованої системи управління, розкрадання податкових декларацій, знищення сувоїв законів судової палати та ін. Лихо для держави — порушення суворої регламентації господарства, брак контролю за діяльністю виробників та бездіяльність чиновників. У цих творах всіляко обстоюється ідея централізму, єдності давньоєгипетської держави — надійної запоруки порядку в країні та стабільних доходів чиновників державного апарату.

Одним із найдавніших центрів людської цивілізації була *Месопотамія (Дворіччя)*. На відміну від Стародавнього Єгипту, у державах цього регіону порівняно швидко розвивалися приватна власність та товарно-грошові відносини, посилювалося соціальне розшарування суспільства. Держава намагалася за допомогою законодавства регулювати економічну діяльність населення та регламентувати приватноправові відносини.

Відомою пам'яткою економічної думки XVIII ст. до н.е. є закони вавилонського царя Хаммурапі. Текст законів складається зі вступу, 282 статей та підсумку. Основна мета законів — усебічне зміцнення економічної влади держави. Найбільш цікаві (з економічного погляду) статті, присвячені питанням охорони власності вавилонських громадян, питанням оренди, найму, лихварства. Розвиток товарно-грошових відносин допускається у тій мірі, яка не спричинятиме масового зубожіння вільних громадян. Закони Хаммурапі захищають приватну власність, особливо власність царя, храму, державних службовців та воїнів. Зазіхання на неї карається смертю або, у ліпшому випадку, продажем винуватця у довічне рабство. У цілому закони царя Хаммурапі є системою правових норм, спрямованих на регулювання соціально-економічних відносин у Вавилоні XVIII ст. до н.е.

¹ Хрестоматія по історії древнього Востока. — Ч. I. — М., 1980. — С. 31.

Економічна думка *Стародавньої Індії*, як правило, була оповита релігійною оболонкою. Економічні проблеми окремо не досліджувалися, а розглядалися в давньоіндійській літературі лише у зв'язку зі спробами вирішення соціальних та політичних завдань. В основі староіндійських уявлень про суспільство лежала концепція станової (варнової) ієрархії та кастової визначеності професійних занять. Писемними джерелами середини I тисячоліття до н.е. є переважно релігійні трактати буддійські та брахманістські (індуїстські). Вони дають уявлення про соціальну структуру суспільства і містять цікавий матеріал, що характеризує специфіку сприйняття окремих економічних категорій, зокрема власності, майна.

Буддійське вчення проповідує відмову від власності як необхідну умову досягнення кінцевого спасіння — нирвани. І хоча воно не заперечує господарської діяльності мирян, подаянням яких мають жити буддійські монахи, але спеціальної уваги їй не приділяє. Рабство розглядається як перешкода до досягнення нирвани, а боргова кабала визнається за страшне лихо. Тому сповідується необхідність всіляко уникати заборгованості та своєчасно сплачувати борги.

42979
Велика кількість брахманістських творів ґрунтується на концепції трьох цілей життя людини — релігійного обов'язку, матеріальної вигоди та чуттєвої любові. Кожній із цих цілей присвячено відповідну літературу. Найвідомішими книжками про обов'язок (дхарму) є «Закони Ману», про вигоду (артху) — «Артхашастра», про кохання (каму) — «Камасутра». «Закони Ману» (близько II ст. до н.е. — I ст. н.е.) — це збірка релігійних, моральних, політичних та правових вказівок, що приписувалися міфічному родоначальникові людей Ману.

У «Законах Ману» економіка розглядалася як сфера діяльності варни вайшя. Вона об'єднувала тваринництво, землеробство, торгівлю та лихварство. Багатство давало право на особливу пошану тільки в середовищі самих вайшя. Ремесло як різновид обслуговуючої праці було долею варни шудра. Такою самою вважалася й праця орендарів-половинщиків, найманих працівників у сільському господарстві. Суспільним ідеалом був економічно незалежний господар. Можна сказати, що господарська самостійність розглядалася як одна з головних умов свободи та повноправності людини. Хоч «Закони Ману» ставлять на перше місце релігійний обов'язок (дхарму), але істинним щастям вважають досягнення всіх трьох цілей життя людини. Отож, користь, матеріальна вигода та добробут санкціонуються брахманізмом.

«Артхашастру» (між IV та III ст. до н.е.) присвячено користі, матеріальній вигоді — артхі. Це трактат про мистецтво політики та управління державою. «Артхашастра» — це зведення правил, адресованих царям та правителям, якими вони мають керуватися у своїй державницькій діяльності. За повнотою та рівномірністю змісту

цей твір належить до найбільш глибоких староіндійських джерел. У ньому подано ґрунтовні відомості про економіку, адміністрацію, соціальні та юридичні інститути, зовнішню та внутрішню політику індійської держави.

«Артхашастра» показує величезну роль держави в господарському житті країни. У трактаті мовиться, в основному, про державні справи та царське господарство. Головною метою економічної політики держави є поповнення скарбниці. Відповідно до цього у «Артхашастрі» викладається вчення про управління та державні доходи.

Основними джерелами доходів староіндійської держави були прибутки від державних (царевих) підприємств, а також різноманітні податки, мито та штрафи, що стягувалися з населення. В «Артхашастрі» податки розглядаються як утримання, належне цареві у винагороду за те, що він охороняє країну від зовнішньої небезпеки та внутрішніх заколотів.

«Артхашастра» торкається також питань торгівлі як одного зі способів збагачення державної скарбниці. Важливою складовою регламентації торгівлі був нагляд за цінами та отримуваним прибутком. Ринкові наглядачі могли встановлювати «справедливі ціни» на товар, а на аукціонах стягати різницю між ринковою та оголошеною ціною у скарбницю. Прибуток включався в ціну товарів як частина витрат, і його норма заздалегідь фіксувалася — для місцевих товарів у розмірі 5% встановленої ціни, а для іноземних товарів — 10%.

Отже, у давньоіндійській літературі вже наявні відомості про економічний лад держави, а також відображено практичні знання в галузі ведення господарства, подано рекомендації щодо управління ним, зокрема щодо організації оподаткування та з інших питань економічної політики.

Економічна думка *Стародавнього Китаю* виникла та розвивалася у рамках тогочасних філософських та політичних учень. Основними напрямками старокитайської суспільної думки були конфуціанство, легізм, даосизм та моїзм, які сформувалися у IV — III ст. до н. е. Протягом століть між цими напрямками велася гостра полеміка щодо економічного ладу суспільства, общини, її історичної долі, міри втручання держави в економічне життя країни та методів управління ним. Провідним напрямом було конфуціанство, яке, перетворившись на державну ідеологію, справляло великий вплив на соціально-економічний та політичний розвиток Китаю протягом майже двох тисячоліть. Назва цього напрямку походить від імені його засновника — **Конфуція (Кун-цзи)** (бл. 551 — 479 до н.е.). Основні постулати вчення Конфуція викладено у збірці «Лунь юй» («Бесіди й міркування»), записаній його учнями. Його вчення захищало архаїчні стосунки, вічний та незмінний порядок, установлений іще легендарними правителями глибокої давнини, сувору соціальну ієрархію, управління на

засаді неухильного дотримання ритуалів, обрядів, певних норм етики та моралі; розглядало регламентацію патріархально-родинних відносин як запоруку стабільності державного ладу.

Конфуцієм було запропоновано своєрідну соціально-економічну програму для правителів. На його думку, правитель мав дотримуватися економії у витратах та дбати про людей. Пропонувалося багатство розподілити «справедливіше», щоб не було надто великої бідності, зменшити податки й залучати народ до громадських робіт, не порушуючи сезонності сільськогосподарського виробництва. Тоді, як уважав Конфуцій, буде забезпечено гармонію у державі, мир у відносинах між верхами та низами, що усуне небезпеку повалення правителя.

Видатним представником конфуціанства у Стародавньому Китаї був **Мен-цзи** (372 — 289 до н.е.). Він висунув концепцію поділу китайського суспільства на керуючих та керованих, вважаючи, що такий поділ є «загальним законом у Піднебесній». Тим самим визнавалися природними відносинами панування й підпорядкування. Керовані мали утримувати тих, хто ними керує. Щоб це виконувалося якнайуспішніше, Мен-цзи пропонував відродити колишні общинні форми виробництва та ввести систему «криничних полів» (названа так за порядком розміщення полів, що нагадує ієрогліф «криниця»). Згідно з нею громадська земля розмежовувалася на дев'ять однакових ділянок. Вісім із них оброблялися окремими родинами, а дев'ята («суспільне поле») — усіма цими родинами спільно. Урожай з цієї ділянки було призначено для держави. Мен-цзи, як і Конфуцій, обстоював помірні податки та виступав за надання селянинові часу, необхідного для обробітку власного поля, за розвиток товарного обміну між землеробами та ремісниками. Розглядаючи питання торгівлі, Мен-цзи зауважував, що ті самі товари, але різного розміру (наприклад черевики) повинні мати різну ціну і що однакові товари можуть відрізнятися затратами праці на їх виробництво.

Виразником економічних ідей стародавнього конфуціанства був також **Сюнь-цзи** (313 — 238 до н.е.). У своєму вченні він, на відміну від Конфуція і Мен-цзи, виходив з «лихої природи» людини. На його думку, тільки практична діяльність породжує добродієність. Не засуджуючи прагнення людей до збагачення, Сюнь-цзи вважав ознакою чесноти, якщо бідний збагатів, діючи у рамках закону. Він висловив ідею про необхідність поділу праці. Сюнь-цзи зазначив, що речі, котрими користується одна людина, є результатом праці багатьох людей, оскільки кожна людина не може одночасно володіти мистецтвом усіх [ремесел]¹. Тому, уважав Сюнь-цзи, мудреці і

¹ Феоктистов В. Философские и общественно-политические взгляды Сюнь-цзы: Исследование и перевод. — М., 1976. — С. 202—203.

розподілили обов'язки між людьми, щоб вони не робили тільки те, що їм вигідно. Головним керуючим розподілення обов'язків у державі має бути її правитель. Після того, як усі посади та справи належно розподілено між людьми, шлях до багатства буде відкрито.

Згідно з поглядами Сюнь-цзи основними принципами економічної політики держави мають бути: економія у витратах, забезпечення достатку народові, необхідність збереження надлишків. Економія (а водночас і достаток) забезпечувалася задоволенням тільки того рівня потреб, який відповідав соціальному рангові людини. Ощадливість забезпечить державі надлишки суспільного продукту. Їх треба нагромаджувати і зберігати.

Як бачимо, учення Конфуція, розвинене його численними послідовниками, еволюціонувало та модернізувалося, усе більше пристосовуючись до умов централізованої держави, до завдань забезпечення її стабільності, надійності функціонування чиновницько-бюрократичного апарату. На перший план висувалися ідеї соціального порядку, заснованого на беззаперечному підкоренні владі, що асоціювалася зі старшинством та мудрістю. Конфуціанство прагнуло міцного, незмінного соціального порядку. Щоб уникнути соціальних конфліктів, конфуціанці закликали правителів не відривати селян від сільськогосподарських робіт під час жнив, дбати про поліпшення народного добробуту, зменшувати податки та ін.

Конфуціанство зазнало також впливу такої течії старокитайської суспільної думки, як легізм. На відміну від конфуціанців, котрі розглядали здебільшого морально-етичні питання, легісти велику увагу приділяли питанням організації державного управління, яке, на їхню думку, мало ґрунтуватися не на традиціях і ритуалах, а на досконалому законодавстві.

Школа легістів виникла в VI — V ст. до н.е. Одним з її засновників був **Лі Куї** — перший міністр правителя царства Вей (424 — 386 до н.е.). Він склав «Зведення» усіх наявних до нього законів, котре стало основою законодавства у період III ст. до н.е. — III ст. н.е. Є відомості, що Лі Куї створив учення про найповніше використання сил землі, утіливши в ньому ідеї державного регулювання хлібного ринку. Держава, як уважав Лі Куї, мусить регулювати ціни на зерно, закупаючи його у врожайні роки і продаючи за твердими цінами з державних комор у роки стихійних лих та голоду.

Визначним представником школи легістів був **Гунсунь Ян** (390 — 338 до н.е.), відомий іще як **Шан Ян**. Його економічні погляди викладено у «Книзі правителя області Шан», складеній його учнями у кінці IV — першій половині III ст. до н.е. Шан Ян уважав, що держава досягає процвітання за допомогою двох засобів: землеробства й війни. Правителю необхідно нагромаджувати великі запаси продовольства для ведення воєн і утримування чиновників. А оскільки,

на думку Шан Яна, сільське господарство тогочасного Китаю перебувало у занедбаному стані, держава мусила активно проводити політику «повернення до землі». Шан Ян пропонував здійснити загальний подвірний перепис селян і законодавчо запровадити єдиний податок із кількості зібраного зерна, насильно залучати до землеробства ледарів, гультаїв, бродяг, значно підвищити мито на заставах та ринках, щоб запобігти скуповуванню зерна за дешевими цінами та спекуляції ним у неврожайні роки. Шан Ян виступав за збереження сільської общини. Він був проти перетворення вільного населення на орендарів та рабів і пропонував заборонити вихід з общини незможним і малоземельним селянам.

Інший представник школи легістів **Хань Фей** (280 — 233 до н.е.) був прихильником жорсткої централізації влади в державі, зміцнення її економічної та військової могутності завдяки беззаперечному виконанню законів. Накопичення багатств схвалювалося лише в державній скарбниці. Економічною основою країни Хань Фей також уважав сільське господарство. Він вимагав захоплення землеробів і солдатів, оскільки вони охороняють населення. Головну причину бідності він убачав у лінощах та марнотратстві, радив правителям оподатковувати багатих.

У трактаті «Янь те лунь» («Розмірковування про сіль та залізо») знайшла відображення дискусія між легістами і конфуціанцями (81 р. до н.е.) з питань монополії держави на видобуток солі й виробництво заліза. Зміст трактату свідчить про високий рівень старокитайської економічної думки і показує, як практика ставала критерієм життєздатності ідей. У цій дискусії конфуціанці виступили з критикою державної монополії на видобуток солі і виробництво заліза, яку було запроваджено в 120 р. до н.е., що призвело, на думку конфуціанців, до погіршення якості залізних знарядь і збагачення чиновників. Конфуціанці вважали, що землеробство є основним заняттям населення і тому шкідливою є державна політика, спрямована на підтримання ремесла й торгівлі. На думку ж легістів, причиною браку продовольства в країні був не занепад землеробства, а, навпаки, погане постачання селян знаряддями праці через нерозвиненість ремесла й торгівлі. Легісти обстоювали прогресивну ідею суспільного поділу праці. Конфуціанці, у свою чергу, справедливо вказували на низьку якість металевих виробів, вимагаючи виробництва досконаліших знарядь праці для сільського господарства.

До критиків конфуціанства належить **Мо Ді (Мо-цзи)** (479 — 400 до н.е.) — засновник школи моїстів. Учення Мо Ді та його послідовників викладено в книжці «Мо-цзи», написаній у III — II ст. до н.е. Моїсти виходили з принципу природної рівності всіх людей, виступали проти станового поділу суспільства, засуджували рабство, розкіш і паразитизм панівних станів, гноблення ними землеробів

і ремісників. Вони вважали фізичну працю джерелом багатства й закликали всіх старанно працювати, щоб досягти щастя та добробуту. Шлях до вдосконалення громадського життя Мо Ді та його прихильники вбачали в утвердженні у відносинах між людьми принципів «загальної любові» і «взаємної вигоди»¹. При цьому було поставлено питання про співвідношення загальних та особистих інтересів. «Загальна любов» передбачає, що люди мають любити інших так само, як і себе. Моїсти розглядали «загальну любов» як рівноправні стосунки між людьми, а «загальну користь» — як суму окремих (індивідуальних) інтересів.

У IV — III ст. до н.е. з'явилася книжка «Дао де цзин», що в ній викладалося вчення даосизму. Автором її вважають **Лао-цзи** (VI — V ст. до н.е.) — основоположника даосизму й сучасника Конфуція. Поняття «дао» (буквально шлях, закон) тлумачиться як природний, закономірний рух і мінливість усього сутнього. Цей рух не допускає будь-якого зовнішнього втручання. Усе соціальне зло, на думку Лао-цзи, є наслідком порушення цього закону, заміни його «людським дао» через несправедливість правителів. Даосизм виступав проти соціальної нерівності людей, гноблення народу, накопичення вельможами багатств, розбою та чванства багатіїв. У ньому міститься ідея пасивного протесту — «недіяння», бо люди здатні лише збагнути навколишній світ, але не можуть нічого змінити в ньому. Лао-цзи та його послідовники ідеалізували минуле та закликали повернутися до колишніх «добрих» часів.

Економічну думку Стародавнього Китаю яскраво відображено також у трактаті невідомих авторів «Гуань-цзи» (IV ст. до н.е.). Трактат визнає закономірність змін у природі й суспільстві. Зміни в громадському житті пояснюються чергуванням урожайних і неврожайних років. Автори трактату, щоб «держава була багатою, а народ задоволеним», приділяють значну увагу економічній політиці держави, висловлюються за регулярний її вплив на господарське життя. Через це в трактаті досить глибоко, як на той час, розроблено систему державного регулювання економіки.

Автори «Гуань-цзи» виходять з того, що могутність держави зростає завдяки наполегливій праці. Тому вони пропонують провести регламентацію праці землеробів, ремісників, торговців та служилих людей, аби ці соціальні групи населення не міняли своїх занять, маючи в такий спосіб можливість постійно передавати свої знання та навички молодшим. Зміцнення землеробства вважалось найважливішою умовою забезпечення стійкості економіки. Для досягнення цього автори трактату радили здійснити ряд заходів: визначити родючість ділянок ріллі, розподілити їх більш рівномірно, установити

¹ Древнекитайская философия: Собрание текстов в двух томах. — Т. I. — М., 1972. — С. 180.

рівень оподаткування відповідно до якості землі, не залучати селян до інших робіт протягом сільськогосподарського року, давати їм дешеві кредити й організувати для зuboжілих у неврожайні роки громадські роботи.

Великого значення автори «Гуань-цзи» надавали товарно-грошовим відносинам з погляду їх використання державою для регулювання економіки. «Ринок — те, з чого впізнають порядок і безладдя [в господарстві]», — зазначається в трактаті. Якщо правитель «сам тримає в руках можливості для регулювання хліба, грошей і металів, тоді вся країна може бути у стійкому стані»¹. Виходячи з цього автори «Гуань-цзи» запропонували «принцип урівноваження господарства». Згідно з ним рекомендувалося створити державні фонди, що в них правитель мусить накопичувати до половини всього врожаю зерна для вирівнювання і стабілізації цін на хліб. Треба продавати продовольство з державних фондів, коли його бракує в країні, та поповнювати фонди, коли харчів є вдосталь. При цьому вимагалось регулювати ціни однаково в усій країні, що даватиме змогу «запобігти [можливості переходу контролю над цінами в руки торговців, спекулянтів та ін.]»².

У трактаті також розглядалися питання податків і грошового обігу. Пропонувалося замінити прямі податки на залізо та сіль непрямими, застосовувати для стабілізації господарства нормовану емісію грошових знаків та ін. Багато ідей «Гуань-цзи» було використано в господарській практиці Стародавнього Китаю.

2. Економічна думка античного світу

В античній літературі економічну думку стародавнього світу виражено в найрозвиненішому вигляді. Джерелами, які дають уявлення про економічну думку античності, є законодавство держав, публічні виступи і твори філософів, істориків, політичних діячів, поетів та ін. Висловлювання античних авторів з економічних проблем, хоч і не є ще цілісною системою поглядів, проте це вже серйозна спроба теоретично осмислити та науково узагальнити характерні для цієї доби економічні процеси та явища.

Основні ідеї мислителів *Стародавньої Греції* з економічних питань не тільки дивують своєю надзвичайною глибиною та оригінальністю. Вони лягли в основу всієї економічної науки. Економічна думка періоду раннього рабовласництва (X — VI ст. до н.е.), що знайшла відображення в грецькому епосі (поеми Гомера «Іліада» та «Одіссея», Гесіода «Роботи і дні»), законах міст-держав (так звані

¹ Штейн В. М. Гуань-цзи: Исследование и перевод. — М., 1959. — С.258, 303.

² Там само, с.282.

закони Лікурга), економічній політиці (реформи Солона, Пісістра-та), свідчить про перехідний характер суспільних відносин від родового ладу до рабовласницького. Якщо перші прояви економічної думки стародавніх греків зв'язані з ідеалізацією общинного ладу, натурального господарства, звеличуванням землеробства, то згодом усе більша увага приділяється питанням землеволодіння, приватної власності, рабства, становища селянства, розвитку ремесла, торгівлі, грошового обігу.

Уявлення про економічну думку Стародавньої Греції класичного рабовласницького періоду (V ст. до н.е.) дає економічна програма **Перікла** (бл. 490 — 429 до н.е.), який був першим стратегом і керівником афінської держави в 444 — 429 рр. до н.е. Перікл практично ліквідував майновий ценз, увів плату за державну й військову службу, запровадив громадські роботи, що давали заробіток бідним, створював клерухії (військово-землеробські поселення) і колонії, захоплював торгівлю та ремесло. Ідеї економічного характеру були висловлені філософами **Демокритом** (бл. 460 — бл. 370 до н.е.) та **Сократом** (бл. 470 — 399 до н.е.). Так, Демокрит говорив про примарність багатства, оскільки і той є багатим, хто задовольняється малим («не можна назвати бідним того, хто задоволений своєю долею» і «не можна назвати багатим того, хто не задоволений тим, що має»). Він захищав приватну власність, виправдовував рабство, але був проти надмірного зростання землеволодіння й необмеженого нагромадження грошей. Сократ усю економічну діяльність зв'язував із моральними чеснотами, оскільки для того, щоб збагатіти, потрібні енергія, наполегливість, благочестя, а для того, щоб зберегти багатство, — стриманість. Він також казав про відносність багатства, засуджував прагнення до наживи, радив бути бережливим і задовольнятися малим.

У добу загострення суперечностей і початку кризи рабовласницького суспільства (IV ст. до н.е.) економічна думка Стародавньої Греції сягає розквіту. Основні ідеї давньогрецьких мислителів Ксенофонта, Платона та Арістотеля увійшли до скарбниці економічної спадщини людства.

Свої економічні погляди **Ксенофонт** (бл. 430 — 355/354 до н.е.) виклав у багатьох творах, головним з яких є «Домострой». У них дано характеристику рабовласницького господарства. Основною проблемою для Ксенофонта був пошук шляхів подолання притаманних такому господарству недоліків. Визнаючи рабство природним і правомірним, Ксенофонт виступав за колективні форми рабоволодіння як такі, що нейтралізують деякі суперечності рабовласницького ладу. Він давав поради щодо поліпшення організації господарства й підвищення продуктивності рабської праці. Для цього, як він гадав, треба використовувати матеріальні стимули й різнома-

нітні засоби «морального» впливу на рабів, що примусило б їх працювати краще. Ксенофонт уже розумів протилежність між розумовою і фізичною працею, а тому вважав, що фізичною працею мають займатися раби (виконавці), а людям вільним (керівникам) належать функції нагляду й управління.

Ксенофонт був прихильником натурального господарства, як більш стійкого й надійного. Сільське господарство — це, на його думку, найважливіша галузь економіки («землеробство — мати й годувальниця всіх професій»), а до ремесла він ставився досить зневажливо. Він не залишив без уваги і проблеми товарно-грошових відносин з огляду на можливість їх використання для зміцнення натурального господарства. Так, Ксенофонт одним із перших зрозумів важливість поділу праці, визнавши потребу в спеціалізації виробників на виготовленні певних предметів. «Ясна річ, — писав він, — хто проводить час за такою обмеженою роботою, той зможе виконувати її якнайліпше»¹. Ксенофонт бачив зв'язок між поділом праці та розмірами ринку, протиставляючи слаборозвинутому поділу праці у малих містечках відносно високий рівень його у великих містах.

Заслугою Ксенофонта є постановка питання про подвійне використання блага — як споживної цінності та як мінової. Поняття «цінність» він уживає у двох значеннях. Як споживна вартість «цінність є чимось добрим», залежить від корисності речей, уміння ними користуватися. Водночас цінність розглядається як здатність речі вимінюватися на іншу річ, тобто як мінова цінність (для «того, хто не вміє користуватися флейтою, якщо він її продасть, вона — цінність; якщо не продасть, а володітиме нею, — не цінність»). Отже, по суті, ідеться про дві властивості товару. Не заперечуючи значення грошей, Ксенофонт визнавав функціонування їх лише як скарбу і засобу обігу, засуджуючи лихварство.

Платон (428/427 — 348/347 до н.е.) написав багато творів філософського, соціально-політичного та іншого змісту. Основні твори, в яких викладено його економічні погляди («Держава» та «Закони»), присвячено проблемам держави. У праці «Держава» Платон виклав свою концепцію ідеальної держави. Вихідною в його теоретичній побудові була думка про те, що держава, яка складається з багатих і бідних, — це, по суті, дві держави: держава багатих і держава бідних. Нерівність, на думку Платона, випливає із самої природи людей, через що є нездоланною. Проте кожна людина має одержувати свою частку відповідно до своїх здібностей, що і є справедливим. Здібності окремої людини є обмеженими, а її потреби — різноманітними і навіть безмежними. Відтак постає суперечність між потребами людей і можливостями їх задоволення. Розв'язання цієї суперечності Платон

¹ Ксенофонт. Киропедия. — М., 1976. — С. 188.

бачить в утворенні міста (слово «місто» у греків було фактичним синонімом слів «державна» й «суспільство»), тобто об'єднання людей, в якому існує поділ праці. Саме поділ праці у Платона є основним принципом побудови держави та її природною основою.

Виходячи з того, що люди помітно різняться за своїми здібностями, одні з них народжені для управління, інші — для військової справи, а решта — для землеробства й ремесла, Платон поділяв усе вільне населення в ідеальній державі на три стани: філософів, що керують державою; воїнів, покликаних воювати, боронити державу і лад у ній; та землеробів, ремісників і торговців, тобто всіх тих, хто займається господарською діяльністю. Раби не належать до жодного стану: вони є тільки знаряддям праці, яке здатне говорити. Отже, поділ праці у Платона є також підставою для соціального поділу суспільства. Філософи й воїни, на думку Платона, не повинні мати приватної власності, у них все має бути спільним. Щоб ці стани могли якнайліпше керувати державою і захищати її, вони мають бути цілковито вільними від виробничої праці й матеріальних клопотів. Засоби існування для вищих станів мусять постачати члени третього стану, а також раби.

Із тези, що людей від природи наділено неоднаковими здібностями, випливає необхідність закріпити їх поділ за заняттями. Кожна людина, уважає Платон, мусить займатися тією діяльністю, яка найбільше відповідає її здібностям, не поєднуючи її з іншими видами діяльності. На це має бути пряма державна заборона. Але займаючись лише одним видом праці, людина інші свої потреби може задовольнити через обмін продуктами. Унаслідок цього з'являється ринок, торгівля і гроші.

Визнаючи необхідність торгівлі, Платон, проте, ставився до неї як до справи, не гідної афінського громадянина. Відтак торгівлю треба залишити тільки варварам-іноземцям. Порушуючи питання торгівлі та товарно-грошових відносин, Платон висловив надзвичайно важливу (і не тільки для своєї доби) думку про те, що в процесі обміну відбувається зрівнювання всіх товарів і вони стають порівнянними, незважаючи на те, що вони є різними споживними вартостями. Водночас Платон уважав, що товари порівнюються за допомогою грошей. Категорія вартості в його теорії відсутня. Гроші, на думку мислителя, потрібні для обміну, а тому мають виконувати функції засобу обігу та міри вартості. До функції грошей як скарбу, засобу нагромадження Платон ставився вкрай негативно, був противником продажу товарів у кредит, гостро засуджував лихварство. Такий погляд Платона на торгівлю і гроші зумовлений його прихильністю до натурального господарства і розумінням того, що розвиток торговельного та лихварського капіталу сприяв би поширенню товарно-грошових відносин і розкладу натурального господарства.

У «Законах» Платон пропонує ще один проект держави, економічна організація якої була більш реалістичною, ліпше відповідала тогочасній добі. Але цей проект, на думку самого Платона, займав лише друге місце порівняно з його першим проектом ідеальної держави. Майбутня держава Платона мала би бути господарчо відокремленою й самостійною. Оскільки надмірна концентрація землі в руках власників призвела до загострення соціальних суперечностей, Платон пропонував нейтралізувати її через рівномірний розподіл землі.

Натурально-господарський характер поглядів Платона знайшов відображення у його ставленні до землеробства як найважливішої галузі економіки, економічної основи держави, хоч він визнавав і важливість ремесла в економічному житті держави. Торгівля, як і раніше, оголошувалася заняттям непочесним.

Отже, у своїх творах Платон виклав багато історично правильних спостережень за соціально-економічною дійсністю античного світу й висловив важливі наукові ідеї стосовно поділу праці, обміну, грошей та їхніх функцій, економічної ролі держави. При цьому він залишався захисником натурального аграрного господарства, що використовує переважно працю рабів, зневажливо ставився до представників торговельно-лихварського капіталу, нагромаджувачів грошового багатства, що розкладають суспільний лад і душу людей.

Економічна думка Стародавньої Греції досягла своєї вершини у творах **Арістотеля** (384 — 322 до н.е.) — найвидатнішого мислителя давнини. З його численних праць, що охоплюють найрізноманітніші галузі знань (філософію, логіку, психологію, етику, політику, фізику, економіку та ін.), слід назвати «Політику» і «Нікомахову етику», в яких містяться міркування з економічних питань. Арістотель досліджував більш широке коло теоретико-економічних проблем, ніж Ксенофонт і Платон, і виявив більшу глибину й оригінальність. Виходячи з того, що природний потяг людей до спільного життя приводить до утворення родини, селищ, а згодом і держави, Арістотель, як і Платон, створив проект «найліпшої держави». Соціальною основою такої держави мають бути громадяни, які володіють «власністю середньою, але достатньою», оскільки «середній достаток з усіх благ якнайліпший». Населенням держави є землероби, скотарі, ремісники, торговці, воїни, наймані працівники та раби. Найбільш привілейованими і шанованими громадянами є політичні діячі, а також філософи. Уся земля держави поділяється на дві частини, одна з яких перебуває у державному володінні, а інша — у приватному. Провідною галуззю економіки Арістотель також уважав землеробство.

Основою виробництва, на думку Арістотеля, має бути рабська праця. Таке твердження випливало з переконання філософа, що рабство є природним явищем. За Арістотелем, панування й підко-

рення — це універсальний закон природи, необхідний для «взаємного самозбереження» («деякі істоти різняться в тім відношенні, що одні з них неначе призначені до підлеглисті, а інші — до владарювання»). Стосовно суспільства це означало, що одні люди від природи є вільними, а іншим судилася доля рабів, і таким бути рабами не тільки справедливо, а й корисно. Рабами, за Арістотелем, мають бути лише варвари, бо варвар і раб за природою своєю поняття тотожні. Рабство Арістотель зв'язував із поділом праці на розумову й фізичну: раби — це ті люди, котрі від природи можуть виконувати лише фізичну роботу, а вільні — ті, яким призначено долею займатися розумовою працею. Навіть «ремісник, який поряється коло низького ремесла, перебуває в стані дещо обмеженого рабства». Вільні тому і є вільними, що вони не знають фізичної праці. Основні безпосередні виробники — це раби. Відтак існування рабства є економічною необхідністю. Раба Арістотель розглядав як «наділене душею знаряддя». А через те, що раби є першим предметом власності, то саме вони стають основою багатства й головним джерелом його збільшення¹.

Арістотель розрізняв два види багатства: багатство як сукупність споживних вартостей (природне, істинне багатство) і багатство як накопичення грошей. Багатство першого виду має межу, якою є споживання. Багатство, виражене у грошовій формі, не знає меж. Відповідно до цього Арістотель розрізняв економіку і хрематистику. Під економікою він розумів мистецтво надбання благ, необхідних для життя чи корисних для дому, а також для держави, тобто природну господарську діяльність, зв'язану з виробництвом продуктів (споживних вартостей). Вона включала й обмін (дрібну торгівлю) у межах, необхідних для задоволення потреб. Хрематистикою Арістотель називав мистецтво наживати багатство, робити гроші. Це діяльність винятково у сфері обігу, спрямована на накопичення багатства у формі грошей (велика торгівля і лихварство), яка є, на думку Арістотеля, неприродною.² Засуджуючи хрематистику, він, проте, розумів, що економіка неминуче переходить у хрематистику.

Розмежування двох видів багатства, а також протиставлення природного неприродному привели Арістотеля до розуміння подвійного значення блага. Кожне благо, писав він, може бути використане за призначенням чи, навпаки, не належним чином. Так, сандалію можна взути або скористатися нею для обміну. І те, і те, за Арістотелем, є споживними вартостями сандалії. Проте використання сандалії для обміну є неприродним способом її уживання, бо природним Арістотель уважав лише безпосереднє споживання,

¹ Арістотель. Сочинення. — Т.4. — М., 1983. — С. 236, 377, 380, 384, 386, 401, 608.

² Там само, с. 392—393, 395.

«притаманне речі» як такій (саме як споживній вартості). Водночас споживною вартістю блага для його власника буде і здатність блага обмінюватися на інше благо, тобто його мінова вартість. Отже, Арістотель, власне, відкрив дві сторони товару.

Уважаючи природними лише ті економічні відносини, котрі відповідають натуральному господарству, і розглядаючи товарно-грошові відносини як неприродні, давньогрецький мислитель, однак, значно глибше, ніж його попередники, дослідив ці останні. Він зазначив, що потреби пов'язують людей в єдине ціле і зумовлюють обмін і що «як без обміну не було б... взаємовідносин, так без прирівнювання — обміну, а без порівнянності — прирівнювання». ¹ Висловивши надзвичайно важливу думку про прирівнювання й порівнянність обмінюваних речей, Арістотель, проте, не визначив, що саме робить їх такими. Він гадав, що різні речі є в принципі непорівнянними, але стають такими за допомогою грошей, оскільки це диктується практичною потребою.

Безперечною заслугою Арістотеля є аналіз зародження й розвитку торгівлі, історичного процесу переходу однієї форми торгівлі в іншу. Вихідним пунктом, за Арістотелем, була мінова торгівля, тобто безпосередній обмін продукту на продукт, коли мінові відносини спочатку виникли між родовими сім'ями (общинами), а потім стали розвиватися всередині них. Поширення мінової торгівлі поступово привело до появи грошей, і мінова торгівля перетворилася на товарну (товарний обіг), яка є, власне, обміном за допомогою грошей. На думку Арістотеля, виникнення грошей — необхідність, зумовлена розвитком торгівлі. Гроші існують для зручності обміну. «Неначе заміна потреби, за спільною домовленістю з'явилася монета, — писав він. —... Монета, немовби міра, роблячи речі порівнянними, прирівнює» ². Природними функціями грошей Арістотель вважав функції засобу обігу й міри вартості. У міру нагромадження грошей товарна торгівля, у свою чергу, перетворюється на велику торгівлю, яка належить до хрематистики. Таким чином, у своєму дослідженні етапів розвитку торгівлі Арістотель показав перехід від форми Т—Т до форми Т—Г—Т, а від неї до Г—Т—Г. Останню форму торгівлі, де гроші функціонують як капітал, він гостро засуджував, як і лихварство.

У цілому економічна думка Стародавньої Греції розвивалася спочатку за умов розкладу общини, виникнення рабства, пізніше — його розвитку й кризи. Тому в центрі уваги старогрецьких мислителів незмінно перебували проблеми рабовласництва, які вони розглядали, виходячи із соціальної, політичної та економічної ситуації

¹ Арістотель. Сочинення. — Т. 4. — С. 156.

² Там само, с. 157.

того часу. Ті самі обставини зумовили й переважання в них натурально-господарського підходу до економічних питань. Щоправда, поглиблення суспільного поділу праці, поживавлення ремесла й торгівлі зробили необхідними спеціальні дослідження переваг натурального й товарного господарства, різних сторін товарно-грошових відносин. Наукові досягнення давньогрецьких авторів зв'язані зі спробами теоретичного осмислення таких економічних процесів і явищ, як поділ праці, обмін, товар, гроші та ін., прагненням зрозуміти закони господарського життя.

Стародавній Рим виник у VIII ст. до н.е. як місто, а з кінця III ст. до н.е. до кінця V ст. н.е. був середземноморською державою. У результаті завойовницьких воєн Рим, поширивши своє панування на весь Апеннінський півострів і підкоривши майже всі тодішні держави Західної та Південно-Східної Європи, Північної Африки, Малої Азії та Переднього Сходу, перетворився на велетенську імперію. Могутність Стародавнього Риму зв'язано зі зміцненням і розквітом античного способу виробництва, за якого основними відносинами були відносини рабів і рабовласників. Ясна річ, що центральне місце серед соціально-економічних проблем Стародавнього Риму займали проблеми рабства й аграрні проблеми, особливо питання раціональної організації рабовласницьких господарств. Саме вони насамперед знайшли відображення в законах, аграрних проектах, спеціальних творах, які є важливими джерелами з історії економічної думки.

Трактат «Землеробство», написаний **Марком Порцієм Катонем Старшим** (234 — 149 до н.е.), узагальнює досвід і містить практичні рекомендації щодо ведення натурального рабовласницького господарства з певною ринковою орієнтацією. Катон, як і його грецькі попередники, уважав землеробство за найпочесніше й найшляхетніше заняття, дохід від якого «є найчистішим, найпевнішим і зовсім не породжує заздрощів». Зразкове господарство — це переважно самозабезпечуване натуральне господарство, власник якого купує лише те, чого не можна виробити у власному маєтку, а продає тільки надлишки. При цьому господар має якнайменше купувати і якнайбільше продавати. Для підвищення дохідності маєтків Катон дає поради щодо облаштування господарства, організації в ньому виробництва і праці рабів. Приміський маєток, наприклад, господар має облаштувати так, щоб він давав якнайбільший прибуток. Для того, щоб власник не робив зайвих витрат, Катон радить йому мати менше обладнання.¹ Не надаючи великого значення засобам виробництва, Катон, проте, виняткову увагу приділяє рабам і організації їхньої праці. Він радить суворо поводитися з рабами, карати за найменші

¹ Див.: Катон М.П. Земледелие. — М.; Л., 1950. — С. 7, 8, 15.

провини, сіяти ворожнечу між ними, годувати та одягати їх залежно від того, як вони працюють і як поведуться, і в такий спосіб створювати стимули до сумлінної роботи та доброї поведінки. Кожен раб має дістати «урок», тобто певний обсяг конкретної роботи. Система «уроків» уможливило господареві контроль за станом справ у маєтку. Безпосередньо наглядати за працею рабів мав раб-наглядач (вілік). Працюючи серед інших, він «буде знати, що в рабів на думці, і вони будуть ретельнішими в роботі»¹. Про виконання наказів вілік мав звітувати господареві, котрий сам мусив керувати всім маєтком. Крім рабів, Катон передбачав залучення до роботи в господарстві вільних громадян, зокрема половинщиків, але тільки як тимчасовий і допоміжний захід.

Позбавлення селян землі і концентрація її в руках великих землевласників зумовили необхідність проведення аграрних реформ. Опрацювання проектів таких реформ та їх втілення в життя зв'язані з іменами народних трибунів братів **Гракхів — Тіберія** (162—133 до н.е.) і **Гая** (153—121 до н.е.). Пропоновані ними реформи полягали, по-перше, у відновленні та зміцненні дрібного землеволодіння; по-друге, у поверненні пролетарів (зубожілих дрібних виробників) до господарської діяльності; по-третє, у обмеженні розмірів земельних ділянок, що можуть бути у розпорядженні одного господаря (однієї родини). 133 року до н.е. Тіберій Гракх виступив із законопроектом про земельну реформу, який передбачав обмеження користування державною ріллею одною тисячею югерів (близько 300 га) на родину, розподіл решти землі по 30 югерів (близько 9 га) серед безземельних та малоземельних громадян Риму. Запропонований проект було прийнято й частково здійснено. Навіть після вбивства Тіберія Гракха аграрна комісія продовжувала роботу, наділяючи селян землею. Молодший брат Тіберія — Гай відновив реалізацію аграрної реформи і здійснив іще низку реформ, спрямованих на зміцнення римської держави, припинення зубожіння селянства та запобігання пролетаризації римських громадян. Так, у Римі проводився продаж хліба з державних сховищ за низькими цінами, в Італії та на території Карфагена утворювались нові колонії, куди переселяли незаможних громадян. Проте 121 р. до н.е. Гая Гракха та його прихильників було вбито.

Пізніше аграрні проблеми досліджували такі представники економічної думки Стародавнього Риму, як **Марк Теренцій Варрон** (116 — 27 до н.е.) і **Луцій Юній Модерат Колумелла** (I ст. н.е.). У трактаті Варрона «Про сільське господарство» знайшло відображення зростання товарності рабовласницьких господарств та їх перетворення на господарства напівнатурального-напівтоварного ти-

¹ Див.: Катон М.П. Земледелие. — С. 11, 12.

пу. Називаючи дві цілі, досягнення яких мають прагнути землевласники — користь і задоволення, Варрон на перше місце ставить користь, тобто отримання доходу. З погляду дохідності він і розглядає питання організації рабовласницького господарства. На думку Варрона, дохідність маєтку визначається його агрокультурою, але передовсім — властивостями ґрунту, оскільки основна цінність господарства — земля. Водночас він визнавав залежність дохідності маєтку від його місцезнаходження. «Маєтки, поряд з якими є місця, куди зручно ввозити і продавати вироби свого господарства і звідки вигідно ввозити те, що потрібно для власного господарства, такі маєтки вже тільки через це є дохідними»¹, — писав він. Варрон, по суті, виокремлював два типи рабовласницького господарства: приміські маєтки та віддалені господарства. Визнаючи вплив ринку на організацію господарства, Варрон визнавав потребу його ринкової орієнтації, оскільки, з одного боку, власники маєтків змушені купувати навіть те, що вони самі виробляють, але в недостатній кількості, а з іншого — часом стає невигідно виробляти щось у власному господарстві, навіть коли це є можливим. Землеробство він пропонував поєднувати зі скотарством, прибутковість якого була тоді високою.

На погляди Варрона щодо використання в господарстві праці рабів безперечно вплинуло повстання Спартака. Хоч він і досі вважає рабів тільки «знаряддями, що говорять», та все ж радить рабовласникові не купувати багато рабів тієї самої національності, щоб вони не змовились між собою, і застосовувати гнучкіші методи примусу до праці, заохочуючи рабів матеріально та морально. Виходячи з низької продуктивності рабської праці, Варрон уважав, що вигідніше користуватися працею найманих працівників, особливо для обробітку великих сільськогосподарських угідь і в нездорових місцевостях, де велика смертність рабів могла б завдати їхньому власникові значних збитків.

Праця Луція Колумелли має таку саму назву «Про сільське господарство». Це своєрідний огляд стану античного сільського господарства в період кризи рабовласництва. На противагу твердженням, що занепад сільського господарства зумовлений погіршенням родючості землі та поганим кліматом, Колумелла головну причину цього занепаду справедливо бачить у недоліках господарювання, насамперед через недбале ставлення рабів до праці. Узагальнивши тогочасну сільськогосподарську практику, він запропонував цілу систему заходів для раціональнішої організації рабовласницького господарства. На його думку, велике, але погано оброблене поле дасть менше доходу, ніж маленька, але старанно оброблена ділянка.

¹ Варрон. Сельское хозяйство. — М.: Л., 1963. — С. 42.

Добрий господар може зробити прибутковим будь-який клаптик землі, вирощуючи там саме те, для чого ця земля найбільше придатна.

Прагнучи розробити принципи ефективної організації праці рабів, Колумелла рекомендував запровадити поділ праці, її спеціалізацію, використання кваліфікованої рабської праці. Великого значення Колумелла надавав навіть характеру відносин між паном і рабами. Діапазон запропонованих ним засобів впливу на рабів був досить широким: від традиційної маєткової в'язниці до дружньої розмови і навіть жартів. Це, на думку Колумелли, мало сприяти зростанню продуктивності праці. Найважливіше, щоб маєтком особисто управляв суворий і досвідчений господар. З огляду на це Колумелла радив купувати приміські маєтки, щоб частіше там бувати. Власникам віддалених господарств він рекомендував здавати землю в оренду вільним колонам, оскільки на той час це вже стало вигіднішим, ніж використання рабів. Колумелла вважав, що власникові маєтку не слід часто міняти орендарів, ліпше залучати колонів, міцно прив'язаних до місця. Таким чином, твори Катона, Варрона й Колумелли є важливими літературними джерелами з аграрних проблем Стародавнього Риму. У них було відображено розвиток сільського господарства і зв'язану з ним еволюцію економічних поглядів римлян з питань організації рабовласницького господарства.

У I ст. н. е. у Римській імперії за умов глибокої економічної, політичної й моральної кризи суспільства виникло християнство. Воно увібрало в себе чимало елементів східних релігій (зокрема іудаїзму) і античних філософських течій. Хоча раннє християнство спочатку було релігією гноблених і гнаних, однак воно не було орієнтоване на певний боговибраний народ, соціальну групу або клас. Воно було звернене до всіх людей, до всіх, хто вірив у божественного Спасителя, в Христа. Ранньому християнству належить заслуга першої постановки питання про рівність людей. Рівність людей перед Богом виступає як основний вид рівності, від котрого всі інші види є похідними. Засуджується соціальна нерівність, зокрема, поділ людей на бідних та багатих. Багатство розглядається як «корінь усього злого». Люди повинні ставитися один до одного справедливо. З ідеєю рівності міцно зв'язаний принцип загального обов'язку працювати. Оскільки праця є основою життя людей, розподіл має здійснюватися за працею. Гостро засуджується лихварство і стягнення процента за позичку.

Яскравим виразником економічних поглядів раннього християнства був відомий християнський теолог **Августин Блаженний** (354 — 430). Він проповідував необхідність праці для всіх, говорив, що, створивши світ, Бог звелів людині працювати, і послався на слова апостола Павла: «Як хтось не хоче працювати, хай і не їсть». При цьому дуже важливо, що фізичну працю Августин уважав та-

кою ж почесною, як і працю розумову. Роботу коваля, будівельника, шевця він називав «чистим і чесним ремеслом». Але понад усе Августин поважав роботу на землі. Він називав землеробство «найчистішим серед усіх мистецтв». До торгівлі в Августина ставлення було зовсім інше. На його думку, мета купця — «дешево купити і дорого продати». Августин уважав це очевидною вадою і засуджував. Проти рабства він не виступав. Завдання церкви, на його думку, полягало не в тім, щоб звільнити рабів, а щоб зробити їх добрими. Узагалі раннє християнство як релігія знедолених, безправних і гноблених втілювало мрії про рівність і справедливість, про чесне, трудове життя.

Таким чином, економічну думку античного світу слід розглядати, з одного боку, як продукт особливої історичної доби, а з іншого — як низку ідей, що набули розвитку в наступні періоди та увійшли до золотого фонду економічної науки. Важливим досягненням античної економічної думки є з'ясування принципів натурального й окремих елементів товарного господарства. У центрі римської економічної думки завжди стояли питання організації рабовласницького господарства та управління ним. Серед проблем, відображених у творах античних авторів, основною була проблема рабства. У тлумаченні рабства економічна думка античності еволюціонувала від розуміння його як природного явища до критики й визнання загальної рівності людей (в ідеях раннього християнства).

3. Економічна думка середньовіччя

Після падіння Римської імперії (V ст.) починається так звана доба середньовіччя, що триває аж до XVII ст. Економіка цього періоду була переважно аграрною, панувало натуральне господарство. Мислення середньовічної людини мало теологічний характер. Економічна думка ще не відокремилась у самостійну галузь знань. Цей процес почався лише в період пізнього середньовіччя (XVI — XVII ст.). Те, що можна розглядати як прояви економічної думки, просякнута духом практицизму. Середньовічні трактати містять численні конкретні господарські поради, різноманітні практичні рекомендації, але надто мало теоретичних узагальнень і спроб осмислення економічних процесів та явищ. У добу не лише раннього (V — X ст.), а й навіть класичного середньовіччя (XI — XV ст.) так і не з'явилося жодних теоретичних творів з економічних питань. Основними джерелами економічної думки середньовічного суспільства є юридичні кодекси й церковні пам'ятки. Економічні уявлення народних мас відбулися в різних «ересях» та економічних вимогах селянських повстань.

Відмітна риса економічної думки *Сходу* в середні віки полягала в тому, що вона приділяла увагу власне тим самим проблемам, що і в давні часи, насамперед питанням управління країною, організації сільського господарства як головної галузі економіки, ремесла й торгівлі як допоміжних. Великий вплив на розвиток економічної думки Близького Сходу справив іслам. У творах мусульманських авторів, зокрема в працях Ібн Хальдуна, визначного арабського мислителя середньовіччя, часто висловлюються такі думки й міркування, що набагато випереджають свій час.

У літературі країн *Західної Європи* в добу раннього середньовіччя під впливом християнства висловлюються ідеї про рівність людей перед Богом, про працю як єдине джерело існування, про необхідність ділитися майном з бідними; прагнення багатства визнається пороком, що не личить справжньому християнину. Проблеми общини знайшли відображення в «*Салічній правді*» (Салічному законі) — записі давнього звичаєвого права племені салічних франків. Запис було зроблено з розпорядження короля *Хлодвіга* (481 — 511), а згодом доповнено й перероблено його наступниками. У ньому було відбито економічний лад франків у період розкладу родових відносин і виникнення майнової нерівності. Майнове розшарування дещо стримувалося переважанням спільної власності громади над правом володіння і користування окремих домогосподарств. «Салічна правда» свідчить про поступове виникнення індивідуально-родинної власності, перетворення володіння на власність. Франки вже розмежовували поняття рухомого та нерухомого майна. Рухоме майно можна було віддавати у заставу і передавати у спадок найближчому з родичів. Крадіжки його каралися штрафами. Раби вважалися майном пана, і тому за вбивство раба сторонньою людиною треба було сплатити господарю відповідну компенсацію. Щодо нерухомого майна, то існували численні різновиди індивідуальних прав на володіння різноманітними видами його, хоч верховенство завжди визнавалося за правом громади на всі земельні угіддя. Після занепаду Франкської держави (IX ст.) «Салічна правда» втратила своє практичне значення.

Інша пам'ятка західноєвропейської економічної думки раннього середньовіччя «*Капітулярій про віллі*» (початок IX ст.) Карла Великого (чи його сина — Людовіка Благочестивого) дає уявлення про організацію й управління вотчиною. Згідно з «Капітулярієм» вся земля вотчини була у власності її володаря (вотчинника), а більшість населення становили закріпачені селяни. У маєтку мали також жити «добрі майстри», що виробляли якусь ремісничу продукцію. Господарство мало натуральний характер, король приписував продавати тільки надлишки, а купувати те, що не вироблялося у вотчині, стягувати оброки натурою і створювати продуктові запаси.

Розвиток економічної думки класичного середньовіччя, як і в попередній період, відбувався під величезним впливом християнської церкви. Найбільшим тогочасним авторитетом, який висловив багато важливих економічних ідей, був **Фома Аквінський (Аквінат)** (1225/26 — 1274), якого вже 1323 р. було канонізовано, а його вчення 1879 р. було проголошено єдино істинною філософією католицизму. Основними творами Фоми Аквінського є «Сума проти язичників» та «Сума теології». У своїх поглядах на політичний і соціальний устрій суспільства він виступав за централізацію влади і визнавав соціальну ієрархію, оскільки поділ на стани «походить від Бога». Природну підставу станової ієрархії Аквінат бачив у поділі праці. За його словами, «одні повинні обробляти ріллю, інші — зводити будинки, а частина людей, будучи вільною від людських клопотів, має присвятити себе духовній праці заради спасіння решти». Хоч відповідно до християнської доктрини Фома Аквінський уважав працю невід'ємним обов'язком віруючого, суто фізична, тяжка праця, на його думку, була «рабським заняттям». Приватну власність він розглядав як необхідний інститут людського життя.

Будучи прихильником натурального господарства, яке могло забезпечити всіх необхідними продуктами, Аквінат, проте, визнавав, що в багатьох випадках просто неможливо обійтися без обміну. Тому він висловив свої міркування з проблем обміну, ціни, торгівлі, торгового прибутку, грошей та ін. Так, він дав своє тлумачення «справедливої ціни». Обмін, на думку Фоми Аквінського, має відбуватися без обману і заради спільної користі. Між продавцем та покупцем має бути «встановлено домовленість щодо рівності речей». Ціна товару є справедливою тоді, коли враховується кількість праці, затраченої на його виробництво. «Продавати дорожче чи купувати річ дешевше, ніж вона коштує, само по собі недозволено і несправедливо». Але, з іншого боку, завищення ціни виправдане, якщо така ціна не є звичайним обманом і якщо покупець теж матиме користь. Тобто справедлива ціна, як уважав Аквінат, має узгоджуватися не лише з річчю, що продається, а й зі збитком, якого міг би зазнати продавець від продажу. У такому разі «дозволено по праву продавати річ дорожче, ніж вона варта сама по собі, хоча вона не повинна продаватися дорожче, ніж коштує її власникові». Поряд з цим поняття «справедливої ціни» у Фоми Аквінського мало й соціальне забарвлення, оскільки кожний повинен отримувати за свій продукт стільки, скільки необхідно, щоб він міг жити відповідно до місця, яке посідає у становій ієрархії.

У своїх поглядах на торгівлю та торговий прибуток Фома Аквінський виправдовував торгівлю з метою одержання продавцем торго-

вого прибутку для забезпечення себе та своєї сім'ї засобами існування і використання його для добродійних справ. Правомірним уважався прибуток і як плата за працю, коли продавець поліпшив якусь річ, і як відшкодування витрат на транспортування товарів. Якщо ж прибуток був єдиною метою торговця і, прагнучи його здобути, торговець не гребував будь-якими засобами, то така торгівля проголошувалася заняттям ганебним.

Розмірковуючи про походження грошей, Фома Аквінський дотримувався думки, що вони виникли внаслідок домовленості між людьми. Їх призначення — полегшити справедливий обмін. При цьому поняття грошей та монети він не розрізняв. Визнаючи необхідність грошей як засобу обігу, він розглядав їх і як міру вартості. «Монета, — писав Аквінат, — найпевніша міра для матеріального життя в торгівлі та обороті», а водночас і «мірило в роботі». Фома Аквінський виділяв «внутрішню цінність» та «номінальну цінність» грошей (монети). Він уважав, що останню може визначати держава і припускав можливість її незначного відхилення від «внутрішньої цінності», виступаючи проти псування монети.

Фома Аквінський засуджував лихварство. На його думку, стягувати проценти, надаючи гроші в позичку, означало б продавати те, чого насправді не існує. Тут немає рівності, а тому нема і справедливості. Оскільки гроші винайдено для обміну, «перший і головний результат користування грошима полягає в їх уживанні або витраті». Через це несправедливо, крім повернення самих грошей, отримувати ще й плату за користування ними. Водночас Аквінат погоджувався з тим, що процент можна розглядати як винагороду за ризик утратити позичені гроші та як своєрідне відшкодування втрачених доходів, котрі позичкодавець міг би мати, використавши позичені комусь гроші у власних інтересах. Тим самим Фома Аквінський займав компромісну позицію не тільки з питання торгового прибутку, а й процента.

Проблемі грошей було присвячено «Трактат про походження, природу, юридичну підставу та зміну грошей», написаний французьким ученим **Ніколою Оремом (Оресмом)** (бл. 1323 — 1382). У ньому висловлено думку, що гроші є штучним інструментом, який люди винайшли задля полегшення товарообміну. Золото та срібло стали грошима завдяки своїм природним властивостям. Спочатку вони були звичайними товарами і лише поступово набули ролі грошових металів. Нікола Орем був противником псування монети, оскільки вона не є власністю короля, хоч і карбується з його портретом. Він зазначав, що зміна ваги і цінності монет завдає збитку торгівлі та кредиту, знецінює різні грошові доходи. Отже, заслугою Орема є спроба розкрити походження і суть грошей, закономірності грошового обігу.

На економічну думку середньовічної Західної Європи помітно вплинули також різноманітні релігійні ересі. Ересі, як правило, були засобом прояву опозиційних настроїв певних соціальних верств. Незважаючи на велику різноманітність ересей (вальденсів, апостоліків, катарів, альбігойців, лоллардів та ін.) та значні відмінності між ними всі вони так чи так завжди мали антифеодальну спрямованість, проповідували ідеї рівності всіх людей, повернення до принципів «євангеліської бідності» ранньохристиянського ладу, засуджували багатство та необмежену власність церкви тощо. Деякі ересі стали ідеологією повстань селян і міських низів, якими сповнено всю історію середньовіччя. Основними економічними вимогами повсталих завжди були повернення до общини, знищення соціальної та майнової нерівності, приватної власності, повернення захоплених общинних земель, скасування панщини, оброків, десятини тощо.

Історія економічної думки *України* часів раннього та класичного середньовіччя зв'язана з добою Київської Русі — першої держави на українській етнічній території. Літературними джерелами, що з них можна дізнатися про економічні погляди тієї доби, є літописи, угоди, грамоти князів, кодекси й записи норм світського й церковного права тощо. Визначною пам'яткою соціально-економічної та політичної літератури доби Київської Русі є *«Руська правда»* — зведення законів давньоруського права XI—XII ст. Відомі 106 списків *«Руської правди»*, які складено в XIII—XVIII ст. Статті *«Руської правди»* відбивають соціальну структуру й відносини власності давньоруського суспільства. Вони регулюють майнові відносини, захищають право власності князів та феодальної знаті на землю і кріпаків; право стягувати податки, отримувати ренту; визначають обмеження майнових та особистих прав різних категорій феодально залежного населення та ін. У них знайшла відображення організація князівської та боярської вотчини в XI ст., що ґрунтувалася на кріпацькій і рабській праці. До речі, остання поступово поступалася продуктивнішій праці людей залежних і кріпаків. За умов замкненості натурального господарства та нерозвиненості товарообміну товарно-грошові відносини в Київській Русі були дуже обмеженими, хоч у текстах *«Руської правди»* трапляються такі поняття, як «істое», «рез», «отариця» і «купа», що означають позичені під процент гроші; сам процент; ділянку землі та позичку, які закуп (смерд, що збіднів і потрапив у боргову кабалу до пана) отримує від хазяїна-землевласника. Трапляються також слова «товар», «торг» (ринок), «гостьба» (зовнішня торгівля) та інші економічні терміни. У цілому в *«Руській правді»* певною мірою відображено всі основні процеси економічного та суспільного життя Староруської держави.

Одним із головних писемних джерел для дослідження економічної думки доби Київської Русі є літописне зведення *«Повість вре-*

менних літ» — монументальний історіографічний і літературний документ початку XII ст., що належить перу ченця Печерського монастиря **Нестора**. Хоча центральними у творі є питання політичної історії Русі, економічним і соціальним процесам та явищам надається важливого значення для пояснення історичних подій. У «Повісті временних літ» розглядаються джерела доходів Київської держави: надходження з господарства, данина і збори з населення, штрафи (судове мито), торговельне мито і воєнна здобич. Данина збиралася продуктами, хутром або грошима. Виплата данини грошима сприяла розвитку товарного виробництва й товарно-грошових відносин. У літопису йдеться також про активні зовнішньоторговельні зв'язки Київської Русі з іншими державами, наявність суспільного поділу праці: повне відокремлення ремісництва від землеробства й розвиток різних ремесел. Літописець виявляє шанобливе ставлення не лише до розумової, а й до фізичної праці, оскільки обидва ці види праці вважаються однаково важливими для суспільства, для забезпечення його багатства й добробуту.

З пам'яток давньоруської літератури, що з них можна дізнатися про економічну складову суспільного життя, можна назвати також «Повчання дітям» **Володимира Мономаха** (початок XII ст.). Цей твір містить чимало важливих господарських спостережень та узагальнень, показує відносини між землевласниками й залежними селянами, дає поради щодо подолання соціальних суперечностей, яскраво свідчить про розуміння вже в ті часи значення землеробства, скотарства, промислів, торгівлі для зміцнення могутності держави.

Галицько-Волинський літопис XIII ст. розповідає про економічну політику галицьких та волинських князів, котрі заохочували розвиток ремесел, торгівлі, міст, запрошуючи для цього вмілих ремісників, торгових людей.

Починаючи з XIII ст. Київська, Чернігово-Сіверська, Переяславська, Волинська, Галицька, Подільська землі, а також Буковина й Закарпаття стали тією територіальною основою, на якій склалася й розвивалася українська народність. За Середньою Наддніпрянщиною, Київською землею раніше, ніж за іншими землями Південної Русі, закріпилася назва «Україна», якою пізніше, з XVII ст., почали позначати етнічну територію українського народу. На межі XIII — XIV ст. із давньоруської мовної основи виділяється українська мова. У найрізноманітніших документах XIV — XV ст. (жалуваних і позичкових грамотах, інвентарях, люстраціях тощо) відображені відносини вотчинної форми власності, тогочасна система повинностей, деякі аспекти торгівлі, грошового обігу, розвитку сільського господарства та ремесел, надання позичок під заставу майна, у тім числі земельних володінь.

З XIV ст. на українських землях починає діяти Магдебурзьке право — міське право, що виникло у XIII ст. в місті Магдебурзі (звідси й назва). За ним міста звільнялися від управління та суду великих князів чи королів, тобто одержували права самоврядування. Магдебурзьке право встановлювало порядок і функції органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки та успадкування, визначало покарання за різні види злочинів тощо. 1339 р. таке право одержало місто Сянок Галицько-Волинського князівства, 1356 р. — Львів, 1432 р. — Луцьк, 1494 р. — Київ. Протягом XV — XVI ст. Магдебурзьке право поширилося на більшість міст на українських землях. Міста, що перебували під безпосередньою юрисдикцією польського короля або великого князя литовського, не платили за міські землі, а міщан було звільнено від повинностей на користь феодалів. Міщани сплачували лише державний податок на торгівлю й заняття ремеслом. Вони мали право використовувати на потреби міста грошові збори, встановлені міським правлінням (магістратом), податок від броварень, солодовень, воскобоень, млинів, земельних угідь, мали значні привілеї в галузі організації та регламентації стаціонарної торгівлі, ярмарків і ремесел. Однак зі збільшенням впливу польських феодалів і католицької церкви на українських землях посилюється національно-релігійна дискримінація українського міщанства. Це породжувало його боротьбу за ліквідацію обмежень та за збільшення участі у міському самоврядуванні.

У 80-ті роки XVI ст. у ході боротьби проти унії та католицизму виникає так звана полемічна література, яка в багатьох аспектах стосується й економічних проблем. З цього погляду важливими є твори **Івана Вишенського** (1545/50 — 20-ті роки XVII ст.), який наголошував на проблемах соціальної рівності. Він говорив, що будь-яке багатство, яким володіють пани й духовенство і яке вони «пожирають», створене «працею й потом» кріпаків. І. Вишенський показав основні форми, за допомогою яких здійснювалося привласнення результатів праці селян і ремісників: панщину, оброк, податі, торговельний та лихварський прибуток тощо. На його думку, одночасно зі зростанням багатства й розкошів панів, шляхти, торговців посилюються злигодні кріпаків, бідняків. Він розумів, що майново-соціальна нерівність людей походить не від природи і не від Бога, а від земних несправедливостей. У цілому полемічні твори справили величезний вплив на формування та розвиток самосвідомості українського народу, на розгортання національно-визвольної боротьби на чолі з Богданом Хмельницьким.

У найбільш закінченому вигляді економічну думку пізнього середньовіччя репрезентує меркантилізм.

4. Меркантилізм

Першим проявом економічних ідей буржуазного суспільства став меркантилізм. У Західній Європі він зародився вже у XV ст., але великого поширення набув у XVII ст. Головною передумовою генезису меркантилізму був розклад феодалізму та зародження капіталізму. Виникнення капіталістичного способу виробництва у країнах Західної Європи датується XVI ст. Раніше в окремих містах узбережжя Середземного моря можна було спостерігати лише певні окремі прояви капіталістичних відносин. Велике значення для формування капіталістичного способу виробництва мало первісне нагромадження капіталу, зв'язане з найбільш грубими формами насильства: розоренням дрібних виробників, колоніальними загарбаннями, работоргівлею. Ці насильницькі заходи здійснювалися за активної підтримки держави через державні позики, податкову систему, протекціонізм.

Значно прискорило розвиток капіталістичного виробництва виникнення світового ринку. Початок формування такого почався зі здійснення великих географічних відкриттів XV — XVI ст. Після відкриття Америки й морського шляху навколо Африки почалося небувале пожвавлення зовнішньої торгівлі країн Західної Європи. Дрібне товарне виробництво не могло задовольнити зростаючого попиту на промислові вироби. Наспіла необхідність створення великих капіталістичних підприємств, які могли б поставляти значні партії товарів на експорт. З'явилися великі майстерні, що працювали під контролем капіталістів (проста кооперація). Розвиток поділу праці зумовив перетворення капіталістично організованих майстерень на мануфактури.

Велику роль у виникненні капіталістичного способу виробництва відіграв торговий капітал, який у добу розкладу феодалізму був переважною формою капіталу. Світова торгівля привела до зосередження величезних багатств у окремих осіб, передовсім у купців і монополієвих торговельних компаній. Торговий капітал підпорядковував дрібних виробників і одночасно сам проникав у сферу виробництва.

Розклад феодального устрою, розвиток товарно-грошових відносин, зародження капіталізму зачіпали інтереси всіх верств населення і надавали питанням економічного розвитку все більшого значення. Ліквідація монополії церкви у царині ідеології, розвиток наукових знань створили сприятливі умови для вивчення й узагальнення явищ економічного життя. З'явилось багато економічної літератури, що брала за головну мету визначення характеру та завдань економічної політики.

Меркантилізм як перша теоретична спроба пояснити суть капіталістичного способу виробництва виник на підставі узагальнення досвіду первісного нагромадження капіталу й вирішував практичні

питання прискорення цього процесу. Намагаючись подолати гострі економічні суперечності, що їх породжував розклад феодальної системи, дворянський абсолютизм у Франції, Росії та інших країнах Західної Європи спробував форсувати торгівлю і промисловість меркантилістськими методами, щоб усунути економічну обмеженість феодалізму з допомогою розвитку мануфактурної промисловості.

Меркантилізм відображав інтереси торгової буржуазії, і саме тому Голландію, яка у XVII ст. досягла надзвичайного розквіту та збагачення, розвиваючи судноплавство, зовнішню торгівлю та колоніальну експансію, було проголошено ідеалом меркантилізму. Меркантилісти закликали вчитися у Голландії, і поступово на цей шлях ставали Англія, Франція, Португалія, Іспанія.

Отже, меркантилізм не був випадковим явищем в історії економічної думки Європи. Він мав реальну базу й вирішував практичні проблеми того часу.

Мислення меркантилістів значно відрізняється від економічних поглядів античного світу. Керівним принципом останнього був аристотелівський поділ господарства на економіку і хрематистику із засудженням останньої як «неморальної». У центрі уваги меркантилістів опиняється саме хрематистика — «породження» грошей грошима. Меркантилісти шукають зв'язку між господарськими явищами, але шукають його на поверхні явищ, у сфері обігу. І це було зумовлено особливістю епохи, коли домінував торговий капітал.

Отже, предметом дослідження меркантилістів є сфера обігу. Навіть сам термін «меркантилізм», що виник у XVII ст., походить від італійського слова «mercante» — купець. Метод дослідження меркантилістів — збирання й описування реальних фактів та часткова їх класифікація, тобто вони прямують від конкретного до абстрактного, що є неминучим у період зародження будь-якої науки. Відтак меркантилісти не створили й не могли створити розгорнутої теорії капіталізму, не визначили його законів і категорій, а присвятили свою діяльність суто практичним питанням економічної політики.

Економічні погляди меркантилістів не можна розглядати як єдину, цілісну, наукову теорію, яку вчитель міг викласти учневі. Те, що пізніше отримало загальну назву меркантилізму, було, по суті справи, сукупністю особистих поглядів і думок багатьох різних людей, які досить часто навіть і не чули один про одного, а також сукупністю практичних господарських заходів європейських держав у XVI — XVIII ст. Авторами економічних праць тоді були, як правило, не професійні науковці, а практики — купці, промисловці, фінансисти, службовці торговельних компаній, котрі не теоретизували, а вирішували конкретні економічні питання, формулювання яких здебільшого виносили прямо у заголовки своїх памфлетів (саме так називали тоді ці праці).

Кількість авторів-меркантилістів та їхніх праць надзвичайно велика. Тільки в Англії до 1764 р., за підрахунками одного з англійських істориків, було оприлюднено понад дві тисячі таких економічних памфлетів. Проте детальне їх вивчення протягом XVIII — XX ст. дало змогу виявити певну спільність теоретичних поглядів меркантилістів. Ідеологію меркантилізму розкривають такі головні положення. По-перше, багатством є лише те, що може бути реалізованим і справді реалізується у грошах; тобто багатство — це не що інше, як нагромадження грошей. По-друге, виробництво створює потрібні передумови для утворення багатства, а тому потребує постійного заохочення й розвитку. По-третє, безпосереднім джерелом багатства є сфера обігу, тобто сфера, де продукти перетворюються на гроші. По-четверте, сфера обігу є водночас і джерелом прибутку, що утворюється завдяки продажу товарів за більш високою ціною, ніж ціна купівлі: $G - G'$ — гроші, що породжують гроші, — такою є формула капіталу в меркантилістів. По-п'яте, не будь-який обіг товарів і грошей є джерелом багатства. Обіг товарів усередині країни, на думку меркантилістів, хоч і збагачує одних осіб за рахунок інших, проте не збільшує і не зменшує загальної суми національного багатства. Джерелом багатства є лише зовнішня торгівля. По-шосте, баланс зовнішньої торгівлі має бути активним, тобто треба менше купувати в іноземців і більше їм продавати (проте щодо розуміння активного балансу погляди раних та пізніх меркантилістів дуже різнилися).

Конкретна меркантилістська політика і теорія меркантилізму пройшли два етапи у своєму розвитку. Це ранній меркантилізм, який Маркс назвав монетарною системою, і розвинутий меркантилізм, що його Маркс характеризував як власне меркантилізм, або мануфактурну систему.

Ранній меркантилізм виник іще до епохи великих географічних відкриттів. Найбільш відомими представниками цього напрямку були **Вільям Стаффорд** в Англії та **Гаспар Скаруффі** в Італії.

Ранній (монетарний) меркантилізм ґрунтувався на теорії грошового балансу. Ця теорія мала два завдання: по-перше, залучити в країну якомога більше грошей з-за кордону; по-друге — зберегти гроші в самій цій країні. Відтак поставала вимога якнайменшого витрачання і якнайбільшого нагромадження грошей у країні з одночасною забороною їх вивезення. Адекватною була й економічна політика того часу, головною метою якої вважалося утримування грошей у країні, тобто максимальне зменшення імпорту. Збільшення маси золота та срібла уряди країн Західної Європи намагалися досягнути безпосереднім регулюванням руху грошей. Заборонялося вивозити благородні метали за кордон, купців-експортерів зобов'язували частину виторгу привозити готівкою, іноземних купців

змушували всі гроші, отримані від продажу своїх товарів, витратити на придбання товарів місцевого виробництва.

Монетарний меркантилізм був досить примітивною формою пізнішого меркантилізму. Властиві монетарному меркантилізму XVI ст. заходи — заборона вивезення грошей, обмеження імпорту, збільшення видобутку золота та срібла там, де це було можливим, встановлення високого імпортного мита, зниження позичкового процента — неодноразово впроваджувалися, наприклад в Іспанії, але не дали очікуваних результатів. Монетаризм виявився економічно безплідним, на ньому надто сильно позначалися вплив іще напівнатурального господарства, міська регламентація торгівлі та грошового обігу, орієнтована на самодостатність економіки кожного міста.

Зі зростанням капіталістичних форм господарства і розширенням зовнішньої торгівлі ставала очевидною недоцільність політики, що брала за мету втримання грошей у країні.

У другій половині XVI ст. система монетарного меркантилізму змінюється системою меркантилізму мануфактурного, що досягла свого розквіту у XVII ст. Основними представниками його були **Томас Мен** у Англії, **Антуан Монкретьєн** у Франції, **Антоніо Серра** в Італії. Виникла власне система меркантилізму, для якої характерною є теорія торгового балансу. Пізні меркантилісти центр ваги перенесли зі сфери грошового обігу у сферу товарного обігу. Вони ставили своїм завданням скасування заборони вивезення грошей, обмежень імпорту іноземних товарів; форсування експорту національної продукції передовсім промислової; завоювання ринків, у тім числі колоніальних, і забезпечення активного торгового сальдо, тобто перевищення вартості вивезених з країни товарів над вартістю товарів, увезених у країну. З цією метою заохочувався розвиток промисловості, що виробляла товари на експорт, розширювалося мореплавство. На перший план висувалася політика протекціонізму, що розглядалася як найліпший засіб для забезпечення інтенсивнішого розвитку експорту. Держава запроваджувала систему митних заходів: увезення іноземних товарів, що конкурують з вітчизняними, а також вивезення сировини, яку можна було б переробити в середині країни, оподатковуються високим митом. І навпаки, встановлюються заохочувальні премії за експорт деяких вітчизняних товарів.

Отже, в центрі уваги всіх меркантилістів була проблема збагачення країни. У головному й ранні, і пізні меркантилісти єдині — основою основ всієї системи їхніх поглядів було уявлення, що єдиним справжнім багатством країни є гроші. Відповідно до цього всі меркантилісти виступають на захист максимального нагромадження грошей. Основна відмінність полягала у різних поглядах на суть активного балансу.

Ранні меркантилісти дивляться на гроші очима збирача скарбів, який знає, що будь-яка купівля зменшує їхню кількість, а будь-який продаж — збільшує. Пізні ж меркантилісти підходять до грошей уже як капіталісти, розуміючи, що гроші «породжують» гроші і для цього вони мають бути в постійному русі.

Звідси походить і різне трактування спільної для всіх меркантилістів формули: менше купувати й більше продавати. Ранні меркантилісти наголошують на першій частині формули, розуміючи її цілком однозначно: треба будь-що утримуватися від покупок. Пізні розуміють цю саму формулу досить широко: можна купувати багато, але сума продажу має завжди перевищувати суму купівлі.

Очевидною істиною для теоретиків обох етапів меркантилізму була необхідність впливу державної влади і навіть її опікування господарським життям. Відмінність полягала лише в різному розумінні конкретних форм цього втручання, у тім, як зробити його найбільш доцільним. Принцип грошового балансу на чільне місце ставить саме діяльність уряду, а принцип торгового балансу — приватну ініціативу купців і купецьких компаній, держава тут, як і раніше, відіграє роль покровителя й регулятора торгівлі.

Меркантилізм виник в Англії, потім поширився у Франції, Італії та інших країнах Західної Європи. У кожній країні політика меркантилізму мала свої особливості.

Найбільш розвинутим і типовим був *англійський меркантилізм*. Ще у XV—XVI ст. видавалися «закони про витрачання», які зобов'язували іноземних купців витрачати виторг за свої товари на купівлю англійських. Пояснювалося це тим, що Англія у XVI—XVII ст. значно просунулася вперед в економічному розвитку і два сторіччя (1651—1849) меркантилізм був офіційною політикою держави (діяв «Навігаційний акт» Кромвелля).

Із представників раннього меркантилізму в Англії ми вже називали **В. Стаффорда** (1554—1612), який 1581 р. надрукував під ініціалами «W.S.» твір «Стислий виклад деяких скарг наших співвітчизників». Твір був написаний у формі розмови між лицарем, фермером, ремісником, купцем та доктором богослов'я, який робить остаточні висновки.

Стаффорд виявляє досить правильне як на ті часи розуміння зв'язку між вартістю грошей і вартістю товарів. Саме у появі неповноцінної монети, у псуванні монети королями (що практикувалося у зв'язку зі зростаючою потребою в коштах) він убачає причину подорожчання товарів. Псування монети, на думку Стаффорда, має подвійні наслідки: 1) дорожнечу; 2) втечу (відплив) з країни повноцінної монети.

Стаффорд доводить шкідливість вивезення монети за кордон, бо від того зростають ціни і погіршується становище народу. Але гроші

є тільки засобом обігу. Усе залежить від того, як обмінювати на них товари. Держава, уважає Стаффорд, має видати закон, щоб жоден із сировинних продуктів не вивозився за кордон необробленим, оскільки вивезення сировини спричиняє зворотнє завезення її в обробленому вигляді, що для країни є дуже не вигідним. «Усе, що купують у нас іноземці, іде від нас назавжди. Навпаки, те, що ми купуємо один у одного, залишається вдома». Звідси, уважає Стаффорд, необхідність державного опікування вітчизняною торгівлею. Він пропонує заборонити везення предметів розкошів та деяких інших товарів, регламентувати торгівлю, обмежити вивезення монети, розширити виробництво сукна — найпопулярнішого тоді англійського експортного продукту.

Найвидатнішим представником меркантилізму в Англії в його найбільш розвинутому вигляді є **Томас Мен** (1571—1641), якого вважають автором теорії торгового балансу. Мен був купцем і одним з директорів Ост-Індської компанії. У своїх памфлетах «Роздуми про торгівлю Англії з Ост-Індією» (1621), «Скарб Англії у зовнішній торгівлі або баланс зовнішньої торгівлі» (1664) він заперечує монетаризм і обґрунтовує теорію торгового балансу.

Мен висловлюється проти заборони вивезення грошей, тому що, на його думку, гроші приносять багатство тільки перебуваючи в обороті. Мен стверджує, що гроші в обігу можна порівняти із пшеничним зерном. Тільки посіяне зерно дає новий урожай, збільшуючи свою кількість. Спроби утримати у країні якомога більше золота та срібла за допомогою державних заходів обмежують право купця розпоряджатися своїми грошима і завдають тільки шкоди. З погляду Мена, єдиним розумним засобом збільшення кількості грошей у країні є сприятливий торговий баланс.

Торговий баланс з окремими країнами, доводив Мен, неминуче складається по-різному. Деякі країни більше купують в Англії, ніж продають їй, інші, навпаки, більше ввозять в Англію, ніж вивозять з неї. Тільки за умови, що торгівля буде вільною, вона набере найбільшого розвитку, а тим самим буде досягнуто основної мети — збільшення запасів золота та срібла. Отже, Мен вирішував проблему залучення максимальної кількості грошей зовсім інакше, ніж прихильники політики грошового балансу. Увезення та вивезення грошей, за Меном, прямо залежить від стану зовнішньої торгівлі. Якщо вивезення перевищує ввезення, тобто, якщо країна має активний торговий баланс, гроші надходять у країну. «Гроші, які привозяться у країну завдяки активному балансу нашої зовнішньої торгівлі, — це єдині гроші, які в нас залишаються і якими ми збагачуємося», — наголошував Мен.

Чітко формулює Мен і теорію торгового балансу: «Звичайним засобом для збільшення нашого багатства й наших скарбів є інозем-

на торгівля, що в ній ми завжди маємо дотримуватися того правила, щоб щорічно продавати іноземцям своїх товарів на більшу суму, ніж ми споживаємо їхніх товарів».

Мен — ворог будь-яких заходів, що гальмують експортну торгівлю, він вимагає навіть зменшення мита на товари, що вивозяться. На відміну від ранніх меркантилістів, які обстоювали високі ціни, Мен — прихильник низьких цін, котрі полегшуватимуть конкуренцію на зовнішньому ринку. Але він погоджується із ранніми меркантилістами щодо використання в обігу тільки повноцінних грошей, повторюючи вже відому думку Стаффорда: зменшення цінності грошей спричиняє підвищення цін на товари. Мен чітко розрізняв поняття грошей, багатства й дорогоцінних металів. Під багатством Мен розумів не тільки дорогоцінні метали, а й землю та інші дари природи. Щодо грошей він підкреслював також їхню роль для досягнення конкретної мети — залучити в країну через зовнішню торгівлю більше дорогоцінних металів.

Мен є прихильником розвитку вітчизняної промисловості і, так само як Стаффорд, вимагає заміни експорту сировини експортом готових виробів. Він вважає досить суттєвим також розвиток транзитної торгівлі, оскільки вона, на його думку, також є джерелом збагачення. Особливо важливим є щодо цього мореплавство і необхідність доставки англійських експортних товарів у місце призначення тільки на англійських судах.

Меркантилістські погляди розвивав і **Самуїл Фортрей** (1622 — 1681) син торговця, автор праці «Вигода та благополуччя Англії, що полягає у збільшенні запасів та розширенні торгівлі цього Королівства». З метою стимулювання розвитку промисловості він пропонує встановлення на іноземні товари високого мита, унаслідок чого ціни на товари, що завозяться в Англію, зростатимуть, а це, у свою чергу, сприятиме збуту товарів вітчизняного виробництва.

Фортрей — чи не єдиний з меркантилістів, хто приділяє особливу увагу засобам, які могли б підвищити продуктивність сільського господарства. Але й він, як і всі інші меркантилісти, вважає, що тільки від промисловості «головним чином залежить багатство королівства».

Коли меркантилізм як політика вичерпав себе, на його захист виступив видатний економіст **Джеймс Стюарт** (1712 — 1781). Він спробував оновити й розвинути далі меркантилістську концепцію у XVIII ст., коли вже поширилася теорія трудової вартості. 1767 р. він оприлюднює працю «Дослідження про принципи політичної економії», у якій не тільки розвиває далі принципи меркантилізму, а й робить принциповий крок уперед в економічній науці. Стюарт не поділяє ілюзій меркантилістів, що багатство створюється внаслідок продажу окремими капіталістами товарів за ціною, що перевищує

їхню вартість. Він розрізняє «позитивний прибуток», що залежить від продуктивності праці, і «відносний прибуток», що є результатом обміну в процесі міжнародної торгівлі. На його думку, тільки позитивний прибуток породжує зростання суспільного багатства.

Французький меркантилізм. У Франції меркантилізм також відіграв важливу роль у економічній політиці, особливо у XVII ст., хоча буржуазія тут була слабшою, ніж в Англії, а французький абсолютизм — суто дворянською диктатурою.

Політику меркантилізму взяв на озброєння вже Генріх IV, всіляко стимулюючи торгівлю. Він уклав 1606 — 1607 рр. низку угод з іноземними державами, відмовився від прав корони на майно іноземних купців, сприяв колонізації Канади, заборонив увезення текстильних товарів і вивезення цінної сировини — шовку, вовни. У країні за допомогою привілеїв та субсидій насаджувалося мануфактурне виробництво.

Ще більшого розвитку політика меркантилізму набула за Людовіка XIV, завдяки заходам видатного державного діяча, міністра фінансів **Жана Батіста Кольбера** (1619 — 1683). На його честь політику меркантилізму інколи називають ще кольберизмом. Кольбер уважав, що могутність держави визначається кількістю грошей, що є в її розпорядженні, а їх може дати тільки торгівля. «Ми повинні завоювати народи нашою промисловістю, — говорив він, — і перемогти їх нашим смаком».

Найбільш відомим представником теоретичної школи меркантилізму у Франції є **Антуан Монкретьєн де Ваттевіль** (1575 — 1621). 1615 р. він опублікував книжку «Закони суспільного господарства» («Трактат з політичної економії»), яку присвятив королю і королеві-матері. Саме у цьому творі було вперше вжито термін «політична економія», що згодом став назвою цілої науки.

Економічні погляди Монкретьєна перебували на межі раннього та пізнього меркантилізму, що цілком відповідало економічному й політичному стану Франції того періоду. Релігійні війни проти альбігойців спустошили південнофранцузькі міста, а гугенотська міжусобиця розладнала всю французьку економіку. На той час Англія вже значно випереджала Францію в економічному розвитку.

Монкретьєн спробував розробити економічні заходи, запровадження яких дало б змогу поживити народне господарство Франції. Виходячи з англійського досвіду, Монкретьєн досить детально розглядає проблеми розвитку мануфактур, питання торгівлі, мореплавства, професійного навчання тощо.

Монкретьєн є палким захисником третього стану, найбільш важливою частиною якого він вважає торговців. «Купці, — наголошує він, — надзвичайно корисні державі». Навіть розвиток промисловості для нього не є самоціллю, бо кінцевою метою всіх ремесел, на

його думку, є торгівля: «Філософи кажуть, що мета є причина всіх причин; і торгівля є, у певний спосіб, головною ціллю різних ремесел». Для могутності держави необхідне золото, а найнадійнішим способом його придбання є зовнішня торгівля.

Протиставляючи інтереси Франції інтересам інших країн, Монкретєн засуджує французьку політику забезпечення свободи торгівлі купцям з інших країн. При цьому він досить своєрідно трактує меркантильну теорію прибутку, перетворюючи її на зброю проти іноземних купців. У торгівлі, на його думку, виграш одного є втратою для іншого. Але в процесі внутрішньої торгівлі виграють і програють окремі учасники обороту, країна в цілому нічого не втрачає і не придбає. У зовнішній торгівлі іноземні купці є свого роду насосом і, отримуючи прибуток, вони викачують багатство країни, з якою торгують.

Цікаво зазначити, що Монкретєн розрізняє поняття «гроші» і «багатство», уважаючи, що золото створює лише передумови для багатства і добробуту країни, але само по собі ще не робить її багатшою. Першочергового значення він надає «природному багатству» (хліб, сіль, вино та ін.). Монкретєн у зв'язку з цим пише: «Не достаток золота та срібла, не кількість перлів та алмазів робить державу багатшою, а наявність предметів, необхідних для того, щоб жити й одягатися: у кого їх більше, у того більший достаток».

Монкретєн виступає проти зайвих розкошів, уважаючи їх однією з причин, що призводить до відпливу золота з країни. «Розкіш, — говорить він, — для держави чума і рокове розорення; із шовком у Турцію та Італію відпливає наше золото».

Монкретєн відрізняється від багатьох інших меркантилістів ще й тим, що не випускає з виду потребу поліпшити становище народу, особливо селянства, про яке він говорить із великим співчуттям і вважає, що держава має турбуватися про нього.

Меркантилізм в Італії. Для практичного запровадження політики меркантилізму в Італії не було належних політичних і економічних умов. Величезна політична роздробленість Італії призводила до її неминучого економічного занепаду. Колись нагромаджені торгівлею у XVI ст. капітали посилено перетворювалися на позичкові, розвивалася діяльність банків. Саме цей факт визначив інтереси перших італійських меркантилістів, які особливу увагу приділяли питанням грошового обігу і кредиту.

Уже згадуваний професійний банкір **Гаспар Скаруффі** (1519 — 1584) написав 1582 р. «Роздуми про монету і справжню пропорційність між золотом і сріблом», де розвивав ідеї, близькі до монетаризму. Скаруффі запропонував грандіозний як на той час проект скликання загальноєвропейської конференції під керівництвом папи або імператора з метою налагодити грошовий обіг у міжнародному ма-

сштабі. У різних країнах, а іноді й у різних регіонах у межах однієї країни, існували різні грошові системи, що дуже ускладнювало розрахунки й переказування грошей з одного місця в інше. Скаруффі запропонував встановити єдину загальноєвропейську грошову систему, визнати золото та срібло валютними металами, прирівнюючи одну вагову частину золота до 12 вагових частин срібла. На відміну від інших монетаристів він рекомендував ліквідувати національні бар'єри, що обмежують обіг; золото і срібло трактувалися як звичайні товари.

Цей проект підтримує й розробляє далі флорентійський банкір-економіст **Бернардо Даванцаті** (1529 — 1606), який опублікував 1582 р. книжку «Читання про монету». Даванцаті був прихильником біметалізму, засуджував хаос у грошовому обігу, пропонував повернутися до вільної чеканки монет та обігу зливків.

З теоретиків більш зрілого меркантилізму можна назвати **Антоніо Серра** (XVI — XVII ст.), відомого автора «Стислого трактату про причини, які можуть привести до достатку золота і срібла у країнах, що не мають копалень». Серра заперечує концепцію монетаризму й дотримується теорії «торгового балансу». Він засуджує заборону вивезення грошей і регламентацію їхнього обігу, втручання держави в економічне життя, як приклад наводячи Венецію, котра має достатньо грошей завдяки тому, що розвиває свою промисловість, веде широку торгівлю. Наявність грошей у державі, що не має копалень, за Серрою, залежить від розвитку ремесла, працелюбності та винахідливості населення, розвитку торгівлі, відповідної політики уряду.

З відомих італійських меркантилістів треба також назвати **Антоніо Дженовезі** (1712 — 1769), котрий тривалий час займав кафедру в Неаполітанському університеті. На думку Дженовезі, взірцем правильної торгової політики є зовнішньоторговельні заходи Англії. У «Лекціях про комерцію й цивільну економіку» він детально аналізує теорію торгового балансу. Неможливо допускати такого вивезення товарів, котрий послабив би вітчизняну промисловість і такого ввезення, котре завдало б шкоди вітчизняним ремеслам, уважає Дженовезі.

Багатство, на думку Дженовезі, це не гроші самі по собі, а правильно організована з їхньою допомогою зовнішня торгівля. Надлишок грошей є зайвим. Їх має бути стільки, скільки необхідно для обслуговування торгівлі.

Ідеї меркантилізму у тій чи тій формі позначалися на формуванні й розвитку економічної політики Іспанії, Німеччини, Австрії та інших країн як Західної, так і Східної Європи.

Ідеї меркантилізму в Росії та Україні. Ідеї меркантилізму набули розвитку в Росії XVII — XVIII ст. До XVII ст. для них не існу-

вало умов, оскільки тоді в російській державі панувало натуральне господарство, а торгівля залишалася локальною й обмеженою.

З XVII ст. починається новий період російської історії: остаточно ліквідується феодальна роздробленість і завершується процес створення централізованої держави. Поштовхом до цього стало зростання суспільного поділу праці та торговельних зв'язків, на основі яких утворився всеросійський ринок. Розвиток торгівлі супроводжувався зростанням торгового капіталу й розширенням сфери його дії, купці ставали лихварями, власниками промислових підприємств — мануфактур. Саме в XVII ст. в Росії з'являються перші мануфактури, виникають буржуазні виробничі відносини.

На відміну від країн Західної Європи, де важливу роль у переході до капіталізму відігравала зовнішня торгівля, у Росії остання майже виключно була в руках іноземних купців, тому й мала для розвитку економіки значно менше значення. Росія не мала свого торгового флоту, була відрізана від берегів Балтійського й Чорного морів.

Своєрідність меркантилізму в Росії полягала в тім, що там не було чистого монетаризму, його елементи перемішувалися з більш зрілими принципами «торгового балансу». З одного боку, як і на Заході, меркантилізм в Росії відображував переважно інтереси купецтва, а з іншого — російський меркантилізм був принципово відмінним від західноєвропейського. Якщо представники останнього джерелом багатства вважали зовнішню торгівлю, то в центрі уваги російських меркантилістів був розвиток продуктивних сил країни.

Російські вчені, у працях яких висловлювались деякі ідеї меркантилізму, висували широку програму розвитку мануфактурної промисловості. Вони не ототожнювали багатство з грошима і благородними металами. Хоча російські меркантилісти і вважали необхідним розвиток зовнішньої торгівлі, у центрі їхньої уваги був розвиток вітчизняного виробництва, розширення внутрішньої торгівлі.

За своїм змістом російський меркантилізм відрізнявся від західноєвропейського й тим, що зачіпав ще й аграрне питання. Проблеми колоніалізму в ньому не зайняли того місця, яке вони займали в західноєвропейському меркантилізмі.

Проте економічну роль держави російські вчені-економісти трактували значно ширше, хоч водночас в Росії досить сильно проявилася дворянська обмеженість практичного меркантилізму.

Ідеологами нової просвітницької течії в Росії були А. Ордін-Нащокін, І. Посошков, А. Кантемір, В. Татішев.

Уперше ідеї меркантилізму в Росії висловив видатний дипломат 60-х років XVII ст. **Афанасій Лаврентійович Ордін-Нащокін** (1605 — 1680). Найбільш виразно його економічні погляди відбито у «Псковському Положенні» (1667) і в «Новоторговому Уставі» (1667), автором і редактором яких він був.

Ордин-Нащокин, як і меркантилісти в цілому, захищав інтереси купецтва, а отже велику увагу приділяв питанням торгівлі та її організації. Про торгівлю він був високої думки, уважаючи її позитивною й благодородною справою. Торгівлю він розглядав не тільки як одне з важливих джерел доходів держави, а й як галузь господарства, що активно сприяє зростанню народного достатку.

Водночас Ордин-Нащокин розумів, що торгівлю (зокрема зовнішню) в Росії розвинено недостатньо. Причину цього він убачав у браку капіталу, у засиллі іноземних купців, які проникали на російський ринок.

Головним для піднесення продуктивних сил Росії Ордин-Нащокин уважав розвиток промисловості. Росія, наголошував він, повинна розвивати промисловість не тільки і не стільки для продажу товарів за кордон, скільки для задоволення потреб внутрішнього ринку. Для цього Росії необхідні різноманітні галузі промисловості, і передовсім залізорудна промисловість, що є основою для розвитку інших галузей народного господарства.

Отже, економічні погляди і практична діяльність Ордин-Нащокина були спрямовані на те, щоб ліквідувати економічну й культурну відсталість Росії, перебороти засилля іноземного торгового капіталу і створити вітчизняну промисловість.

Найбільш цікавим і своєрідним виразником меркантильних ідей у Росії був **Іван Тихонович Посошков** (1652 — 1726). Автор знаменитої «Книги про вбогість та багатство» (1724) походив із оброчних селян. У різних документах його називають по-різному: то колишнім селянином, то купцем, то ремісником, то служилою людиною. Пізніше Посошков очевидно розбагатів, про що свідчить його заповіт, згідно з яким йому належали кілька селянських дворич, велика кількість землі, два будинки у Петербурзі, навіть кріпаки.

Економічну програму Посошкова викладено в його «Книзі про вбогість та багатство». Вона дуже близька до ідей класичного меркантилізму, особливо до ідей Монкретьєна.

Основною лінією цієї програми є всебічний розвиток продуктивних сил, вітчизняної промисловості, торгівлі, сільського господарства, зміцнення економічної могутності Росії, досягнення її економічної незалежності.

Посошков — великий поборник розвитку в Росії різних ремесел, але він, як і годиться прихильнику меркантилістської теорії, з усіх видів діяльності найбільшого значення надає торгівлі, а з суспільних класів — купецтву. Проте далі Посошков стає більш оригінальним і вимагає, щоб торгівлею займалися не всі, а лише професіонали-торговці, обстоюючи надання останнім монопольного права на торгівлю. Він є прихильником виокремлення торговців як певного соціального прошарку з тим, щоб їх було оточено особливим державним

підкуванням. Представники інших верств суспільства можуть займатися торгівлею лише тоді, коли вони ввійдуть до купецького прошарку.

Щодо зовнішньої торгівлі, то лейтмотивом економічної програми Посошкова є «символ віри» меркантилізму — більше продавати й менше купувати. Він був прихильником активного торгового балансу, стверджуючи, що коли Росія більше продаватиме й менше купуватиме, то гроші залишатимуться в ній, а не відпливатимуть за кордон. Але Посошков надає цьому меркантилістському аргументу національного забарвлення, кажучи, що Росія може взагалі обійтися без імпорту, а експортувати може багато чого.

Як і всі меркантилісти, Посошков піклувався про збереження і збільшення кількості грошей у країні. Тому він уважав, що завозити з-за кордону слід тільки те, що не виробляється в Росії і без чого обійтися неможливо. Він був категорично проти завезення з-за кордону предметів розкошів, називаючи це непотрібною тратою грошей. Проте погляд на гроші в Посошкова є досить суперечливим. Його вважають номіналістом, оскільки він стверджував, що гроші створює цар, який може перетворити копійку на карбованець, достатньо лише поставити відповідний штамп. Але встановлена царем цінність грошей має силу тільки всередині держави, за кордоном же російські гроші тамтешні купці оцінюють на вагу металу, що в них міститься. Отже, щодо західноєвропейських країн Посошков дотримується товарно-металістичної теорії грошей.

У Посошкова немає властивого представникам західноєвропейського меркантилізму ототожнення багатства з грошима. Він розрізняє два види багатства: речове й неречове. Під речовим він розуміє конкретні матеріальні блага та гроші, а під неречовим — «правду», тобто вміле управління державою, добрі закони і праведний суд. Посошков розрізняє також багатство держави (доходи казни) і багатство народу (народне господарство), ставлячи на чільне місце саме багатство народу.

Принципи, викладені у творах цих мислителів, знайшли практичне відображення у відомих економічних реформах Петра I. Намагаючись домогтися економічної незалежності Росії, він рішуче розв'язував це завдання меркантилістськими методами: залучення в країну золота та срібла, форсування експорту, заохочування російського купецтва, розвиток промисловості, у тім числі експортної, будівництво каналів і портів.

Ця політика безсумнівно була прогресивною і відповідала потребам Росії початку XVIII ст. Вона мала багато спільного з кольтеріаризмом, але Петро I не обмежувався заохочуванням торгівлі і промисловості, а вживав дійових заходів для розвитку сільського господарства.

Певні риси меркантилізму були властиві й *українській соціально-економічній думці* кінця XVII — початку XVIII ст. Уже економічна політика Б. Хмельницького (XVII ст.) свідчить про наявність у ній елементів меркантилізму. Вона базувалась на застосуванні принципу активного втручання державної влади в господарське життя, заохочення вивезення товарів і обмеження вивезення коштовностей, установлення захисного мита, підлг місцевим підприємцям і купцям. Велике значення мали економічні зв'язки з іншими країнами, довгострокові торговельні угоди. Така політика об'єктивно сприяла поживавленню економічного життя країни, розвитку товарно-грошових відносин, процесу первісного нагромадження капіталу.

Одним із найбільш послідовних прихильників реформ Петра I в галузі економіки, освіти, державного управління став **Феофан Прокопович** (1681 — 1736) — історик, філософ, письменник, політичний діяч, професор Київської академії, а згодом її ректор.

Ф. Прокопович, як і сучасні йому російські меркантилісти, був прихильником активного господарського й торгового балансу. Він уважав, що досягти такого балансу можна лише безперервним розвитком промисловості, сільського господарства, торгівлі, шляхів сполучення тощо, а також удосконаленням системи державних органів управління. Він палко підтримував реформи Петра I і вважав їх необхідними для поліпшення господарювання.

Г. Грабянка та **С. Величко** — ідеологи козацької старшини та шляхетства першої половини XVIII ст. — також надавали великого значення розвитку ремесел, промисловості й торгівлі, поширенню освіти.

Економічна думка України (як і Росії) тієї доби здебільшого відрізнялася від західноєвропейських меркантилістських концепцій широтою й оригінальністю підходу до розв'язання багатьох питань, зокрема суті багатства та його джерел, ролі промисловості в економіці країни тощо.

У цілому меркантилізм (особливо на другому етапі свого розвитку) мав історично прогресивний характер. Значення теорії «торгового балансу» полягало в тім, що вона пропонувала більш зріле та ефективне вирішення економічних проблем періоду первісного нагромадження капіталу та мануфактурного капіталізму. Активне сальдо «торгового балансу» справді було важливим джерелом збагачення буржуазії, до того ж постійним і надійним, не зв'язаним із випадковостями політичного життя та адміністративної діяльності. Це значить, що пізні меркантилісти, відкривши одне з важливих джерел нагромадження капіталу, правильно розуміли економічні завдання своєї епохи, оскільки час промислових переворотів іще не наспів.

КЛАСИЧНА ШКОЛА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

Розвиток капіталістичних відносин спричинив занепад меркантилізму передовсім в Англії — найбільш економічно розвинутій країні. Інтереси буржуазії переміщуються зі сфери обігу у сферу виробництва. На перший план виходить промисловий капітал.

За цих умов рекомендації меркантилістів не могли вирішити економічних проблем буржуазії. Промислова буржуазія потребувала обґрунтування головних засад капіталістичного виробництва, розробки нових економічних категорій, таких як заробітна плата, прибуток, рента тощо. Крім того, буржуазія намагалася звільнитись від жорсткого урядового регулювання економічного життя. Вона жадала свободи. Буржуазна революція середини XVII ст. в Англії розпочала добу політичних і промислових революцій на європейському континенті. Буржуазія поступово приходить до влади. Бурхливо розвивається промисловість, великих успіхів було досягнуто в розвитку механіки, математики, фізики, філософії та інших наук. Активізація теоретичних досліджень у різних галузях знань сприяла й розвиткові економічної думки, було покладено початок формуванню політичної економії як науки. За цих умов і виникла класична політична економія.

1. Загальна характеристика класичної політичної економії

Класична політична економія зародилася в Англії в кінці XVII ст. та у Франції на початку XVIII ст., прийшовши на зміну меркантилізму.

К. Маркс назвав меркантилізм першим теоретичним опрацюванням засад капіталістичного виробництва. Водночас він підкреслював, що дійсна наука сучасної економії починається лише з того часу, коли теоретичне дослідження переходить від процесу обігу до процесу виробництва. Цей перехід і здійснила класична політична економія.

Уперше термін «класична політична економія» ужив Маркс стосовно школи, яка розпочала дослідження внутрішніх закономірнос-

тей буржуазного суспільства. К. Маркс писав: «...під класичною політичною економією я розумію всю політичну економію, починаючи з У. Петті, яка досліджує внутрішні залежності буржуазних відносин виробництва»¹.

Якщо меркантилісти в своєму аналізі виходили з досить поверхового розуміння процесу обігу і тому бачили лише зовнішній бік його явищ, то класики за предмет дослідження взяли сферу виробництва й поклали початок науковому аналізу цієї сфери. Тим самим відбулася зміна, глибоке зрушення в самому предметі політичної економії, яка з міркувань щодо принципів управління господарством країни перетворилася на науку про категорії й закони економічного життя. Саме класична школа, зокрема праці А. Сміта, перетворили політичну економію на повноцінну наукову дисципліну.

Класики проголосили ідею природного порядку, дію об'єктивних економічних законів. А це змінило напрям досліджень від системи регламентуючих правил до економічної свободи, яка одна тільки й забезпечує ефективний розвиток економіки.

Класична школа, на відміну від меркантилістів — прихильників державного втручання в економічне життя, проголосила принцип економічної свободи, економічного лібералізму. Класики були противниками протекціонізму. Проблему цінності, яка на той час була однією з центральних в економічному аналізі, вони вирішували переважно з позицій трудової теорії, застосовуючи абстрактно-дедуктивний метод дослідження економічних явищ.

Загальна оцінка класичної політичної економії у колишній радянській літературі здійснювалась за схемою К. Маркса, котрий до класиків зараховував економістів від Петті до Рікардо в Англії і від Буагільбера до Сісмонді у Франції. Вершиною класичної політичної економії Маркс називав праці А. Сміта і Д. Рікардо, якими, на його думку, класична школа вичерпала себе.

На зміну класичній політичній економії, яка мала справді науковий характер, приходить, за Марксом, «вульгарна», тобто ненаукова політекономія. Якщо класики займались справжнім науковим аналізом закономірностей розвитку капіталізму, то представники вульгарної політичної економії виступили лише як апологети, свідомі захисники капіталізму. Перехід до вульгарної політекономії Маркс зв'язував із загостренням класової боротьби.

Основоположниками вульгарної політичної економії Маркс називав Сея та Мальтуса. Він критикував «вульгарних економістів» за відхід від трудової теорії вартості і приховування експлуататорської суті відносин між найманими робітниками і капіталістами.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-ге вид. — Т.23. — С. 89.

Теза про вульгарний характер післярікардіанської політичної економії набула широкого розвитку в усій так званій марксистській літературі.

Відповідно вся сучасна західна політична економія теж оголошувалась ненауковою. Такий висновок був просто абсурдним, оскільки ці економічні теорії успішно використовувалися в економічній політиці західних держав. Для виправдання марксистської тези багатьом радянським марксистам довелося навіть висунути не менш абсурдну ідею про дві функції політичної економії: практичну та ідеологічну, на основі чого робився висновок про можливість використання практичних рекомендацій західних економістів.

У західній літературі існує інший підхід до оцінки класичної політичної економії, до визначення її хронологічних меж. Західні економісти віддають належне класичній школі, проте не ідеалізують її теоретичні розробки, а оцінюють їх у контексті історичного розвитку економічних ідей. До класичної політичної економії вони відносять також усю післярікардіанську політичну економію XIX ст. Відомий американський економіст Дж. К. Гелбрейт писав з цього приводу: «...Ідеї А. Сміта були розвинуті Давидом Рікардо, Томасом Мальтусом і особливо Джоном Стюартом Міллем і дістали назву класичної системи. В останній чверті XIX ст. австрійські, англійські та американські економісти доповнили теорію так званим маржинальним аналізом, і це зрештою привело до заміни терміна «класична економічна теорія» терміном «неокласична економічна теорія»¹.

2. Виникнення класичної політичної економії в Англії

Уільям Петті (1623—1687) — основоположник класичної політичної економії в Англії. Він народився в сім'ї ремісника. У 14 років найнявся юнгою на торгове судно. Згодом вивчав медицину, математику, фізику, захоплювався музикою. З 1650 р. він — професор анатомії в одному з англійських коледжів. Під час придушення визвольного руху в Ірландії був військовим лікарем. За рахунок земель, конфіскованих у ірландців, став великим землевласником.

Оцінка економічних поглядів У. Петті є неоднозначною. Одні вважають його меркантилістом, інші (здебільшого марксисты) — засновником класичної політичної економії. Детальний аналіз його праць дає, однак, підстави для висновку, що він є економістом перехідного періоду від меркантилізму до класичної політичної економії. Його перу належить кілька наукових творів: «Трактат про пода-

¹ Гелбрейт Дж. К. Экономические теории и цели общества. — М., 1979. — С.36.

тки і збори» (1662), «Слово мудрим» (1664), «Політична анатомія Ірландії» (1672), «Політична арифметика» (1676), «Різне про гроші» (1682).

У своїх працях, особливо ранніх, Петті віддає данину меркантилізму. Обґрунтовуючи економічну політику держави, він розвиває теорію торгового балансу, виступає за нагромадження в країні золота і срібла, виправдовує колоніальну експансію, виступає як прихильник втручання держави в економічне життя.

Водночас уже в першій своїй праці Петті далеко виходить за межі питань, що їх звичайно розглядають меркантилісти. Він пише про гроші, позичковий процент, вексельний курс, податки, земельну ренту, монополії та інше. Постановка і вирішення цих питань відрізняють його від меркантилістів.

У меркантилістів економічне пізнання — лише засіб для вирішення конкретних питань, у Петті — розвиток самої економічної теорії, яка може застосовуватись на практиці. Не випадково його вважають «першим професійним економістом»¹. К. Маркс назвав його найгеніальнішим і найоригінальнішим економічним дослідником, «батьком політичної економії».

Сам Петті, який усвідомлював свою роль у розвитку нової науки, яку він називав «політичною арифметикою», або «політичною анатомією», писав, що він намагався зробити «...в загальних рисах *перший нарис політичної анатомії*»².

Завдання науки Петті вбачав у необхідності пояснити «таємничу природу» цілого ряду явищ, з'ясувати суть економічних процесів.

Застосував Петті й новий метод дослідження економічних явищ. Перебуваючи під значним впливом таких філософів-матеріалістів, як Ф. Бекон і Т. Гоббс, саме в них він запозичив деякі методологічні засади, які доповнив розробленими ним самим статистичними таблицями. Недарма Петті називають ще й батьком економічної статистики.

Медик за освітою, він розглядає економічний лад країни як живий організм, «політичне тіло», а відтак бере собі за мету з'ясувати його «анатомію». Такий підхід наштовхнув його на висновок про існування закономірностей функціонування «політичного тіла». Він ставить проблему економічного закону. Отже, на відміну від меркантилістів, які використовували емпіричний, описовий метод, Петті заклав основи абстрактного методу в політичній економії. Застосування цього методу, хоч і не до кінця розробленого, є однією з основних заслуг Петті.

Визначення багатства. Уже сама постановка цього питання була в Петті іншою, ніж у меркантилістів. Він намагається не просто

¹ Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли. — М., 1996. — С. 92.

² Петти У. Экономические и статистические работы. — М., 1940. — С. 90.

дати його визначення, а й кількісно підрахувати його з тим, щоб сприяти впорядкуванню оподаткування.

На відміну від меркантилістів, він бачить багатство як суму рухомого й нерухомого майна. У праці «Слово мудрим» він дає перелік предметів, що становлять багатство, — сукупність земельних угідь, будівель, худоби, кораблів, золотої і срібної монети, посуду із золота і срібла, меблів, запасів різних товарів (залізо, мідь, олово, тканини, зерно, сіль), коштовних каменів та інше.

Поряд з таким конкретним визначенням, Петті дає й загальне (абстрактне) визначення багатства. У праці «Політична арифметика» він пише, що багатство кожної нації міститься, головне, у тому прибутку, який вона має у зовнішній торгівлі, бо саме зовнішня торгівля доставляє більше «золота, срібла, коштовних каменів і іншого загального багатства».

Проте, як уже зазначалось, золото і срібло — це не єдиний вид багатства. Заслугою Петті є усвідомлення «виробничого» походження багатства, джерелом якого є не сфера обігу, а праця, виробництво.

Теорія вартості. Петті вважають засновником трудової теорії вартості. До проблеми визначення вартості він підходить з позиції пропорційного обміну, що визначається витратами праці на виробництво товарів і залежить від її продуктивності в різних галузях. У «Трактаті про податки і збори» Петті пише: «Якщо хтось може видобути... і доставити в Лондон одну унцію срібла, за той самий час, за який він здатний виробити один бушель хліба, то перша становитиме природну ціну другого»¹. Якщо ж, на думку Петті, продуктивність праці з видобутку срібла зросте, наприклад, удвічі, то бушель хліба буде прирівнюватися вже до двох унцій срібла. Отже, «природна ціна» у Петті — це, по суті, вартість. Але у Петті немає розуміння вартості як об'єктивної реальності, як внутрішньої властивості товару. Він визначає не вартість товару, а його відносну вартість у грошовому вираженні, не відокремлюючи вартість від ціни, її грошового визначення.

Вартість, на думку Петті, створює не будь-яка праця, а лише та, що витрачається на видобуток золота і срібла, які з самого початку функціонують як мінові вартості. Решта продуктів праці — це споживні вартості, які лише в обміні стають мінливими вартостями. У Петті немає чіткого розмежування вартості й споживної вартості. А оскільки у виробництві споживної вартості бере участь не лише праця, а й природа, то Петті поширює її дію на створення вартості. Звідси крилатий вислів Петті «Праця — батько і найбільш активний принцип багатства, земля — його мати»². Земля у нього теж стає фактором вартості.

¹ Петті У. Экономические и статистические работы, с. 40.

² Там само, с.55.

Намагаючись знайти єдиний вимір факторів вартості, або, як він сам пише, «природне відношення рівності між землею і працею», Петті вводить ще одне визначення вартості — вартість, створена землею і працею¹, або природна ціна. Її Петті визначає як «середній щоденний прожиток дорослої людини». Так, вартість ірландської хати дорівнюватиме кількості щоденних пайків, спожитих будівельниками. Крім «природної ціни», під якою Петті фактично розуміє вартість, він виділяє ще й «політичну», тобто ринкову ціну. Її величина визначається не лише витратами праці, а й іншими факторами, зокрема попитом і пропозицією.

Заробітну плату Петті розуміє як ціну праці. Якщо меркантилісти просто схвалювали закони, що фіксували максимальний рівень заробітної плати, то Петті намагається знайти її об'єктивні фактори, визначити природну ціну праці. Її величину він визначає вартістю засобів існування. Однак цю правильну думку Петті зводить нанівець, коли пише, що рівень заробітної плати має дорівнювати мінімуму засобів існування, тобто забезпечувати лише фізіологічний прожитковий мінімум, щоб примусити робітників працювати. Низька заробітна плата, на його думку, гарантує одержання прибутку капіталістами, здійснення нагромадження, а зрештою — конкурентоспроможність Англії на зовнішніх ринках.

Висновок, що робітник одержує не всю створену ним вартість, а лише мінімум засобів існування, привів Петті до розгляду питання про додатковий продукт, що його власники обертають на свою користь. Основною формою додаткового продукту в Петті є земельна рента.

Рента також є продуктом праці. Її величина — це різниця між вартістю сільськогосподарських продуктів і витратами виробництва, до яких Петті відносить заробітну плату й витрати на насіння. Отже, рента, як визнає Петті, — це результат неоплаченої праці робітника.

Водночас Петті називає «природною та істинною» земельною рентою чистий (натуральний) продукт, створений у господарстві дрібного виробника. Аналізує Петті й суто земельну ренту, зокрема дає досить глибокий, як на ті часи, аналіз диференційної ренти.

Заслуговує на увагу і спроба Петті визначити ціну землі. Її він правильно зв'язує з прибутковістю земельних ділянок. Ціна землі в нього дорівнює певній кількості річних рент.

Проте у визначенні самої кількості цих рент Петті не є послідовним. За основу він бере земельну ренту за 21 рік. Це той термін, коли одночасно можуть жити представники трьох поколінь: дід, батько, онук. Відповідно це та кількість річних рент, яка необхідна

¹ Петті У. Экономические и статистические работы, с. 35.

людині, щоб забезпечити себе і своїх найближчих нащадків. Водночас у тій самій праці «Трактат про податки і збори» кількість річних рент, що визначає ціну землі, Петті ставить у залежність від «моральної впевненості» землевласника у сталості своїх доходів.

Теорія процента. Процент Петті називає «грошовою рентою» і розглядає його як щось похідне від ренти. Величина процента залежить від розмірів земельної ренти й кількості грошей в обігу. У праці «Різні про гроші» він трактує процент як страхову премію і плату за утримання. Петті заперечує необхідність законодавчого регулювання процента.

Він розвиває ідею обернено пропорційної залежності між величиною грошової маси і процентною ставкою.

Великою заслугою Петті є запровадження принципів кількісного визначення національного багатства й національного доходу. Він першим виокремив категорію національного доходу і здійснив його розрахунки. Національний дохід, на його думку, створюється і у сфері матеріального виробництва, і у сфері послуг. Останнє категорично заперечувала марксистська теорія, проте західні економісти, зокрема Й. Шумпетер, який досить критично ставився до Петті як до економіста-теоретика, високо оцінювали саме його «Політичну арифметику», ідеї якої, зв'язані з визначенням національного доходу і його розрахунків, лягли в основу розвинутої в 30 — 40-х роках ХХ ст. системи національних рахунків.

3. Виникнення класичної політичної економії у Франції

У XVII ст. у Франції ще панує феодалізм, хоч починається вже становлення і зміцнення абсолютистської держави. У державі переважало сільське населення, переобтяжене численними феодальними податками. Промисловість була слабо розвинутою. В економічній теорії та економічній політиці панував меркантилізм.

Спустошливі війни і непомірні розкіш королівського двору призвели до зuboжіння селянства. До цього спричинялася й економічна політика міністра фінансів Людовіка XIV — Кольбера. Він розглядав сільське господарство тільки як джерело покриття витрат держави. Було встановлено низькі ціни на хліб, заборонено його експорт. Це мало забезпечити промисловість країни дешевою робочою силою й підвищити конкурентоспроможність Франції на зовнішніх ринках.

У першій половині XVIII ст. зі втратою військової могутності Франція втрачає і свої позиції у зовнішній торгівлі. Відтак ідеї меркантилізму також втрачають своє значення. У Франції формується класична політична економія як альтернатива меркантилізму.

П'єр де Буагільбер (1646—1714) — засновник класичної політичної економії у Франції — народився в Руані в дворянській сім'ї, здобув гарну освіту, займався певний час літературною діяльністю, потім юриспруденцією. З 1689 р. і до останніх днів свого життя він займає посаду судді в Руані.

Особливості економічного розвитку Франції позначилися на формуванні економічних поглядів Буагільбера. У працях «Докладний опис становища Франції...» (1696), «Роздрібна торгівля Франції» (1699), «Міркування про природу багатства, грошей і податків» (1707) та інших Буагільбер виступає з гострою критикою меркантилізму. Усупереч останньому він джерелом багатства вважає не обіг, а виробництво, зокрема сільське господарство. Він оголошує себе «адвокатом сільського господарства» і вимагає від уряду всілякого сприяння аграріям.

Буагільбер виступає за реформування податкової системи, проти державного регулювання цін на зерно. Свої економічні ідеї, спрямовані на реформування державної економічної політики, він викладає в досить різкій формі, не уникаючи політичних випадів проти уряду, що накликала на нього навіть репресії.

Теоретично обгрунтовуючи питання реформування економічної політики, Буагільбер, як і Петті, ставить кілька проблем: чим визначається економічне зростання країни, дією яких законів забезпечується, що є джерелом багатства, що лежить в основі ціни.

Буагільбер розуміє об'єктивну суть економічних законів, які діють як закони природи. Природу він ототожнює з Провидінням, тобто з Богом. Він виступає проти втручання держави в економічне життя. Природа, наголошує він, сама встановить порядок, пропорційність цін, відновить торгівлю.

На протигагу меркантилістам, які багатство ототожнювали тільки з грошима, Буагільбер доводить, що справжнє багатство нації — це різні корисні речі, а передовсім продукти землеробства. Джерелом багатства є праця.

Теорія вартості. Буагільбера, як і Петті, Маркс називає засновником трудової теорії вартості. Буагільбер виділяє ринкову ціну і «істинну», або «справедливу» вартість товару. Величину останньої він визначає витратами праці. Буагільбер виходить з того, що всі економічні зв'язки між людьми ґрунтуються на обміні продуктами праці. Цей обмін, підкреслює він, має відбуватися згідно із витратами праці. А це означає, що Буагільбер стоїть на позиціях еквівалентного обміну.

Для нормального економічного розвитку країни, за Буагільбером, потрібен вільний обмін між галузями виробництва й відшкодування витрат виробників. Ці проблеми можуть бути вирішені міжгалузевим поділом праці за умов вільної конкуренції. Робочий час,

який припадає на одну одиницю товару за умов такого поділу, і становить, на думку Буагільбера, його «істинну вартість».

Метою товарного виробництва Буагільбер вважає споживання. Основну увагу він звертає на споживну вартість.

Заслугує на увагу думка Буагільбера про необхідність рівноваги в ринковій економіці. Порушення рівноваги, підкреслював він, задушить усе в державі.

Теорія грошей. Відсутність у Буагільбера чіткого розуміння природи товарного виробництва виявилась у трактуванні ним самого поняття «гроші». Якщо в Петті вартість проявляється у грошах, то Буагільбер бере за основу прямий товарообмін. Він вважає, що гроші взагалі порушують природну рівновагу товарного обміну відповідно до «істинної вартості». Усупереч меркантилістам, які вважали гроші єдиним видом багатства, Буагільбер бачить в них джерело всіх нещасть товаровиробників. Єдина корисна функція грошей, яку визначає Буагільбер, — це полегшення обміну. Саме тому, на його думку, не має значення, який товар виконує функцію засобу обігу. Отже, золото і срібло можна замінити паперовими знаками.

Економічні ідеї Буагільбера сприйняли й розвинули далі фізіократи.

Фізіократи — французькі економісти другої половини XVIII ст., представники класичної політичної економії. Назва цієї наукової школи походить від грецьких слів «фізис» — природа і «кратос» — влада. Поява школи фізіократів зумовлена соціально-економічними умовами тогочасної Франції. У країні розвивався капіталізм на його мануфактурній стадії. У другій половині XVIII ст. країна наближалась до революції. А в економічній політиці Франції неподільно панував меркантилізм.

На цей час чітко визначилися дві проблеми, що гальмували економічний розвиток: панування меркантилізму і збереження феодального режиму на селі. Фізіократи, виступаючи проти меркантилізму, висували на перший план аграрну проблему. Саме тому критика меркантилізму набрала у фізіократів аграрного характеру. На відміну від меркантилістів фізіократи були прихильниками економічного лібералізму.

Ідеї, які проголошували фізіократи, у загальних рисах були сформульовані ще їхніми попередниками, зокрема Буагільбером. Проте не можна говорити про їхню цілковиту тотожність. Фізіократи розробили основи, хоча й суперечливої, проте прогресивної реформи, суть якої полягала в капіталістичній реорганізації сільського господарства.

Утворилась школа фізіократів наприкінці 50-х років XVIII ст. Її представниками були: Франсуа Кене, Дюпон де Немур, маркіз Мірабо, Мерсьє де Ла Рів'єр, Жак Тюрго та ін. Визнаним главою шко-

ли фізіократів був Ф.Кене. Центром, де регулярно збирались фізіократи, став салон маркіза Мірабо. Школа мала великий успіх. Її представники опублікували багато праць, видавали журнал. Проте проіснувала школа недовго. Наприкінці 70-х років вона припинила своє існування. Однією з причин цього була неможливість здійснення програм фізіократів за умов абсолютизму.

Франсуа Кене (1694—1774) — народився у передмісті Версаля, в сім'ї дрібного землевласника. Одержав диплом хірурга і почав практикувати недалеко від Парижа. Прославився як лікар, а 1749 р. став придворним лікарем Людовіка XV, одержав звання дворянина. Кене оселився на антресолях Версальського королівського палацу, де прожив двадцять п'ять років. У його помешканні також відбувалися зустрічі фізіократів. Тут бували славетні філософи Дідро, д'Аламбер, Гельвецій. Кілька разів зустрічався з Кене й А. Сміт.

Економічними проблемами Кене почав займатись, коли йому було 60 років. Цьому сприяла його дружба з філософами Дідро і д'Аламбером, які з 1751 р. почали видавати свою знамениту «Енциклопедію». У ній друкувалось багато статей на економічні теми. Саме тут Кене опублікував свої перші праці «Фермери», «Зерно» та ін.

1758 р. він видав славетну «Економічну таблицю», а згодом виходять з друку його праці: «Загальні принципи економічної політики держави», «Про торгівлю» (1760), «Аналіз економічної таблиці» (1766), «Діалог про ремісничу працю» (1766), «Зауваження відносно грошового процента» (1766) та ін.

У дослідженні економічних процесів Кене використав метод природничих наук, що його вперше застосував Петті. Він проголосив ідею «природного порядку», котрий панує як у природі, так і в суспільстві. Закони природного порядку створено Богом, і вони вигідні людству. «Фізичні закони, — писав він, — які встановлюють природний порядок найбільш вигідний для людського роду і з точністю визначають природне право всіх людей, є вічними, незмінними і безумовно найліпшими законами, які тільки можуть існувати»¹. Основою природного порядку в Кене є право власності. Отже, Кене фактично визнає, що розвиток суспільства відбувається за об'єктивними законами. У цьому — велика заслуга фізіократів. Проте вони ототожнювали закони природи й закони суспільства, а під «природним порядком» фактично розуміли капіталістичне виробництво, розглядаючи його як вічне, незмінне.

Економічна програма фізіократів формувалась у боротьбі проти меркантилістів. Якщо останні всю увагу концентрували на аналізі явищ у сфері обігу, то фізіократи перенесли свої дослідження у сферу виробництва. Кене висунув ідею щодо еквівалентності обміну за

¹ Кене Ф. Избранные экономические произведения. — М., 1969. — С. 351.

умов природного порядку. Він вважав, що товари вступають в обмін з наперед заданою ціною. Проте, що саме лежить в її основі, він не розумів. Кене розглядав лише «ринкову ціну», яка, на його думку, залежить від наявності на ринку товарів, попиту і пропозиції за умов вільної конкуренції.

Якщо обмін є еквівалентним, то він, робив висновок Кене, нічого не виробляє, отже, не породжує багатства¹. А прибуток, який одержує торговець, не є прибутком держави. Такий висновок спонукав фізіократів шукати інших джерел збагачення держави. На думку Кене, збагачення країни зв'язане з матеріальним виробництвом і передовсім із сільським господарством. Саме тому фізіократи переносять свої дослідження у сферу безпосереднього виробництва, а саме — в сільське господарство.

Чистий продукт. Основу економічної системи Кене становить його вчення про «чистий продукт». «Чистий продукт» у нього — це надлишок продукції, одержаний у сільському господарстві, над витратами виробництва. Створюється він, на думку Кене, лише в сільському господарстві, оскільки тут діє природа, здатна збільшувати споживні вартості. У промисловості відбувається не збільшення споживних вартостей, а лише їх складання, комбінування або зміна форм.

Отже, «чистий продукт» у Кене має натуральну форму, він є даром природи. Це означало, що Кене, як і всі фізіократи, не розумів суті вартості і зводив її до споживної вартості. Помилка фізіократів полягала в тім, що вони плутали процес зростання матеріальних благ, який найбільш наочно проявляється в сільському господарстві, зі збільшенням вартості.

Водночас у Кене спостерігаємо й інший підхід до визначення «чистого продукту». Оцінюючи величину «чистого продукту», він стверджує, що вона є точно визначеною і залежить від витрат виробництва, тобто витрат на сировину, матеріали й заробітну плату. Заробітну плату теж визначено — це мінімум засобів існування. Витрати на сировину і матеріали також відомі — це витрати капіталу. Відтак «чистий продукт» — це не дар природи, а результат додаткової праці землероба.

«Чистий продукт» у фізіократів ототожнюється із земельною рентою, яку одержують землевласники. Саме тому фізіократи виступали за проведення податкової реформи з наміром усі види податків замінити одним — поземельним.

Продуктивна й непродуктивна праця. Із поняття «чистого продукту» фізіократи виводили і своє розуміння продуктивної й непродуктивної праці. У них продуктивною є праця, що створює «чистий продукт», тобто праця в сільському господарстві. Інші види праці

¹ Кене Ф. Назв. тв., с. 359.

вони оголошували «безплідними». Відповідно до цього Кене здійснює й поділ суспільства на класи. Він виділяє три класи: продуктивний клас, власники й непродуктивний клас.

До продуктивного класу Кене зараховує землеробів, тобто тих, хто створює «чистий продукт». До класу власників Кене включає короля, землевласників і духівництво. Цей клас живе за рахунок «чистого продукту», який йому виплачує продуктивний клас. Призначення цього класу полягає у привласненні, споживанні «чистого продукту». Непродуктивний «безплідний» клас складається з громадян, які зайняті всіма іншими видами праці.

Капітал. Фізіократи дали досить глибоке, як на ті часи, визначення капіталу. На відміну від меркантилістів фізіократи розглядають капітал в уречевленій формі. Капітал у Кене — не гроші, а ті засоби виробництва, які можна придбати за гроші. Кене вперше розмежовує складові частини капіталу: щорічні витрати (насіння, засоби існування робітників), або «щорічні аванси», і витрати на кілька років (сільськогосподарський інвентар, худоба) — «первісні аванси». Це розмежування він узалежнює від способу перенесення вартості на готовий продукт різними частинами капіталу. У витрати виробництва «щорічні аванси» входять повністю, а «первісні аванси» — частково. Тим самим Кене закладає основи теоретичної розробки основного й оборотного капіталу.

Гроші. Фізіократи не приділяють належної уваги аналізу сутності грошей. Виступаючи проти меркантилістів, які ставили гроші в центр усіх економічних програм, фізіократи досить зневажливо ставляться до цієї економічної категорії. Гроші в Кене — лише засіб, що полегшує обмін, а тому Кене виступає проти нагромадження грошей, оскільки це — безплідне багатство.

Економічна таблиця Ф. Кене. Геніальною ідеєю назвав К. Маркс спробу Кене проаналізувати процес відтворення всього суспільного капіталу. Відтворення й обіг суспільного капіталу Кене виклав у своїй знаменитій «Економічній таблиці». У ній знайшли відображення всі сторони економічного вчення Кене: «чистий продукт», капітал, гроші, продуктивна і непродуктивна праця тощо. У «Економічній таблиці» показано, як річний суспільний продукт у процесі обігу розподіляється між трьома класами і як формуються передумови відтворення.

У теоретичному аналізі процесу відтворення Кене виходить з кількох методологічних передумов. Він абстрагується від процесу нагромадження, тобто аналізує просте відтворення, виходить з незмінних цін, не враховує зовнішню торгівлю, абстрагується від обігу, що відбувається в межах одного класу.

За вихідний момент відтворення Кене бере кінець сільськогосподарського року, закінчення збирання врожаю. Спираючись на статисти-

стичні підрахунки, він оцінює вартість річного валового продукту в сільському господарстві Франції в 5 млрд ліvrів (4 млрд л. — продовольство, 1 млрд л. — сировина). Крім того, фермери мають 2 млрд ліvrів, які виплачують землевласникам як орендну плату. Ці 2 млрд ліvrів Кене не включає в сукупний суспільний капітал, розглядає його як засіб, що опосередковує процес обігу сукупного продукту.

Непродуктивний клас має промислової продукції на 2 млрд ліvrів. Отже, сукупний суспільний продукт становить 7 млрд ліvrів. Вартість річного земельного продукту складається з таких частин:

- 1) «річні аванси» (обіговий капітал) — 2 млрд ліvrів;
- 2) «первинні аванси» (перенесена вартість основного капіталу) — 1 млрд ліvrів;
- 3) «чистий продукт» — 2 млрд ліvrів.

Продукт непродуктивного класу не містить додаткової вартості.

Обіг складається з руху товарів і грошей та поділяється на п'ять актів:

- 1) започатковують реалізацію землевласники, які на 1 млрд ліvrів купують у фермерів продукти харчування;
- 2) на другий млрд ліvrів вони закупають промислові товари. Дальший обмін відбувається між фермерами і промисловцями;
- 3) на 1 млрд ліvrів, який промисловці одержують від землевласників, вони купують продукти харчування в фермерів;
- 4) фермери, у свою чергу, на цей 1 млрд ліvrів купують засоби виробництва у промисловців;
- 5) промисловці на виручені кошти купують у фермерів сільськогосподарську сировину.

Унаслідок процесу обігу й реалізації суспільного продукту було реалізовано сільськогосподарської продукції на 3 млрд ліvrів: на 1 млрд — землевласникам і на 2 млрд — промисловцям.

У фермерів лишився продукт вартістю в 2 млрд ліvrів для відтворення «щорічних авансів». Крім того, у них залишилось 2 млрд ліvrів готівкою, які вони виплатять землевласникам як орендну плату.

Непродуктивний клас продав свою продукцію (на 1 млрд — власникам і на 1 млрд — фермерам) і придбав засоби існування й сировину. Отже, суспільний продукт реалізовано і може розпочатись нове виробництво.

Такий основний зміст «Економічної таблиці», в якій показано, як процес виробництва й обігу суспільного продукту створює умови для відтворення. Головна заслуга Кене полягає в тім, що він започаткував науковий метод дослідження суспільного відтворення.

«Таблиця» не була бездоганною з нашого сучасного погляду. У ній можна виявити багато недоліків. Помилковим є поділ на класи. Промисловці позбавлені засобів виробництва, вони повністю про-

дають свою продукцію. У центрі дослідження, як це і передбачено теорією фізіократів, стоїть клас фермерів. Проте недоліки «Економічної таблиці» не применшують її величезного значення в опрацюванні проблеми суспільного відтворення.

Анн Робер Жак Тюрго (1727—1781). Дальшого розвитку ідеї фізіократизму набули в працях Тюрго. Він народився в Парижі в дворянській сім'ї. Здобув ґрунтовну духовну освіту. Проте духовна кар'єра його не приваблювала. Він займається філософією, філологією, географією, політичною економією. 1752 р. Тюрго посів високу судову посаду в Паризькому парламенті. З 1761 р. він є губернатором Ліможа. Тюрго приятелює з Дідро і д'Аламбером, друкує кілька філософських і економічних статей у «Енциклопедії».

1766 р. він пише свою головну працю «Роздуми про створення й розподіл багатства», яку було спочатку опубліковано в журналі, а 1776 р. видано окремою книжкою. Праця надзвичайно цікава тим, що написана в лаконічній формі (у вигляді тез), але сповнена глибокого наукового змісту. Тюрго значно глибше від усіх фізіократів аналізує капіталістичні відносини, знімаючи з них феодальні нашарування. Тюрго ліпше за інших розуміє класову структуру капіталістичного суспільства. На відміну від Кене, який поділяє суспільство на три класи, Тюрго всередині промислового класу й класу фермерів виділяє підприємців і найманих робітників. Він правильно розуміє статус найманого робітника. «Простий робітник, який володіє тільки своїми руками й ремеслом, — пише Тюрго, — має лише стільки, за скільки йому щастить продати свою працю»¹, але заробітну плату він, як і Кене, визначає мінімумом засобів існування. Умовою виникнення найманої праці він вважає відокремлення виробника від землі як основного засобу виробництва.

Тюрго, так само як і інші фізіократи, звертається до аналізу «чистого продукту». Він його називає «фізичним даром родючості», «чистим даром» понад заробітну плату. Проте на відміну від багатьох інших, що в них «чистий продукт» є даром природи, у Тюрго він — результат більшої продуктивності праці робітника в сільському господарстві. Праця сільськогосподарського робітника, проголошує Тюрго, «є єдиною працею, яка виробляє понад те, що йде на її оплату»².

Цінність у нього зв'язана з корисністю речі, її здатністю задовольняти потреби. Цінність він визначає як «вираження міри оцінки, яку людина дає різним предметам своїх бажань». Тобто йдеться про суб'єктивну оцінку цінності.

Придбання тієї чи іншої речі, пише Тюрго, потребує від людини певних турбот, витрат ресурсів, витрат часу, праці. Величина цих

¹ Тюрго А. Избранные экономические произведения. — М., 1961. — С. 78.

² Там само, с. 98.

витрат, пов'язаних із придбанням якоїсь речі, і становить її «природну ціну». «Природна ціна», або цінність, не має внутрішньої субстанції. Це величина відносна. Її визначення залежить від покупця. Покупець сам вирішує, яку частку своїх ресурсів він погоджується віддати за ту чи іншу річ. Максимальну її величину Тюрго називає «цінністю значення».

У процесі обміну кожна зі сторін виходить із власної оцінки «цінності значення». Суб'єктивно кожний з учасників обміну одержує більше, ніж віддає. Об'єктивно відбувається обмін рівновеликими цінностями. Коли мінове співвідношення між речами, що обмінюються, установилось, це означає рівновагу, або рівність інтенсивностей «цінності значення» обох сторін.

Тюрго розрізняє цінність і ціну, хоч часом розглядає їх як синоніми. Ціна в нього залежить від попиту і пропозиції. Одним із елементів «оцінки», тобто ціни, є рідкісність речі¹.

Одне з центральних місць у вченні Тюрго займає проблема капіталу. На відміну від Кене, який розглядає капітал у натуральній формі, Тюрго визначає його як «нагромаджену цінність». Капіталісти (промислові, торгові, позичкові), пише Тюрго, сконцентрували в своїх руках рухоме багатство (засоби виробництва, предмети споживання, гроші). Нагромадження багатства цей клас здійснив за рахунок власної ощадливості. Отже, первісне нагромадження капіталу, на думку Тюрго, є лише результатом ощадливості.

Прибуток у Тюрго (на відміну від поглядів Кене) — самостійний вид доходу. Він вважає правомірним прибуток промислового капіталіста й торговця, пояснюючи це тим, що без рухомого капіталу неможливе жодне виробництво. Капітал також сприяє збільшенню «чистого продукту». Капіталіст, авансуючи капітал, ризикує втратити його. Саме тому Тюрго прибуток промислового капіталіста й торговця розглядає як «заробітну плату за працю, турботи, ризик». Виправдовує він і процент. Правомірність процента виводилась Тюрго з порівняння процента як «ренти тимчасової» з «вічною рентою» — земельною, яку власник капіталу міг би мати, купивши землю. Процент він трактує як «ціну втрат», яких зазнає певний час кредитор. Величину процента Тюрго узалежнював від наявності капіталу, від попиту й пропозиції. Процент, як і прибуток, у Тюрго — це частина «чистого прибутку».

Заслуговує на увагу трактування ним суті грошей. У нього вже є певне розуміння товарної природи грошей. Проте Тюрго, усупереч меркантилістам, розглядає їх як звичайні товари і стверджує, що в кожному товарі закладено потенційні гроші. Цю думку він підтверджує тим, що кожний товар вимірює цінність іншого.

¹ Тюрго А. Избр. экон. произв., с. 175.

Тюрго був не лише видатним теоретиком, а й практиком, який намагався втілити в життя фізіократичні ідеї. 1774 р. він став міністром фінансів Людовіка XVI. Він підготував і здійснив низку буржуазних економічних реформ, які передбачали ліквідацію феодальних обмежень у торгівлі й виробництві, заміну натуральних дорожніх повинностей грошовими зборами (їх повинні були сплачувати й землевласники), заборону податків із хлібної торгівлі тощо. Ці хоча й обмежені, але прогресивні перетворення, спричинилися до незадоволення феодальної знаті. Король змушений був підписати наказ про відставку Тюрго й скасувати впроваджені ним реформи. Це був крах не лише реформ, які проводились від імені феодальної монархії, а й фізіократії в цілому.

4. Економічне вчення А. Сміта

Адам Сміт (1723—1790) — видатний англійський економіст мануфактурного періоду. У його працях і в працях його послідовника Д. Рікардо класична політична економія досягла найвищого розвитку.

Народився А.Сміт у шотландському місті Керколді в родині митного чиновника. Навчався в університетах Глазго і Оксфорда, де вивчав філософію, літературу, історію, фізику, математику. 1751 р. був обраний професором університету в Глазго і згодом очолив там кафедру моральної філософії. 1764 р. Сміт залишає університет і стає вихователем англійського герцога Баклю, з яким подорожує протягом трьох років. Перебуваючи у Франції, Сміт знайомиться з енциклопедистами і фізіократами. Повернувшись до Англії, він оселяється в рідному місті Керколді, де працює над книжкою «Дослідження про природу і причини багатства народів». Її було опубліковано 1776 р. і вона здобула Смітові світову славу. Його стали називати «шотландським мудрецем», творцем нової науки — політичної економії. Останні роки свого життя Сміт був митним комісаром Шотландії.

Наслідуючи філософів-просвітителів, які за вихідний пункт своєї системи брали «соціальну людину», Сміт ставить перед собою наукове завдання її комплексного дослідження. У своїх працях він розглядає окремі аспекти, сторони людської природи: моральні, громадські, економічні. У «Багатстві народів», зокрема, Сміт досліджує «людину економічну», однак не ізолює її від двох інших аспектів людської природи.‡

Метод, який застосовує Сміт, можна назвати дедуктивно-індуктивним. Він аналізує як внутрішні закономірності економічних явищ, так і описує їхні зовнішні прояви. Працям Сміта притаманні

системність, історизм і еволюціонізм. Щодо історизму, який заперечувався в марксистській літературі (на тій підставі, що Сміт трактує капіталізм як вічний спосіб виробництва), то він проявляється в тім, що Сміт визнає зміни звичаїв, інститутів, економічних категорій, неоднаковість таких у різних народів, і вважає, що вивчення й пізнання їх можливе лише в процесі еволюції.

Суспільство Сміт розглядає як сукупність індивідів, що наділені від природи певними властивостями, які наперед визначають їхню економічну поведінку. Головними є такі, як трудове походження життєвих благ, схильність до обміну послугами або результатами своєї праці, егоїстичні інтереси — намагання поліпшити своє становище.

Трудове походження життєвих благ змушує людину жертвувати заради них «своїм дозвіллям, свободою, спокоєм»¹. Схильність до обміну, «схильність міняти, вимінювати, обмінювати один предмет на інший»² — одна з вирішальних ознак людської природи. Вона зумовлює те, що люди через поділ праці концентрують свою діяльність на якійсь певній її формі, що підвищує її продуктивність. Керуючись егоїстичними інтересами, пошуком особистої вигоди, людина оптимізує свої зусилля, а це обертається на вигоду для всього суспільства.

Розвиваючи вчення основоположників класичної політичної економії про «природний порядок», Сміт звільняє його від феодалних нашарувань. Він підкреслює, що за умов «природного порядку» (вільної конкуренції) складною взаємодією господарської діяльності людей керує «невидима рука», тобто економічне життя людей підпорядковується об'єктивним закономірностям. У трактуванні «природного порядку» Сміт виходить з двох принципів: об'єктивної закономірності природи — дії об'єктивних законів природи — «невидимої руки» і «природної свободи» людини.

Дія об'єктивних законів спрямована на благо людини. Проте благодетельність дії об'єктивних законів не абсолютна. Вона передбачає певні соціальні умови, а саме — природну свободу людини, яка проявляється в можливостях кожної людини (за умов дотримання нею «законів справедливості») вільно захищати власні інтереси. Лише за цих обставин природна поведінка людини збігатиметься з дією природних сил, «невидимої руки», тобто із законами природи.

У концепціях наступників А.Сміта — Рікардо, Сен-Сімона й особливо К.Маркса — саме ця теза відсутня. У них залишилась лише об'єктивна закономірність, що керує поведінкою людини.

¹ Сміт А. Исследование о природе и причинах богатства народов. — Кн. I—III. — М., 1993. — С. 148.

² Там само, с. 128.

Ідею природного порядку Сміт поширює і на діяльність держави. Він є прихильником економічного лібералізму, вільної гри господарських сил, невтручання держави в економічне життя. Але разом з тим Сміт визнає роль держави у виконанні нею таких функцій, як оборона країни, правосуддя, народна освіта, утримання громадських установ тощо. Він також висловлювався за державне регулювання норми процента й мінімуму заробітної плати.

Поділ праці і гроші. Свій твір А. Сміт починає з розгляду поділу праці. Це не випадково, адже він — економіст мануфактурного періоду. На відміну від меркантилістів, які вважали, що багатство породжується обміном, і фізіократів, які зв'язували його із сільським господарством, Сміт чітко називає першоджерело багатства — працю. Вступ до свого твору він починає так: «Щорічна праця кожного народу становить первісний фонд, який доставляє йому всі життєво необхідні предмети і зручності, що споживаються ним протягом року і складаються завжди або з безпосередніх продуктів цієї праці, або з того, що одержується в обмін на ці продукти в інших народів»¹. Але кількість цих продуктів, продовжує Сміт, залежить від кількості праці, що функціонує у виробництві, і від майстерності робітника, рівень якої є результатом поділу праці. Вирішальним фактором зростання багатства й «загального добробуту» Сміт вважає поділ праці, який веде до «величезного збільшення продуктивності всіх різнобічних занять і мистецтв»².

Зростання продуктивності праці внаслідок її поділу зумовлюється: 1) збільшенням вправності робітника; 2) збереженням часу, який витрачається в процесі переходу від одного виду праці до іншого; 3) винаходом і застосуванням механізмів, які полегшують працю і дають змогу одному робітникові виконувати працю кількох.

Надаючи величезного значення поділу праці, Сміт, проте, не розумів його причин. Поділ праці в нього породжується схильністю до обміну. «...Схильність до обміну й була тим, що породило поділ праці»³. Насправді було навпаки: саме поділ праці є передумовою обміну.

Не можна погодитись із зауваженнями критиків А.Сміта, що він, нібито, плутає поділ праці в мануфактурі і суспільстві. Справді, Сміт починає аналіз з поетапного поділу праці в мануфактурі з виробництва голок і через фаховий поділ, аналіз економічних функцій класів виходить на суспільний поділ праці. Оскільки, за Смітом, саме можливість обміну веде до поділу праці, то міра останнього, пише він, завжди мусить обмежуватись розмірами ринку. Саме роз-

¹ Сміт А. Назв. тв., с. 114.

² Там само, с.125.

³ Там само, с.129.

виток ринку, розвиток шляхів сполучення сприяють тому, що «промисли будь-якого роду починають природно розподілятися й удосконалюватися»¹.

Поділ праці й обмін передбачають наявність знаряддя обміну. Таким знаряддям у Сміта є гроші. Виникнення грошей Сміт правильно розглядає як об'єктивний процес, а не як результат домовленості виробників. У своїй праці Сміт подає надзвичайно цікавий матеріал щодо історії виникнення грошей. Він досить детально простежив цей процес і показав, що гроші — це товар, який відокремився від маси інших товарів в результаті розвитку обміну. Гроші, як і інші товари, мають вартість. Їх Сміт розглядає як засіб, що полегшує обмін.

Визнаючи всі функції грошей, Сміт, проте, головною, визначальною називає функцію грошей як засобу обігу. Гроші він назвав «великим колесом обігу» і підкреслив, що вони відрізняються від товарів, які обертаються з їхньою допомогою. На відміну від меркантилістів, які золото і срібло вважали носіями суспільного багатства, Сміт підкреслював, що дохід суспільства — це товари, а не гроші.

Сміт вважає за доцільне заміну золота і срібла паперовими грошима для здешевлення обігу. Найбільш придатні для цієї ролі банкноти. Загальна сума паперових грошей не може перевищувати кількості золотих і срібних грошей, які вони замінюють. Регулювання кількості паперових грошей в обігу повинні здійснювати банки.

Теорія вартості. Передовсім нагадаємо, що Сміт, як і інші економісти тієї доби, користується терміном «цінність», а не «вартість». Цінність у нього має два значення: корисність і можливість придбання інших предметів. Перше він називає «цінністю у споживанні», друге — «цінністю в обміні». Це фактичне визнання споживної й мінової вартості. На парадоксі води й діамантів Сміт пояснює різницю між споживною і міноюю вартістю. Речі, що мають велику цінність у споживанні, зазначає він, часто мають невелику цінність в обміні, і навпаки. «Нема нічого кориснішого за воду, але за неї навряд чи щось купиш і навряд чи одержиш щось в обмін. А діамант майже не має жодної цінності у споживанні, але часто в обмін на нього можна одержати дуже велику кількість інших благ»².

Для з'ясування основних правил, що визначають мінову цінність товарів, Сміт ставить три завдання: 1) визначити справжнє мірило мінової цінності, тобто визначити справжню ціну всіх товарів; 2) показати, з яких частин вона складається; 3) з'ясувати, через які обставини відбувається відхилення ринкової ціни від природної.

¹ Сміт А. Назв. тв., с. 133.

² Там само, с. 144.

Мінову, або природну, цінність товару Сміт, як і Петті, визначає через працю. «Праця, — писав він, — є справжнє мірило мінової цінності всіх товарів»¹. Але на відміну від Петті, який вважав, що праця створює вартість лише в галузі видобутку золота і срібла, і фізіократів, котрі зв'язували цей процес із сільським господарством, Сміт стверджує, що праця є основою цінності в усіх сферах виробництва. Він говорить про рівноцінність усіх видів праці. Сміт розрізняє кваліфіковану й просту працю і зазначає, що кваліфікована праця в одиницю часу створює більше цінності, ніж праця проста, некваліфікована.

У творах Сміта дивовижно переплетені два погляди на цінність — суб'єктивний і об'єктивний. Суб'єктивний полягає в тім, що, на його думку, робітники оцінюють свою працю як жертву, як вимушену відмову від свободи й відпочинку. Водночас він оцінює працю об'єктивно як основу багатства. Проте саму працю він не аналізує як субстанцію вартості, а звертає головну увагу на мінову вартість, тобто на кількісний бік вартості.

Отже, у трактуванні теорії вартості Сміт не був послідовним. Він заявляє, що трудова теорія справедлива лише для «раннього, примітивного» суспільства. Коли ще працю не було поділено, вона могла бути мірилом для обміну.

З розвитком поділу праці ситуація змінюється. По-перше, обмін стає необхідним, тому що дає змогу одержувати найрізноманітніші товари. По-друге, як зазначає Сміт, багатство особи — це її можливість одержувати продукти чужої праці в обмін на свій продукт. За цих умов мінова цінність товару для товаровиробника буде визначатись кількістю чужої праці, яку він може одержати в обмін на одиницю свого товару.

Товаровиробник, обмінюючи свій товар на якийсь інший, одержує, з власного погляду, більше праці, ніж віддає. Те саме відбувається і з супротивною стороною. Тобто кожний учасник обміну одержує більше праці, відносно своїх можливостей щодо виробництва одержуваного товару, ніж віддає. Тут ми знову маємо справу з поняттям суб'єктивної цінності, проте Сміт виводить його не з принципу корисності (австрійська школа), а з принципу праці.

Отже, перше з поставлених питань Сміт розв'язує цілком однозначно. Основу цінності товару становить праця, уречевлена в товарах, які одержують з допомогою обміну на даний товар.

Як же вирішує він питання про окремі складові ціни товару? На перший погляд, нелогічною є сама постановка такого питання. Які можуть бути складові ціни, якщо вона визначається працею?

Річ у тім, що Сміт чітко бачив різницю між обміном товарів у первісному суспільстві і за умов простого товарного виробництва,

¹ Сміт А. Назв. тв., с. 144.

коли виробники обмінювалися працею, уречевленою в товарах, і обміном за умов капіталізму, коли відбувається обмін живої та уречевленої праці. Робітники стають продавцями товару «робоча сила», а капіталісти — його покупцями. Щоправда, Сміт вважав, що робітники продають свою працю, що, так само, як і інші товари, має «справжню й номінальну ціну»¹ (номінальна й реальна заробітна плата). За цих умов, пише Сміт, порушується закон еквівалентного обміну. Робітник віддає більше живої праці, ніж одержує уречевленої. Цінність, яку робітник додає до матеріалів, складається з двох частин: заробітної плати і прибутку капіталіста. Третьою складовою цінності, за Смітом, є рента. Отже, як пише Сміт, «три першооснови будь-якого доходу, як і будь-якої мінової цінності, — це заробітна плата, прибуток і рента»². Відтак цінність Сміт визначає доходами.

Визначення цінності як суми доходів свідчить про те, що Сміт, проявивши геніальну непослідовність, заклав основи теорії факторів виробництва, яка в XIX ст. стала панівною.

Щодо третього завдання, то воно зводиться до з'ясування причин відхилення ринкової ціни від природної. Природна ціна у Сміта — це, по суті, грошове вираження цінності. Природна ціна включає повну величину ренти, праці і прибутку. Ринкова ціна — та, за якою продається товар.

Сміт детально аналізує фактори, які впливають на відхилення ринкової ціни від природної. За умов природного стану (вільної конкуренції) ринок працює як своєрідний регулятор природного тяжіння руху товарних потоків до стану ринкової рівноваги. Попит і пропозиція стають факторами встановлення ринкової ціни. Людське втручання у вигляді різного роду привілеїв, монополії, регламентів порушує природний стан. Воно, пише Сміт, призводить часто до результатів, протилежних тим, на які сподівались, і стримує зростання продуктивності праці. Щоправда, якась група або клас можуть мати вигоду від такого втручання, проте воно завжди зашкоджуватиме стратегічному завданню — економічному зростанню. Отже, Сміт постійно звертається до принципу природної свободи, до дії «невидимої руки».

Класи і доходи. Сміт прямо зазначає, що три складові ціни є видами доходів трьох різних категорій персоніфікованих економічних функцій, що відповідають трьом факторам виробництва: праці, капіталу й землі. Власники кожного із цих факторів утворюють відповідні класи: найманих робітників, підприємців і землевласників. Це основні класи суспільства, їхні доходи є первинними. Усі інші групи і прошарки отримують вторинні доходи внаслідок перерозподілу.

¹ Сміт А. Назв. тв., с. 148

² Там само, с. 171.

Заробітна плата — це продукт праці, природна винагорода за неї. Коли виробник працює власними засобами виробництва і на своїй землі, він одержує повний продукт праці. За умов капіталізму найманій робітник отримує лише частину цінності, яку праця додає до матеріалу, що обробляється, іншу частину одержує власник капіталу як прибуток. Отже, Сміт бачив не принципову, а лише кількісну різницю між доходом простого товаровиробника і найманого робітника.

Сміт визначає «нормальний» рівень заробітної плати кількістю засобів існування робітника і його сім'ї. Нормальний рівень заробітної плати підтримується стихійним ринковим механізмом і залежить від попиту і пропозиції на ринку праці. Зниження заробітної плати до фізичного мінімуму загрожує робітникам вимиранням, а її значне підвищення, на думку А. Сміта, веде до зростання народжуваності, збільшення пропозиції робочої сили на ринку, посилення конкуренції. Відтак заробітна плата зрештою знову почне знижуватися.

Провідну роль у визначенні заробітної плати відіграють капіталісти, які можуть, пише Сміт, змовитись і очікувати сприятливих умов найму робочої сили, чого не можуть робітники. Сміт був прихильником високої заробітної плати і вважав, що вона сприятиме зростанню продуктивності праці.

Прибуток у Сміта теж має трудове походження. Він писав, що «цінність, яку робітники додають до матеріалів, зводиться... до двох частин, одна з яких оплачує їхню винагороду, а друга — прибуток їхнього наймача на весь авансований ним фонд матеріалів і заробітної плати»¹. Тобто прибуток — це різниця між заново створеною вартістю і заробітною платою, результат неоплаченої праці. Сміт заперечує тим, хто називає прибуток оплатою праці з нагляду й управління. Цей прибуток, зазначає Сміт, не схожий на оплату праці, він має інші джерела й визначається величиною капіталу, що використовується у виробництві.

Праця з нагляду й управління на двох підприємствах, пояснює Сміт, може бути однаковою, а прибуток абсолютно різним, тому що він залежить від величини авансованого капіталу². До того ж функцію управління можна доручити «якомусь головному службовцю» і винагорода за працю у такому разі набере форми звичайної заробітної плати.

З прибутку Сміт виводить і процент як похідний прибуток. Величина процента і його рух визначаються нормою прибутку, яка з розвитком промисловості й торгівлі має тенденцію до зниження. Зниження норми прибутку, а отже і процента, Сміт розглядає як

¹ Сміт А. Назв. тв., с. 166

² Там само, с. 167.

прояв економічного здоров'я нації, котре забезпечується природним порядком. Протидіє такому порядку будь-яка монополія. Тому Сміт є неіпримиреним противником різних монополій і привілеїв.

Земельна рента у Сміта — це плата за користування землею. Її причиною він називає приватну власність на землю. Сміт відрізняє ренту від орендної плати, в яку включається і процент на вкладений капітал. Рента, підкреслює він, не зв'язана з витратами капіталу, оскільки їх, як правило, здійснює орендар. Що ж до землевласника, то він користується вигодами капіталовкладень, тому що за відновлення орендного договору вимагає підвищення плати.

Виходячи з позицій трудової теорії вартості, Сміт ренту (також і прибуток) розглядає як відрахування від праці робітника. Інше трактування походження ренти зв'язане у Сміта з його теорією витрат виробництва. Рента в цьому разі є природною винагородою за користування землею, подібно до того, як прибуток є природною винагородою за капітал, а заробітна плата — природною ціною праці. Рента поряд з прибутком і заробітною платою формує цінність. А це означає, що земля, як і праця, є джерелом цінності.

Проте рента відрізняється від інших ціноутворюючих факторів — прибутку й заробітної плати. Вона не зумовлена жодною жертвою (як праця й капітал) з боку власника землі. Відрізняється рента від прибутку й заробітної плати і як складова ціни. Останні конституюють ціну, а рента є її функцією. «...Рента, — писав Сміт, — входить до складу ціни продукту інакше, ніж заробітна плата і прибуток. Висока або низька заробітна плата і прибуток на капітал є причиною високої або низької ціни; більший чи менший розмір ренти є результатом останньої»¹.

Є у Сміта й елементи фізіократичного трактування земельної ренти як результату дії сил природи, що їх землевласник надає у користування фермеру. Праця в сільському господарстві, писав він, продуктивніша, бо тут поряд з людиною працює природа.

Сміт бачив різницю в родючості й місцезнаходженні земельних ділянок і її вплив на величину ренти. Розглядав він також залежність ренти від капіталовкладень. Проте у Сміта ще немає розуміння понять диференційної й абсолютної ренти. Водночас він визначає монопольну ренту (хоч і не вживає цього терміна), що виникає тоді, «коли кількість землі, котра може бути пристосована під якусь особливу культуру, занадто незначна для задоволення реального попиту»². Оплачує її споживач.

Учення про продуктивну й непродуктивну працю. Сміт, на відміну від попередників, не обмежується галузевим визначенням

¹ Сміт А. Назв. тв. с.275.

² Там само, с.285.

продуктивної й непродуктивної праці. У нього продуктивною є будь-яка праця, незалежно від того, до чого її прикладають. Проте Сміт зберігає ієрархію галузей стосовно їх продуктивності. На перший план він ставить сільське господарство, потім промисловість і торгівлю. Але не це головне в його вченні про продуктивну й непродуктивну працю.

Сміт визначає продуктивну й непродуктивну працю не лише залежно від того, де вона застосовується, а й від того, що виготовляється з її допомогою. У нього є два підходи до визначення продуктивної та непродуктивної праці. Перший підхід — ціннісний. Продуктивною працею є та, що створює цінність. Непродуктивна праця цінності не створює. Так, праця мануфактурного робітника додає цінності матеріалам, які він обробляє. Водночас праця слуги не додає цінності ні до чого. На купівлю продуктивної праці витрачається капітал, а непродуктивної — дохід.

Другий підхід до визначення продуктивної і непродуктивної праці зв'язується з її матеріалізацією, уречевленням. Продуктивна праця — праця робітника, яка закріплюється і реалізується в якомусь предметі або товарі, що придатний на продаж. А праця слуги не закріплюється і не реалізується в товарах. Його послуги зникають в момент їх надання. Згідно з таким визначенням продуктивної праці вся сфера нематеріального виробництва оголошувалась непродуктивною. До цієї сфери Сміт відносить діяльність держави, її чиновників, церкву, армію, флот тощо.

Такий підхід Сміта до визначення продуктивної і непродуктивної праці був підданий критиці багатьма його сучасниками, які ширше трактували продуктивну працю. Економісти класичної школи навпаки — сприйняли такий підхід. З певними застереженнями прийняв його і Маркс¹.

Сміт надавав великої ваги поняттям продуктивної та непродуктивної праці, оскільки він зі збільшенням кількості продуктивної праці зв'язував зростання національного багатства країни.

Капітал у Сміта — це головна рушійна сила економічного прогресу. Під капіталом він розуміє запас продукції, що приносить прибуток, або за допомогою якого працею створюються нові блага. Запаси певної особи, писав він, поділяються на дві частини. «Та частина, від якої вона чекає одержання доходу, називається її капіталом. Друга частина — це та, яка йде на безпосереднє її споживання»².

Капітал він поділяє на основний і оборотний. До основного капіталу належать машини й різні знаряддя праці, промислові й торго-

¹ Визначення продуктивної праці як уречевленої стало основним критерієм розрахунків національного доходу в СРСР.

² Сміт А. Назв. тв., с. 404.

вельні будівлі, склади, будівлі на фермах, «поліпшення землі» (розчищення, осушення, удобрення), «людський капітал» — капіталізована цінність «придбаних і корисних здібностей усіх жителів, або членів суспільства». Віднесення Смітом людського капіталу до основного логічно випливає з того, що капітал у нього — це виготовлені матеріальні ресурси, а здібності робітників до праці також «виготовлені» за допомогою використання матеріальних ресурсів.

Трудові навички й здібності робітників вклучав до основного капіталу ще Петті. Сміт, оголошуючи здібності, навички капіталом, робив висновок, що робітник, крім «звичайної заробітної плати» за «звичайну працю», має одержати й відшкодування витрат на навчання і прибуток на них. К. Маркс, як побачимо далі, теж дотримується думки, що кваліфікованіша робоча сила має вищу вартість.

Оборотний капітал у Сміта складається з грошей, запасів продовольства, сировини і напівфабрикатів, а також готової продукції, що перебуває на складах і в магазинах.

Поняття основного й оборотного капіталу Сміт застосовує до будь-якого капіталу, незалежно від сфери його використання. Різницю між ними він бачить у тім, що перший дає прибуток, не вступаючи в обіг і не змінюючи власника, а другий — тільки в процесі обігу і зміни власника. Основний капітал формується і поповнюється за рахунок оборотного. Співвідношення між основним і оборотним капіталом, підкреслює Сміт, неоднакове в різних галузях виробництва.

Великого значення Сміт надавав нагромадженню капіталу. Це, по суті, основна ідея праці Сміта. Він має на меті не тільки дослідити природу і причини багатства взагалі, а й з'ясувати процес зростання саме національного багатства. «Зростання... доходу й капіталу означає зростання національного багатства»¹. Отже, економічне зростання Сміт зв'язує не лише зі зростанням доходу, а й з нагромадженням капіталу.

Нагромадження капіталу, за Смітом, є результатом ощадливості. Ощадливість капіталістів збільшує фонд, призначений для утримання продуктивних робітників. Збільшення кількості останніх веде до зростання цінності, що додається до оброблюваних продуктів.

Річний продукт нації, робить висновок Сміт, може бути збільшений лише за рахунок зростання кількості продуктивних робітників і підвищення продуктивності їхньої праці. Зростання продуктивності праці Сміт зв'язує із застосуванням машин, механізмів, що потребує додаткових капіталів. Вартість засобів виробництва він вклучає як четверту складову в ціну кожного окремо взятого товару окремого капіталіста. Що ж до всієї товарної маси всього класу капіталістів,

¹ Сміт А. Назв. тв., с.190.

то в її мінову цінність включаються лише три складові: заробітна плата, прибуток і рента. Відтак цінність річного продукту суспільства складатиметься лише з доходів. Такий підхід Сміта до визначення мінової цінності сукупного суспільного продукту в марксистській літературі одержав назву «догми Сміта». Сміта звинуватили в тім, що він виключає перенесену вартість із вартості сукупного продукту. Проте він виходить із того, що матеріальні витрати (перенесена вартість) — це не що інше, як чийсь доходи, отримані на попередніх стадіях виробництва. Такий підхід спрощував аналіз теорії вартості. «Догма Сміта», по суті, вирішувала ту саму складну теоретичну проблему стосовно визначення вартості, що й марксистське вчення про двоїстий характер праці (конкретна праця переносить вартість уречевленої праці, абстрактна — створює нову). Маркс, аналізуючи «догму Сміта», показав, що вона має сенс або за повного абстрагування від фактора часу, або в процесі аналізу формування вартості продукту за досить тривалий період. Для короткого проміжку часу формула Сміта не має сенсу тому, що у вартості такого продукту завжди є частка, яка не розпадається на доходи цього року, а відшкодовує вартість засобів виробництва, які були на початку року.

Зауваження цілком слушне, проте ця частка є відносно невеликою порівняно з усім річним обсягом матеріальних витрат і її можна не брати до уваги. Відтак практичну цінність «догми Сміта» важко переоцінити. Її широко використовують на Заході в багатьох видах економічного аналізу. Крім того, аналізуючи «догму Сміта», слід ураховувати, що він чітко розрізняє валовий і чистий дохід нації. Під валовим доходом він розуміє весь річний продукт країни. Чистий дохід — це нова цінність, яка лишається після відшкодування основного й оборотного капіталу.

Отже, річний продукт праці й землі країни поділяється на фонд відшкодування капіталу і фонд доходів власників капіталу й землі. Праця продуктивних робітників оплачується з фонду відшкодування. Джерелом зростання капіталу стають прибутки. Сміт підрахував, що фонд відшкодування капіталу в багатих країнах є більшим і абсолютно, і стосовно частки валового продукту. Це означає, робить висновок Сміт, що більша частина валового продукту йде на утримання продуктивної праці, що, у свою чергу, веде до зростання багатства.

У підсумку зазначимо, що заслуга Сміта полягає не лише в тім, що він започаткував систематизований виклад політичної економії. Сміт підкреслив значення особистого інтересу як рушійної сили прогресу за умов, коли всім забезпечено однакові можливості. Коли власний інтерес намагаються реалізувати за рахунок інших, він набирає несприятливого для суспільства характеру. Ринковий меха-

нізм створить гармонію лише тоді, коли його буде включено у відповідні правові та інституціональні рамки. Англійський історик економічної думки М. Блауг писав: «...Сміту немає рівних ні у XVIII, ні навіть у XIX ст. за глибиною і точністю проникнення в суть економічного процесу, економічної мудрості...»¹

5. Економічне вчення Д. Рікардо

Давид Рікардо (1772—1823) — видатний представник класичної політичної економії. Він народився в сім'ї лондонського біржового маклера. Два роки навчався в торговій школі в Амстердамі. Повернувшись до Лондона, допомагає батькові в біржових операціях. Згодом займається біржовими операціями самостійно і нагромаджує значний капітал.

Рікардо не мав систематичної освіти, але сам вивчав математику, фізику, хімію, геологію, теологію, літературу. Певний час він викладав математику, двічі його обирали шерифом, а з 1819 по 1823 р. він був навіть членом англійського парламенту. Рікардо активно працює в парламентських комісіях, часто виступає з промовами з економічних питань. Його перші економічні праці було присвячено проблемам грошового обігу. 1817 р. було опубліковано його головну працю «*Основи політичної економії та оподаткування*».

У цій праці, як і в інших, Рікардо виступає як ідеолог промислової буржуазії. Він не тільки розробляє економічну програму буржуазного розвитку, а й бере активну участь у політичній боротьбі буржуазії з землевласниками.

Як і Сміт, Рікардо бачить капіталістичні відносини природними і вічними. Він розвиває ідею свого попередника про особистий інтерес як головну рушійну силу суспільного розвитку за умов повної свободи дії. Але для нього не всі егоїстичні інтереси є рівноцінними. На чільне місце він ставить інтереси промислової буржуазії, рішуче виступаючи проти великих землевласників — лендлордів.

Основне завдання політичної економії Рікардо вбачає у відкритті законів розподілу. Якщо Сміт досліджує природу зростання багатства (тобто економічного зростання), то Рікардо фактором зростання вважає розподіл. У передмові до першого видання своєї праці він пише: «Визначити закони, які керують цим розподілом (на прибуток, ренту й заробітну плату. — *Л.К.*), — головне завдання політичної економії»². У передмові до третього видання Рікардо підкреслює намагання повніше, ніж у попередньому виданні, викласти свої погляди на цінність.

¹ Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе, с.56.

² Рикардо Д. Сочинения. — Т.І. — М., 1955. — С. 30.

Теорія вартості. Рікардо, як і Сміт, розрізняє споживну й мінову цінність. Корисність (споживна цінність), підкреслював він, не є мірилом мінової цінності, хоча вона абсолютно необхідна для неї. Товари свою мінову цінність черпають з двох джерел — рідкості і кількості праці, що необхідна для їх добування. Існують товари, цінність яких визначається виключно їхньою унікальністю (статуї, картини, раритетні книги, монети). Цінність цих товарів не обмежується кількістю праці, витраченої на їх виготовлення, і змінюється залежно від багатства і смаків споживача. Проте їхня кількість у загальній масі товарів незначна. Мінова цінність переважної більшості товарів визначається тільки працею.

Оскільки мінова цінність — категорія відносна, яка визначається через певну кількість іншого товару, Рікардо запроваджує поняття ще й абсолютної цінності, субстанцію якої становить праця. Проте сам він зосереджує головну увагу на дослідженні тільки мінової цінності.

Рікардо підтримує Сміта в його поясненні цінності працею і критикує за її визначення працею, що купується. Не сприймає Рікардо й тлумачення А. Смітом цінності як суми доходів. У Рікардо цінність є первинною величиною, що визначається працею і розподіляється на доходи.

На цінність товарів, підкреслював Рікардо, впливає не лише праця, безпосередньо витрачена на їх виробництво, а й капітал, тобто праця, витрачена на знаряддя, інструменти, будівлі, що беруть участь у виробництві.

Рікардо, як і Сміт, ототожнює капітал із засобами виробництва. Але якщо Сміт цю категорію зв'язує із капіталістичним способом виробництва, існуванням найманої праці, то Рікардо трактує її позаісторично. У нього все, що бере участь у виробництві, навіть знаряддя первісної людини, стає капіталом. Капітал у нього — нагромаджена праця. А звідси й висновок про правомірність прибутку на капітал. Решта цінності йде на оплату праці.

У Рікардо теорія цінності переплітається з теорією розподілу. Він вважає, що зміни в заробітній платі не спричиняють відповідних змін цінності товару. «Цінність товару, — писав він, — або кількість якогось іншого товару, на яку він обмінюється, залежить від відносної кількості праці, необхідної для його виробництва, а не від більшої чи меншої винагороди, яка виплачується за цю працю»¹. Зміни в заробітній платі позначаються лише на величині прибутку. Рікардо не погоджується із твердженням Сміта, що зростання ціни праці призводить до зростання цін товарів.

Рікардо, як і Сміт, натрапив на значні труднощі, коли вирішував проблему цінності на капіталістичній основі. Він бачив, що прибу-

¹ Рікардо Д. Сочинения. — Т. I, с. 33.

ток на капітал визначається розмірами капіталу, що норма прибутку має тенденцію до вирівнювання. А це було б неможливо, якби товари обмінювались лише відповідно до витрат живої праці. Тоді галузі, де основний капітал є незначним або швидко обертається, мали б переваги перед галузями, що в них основний капітал займає більшу частку або обертається повільніше.

Перша група галузей продавала б товари дорожче, тому що в них були б більші витрати праці і згідно з трудовою теорією цінності створювалась би більша цінність. Але тоді відбувалося б переливання капіталів у ці галузі, а решта галузей не могла б розвиватись.

Щоб подолати цю суперечність, Рікардо модифікує свою теорію цінності. Він відмовляється від твердження, що заробітна плата не впливає на ціни. Розглядаючи різні зміни стану та співвідношення основного й оборотного капіталу, Рікардо робить висновок, що зростання номінальної заробітної плати збільшує цінність благ, виготовлених за допомогою капіталу з коротким строком служби, або з допомогою малої кількості техніки, відносно благ, виготовлених за допомогою «довговічного» капіталу або великої кількості техніки. Саме в такий спосіб урівнюється норма прибутку незалежно від статей витрат.

Проте дію цієї причини зміни цінності товарів Рікардо визнає порівняно слабкою, такою що її необов'язково враховувати. Значно важливішим є збільшення або зменшення кількості праці. Цей підхід Рікардо до визначення цінності зазнав гострої критики з боку економістів, які підкреслювали працевитратний характер концепції.

Рікардо також розрізняє «природну» й «ринкову» ціну. Під природною він фактично розуміє цінність, під ринковою — ціну. Ринкові ціни зазнають випадкових і тимчасових коливань. Короткочасний вплив на відхилення ринкових цін від природних справляють попит і пропозиція. Проте за умов вільної конкуренції та переливання капіталів ринкові ціни не можуть надовго відхилятися від природних. У довготривалому аспекті зміна цін пояснюється зміною витрат виробництва.

Гроші. Рікардо багато уваги приділяв аналізу грошей і грошового обігу. Це не випадково. Досконало знаючи правила біржової гри, він намагається теоретично обґрунтувати проблему грошового обігу. Крім того, це питання було тоді надзвичайно актуальним у зв'язку з припиненням Англійським банком у 1797 р. обміну банкот на золото, що зумовило їхнє знецінення. Саме тому Рікардо взяв активну участь у полеміці, що розгорнулася з цього приводу.

Теорію грошей Рікардо будує на основі своєї теорії цінності. Гроші він розглядає як товар, що має цінність. Основою грошової системи є золото. Цінність золота і срібла, як і будь-якого іншого товару, визначається витратами праці. За даної цінності грошей їхня кількість в обігу залежить від суми товарних цін. Проте викорис-

тання золота Рікардо вважає дорогим і нерозумним і розробляє проєкт системи паперового грошового обігу.

Паперові гроші, писав Рікардо, не мають внутрішньої цінності. Для надання їм цінності необхідно, щоб їхня кількість «регулювалась згідно з цінністю металу, який служить грошовою одиницею». Пізніше, однак, Рікардо відійшов від цієї правильної концепції і виступив як прихильник кількісної теорії грошей. Він заявив, що в обігу може бути будь-яка кількість не лише паперових знаків, а й золотих монет, якій протистоятиме сукупна маса товарів. Співвідношення цих величин і визначає як рівень цін, так і цінність самих грошей.

Теорія розподілу. Основною проблемою політичної економії Рікардо називав розподіл. Саме тому основу його системи становить теорія заробітної плати, прибутку й ренти. Ці категорії він розглядає з погляду їхньої величини і співвідношень.

Заробітна плата у Рікардо це — дохід робітника, плата за працю. Праця як товар також має природну й ринкову ціну. «Природною ціною праці є та, яка необхідна, щоб робітники мали можливість існувати і продовжувати свій рід без збільшення або зменшення їхньої кількості»¹. Отже, природна ціна праці визначається в Рікардо цінністю засобів споживання робітника і його сім'ї. Природна ціна не є незмінною: «Вона, — писав Рікардо, — змінюється в різні часи в тій самій країні і суттєво різниться в різних країнах»². Хоч Рікардо й розумів, що сутність поняття «засоби існування» визначається історично і залежить від традиції і рівня розвитку продуктивних сил, проте в нього теж бачимо тенденцію зводити природну ціну праці до ціни мінімуму засобів існування.

Ринковою ціною праці є та, що фактично виплачується робітникам. Рікардо ставить її в залежність від попиту і пропозиції, тобто узалежнює рух заробітної плати від руху народонаселення. За умов швидкого зростання населення попит на робочі руки відстає від пропозиції і заробітна плата знижується. Якщо ж внаслідок уповільнення приросту населення на ринку буде бракувати робочих рук — заробітна плата зростатиме. Отже, під впливом руху народонаселення ринкова заробітна плата має тенденцію до зближення з природною.

Рікардо, на відміну від Сміта, вважав, що становище робітників із розвитком суспільства буде погіршуватись. Цю думку він пояснював тим, що зі зростанням населення і збільшенням потреби в продуктах сільського господарства зростатиме цінність останніх. Грошова заробітна плата якщо й зростатиме, то значно повільніше від зростання цін на продовольчі товари. Отже, реальна заробітна плата буде зменшуватись. Рікардо, солідаризуючись із Мальтусом, зазначає, що робітники не по-

¹ Рікардо Д. Соч. — Т. I, с. 85.

² Там само, с. 88.

винні претендувати на більшу частку в суспільному продукті. Їхня заробітна плата має регулюватись законом попиту й пропозиції. Рікардо виступає проти втручання держави у функціонування ринку праці й наполягає на необхідності скасування законів на захист бідних.

Прибуток. Прибуток у Рікардо — це перевищення цінності над заробітну плату. Він не має жодних сумнівів, що робітник створює своєю працею цінність більшу, ніж одержує у вигляді заробітної плати. Головне, що цікавить Рікардо, — це проблема величини прибутку і його співвідношення із заробітною платою.

Рікардо підкреслював, що рівновеликі капітали дають однакові прибутки незалежно від того, яку кількість праці вони приводять у дію. Але водночас визнавав, що на величину прибутку впливає зростання продуктивності праці. Відтак прибуток у нього є то породженням капіталу, то породженням праці. Цієї суперечності Рікардо навіть і не помічав.

Він детально аналізує питання співвідношення заробітної плати і прибутку як двох складових цінності. Якщо зростає заробітна плата, зазначає Рікардо, то відповідно зменшується прибуток капіталіста. Цю думку він проводить досить послідовно. Крім того, він підкреслює, що рух заробітної плати є визначальним у співвідношенні заробітної плати і прибутку. Це зумовлено тим, що праця є джерелом цінності, а її функціонування потребує витрат на утримання робітника і його сім'ї. Проте заробітна плата, підкреслює Рікардо, не може зрости настільки, щоб нічого не лишилося на прибуток.

Велику увагу приділяє Рікардо проблемі зниження норми прибутку. Із розвитком суспільства, зазначав він, норма прибутку має тенденцію до зниження. Вона зумовлена, на думку Рікардо, тим, що продуктивність праці в сільському господарстві зменшується (дія «закону спадної родючості ґрунту»), а це призводить до зростання цін на продукти харчування, отже, до зростання заробітної плати й відповідного зниження прибутку. Фактором, що протидіє спаданню норми прибутку, Рікардо вважає розвиток продуктивних сил.

Зменшення прибутку у зв'язку зі зростанням заробітної плати Рікардо розглядає як надзвичайно складну проблему, що загрожує нагромадженню капіталу, тому що зменшується джерело нагромадження і зникають «стимули до нагромадження».

Рікардо підкреслює, що він аналізує «прибуток узагалі», тобто прибуток як економічну категорію. Що ж до величини прибутку в окремих галузях чи в окремих капіталістів, то вона може перевищувати середню норму. Такий прибуток Рікардо називає «незвичним». Але це явище буде тимчасовим. Через переливання капіталів норма прибутку постійно вирівнюється.

Земельна рента. Ренту Рікардо визначає як «частку продукту землі, яка виплачується землевласнику за користування першопочатко-

вими і такими, що не руйнуються силами ґрунту»¹. Він відрізняє ренту від тієї частини орендної плати, яка виплачується за користування капіталом, витраченим на підвищення родючості землі, будівництво господарських приміщень тощо. Аналізуючи ренту, Рікардо ставить завдання дослідити її природу й виявити закономірності її динаміки.

Виникнення ренти Рікардо зв'язує з утвердженням приватної власності на землю. Основна теза Рікардо полягає в тому, що рента виплачується за користування землею лише тоді, коли кількість землі обмежена, а її якість неоднакова. Зі зростанням населення починають обробляти менш родючі та гірше розміщені земельні ділянки. У такому разі ліпші землі створюватимуть ренту, а її величина залежатиме від різниці в якості цих ділянок. Мінова цінність усіх товарів (у тому числі й промислових) у Рікардо регулюється найбільшими витратами праці, необхідними для їх виробництва. За цих умов на ліпших землях, де затрати на одиницю продукції менші, утворюється додатковий дохід. Під впливом конкуренції фермери задовольняються середнім прибутком, а додатковий дохід привласнюють власники землі як ренту. Отже, рента в розумінні Рікардо — це перевищення цінності над середній прибуток.

На відміну від Сміта, який розглядав ренту як одне з джерел цінності, щоправда, досить своєрідне, Рікардо твердить, що рента не впливає на рівень цін на хліб. Ціна не залежить від ренти, а навпаки, рента залежить від ціни. «Не тому хліб дорогий, — пише Рікардо, — що сплачується рента, а рента сплачується тому, що хліб дорогий»². Рікардо аналізує диференційну ренту. Абсолютної ренти Рікардо не визнавав. Він стверджував, що на гірших ділянках фермер одержує лише середній прибуток, а надлишку тут не виникає. Отже, з гірших ділянок землі рента не виплачується.

Критикував Рікардо і смітове фізіократичне розуміння дії сил природи. Він підкреслював, що ці сили діють і в промисловості. Водночас він цілком поділяв думку про те, що основою будь-якого економічного розвитку, матеріального достатку і навіть зростання промисловості є додатковий продукт землі.

Динаміку ренти Рікардо правильно зв'язував із нагромадженням капіталу, розвитком продуктивних сил, зростанням міського населення. Але і в цьому питанні він був непослідовним, а його погляди суперечливими.

Зв'язуючи ренту із законом спадної родючості ґрунту, Рікардо писав, що порівняльна цінність сирих продуктів підвищується тому, що на виробництво їхньої останньої добутої частки витрачається більше праці, ніж на попередні. Це призводить до підвищення цін,

¹ Рікардо Д. Соч. — Т. I, с. 65.

² Там само, с. 70—71.

отже, й до зростання ренти. Так само діє і зростання капіталу. Зростання капіталу також збільшуватиме ренту, тому що збільшуватиметься різниця у продуктивності ділянок. Зменшення капіталу призведе до зменшення ренти, оскільки будуть послідовно вилучатись з обробітку найменш родючі землі і відповідно зменшуватиметься рента з ліпших ділянок. Зростання населення, за теорією Рікардо, також є неможливим за умов підвищення цін на продовольчі товари.

Теорія ренти Рікардо відіграла велику роль у боротьбі промислової буржуазії проти землевласників. Буржуазії імпонував висновок Рікардо про те, що в підтримуванні високих цін на хліб заінтересовані лише землевласники, тому що це забезпечує їм високу ренту. Промислова буржуазія використала теорію Рікардо для обґрунтування вимог щодо скасування хлібних законів.

Проблема відтворення і криз. Як ідеолог промислової буржуазії Рікардо був заінтересований у забезпеченні постійного зростання її прибутків. З огляду на корисливі прагнення буржуазії, досліджуючи валовий і чистий дохід, він, на відміну від Сміта, віддає перевагу останньому. Сміт виходив з того, що зростання валового доходу збільшує зайнятість, а відтак забезпечує зростання могутності всієї країни. А Рікардо підкреслював, що податкова спроможність країни пропорційна не валовому, а чистому доходу. Саме з нього виплачуються всі податки. Економічною метою суспільства Рікардо вважає не народногосподарські проблеми, як у Сміта (зростання зайнятості), а збільшення прибутків капіталістів.

Аналізуючи процес нагромадження капіталу, Рікардо помилково обмежував його перетворенням доходу лише на змінний капітал, на заробітну плату. Ігноруючи суперечності капіталізму, він твердив, що застосування нового капіталу не може натрапляти на ринкові труднощі. Рікардо поділяв погляди Сея, який заперечував можливість надвиробництва і криз.

Однак не варто забувати, що книжку Рікардо було опубліковано за вісім років до першої глибокої кризи, яка охопила економіку Англії в 1825 р.

Посилаючись на Сея, Рікардо стверджує, що попит обмежується лише виробництвом. Кожна людина виготовляє продукцію або для власного споживання, або на продаж. Отже, продукти завжди купують за продукти чи послуги. Гроші є лише «мірилом, за допомогою якого відбувається обмін».

Рікардо розумів, що існує можливість виготовлення будь-якого товару в кількості, що значно перевищить попит. Але цю можливість він розглядав лише як тимчасову і таку, що «не може статись одночасно з усіма товарами»¹. Він не погоджувався з висновком Мальтуса

¹ Рікардо Д. Соч. — Т.І, с. 240.

про вирішення проблеми відтворення за рахунок споживання непродуктивних верств (чиновників, духовенства, землевласників).

Головну причину застою торгівлі в окремі періоди він убачав тільки в прорахунках підприємців щодо виробництва товарів. Але це ускладнення, на думку Рікардо, буває тимчасовим і вирішується швидко й ефективно завдяки переходу на виробництво інших товарів.

Велика заслуга Рікардо полягає в розробці теорії порівняльних витрат як основи спеціалізації країн у зовнішній торгівлі. Про причини спеціалізації писав і Сміт, проте Рікардо розробив цю теорію значно ґрунтовніше, побудувавши її на трудовій теорії вартості й наголосивши на національних відмінностях у величині вартості, зумовлених різними витратами праці.

Він першим з економістів розробив теорію міжнародної торгівлі і показав, чим вона відрізняється від внутрішньої торгівлі. Якщо внутрішня торгівля розвивається й зумовлюється тенденцією норми прибутку до вирівнювання, то зовнішня — «порівняльними витратами». А. Сміт сформулював тезу про «абсолютні переваги» у міжнародній торгівлі, які має конкретна країна у виробництві якихось товарів порівняно з іншими країнами. Ці переваги зумовлюються як природними, так і набутими факторами. Рікардо довів, що взаємовигідна торгівля можлива навіть за умов, коли різні країни мають відносні переваги щодо виготовлення тих чи тих товарів. Відносні переваги означають, що країни мають абсолютні переваги щодо якогось одного фактора виробництва.

Зазнавши певних змін і модифікацій, теорія порівняльних витрат трансформувалась у теорію порівняльних переваг, яка тепер ґрунтується на теорії факторів виробництва і врахуванні попиту і пропозиції.

Рікардо, як і Сміт, — видатна, хоч і суперечлива постать в історії економічної думки. Понад півстоліття його теорія була панівною в економічному житті Англії. «Рікардо, — писав Кейнс, — підкорив Англію, так само цілковито, як свята інквізиція підкорила Іспанію¹». Цю перемогу він назвав «явищем дость цікавим і навіть загадковим» і пояснив її тим, що теорія Рікардо багато в чому імпонувала тому середовищу, до якого звертались, зокрема владі. Сам Кейнс наголошував на її цілковитій непридатності для наукових прогнозів².

Англійський економіст Блауг, порівнюючи внесок у розвиток економічної теорії Сміта і Рікардо, пише, що «Багатство народів» містить більше суттєвих узагальнень, які стосуються функціонування економічної системи, ніж «Основи» Рікардо. Заслуга Рікардо в тім, що він «винайшов техніку економічної науки»³, заклав підвалини модельного підходу до побудови економічної теорії.

¹ Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег // Антология экономической классики. — М., 1993. — С. 159.

² Там само, с. 160.

³ Блауг М. Назв. тв., с. 123.

ЕВОЛЮЦІЯ КЛАСИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ. ЗАВЕРШЕННЯ КЛАСИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

Класична школа політичної економії, започаткована Адамом Смітом і Давидом Рікардо, справила великий вплив на дальший розвиток економічної науки та формування економічної політики. Універсальність та космополітичність теорії забезпечувала можливість її використання в будь-якій країні, але особливості економічного розвитку кожної з них сприяли тому, що класичні ідеї адаптувались різними авторами для вирішення теоретичних та практичних проблем соціального розвитку власних країн. Класичні доктрини знайшли відображення у працях багатьох авторів, зокрема економістів нової хвилі — Сея, Мальтуса, Сеніора, Бастіа, Мілля та інших, що висвітлювали важливі проблеми розвитку суспільства.

Цих авторів відносять до представників класичної школи тому, що в центрі їхньої уваги все ще залишаються проблеми економічного розвитку, зросту масштабів виробництва. Як і основоположники класичної школи, вони вважали, що капіталізм, побудований на приватній власності й зіткненні інтересів економічних суб'єктів — власників факторів виробництва, є прогресивним ладом; що головними умовами зростання багатства суспільства є вільна конкуренція та раціональний розподіл вартості; що в основі ринкового саморегулювання лежить «вартість»: саме вона, її величина та рівень її відшкодування визначають дальшу долю виробництва товарів, рівень доходів власників та безпосереднього виробника; що розподіл раціональний, коли частка вартості, отримана у вигляді доходів, відповідає витратам праці; що тільки ринок визначає, скільки і чого необхідно виробляти, і держава не повинна втручатися в ринкові відносини, бо це призведе до руйнування ринкових механізмів саморегулювання.

Більшість ідей, сформульованих цими авторами, були своєрідним розвитком класичної доктрини. Адже теорія Сміта і Рікардо — це теорія ринкової економіки і якісної характеристики її основ: вартості, ціни, доходів та їхніх джерел, це доведення визначальної ролі матеріальної сфери виробництва, об'єктивної суті економічних законів, необхідності свободи підприємництва, вільної конкуренції.

Проте економісти нової хвилі привнесли й нові ідеї в класичну теорію. Ці ідеї, поєднані єдиною методологією, стали основою більш ґрунтовного й різнобічного аналізу капіталістичного виробництва. Завдяки їм класична політекономія перестає бути однорідною, перестає однозначно трактувати проблеми розвитку.

Саме новій хвилі в класичній теорії належить першість у загостренні уваги до проблем обміну й розподілу, до їхньої ролі у збагаченні суспільства. Представники цієї хвилі визнають, що виробництво визначає рівень доходів і їх розподіл, але наголошують, що розвиток виробництва, у свою чергу, залежить від доходів (платоспроможності) споживача, тому раціональний розподіл вартості є важливою умовою розвитку.

Матеріальна сфера виробництва більше не розглядається як єдина, де створюється багатство: в поле зору потрапляє нематеріальна сфера, де результати праці не мають товарного вираження (послуги, мистецтво, наука тощо), хоч зайняті там люди отримують доходи.

Ряд авторів визнає, що праця в нематеріальній сфері також створює вартість, яка підлягає розподілу, тобто вони вже не отожднюють вартість як сукупність матеріальних цінностей — товарів, з вартістю як затратами праці.

Тому виникає нове, розширене трактування «вартості» як абстрактної категорії, що матеріалізується в ціні і проявляється у процесі обміну лише як тенденція. Визнаючи, що ціна залежить від зіткнення суб'єктивних оцінок виробника і споживача, представники нової хвилі звертають увагу на те, що вартість є тільки основою, яка визначає напрями розвитку економіки і створює економічну рівновагу. Ціна і ціноутворення є реальним явищем, що забезпечує раціональний розподіл.

У зв'язку з цим виникає необхідність з'ясувати, як саме відбувається розподіл суспільної вартості. Якщо Сміт та Рікардо обмежувались тезою про те, що вартість розподіляється відповідно до витрат праці, і тому постійно натрапляли на труднощі, пояснюючи природу таких видів доходу, як прибуток, рента і процент, то в економістів нової хвилі виникає ідея щодо розподілу за факторами виробництва.

Витрати живої праці не розглядаються більше як єдиний фактор багатства, а тому і зростання обсягів виробництва так прямо, як у Сміта, не зв'язується зі зростанням населення. Водночас досліджується нова суттєва проблема — рівень зайнятості й чинники, що його обумовлюють.

Пояснюючи роль суб'єктивного фактора в розвитку суспільного виробництва, економісти нової хвилі зосереджуються на проблемі зіткнення економічних інтересів, конкретизуючи її як протистояння виробника і споживача. Конкуренцію суб'єктів господарювання трактують як умову вільного функціонування й розвитку ринкової

економіки, а відносини «виробник—споживач» — як суть, основу її самоврівноважування.

Таким чином, розвиваючи положення класичної школи, економісти нової хвилі прийшли до розуміння того, що неабияку роль у процесі виробництва та обміну відіграє суб'єктивний фактор і власність товарів задовольняти потреби, що за надзвичайної важливості суто абстрактних проблем політична економія ними не вичерпується, і економічна поведінка суб'єктів ринку зобов'язує до мікроекономічного аналізу. Такі питання, як нагромадження та інвестиції, кризи та економічна роль держави, знайшли своє місце в наукових дослідженнях.

Нові теорії породжували бурхливу критику як суто теоретичних положень, так і практичних, прикладних їх аспектів з боку ортодоксальних прихильників абстрактного, вартісного аналізу економічних явищ, оскільки не зовсім вписувались у рамки класичних уявлень. Але саме в межах цих теорій було закладено основи системного, багатфакторного методу дослідження, який згодом став джерелом розвитку нового, неокласичного напрямку в політичній економії.

1. Політична економія в Англії

Англійська політична економія початку XIX ст. характеризувалась відносною сталістю поглядів, використанням абстрактних методів досліджень. Однак саме тоді завершується промисловий переворот і ряд нових проблем, що стають його наслідком, потребують теоретичного пояснення.

Водночас полеміка з основних теоретичних питань політичної економії, що постійно велася між представниками класичної школи, мала своїм наслідком посилення уваги до економічних досліджень. Навколо Рікардо групувались найкваліфікованіші тогочасні економісти, що визнавали існування рікардіанської системи, але одні коментували її, деталізували та намагались уточнити окремі положення, а інші піддавали критиці окремі її сторони.

З Рікардо полемізували видатні вчені, серед них — англійці Томас Мальтус і Нассау Сеніор. Вони не намагались спростувати класичне вчення, а зробили спробу з інших вихідних позицій довести життєздатність та висвітлити механізми саморегулювання економічної системи капіталізму.

Найортодоксальнішими послідовниками Рікардо були Джеймс Мілль та Джон Мак-Куллох, які не лише сприйняли його ідеї, а й застосовували їх для аналізу економічних процесів капіталістичного суспільства.

Мало того, без Джеймса Мілля був би неможливим вихід у світ основної книжки Рікардо «Основи політичної економії». Джон С. Мілля писав згодом, що книжку Рікардо «ніколи б не було видано або написано без прохань та міцної підтримки мого батька»¹. Видавцем та редактором збірки праць Рікардо (1852) був Мак-Куллох. Саме завдяки тому, що вони так успішно пропагували його систему, економічна думка ще довго не сприймала інших методів аналізу.

Джеймс Мілля (1773—1836) отримав теологічну освіту в Единбурзькому університеті. 1802 р. переїздить у Лондон, де знайомиться з Рікардо, Мальтусом, Мак-Куллохом та іншими видатними економістами і філософами. Він приділяв багато уваги самоосвіті і досяг значних успіхів у галузі філософії, економіки, соціології. Як філософ-позитивіст уважав, що наука має бути утилітарною (корисною), відштовхуватись від потреб дійсності, базуватись на фактах. Він поділяє погляди Юма та Бентама, котрі в центрі економічного розвитку ставили інтереси окремої особи (індивідуалізм) і вважали, що економічні закони торують собі шлях через зіткнення інтересів. Мілля — один із лідерів радикалізму, що позначилося на його теорії. З його ім'ям зв'язано багато культурних та наукових починань того часу.

Найбільш відомі фундаментальні праці Джеймса Мілля, в яких знайшли відображення його економічні погляди, — «Історія Британської Індії» (1817), після виходу якої в світ Мілля отримав призначення в Ост-Індську компанію, та задумана як навчальний посібник книжка «Елементи політичної економії» (1821). Якщо в першій міститься глибокий конкретно-економічний аналіз основ капіталістичного господарювання, то друга популяризує вчення Рікардо.

Мілля суворо дотримувався доктрини Рікардо, навіть, коментуючи її, намагався «обійти» слабкі місця. Однак певні доповнення до теорії Рікардо він усе-таки вніс.

Теорія вартості. Повністю погоджуючись з тезою Рікардо про трудове походження вартості, Мілля намагається роз'яснити це положення. Він, як і Рікардо, не бачить різниці між вартістю та ціною виробництва, а тому опиняється перед складною проблемою — визначення місця основного капіталу (речові фактори виробництва) як чинника вартості товару. Зазначаючи, що праця та капітал є різнорідними учасниками виробничого процесу, оскільки капітал — це кошик нагромаджена (уречевлена в засобах виробництва) праця, Мілля робить висновок, що, як будь-яка праця, капітал також є джерелом вартості, створює вартість.

Мальтус, критикуючи Рікардо, писав, що трудове походження вартості можна поставити під сумнів уже тому, що за обміну праці

¹ The Early Draft of John Mill's. Autobiography. — Urbana, 1961. — P. 19.

на капітал більша кількість праці обмінюється на меншу, а це не відповідає вимогам закону вартості щодо еквівалентного обміну. Заперечуючи Мальтусу, Мілль пояснював, що насправді відбувається не обмін праці на капітал, а товару на товар. На думку Мілля, робітник та капіталіст спочатку виступають як співвласники майбутнього, іще не створеного товару. Одна його частина належить капіталістові, який вкладає у виробництво нагромаджену раніше працю у вигляді основного капіталу, а інша — робітнику, що авансує власну, живу працю. Саме цю живу працю робітник продає підприємцеві за заробітну плату, тобто за грошовий еквівалент, що буде відшкодований капіталістом після реалізації частини товару, створеного живою працею.

Мілль намагається вирішити проблему вартості тієї частини товару, що належить робітникові. Він указує на те, що заробітна плата не є еквівалентом цієї частини вартості, а під впливом співвідношення попиту та пропозиції лише наближається до неї.

Заробітна плата. Мілль є прихильником теорії фонду заробітної плати. Він уважав, що формується цей фонд за рахунок авансованої частки капіталу, яка призначена для придбання «праці», тому середня заробітна плата залежить лише від розмірів цієї частки та кількості зайнятих. Низький рівень заробітної плати зумовлюється швидким зростанням робочого населення та сталістю фонду. Збільшення фонду заробітної плати він зв'язує з дією об'єктивних чинників, що з них головними є зростання капіталу та прибутків, як основи розвитку виробництва, а не споживання.

Прибуток. У процесі розподілу другу частину вартості товару отримує капіталіст у вигляді доходу, що містить у собі **прибуток** — **продукт функціонування капіталу**. Розміри прибутку перебувають в оберненій залежності від розміру заробітної плати.

Прибуток та заробітна плата у Мілля протистоять одне одному як результати двох форм праці і виконують різні функції: прибуток використовується для відтворення уречевленої, а заробітна плата — живої праці.

Рента. Важливим доповненням доктрини Рікардо було положення Мілля про природу ренти. Висновки, які він зробив, виходячи з рикардіанської теорії ренти, радикальні за своєю суттю. Він уважав, що рента виступає антагоністом прибутку, оскільки формується за його рахунок.

Той факт, що рента виникає без будь-якої участі землевласника, глибоко вражав Мілля, бо виявлялося, що землевласник протистоїть іншим класам суспільства, оскільки бере участь у розподілі суспільного продукту, не маючи жодного відношення до його створення, тобто паразитуючи на суспільстві. Землевласника Мілль розглядав як пасивного учасника розподілу: він не впливає на розміри ренти, а

має її, сказати б, автоматично, як наслідок ціноутворення, причому не несе відповідальності за ті суспільні негаразди, до яких вона призводить.

Мілль доводить, що клас землевласників не заінтересований у прогресивному розвитку землеробства, оскільки зростання продуктивності праці, котре протистоїть закону-тенденції спадної родючості ґрунтів, спричиняє зниження цін на сільськогосподарську продукцію, а отже, зменшення ренти. Він виходить із тези Рікардо, що рента тим вища, чим більше перешкод існує на шляху до обробітку земель, і вказує, що землевласнику вигідно створювати ці перешкоди. Найголовнішою перешкодою Мілль вважає самого землевласника. З іншого боку, зазначає Мілль, кожний окремих землевласник заінтересований, щоб продуктивність праці саме на його ділянці була вищою, ніж на інших, оскільки надлишок продукту позитивно позначатиметься на розмірі ренти.

Для обмеження можливостей отримання дармового доходу землевласниками він пропонує встановити для них конфіскаційний рівень державних податків, що призвело б до скасування земельної власності, фактичної націоналізації землі.

Антагонізм між рентою та прибутком, на думку Мілля, є не лише породженням форми власності на землю, котра стає на заваді проникненню капіталістичних відносин у сільське господарство, а й наслідком протекціоністської політики держави, завдяки якій землевласник утримує таке винятково вигідне становище. Мілль вважає, що свобода торгівлі сприятиме припливу товарів із-за кордону, звільнить від необхідності обробітку гірших земель, знижуючи попит на землю, а отже, і ренту.

Теорія грошей. Цікавими є думки Мілля стосовно кількісної теорії грошей Рікардо. Він не включав монетарної теорії в економічний аналіз, тому не ставив питання про чинники вартості грошей, проте стверджував, що кількість грошей у обігу має важливе значення для стабільності економічного розвитку. Він указував на закономірні наслідки збільшення кількості грошей у обігу — зростання цін, падіння вартості паперових грошей, дестабілізація виробництва. Хоч ця проблема тоді ще не була дуже актуальною, Мілль передбачив і описав згубні для виробництва наслідки інфляції. Він поширив свої висновки й на сферу формування міжнародного рівня цін, зазначивши, що закони грошового обігу діють на всьому ринковому просторі однаково, а інфляція в одній країні може спровокувати інфляційні процеси в інших.

Слід також сказати, що він погоджувався із теорією народонаселення Мальтуса і віддавав належне його внеску в теорію ренти.

Джон Рамсей Мак-Куллох (1789—1836), філософ та економіст, відомий книговидавець і неперевершений редактор, ортодоксальний

прихильник Рікардо, друг та найкращий популяризатор його праць. Він близько знав також Мальтуса і Мілля, поділяв їхні погляди на проблему народонаселення, ренти.

Перу Мак-Куллоха належить надзвичайно багато праць з філософії, соціології, політичної економії, але основною, що дає найточніше уявлення про суть розуміння ним системи Рікардо, є «Основи політичної економії» (1825). У ній він робить спробу викласти в доступному вигляді основи рікардіанського вчення і, за визначенням Сеніора, спрощує його до такої міри, що стає більшим рікардіанцем, ніж сам Рікардо.

Догматизм Мак-Куллоха був настільки абсолютним, що він не дозволяв собі взяти під сумнів хоча б один з висновків класика та все ж таки, під впливом Джеймса Мілля, він дещо уточнив *теорію вартості* в тій частині, що стосувалась визначення її субстанції. Якщо Мілля дотримувався думки, що у створенні вартості бере участь уречевлена праця, то Мак-Куллох доповнює це положення й відносить до чинників вартості всі сили (машини, природу, тварин), які, хоч і своєрідно, але «працюють». Як йому здається, це ніскільки не суперечить теорії Рікардо, а навпаки, доводить, що всі складові виробництва можна розглядати крізь призму праці. Таким чином, Мак-Куллох впритул підійшов до визначення вартості через фактори виробництва, хоч саме за це критикував Сея.

Прибуток він розглядає як породження уречевленої праці, землі та інших дармових сил. Тому Мак-Куллох вважає за неможливе включення прибутку (поряд із заробітною платою) у витрати виробництва. І це (фактично єдине) розходження з доктриною Рікардо, він гаряче обстоював у своїй з ним полеміці, не розуміючи, що підриває тим самим найголовніші засади трудової теорії вартості.

Цікаво, що особливо старанно захищав Мак-Куллох слабкі сторони рікардіанської доктрини. Він обстоював тезу про неможливість криз надвиробництва, теорію реалізації, кількісну теорію грошей, теорію ренти, що була більш слабкою, ніж у Мальтуса. Його докази були настільки переконливими, що навіть помилки Рікардо ще довго сприймалися як відправна точка досліджень економічної дійсності.

Сучасна західна економічна література оцінює Джеймса Мілля та Джона Мак-Куллоха як економістів, що догматично сприйняли теорію Рікардо, обстоювали, абсолютизували й досить уміло популяризували її, відтак сприяючи її вульгаризації та односторонньому розвитку економічної думки.

Томас Роберт Мальтус (1766—1834) навчався у коледжі при Кембріджському університеті. Після закінчення був сільським священником, а з 1793 р. і викладачем у згаданому коледжі. Там проявився його інтерес до філософії та політекономії. 1798 р. він анонімно

публікує свій памфлет «Нарис про закон народонаселення у зв'язку з майбутнім удосконаленням суспільства», де викладає деякі свої погляди на закономірності і взаємозалежності економічного та демографічного процесів. Саме ця праця, що кілька разів перевидавалась, сприяла перетворенню Мальтуса на одіозну постать, об'єкт найжорстокішої критики.

Поза увагою багатьох істориків-економістів залишились досягнення Мальтуса в економічній теорії, його твори «Дослідження про наслідки хлібних законів» (1814), «Теоретичні основи політики обмеження ввезення іноземного хліба» (1815), «Дослідження про природу і зростання ренти» (1815), «Принципи політичної економії» (1820), «Поняття політичної економії» (1827), що в них він демонструє глибоке розуміння економічної теорії та практики.

Мальтус був прихильником класичної течії в політичній економії, другом Рікардо, поділяв його погляди, погляди Адама Сміта, водночас критично їх переосмислюючи. Він був одним із піонерів викладання політичної економії в Англії, з 1805 р. по 1834 р. завідував кафедрою сучасної історії та політичної економії коледжу Ост-Індської компанії.

Його працю «Нарис про закон народонаселення...» було присвячено критиці теорій Годвіна та Кондорсе, які обстоювали можливість побудови суспільства ідеальної рівності за умови державного втручання у сферу розподілу суспільних доходів. Мальтус уважав, що будь-яка спроба побудувати таке суспільство зазнає краху внаслідок збільшення населення понад можливу пропозицію продуктів споживання. Крім того, втручання держави зруйнує основи саморегулювання економічних та демографічних процесів.

Теорія народонаселення Мальтуса привертала увагу не стільки постановкою суто демографічних проблем, скільки тим, що вона спростовувала уявлення про можливість удосконалення суспільства з допомогою соціального законодавства та державного регулюючого впливу. Вона створила передумови для розробки цілої низки економічних та соціальних доктрин.

У повторних виданнях «Нарису про закон народонаселення» та інших працях питання впливу демографічних зрушень на стабільність суспільного розвитку Мальтус зв'язав із проблемами взаємозалежності економічних та природних факторів. Якщо А. Сміт у своєму дослідженні абстрагувався від зовнішніх, позаекономічних чинників, то Мальтус визнав, що останні значною мірою обумовлюють суспільне відтворення, впливають на економічну рівновагу. До таких чинників Мальтус відносив і народонаселення, розглядаючи його, як один із природних ресурсів—факторів розвитку.

Виходячи з кількісних характеристик, Мальтус намагається показати, як процес відтворення населення впливає на економічні

процеси в суспільстві. На його думку, *суспільство перебуває в стані рівноваги, коли кількість споживацьких благ відповідає кількості населення*. За відхилення від рівноваги починають діяти сили, котрі цю рівновагу відновлюють.

Петті, а за ним і Сміт у численному працездатному населенні бачили передумову багатства країни. Мальтус показав і зворотний бік цього процесу. Він не заперечує, що численне населення — одна з умов багатства: «Я готовий визнати, слідом за мудрецами древності, що могутність держави має вимірюватися не розміром її територій, а кількістю населення. Я розходжусь з цими авторами тільки стосовно питання про те, як отримати численне, і при тім сильне і здорове населення»¹.

Причину, що перешкоджає нормальному відтворенню здорового, працездатного населення, він убачає в природному законі народонаселення, згідно з яким існує «постійне прагнення, притаманне всім живим істотам, плодитися швидше, ніж це допускає кількість харчів, що є в їхньому розпорядженні»². Жорстка залежність суспільства від продовольчих ресурсів, вичерпність засобів існування є факторами, які, на його думку, стримують можливість вільного зростання населення.

Мальтус доводить, що приріст населення саморегулюється передовсім обмеженістю засобів існування. Щойно кількість цих засобів зросте — зросте й населення, якщо цьому не заважатимуть якісь надзвичайні перешкоди. Надзвичайними він називає моральні перепони, пороки та нещастя, які не мають об'єктивно-економічної природи, але котрі, у свою чергу, можуть бути наслідком надмірного зростання населення.

Процес саморегулювання приросту населення Мальтус ілюструє з допомогою прикладу, який має свідчити про об'єктивність тенденції, за якої зростання населення відбувається у геометричній прогресії, а засобів існування — в арифметичній. Він робить висновок, що коли населення буде подвоюватись кожні 25 років (і зростати в геометричній прогресії — 1,2,4,8,16,32,64...), а засоби існування за найсприятливіших умов зростатимуть в арифметичній прогресії (1,2,3,4,5,6,7 ...), то вже через два століття кількість населення буде відноситись до засобів існування як 256 до 9, а через три століття — як 4096 до 13. Але природа сама регулює пропорції відтворення населення: надлишок населення об'єктивно приречений на злидні, голод та вимирання.

Мальтус уважає, що суспільство, знаючи наслідки процесу зростання народонаселення, може й мусить втручатись і регулювати цей

¹ Мальтус Т. Опыт о законе народонаселения. — М., 1993. — С. 112.

² Там само, с. 113.

процес, оскільки воно не здатне забезпечити безмежного приросту засобів існування, у збільшенні яких бере участь і природа.

Ігнорування дії об'єктивного закону народонаселення призведе до катастрофічних наслідків, і жодні соціально спрямовані заходи не поліпшать ситуації. Держава, на думку Мальтуса, повинна втручатись у процес відтворення народонаселення, використовуючи як економічні важелі, спрямовані на стримування його зростання, так і різноманітні превентивні заходи.

Визнаючи, що людські ресурси є одним з найважливіших факторів економічного розвитку, Мальтус указує на необхідність їх якісного відтворення і у зв'язку з цим різко засуджує державні програми підтримки бідних: «Я заперечую право бідних на утримання за суспільний рахунок»¹, тому що злидні, на його думку, породжують злидні. *Будь-яка державна чи приватна благодійницька допомога стає на заваді саморегулюванню, тобто природноекономічному обмеженню зростання населення.* Крім того, ця допомога підриває дію стимулів у економічній сфері.

Усі наступні, присвячені суто економічним проблемам, праці Мальтуса так чи інакше є лише дальшим розвитком положень, викладених ним у «Нарисі про закон народонаселення». Він доводить, що *нерегульоване зростання населення завдає шкоди суспільству й економіці*: провокує війни за додаткові території і додаткові блага; скупченість населення сприяє виникненню епідемій; надлишок працездатного населення породжує безробіття та падіння заробітної плати, а отже, життєвого рівня.

Теорія народонаселення породила небезпідставні звинувачування Мальтуса в зайвому песимізмі, але для нього самого вона стала поштовхом для ґрунтовного дослідження економічних проблем, що мали підтверджувати його доктрину. Він упритул підійшов до відкриття кількох класичних законів політекономії, таких, наприклад, як закон граничної корисності, земельної ренти, фонду заробітної плати, що їх згодом сформулюють представники неокласичного напрямку, чи ефективного попиту, відкритого Кейнсом. Мальтус розглядає питання про ренту, заробітну плату, прибуток у контексті їх виробництва й розподілу, але в іншому, ніж Рікардо, аспекті, поза теорією створення вартості.

Економічна доктрина Мальтуса, що прямо зв'язана із його теорією народонаселення, має багато спільних рис із теорією Рікардо, але децю під іншим кутом зору характеризує основи суспільного розвитку. По-перше, Мальтус намагається дати загальну картину розвитку суспільства; по-друге, його цікавлять передумови економічного росту та фактори, що цьому сприяють; по-третє, він визнає

¹ Мальтус Т. Назв. тв., с.115.

можливість криз надвиробництва і намагається визначити природні економічні сили, що протидіють кризам.

Мальтус зробив значний внесок у дослідження проблеми циклічності економічного розвитку. Причини цього явища він убачав передовсім у способах розподілу суспільного продукту, що, на його погляд, визначає обсяги виробництва та розміри попиту на вироблену продукцію.

Економічні цикли. Мальтус, по суті, був одним із перших економістів, який визнав існування проблеми циклічності розвитку. Він критикував Сея, який теоретично доводив неможливість криз, тобто неможливість надвиробництва товарів понад ту кількість, що може бути спожитою, а труднощі реалізації зв'язував із недостатнім розвитком системи торгівлі. За Мальтусом, криза надвиробництва можлива, вона зв'язана з реалізацією виготовленого продукту. У «Принципах політичної економії» він аналізує причини, що зумовлюють **проблему реалізації**, і серед них називає **недостатній платоспроможний попит** на вироблені товари.

Мальтус зазначає, що зростання населення само собою не забезпечує зростання попиту. Він не ототожнює платоспроможного попиту та попиту, що спричиняється зростанням потреб, і намагається дати відповідь на питання: чи впливає розподіл на споживання й попит, чи існує зв'язок між попитом та доходами, між попитом і споживанням та заощадженням.

Теорія розподілу. На думку Мальтуса, основна проблема економічної теорії полягає у визначенні законів раціонального розподілу доходів. У центрі теорії розподілу Мальтуса лежить **вартість** створеного продукту, що її, як і Сміт, він визначає через кількість праці, котру можна придбати за даний товар. Але Мальтус уточнював положення Сміта, зазначаючи, що праця, яку купують за товар, дорівнює праці, витраченій на його виробництво. Кількість праці, що міститься у товарі, вимірюється витратами виробництва, до яких він відносить витрати живої та уречевленої праці і прибуток на авансований капітал.

Поділяючи працю на продуктивну, що створює вартості, та непродуктивну (послуги, що споживаються), а капітал на постійний (машини) та змінний (заробітна плата), він доводить, що основи доходів формуються у виробництві, спосіб їх розподілу також визначається виробництвом. Після відшкодування витрат на постійний капітал робітник отримує свою частку створеного продукту у вигляді **заробітної плати**, яка дорівнює затраченій праці.

Дохід капіталіста виступає у формі **прибутку**, тобто (за Мальтусом) як надлишок понад працю, витрачену на виробництво товару. Він бачить його як породження витрат виробництва, результат продуктивної здатності авансованого капіталу. Капіталіст привласнює прибуток як плату за свій внесок у виробництво.

У суспільстві відбувається еквівалентний обмін вартостями і проблема розподілу зводиться до того, щоб цей обмін відбувся. Процес обміну вартостями є процесом їх реалізації.

Проблема реалізації. Проблема реалізації створеного продукту аналізувалась Мальтусом з кількох сторін: він намагався показати, як продукт розподіляється між класами і як реалізується його вартість; як цей розподіл впливає на дальше виробництво, його структуру і його обсяги; як зростання народонаселення позначається на розвитку виробництва та зайнятості; що спричиняє кризи надвиробництва за тенденції до зростання населення і які існують механізми запобігання кризам; в якому співвідношенні перебувають різні форми доходів і як це співвідношення впливає на дальший економічний розвиток. У зв'язку з цим Мальтус аналізує різні форми доходів (ренду, прибуток, заробітну плату), оскільки, на його думку, саме в момент розподілу вартості на доходи формуються передумови криз надвиробництва.

Заробітну плату Мальтус розглядає як частку авансованого капіталу, яку заздалегідь визначено. Оскільки наймані робітники на заробітну плату можуть придбати лише частину виробленого продукту, яка залежить від розміру заробітної плати, то реалізація решти продукту зв'язується з використанням доходів капіталістами та землевласниками.

Капіталісту належить прибуток, який міститься у вартості у вигляді надлишку. Перш ніж привласнити цей надлишок капіталіст повинен його реалізувати. Для реалізації надлишку необхідний платоспроможний споживач. У ролі такого споживача виступає передовсім сам капіталіст, але розміри непродуктивного споживання обмежені прагненням капіталіста до нагромадження, розширення виробництва. З приводу іншої частини прибутку капіталіст вступає у відносини з іншими класами.

Проблему реалізації надлишку, на думку Мальтуса, вирішують «треті особи», до яких він відносить споживачів, котрі не беруть участі у виробництві товарів, але отримують доходи, наприклад землевласники, що мають ренду. Непродуктивне споживання «третьім» класом суспільства, котрий нічого не виробляє, на його думку, є основою забезпечення еластичності попиту, отже, стабільності економічного розвитку.

Теорія ефективного попиту. Розподіл суспільного продукту на доходи — це лише перший крок на шляху до забезпечення економічної рівноваги. Другим, і, на думку Мальтуса, надзвичайно важливим — є способи використання прибутку. Нагадаємо, що він розглядав прибуток як основний чинник розвитку. Мальтус зазначає, що товар не будуть виробляти доти, доки «внутрішня мінова вартість», тобто те, у що його оцінює суспільство, не покриє всіх затрат

праці на його виробництво з додатком такої кількості праці, яка до-рівнюватиме прибутку.

Мальтус розвиває цю тезу, наголошуючи, що функції прибутку не обмежуються використанням його для задоволення особистих потреб капіталіста: прибуток є основою розширення виробництва засобів існування для населення, кількість якого збільшується, та визначальним чинником урівноважування сукупного попиту і пропозиції, досягнення суспільно-економічної рівноваги.

Отже, прибуток є мотивом капіталістичного виробництва, джерелом його розвитку й запорукою врівноважування економіки.

Досліджуючи проблему оптимального співвідношення попиту та пропозиції, як основи стабільного поступального економічного розвитку, Мальтус дійшов висновку, що класична політекономія залишає поза увагою механізм розподілу чистого доходу капіталіста на споживання та нагромадження, тоді як отриманий прибуток капіталіст розподіляє на дві частини — ту, що є основою дальшого розширення виробництва (заощадження), і ту, що призначається для особистого споживання.

Без такого розподілу зростання обсягів виробництва неможливе: «Жодне значне і тривале зростання неможливе без такого рівня бережливості, який щорічно нагромаджує частину прибутку і створює надлишок продукту над споживанням... Якщо споживання є більшим за виробництво, то капітал в масштабах всієї країни зменшується і її багатство поступово руйнується внаслідок недостатньої здатності виробляти; якщо виробництво є більшим за споживання, то не спрацьовує стимул до нагромадження та виробництва внаслідок недостатнього ефективного попиту тих, хто має основну частину купівельних засобів. Дві крайності очевидні, отже, існує й середина, хоча, можливо, логічний апарат політичної економії не в змозі її визначити, тобто існує стан, за якого, ураховуючи виробничі можливості і споживацькі переваги, стимули до зростання багатства будуть найліпшими».¹ Кейнс пізніше зазначив, що існування проблеми оптимального співвідношення заощаджень та інвестицій у цій тезі Мальтус розкрив повністю.

Ця теза одночасно характеризує й механізм самоврівноваження економіки: фонд нагромадження динамічно змінюється залежно від рівня прибутковості виробництва.

Основним стимулом до нагромадження (інвестування) Мальтус називав природне тяжіння капіталіста до збільшення прибутку. Зростання прибутку відбуватиметься, якщо зростатиме попит на товари. Високий попит гарантує отримання прибутку і стимулює виробничу діяльність, а отже, зумовлює попит на інвестиції. Сподіваючись на

¹ *Malthus T.R. Principles of Political Economy. — Pickering, 1836. — P. 6 —7.*

високі прибутки, капіталісти використовують заощадження для розширення виробництва.

У свою чергу, умовою зростання попиту є високий рівень споживання, що забезпечується за рахунок зростання зайнятості населення, зростання заробітної плати та інших доходів, тобто платоспроможності населення.

Мальтус розглядає взаємодію цих чинників і вплив кожного на забезпечення економічної рівноваги. Він вказує на те, що, перебуваючи у взаємозалежності, взаємозумовленості, кожен із цих чинників виключає динаміку іншого. Тобто зв'язок між ними має обернений характер.

Наприклад, позитивним наслідком нагромадження він вважає зростання суспільного продукту, обсягів пропозиції товарів, попиту на робочу силу, рівня споживання. Однак, як наслідок дії цих чинників, відбувається «перенагромадження», ринок переповнюється товарами, відносно спадає попит на них. Ціни на товари знижуються, зменшується прибуток, а тому зупиняється виробництво, падає зайнятість і заробітна плата. З іншого боку, зростання заробітної плати призводить до зменшення частки прибутку, що є основою інвестицій, до обмеження їх обсягів, тобто обсягів виробництва, до зростання безробіття, спадання попиту тощо. Усе це спричиняє циклічність економічного розвитку.

Основний висновок Мальтуса полягає в тому, що для забезпечення рівномірного розвитку виробництва необхідна стабілізація одного з його чинників, тобто попиту. *Попит забезпечується за рахунок заробітної плати, ренти, частини прибутку, що йде на задоволення індивідуальних потреб капіталіста, а також частини заощаджень, котрі не знайшли об'єкта застосування.*

Заробітна плата потрапляє в центр уваги Мальтуса в ході аналізу попиту як одного зі складових рівноваги. Зазначаючи, що всі інші види доходів впливають лише на еластичність попиту, він вказує на тісний зворотний зв'язок заробітної плати із розмірами прибутку, отже, з інвестиціями. Одночасне їх зростання, таке, що не призвело б до спаду виробництва, можливе лише за певних умов.

Мальтус розрізняє номінальну (грошову) та реальну заробітну плату, вказуючи, що сукупність необхідних засобів існування, які робітник може придбати на свою заробітну плату, визначає її реальну величину, а номінальна заробітна плата — це сума отриманих робітником грошей; вона менше зв'язана з обсягом життєвих засобів, є відносно самостійною і змінюється під впливом кількох чинників.

Підвищення ставки реальної заробітної плати передбачає зменшення норми прибутку, капіталіст втрачає стимули до нагромадження, починається спад виробництва, зайнятості й попиту. Відтак Мальтус робить висновок, що заробітна плата має відповідати кіль-

ком вимогам: не перешкоджати нагромадженню, забезпечувати реалізацію тієї частини суспільного продукту, що є необхідною для відтворення певної, визначеної обсягами виробництва, кількості робочої сили, сприяти стабілізації відтворювального процесу.

На його думку, сталість процесу зростання попиту можна забезпечити за рахунок стабілізації номінальної заробітної плати, тобто заморожування фонду заробітної плати на «природному рівні». Це дасть змогу стабілізувати інвестиційний процес, який орієнтуватиметься на певний фонд заробітної плати. *Природний рівень фонду заробітної плати*, на думку Мальтуса, визначається обсягами виробництва, він є сталим для певного проміжку часу, а коливання заробітної плати зв'язані лише з динамікою зайнятості.

За зростання обсягів інвестованого капіталу зростає й попит на робочу силу. Але Мальтус зростання зайнятості не розглядає як чинник збільшення фонду заробітної плати. Зв'язок між ними еластичний. За Мальтусом, збільшення фонду відбувається тоді, коли пропозиція товарів збільшується. При цьому, за відносно сталих розмірів номінальної заробітної плати, реальна заробітна плата зростає, оскільки у грошовому вираженні ціни на товари знизяться. Тобто зміни відбудуться в межах фонду заробітної плати, і не спричинять скорочення виробництва з усіма його негативними наслідками.

Зазначивши, що існує об'єктивно зумовлений фонд заробітної плати, який тісно зв'язаний з обсягами виробництва, з визначеною кількістю засобів існування, що зростають повільніше, ніж населення, Мальтус формулює закон спадання рівня заробітної плати, згідно з яким перенаселення спричиняє зниження заробітної плати до прожиткового мінімуму. Тобто заробітну плату Мальтус розглядає як економічний чинник, що сприяє обмеженню приросту населення.

На думку Мальтуса, зафіксований фонд заробітної плати визначального впливу на виробництво не матиме, але виступатиме як один із факторів зростання попиту на інвестиції. Він доводить, що рівень зайнятості за умов спаду виробництва не можна регулювати з допомогою заробітної плати (скажімо, знизивши заробітну плату нижче за реально необхідний рівень, забезпечити тим самим зростання попиту на робочу силу в межах фонду), оскільки зменшується не лише постійний капітал, а й фонд заробітної плати разом із ним. З іншого боку, зменшення фонду номінальної заробітної плати, яке завжди супроводжується падінням реальної, призводить до звуження сукупного попиту.

Отже, на думку Мальтуса, стабільне тривале зростання виробництва можна забезпечити, створивши умови для постійного збільшення нагромаджень, що досягається стабілізацією платоспроможного попиту (сталим фондом номінальної заробітної плати).

Причинами зростання і стабілізації попиту Мальтус вважає також зростання доходів непродуктивних класів, тобто зайнятих у сфері послуг, і землевласників, що беруть участь у перерозподілі суспільного продукту.

Водночас Мальтус доходить висновку, що вирішення проблеми попиту забезпечується як раціональним розподілом доходів, так і розвитком галузей, що надають послуги, а також розвитком внутрішньої та міжнародної торгівлі.

Міжнародна торгівля. Мальтус, як і всі тогочасні економісти, приділяв увагу проблемі впливу міжнародної торгівлі на внутрішній економічний розвиток. На його думку, тільки міжнародна торгівля створює умови для вдосконалення структури попиту й розширює можливості виробництва та межі застосування капіталів. Але, обстоюючи право на вільне підприємництво як основну умову саморегулювання економіки, Мальтус разом з тим був прихильником втручання держави у сферу міжнародної торгівлі. Зокрема він пропонує прийняти обмежувальні закони на ввезення продуктів харчування, пояснюючи це негативним впливом конкуренції іноземних виробників на ціни та заробітну плату, якщо витрати виробництва за кордоном нижчі, чи родючість землі більша. Крім того, він убачає загрозу для усталеної дії механізмів саморегулювання інвестиційних процесів, оскільки приплив товарів негативно впливає на прибутковість національних галузей. Мальтус пропонує контролювати рух товарів між країнами, забезпечуючи розвиток власної економіки, але не стримувати міграції капіталів.

Мальтусу належить заслуга ґрунтовної розробки теорії ренти, яка впритул підводить його до започаткування основ теорії спадної віддачі факторів виробництва.

Земельна рента. У центрі теорії народонаселення Мальтуса була проблема обмежених ресурсів землі. І цілком логічно те, що у зв'язку з вирішенням цієї проблеми він формулює тезу про спадну віддачу цих ресурсів відносно потреб населення, що зростає, та закон спадної родючості ґрунтів. Саме такий підхід став основою для пояснення Мальтусом природи земельної ренти.

Закон спадної родючості ґрунтів він формулює в нових виданнях «Нарису про закон народонаселення» та в працях «Дослідження про природу та зростання ренти», «Принципи політичної економії». Суть його полягає в тім, що основою виробництва продуктів споживання для населення, що збільшується, є наявність земельних ресурсів, родючість землі та продуктивність праці в сільському господарстві. Оскільки кількість земельних ділянок з достатнім рівнем родючості ґрунту є обмеженою, то через збільшення кількості народонаселення в господарський оборот вимушено включають землі з низьким рівнем віддачі.

Витрати капіталу на обробіток таких земель є менш продуктивними, ніж ті, що зв'язані з обробітком родючих земель, а послідовні додаткові витрати капіталу призводять до зменшення їхньої віддачі, тобто відбувається відносно зниження продуктивності: кожна наступна витрата капіталу в землеробстві буде менш продуктивною, ніж попередня. Отже, на думку Мальтуса, продуктивність праці в сільському господарстві має не тільки фізичні межі (закладений в землі потенціал), а також і економічні. Це призводить до зростання цін на сільськогосподарську продукцію.

Різниця в прибутках, коли за неоднакової родючості земель вкладено однакові капітали, але отримано неоднакову кількість продукту, і є основою ренти на користь власника більш родючої землі. Отже, Мальтус теорію диференційної ренти формулював на підставі тверджень, що рента виникає тільки у зв'язку з переходом до обробітку гірших земель, який є наслідком зростання народонаселення.

Досліджуючи природу ренти, Мальтус звернув увагу на проблему ефективності використання капіталів у землеробстві. Він зазначає, що за додаткових капіталовкладень з метою штучного поліпшення якості ґрунтів також існує різниця в розмірах отриманого продукту, а отже, рента. Але цей вид ренти зв'язаний з економічною діяльністю, залежить від ефективності додаткових капіталовкладень, яка також має межу, адже будь-яке наступне вкладення капіталу дає меншу віддачу, ніж попереднє, приріст родючості ґрунтів відносно приросту інвестицій знижується. Ця рента є певним стимулом до інвестування капіталів, але таким, що має обмежену дію.

По-різному відбувається привласнення ренти: у першому випадку вона належить власникові землі, у другому — власнику капіталу. Крім того, землевласник отримує плату за використання землі — ренту, яка, на погляд Мальтуса, відрізняється за природою від ренти, що є похідною від родючості (плати за якість). Аналізуючи умови формування ренти, Мальтус підійшов упритул до визначення абсолютної ренти, яка формується навіть на найгірших ґрунтах і є похідною права власності на землю.

У дальших дослідженнях Мальтус використає свої підходи до розуміння природи ренти для вирішення проблеми реалізації суспільного продукту. Його теорія розподілу суспільного продукту поставила землевласника в опозицію до всіх інших класів, які не мають таких виняткових умов для привласнювання частки не створюваних ними продуктів.

Визначення ренти через закон спадної родючості ґрунтів започаткувало основи теорії граничної продуктивності ресурсів і прямо зв'язане з теорією ефективного попиту.

Отже, Мальтус збагатив політичну економію новими підходами до теоретичного вирішення економічних проблем. Визнаючи об'єк-

тивний характер впливу економічних законів на розвиток суспільства та його стабільність, Мальтус указує на необхідність урахування дестабілізуючого впливу природних та економічних факторів. І хоч докази його не завжди переконливі чи достатньо обґрунтовані, не завжди підтверджуються практикою чи статистикою, однак його теорії сприяли збільшенню популярності політичної економії, оскільки він спромігся вдало поєднати абстрактність її висновків з реальною економічною практикою.

У сучасній західній економічній літературі Мальтуса називають ученим, який на століття раніше за Кейнса відкрив закон ефективного попиту, спираючись на визнання обмеженості ресурсів у суспільстві та їх спадну віддачу, ученим, який передбачав можливість криз надвиробництва. «Коли б Мальтус, а не Рікардо, був основоположником політичної економії XIX століття, — писав Кейнс, — наскільки мудрішим та багатшим був би зараз світ»¹.

Нассау Вільям Сеніор (1790—1864) народився в англійській сім'ї іспанського походження, здобув освіту в Оксфорді, став бакалавром та магістром права. Кар'єру адвоката з причин інвалідності полишає і починає вивчати політичну економію. З організацією кафедри політичної економії в Оксфорді 1825 р. Сеніор був обраний на посаду професора. Його праці було присвячено проблемами грошового обігу та методології політичної економії. Певний час він працював чиновником канцлерського суду, займався проблемами законодавства. Сеніор багато подорожував і спілкувався майже з усіма видатними людьми тієї доби. Сучасникам він був відомий скоріше як реформатор, ніж як економіст-теоретик, завдяки чому склалося враження про особливу класову спрямованість його теорій.

З розвитком капіталізму все більше виникає потреба узгодження абстракцій політичної економії з проблемами економічної практики, тобто набуття політекономією практичної функції з метою пояснити природу економічних явищ, дати практичні рекомендації для подолання суперечностей, що притаманні капіталізму й загострюються з його розвитком.

Тому для цього періоду розвитку економічної теорії характерним є спрощення та перегляд висновків політекономії Сміта і Рікардо.

Сеніор підтримував класичну традицію і водночас мав власний погляд на природу деяких економічних явищ. На відміну від Сміта він не ставив перед собою завдання побудови повної соціальної філософії, а обмежував предмет політичної економії як науки вивченням природи виробництва та розподілу багатства, наслідуючи в цьому Рікардо та Мальтуса.

¹ *Keynes J.M. Collected Writings, X. — Macmillan, 1972. — P. 100—101.*

Теорію політичної економії викладено, головне, у його книжці «Політична економія» (1850), яка спочатку (в 1836 р.) була видана у вигляді статей в енциклопедії.

Теорія вартості. Об'єктом дослідження політекономії, на погляд Сеніора, є багатство, що виступає у вигляді речей, які можуть обмінюватись, або мають вартість. На його думку, обмінюватись або передаватись з рук у руки можуть речі, які є в обмеженій кількості (до них не належать, наприклад, сонце, повітря тощо), і мають властивість бути корисними, тобто «властивість прямо чи побічно давати задоволення чи тамувати біль»¹.

Сеніор розрізняє *три властивості речей: вартість, корисність та обсяг пропозиції*. За відповідних обставин кожна з цих властивостей відіграє власну роль, по-різному впливаючи на процес обміну, але в сукупності вони *визначають цінність багатства*.

Визначенню поняття граничної (спадної) корисності у праці Сеніора належить значне місце. Він зазначає: «Існує межа задоволення потреб, що її може забезпечити товар відповідного типу, і, більше того, задоволення швидко зменшується задовго до досягнення цієї межі. Два предмети одного типу рідко дають удвічі більше задоволення, ніж один, і ще рідше десять дадуть уп'ятеро більше задоволення, ніж два. Отже, за наявності достатньої кількості відповідних товарів великою буде й кількість людей, що забезпечені ними, і які не бажають або виявляють лише слабе бажання збільшувати свої запаси цього товару; для них додаткова пропозиція втрачає всю, або майже всю свою корисність»².

Формуючи теорію вартості, Сеніор великого значення надає корисності, але його не можна вважати засновником суб'єктивної теорії вартості. Він окреслює проблему в цілому, не вдаючись до детального аналізу.

Отже, першим чинником вартості (цінності) він вважає корисність, тобто попит. Другим чинником вартості, за Сеніором, є рівень доступності блага, його пропозиція: «порівняльне обмеження пропозиції або... порівняльна недоступність, хоча сама по собі й недостатня для формування вартості, є її дуже важливим елементом; корисність, або, інакше кажучи, попит, залежить від неї»³. Рівень доступності блага визначається, на його думку, витратами виробництва. Він пише, що «пропозиція обмежується витратами на виробництво»⁴.

Сеніор критикує обмежене визначення вартості Смітом та Рікардо, які зводять фактори вартості лише до витрат праці. Сеніор ува-

¹ Senior N.W. Political Economy. — London, 1850. — P. 6.

² Ibid., p. 11—12.

³ Ibid., p. 96.

⁴ Ibid., p. 97.

жає, що трудова теорія вартості звукує можливості пояснення багатьох економічних явищ (наприклад, чому недоступність благ робить їх ціннішими і под.).

Витрати виробництва, які, на думку Сеніора, *включають два елементи — працю та капітал*, є першим кроком до кількісного прояву вартості у процесі обміну, хоча недоступність і корисність блага суттєво впливають на його оцінку. Вартість формується під впливом витрат виробництва, які включають прибуток, процент та заробітну плату і є факторами ціни.

Однак, на відміну від Рікардо, що зводить витрати виробництва до нагромадженої праці, Сеніор визначає їх через суб'єктивну категорію **утримання**, тобто «жертвності» обох суб'єктів виробництва — капіталіста та найманого робітника.

Праця — це пожертва робітника, який втрачає свій час та спокій, а капітал — це пожертва капіталіста, котрий відмовляє собі в радощах споживання й перетворює частину свого особистого доходу на капітал. Утримання само по собі не створює багатства, але дає право на винагороду як капіталісту, так і робітникам. Ця винагорода набуває форми заробітної плати та прибутку. Очевидно, що *вартість у Сеніора — це синтез категорій мінової вартості та ціни*.

Ціноутворення. Щоб з'ясувати міру утримання, Сеніору доводиться показати, як відбувається реалізація товару, формується його ціна.

З одного боку, на думку Сеніора, витрати на виробництво є регулятором ціноутворення, але таким, що лише окреслює приблизну ціну, а не визначає її. На відміну від Рікардо, він уважає, що *ціна товару дорівнює сумі утримання капіталіста та робітника*, це сума капіталу та праці, або сума заробітних плат та прибутків капіталіста, які треба сплатити, щоб виробники продовжували свою діяльність.

З іншого боку, *сума заробітних плат та прибутків у нього залежить від цін, що визначаються співвідношенням попиту та пропозиції*.

Теорія Сеніора зводить витрати виробництва до грошового вираження і робить їх у такий спосіб порівнянними. Він стверджує, що *витрати виробництва є лише «регулятором» цін, а остаточне визначення їх залежить від попиту та пропозиції*.

Отже, ціноутворення, за Сеніором, є водночас і процесом оцінювання вартості, тобто розміру пожертв капіталіста й робітника.

Відтак дослідженню закономірностей ціноутворення в доктрині Сеніора належить значне місце.

У зв'язку з цим, він зробив ще одне відкриття, задовго до того, як воно стало актуальним: підкреслюючи визначальну роль факторів попиту й корисності для фіксування ціни порівняно з таким чинни-

ком, як витрати виробництва, він звертає увагу на те, що ці чинники діють лише за умов вільної конкуренції. Монополізація виробництва нівелює їхню дію.

Монополізація виробництва і ціноутворення. Рівень монополізації виробництва, на думку Сеніора, визначає, який із трьох факторів (витрати, попит чи пропозиція) більше впливає на ціну. Він викремлює п'ять різних умов виробництва, що визначають ступінь їхнього впливу: 1) брак будь-якої монополії; 2) монополія, за якої монополіст не є єдиним виробником на ринку, але має якесь виняткові умови виробництва, що забезпечують збільшення або стабільність прибутків; 3) монополія, за якої монополіст є єдиним виробником, але не може збільшувати обсягів виробництва; 4) монополіст є єдиним виробником і може нарощувати обсяги виробництва безмежно і з однаковою віддачею; 5) монополіст не є єдиним виробником, але має особливі переваги, які зменшуються або зникають за нарощування обсягів виробництва¹.

Усі ці випадки Сеніор ілюструє співвідношенням вартості й витрат виробництва. Оскільки у випадках 2,3,4 не існує верхньої межі ціни, то витрати виробництва будуть нижньою її межею. У випадку 5 виробництво може відбуватися за умов обмеженої пропозиції факторів, а отже, і монополія буде обмеженою, а витрати зростатимуть пропорційно збільшенню обсягів виробництва й зумовлюватимуть таку саму ціну, як і в першому випадку. Будь-який виробник з меншими витратами отримає надприбуток, або ренту.

Визначена під впливом конкуренції між виробниками ціна, на його думку, є базовою на ринку. Але в результаті протистояння виробника і споживача ціна зафіксується на рівні вартості, чи, як розуміє її Сеніор, на рівні витрат виробництва. Як бачимо, Сеніор впритул підійшов до визначення вартості через витрати виробництва, які фіксуються в ціні завдяки зіткненню двох суб'єктивних оцінок величини утримання з боку споживача та виробника.

Зрозуміло, що він не зовсім точно розрізняв категорії вартості (поняття про яку запозичив у Сміта та Рікардо, точно наслідуючи їх щодо цього), пропозиції та граничної корисності, а також не робив чіткої різниці між ціною та вартістю. Але в його теорії наявні елементи майбутньої доктрини граничної корисності, факторів виробництва та інших основ неокласичного аналізу.

Канітал. Теорія вартості (ціни) у Сеніора була похідною від його теорії утримання. Людську працю та природні ресурси (землю та ін.) він розглядав як первинні фактори виробництва, третім (вторинним) фактором, є, на його погляд, утримання. Двох перших недостатньо для виробництва, третя чинна сила — «поведінка люди-

¹ Senior N.W. Op. cit., p. 111.

ни, що утримується від невиробничого використання того, що є в її розпорядженні, свідомо віддаючи перевагу виробництву, яке має віддалені, а не негайні результати. ...Цей фактор, що відрізняється від праці і природних ресурсів, є необхідним для існування капіталу і перебуває в такому самому відношенні до прибутку, як праця до заробітної плати»¹.

Капітал у Сеніора — це поєднання трьох факторів: землі, праці та утримання. Природні ресурси — це матеріальне його наповнення, а утримання — це відмова від його невиробничого використання, праця ж — спосіб його зберігання і формування.

Доходи. Визначивши капітал як єдність трьох факторів, Сеніор сформулював підходи до аналізу суті доходів.

Основним напрямком політекономічного дослідження Сеніора була проблема розподілу суспільного багатства. Він, як і інші тогочасні економісти, вирішував її з допомогою теоретичних обґрунтувань правомірності тих чи інших видів доходу: заробітної плати, прибутку, ренти, процента. Ця складова його теорії була найбільш слабкою і зумовила критичне ставлення до його вчення в цілому.

До Сеніора з усіх категорій доходу дохід на капітал був найменше обґрунтованим. Рікардо розглядав його лише як залишок після вилучення величини заробітної плати з ціни товару. Адже капітал трактували як продукт землі та праці, а не як самостійний фактор. Сеніор побачив підстави для особливості винагороди капіталіста — винагороди за утримання від споживання капіталу в розрахунку на майбутнє. Хто утримується, зазначає він, «той і є капіталістом, і винагородою за його дії є прибуток»².

Але капіталіст не лише утримується від споживання, а й працює; організовує підприємство, керує ним. Отже, **прибуток включає** два види винагороди, і Сеніор розрізняє **два види доходу** капіталіста — **підприємницький дохід** (плата за працю) і **процент** (плата за капітал).

З цієї позиції легко було пояснити природу процента на позичковий капітал. Та **природу ренти** пояснити було важче. З одного боку, не можна було залишити поза увагою роль землі як фактора виробництва, з іншого — її не можна було віднести й до витрат виробництва, розмежувати роль капіталу і землі в цьому процесі.

Сеніор указував на те, що капітал втрачає свої властивості, коли його вкладають у нерухомість, а земля від інших факторів саме й відрізняється своєю нерухомістю. Іншим ресурсам притаманна обмеженість пропозиції, обмінюваність, що зумовлює їхню товарність і участь у виробництві у якості витрат. Землю з цієї позиції охарак-

¹ Senior N.W. Op. cit., p.58.

² Ibid., p.59.

теризувати важко. Тому землю як об'єкт власності він відносить до капіталу, що потребує особливого виду утримання, зв'язаного з монополією на володіння землею.

Монополія у Сеніора, поряд з утриманням, є основою для пояснення цілої низки економічних явищ. Коли виникають труднощі з визначенням їх природи, він використовує цю категорію. Так, Сеніор зазначає, що монопольне володіння передовими досягненнями у виробництві зумовлює існування надприбутку, як тимчасового явища. Існує монопольне володіння привілеями, що дає можливість отримувати прибуток, коли утримання здійснювалось іншою особою (прибуток на успадкований капітал).

Виходячи з монополії земельної власності, він і пояснює природу ренти. Оскільки Сеніор не розглядає землю як окремий фактор виробництва, він вважає, що рента, яка не належить до витрат, не може впливати на ціну. *Рента* — залишок, різниця між ціною і вартістю виробництва, яка привласнюється завдяки повній або частковій монополії, і вона не зв'язана з «жертвністю», тобто із власними зусиллями.

Прибуток, процент і заробітна плата, на думку Сеніора, за всіма параметрами відрізняються від ренти.

Теорія прибутку й процента не була достатньо обґрунтованою. Ні в «Політичній економії», ні в Оксфордських лекціях 1847—1852 рр. Сеніор не спинається на поясненні принципів і шляхів формування прибутку та його розмірів, ставки процента, джерел їхнього забезпечення, мотивів утримання.

Він обмежується визначенням похідної природи прибутку на капітал як плати за підприємництво та утримання від негайного споживання грошей.

Але в теорії Сеніора уже містяться положення, що в них висвітлюються *взаємозв'язки прибутку, процента й заробітної плати*. Він указує на те, що основою зростання виробництва є прибуток, який перетворюється на заощадження, а згодом — на витрати виробництва. Тому зростання прибутку й заробітної плати залежить від утримання капіталіста.

Заробітна плата. Стверджуючи, що ціна товару є сукупністю кількості праці і утримання, необхідного для продовження виробництва, Сеніор робить висновок, що зростання (спадання) ціни має супроводжуватись зростанням (спаданням) заробітної плати. З часом ціни зафіксуються на рівні витрат виробництва, отже заробітна плата відповідатиме витратам праці.

Він бачив різницю між реальною та номінальною заробітною платою, але ще не спромігся співвіднести теорію заробітної плати (яку він зв'язував з продуктивністю праці) та теорію продуктивності капіталу. Формування ставки заробітної плати ставилося в повну за-

лежність від утримання капіталіста (розмірів прибутку), а не від утримання робітника.

Теорія розподілу Сеніора не раз зазнавала критики за її бездоказовість. Однак терміном «утримання» інші автори також користувалися досить інтенсивно, особливо коли вони не могли пояснити природи доходів.

У теорії Сеніора значне місце відведено також і характеристиці інших аспектів доходів. Він доводить, що додатково залучена праця в сільському господарстві створює прибуток, який має тенденцію до зниження; що зростання населення обмежується дефіцитністю матеріальних багатств; що кожен індивід намагається отримати більше багатств за найменших витрат, але поєднання цих намагань урівнює засоби з витратами тощо.

Для ілюстрації своїх теорій Сеніор часто користується математичним апаратом.

Ортодоксальне розуміння трудової теорії вартості зумовило коло проблем, що були розглянуті Сеніором. Поза його увагою не залишились питання грошей та грошового обігу, а також міжнародної торгівлі.

Теорія грошей. Сеніор критично аналізує кількісну теорію грошей Торренса, Рікардо і Джеймса Мілля. За вихідне він бере положення про те, що гроші є товаром, який набрав особливої форми в процесі еволюції обміну. Пройшовши шлях від бартеру, де гроші виступали в натуральному вигляді, до сучасної універсальної форми, вони стали виконувати цілий ряд функцій. Але основне їхнє призначення, на думку Сеніора, — обслуговувати кредит, оскільки гроші є виразником вартості, універсальним засобом обміну, універсальним вимірювачем вартості, що робить можливим майбутні платежі.

Ідеальні властивості товару, який претендує на роль грошей, — це спроможність задовольняти будь-які потреби, обмежена кількість, однорідність. Важливі й деякі фізичні якості: висока вартість у малій кількості, легка подільність, довговічність, сталість вартості. Тільки золото та срібло відповідають цим вимогам.

Цей підхід до характеристики грошей як особливого товару відповідає класичним позиціям. Але Сеніор вимагає відносного обмеження кількості цього товару в обігу, а отже, виходить з теорій пропозиції, сформульованої ще меркантилістами, не враховуючи існування об'єктивного попиту на гроші.

Практичні рекомендації Сеніора щодо державного регулювання пропозиції грошової маси не втратили значення і тепер. Він уважав, що лише держава має здійснювати емісію, що однією з умов контролю за незмінною вартістю паперових грошей є формування розумної податкової системи, підтримування постійного співвідношення з міжнародними обмінними курсами.

Основна помилка Джеймса Мілля полягала, на погляд Сеніора, у тім, що, розглядаючи проблему грошей, Мілля не включав монетарної теорії в економічний аналіз, не аналізував факторів, що впливають на величину вартості цього товару, а оскільки вартість грошей зумовлюється тими самими чинниками, що й вартість інших товарів, то з позицій кількісної теорії грошей неможливо пояснити засади формування рівня цін (особливо міжнародного). Сам Сеніор не досліджував проблеми порівняльних витрат, як це робили економісти починаючи від Сміта, і дещо перебільшував роль витрат у створенні вартості грошей.

Внесок Сеніора в економічну теорію різні автори оцінюють по-різному: від повного замовчування до критики його теорій в цілому. Очевидним наміром Сеніора був синтез теорій Рікардо, Мальтуса та Сея, і в цьому він домогся значного успіху. Але багато його власних ідей мають самостійну цінність. Сеніора можна вважати одним із засновників теорій відносної та граничної корисності, попиту і пропозиції. Він правильно розумів економічну сутність капіталу, процента, факторів виробництва, виробничих витрат. Хоча ці ідеї були не досить обґрунтованими, але згодом знайшли визнання в економістів неокласичного спрямування і були ними розвинуті далі.

Намагання Сеніора звільнити політекономію від будь-якого компромісу із соціальними системами та реформами, звести її до обмеженої кількості основних принципів, придатних для пояснення різноманітних економічних явищ, дає підстави вважати його засновником політекономії як прикладної науки.

Найбільш відомим послідовником класичної традиції був **Джон Стюарт Мілля** (1806 — 1873). Книжка Мілля «Принципи політичної економії» (1848) протягом другої половини XIX ст. була основним навчальним посібником для економістів. Її успіх зумовлювався вдалим поєднанням класичного та інших напрямків, стрункою й витонченою філософською картиною економічного устрою суспільства, майстерним викладом основного змісту теорії Рікардо та не менш майстерною спробою «примирити» Рікардо та його критиків. Лише після опублікування відомого трактату Маршалла й розвитку граничного аналізу праця Мілля втратила своє значення.

Походження та освіта Джона Стюарта Мілля, викладацька робота в багатьох університетах визначили напрями його діяльності. Батько Джона Стюарта Мілля, Джеймс Мілля, особисто займався вихованням свого сина. Уже в три роки молодший Мілля вивчає грецьку мову, у вісім — латинь, читає грецьких класиків, книги з історії, літератури, вивчає математику, в одинадцять — коригує гранки найвідомішої праці батька «Історія Британської Індії», а в тринадцять — нарівні з дорослими бере участь в обговоренні принципів політекономічних проблем.

У чотирнадцять років він провів рік у Франції, де зустрівся з економістом Ж. Б. Сеєм та філософом С. Бентамом. Після повернення в Англію протягом двох років серйозно займався вивченням історії, філософії, права. Незабаром він починає працювати в управлінні Ост-Індської компанії, де робить успішну кар'єру. Уже 1822 р. Мілль публікує свої перші праці з політекономії — дві статті з теорії вартості.

Мілль багато працює над філософськими проблемами, з 30-х років видає філософський журнал, а 1843 р. публікує серйозну філософську працю — «Система логіки». Вона стала методологічною основою для наступної публікації — «Нариси про деякі невирішені питання політичної економії» (1844). Через чотири роки вийшла його книжка «Принципи політичної економії», яка перевидавалась багато разів за його життя, а вже після його смерті її було перекладено багатьма мовами.

Після завершення служби в Ост-Індській компанії Мілль присвятив своє життя науковим дослідженням та політичній діяльності в парламенті, де як ліберал розвивав ідеї буржуазної демократії. Після повернення до влади консерваторів не був переобраний, після чого оселився у Франції, де помер 1873 р.

Наукові праці забезпечили йому визнання як філософу, економісту, політичному діячеві ліберального спрямування [крім уже названих можна згадати ще такі, як «Про свободу» (1859); «Дисертації та обговорення: політичні, філософські та історичні» (1859—1875) — 4 томи; «Роздуми про представницький уряд» (1861); «Пригнобленя жінок» (1869); «Три нариси про релігію» (1874) та ін.].

Основну працю Мілля «Принципи політичної економії» (1848) було написано з метою висвітлити економічні явища у зв'язку із загальною філософією суспільства XIX ст., як це зробив Адам Сміт у XVIII ст. «Принципи» Мілля були своєрідним підсумком розвитку політичної економії першої половини XIX ст.

Виходячи з цього, неважко пояснити його еkleктизм. Він з готовністю сприймав усе найліпше, на його погляд, у політичній економії, тому й не зміг уникнути суперечностей. Він твердо вірив у капіталізм, але не відкидав і реформ соціалістичного спрямування, дотримувався принципів вільної конкуренції та особистої свободи, але написав, однак, 1852 р. таке: «Якби довелося вибирати між комунізмом з усіма його наслідками і сьогочасним станом суспільства з усіма його стражданнями та несправедливістю, коли приватна власність сама собою обов'язково зумовлює те, що результати праці розподіляються так, як ми тепер бачимо, майже в оберненій залежності від кількості праці: найбільша частка тим, хто взагалі ніколи не працював, трохи менша тим, чия робота є суто номінальною, і так далі, у все менших масштабах ... аж до того, що найважча й най-

виснажливіша праця не забезпечує достатніх навіть для найнеобхіднішого засобів, якби вибір став між цим і комунізмом, то всі труднощі, великі й малі, зв'язані з комунізмом, були б дрібницями порівняно з цим»¹.

Та справді геніальною здогадкою Мілля була не критика капіталізму, а те, що Мілля бачив можливість його самовдосконалення, еволюційного переростання в систему, яку нині економісти називають соціально орієнтованою економікою.

Праця Мілля «Принципи політичної економії» складається з п'яти книг: «Виробництво», «Розподіл», «Обмін», «Вплив суспільного прогресу на виробництво та розподіл», «Вплив уряду». Аналіз суспільно-економічних процесів підпорядковано принципам, сформульованим Міллем в його «Нарисах про деякі невирішені питання політичної економії», де він визначає політичну економію як науку, «котра досліджує закони тих суспільних явищ, що є результатом спільних дій людства зі створення багатства, у тій мірі, у котрій ці явища не спотворюються домаганням іншої мети»².

Теорія вартості, головна у Сміта та Рікардо, не стала, однак, центральною проблемою книжки Мілля. Питання вартісних відносин він розглядає у зв'язку з проблемами обміну товарів. На його погляд, важливіше значення має співвідношення факторів виробництва.

Аналіз процесу виробництва він починає з характеристики двох його компонентів — *праці та природних ресурсів*. Праця і природа об'єднуються у виробництві товарів, жодна з них не може бути єдиним джерелом виробництва. Але в процесі виробництва частина праці застосовується прямо, а частина побічно. Праця буває фізичною та розумовою і може давати трояку користь: відчутну, що її відображено в продуктах; відчутну, відображену в удосконаленні людини як фахівця, що в кінцевому підсумку також проявляється в продуктах праці; не відчутну, не відображену предметно, тобто послугу (музиканта, актора, законодавця і т. ін.).

Він розрізняє продуктивну працю, якою створюється багатство, й непродуктивну — таку, що не робить світ багатшим у матеріальному плані, а навпаки, збіднює його на величину споживання матеріальних благ тими, хто зайнятий цією працею. Таке обмежене розуміння Міллем суспільного багатства призвело до багатьох неточностей його теорії.

Третім фактором виробництва Мілля вважає *капітал*, який називає раніше нагромадженим матеріалізованим продуктом праці. Гроші не є капіталом і не виконують, на думку Мілля, жодної функції капіталу. Відтак він робить висновок, що гроші є лише відобра-

¹ *Mill St. Principles of Political Economy.* — L., 1900. — P. 208.

² *Ibid.*, p. 141.

женням реального капіталу, а отже, заробітна плата виплачується з капіталу, з капіталу авансуються робітники. Капітал, за Міллем, авансується на придбанні засобів виробництва та робочої сили.

Важливу роль капіталу для суспільного відтворення Мілль доводить у підрозділі «Основні закони, що стосуються капіталу». З цього приводу він формулює кілька теорем.

Перша теорема Мілля декларує залежність економічного розвитку від наявності капіталу. Тимчасово неінвестований капітал стримує розвиток, а додатково залучений сприяє створенню додаткових робочих місць, тобто забезпечує додаткову робочу силу заробітною платою.

Друга теорема Мілля полягає в тім, що капітал формується за рахунок заощаджень: вони перетворюються на капітал у процесі виробничого споживання.

Третя теорема: відкладене майбутнє споживання забезпечується продуктивним виробничим споживанням і відбуватиметься на розширеній основі завдяки виробничому споживанню.

Четверта теорема стверджує, що капітал — це засоби, витрачені на організацію й підтримування продуктивної праці. Попит на товари визначає, «в якій конкретній галузі виробництва буде використано працю та капітал, ... попит на працю відображається у вигляді заробітних плат, що передують виробництву...»¹.

Отже, Мілль розглядає капітал як основну умову виробництва, що передує йому, і формування капіталу узалежнює від заощаджень. Він також уважає, що попит на товари надає руху капіталом, тому капітал є основою врівноважування попиту і пропозиції, його обсяги скорочуються, коли зникає необхідність у товарах даного виду, і зростають, коли попит на товари спадає.

Він розрізняє основний та оборотний капітал і вважає, що їх раціональне поєднання визначається рівнем розвитку виробництва. Однак робоча сила страждатиме за зростання основного капіталу, бо в процесі механізації праці вивільнятиметься зі сфери виробництва.

Мілль досліджує природу факторів економічного зростання. Найважливішим з них, таким, що надає руху всім іншим, він вважає капітал. Капітал у нього — результат заощаджень, утримання від споживання. Він залежить від обсягів фондів, з яких формуються заощадження, та від дійовості причин, через які здійснюються заощадження.

За зростання обсягів капіталу й інвестицій виробництво може зростати необмежено. (Щоправда, дещо інше становище складається, на його думку, в сільському господарстві, де, по-перше, форма власності на землю послаблює стимули його розвитку, тобто рента зменшує частку прибутку, а по-друге, існує природна та економічна межа віддачі капіталу.) Але є чинники, що стримують цей процес.

¹ *Mill St. Op. cit.*, p. 63.

Заробітна плата. Розміри заробітної плати впливають на обсяги прибутку, а відтак і інвестицій, тому важливо, щоб вона формувалася відповідно до потреб виробництва. З цього приводу він запроваджує категорію сукупних фондів.

Сукупні фонди, за Міллем, — це частина виробничого капіталу, що йде на виплату заробітних плат, авансом, на рівні з фізичним капіталом. На розмір фонду впливають ті самі чинники, що сприяють зростанню постійного капіталу. Вони формуються на ринку під впливом попиту і пропозиції, де пропозиція — кількість капіталу, призначеного для утримування робітників, а попит — кількість робітників, що шукають застосування для своєї праці. Межа зростання сукупних фондів — це потреби виробництва й об'єктивне оптимальне співвідношення між названими факторами виробництва.

Природна, або необхідна, заробітна плата, за Міллем, визначається вартістю життя робітника. Ринкова заробітна плата та «сукупні фонди» орієнтуються на цей рівень. Мілль поділяє погляди Мальтуса на проблему народонаселення і його висновки, що зі зростанням населення, індивідуальна заробітна плата має тенденцію до зниження. Чинники, які сприяють поліпшенню цієї ситуації, — це зростання розмірів капіталу та стримування народжуваності.

Цю доктрину могли б використати підприємці як аргумент у боротьбі проти підвищення заробітної плати, але Мілль у пізніших виданнях уточнює цю тезу, зазначаючи, що кількість ресурсів, призначених для виплати заробітної плати, залежить від загальних розмірів капіталу, який зростає, і заперечує думку, що він нібито підтримує теорію обмеження фондів заробітної плати, пояснюючи, що він лише вказує на реальну тенденцію.

Хоч теорія фондів заробітної плати була критично сприйнята економічною наукою, але ідея щодо співвідношення попиту на працю і її пропозиції була достатньо цікавою і набула розвитку пізніше.

Розглядаючи капітал як результат утримання капіталіста від непродуктивного споживання, Мілль логічно мав перейти до розгляду питання про ціну цієї жертви. Саме цій проблемі присвячено другу книжку праці Мілля.

Прибуток капіталіста Мілль трактує так само, як Сеніор: це винагорода за утримання від споживання. Постає питання про розміри цієї винагороди, про чинники, що зумовлюють її. Мілль уважає, що одним із них є корисність продукту праці. Товар можна продати дорожче чи дешевше залежно від попиту на нього. Однак залишається незрозумілим, чому спостерігається тенденція тяжіння прибутків у суспільстві до єдиного, середнього рівня.

Оскільки це важко пояснити з позиції корисності, Мілль змушений був повернутися до аналізу фактора іншого порядку. Він пише: «Норма прибутку звичайно перевищує норму корисності», і досяга-

ється цей результат за рахунок того, що важливим його чинником є «продуктивна праця, яка виробляє більше ніж потрібно для підтримки її функціонування»¹, тобто розміри прибутку він узалежнює від праці, але пояснює цю залежність так, як пояснював її Рікардо: міра зростання прибутку залежить від розмірів заробітної плати, прибуток зростає тоді, коли зменшується вартість праці, і навпаки. Вартість праці відображається в заробітній платі і залежить, на його думку, від усіх тих елементів, які роблять працю ефективною.

Мілль уважає, що низький рівень прибутків може бути також зумовлений (навіть за низької заробітної плати) неефективним виробництвом: малопродуктивна праця впливає на обсяги прибутків та їхню норму. Він указує, що зв'язок між заробітною платою та прибутками є дуже виразним, але не вивчає цієї проблеми ґрунтовно.

Основний висновок Мілля полягає в тому, що від розмірів прибутку залежать заощадження, а відтак і розміри капіталів.

Теорію вартості Мілль викладає в третій книзі «Обмін», де аналізує цю проблему поряд з категоріями ціни, грошей, кредиту, регулювання валют та ін. На його думку, тему вартості вичерпано, вона вже не має важливого значення, і лише інколи можна скористатися з неї для пояснення окремих положень щодо цін та грошей.

Якщо класики, починаючи з Петті, уважали, що основою мінової вартості й цін є витрати праці, а дія всіх інших факторів спричиняє лише деяке відхилення цін від цієї основи, то Мілль фактично ігнорує це положення класиків. Він усі проблеми політекономії зв'язує з рухом цін. Тому саме цей об'єкт висувається на чільне місце в його вченні.

Ціна. Передовсім Мілль визначає зміст категорії. Він стверджує, що ціна може означати як корисність, так і купівельну спроможність, тобто ціну користування й ціну обміну. Його ціна — це завжди ціна обміну, вона не є синонімом вартості, а визначає тільки вартість речей щодо грошей: кількість грошей, які можна обміняти на річ, або її вартість у грошовому вираженні. Ціна, як у пізніших працях уточнює Мілль, визначається витратами виробництва. Товари обмінюються один на один «відповідно до порівняльної кількості заробітних плат, що мають бути виплачені за їх виробництво, і порівняльної кількості прибутків, що мають бути отримані капіталістами, які виплачують цю заробітну плату»².

За Міллем, цінність, або обмінна ціна речі, — це її властивість задовольняти потреби й бути рідкісною. Усе це — проблеми пропозиції. Якщо речі рідкісні, наприклад твори мистецтва, то пропозиція

¹ *Mill St. Op. cit.*, p. 406.

² *Mill St. Principles of Political Economy with Some Applications to Social Philosophy.* — L., 1873. — P. 291.

є наперед відрегульованою. Але, указував він, є речі, пропозиція яких може безмежно зростати без зростання вартості, а цінність їх буде спадати. Співвідношення попиту та пропозиції забезпечить коливання ціни навколо вартості. Ціна змінюється в прямому відношенні до попиту і в оберненому до пропозиції.

Мінова вартість (у Мілля — ціна товару) визначається в точці врівноваження попиту і пропозиції, а витрати виробництва є тим фактором, що регулює пропозицію. Якщо вони не покриваються в процесі обміну тривалий час, то інвестування у виробництво припиняється, пропозиція скорочується.

Для ціноутворення має значення й конкурентна боротьба, яка в кінцевому рахунку, впливає на пропозицію та ступінь покриття витрат виробництва.

Отже, класична теорія вартості в Мілля поєднується із суб'єктивною теорією обміну. Ціна в нього часто трактується як вартість або мінова вартість, а вартість визначається через витрати. Тобто, Мілля, як і багато інших економістів, не надавав особливого значення розмежуванню категорій вартості та ціни, оскільки вважав, що суттєвою є форма, в якій виступає вартість — ціна, що основою розвитку є реалізована вартість, відображена в доходах. Обмін відбувається згідно з цінами, а ціни формуються під впливом пропозиції та попиту.

Міжнародна торгівля. Проблема обміну в теоретичних побудовах Мілля не завершується аналізом ціноутворення на внутрішньому ринку. Його внесок в теорію міжнародної торгівлі є досить значим. Він не тільки розвинув оригінальну теорію Сміта та Рікардо, а й пішов далі (ця проблема розглядалася ним і раніше — у «Нарисах про деякі невирішені питання політичної економії»). Висновки його дослідження про вирівнювання міжнародного попиту не відповідають принципам торгівлі, визначеним у політичній економії його попередників.

Передовсім він заперечує тезу, що закони обміну, які діють в межах однієї країни, чинні у міжнародних відносинах, а гроші відіграють ту саму роль у міжнародному обміні, котру виконують у межах власної країни. Однак він погоджується з тим, що наслідки дії економічних законів можуть поширюватися на сферу міжнародної торгівлі.

Мілля стверджував, що переваги обміну між націями означають можливість отримувати більшу кількість товарів за незмінної кількості праці та капіталу, тобто кожен виграє, коли за таких самих витрат можна придбати більшу кількість товарів, ніж виробити у власній країні.

Основна теза Мілля полягає в тім, що не можна орієнтуватись на показник переваги обсягу ввезення над вивезенням, чи навпаки, а

треба порівнювати віддачу, тобто зважати на те, наскільки експорт чи імпорт сприяє економії витрат праці та капіталу для того, щоб ця економія була реалізована в галузях, які забезпечують переваги в продуктивності порівняно з іншими країнами.

Ціноутворення в міжнародному обміні, на погляд Мілля, не базується на врахуванні витрат виробника, а є результатом порівнювання попиту і пропозиції та граничної корисності за вільної конкуренції між державами. Однак протекціоністська політика держави спотворює дію цих чинників. Проте Мілля, хоч як був відданий теорії вільної торгівлі, визнавав необхідність протегування «молодих» галузей, з метою забезпечення їхньої конкурентоспроможності в майбутньому.

Мілля уважав, що конкуренція між країнами на тому самому ринку, або комерційне суперництво, веде до зниження цін. Якщо держава не бачить способу забезпечити продаж власних товарів — вона створює перешкоди для імпорту, бо основним законом міжнародної торгівлі є бартер і тенденція до врівноважування експорту — імпорту, у результаті чого можливий занепад цілих галузей або «втеча» капіталів за кордон, що також завдає шкоди власній економіці.

Штучне завоювання іноземного ринку з допомогою демпінгових цін, на думку Мілля, призводить до того, що імпорт у цьому разі стає порівняно дорожчим і тягар втрат в експортній торгівлі лягає на тих, хто споживає імпортні товари.

Теорія міжнародної торгівлі Мілля є прогресивнішою від теорії Рікардо, бо ґрунтується на конкретному ситуаційному аналізі, визначає межі втручання держави в економіку.

Показники суспільного прогресу. Безумовно, недостатньо оціненим внеском Мілля в розвиток економічної теорії є його аналіз впливу економічного прогресу суспільства на виробництво й розподіл. Передовсім це стосується його теорії суспільної статистики та динаміки, відповідно до якої прогресивне (динамічне) цивілізоване суспільство відрізняється від інших якісною зміною засобів виробництва, зростанням суспільного продукту, обсягів виробництва, населення, владою людини над природою, знанням законів природи та суспільства й умінням їх використовувати, а також мірою захищеності особи і власності.

Суттєвим показником динаміки розвитку Мілля уважав також зростання ділової активності основної маси населення, створення умов для спільних дій (кооперації), що веде до виникнення акціонерних компаній та асоціацій, а відтак до процесу усупільнення виробництва та споживання. Прогрес суспільного виробництва, на його думку, забезпечує соціальне самовдосконалення, в якому братимуть участь усі суспільні верстви: система найманої праці припинить своє існування, наймані робітники перетворяться на виробни-

ків, котрі самі розподіляють прибутки, «колективними зусиллями створюють капітал ...і працюють під керівництвом менеджерів, яких самі ж призначають та звільняють»¹.

Мілль аналізує вплив кожного з цих факторів на прогрес суспільства й на основні економічні явища, зокрема на заробітну плату, ренту, прибуток. Саме у зв'язку з теорією прогресу він формулює *закон-тенденцію норми прибутку до спадання* і *закон-тенденцію до зростання заробітної плати*, особливо — ренти.

Мілль стверджує, що основою прогресу суспільства є зростання діючого капіталу, яке не стримується тяжінням до заощаджень через низьку норму прибутків, а стимулює вкладання грошей у виробництво. За розвиненої системи доходів можна бути гарантованим відносно постійного зростання вкладання коштів у виробництво. Цей процес регулюється нормою прибутку: мінімальна його норма буде стримувати зростання капіталів та поступальний розвиток суспільства і штовхати до пошуку шляхів підвищення норми прибутків, а отже, до динамічних змін.

Підходи, застосовані Міллем для аналізу факторів динамічного розвитку суспільства, дають підстави вважати його одним з засновників теорії економічного зростання. Він визначив основні проблеми, вказав на умови та наслідки прогресивного розвитку суспільства.

Роль держави. Розглядаючи проблеми впливу держави на прогрес суспільства, Мілль виділяє обов'язкові та необов'язкові її функції, зробивши багато винятків із принципу невтручання держави в економіку.

Основним економічним важелем впливу держави на процеси виробництва та розподілу Мілль вважає податки. Визначивши раніше диференційну ренту як незароблений наддохід, отриманий в результаті перерозподілу частки прибутків та заробітної плати на користь землевласника через особливості ціноутворення в сільському господарстві, він пропонує частину цього доходу оподатковувати спеціальним податком. Мілль у цьому питанні фактично поділяє погляди свого батька і вважає, що абсолютна рента, як дохід землевласників, має привласнюватися державою, тобто пропонує, по суті, націоналізацію землі.

Податкова система, на думку Мілля, — це єдиний економічний важіль впливу держави на економіку. Використовуючи його, держава повинна провадити політику, яка не шкодила б підприємництву та сприяла б прогресу нових галузей, а також забезпечувала конкурентоспроможність товарів на світовому ринку.

Водночас Мілль рішуче заперечує втручання держави в економічні процеси, якщо необхідність цього не доведено у кожному окре-

¹ *Mill St. Principles of Political Economy*, p. 773.

мому випадку. Він посилається на великий об'єктивний закон — закон особистої заінтересованості (гедоністичний принцип), згідно з яким усе раціональне через зіткнення інтересів торує собі шлях. Різниця інтересів — це і є свобода, що стає гарантом інших свобод: конкуренції, праці, зовнішньої та внутрішньої торгівлі, норми процента, банківської діяльності. Саме індивідуалізм протидіє будь-якому втручанню держави в економічну сферу.

Джон Стюарт Мілль був переконаним послідовником Рікардо, але його теорія в багатьох аспектах відхиляється від класичних традицій. Його можна вважати засновником теорій економічного зростання, попиту та пропозиції, теорії корисності, автором оригінального трактування суті капіталу та процента. Він зробив значний внесок у розвиток економічного аналізу, теорії ренти та теорії утримання Сеніора. Ліберальні погляди Д. С. Мілля на економічне зростання, заробітну плату, майбутнє робітничого класу, місце та функції держави були підхоплені й розвинуті далі послідовниками не самої тільки класичної школи.

2. Політична економія у Франції

Період розквіту політичної економії в Англії відповідає періоду започаткування класичної школи у Франції. Вихід у світ книжки Сміта «Роздуми про природу і причини багатства народів» та розвиток класичних економічних ідей у працях його послідовників справили великий вплив на формування економічної теорії у Франції, а революційна зміна феодального устрою наприкінці XVIII ст. та швидкий розвиток капіталістичних відносин поставили перед французькою економічною наукою багато нових питань, на які складно було дати відповідь з позицій англійської класичної політекономії.

Політична економія у Франції мала свою специфіку: вона хоч і успадкувала класичні традиції, але не поставилася ортодоксально до надто абстрактної теорії вартості, з прагматичних позицій вирішувала проблеми розвитку буржуазного суспільства.

Представниками французької класичної економічної школи були Жан Батист Сей, найбільш видатний послідовник Сміта на континенті, праці якого остаточно розвінчали меркантилізм (кольберизм) та фізіократію, і Фредерік Бастіа, котрий абсолютизував ідеї лібералізму.

Жан Батист Сей (1767—1832) народився в Ліоні, у протестантській сім'ї. Його життя припало на бурхливу епоху Французької революції, наполеонівську еру, реставрацію Бурбонів та революцію 1830 р.

Сей отримав добру освіту, працював у страховому агентстві, гяраче сприйняв революцію, став солдатом, пізніше обіймав високі

державні посади, був усунутий від державних справ Наполеоном за проповідь ліберальних поглядів, несумісних з імператорською політикою жорсткого регулювання економіки, і став фабрикантом і вченим. Він постійно займався самоосвітою і, ретельно простудіювавши видатну працю А. Сміта, назавжди став його послідовником.

1819 р. Сей засновує кафедру промислової економіки при французькій Консерваторії мистецтв та ремесел, а 1830 р. стає професором «Колеж де Франс», де працює до кінця життя.

«Трактат політичної економії, або Простий виклад способу, яким формуються, розподіляються та споживаються багатства» було уперше видано Сеєм 1803 р., але, оскільки він не захотів усунути з книжки критику фінансової політики уряду, її не перевидували до 1814 р. Саме тоді Сея було відряджено новим урядом в Англію для вивчення стану її економіки. Він спостерігає бурхливий розвиток індустрії і робить висновки, які знайдуть відображення в його теорії. Результати досліджень було також опубліковано в трактаті «Англія та англійці» (1814). Цього ж року доопрацьований «Трактат політичної економії» знову вийшов у світ. За життя Сея він перевидавався п'ять разів. 1821 р. його було видано англійською мовою, і він на довгі роки став стандартним навчальним посібником з політичної економії в Англії та Америці. Згодом з'явилися його переклади багатьма іншими мовами світу.

У 1828—1829 рр. Сей опублікував «Повний курс практичної політичної економії» у шести томах.

Політична економія Сея в основному наслідувала ідеї А. Сміта, але він звертав увагу на помилки та суперечності останнього, намагаючись їх виправити. Сей зробив більше, ніж просто популяризував класичне вчення, він збагатив це вчення власними ідеями. Завдяки цьому його заслуги в розвитку політичної економії важко перебільшити. Сея справедливо вважають засновником нового напрямку в економічній теорії.

Предмет політекономії. Політичну економію Сей визначає як науку, що дає змогу пізнати природу багатства, способи його створення, порядок розподілу, та феномени, що спричиняють його зникнення. Це наука, яка базується на кількох фундаментальних принципах і переважно більшість висновків виводить із цих принципів.

Сей критикує Сміта за непослідовність його доказів, за те, що недоведені істини підносяться до рангу засадних принципів, саму працю не об'єднано єдиною логічною системою.

Власне дослідження Сей будує за логічною схемою, яка згодом стає стандартною для більшості навчальних посібників з політекономії: виробництво — розподіл — споживання. Ця схема виключала, на його думку, занадто абстрактні і складні підходи до аналізу, якими користувався Сміт.

Аналізуючи *виробництво*, Сей стверджує, що не лише земля є фактором багатства, бо під багатством слід розуміти будь-які результати виробництва, що приносять користь, мають реальну внутрішню цінність.

У зв'язку з цим він переглядає тезу Сміта про продуктивну та непродуктивну працю.

Він вважає, що будь-яка праця є продуктивною, якщо вона здійснюється з допомогою сил природи, капіталу та праці людей і дає корисні результати. Сей визнавав наявність категорії людей, які своєю працею не створюють матеріальних благ, але роблять послуги іншим, сприяючи розвитку виробництва (наприклад, праця лікаря, учителя-наставника). Він пише, що таке «виробництво не створює матерії, але створює корисність»¹.

Результатом послуг є нематеріальні продукти, але вони корисні для людей, мають мінову цінність і є наслідком поєднання праці з капіталом та землею. Отже, виробництво означає продукування корисних послуг, які можуть виступати в матеріальному і нематеріальному вигляді та обмінюватись одна на одну завдяки однакової внутрішній цінності.

Сей робить висновок, що поділ праці на продуктивну й непродуктивну не має сенсу, оскільки в обміні беруть участь і корисні результати — *послуги*.

Теорія вартості. Сей під вартістю розуміє корисність, і хоча й зазначає, що метою його аналізу в межах проблеми розподілу є дослідження законів, які регулюють розподіл вартості, однак відмовляється від трудової теорії вартості.

Його розуміння витрат виробництва збігається із визначенням чинників ціни: собівартість, що включає витрати виробничих послуг (капіталу і праці), ренту та прибутки. Обмін виробничими послугами визначає ситуацію на ринку. Попит на ці послуги, як основу цінності всіх інших послуг, зумовлює їхню власна цінність. «З іншого боку, агенти виробництва, люди і речі, землі, капітали й підприємці більшою чи меншою мірою, з різних мотивів пропонують свої послуги... і створюють в такий спосіб іншу основу цінності для тих самих послуг»².

Отже, трудову теорію вартості Сей розуміє досить плюралістично: вартість розглядається як ціна, тобто залежить від корисності товару, витрат на його виробництво, а також від попиту і пропозиції. Він полемізує зі Смітом, котрий зробив «хибний висновок, що всі вартості є уречевленою людською працею, як недавньою, так і віддаленою; інакше кажучи, що багатство є не що інше, як аку-

¹ *Say J. B. Treatise on political Economy.* — Boston, 1821. — P. 14—15.

² *Ibid.*, p. 290.

мульована праця»¹. З цього Сміт, на думку Сея, робить помилковий висновок, що праця є єдиним мірилом багатства або створеної вартості.

Теорія трьох факторів. Головну ідею праці Сміта — трудове походження багатства — було трансформовано Сеєм у теорію трьох факторів виробництва. Людина, капітал та земля — основні агенти виробництва, чинники зростання багатства в суспільстві. Саме вони доставляють те, що Сей згідно зі своєю теорією послуг називає продуктивними послугами. На них існує попит промислових підприємців. Підприємці комбінують виробничі послуги з метою задоволення попиту на продукти споживання.

Підприємець у Сея — це людина, що наділена особливими якостями, котрі дають їй змогу вести виробництво вибраним свіdomо курсом, панувати у сфері розподілу. Це не капіталіст у вузькому значенні цього слова, не землевласник чи робітник, які майже завжди пасивні, а людина, навколо якої «обертаються» виробництво й розподіл, підкоряючись її впливові й силі волі. Тобто Сей фактично розглядає підприємця як четвертий фактор виробництва.

Виробничі послуги, що їх комбінує підприємець, — це поєднання тих умов, завдяки яким виробництво функціонує: капіталу, землі та людини. Природу і значення капіталу та землі у виробництві Сей визначає через ознаки продуктивності: земля об'єктивно має такі ознаки, але проявляються вони лише за поєднання потенційних її можливостей із робочою силою та капіталом (інструменти, реманент, сировина). Капітал утворюється в процесі нагромадження, інакше кажучи, через залучення до виробництва більшої кількості створених продуктів, ніж було спожито в процесі їх виробництва... і є могутнім двигуном, призначеним для використання людиною, і не існує межі капіталу, який можна акумулювати з допомогою часу, виробництва та ощадливості»².

Отже, засоби виробництва, «виробнича послуга» як необхідний агент процесу створення корисних послуг є капіталом, що безперервно зростатиме за умови ощадливості власника та постійного функціонування у сфері виробництва.

Сей розглядає виробництво крізь призму індустріалізації і вказує, що промисловість з кожним роком стає все більш значущою порівняно з сільським господарством, завойовує провідні позиції, адже саме там формується капітал (засоби виробництва). Капітал Сей ставить поряд із землею, але зазначає, що «будь-яка складна машина виробляє чистого доходу більше, ніж вартий процент з ви-

¹ Say J. B. Treatise on political Economy. — Boston, 1821. — P. 76.

² Say J. B. Op. cit., p. 118.

траченого на неї капіталу, тобто вона виробляє для суспільства продукти, що коштують йому дешевше»¹.

Питанню використання машин і наслідкам такого використання Сей приділяв велику увагу, він читав спеціальний курс індустріальної економії, що був першою спробою викладання проблем політичної економії. І хоча йому доводиться принаймні теоретично вирішувати зв'язану з механізацією виробництва проблему безробіття і його соціальних наслідків, він переконаний, що майбутній розквіт суспільства залежатиме від розвитку індустрії.

Розподіл. З теорії трьох факторів виробництва Сей виводить свою теорію розподілу суспільного продукту, відповідно до якої кожен фактор виробництва робить свій внесок у виробництво, а доходи відображають цей внесок у тій мірі, наскільки його визнано корисним. Доходи є ціною, отримуваною за використані фактори.

Трьом видам факторів відповідають три види доходів, що залежать від послуг цих факторів: заробітна плата, прибуток та рента і процент.

Визначаючи особу підприємця, організатором виробництва, Сей, однак, відокремлював власника капіталу від підприємця, а отже, бачив і різницю в суті їхніх доходів як плати за різні послуги. Тобто Сей розмежував «промисловий прибуток, або процент на капітал» та «прибуток, зумовлений використанням капіталу». Він відокремлює процент, належний власникові капіталу, від підприємницького доходу, що його отримує підприємець, як людина, котра ризикує, поєднуючи землю, капітал та працю. Сей намагається розглядати цей прибуток як заробітну плату, доводячи їхнє однакове походження й однакову залежність від співвідношення попиту та пропозиції.

Такий підхід він застосовує і до визначення доходу в сільському господарстві, де, на його думку, землевласник отримує ренти (як власник капіталу — процент), а орендар — підприємницький дохід. Теорії ренти Сей не надавав виняткового значення, як це робили фізіократи і Сміт, а пояснював, що вона залежить від попиту на землю та її продукти і пропозиції таких, а також від розмірів вкладеного в землю капіталу.

Ціноутворення. Розміри корисності факторів (послуг), тобто величина заробітної плати, прибутку й ренти, на думку Сея, виявляються в процесі обміну. Саме в процесі обміну відбувається формування ціни на корисні послуги. Сей уважає, що ціна формується на ринку під впливом попиту та пропозиції.

Тобто **закон попиту та пропозиції** регулює ціну послуг і продуктів, розміри прибутків, ренти, процента, заробітної плати.

¹ Say J. B. Op. cit., p. 139.

Узагалі закон попиту та пропозиції Сей формулює дуже чітко, визначивши ціну як точку рівноваги, де закінчується дія одного чинника й починається дія іншого, тобто «зростання ціни прямо пропорційне попиту і обернено пропорційне пропозиції»¹.

Теорія розподілу й обміну Сея **виключає проблему взаємовідносин між класами**, як її трактує Сміт. Натомість Сей розглядає відносини між економічними суб'єктами — продавцями й покупцями. Це проявляється у суб'єктивному визначенні ціни послуг, як наслідку протиборства споживача та виробника, у суб'єктивному впливі підприємця як особистості на процес виробництва та розподілу, а споживача — на обсяги виробництва й розміри прибутків.

Теорія ринку. Описані підходи лягли в основу концепції, яка здобула Сею визнання і достатню кількість послідовників, — теорії ринку, яку назвали «законом Сея». Суть теорії полягає в тім, що, за твердженням Сея, товари та послуги обмінюються на інші товари та послуги, тому виробництво одних зумовлює потребу в інших, постійно забезпечуючи потенційний попит. Завдяки цьому **кризи надвиробництва неможливі**.

Інакше кажучи, кожний продавець є одночасно й покупцем, і навпаки: щоб придбати, необхідно спочатку продати. Тому Сей робить висновок, що рівновага попиту та пропозиції встановлюється автоматично і відбивається тільки на ціні, а не на можливості реалізації товару.

Затоварювання ринку неможливе, хоча інколи можуть створюватися запаси нереалізованих товарів. Та, на думку Сея, ситуація регулюється автоматично зі зростанням попиту на інші товари та коливанням цінності, оскільки товари створюють ринок один для одного. «Загальна маса товарів за необхідності дорівнює загальній масі, на яку існує попит»².

Відтак Сей формулює три закони ринку:

1. Чим більше виробників та екстенсивніший ринок, тим більше споживачів і тим прибутковіший цей ринок для виробників, оскільки ціна зростає зі зростанням попиту.

2. Кожен виробник заінтересований в успішній діяльності інших, оскільки така діяльність формує ринок попиту. Успіх однієї галузі сприяє успіхові інших, стимулює загальний розвиток. Розквіт промисловості супроводжується процвітанням сільського господарства і т. д.

3. Імпорт благотворно впливає на розвиток обміну, адже іноземні товари можна отримати, лише продавши свої.

Завданням доброго уряду, на його думку, є стимулювання виробництва, а поганого — попиту, бо проблема попиту вирішується ра-

¹ Say J. B. Op. cit., p. 354.

² Ibid., p. 291.

зом з отриманням засобів для придбання продукту, а ці засоби дає виробництво.

Сей укаже, що для вирішення проблем реалізації не потрібне існування «третіх осіб», як помилково вважав Мальтус, бо виробництво самостійно створює свій ринок.

Проте згодом Сей почав визнавати (принаймні теоретично) можливість криз надвиробництва, але всіляко уникав однозначного висновку, який заперечував би його теорію розширеного відтворення. «Незручність виникає не тому, що виробляється занадто багато, а тому, що виробляють не те, що потрібно»¹. Та ця проблема, на його думку, вирішується на основі ціноутворення: відбувається переливання капіталу в галузі, що гарантують більший прибуток. Це було відповіддю на намагання Мальтуса довести шкідливість процесу нагромадження капіталу як основного фактора надвиробництва та на теорії Сісмонді, що виступав проти промислового прогресу.

Якби Сей більшого значення надавав аналізу грошей, функцію яких він зводив до посередництва в обміні, то, звичайно, дійшов би висновку, що внаслідок їхньої дії процес купівлі-продажу розірвано в часі, а тому виготовлений товар не обов'язково буде реалізовано, бо, виконуючи функцію засобу нагромадження, гроші можуть бути вилучені з обігу. Саме монетарний фактор, якому він не надавав значення, може відігравати вирішальну роль. Утім проблема криз на той час іще не була надто гострою.

Теорія Сея, оптимістична за своєю суттю, знаменувала собою перехід Франції до капіталізму, з яким на той час зв'язувались надії на розквіт держави. Вона проповідувала прогресивну ідею свободи підприємництва й торгівлі. Сей підійшов майже впритул до визначення категорії економічної рівноваги. Політична економія Сея, хоча й наслідувала теорії Адама Сміта, знаменувала започаткування нового, неокласичного напрямку в розвитку економічної думки.

Ідеї Сея лягли в основу багатьох досліджень майбутнього — проблем циклічного розвитку, теорії граничної корисності, теорії факторів виробництва, теорії підприємця-організатора, підприємця-новатора та багатьох інших, не кажучи вже про теорію попиту і пропозиції, яка знайшла відображення в економічних працях його наступників.

Іще одним представником французької класичної школи політекономії був Фредерік Бастіа, праці якого, хоч і тримались у руслі основної ліберальної ідеї, але суттєво відрізнялись за методологією від праць його попередників.

Фредерік Бастіа (1801—1850) народився в Байонні в багатій родині. Був купцем, фермером, мировим суддею, генеральним радником, депутатом установчих зборів Конституційної асамблеї 1848 р.

¹ *Say J. B.* Op. cit., p. 291.

Знання іноземних мов (англійської, іспанської, італійської) дало йому змогу ознайомитись з передовою філософською та економічною думкою того часу, працями Сміта, Сея. Він цікавився політикою, виступав проти соціалістів та комуністів. Був прихильником ідей лібералізації економіки, борцем проти протекціонізму, організував Асоціацію вільної торгівлі в Бордо, а потім і в Парижі, став секретарем її комісії і редагував журнал, який вона видавала.

Життя його було коротким, а наукова кар'єра ще коротшою: вона тривала не більше шести років. Першу статтю Фредеріка Бастія було опубліковано в «Газеті економістів» 1843 р. Він писав також для інших газет. Основну його працю «Економічні гармонії» (1850 р.), яка зазнала досить гострої критики, було надруковано (так і незавершеною) вже після його смерті.

Не буде перебільшенням сказати, що основною рисою теорії Бастія є її компілятивність: його ідеї запозичено в Мілля, Сеніора, Сея, Кері та інших. Водночас його оптимізм і віра у самовдосконалення капіталізму були щирими і він намагався це обґрунтувати з допомогою теоретичних міркувань.

Теорія «економічної гармонії». Бастія стояв на індивідуалістичних позиціях, оскільки, як і Сміт, вірив, що прогрес суспільства зв'язаний з реалізацією свободи інтересів окремої людини, що приватні інтереси антагоністичні тільки зовні, а по суті вони солідарні: досить, щоб «кожний домагався здійснення власних інтересів, і він побачить, що, сам того не бажаючи, буде слугою інтересів інших»¹.

Сукупність цих інтересів та їх узгодження, на думку Бастія, є предметом політичної економії. На відміну від соціалістів, він упевнений, що гармонію інтересів може забезпечити капіталізм, який є асоціацією об'єднаних спільною метою людей, але відносини між ними складаються на основі дії природних сил — об'єктивних економічних законів. Дія цих сил забезпечує гармонію інтересів, а відтак — прогрес суспільства.

Гармонія соціального світу позначається на всіх явищах економічного життя: на обміні, вартості, цінності, конкуренції, розподілі, виробництві і споживанні.

Узгодження інтересів у суспільстві, на його думку, відбувається на основі обміну та споживання: кожна людина може знайти собі місце у ньому, довівши свою корисність, задовольняючи потреби інших і перебуваючи у відносинах рівноцінного обміну з ними.

Теорія послуг. Обмін між суб'єктами в суспільстві має вартісний характер, тому важливо, на думку Бастія, визначити, що лежить в основі вартості.

¹ Bastiat F. Harmonies of Political Economy. — Edinburgh, 1880. — P. 169.

Він охоче б скористався з трудової теорії вартості, але не зміг з її позицій пояснити, чому речі, що мають матеріальне вираження, обмінюються на духовні цінності, чому різні за індивідуальними витратами праці товари обмінюються на ринку за такою самою ціною, а ціна коливається під впливом попиту і пропозиції. Визначивши спочатку величину вартості з позиції заощадженої покупцем праці, він потім відмовляється від цієї тези, оскільки не знає, як виміряти її кількісно.

Проста формула Сея: «вартість є відношенням двох послуг, що обмінюються», звільнила Бастіа від необхідності вирішувати нові теоретичні проблеми. З цієї позиції можна було легко пояснити майже всі явища: так само, як Сміт та його послідовники стверджували, що будь-яка власність, будь-яке майно є сумою вартостей, так і Бастіа визначав власність як суму наданих власником послуг. Послуга — це не лише витрати праці, а й взагалі будь-яке зусилля, що зберігає зусилля інших.

Намагаючись примирити всі відомі тоді категорії (вартості, корисності, витрат виробництва та ціни), він запозичує в Сея його теорію послуг, але уточнює її, трактуючи послуги як своєрідний товар: «Основи вартості завжди закладені в послугах, а не в корисності, — зазначає він. — У такий спосіб я сподіваюсь примирити економістів усіх напрямків»¹.

Теорія розподілу Бастіа також виводиться з теорії послуг. Гармонічне поєднання послуг капіталіста — власника засобів виробництва, які він надає в користування, відмовляючи самому собі в придбанні відповідної суми послуг, землевласника, земля якого використовується, та робітника, який докладає зусиль до засобів виробництва, створює можливість їхньої участі в обміні послугами.

Проблему розподілу суспільного доходу вирішено Бастіа на підставі теорії трьох факторів виробництва, яка повторює теорію Сея і мало чим відрізняється від неї. Він використав цю теорію з метою довести економічні права класів на відшкодування їхньої участі у виробництві у вигляді прибутку, ренти та заробітної плати, показати, що гармонія суспільних інтересів будується на економічній гармонії, що розміри суспільного продукту визначають розміри доходів і кожен із класів заінтересований у сприянні зростанню виробництва.

Розподіл сукупного (виробленого з участю капіталіста, землевласника та робітника) продукту відбувається пропорційно до внеску кожного з них у виробництво, тобто кількість наданих послуг визначає частку, яка набере форми прибутку, ренти, заробітної плати.

Слідом за Тюрго, хоча й не так чітко, Бастіа формулює законтенденцію норми прибутку до зниження, але цей закон остаточно

¹ Bastiat F. Op. cit., p. 167.

трансформується у нього в закон зменшення відносної частки капіталіста в суспільному продукті одночасно зі збільшенням його внеску у виробництво. Тобто, на думку Бастіа, у процесі розподілу загального доходу (після покриття всіх витрат) частка власника капіталу відносно зменшується, тому що суспільний дохід перерозподіляється з допомогою держави на користь інших учасників процесу виробництва.

Цей процес перерозподілу Бастіа називає *законом розподілу суспільного продукту між капіталом та працею*, завдяки чому відомі економісти Бем-Баверк, Маршалл, Маркс, Шумпетер та ін. убачали в ньому лише адвоката існуючого ладу і заперечували науковість усіх його теорій. Однак він щиро вірив, що поліпшення економічного становища всіх верств населення забезпечуватиметься успішним розвитком капіталізму за рахунок зростання суспільного продукту і змін у його розподілі, зумовлених природними законами. Він писав: «Якби я мав нещастя бачити в капіталі лише вигоду капіталіста, я зробився б соціалістом»¹.

Згідно з цим законом, прибуток капіталіста в суспільному доході поступається розміром заробітній платі. Частки прибутку й заробітної плати зі зростанням капіталу також зростають, але частка заробітної плати зростає швидше. Відносне зменшення частки прибутку, на думку Бастіа, не заважає абсолютному зростанню капіталу, адже весь суспільний продукт зростає. Доходи, що зростають, забезпечують попит і є основою майбутніх капіталовкладень.

Проте закон про перерозподіл суспільного доходу на користь праці Бастіа так і не спромігся довести. Річ у тім, що тяжіння норми прибутку до спаду — це ще не самий спад, йому протидіє низка інших факторів. Статистичні дані того часу заперечують закон Бастіа, а збільшенню заробітної плати робітничий клас завдячував тільки постійному тиску на капіталістів та законодавчому втручанню держави.

Теорія заробітної плати Бастіа безпосередньо впливає з його закону перерозподілу суспільного продукту. Повна, на його думку, гармонія інтересів капіталіста та найманого робітника, єдність їхньої мети полягають у тім, що вони разом створюють продукт для майбутнього розподілу. Капітал робить виробництво легшим і продуктивнішим. З розвитком виробництва створюються умови для робітника, які дадуть йому змогу з часом стати нарівні з капіталістом.

Отже, прибуток і заробітна плата не протистоять один одному, вони гармонійно поєднані.

Проблему земельної ренти Бастіа розглядав також дуже поверхово. Він наводить цитати з праць Сміта та Рікардо, не спростовуючи і не підтримуючи їхніх доказів. В аналізі ренти він використовує

¹ Bastiat F. Op. cit., p. 336.

теорію послуг, яка знадобилася йому для вирішення проблеми суперечностей між земельними власниками, капіталістами-орендарями та найманими робітниками.

Продуктивну силу землі важко приписати заслугам землевласника, який привласнює ренту лише тому, що володіє цією землею. Те, що дається задарма, має належати всім. «Суспільна гармонія» в цій частині могла б дещо постраждати, але Бастія знаходить пояснення: він розглядає землевласника як людину, що піклується про землю і є власником минулих послуг предків щодо обробітку та поліпшення земель.

У такий спосіб участь у виробництві землевласника порівнюється з роллю звичайного капіталіста, який отримує прибуток (процент) за сукупність колишніх послуг. З часом частка минулих послуг у виробництві зменшуватиметься, а активного впливу — збільшуватиметься, а тоді дохід перерозподілятиметься на користь не землевласника, а того, хто обробляє землю, тобто робить нові послуги, які завжди корисніші і продуктивніші за старі.

Ця теза Бастія стала засадною для обґрунтування теорії зменшення частки доходів з права власності, оскільки будь-яка власність, за Бастія, є лише сумою минулих цінностей, що поступово втрачають свою корисність.

У цілому теорія Бастія не вносить нічого нового в економічну думку, оскільки є компіляцією чужих теоретичних ідей. Але в процесі узгодження різнопланових економічних доктрин Бастія робить ряд цікавих висновків. Зокрема він доводить ще один закон: *про визначальну роль споживача щодо виробника.*

Бастія стверджував, що досягнення гармонії інтересів відбувається тоді, коли особистий інтерес підкорено суспільному. Започаткування цього процесу спостерігається вже в капіталістичному суспільстві, його проявом є підкорення виробника інтересам споживача.

Виробник дбає лише про власні інтереси, намагаючись отримати якомога більший прибуток. Але все, що він намагається зробити для досягнення цієї мети, приводить до зниження цін, створення корисних речей у достатній кількості, до збільшення суспільного продукту й повного задоволення потреб споживача.

На це спрямовані всі економічні закони, що діють у суспільстві (конкуренції, вартості, попиту і пропозиції та ін.), які примушують орієнтувати виробництво на попит. Тому основним питанням політекономії, на думку Бастія, має стати не питання про закони виробництва, про заінтересованість виробника, а про основні закономірності процесу споживання, оскільки саме воно зумовлює напрямки розвитку виробництва.

Визнаючи, що лише споживач нав'язує свою суб'єктивну волю виробнику, Бастія пише про його моральну відповідальність перед суспільством, надаючи виробникові роль вихователя смаків і вподо-

бань, відповідального за нерозумні форми споживання. «Якщо людство вдосконалюється... то це тому, що вдосконалюється морально споживач»¹.

Теорія примату споживання над виробництвом, споживача над виробником була новим словом у політичній економії. У поєднанні з теоріями вільної конкуренції, попиту та пропозиції вона давала поштовх до вивчення закономірностей розвитку ринку.

Внеском Бастія в економічну теорію є також те, що він визнає рівноцінними учасниками обміну продукти, створені в матеріальній і нематеріальній сферах. Він наполягає на необхідному розвитку нематеріальної сфери, що сприятиме зростанню зайнятості та доходів.

Соціальні проблеми. У боротьбі з соціалістичними ідеями Бастія, що загалом не визнавав учення Мальтуса про народонаселення, щодо конкретних питань соціального захисту підтримує мальтузіанство. Один із розділів його «Гармоній» спеціально присвячено цим проблемам. Він вважає неприпустимим втручання в дію економічних законів, що, на його погляд, регулюють суспільний розподіл з урахуванням абсолютного внеску кожного у виробництво. Несправедливість цих законів виправдовується їхнім стимулюючим впливом на розвиток суспільства і на людей, що не бажано працювати, тобто ці закони породжують приватну відповідальність. Солідарність Бастія бачить не у взаємодопомозі, а в тим, що відповідальність кожного перед суспільством забезпечує і справедливе ставлення суспільства до кожного.

Абсолютизація принципів вільної конкуренції та вільної дії економічних законів ставить лібералізм Бастія на вищій щабель класичної економічної теорії. Свою оптимістичну тезу про самовирішення всіх проблем у межах гармонічної капіталістичної економіки він поширював на всі аспекти суспільного життя, рішуче заперечуючи будь-які форми державного втручання. Тому його (у цілому комплізивна) теорія залишилась поза увагою пізніших економістів.

3. Економічна теорія в США

Американська економічна наука XIX ст. розвивалась під впливом англійської класичної політекономії, але водночас мала певні особливості, зумовлені специфікою розвитку капіталізму в США: він панував на Півночі, тоді як Південь усе ще залишався рабовласницьким. Виникла необхідність довести прогресивність капіталістичного устрою, оптимістично змалювати його перспективи, оголосити побудову капіталізму загальносуспільною метою.

¹ Bastiat F. Op. cit., p. 338.

Засновником ліберальної економічної теорії в США вважають **Генрі Чарльза Кері** (1793—1879), у працях якого капіталізм розглянуто як економічний устрій, що керується об'єктивними економічними законами і не потребує втручання держави.

Оптимізм Кері, як і оптимізм Бастіа, базувався на визнанні великих класичних доктрин, але опорою для впевненості Кері в прогресивності розвитку були особливості, притаманні його країні.

Основні праці Кері опубліковано протягом 1835—1859 рр., коли країна перебувала у стадії бурхливого розвитку: населення зростало, але теорія Мальтуса не підтверджувалась, оскільки земля була дешевою, плодючою і в необмеженій кількості, заробітна плата досить високою, ціни низькими. Здійснювалось будівництво доріг, каналів, залізниць. Імпорт капіталів та найновіших технологій довершував картину. Контраст між молодією економікою Америки і занепалою економікою старої Європи був різким. У Кері були всі підстави для оптимізму.

Генрі Чарльз Кері народився у Філадельфії в сім'ї ірландського політичного вигнанця, який не мав жодних симпатій до Британії. Батько був заможною людиною, що давало можливість його синові отримати добру освіту. Однак Кері закінчив звичайну школу і у 24 роки став бізнесменом, швидко забезпечив собі матеріально незалежне майбутнє і в 42 роки зайнявся наукою. Він був добре обізнаний з історією, соціологією, психологією, математикою, філософією, біологією, хімією та фізикою. Під час своїх подорожей до Європи зустрічався з багатьма видатними людьми тієї доби, і серед них із Міллем, який зацікавив його як видатний учений.

Перу Г. Ч. Кері належать 13 книжок і близько трьох тисяч памфлетних матеріалів, а також безліч газетних статей. Найвідомішими його працями є «Нариси про норму заробітної плати» (1835) у трьох томах, тритомник «Принципи політичної економії» (1837—1840), «Минуле, сучасне, майбутнє» (1843), «Гармонія інтересів» (1850), «Основи соціальної науки» (1858—1859), «Принципи соціальної науки» (1865) та інші, що демонструють охоплення ним усіх суспільних процесів.

Політична економія Кері була поєднанням обгрунтованої критики існуючих економічних теорій із власними науковими поглядами. Він не сприймав Мальтуса та Рікардо, системи яких вважав песимістичними і такими, що розпалюють соціальну ворожнечу, і хоча високо цінував А. Сміта, але з частиною його положень також не погоджувався, зокрема заперечував теорію вільної торгівлі, запропонувавши натомість доктрину протекціонізму. Його політична економія заслуговує на увагу завдяки оригінальності підходів до трактування основних економічних категорій, запропонованих класичною школою, а також оптимістичному баченню перспектив суспільства, заснованого на принципах індивідуалізму та конкуренції.

Проблема вартості у працях Кері є однією з основних, він визнає роль вартості в процесі обміну та розподілу і вважає, що «причина існування в людському розумі ідеї вартості... це просто наша оцінка опору, який потрібно подолати перед тим, як ми оволодіємо бажаною річчю»¹. Вартість збільшується чи зменшується, коли збільшується чи зменшується опір. Оцінку розмірів цього опору Кері пропонує орієнтувати на витрати виробництва.

Він визнає ідею корисності, але трактує її тільки як корисну властивість: «Корисність речей є мірою людської влади над природою, і вона зростає з єднанням людей. Вартість речей, з іншого боку, є мірою влади природи над людиною, і вона зменшується зі збільшенням єдності людей. Отже, існують два протилежні напрямки, які завжди обернено пропорційні один одному»².

Кері використовує ідею протистояння для пояснення основ взаємообміну. На його думку, торгівля товарами — це обмін на підставі врахування витрат виробництва: ніхто не запропонує за товар більше, ніж він вартий на даний момент, а не в минулому, оскільки витрати виробництва зменшуються з часом, бо природа все менше протистоїть спільноті людей. Два фактори визначають вартість: природа та праця людини.

Однак визначення розмірів вартості Кері узалежнює від двох факторів не з погляду врахування витрат (оскільки це неможливо за такої постановки проблеми), а з позицій праці, що її було збережено завдяки перемозі людини над природою. Найбільш наочною щодо цього є його *теорія земельної ренти*.

Положення про те, що вартість продуктів сільськогосподарського виробництва з часом має зростати, бо зменшується кількість плодючих земель і люди повинні звертатись до обробітку гірших, а отже, докладати більших зусиль, Кері спростовує. Він посилається на той факт, що більш родючі землі — це такі, які потребують більших зусиль (якщо вони більш родючі, то лише завдяки більшим витратам праці, наприклад, там проводились меліоративні роботи, чи були знищені чагарники і т. п.). «Найбагатша земля є прокляттям для першопрохідця», і тимчасово, до отримання віддачі від неї, він оселяється на чистій ділянці, яка може бути зовсім не родючою³.

Ця теорія, на думку Кері, справедлива не лише для американських піонерів, а в історичному плані і для старих земель. Він перекоаний, що для обробітку земель люди об'єднують свої зусилля і переносять їх на ліпші ділянки вже після того, як оброблено гірші.

¹ Carey H.C. The Principles of Social Science. — Philadelphia, 1985. — P. 178.

² Ibid., p. 179.

³ Ibid., p. 107.

Різниця полягає лише в тім, що витрати на старих землях знецінюються, тому встановлення вартості відбувається за сучасними мірками. Хоча Кері і протиставляє свою теорію ренти рикардіанській, але його висновки, зроблені на підставі особливостей розвитку землеробства в Америці, збігаються з висновками, які зробив Рікардо в Англії: вартість має тенденцію до зниження.

Кері зазначає, що основою вартості й ренти є ті труднощі в протистоянні природі (і різниця в їхній величині), які люди долають у даний момент і в даному суспільстві. Для нього вартість — це оцінка товару з позиції зусиль усього суспільства, тобто вона вимірюється суспільними витратами. А вартісні відносини мають значення, як об'єкт політекономії лише тому, що лежать в основі розподілу національного багатства, але з погляду виробництва сама вартість є результатом об'єднання зусиль усього суспільства.

Теорія «гармонії інтересів». Сприймавши елементи теорії витрат виробництва й ренти від Рікардо, Кері критикує його за те, що в основі всіх ідей Рікардо лежить вартість як результат економічного протистояння, конкуренції суб'єктів. На його думку, саме на підвалинах класичної теорії (згідно з якою економіка є зіткненням інтересів, а суспільством керують об'єктивні закони, визначаючи долю всіх верств та класів, здійснюючи природний відбір) базуються неправильні висновки про те, що виживання людини в економічному просторі є її приватною справою. Теорія Кері базується на думці, що суспільний поділ праці потребує якнайтіснішого єднання всіх членів суспільства і не індивідуальний, а саме *загальносуспільний інтерес має стати визначальним*.

Теорія Кері є оригінальною, оскільки факти, які він аналізує, характерні лише для Америки. Відтак його економічні погляди були в меншій мірі космополітичними, ніж у європейських економістів, чий погляд він поділяв. Дослідження закономірностей розвитку національного господарства й аналіз продуктивної сили єдності суспільства забезпечили йому визнання німецької національної школи, яка вважала предметом політичної економії національне господарство. Згодом Кері використовує ці ідеї.

Поеднавши дві тези: про пріоритет суспільних інтересів та продуктивну силу єдності суспільства, Кері формулює теорію «гармонії інтересів». Він наголошує на тім, що капіталізм створює умови для всебічного розвитку суспільства: виробництво розширюється, продуктивність праці й доходи зростають, розвивається ринок. Багатство суспільства стає основою для зростання добробуту кожного його члена. Тому праця та інтереси кожного мають бути підкорені загальною метою — розвитку суспільного виробництва.

Розподіл. Проявом гармонії інтересів є справедливий розподіл, який урахує внесок кожного у виробництво. Цей природний

закон притаманний капіталізові й регулює відносини обміну та споживання.

Кері належить пріоритет відкриття так званого *закону зростання частки робітників у національному продукті*, відповідно до якого зростання продуктивності праці призводить до знецінення колишніх зусиль, оскільки сила природного опору зменшується, а нові, асоційовані зусилля (мається на увазі зростання суспільного характеру праці) посилюють свій вплив. Відбувається переоцінювання внеску капіталіста у виробництво і його відносна частка на момент розподілу зменшується. Це спричиняє зниження норми прибутку, хоча й не зменшує абсолютних розмірів доходу власників капіталів. Водночас доходи робітників зростають як абсолютно, так і відносно.

Він використовує свою теорію «гармонії інтересів» для оцінки внеску праці та капіталу в суспільний розвиток. Кері вважав працю та капітал однаковими претендентами на створене ними багатство. Дбаючи про власні цілі, капіталісти змушені поліпшувати умови виробництва і становище робітничого класу. Їхній власний внесок оцінюється з позиції падіння корисності капіталу та зростання розмірів заощадженої на його виробництво праці. Цінність праці при цьому зростає, тому в процесі розподілу зростає частка робітників.

З цих самих позицій Кері пояснює доходи землевласника, який у нього виступає як капіталіст. Внесок землевласника у виробництво — це земля, вартість якої становить меншу частину витрат виробництва, що з часом зменшуватимуться ще більше, тому зменшення частки землевласника в національному доході є об'єктивно зумовленим.

Отже, на думку Кері, кожен агент виробництва отримує те, що сам він вкладає в нього, а тому капіталістичний розподіл є цілком справедливим і не створює підстав для соціальних суперечностей, забезпечує гармонійний розвиток капіталістичного суспільства.

Теорія народонаселення Мальтуса зазнала найжорстокішої критики з боку Кері: він проаналізував її з позиції фізики, біології, соціології та політекономії і довів «абсурдність» теоретичних побудов Мальтуса. Кері вважав, що земля адаптується до потреб населення так само, як і капітали. Зростання населення сприяє розвитку виробництва так, щоб виробництво засобів існування завжди випереджало приріст населення. Він жив у країні з безмежними, як на ті часи, ресурсами, тому мав підстави для оптимізму. Проблеми, які турбували Сміта, Рікардо та Мальтуса, не здавалися Кері важливими.

Він послідовно проводить думку, що існує простий і прекрасний закон природи, який діє на користь суспільству і «... керує людиною в усіх її діях та намаганнях підтримувати умови життя, закон настільки могутній і універсальний, що уникнути його не мож-

на...»¹, — це закон економічного зростання. Він діє завдяки гармонії економічних інтересів, участі у виробництві всіх верств населення.

Міжнародна торгівля. Теорія гармонії Кері не вичерпується проблемою внутрішнього суспільного поєднання економічних інтересів. Кері вважає, що для прогресивного розвитку важливо врахувати всі чинники, які можуть впливати на стан національної економіки. Одним із них є зовнішня торгівля, яка стимулює або стримує виробництво залежно від тієї політики, яку проводить держава.

Проповідник фритредерства наприкінці сорокових років, Кері стає поборником протекціонізму в п'ятдесятих. Основою міжнародних відносин він вважає досягнення стану всесвітньої гармонії націй завдяки всебічному індивідуальному розквіту. Тобто принципи індивідуалізму він поширює на всесвітню економіку, не сприймаючи переваг міжнародного поділу праці. Він визнає конкуренцію і протиставлення між державами, залишаючи «гармонію інтересів» для окремої нації.

На його думку, невтручання держави в міжнародні відносини під гаслом міжнародного поділу праці може призвести національну економіку (ідеться конкретно про Сполучені Штати Америки) до промислової залежності, перетворити країну на постачальника сировини для розквіту якоїсь іншої нації. Суспільство має розвиватись за принципом замкненої виробничої асоціації, у межах якої виробляються всі види продукції і тим самим готуються ринки для них.

Протекціонізм, на думку Кері, сприяє раціональному розміщенню виробництв, організації центрів, де найкраще сполучаються індустрія та сільське господарство, тим самим забезпечуються ринки збуту продуктів виробництва і зменшуються витрати на транспортування. Він стверджує, що внутрішня конкуренція забезпечить зростання заробітної плати. Та головний його аргумент — це можливість зберегти для виробника внутрішній ринок за рахунок автономізації економіки.

Аргументи, що їх Кері наводить на захист політики промислового та аграрного протекціонізму, досить необґрунтовані і легко спростовуються. Очевидно, що основною метою цієї теорії був захист американської економіки, до послуг якої були безмежні природні багатства, але яка перебувала тоді лише у стадії становлення.

Без огляду на велику кількість наукових праць, опублікованих Кері, його внесок у розвиток економічної теорії є незначним. Він вичерпується теоріями суспільної гармонії, двох факторів виробництва, протекціонізму, збалансованого розвитку національної економіки та внутрішніх ринків, які не враховують вартісної природи

¹ Carey H. C. Op. cit., p. 194.

економічних відносин і обґрунтовуються не завжди вірогідним фактичним матеріалом. А негативне ставлення до теорії ренти Рікардо, теорії народонаселення Мальтуса, ототожнення землі з капіталом, ренти з прибутком, а також бездоказова теорія вартості свідчать про поверховість його вчення.

У Чарльза Генрі Кері майже не було послідовників, він не створив школи, і лише на його теорії національної економіки та протекціонізму ми знаходимо посилання у деяких авторів, зокрема німецьких.

Отже, автори економічних теорій першої половини XIX ст. завершили «переосмислювання» класичних доктрин, сформульованих ще А. Смітом. Залишаючи непорушними основні догмати класиків, ці автори скористалися з різних підходів, аби довести прогресивність капіталізму, невичерпність його саморегулюючого потенціалу. Вони стали першовідкривачами теорій, які пізніше було покладено в основу неокласичної науки, зокрема теорій економічного зростання, граничної корисності, граничної ефективності факторів виробництва, попиту і пропозиції, ефективного попиту та багатьох інших, що визначили напрями розвитку політекономії нашої доби.

КРИТИЧНИЙ НАПРЯМ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ. ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ІДЕЙ

Початок ХІХ ст. ознаменувався бурхливим розвитком капіталізму, що був прискорений промисловим переворотом. Розвиток капіталістичних відносин супроводжувався занепадом і розкладом дрібного виробництва, майновим розшаруванням і зубожінням значної частини населення (особливо найманих робітників). Капіталістичну економіку починають розхитувати економічні кризи.

Ідеї класиків економічного лібералізму щодо гармонії приватних і суспільних інтересів не підтверджувались у реальному житті. Проблема пауперизму й економічних криз ставала занадто гострою.

За цих умов учні й послідовники класиків виступають з критикою капіталізму і класичної політичної економії. Сімонді, який називав себе учнем А. Сміта, піддає гострій критиці капіталізм за злиденний стан робітників, за кризи. Сімонді не був соціалістом. Але його палка, безкомпромісна критика капіталізму сприяла формуванню соціалістичних ідей.

«Поліпшити» капіталізм шляхом реформування власності сподівався Прудон. Перебудувати суспільство на засадах справедливості за допомогою держави намагались соціалісти Родбертус і Лассаль.

1. Економічні погляди С. Сімонді

Жан Шарль Леонар Сімонд де Сімонді (1773—1842) — посідає своєрідне місце в історії політичної економії. За словами К. Маркса, він завершує класичну політичну економію і започатковує дрібнобуржуазний напрям. Західні економісти, оцінюючи світогляд Сімонді, підкреслюють те, що він першим виступив проти канонів класичної політичної економії, яку назвав «економічною ортодоксією». Народився Сімонді в родині протестантського пастора в околицях Женеви. Службову діяльність розпочав у ліонському банку. Згодом залишає Францію і повертається до Женеви, деякий час живе в Англії та Італії. 1880 р. знов повертається до Же-

неви, де працює секретарем торгової палати. Залишивши цю посаду, Сісмонді цілком присвячує себе науковій діяльності. Він був не лише економістом, а й істориком, що залишив і в цій галузі велику наукову спадщину.

Як економіст Сісмонді спочатку був послідовником А. Сміта. У праці «Про комерційне багатство, або Про принципи політичної економії в їхньому застосуванні до торгового законодавства» (1803) він пропагує ідеї Сміта, виступає прихильником вільної конкуренції, фритредерства. 1819 р. Сісмонді опублікував свою головну працю «Нові начала політичної економії, або Про багатство в його відношенні до народонаселення». Уже сама назва свідчить про намагання Сісмонді побудувати політичну економію на нових засадах. Він переконаний, що це йому вдалося. У передмові до другого видання праці (1827) він пише, що «розхитав основи науки».

Які ж нові ідеї проголошує Сісмонді? Передовсім він заперечує класичне визначення предмета й методу політичної економії. У класиків, писав він, політична економія є наукою про багатство, яке вони відокремлюють від людини. Класична політична економія ніби не помічає людину, «якій належить багатство і яка має ним користуватись». Він дає нове, порівняно зі Смітом і Рікардо, тлумачення політичної економії. Предметом політичної економії Сісмонді вважає «матеріальний добробут людей, оскільки він залежить від держави»¹.

Сміт і Рікардо вивчають економічні процеси як природні, такі, що відбуваються стихійно, Сісмонді намагається дослідити їх як такі, що регулюються державою. Якщо класики аналізували реальні процеси створення багатства, його обігу й розподілу, то Сісмонді цікавить, як уряд повинен сприяти його виробництву й розподілу. Отже, політична економія перетворюється у нього з науки, що вивчає причинні зв'язки явищ, на науку, що визначає етичні норми господарської діяльності людей. Сісмонді застосовує також інші методи дослідження. Він критикує абстрактний метод класиків, ігнорування ними конкретно-історичних обставин. Сам Сісмонді, ставлячи в центр своїх досліджень становище людини, наголошує на необхідності всебічного вивчення історичного розвитку країни, де ця людина живе. Відтак його можна вважати попередником історичної школи.

Сісмонді виступає з безкомпромісною критикою капіталізму. Він був одним із перших, хто звернув увагу на тяжке й безправне життя робітників. Спостерігаючи поляризацію капіталістичного суспільства, він бачить формування двох абсолютно протилежних класів — трудівників і власників — або, за його словами, багатіїв і бідняків.

¹ Сісмонди С. Новые начала политической экономии. — Т. I. — М., 1937. — С. 148.

Свобода конкуренції посилює цей процес. Саме вона призводить до руйнування дрібного виробництва, тобто до відокремлення власності від праці. У такому відокремленні Сісмонді вбачає головну небезпеку, оскільки цей процес відбувається не лише в промисловості, а охоплює й сільське господарство, де формується велика земельна власність і селяни перетворюються на сільськогосподарських робітників.

Отже, Сісмонді вперше поставив питання, яких політична економія раніше не розглядала. Він проголосив протилежність інтересів багатих і бідних, що, на його думку, посилюватиметься із розвитком виробництва.

Сісмонді не лише критикує капіталізм, він розробляє проект його реформування. Якщо розвиток виробництва за умов конкурентної боротьби посилює нерівність у суспільстві, призводить до загострення суперечностей, то немає сенсу дотримуватись ідеї економічного лібералізму, що її пропагували класики.

Держава має втручатися в економічне життя. Передовсім треба (наскільки це можливо) відновити поєднання праці та власності. Для цього Сісмонді пропонує поділити виробництво між дрібними власниками, повернутись до дрібного виробництва і в сільському господарстві, і в промисловості. Однак шляхів реального здійснення цієї програми він не тільки не запропонував, а й не бачив. Сісмонді проти радикальних реформ, він оголошує себе противником комунізму, а його соціальні вимоги обмежуються необхідністю запровадження робітничого законодавства.

Теорія вартості, капіталу і доходів. Сісмонді, як уже було сказано, завершує етап класичної політичної економії у Франції. К. Маркс відносив Сісмонді до класиків на тій підставі, що останній був прихильником трудової теорії вартості. Сісмонді справді писав, що «праця є єдиним джерелом багатства...»¹. Проте в нього, як і у класиків, немає визначення субстанції вартості. У нього мінова вартість товару визначається витратами праці на його виробництво.

Теорія вартості не відіграє у Сісмонді тієї ролі, що у класиків. Він використовує її здебільшого для того, щоб провести чітке розмежування між трудовими і нетрудовими доходами, підкреслити експлуаторський характер останніх.

Капітал Сісмонді трактує як виробничі запаси, переважно як засоби виробництва. Він виділяє основний і оборотний капітал. Нагромадження капіталу, як і Сміт, він зв'язує з ощадливістю.

Прибуток Сісмонді визначає як відрахування від продукту праці робітника, підкреслюючи його експлуаторську природу. «Прибуток підприємця, — писав він, — становить часто не що інше, як по-

¹ Сісмонді С. Назв. тв., с. 149.

грабування робітників, котрих він використовує»¹. Заробітної плати і факторів, що її визначають, він спеціально не досліджував, але, на рівні зі Смітом, ставив її в залежність від нагромадження капіталу і зростання народонаселення.

Ренту він розглядає у фізіократичному дусі — як винагороду природи за виробничу діяльність. Заслугою Сісмонді, однак, було його критичне ставлення до тези Рікардо про те, що гірші землі ренти не дають.

Теорія відтворення і криз. Ця теорія є наріжним каменем економічного вчення Сісмонді. Він метою капіталістичного виробництва називає споживання, а суперечність між виробництвом і споживанням є основною суперечністю капіталізму. Такої суперечності не існує, на його думку, в ізольованому господарстві Робінзона, не існує її у дрібному товарному господарстві.

Суперечність між виробництвом і споживанням за умов капіталізму проявляється у труднощах збуту товарів, у кризах. Усупереч твердженням класиків (особливо Сея), що товари обмінюються на товари, Сісмонді вважає, що товари купуються на доходи. Звівши, як і Сміт, вартість до суми доходів, він робить висновок, що для реалізації всіх виготовлених товарів необхідно, щоб виробництво відповідало доходам суспільства. Зменшення доходів відповідно зменшить попит на товари, і частина їх залишиться нереалізованою.

«Виробництво, — писав Сісмонді, — має співвідноситись із суспільним доходом, і ті, хто захоплює до безмежного виробництва, не турбуючись про те, щоб визначити цей дохід, штовхають націю до загибелі, сподіваючись відкрити їй шлях до багатства»².

З розвитком капіталізму, стверджував він, звужується внутрішній ринок. Зменшується дохід робітників, тому що частина їх витискується з виробництва машинами, а зайнятим у виробництві капіталісти намагаються платити якомога менше. Не зростає ринок і за рахунок попиту з боку капіталістів, які частину свого доходу, що їм мали б використати на споживання, нагромаджують (виробниче нагромадження Сісмонді ігнорує). За цих обставин усе більшу й більшу частину суспільного продукту стає неможливо реалізувати на внутрішньому ринку. Зовнішні ринки у зв'язку з розвитком капіталізму в інших країнах також звужуються.

До капіталізму такої проблеми не існувало, тому що була велика маса споживачів — дрібних товаровиробників. Але капіталізм руйнує дрібне виробництво, звужуючи тим самим внутрішній ринок. Він породжує загальне надвиробництво, а відтак і кризи. Отже, кризи у Сісмонді — це результат внутрішніх суперечностей

¹ Сісмонді С. Назв. тв., с. 38.

² Там само, с. 182.

капіталізму, результат загального надвиробництва і відповідно недоспоживання, а не диспропорцій в окремих галузях. Крім того, він трактує кризи капіталізму як перманентні, що взагалі унеможливають його розвиток. Як дрібнобуржуазний ідеолог Сісмонді звертається до урядів капіталістичних країн, щоб вони своєю владою «припинили розвиток капіталізму» і сприяли тим самим встановленню «загального добробуту й достатку» за умов дрібного виробництва.

Теорія відтворення Сісмонді має назву теорії «третьох осіб», оскільки капіталістичне виробництво для реалізації продукту не може обмежитись робітниками й капіталістами, а потребує ще й наявності дрібних виробників. Модифікований варіант цієї теорії розвиває Мальтус.

Ідеї Сісмонді хоч і не мали великого впливу на сучасників, проте сприяли певною мірою розвитку трьох напрямків економічної думки. Його симпатії до робітничого класу, критику капіталізму сприйняли представники соціалістичних учень, а ідеї щодо предмета й методу політичної економії — представники історичної школи. І нарешті, його заклик до втручання держави в економічне життя, критика ролі особистого інтересу як єдиної спонукальної сили економічного розвитку започаткували критичне ставлення до економічного лібералізму.

2. Економічна концепція П. Ж. Прудона

П'єр Жозеф Прудон (1809—1865) — народився у французькому місті Безансоні в сім'ї бідного пивовара. Учився в коледжі, працював робітником у друкарні, займався самоосвітою. 1840 р. видає в Парижі книжку «Що таке власність», в якій гостро критикує капіталізм і кидає виклик буржуазії, проголосивши своє знамените гасло «власність — це крадіжка». 1846 р. він видав книжку «Система економічних суперечностей або Філософія злиденності», на яку К. Маркс відповів своєю працею «Злиденність філософії».

У творі Прудона викладено систему його економічних поглядів, в основу яких узято було ідеї дрібнобуржуазного соціалізму. У наступних працях він розробляє проекти «реформування» капіталізму. Це реформування Прудон сподівається здійснити через викуп робітниками засобів виробництва в буржуазії, створення майстерень і підприємств на акціонерній основі, що в них робітники-акціонери будуть працювати й одержувати продукти за собівартістю.

1848 р. Прудона обрали членом Національних зборів від паризьких робітників. На розгляд зборів він вносить проект податкової реформи і створення «Народного банку», але проект не був прийня-

тий. 1849 р. Прудон сам зробив спробу втілити ідею створення «Народного банку» в життя через організацію акціонерного товариства, але вона виявилась безрезультатною (банк проіснував два місяці). Невдалою була і його діяльність як видавця газет. За досить гостру критику капіталізму Прудона двічі заарештовували.

Методології Прудона притаманний ідеалізм і суб'єктивізм. Економічні категорії він розглядає як втілення «абсолютного розуму», як вічні ідеї, відірвані від реальної дійсності. Намагаючись застосувати в дослідженні гегелівський діалектичний метод, Прудон обмежує його, по суті, намаганням виявити в категоріях і економічних процесах «добрі» і «погані» сторони. Отже, економічні категорії та економічні явища він розглядає не як єдність суперечностей, а як механічне поєднання протилежних властивостей. Керуючись таким підходом, Прудон уважав, що завжди можна зберегти добрі сторони й позбутись поганих. Це стосується як економічних категорій, так і капіталістичного виробництва в цілому.

Теорія цінності. Цінність Прудон розглядає як вічну абстрактну категорію, що є носієм двох абстрактних протилежних ідей: ідеї споживної цінності і ідеї мінової цінності. Між споживною цінністю і міноюю цінністю існує «антиномія» — протилежність. Споживна цінність виступає як втілення достатку, багатства, а мінова — як відображення винятковості.

Примиренням цих суперечливих сторін синтезом споживної й мінової цінностей у Прудона виступає конституційована або синтетична цінність. Вона встановлюється в обміні. Обмін, писав Прудон, об'єднує елементи багатства, створені різними галузями виробництва, в одне ціле. Саме обмін робить цінність конституційованою.

У процесі обміну, на ринку, відбувається своєрідний добір продуктів. Одні з них суспільство визнає за цінності і включає до складу суспільного багатства. Інші — ні. Створює й комбінує елементи багатства згідно із «законом пропорційності цінностей» лише праця. Виходячи з цього закону Прудон називає конституційовану синтетичну цінність пропорційною.

Отже, конституційована цінність, на думку Прудона, виникає в обміні та обов'язково реалізується на ринку. Вона є *конституційованою* тому, що передбачає злиття, комбінування окремих елементів багатства в одне ціле, *синтетичною* тому, що знімає протилежність споживної й мінової цінностей, *пропорційною*, оскільки виникає в результаті встановлення працею пропорцій, що в них відбувається комбінування елементів багатства.

Для подолання труднощів товарного виробництва (затоварювання, диспропорції тощо) потрібно, на думку Прудона, кожний товар наділити конституційованою цінністю, гарантувати його реалізацію. Своєю теорією конституційованої цінності Прудон намагається усу-

нути суперечності капіталістичного товарного виробництва, суперечність між товаром і грошима, надавши самому товару властивостей, притаманних грошам.

У теорії цінності Прудона важливим є те, що вона поєднує мінову концепцію цінності з трудовою концепцією і визнає два джерела цінності — обмін і працю.

Економічна програма Прудона. Як дрібнобуржуазний ідеолог Прудон зв'язував причини труднощів дрібного виробника з недоліками обміну, з проблемою збуту. Основною причиною зубожіння й несправедливості він оголошує обмін і гроші. І саме з цих позицій опрацьовує економічну програму реформування капіталізму через реформування обміну.

Прудон хоче зберегти товарне виробництво, в якому бачить вершину людської свободи й особистої незалежності. Він обстоює дрібну власність і передачу великих виробництв у власність їхніх колективів. Панування дрібних товаровиробників, на його думку, зумовить обмін продуктами праці за трудовим еквівалентом. Для сприяння дрібним виробникам у реалізації продукції Прудон пропонував і, як уже зазначалось, зробив спробу створити обмінний банк — «Народний банк». Банк приймав би від товаровиробників товари і видавав би їм трудові талони, «робочі гроші», які засвідчували б кількість праці, витраченої на виготовлення товару. За ці «робочі гроші» товаровиробник і одержував би в банку потрібні йому інші товари. Запровадженням «робочих грошей» замість реальних Прудон сподівався встановити в суспільстві рівність і справедливість, позбутися експлуатації, оскільки кожен одержував би стільки, скільки виробив сам, залишити «добрі» сторони товарного виробництва й ліквідувати «погані».

Ці дрібнобуржуазні ілюзії було породжено недостатнім розумінням Прудonom таких категорій, як гроші, товар, прибуток, капітал та й самої суті капіталістичного виробництва, з ідеєю реформування якого через обмін він виступав.

Капітал Прудон переважно трактує як гроші, вважаючи провідною його формою тільки капітал позичковий. Процент, на думку Прудона, — це та єдина форма, в якій втілено неоплачену працю робітника. Прибуток Прудон розглядає як різновид заробітної плати.

Оскільки економічною основою експлуатації у Прудона є процент, то зниження ставки процента «примусовими законами» і зведення її до нуля — це шлях до одержання робітниками повного продукту своєї праці. Керуючись такою логікою, він розвиває ідею «дарового кредиту». Виступаючи проти грошей, Прудон водночас пропонував надавати через банк робітникам і товаровиробникам безпроцентний кредит у грошовій формі. Надання «дарового креди-

ту» усуває можливість позичати гроші під проценти і тим самим, на думку Прудона, ліквідує експлуатацію.

Внаслідок такої реформи (надання всім і кожному «дарового кредиту») здійсниться не лише «злиття класів», бо залишатимуться лише трудящі, які обмінюватимуться продуктами відповідно до їхньої ціни, уряд теж стане непотрібним, оскільки буде гарантовано справедливість у процесі обміну, усі будуть рівними, і зникнуть джерела конфліктів.

Прудон є противником як буржуазної демократії і монархії, так і комунізму. Рушійною силою суспільства він вважає клас дрібних виробників, економічну основу якого становить дрібна власність і якому притаманна певна відокремленість, ізольованість. Його члени не повинні об'єднуватися в жодні державно-суспільні організації. Прудон взагалі виступає проти держави. Зв'язок між окремими господарствами має здійснюватись через обмін і взаємодопомогу.

Дрібнобуржуазний соціалізм Прудона мав значне поширення в другій половині XIX ст. в багатьох європейських країнах. Його ідеї сприйняли бакуністи, а згодом анархо-синдикалісти.

3. Економічні погляди К. Родбертуса

Карл Йоганн Родбертус-Ягцов (1805—1875) — німецький соціаліст. Після закінчення в 1827 р. Геттінгенського університету К. Родбертус служив певний час у судовому відомстві.

Родбертуса обирали членом парламенту, певний час він був міністром. Залишивши політичну арену, Родбертус присвятив себе дослідженню соціально-економічних проблем.

Основні праці Родбертуса: «До пізнання нашого державно-економічного стану» (1842), «Соціальні листи до Кірхмана» (1850—1851), а також низка статей, опублікованих у журналах і присвячених господарству стародавнього Риму. Після смерті Родбертуса було опубліковано його працю «Капітал» (четвертий соціальний лист) (1884).

Родбертус посідає своєрідне місце в історії економічної думки. Сприймаючи ідеї Сісмонді, критику ним капіталізму і нужденного становища робітничого класу, він виступає з проповіддю соціалістичних ідей. Проте його соціалізм, на відміну від марксистського, мирно співіснує з німецькою монархією. Він прихильник суто економічних форм боротьби, виступає проти політичних дій пролетаріату. Родбертус погоджується з тим, що можливості втілення ідей соціалізму на той час були надто обмеженими. Але це, на його думку, не стосується теорії. Тут не повинно бути компромісів. Саме тому він гостро критикує теоретичні засади так званого катедер-

соціалізму (німецької соціально-етичної школи) і разом з тим стає одним з основоположників теорії «державного соціалізму». Реформування суспільства він сподівався здійснити з допомогою зрівняльного розподілу. Захищаючи переважно інтереси дрібної буржуазії, він, проте, виступає за виплату робітникам повного продукту його праці. Еволюція капіталістичного виробництва, за Родбертусом, відбуватиметься через перетворення капіталістичної власності на трудову. Здійснити соціальні реформи має держава.

Теорія вартості. Родбертус стоїть на позиціях трудової теорії вартості, хоч розробка і формулювання її є в нього дещо специфічними.

Перший розділ його основної праці має такий заголовок: «Вартість усіх господарських благ визначається працею і тільки працею»¹. Розкриваючи зміст цієї тези, Родбертус передовсім зазначає, що до сфери господарства він відносить лише матеріальні блага. А з матеріальних благ лише ті є господарськими, що варті праці.

У своєму аналізі вартості він виділяє такі категорії: «уживаність», «речі, придатні для вжитку», «споживні цінності» і «блага».

«Уживаність» — це здатність речі бути засобом досягнення мети, задоволення потреби. Вона має об'єктивну основу. «Речі, придатні для вжитку» — ті, які мають названу об'єктивну здатність. Але не всі «речі, придатні для вжитку» є «споживними цінностями». «Споживної цінності» у Родбертуса набувають лише ті речі, що в них є потреба. «Цінність»² — писав він, — не є якістю речі, а становить той її статус, якого вона набуває завдяки потребі в її об'єктивних особливостях»³. Отже, «споживна цінність» у нього — категорія суб'єктивна. «Блага» — це речі, що мають споживну цінність і є результатом людської діяльності. Вартість благ, підкреслював Родбертус, визначається лише працею. Аналізуючи цю проблему, Родбертус ставить питання: чи включаються у вартість, крім праці, безпосередньо вкладеної у виробництво блага, також витрати матеріалу і знаряддя виробництва? Його відповідь є позитивною. Так, включаються, але теж як попередні витрати праці⁴.

Матеріал сам по собі не може бути віднесений до вартості блага. У вартість блага включається праця, витратами якої визначається вартість матеріалу. Праця, що визначає вартість знарядь виробництва, включається у вартість блага повністю або частково, залежно від міри їх використання.

¹ Родбертус-Ягецов. К познанию положения нашего народного хозяйства // Теория ценности. — Л., 1924. — С. 113.

² Цінність і споживну цінність Родбертус розглядає як однозначні поняття. Див.: Родбертус-Ягецов. Назв. тв., с. 113, 140.

³ Там само, с. 114.

⁴ Там само, с. 120—121.

Заслугою Родбертуса є те, що він визнає порівнювання цінностей, тобто визначення мінової цінності і самої цінності, її величини. Але, писав він: «...Порівняти кількість двох благ стосовно їхньої цінності — це ще не означає виміряти її»¹. Єдиною мірою цінності, підкреслює Родбертус, є праця². А одиницею її вимірювання є час.

Виходячи з трудової теорії вартості, Родбертус визнає за нетрудові доходи прибуток і земельну ренту. Їх він об'єднує в єдину категорію «ренти взагалі», яку визнає рівноцінною категорії додаткової вартості. Надаючи великого значення цій концепції, Родбертус навіть заявляв, що К. Маркс «украв» у нього теорію додаткової вартості, яку він (Родбертус) виклав і стисліше і зрозуміліше, ніж Маркс. Зазначаючи всю безпідставність такої заяви, Ф. Енгельс писав, що в Родбертуса «рента взагалі» становить просто суму земельної ренти і прибутку.

Земельна рента. Родбертус зробив певний внесок у розробку теорії земельної ренти. У його працях закладено основи теорії абсолютної ренти.

У Родбертуса середні ціни всіх товарів, як промислових, так і сільськогосподарських, збігаються з їхніми трудовими вартостями. Кількість додаткової вартості («ренти») в обох галузях пропорційна створеним у них сумах вартостей. Проте в сільському господарстві та сама сума вартостей, а отже й додаткової вартості, створюється меншим капіталом, ніж у промисловості, тому що тут немає сирого матеріалу, сировини. Норма прибутку визначається промисловістю. Через те в сільському господарстві виникає певний надлишок над прибутком, який і становить земельну ренту. Земельну ренту приносять усі ділянки землі. Отже, Родбертус поставив питання про існування ренти, яку Маркс назвав абсолютною. Що ж до диференційної ренти, то він її заперечував, хоч і визнавав, що різниця в продуктивності і розміщенні земельних ділянок збільшує ренту.

У трактуванні ренти в Родбертуса є певні суперечності. Не відповідає дійсності його твердження про те, що сировина відсутня в сільськогосподарському виробництві, насправді там теж використовуються насіння, добрива. Водночас сировина відсутня в деяких галузях промисловості, наприклад транспорті, але там не виникає земельної ренти.

Основою утворення земельної ренти Родбертус називає приватну власність на землю. Вона є нетрудовим доходом власника землі. А привласнюється земельна рента землевласниками на основі

¹ Родбертус-Ягцов. Назв. тв., с.150.

² Там само, с.158, 166.

«позитивного права» через постійний примус. Розробляючи теорію земельної ренти, Родбертус заперечував закон спадної родючості ґрунту.

Проблема розподілу. Розглядаючи суспільство як цілісний соціальний організм, утворений поділом праці, Родбертус наголошує на необхідності виконання суспільством певних соціальних функцій. Одна з найважливіших — це справедливий розподіл суспільного продукту. Справедливий розподіл він називає основною проблемою, яку має вирішувати наука. Під справедливим Родбертус розуміє такий розподіл, який забезпечує одержання кожним робітником повного продукту своєї праці. Він підкреслює, що лише робітник створює всі продукти. Власники землі й капіталу одержують частину продукту у вигляді процента й ренти. Отже, Родбертус виділяє дві сторони в розподілі багатства — економічну й соціальну. Економічна (через дію ринкових відносин) дає змогу власникам землі та капіталу привласнювати частину суспільного продукту. А соціальна — забирає в робітників частину створеного ними продукту, що є порушенням справедливого розподілу.

Оце чітке розмежування економічної і соціальної сторін розподілу багатства є величезною заслугою Родбертуса.

Не приділяючи особливої уваги з'ясуванню пропорцій, які складаються в процесі розподілу між факторами (послугами) виробництва, Родбертус основний наголос робить на проблемі пропорцій між трудовими й нетрудовими доходами в національному продукті. Він робить висновок, що частка робітників у національному продукті зменшується на користь капіталістів і землевласників.

Виходячи з цього, Родбертус визнає необхідність ліквідації приватної власності, що забезпечить, на його думку, ліквідацію нетрудових доходів. Але це справа далекого майбутнього. І Родбертус намагається знайти компроміс між сучасним йому капіталізмом і колективістським суспільством майбутнього. Цей компроміс він бачить у посиленні ролі держави в розподілі національного продукту.

4. Економічна програма Ф. Лассалья

Фердинанд Лассаль (1825—1864) — німецький соціаліст, що вважав себе учнем К. Маркса. 1848 року був заарештований за революційну агітацію. Після звільнення (1851) він припиняє свою пропагандистську діяльність і присвячує себе науковій роботі. 1862 року Лассаль повертається на політичну арену, створює «Загальний союз німецьких робітників» (1863—1875).

Ф. Енгельс писав про Лассалья як про надзвичайно талановиту й різнобічно освічену людину. Водночас він підкреслював, що Лас-

саль не був оригінальним мислителем, а запозичив ідеї соціалізму в К. Маркса і виклав їх відповідно до свого бачення.

Справді, у трактуванні соціалістичних ідей Лассаль наслідує Маркса. Проте він не теоретик, він більше практик, пропагандист. Лассаль веде інтенсивну соціалістичну агітацію, виступає на мітингах, виголошує палкі промови на захист трудящих, критикує уряд і буржуазну опозицію. Він закликає забезпечити панування в державі четвертого стану (трудящих), що породило б, на його думку, небачений в історії розквіт суспільства. Панування четвертого стану не означає загострення суперечностей між класами. Заклик до панування четвертого стану в Лассалья — це «заклик до примирення»¹.

Проте конкретних шляхів і методів досягнення такої мети Лассаль не бачив, а можливість втілення ідей соціалізму відкладав на далеке майбутнє. Саме тому Лассаль уважав не лише зайвим, а навіть небажаним використання соціалістичних гасел у поточній пропаганді. Безпосередні соціальні вимоги він зв'язує зі здобуттям загального виборчого права і створенням виробничих асоціацій.

Загальне виборче право має забезпечити реалізацію «істинної» мети держави. Лассаль виступає проти ідей економічного лібералізму. Він — прихильник втручання держави, саме на неї покладає він надії. Надаючи цій проблемі надзвичайно великої ваги, Лассаль протиставляє буржуазній концепції держави концепцію робітничого класу. Буржуазна концепція держави передбачає збереження свободи і власності багатіїв, що зумовлює посилення експлуатації слабого сильним. А справжня мета держави інша. «Мета держави, — писав Лассаль, — позитивно розвивати й невпинно вдосконалювати людську істоту; інакше кажучи, — здійснювати насправді призначення людини, тобто культуру, на яку людський рід здатний; мета держави — виховання і розвиток людства до свободи»². За допомогою загального виборчого права він сподівався включити робітників у законодавчі установи і тим самим наблизити реалізацію цієї мети³.

Із вирішенням згаданої проблеми тісно зв'язана й інша — створення виробничих асоціацій. Як теоретик соціалізму Лассаль засуджував тяжке, безправне становище робітників. Але пояснював його не соціально-економічними умовами, а дією так званого залізного закону заробітної плати. Суть закону, за Лассалем, полягає в тім, що робітник одержує лише мінімум засобів існування, а не повний продукт праці. «...Середній розмір заробітної плати, — пише він, — завжди зводиться до безумовно необхідного утримання, що визначається звичками народу, для підтримання життя і для розмножен-

¹ Лассаль Ф. Соч. — Т. I. — М., 1925. — С. 129.

² Там само.

³ Там само, с. 124.

ня»¹. На підтвердження свого висновку Лассаль посилається на Сміта, Рікардо, Сея, Мальтуса та ін.

Скасувати цей закон неможливо, але його можна нейтралізувати, «усунувши умови його дії». Нейтралізувати дію «залізного закону» Лассаль сподівався через перетворення робітників на підприємців організацією добровільних асоціацій. У таких асоціаціях робітники одночасно були б і підприємцями. Тим самим було б ліквідовано різницю між заробітною платою і прибутком, а винагорода робітника збільшилась би до повного продукту праці. Це, на думку Лассалья, і є шлях до мирного, законного і єдино можливого способу знищення експлуатації. «Найбільш мирним, — писав він, — найбільш законним, найбільш простим знищенням підприємницького зиску є організація робітничого стану за допомогою добровільних асоціацій у позицію свого власного підприємця, усунення цим єдиним способом того закону, який за теперішнього виробництва дає робітникам лише необхідне для життя як найману плату, а решту віддає підприємцеві, — ось єдино істинний, єдино життєвий, єдино такий, що відповідає справедливим домаганням робітничого стану, засіб поліпшити його становище»².

Капітал для утворення таких самоасоціацій має дати держава. Змусити державу це зробити можна лише за допомогою загального виборчого права.

Ідея утворення робітничих асоціацій не була новою. Лассаль, власне, копіював план «суспільних майстерень» Луї Блана. Значного поширення в Німеччині набрали різні форми кооперації відомого економіста Шульце-Деліча. 1849 року він створив велику кількість кредитних, споживчих, позичкових та інших кооперативів. Вони об'єднували переважно ремісників і не передбачали державної підтримки.

Лассаль не заперечував корисності кооперативів. Але він наголошував на необхідності проведення чіткої межі між інтересами найманих робітників, виробників матеріальних благ і, як він пише, «інтересами споживачів». У праці «Пан Бастія — Шульце-Деліч, або Капітал і Праця» Лассаль піддає гострій критиці економічну програму Шульце-Деліча і доводить тотожність його поглядів і поглядів Бастія, який виступав з ідеєю гармонії інтересів у буржуазному суспільстві. Капіталізму Лассаль протиставляє соціалізм, а виробничі асоціації розглядає як перехідну форму до майбутнього соціалістичного ладу. У майбутньому суспільстві засоби виробництва будуть спільними, спільною буде праця, а доходи розподілятимуться відповідно до трудового внеску кожного працівника³.

¹ Лассаль Ф. Соч., т. II, с. 59.

² Там само, с. 65.

³ Лассаль Ф. Соч., т. III, с. 166.

ЕКОНОМІЧНІ ВЧЕННЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ СОЦІАЛІСТІВ-УТОПІСТІВ

Економічна теорія — особлива форма переосмислення дійсності з метою її вдосконалення. Вона завжди виходила з того, що економічне життя суспільства є базовим щодо інших сторін суспільного буття і визначається певними умовами. Будь-які зміни у ньому мають свої межі, тому завданням економічної науки є встановлення основних закономірностей розвитку і напрямів та можливостей трансформацій в існуючих межах, тобто пізнання життя заради практичного використання його результатів.

Утопічні¹ ідеї — це втілення мрії про справедливе суспільство. Вони не базуються на пізнанні економічної дійсності, а змальовують уявну модель якогось «справедливого» суспільства майбутнього. Проте, описуючи цю модель, її автори не можуть ігнорувати економічний лад утопічного суспільства. Тому історія економічної думки була б неповною без розгляду історії утопій, тим більше, що деякі політичні, економічні, соціальні утопічні доктрини знайшли відображення в цілому ряді серйозних економічних учень, зокрема в марксистській теорії, реформістських програмах соціал-демократії, у сучасному неолібералізмові та інституціоналізмі.

1. Теоретичні джерела західноєвропейського утопічного соціалізму

Утопічні ідеї мають тисячолітню історію. У досить виразній формі вони представлені в релігійних ученнях, викладені Платоном у «Політейї» та «Законах», де він описує модель ідеальної держави, побудованої на суспільному інтересі та рівності. Ідеї християнського комунізму, заснованого на принципах рівності та суспільнокорисної праці, описано в новозавітній книжці «Діяння апостолів».

¹ «Утопія» — благодатне місце, що його ніде не існує («євтопія»: «єв» — благо, «топос» — місце).

У пізньому середньовіччі (XVI—XVIII ст.) в економічній думці Західної Європи відбуваються суттєві зміни, породжені розвитком мануфактурного виробництва. Великі географічні відкриття, пограбування колоній прискорили процес нагромадження капіталу, зумовили швидке соціальне розшарування суспільства. У цю добу особливо актуальними стають ідеї «справедливого» політичного, економічного та соціального устрою суспільства — соціалістичні утопії.

Одним з найвидатніших представників утопічного соціалізму був **Томас Мор** (1478—1532), видатний мислитель-гуманіст, політичний діяч Англії доби Тюдорів, що був страчений за опозицію абсолютизму. Син багатого судді і сам юрист за освітою, Мор обіймав високі державні посади, але співчував бідним і бачив недосконалість тогочасного суспільного устрою.

1516 року Мор опублікував свою знамениту книжку «Утопія», де виступив як один із перших критиків капіталізму. У процесах первісного нагромадження капіталу він бачив першооснову всіх суспільних суперечностей, майнової нерівності, виступав проти приватної власності.

Йому належить модель справедливого суспільства, побудованого на суспільній власності, зрівняльному розподілі благ за розумними потребами, планово-організований і обов'язковий для всіх праці, суспільному контролю, рівності. Управління в такому суспільстві здійснюється обраними народом представниками.

Ранні ідеї утопічного соціалізму поділяв італійський мислитель **Томмазо Кампанелла** (1568—1639), виходець із бідної селянської родини, монах-домініканець, один із лідерів боротьби за звільнення Італії від гніту іспанської монархії.

Кампанелла близько 30 років просидів у в'язниці, де й написав свій знаменитий твір «Місто Сонця» (1623). У ньому він пропонує проект ідеальної утопічної держави — Міста Сонця. В основі цієї держави він бачить загальнонародну власність на майно (крім індивідуального житла) та господарство натурального типу. Його суспільство — це конгломерат сільськогосподарських общин, до роботи в яких залучаються всі громадяни. Суспільно корисна праця є обов'язковою для всіх громадян, забезпечується їхньою високою свідомістю, не потребуючи додаткових стимулів. Саме завдяки цьому злидні буде переможено. Споживання в такій державі буде також суспільним, виходячи з потреб. Відносини між людьми ґрунтуватимуться на принципах дружби, взаєморозуміння, товариського співробітництва.

Ні Томас Мор, ні Томмазо Кампанелла не ставили собі завдання знайти шлях до побудови такого суспільства. Вони обмежувалися самим тільки описом утопічної держави з незвичайним устроєм, їхні утопії були більше політичними ніж економічними. Але обидва вони не бачили в «справедливому» суспільстві місця для приватної

власності, праця в ньому є загальнообов'язковою, а розподіл — зрівняльним.

В утопічних ідеях англійця **Джерарда Вінстенлі**, викладених ним у книзі «Закон Свободи» (друга половина XVI ст.), з'являються нові мотиви — ідеться про «принцип економічної свободи». Автор захищає приватну власність, уважаючи, що причиною негативних явищ у суспільстві є нееквівалентний обмін. Він пропонує позбутись торгівців, здійснюючи натуральний обмін і розподіл під контролем суспільства.

«Кодекс природи» **Мореллі** побудовано на ключовій доктрині насильства. Насильство має бути спрямоване проти приватної власності, економічних стимулів. Той, хто заважає знищенню приватної власності, сам має бути знищений. Створення «суспільства справедливості» деспотичним шляхом означає у Мореллі відновлення природного стану речей.

Утопічні ідеї тоді ж було апробовано на практиці, зокрема в **Парагваї** (XVII ст.) близько 30 років існувала **комуністична держава єзуїтів**, яка зрештою розпалася через відсутність стимулів до праці.

«Справедливе суспільство» різні автори бачили по-різному, але в цілому вже тоді окреслюються певні «обов'язкові» риси соціалістичного суспільства, які були розвинені згодом послідовниками утопій.

2. Утопічний соціалізм Сен-Сімона, Фур'є й Оуена

Розвиток капіталізму покликав до життя явища, що свідчили про недосконалість нового економічного устрою. Капіталізм і наслідки його панування в усіх сферах суспільного життя суворо критикували не тільки його противники, а й прихильники.

Так, Сімонді та Прудон, захисники дрібнотоварного виробництва, завершуючи свою політичну економію соціальними висновками, значно розширили межі, відведені цій науці основоположниками. Але, висуваючи на чільне місце проблему справедливого розподілу багатств, не торкалися приватної власності, визнавали її необхідною і законною.

Навпаки, усі комуністичні утопії, починаючи з Платона й Мора і закінчуючи відомими філософами XVIII ст. — Маблі, Мореллі, Годвіном, Кондорсе, Бабефом, базуються на критиці приватної власності. Але автори їх ставали на бік моралі, а не економіки, апелювали до свідомості правлячих класів, закликали їх удосконалити суспільство, зробити його справедливим та гуманним.

Одними з перших науково обґрунтованих соціалістичних доктрин, що базувались на критиці приватної власності, на концепції її

трансформації, були ідеї соціалістів-утопістів Сен-Сімона, Фур'є та Оуена.

По-новому зображаючи капіталізм і висвітлюючи його вади, утопісти привертали увагу до проблем, властивих капіталізму, що, у свою чергу, потребувало докорінного перегляду як методології політичної економії, так і відкритих нею законів.

Головною особливістю утопічного соціалізму було те, що його автори намагались вирішити проблеми побудови справедливого суспільства негайно, спираючись на тогочасні суспільні інституції — державу, науку, мораль, політику та тогочасну економічну базу. Вони вірили, що суспільство можна вдосконалити, впливаючи на людську свідомість, використавши силу держави.

Соціалісти-утопісти шукали виходу в просвітительстві: потрібно, щоб суспільство — а під суспільством вони розуміли найбільш освічену його частину — усвідомило, що капіталістичний лад суперечить людській природі.

Утопічний соціалізм з'являється майже одночасно в трьох формах, у трьох своїх різновидах: у Франції — сенсімонізм і фур'єризм, а в Англії — оуенізм.

3. Сен-Сімон, сенсімоністи й походження колективізму

Анрі Клод де Рубруа Сен-Сімон (1760—1825) — виходець з вищої французької аристократії, здобув прекрасну освіту, був великим землевласником. У віці шістнадцяти років бере участь у війні за американську незалежність. У роки революції відмовляється від дворянського звання і збагачується завдяки вдалій спекуляції на національному майні. Як політично неблагонадійного його було ув'язнено. Після звільнення з в'язниці він займається комерцією, подорожує, вивчає науки. У період з 1813 по 1825 рр. виходять найважливіші його праці: «Про промислову систему», «Про стару і нову політичну систему», «Катехизис промисловців», «Нове християнство». Їх написано під враженням від тих змін, які несло з собою народження нового капіталістичного індустріального ладу.

Теоретичні підходи Сен-Сімона до аналізу суспільства базувалися на історичному методі. Сен-Сімон, як і інші утопісти, вирішує питання докорінної перебудови суспільства, але щодо загальнотеоретичних поглядів він вимагає, щоб минуле людства і його сучасне вивчалось як єдиний безперервний процес прогресивного розвитку суспільства.

Сен-Сімон пише, що будь-який аналіз сучасного, узятий ізольовано, може призвести лише до дуже поверхових або навіть хибних

висновків, і якщо не вивчати минуле, то неможливо відрізнити соціальні елементи системи, яка має зникнути, від елементів тієї системи, яка повинна утвердитись.

За Сен-Симоном, суспільство, цілісна система політики, економіки і знання, у своєму історичному розвитку проходить три формації: рабовласницьку, феодальну та індустріальну. Кожна з них характеризується відповідним рівнем розвитку знань, політики та господарства, що, у свою чергу, проходять дві стадії: органічну, чи врівноважену, та критичну, коли попередню рівновагу порушено.

Економіка і політика, з одного боку, і знання — з іншого, розвиваються, на думку Сен-Симона, паралельно. Під час органічної стадії при владі перебуває клас, який відіграє найважливішу господарську роль у даний період, а в критичній стадії на економічну владу претендує інший клас, господарська функція якого зростає. Клас, що народжується, протистоїть тому, що вже існує. Проявом цього протистояння є політична боротьба, яка завершується виникненням нової формації.

Капіталістичне суспільство Сен-Сімон розглядає як проміжну стадію між феодалізмом та індустріалізмом. Капіталізм поєднує ознаки розкладу попереднього періоду та елементи нового — індустрію.

Характеристика капіталізму ґрунтується на аналізі його суперечностей, ролі приватної власності та індустрії, що народжувалась.

Головною вадою капіталістичної системи Сен-Сімон уважав ефемерність, у ній організуючої, об'єднуючої основи. Наслідком цього є те, що у виробництві панує приватна власність і породжувана нею анархія; економіку й політику відокремлено одну від одної, і обидві — від науки. За його визначенням, період, коли економіка й політика існують автономно, є перехідним. Саме тому капіталізм він відносить до критичного періоду, перехідного від органічного феодалізму до майбутньої органічної науково-індустріальної системи.

Трактування капіталістичного періоду в Сен-Симона безумовно відрізняється від того, що пропонувала сучасна йому школа економічного лібералізму. Він визнає дію природних економічних сил, але вважає, що саме вони і є причиною всіх пороків капіталізму, зумовлюють його майбутню руїнацію.

Буржуазне суспільство він критикує ще й за те, що в ньому індустрія не посіла відповідного місця. У капіталістичному середовищі вона стає такою самою причиною криз, як і приватна власність, сприяє розшаруванню суспільства на класи, яке з часом стає все глибшим.

Усе сучасне йому суспільство він поділяє в основному на два класи: на індустріалів (елемент майбутнього) і власників (непродуктивний клас, елемент феодалізму), між якими точиться боротьба за економічну владу. Цей антагонізм він часто формулює як антагонізм між власниками та трудящими, тобто між ледарями і трударями.

На думку Сен-Сімона, індустрія буде економічні передумови для формування нового суспільства: готує капітали до усупільнення, забезпечує високий рівень споживання, створює умови для об'єднання трудівників на новій, індустріальній основі, для розвитку науки. Необхідно лише сформувати відповідне соціально-політичне середовище, що привело б економіку, політику та науку у відповідність, і тоді капіталізм переросте в наступну стадію.

Економічний устрій суспільства індустріалів. Економічною формою нового суспільства, що вирішить проблему узгодження трьох складових суспільного розвитку, на думку Сен-Сімона стане асоціація.

Спираючись на історичний метод, Сен-Сімон указує, що прогресивний рух людства спрямований від більш дрібних асоціацій до більш великих: від родини до общини, від общини до нації, від нації до міжнародної згоди — це безперервний рух з відомим кінцевим пунктом — «всесвітня асоціація всіх людей на всій земній кулі і в усіх їхніх відносинах».

Формування асоціації відбуватиметься створенням промислових угруповань на базі існуючих капіталів та виробництв. Це буде об'єднання промисловців, торговців, банкірів, фермерів, робітників і вчених.

Сен-Сімон підкреслює, що «національну асоціацію» потрібно розглядати як «промислове підприємство», усі члени якого працюють задля однієї мети.

Сен-Сімон — натхненний пророк індустріалізму. Майбутнє суспільство базуватиметься на індустрії, яку Сен-Сімон розуміє широко. Індустріалом він називає кожного, хто не ухилятиметься від суспільно корисної праці у будь-якій сфері: виробництва, обігу чи розподілу. Праця є складовою суспільної індустрії. У цій системі немає місця лише для феодальних елементів і ледарів. Для Сен-Сімона індустріальна система — це не лише нові можливості виробництва, що згодом забезпечуватиме всі потреби, а й зміна соціального середовища, умови для формування якого підготувала ще капіталістична індустрія.

Завдяки асоціації **приватна власність трансформується в колективну**. Попервах Сен-Сімон не відмовляє асоціації в праві на приватну власність. Спочатку виробництво стане суспільним лише в межах асоціації, відносини між окремими асоціаціями будуватимуться на приватних засадах. Але в майбутньому, коли все суспільство стане єдиною асоціацією, він передбачає остаточне усупільнення, націоналізацію власності.

Асоціація змінить форму розподілу. Капітал, власність підприємця — члена асоціації, є основою функціонування індустріальної системи Сен-Сімона, служить її розвитку. На його думку, капітал має

таке саме право на винагороду, як і праця. *Прибуток* визначається як сукупний дохід, що розподіляється відповідно до праці і вкладеного капіталу. *Підприємець*, за Сен-Симоном, не тільки власник, а й керівник промислового підприємства, а отже, його доходи — природна винагорода за висококваліфіковану працю. *Справедливий розподіл* благ у майбутньому суспільстві Сен-Сімон розуміє не як зрівнялівку, а як розподіл за внеском у спільне виробництво, проте, частина отриманого прибутку в асоціації використовуватиметься для задоволення суспільних потреб. Коли асоціація набере планетарного масштабу, розподіл узагалі здійснюватиметься за потребами.

Асоціація ліквідує також і конкуренцію. Промисловістю керуватимуть з одного центру за одним планом, що його розроблятимуть учені.

Політичний устрій суспільства Сен-Сімон обмежує колективним управлінням асоціацією вповноваженими індустріалами. Виконавчу владу буде доручено палаті депутатів, її буде також наділено повноваженнями опрацьовувати закони, що стосуватимуться виключно проблем зростання добробуту країни.

Політика не зникне, а змінить свою сутність. Вона стане позитивною наукою про виробництво, тобто такою наукою, змістом якої буде дослідження найбільш сприятливих для розвитку виробництва умов.

Економічний уряд прийде на зміну політичному, відбуватиметься управління речами замість управління людьми. Як працею, так і капіталом розпоряджатиметься асоціація в особі створених нею колегій та рад. Керуватимуть асоціацією лише найбільш обдаровані й досвідчені вчені та підприємці. Перші розроблятимуть відповідні наукові настанови, а другі втілюватимуть ці настанови в життя.

Шляхи переходу до індустріального ладу.

Досягнення мети є, за Сен-Симоном, можливим лише тоді, коли за справу візьметься держава, і поряд із функцією організатора асоціацій виконуватиме також функцію духовного перевиховання членів суспільства, сприятиме відновленню суспільної моралі. Саме ідеї та доктрини мають стати вирішальними агентами соціальної трансформації.

Перевихований капіталіст-підприємець, усвідомивши, якої шкоди завдає суспільству приватний спосіб виробництва та розподілу, сам сформує, користуючись своїм капіталом, асоціацію, де власність і розподіл наберуть справедливих форм, перебуватимуть під контролем членів асоціації.

Отже, на думку Сен-Сімона, лише свідома діяльність забезпечує порядок і добробут суспільства.

Сен-Сімону пощастило зібрати навколо себе багатьох справді талановитих людей, які пропагували його ідеї. До його перших учнів належали Огюстен Тьєрі, який був його секретарем, брати Євге-

ній та Оленд Родрігеси. Згодом до них приєдналися Анфантен і Базар. Після смерті Сен-Сімона вони заснували газету «Виробник», щоб поширювати ідеї свого вчителя. Вони, також, стали засновниками свого роду наукового товариства. Базару, наприклад, доручили публічний виклад сенсімоністської доктрини в цілому лекційному курсі. Згодом ці лекції було опубліковано в двох томах під назвою «Виклад доктрини Сен-Сімона». Але це вже було соціальне вчення, яке дещо різнилося від доктрини Сен-Сімона.

Сен-Сімон не вимагав негайного скасування інституту власності, а його послідовники дотримувались поглядів Сімонді і Прудона, ототожнюючи приватну власність з крадіжкою, експлуатацією, несправедливістю. Причини криз та анархії вони пояснювали тим, що власність розпорошена, належить різним людям, що її господарями через успадкування можуть стати ті, хто не має найменшого уявлення про виробництво, потреби споживання і ресурси, про розподіл зрядь праці.

Використовуючи теорію вартості, сенсімоністи формують *теорію експлуатації*. Вони вважають, що в основі капіталістичного нагромадження лежить неоплачена частка праці найманих робітників, але розрізняють прибутки від праці підприємця і прибутки від власності. За підприємцем вони визнавали право тільки на той прибуток, що є результатом управлінської праці, інші його види, які отримують не зайняті у виробництві землевласники та капіталісти у вигляді ренти, розцінювали як частку, відібрану в тих, кого позбавлено засобів виробництва. Тому послідовники Сен-Сімона і пропонували реформувати приватну власність, побудувати економіку на засадах колективізму. Держава стає єдиним власником усіх зрядь праці, вона розподілятиме їх відповідно до суспільних потреб та інтересів. Уряд на зразок величезного центрального банку з численними філіями стане розпорядником усіх капіталів, постачаючи в найвіддаленіші місця необхідні засоби. Він також призначатиме здібних людей для управління капіталами і винагороджуватиме їх відповідно до їхньої праці.

Але це не означатиме, що власність зникне остаточно: навпаки, вона тільки змінить свої форми, стане організованою, колективною, забезпечуватиме інтереси виробництва й рівність. Право приватної власності поширюватиметься лише на предмети особистого споживання.

Шлях до колективізму сенсімоністи бачили у скасуванні закону про успадкування власності і поступовій передачі права на спадок державі. Промисловість також із рук приватних підприємців поступово має перейти у власність держави.

Рівність, якої вимагали сенсімоністи, вони бачили, головне, у розподілі за працею в інтересах розвитку суспільного виробництва.

Водночас сенсімоністи розуміли й необхідність суспільних фондів споживання, сподіваючись, що частину прибутку, яка має рентну природу, за соціалізму буде використано для задоволення «загальних потреб нового суспільства».

Сенсімоністи передбачали, що для розвитку соціалізму важливе значення матимуть великі централізовані банки, зростатиме роль кредиту й централізації підприємств як основи централізованого економічного керівництва з тим, щоб пристосувати виробництво до споживання, чого не може зробити конкуренція.

У вченні сенсімоністів закладено основи майже всіх конструктивних ідей соціалізму XIX ст.

На тлі розвитку ідей класичної політекономії доктрини Сен-Сімона і його послідовників стали альтернативним ученням, виводили предмет і метод дослідження за традиційно прийнятні межі.

Так, класики розрізняли політичну економію і науку про соціальний устрій суспільства. Приватну власність вони розглядали як об'єктивно визначене суспільне явище, що перебуває поза межами аналізу. Розподіл багатств вони не зв'язували з власністю, розуміючи його як поділ річного прибутку між факторами виробництва. Їх цікавило, як саме визначається рівень процента, ренти та заробітної плати.

У сенсімоністів проблема розподілу багатств полягає у визначенні ролі власності в цьому розподілі. Вони наголошували, що доходи в капіталістичному суспільстві залежать від того, як розподіляється між людьми приватна власність. Економісти-класики і сенсімоністи по-різному уявляли протилежність між суспільними і приватними інтересами. Класики протиставляли інтерес споживачів (загальний) інтересу виробників (приватний). Сенсімоністи (а за ними й усі соціалісти) протиставляють інтереси трудівників і ледарів (пізніше це буде конкретизовано — робітників та капіталістів, які живуть за рахунок трудящих).

Класики намагалися довести, що об'єктивні закони врівноважують економіку, наприклад, конкуренція обмежує економічний егоїзм і змушує його служити загальному інтересу. Сенсімоністи як засіб для об'єктивного примирення інтересів бачать свідоме координування діяльності, асоціацію суперечливих економічних сил.

Нетрадиційні підходи до аналізу дали змогу сенсімоністам досить докладно описати економічний лад майбутнього «справедливого» суспільства. Шляхом до його побудови вони вважали моральне виховання. Водночас прихильники сенсімонізму були дуже активними підприємцями у фінансовій та промисловій сферах, відігравали провідну роль в економічному управлінні Францією. Брати Перейр заснували *Credit mobilier*, прототип сучасних великих фінансових товариств. Анфантен був ініціатором створення континен-

тальних залізничних ліній, заснував товариство для спорудження Суецького каналу. Мішель Шевальє захищав інтереси буржуазної держави у сфері міжнародних відносин.

4. Соціалісти-асоціаціоністи Шарль Фур'є і Роберт Оуен

Шарль Фур'є (1772—1837) народився в Безансоні в купецькій родині. Фур'є, як і його батько, був купцем, торгував у Ліоні колоніальними товарами. За часів Великої французької революції Фур'є втратив своє майно і найнявся до іншого торговця.

Над своєю системою Фур'є почав працювати з 1799 р., але основна його праця «Теорія чотирьох рухів і загальних доль» з'явилася лише в 1808 р. 1828 року вийшов «Трактат про домашню і землеробську асоціації» (у другому виданні 1838 р. — «Теорія всесвітньої єдності»). 1828 року — «Новий промисловий і суспільний світ», 1835 — двотомна збірка статей «Фальшива промисловість, роздроблена, відразлива, брехлива, і протиотрута — промисловість природна, злагоджена, приваблива», в якому відображено основні його економічні погляди.

Основним змістом його праць є ідея соціальної гармонії, що можлива лише в суспільстві, побудованому на засадах справедливості й рівності. Він негативно ставився до революцій, які «грабують багатих, щоб збагатити інтриганів», але, на його думку, капіталізм, в основу якого покладено приватну власність, що породжує конкуренцію, анархію і соціальну нерівність, потребує обов'язкового реформування.

Вихід він бачить у запровадженні суспільної власності на засоби виробництва.

Метод дослідження. Концепція Фур'є — двоїста. З одного боку, він виходить у своїх концепціях з нібито постійної і незмінної «природи людини». З іншого — погляди Фур'є пройняті історизмом ще більше, ніж погляди Сен-Сімона: в доктрині Фур'є ідея розвитку суспільства і генетичного прогресу його форм займає одне з ключових місць. Сен-Сімон поділяє історію суспільства на органічний та критичний періоди, Фур'є йде далі: для нього капіталізм — лише одна з численних і аж ніяк не остання фаза, з тих, що їх пройшло людство на своєму довгому історичному шляху.

За основу періодизації історичного розвитку Фур'є бере рівень розвитку промисловості. Він пропонує схему, що, на його погляд, досить точно відображає економічний розвиток людства. Увесь попередній хід історії людського суспільства він поділяє на чотири стадії розвитку: дикість, патріархат, варварство і цивілізацію.

Періоди, що передували індустрії	1. Первісний, що називається Едемом 2. Дикість або інертність
Промисловість роздроблена, відразлива	3. Патріархат, дрібна індустрія 4. Варварство, середня індустрія 5. Цивілізація, велика індустрія
Промисловість суспільна, приваблива	6. Гарантизм, напівасоціація 7. Соціантизм, проста асоціація 8. Гармонізм, складна асоціація

Оригінальним є вчення Фур'є про змішані періоди, названі ним «гібридами». Гібриди утворюються в результаті впливу народів більш високої культури на народи, що стоять на нижчому щаблі розвитку. Фур'є ілюструє це на прикладі Оттоманської імперії, яка багато запозичила в європейців, але водночас зберегла чимало свого, самобутнього.

Однак не всі гібриди, за Фур'є, є позитивними, часто вплив народів більш високої культури на народи нижчої культури буває для останніх глибоко шкідливим і навіть згубним. Він полемізує із захисниками колоніальної політики і вказує на «порочне коло» нездоланних і вічно відновлюваних суперечностей, що ним рухається суспільство, завжди досягаючи результатів, протилежних тим, яких воно прагне.

Спираючись на історичний метод дослідження, *Фур'є робить висновок, що в кожному суспільстві існують (у більшій або меншій мірі) риси, запозичені з минулих або майбутніх періодів. Тому, комбінуючи їх, можна свідомо формувати суспільство.*

Іншим наріжним камнем його соціальної концепції є вчення про природу людини, яке Фур'є виклав у так званій теорії пристрастей. Пристрасті перебувають у певній відповідності між собою, у певній гармонії. Але в цивілізованому (капіталістичному) суспільстві пристрасті діють хаотично і вносять до нього безладдя. Природний порядок має постати в майбутньому і буде можливим лише тоді, коли на зміну цивілізації прийде новий, гармонічний суспільний лад.

Із самої природи людини випливає потреба у знищенні конкуренції і налагодженні організованого виробництва, бо тільки тоді пристрасті стануть силою, що цементує й регулює всю суспільну діяльність. Тільки цей лад зможе зробити працю привабливою.

Приваблива праця — основа системи Фур'є. У так званих цивілізованих суспільствах, так само як і у варварських чи рабовласницьких, праця залишається відразливою. Людина працює лише через примус, намагання задовольнити власні інтереси або через загрозу бідності. Фур'є вважає ворожим природі людини суспільний стан, який примушує її працювати. За наявності забезпеченого кожному

мінімуму засобів до існування праця втрачає свій примусовий характер. Асоціаційване виробництво з високим рівнем поділу праці дасть змогу кожному знайти собі місце за здібностями.

Фур'є стверджує, що асоціації — єдиний суспільний лад, для якого із самого початку створено людину.

Користуючись своїм методом, Фур'є доводить, що необхідно і можливо створити суспільні відносини, які відповідатимуть вимогам людської природи, тобто встановити соціальну гармонію. Людина за своєю природою завжди готова до цього, необхідно лише організувати її.

Характеристика капіталізму. Капіталізм разом з патріархатом і варварством Фур'є відносить до тієї епохи, промисловість якої характеризується як ворожа людині.

Досліджуючи капіталізм, Фур'є часто звертається до сфери обігу. Якщо меркантилісти джерело збагачення бачили в обігу, в торгівлі, то Фур'є схильний бачити в торгівлі джерело всіх пороків суспільства. На його думку, торговельний капітал — це провідна форма капіталу. Суть суперечностей третьої фази цивілізації — капіталізму, полягає у боротьбі між виробниками і торговцями. Фур'є об'єднує фабрикантів і робітників в один клас, оскільки вони є об'єктом експлуатації агентів обігу, тобто торговців та банкірів.

Характеризуючи цивілізацію, Фур'є наголошує на ролі виробництва. Він вважає, що його роздробленість зумовлена формою власності, і, у свою чергу, є причиною панування торгівлі. Під роздробленістю він розуміє не дрібномасштабне виробництво, а навпаки, капіталістичний спосіб виробництва, за якого відбувається розпорошення суспільного виробництва між окремими особами. Саме з цього він робить висновок про неминучість анархії, криз, безробіття.

Капіталістична індустріалізація, на думку Фур'є, поглиблює антагонізм між інтересами індивідуума й колективу. Індустрію капіталістичного суспільства він називає «антисоціальною», тобто такою, що не приносить користі суспільству. Вона є результатом вільної конкуренції і причиною монополізації. Монополізація виробництва, у свою чергу, призводить до дальшого розшарування суспільства, зuboжіння більшості населення, економічних криз.

Фур'є формулює цілком логічне для свого часу вчення про концентрацію та централізацію виробництва, стверджуючи, що третя фаза цивілізації розвивається через витискання дрібних і середніх підприємств великими й найбільшими, а також через злиття капіталів унаслідок організації акціонерних товариств. Він робить висновок, що розвиток концентрації і централізації призведе до нової фази, яку він називає «промисловим або торговельним феодалізмом», тобто до панування об'єданого фінансового капіталу над усім су-

спільством. Тим самим формуються передумови трансформації суспільства, його корпоратизація, що забезпечує підстави для усупільнення власності, виникнення асоціацій. Загибель капіталістичної цивілізації Фур'є розглядає як невідворотний наслідок дії закону соціального прогресу.

Майбутній суспільний лад. Сам Фур'є головним здобутком свого творчого життя вважав відкриття нової форми організації суспільства — асоціації, яку він називав Соціальною Гармонією.

Первинною господарською одиницею асоціації, за Фур'є, є фаланга. Для неї характерні суспільна форма виробництва на підставі спільної власності та розподіл відповідно до внеску кожного у виробництво. Фаланга займає площу близько однієї квадратної милі і складається приблизно з 1500 осіб. Господарською основою фаланги є агровиробництво в різних його видах, з особливим ухилом у бік землеробства і садівництва. Різні види промисловості є лише підсобними промислами для сільського господарства.

Проте фаланга Фур'є — це не просто кооперація, яка передбачає поділ праці і спеціалізацію. Це щось на зразок акціонерного товариства, але частину витрат фаланги становлять витрати на суспільні потреби — виховання дітей, утримання дитячих дошкільних закладів та шкіл.

Отже, господарську систему нового суспільства він бачив як сукупність окремих, економічно відособлених одиниць — фаланг, хоча й підкреслював, що для загальносуспільних великомасштабних робіт будуть створюватись міжфалангові «промислові армії».

Економічною основою майбутнього ладу Фур'є вважає суспільну власність на засоби виробництва, але трактує її досить оригінально. Державними засадами організації суспільства він поступається на користь об'єднань, що перебуватимуть між собою у товарних відносинах. Власність усупільнюється не державою, а окремими товариствами — фалангами, які і стають реальними власниками. Але і в фалангах Фур'є *зберігається приватна власність*. Вона визначає пропорції розподілу продукту, хоч і не впливає на виробництво, що функціонує в суспільній формі. Хазяїном виробництва є весь колектив фаланги, він управляє виробництвом, планує спільну діяльність.

Розподіл здійснюється відповідно до внеску кожного, кожен отримує свою частку прибутків на зразок того, як це робиться в акціонерному товаристві. Капіталіст отримує винагороду за капітал, утілений в акціях. Фур'є впевнений, що продуктивність праці в асоціації буде настільки високою, що кожен матиме заощадження, які будуть інвестовані, а отже, даватимуть право на отримання прибутку. Відтак власниками у фаланзі будуть не тільки багаті, власність матимуть усі.

Але розмір доходів визначатиметься не лише часткою майна індивіда у спільній власності, а й кількістю витраченої ним праці, його здібностями й талантом. У Фур'є розподіл прибутку відбувається за капіталом, працею і талантом. Таке трактування розподілу має особливий зміст: намагаючись обґрунтувати свій підхід до проблеми справедливого розподілу, Фур'є залучає до цього фактори виробництва. Визначивши пропорції розподілу продукту у співвідношенні 5 : 4 : 3 (відповідно до часток праці, капіталу й таланту у виробництві), Фур'є тим самим дає суспільну оцінку значущості кожного з цих факторів.

Найманих робітників у фаланзі не буде, тому не буде й заробітної плати. Фур'є припускав, що якщо й не всі, то переважна маса членів фаланги матиме частку в прибутку, котра визначатиметься водночас і працею, і капіталом, і талантом (знаннями). Крім того, частина спільного прибутку відраховуватиметься у фонди суспільного споживання, забезпечуючи гарантований рівень доходів.

Справедливий розподіл зробить працю привабливою для всіх.

Фур'є твердо переконаний у перевагах вільної праці. Він доводить, що продуктивність її буде невимірно вищою, і що в асоціації буде повністю знищено бідність. У фалангах використовуватимуться не лише матеріальні стимули до праці, а й моральні, організовуватимуться змагання. Завдяки свідомості і високому рівню продуктивності праці, на думку Фур'є, буде досягнуто суспільної рівності, яку він розуміє як рівність стосовно засобів виробництва.

Шляхи переходу до нового суспільного ладу. Основною рушійною й організуючою силою суспільства Фур'є вважає сильну владу, яку на період формування нового суспільства буде, на його думку, репрезентувати держава. Саме держава примусить робітників і капіталістів до спільних дій із трансформування суспільства, сприятиме організації фаланг. Спрямовуюча роль держави з остаточним формуванням фаланг поступово відіме, але сильна влада в фалангах зберігатиметься.

Кошти на формування фаланг дадуть капіталісти—акціонери фаланг.

На думку Фур'є, з часом усе світове господарство перетвориться на систему фаланг.

Фур'є не бачив можливості одразу побудувати Світ Гармонії. Він передбачав існування перехідного періоду, який називав гарантизмом, коли кожному гарантуватиметься прожитковий мінімум, незалежність та комфорт, тобто майже все, що становить предмет турбот робітничого законодавства.

Фаланга Фур'є — це сприятливе середовище, де люди зможуть мати всі умови для праці й усебічного розвитку. Саме тому, що вона не дотримується комуністичних принципів, крім одного — суспіль-

ного споживання, — вона може стати прийнятною для всіх господарською формою.

Програма, що мала на меті не експропріацію власності, а її кооперування як форму усупільнення і знищення найманої праці, не боротьбу класів, а асоціацію таланту, праці й капіталу, яка проповідувала примирення антагоністичних інтересів капіталіста та робітника, виробника і споживача, кредитора і боржника, поєднуючи їх в одній особі, — така програма й справді привертала увагу багатьох сучасників Фур'є.

Серед учнів і послідовників Фур'є найбільш відомі Консідеран і Годен.

Віктор Консідеран був одним з найпалкіших пропагандистів фур'єризму і в своїй «Соціальній доктрині» дав найліпший виклад цієї системи. Він навіть робив спроби реалізувати її на практиці в Америці. Під час революції 1848 р. виступив з гаслом, що певною мірою передає суть фур'єризму — «право на працю» як «справедлива й необхідна компенсація за право власності».

Андре Годен відомий завдяки практичному втіленню ним ідеї Фур'є в житті — створенню знаменитого фамілістера — промислового закладу, в якому робітники брали колективну участь не тільки у виробництві, а й у розподілі прибутків. На кошти фамілістера було збудовано кілька великих житлових будинків для робітників, школи, притулки для бідних, навіть театр і кооперативні магазини.

Теорія Фур'є колись мала багато прихильників, вона і дотепер позначається на різноманітних солідаристських реформістських моделах суспільства.

Роберт Оуен (1771 — 1858) народився в родині дрібного ремісника, у невеликому англійському містечку Ньютаун. Після закінчення початкової школи, у семирічному віці, стає помічником учителя, репетитором, пише проповіді на релігійні теми, заживши собі слави «маленького священика». У 9 років починає працювати в торгівлі, де протягом восьми років проходить шлях від продавця до менеджера великого торгового центру. Згодом він відкриває прядильну фабрику, де виявляє неабиякі організаторські здібності. 1794 р. Оуен стає акціонером компанії «Чарльстон Твіст і К°», яку було засновано найстарішими лондонськими й манчестерськими фірмами, і очолює правління товариства.

1800 р. Оуен купує на кордоні Шотландії й Англії фабричне селище Ленарк з чотирма прядильними фабриками і створює зразкову колонію, завдяки якій стає відомим у всьому світі. Діяльність Оуена в Нью-Ленарку поділяється на два періоди: організація зразкового промислового товариства — колонії високої культури й високого рівня продуктивності праці та суспільно-реформаторська діяльність, коли він намагався її успіхи поширити на все суспільство. Другий

період був невдалим, і 1824 р. Оуен від'їздить до США, щоб там реалізувати свій план кооперативної громади. З цією метою 1825 р. він купує 30 тис. акрів землі разом з будівлями і засновує сільсько-господарське товариство «Нью Гармонія». Воно проіснувало лише три роки.

Після повернення до Англії Оуен знову займається суспільно-реформаторською діяльністю, сподіваючись уже не на урядові кола, а на профспілковий рух. Тред-юніони він пропонує перетворити на об'єднання виробників для організації кооперативних громад, розробляє плани організації «Великої національної об'єднаної спілки виробництв» і «Банку справедливого обміну», що, на його думку, могло б стати вирішальним кроком до реорганізації суспільства.

У жовтні 1832 р. в Лондоні починає функціонувати оуенівський «Національний банк справедливого обміну праці», а 1833 р. в Бірмінгемі його філія, які користувались успіхом доти, доки їхньою діяльністю керував сам Оуен. Через два роки після того як Оуен відійшов від справ, Банк зазнав краху. 1834 р. був переломним пунктом у житті, діяльності та творчості Оуена. Хоч він прожив іще 24 роки, однак тримався осторонь не тільки від робітничого руху, а й від широких соціальних рухів узагалі. Поступово оуенізм перетворився на суто теоретичне вчення.

Основні праці Оуена: «Про формування людського характеру» (1813), «Доповідь графству Ленарк» (1820), «Зауваження про вплив промислової системи» (1815), «Виклад раціональної системи суспільства» (1830). Він є автором проекту Фабричного закону, а після 1834 р. починає видавати журнал, в якому пропагує євангелістське вчення та пише праці на теми моралі, з яких головною є «Новий моральний світ» (1845).

Роберт Оуен був одночасно і теоретиком, і практиком. Він виступав за створення нового суспільства за допомогою просвітительства й законодавства.

В основу його програми покладено теоретичну систему, провідною ідеєю якої є *формування соціального середовища, сприятливого для ефективної праці та всебічного розвитку людини*. Оуен проголошує, що людина — продукт середовища і що змінити її можна, лише змінивши середовище, в якому вона існує. Це одна з головних ідей теорії та практики Оуена.

Під середовищем він розуміє суспільно-економічні відносини, що впливають на поведінку людини. *Основними складовими суспільного середовища*, за Оуеном, є інституціональні (ідеологія, мораль, право, освіта) та економічні компоненти. Він вважає, що функції з формування нового середовища має взяти на себе держава, силою своєї влади спонукаючи до створення прогресивних інституціональних і економічних форм.

Оуен запевняє, що за допомогою виховання та законодавства, яке відповідає названим ним принципам, можна створити нове суспільство, позбавлене будь-яких проблем. З цією метою з власної ініціативи він створює спілки банкірів та підприємців, проводить з ними «виховну роботу», закликаючи до свідомої перебудови соціального середовища, але, звичайно, зазнає тільки поразки.

У поняття соціального середовища він включає й економічні основи організації суспільного виробництва. Оуен стверджує, що для перебудови економічного середовища потрібно насамперед знищити приватну власність і прибуток, забезпечити еквівалентний обмін товарами за їхньою вартістю, замінити гроші «бонами праці», що стануть справжнім еквівалентом цінності.

Оуен намагається теоретично обґрунтувати структуру прогресивної економічної системи майбутнього. Він виходить з аналізу суперечностей господарської системи капіталізму і, слухно (в цілому) визначивши їхню природу, наголошує, що формування нового економічного середовища полягає в тім, щоб позбутись цих суперечностей, ліквідувавши їхню основу — приватну власність.

Характеристика капіталізму. Вихідним пунктом аналізу капіталізму для Оуена була англійська фабрична система, що утворилась у результаті промислового перевороту. Він уважав її досить досконалою і такою, що могла б існувати автономно, поза існуючою системою економічних відносин, бо вона створює належні умови для раціональної організації праці, високого рівня її продуктивності і формування свідомого ставлення до неї.

Капіталістичне середовище перешкоджає раціональному поєднанню виробників та засобів виробництва в межах фабричної системи, раціональному розподілу факторів виробництва та продуктів праці.

Критикуючи капіталізм, Оуен характеризує його як нераціональну систему, що породжує суперечності, злидні, нові форми рабства та війни.

Причиною недоліків капіталізму він вважає приватну власність, релігію та шлюб, освячений церквою.

Оуен виступає проти будь-яких форм приватної власності, оскільки бачить у ній першопричину всіх проблем капіталізму — криз, безробіття та злиднів.

Приватна власність зумовлює приватнокапіталістичну форму розподілу, що уособлюється в праві власника визначати рівень прибутків і тим самим підривати основи матеріальних стимулів до праці. Оуен доводить це, посиляючись на дію закону вартості.

Оуен визначає вартість по-рікардіанському, тобто працею, витраченою на виробництво товару, а не тією працею, що купується на товар. Він заперечує думку Сміта, що з нагромадженням капіталу і приватної власності на землю продукт праці розподіляється між

трьома класами суспільства, а тому вартість визначається доходами. Оуен погоджується зі Смітом, що закон вартості за капіталізму порушується, але не вважає такі порушення нормальними. На думку Оуена, їхнім наслідком є швидке розшарування суспільства та зниження «ціни праці», що зменшує купівельну спроможність робітників і змушує ринок збуту. У «Доповіді графству Ленарк» він пише, що сучасний устрій суспільства не дає робітникові належної винагороди за його працю і внаслідок цього всі ринки виявляються недостатніми. Звідси випливає і невідповідність між пропозицією та попитом.

Оуен один із перших зробив соціалістичні висновки з рикардіанської теорії вартості. Для Оуена конкуренція і прибуток є двома сторонами того самого явища — виробництва, приватного за характером. Капіталізм базується на прагненні отримання прибутку. **Прибуток** Оуен трактує як результат несправедливого обміну, додаток до ціни. Він є причиною економічних криз надвиробництва, або, скоріше, недоспоживання, оскільки через нього робітник не може придбати продукт власної праці і, отже, спожити еквівалент того, що виробив. Оуен вимагав ліквідації нетрудових прибутків.

Гроші є другим недоліком капіталізму, вони спотворюють обмін і розподіл. Оуен твердить, що гроші є знаряддям прибутку. Завдяки грошам прагнення прибутку підкоряє собі обмін, і аномальний продаж товару за ціною вищою ніж його вартість стає можливим. Тому потрібно ліквідувати гроші.

У поясненні криз Оуен виходив також з індустріалізації виробництва: машинне виробництво сприяє розширенню пропозиції, але породжує безробіття і скорочення попиту. Оуен стверджував, що нова промислова система може існувати і без капіталістів. На підставі рівня розвитку техніки після промислової революції він робив висновок про те, що можна створити таку досконалу організацію виробництва й розподілу, яка б не зазнавала криз.

Релігію Оуен вважає третім недоліком існуючого суспільного ладу, оскільки вона не виконує функцій виховання нової людини, суперечить принципам суспільної справедливості, закріплює нерівність як моральний закон. Шлюб, освячений церквою, — одна з форм рабства, причому постійного, оскільки його не можна скасувати в межах релігійного законодавства. Він посягає на свободу особистості, суперечить людській природі.

Оуен вказує на скороминущий характер капіталізму. Він розуміє, що в межах капіталістичної системи вирішення цих проблем неможливе, але вважає, що шлях до трансформування капіталізму в соціалістичне суспільство полягає у свідомому створенні умов, за яких вартість і справді визначалася б витраченою працею, гроші були б непотрібні, а машина служила б людині.

Шляхи реформування капіталізму. Створення соціального середовища — провідна ідея усіх практичних заходів Оуена. Сприяння у здійсненні цієї ідеї він очікував то від хазяїв, то від держави, то від кооперації. Виховання через асоціацію, що об'єднується на підставі економічного кооперування праці, рівноправної участі у виробництві й розподілі, Оуен оголосив наріжним каменем своєї доктрини.

Оуен-реформатор. На фабриці Оуена (Нью-Ленарк) було створено майже всі інститути соціалістичного суспільства: житло для робітників, дитсадки, ідальні, фабрично-заводські крамниці, ощадні каси і т. п.

Крім того, він на півстоліття випередив фабричне законодавство: зменшив тривалість робочого дня для дорослих із 17 до 10 годин, заборонив працю дітей до 10 років і створив для них світські школи, відмовився від системи штрафів.

Оуен, працюючи в графстві Ленарк, спромігся на практиці поліпшити організацію виробництва, підвищити трудову дисципліну та продуктивність праці, поліпшити умови праці, життя й побуту робітників, створити висококультурне середовище у межах окремого фабричного селища.

Успіхи, яких він досяг у Ленарку, Оуен мріяв поширити на все суспільство. Він починає розробляти програми реформування капіталізму, ініціює і бере участь у розробці фабричного законодавства (щоправда, коли 1819 р. з'явився так званий фабричний білль, Оуен відмовився від авторства, бо білль занадто спотворював його ідеї).

Оуен опрацював також цікавий план ліквідації безробіття, з допомогою організації «кооперативних селищ» для безробітних. Кожне селище мало бути самостійною господарською одиницею і виробляти все для задоволення власних потреб, і лише надлишки виробленого можна було продати. Селища функціонували б за принципами господарського та комерційного розрахунків. Створення таких селищ мало зробити, на його думку, зайвим податок на користь бідних.

Цей план знаменував перехід Оуена з позицій реформатора фабричної системи на позиції пропагандиста ідей соціалізму та кооперації.

Однак економічна програма Оуена не знайшла підтримки правлячих кіл.

Другу спробу реформування суспільства Оуен зробив після повернення зі США.

Необхідні умови для неспотвореної грошима дії закону вартості він сподівався створити, організувавши «Велику національну об'єднану спілку виробництв» (виробнича кооперація) та «Банк справедливого обміну» (кооперація зі збуту й обміну продукції). Ці дві організації — а вони, за задумом Оуена, становили одне ціле — мали були забезпечити обмін за законом вартості.

В основу обміну покладалися так звані трудові гроші, тобто бони, що відображатимуть реальні витрати праці на виробництво товару і, відповідно, знищуватимуть можливість одержання будь-якого прибутку. На практиці це виглядало б так, що кожний, хто має товар, несе його в Банк обміну і після оцінювання експертами отримує бони, із зазначенням, скільки трудових годин витрачено на виробництво даного товару. Власник бонів міг отримати в банку будь-який інший товар, на виробництво якого витрачено стільки ж трудових годин.

Оуен має на увазі безпосередньо усуспільнену працю, тобто форму виробництва, протилежну товарній. Робочі бони лише констатували факт індивідуальної участі виробника в загальній праці і його частку в суспільному продукті, не спотворюючи економічних відносин.

Створений 1832 р. в Лондоні банк спочатку користувався успіхом, його «трудоі гроші» охоче приймали і приватні торговці. «Трудові (робочі) гроші» стали навіть предметом спекуляції.

Але в банк можна було здати товари, що не користувались попитом, не знаходили збуту, і отримати необхідні. Крім того, банк існував за принципами товарного обміну, а «трудоі гроші» виконували функції звичайних грошей. Тому ця ідея зазнала поразки. Через два роки банк припинив існування. Невдалою виявилась і ідея «Великої національної спілки виробництв», яка разом зі згаданим банком мала була утворювати одне ціле.

Комуністичне суспільство — головна мета теоретичної системи Оуена. Реорганізацію всього суспільства на комуністичних засадах він уявляв як створення окремих громад. На відміну від Фур'є, Оуен не визнає приватної власності взагалі. Тому в громадах немає місця капіталістам та капіталістичному прибутку. Не передбачено також винагороди за здібності й талант. Усі спільно працюють і всі спільно користуються результатами своєї праці.

Господарською основою перших кооперативних громад мало стати землеробство. Оуен розумів, що з промисловості не можна починати реформаторську діяльність, оскільки вона працює на великі ринки й цілком від них залежить: ізолювати її від ринків — значить знищити. Інша річ землеробство. Хоча й воно залежить від ринків, однак забезпечує значно більше передумов для створення замкнутих, незалежних від ринку господарських одиниць, що могли б наочно довести можливість побудови комуністичного суспільства.

Аграрні кооперативні громади були для Оуена не ідеалом і не кінцевою метою, а тільки початком комуністичного перетворення суспільства. Лише з часом його громада мала стати прообразом комуністичного суспільства, де існували б суспільна власність на засоби виробництва, свідоме ставлення до праці, розподіл за потребами, високий рівень освіти, моралі і культури.

Коли громада «Нью-Гармонія» зазнала краху, проіснувавши всього три роки, Оуен зрозумів, що суспільство не готове до глибоких перетворень, і обмежився організацією асоціацій, але своїх утопій не зрікся.

Оуен не залишив школи у прямому розумінні цього слова. Але в нього було кілька учнів, які прагнули втілити у життя його теорії. Найвідоміший з них — **Вільсон Томпсон**, котрий у праці «Дослідження найсприятливіших для щастя людини принципів розподілу багатства» (1824) глибше, ніж Оуен, обґрунтував думку про те, що робітник не отримує повного продукту своєї праці, підготувавши ґрунт для формулювання теорій «додаткової вартості» і «неоплаченої праці». Він не проповідував експропріації приватної власності, а лише пропагував організацію нових форм підприємств, що в них робітник міг би залишати собі весь продукт власної праці. Такою формою організації він уважав кооперативи.

Водночас ідеї Оуена та його діяльність справили величезний вплив на суспільну думку. Як у Лондоні, так і в провінціях виникла ціла низка товариств, організованих за принципами Оуена. 1827 р. було створено «Асоціацію фонду» з метою зібрати капітал для створення кооперативної громади в околицях Лондона, виникло також кооперативне товариство обміну — прообраз майбутнього «Банку справедливого обміну». У 1830 р. в різних частинах Англії існувало вже близько 300 кооперативних громад. Видавалося кілька кооперативних оуенівських журналів і газет.

Сам факт нехай тимчасового, але реального існування «Великої національної об'єднаної спілки виробництв» та «Банку справедливого обміну» свідчить про те, що ідеї Оуена справді мали серйозну підтримку в суспільстві.

Оуен не був революціонером: він відмовився брати участь в чартистському русі, ніколи не виступав за експропріацію приватної власності, обмежуючись лише ідеєю соціалістичного реформування суспільства з допомогою найсвідоміших його представників та уряду.

Створені Сен-Симоном, Фур'є та Оуеном моделі «справедливого» суспільства різнилися між собою.

За Сен-Симоном, соціалізм — це колективізм, що передбачає соціалізацію суспільних відносин. Соціалізацію автори доктрини розуміють як утворення асоціації суспільного масштабу через одержавлення, націоналізацію власності. Вона передбачає залучення до колективної організації всіх членів суспільства, і в цьому розумінні Сен-Сімон і його учні справді були засновниками теорії того суспільного ладу, який пізніше називатимуть комунізмом.

Фур'є, Оуена та їхніх послідовників називають асоціаціоністами, оскільки вони шукали вирішення всіх проблем сучасного їм капіта-

лізму у вільній асоціації (інтегральній кооперації), організованій свідомо, за наперед складеним планом.

Асоціаціонізм, індивідуалістичний за своєю природою, передбачає добровільне об'єднання самостійних агентів і зберігає цю самостійність. Асоціаціоністи, так само як і ліберальні економісти, намагалися з'ясувати причини, що перешкоджають вивільненню економічного потенціалу індустріального суспільства, і вважали, що існуюче соціальне середовище є штучним, воно спотворює дію економічних законів.

Але асоціаціоністи відрізняються від економістів ліберальної школи тим, що вони беруть собі за мету шляхом асоціаціонування виробників створити нове суспільне середовище. Саме тому їхній соціалізм і називають утопічним.

Разом з тим асоціаціонізм Фур'є та Оуена відрізнявся за формою: у Фур'є кооперація будується на корпоративних началах, зберігається приватна власність, хоча й обмежуються її функції у сфері розподілу, доходи формуються за суспільною вартістю факторів та через суспільні фонди споживання; в Оуена кооперація базується на суспільній формі власності, передбачає розподіл за працею і також через суспільні фонди споживання.

Ідея соціалістичної організації суспільства — це винахід XIX століття. Про «справедливу» організацію суспільства люди мріяли давно. Але раніше «справедливість» розуміли тільки як рівність у споживанні та користуванні благами. Соціалісти-утопісти вперше поставили питання про соціалізм, як про нову систему організації виробництва, висунувши ідею, що соціалізм забезпечить значно вищу організацію виробництва і продуктивність праці, а це створить умови для якісно нового рівня забезпечення потреб.

По-новому соціалісти-утопісти ставили й питання про рівність. Вони трактували її як право на працю, тобто можливість для всіх без винятку членів суспільства працювати і за працею отримувати доходи, як можливість мати гарантовані блага із суспільних фондів споживання.

Розглядаючи вплив приватної власності на розподіл та виробництво багатств, соціалісти-утопісти дійшли висновку про необхідність її знищення, що буде головною умовою прогресивного розвитку суспільства.

Усі без винятку соціалісти-утопісти не визнавали ні рівності потреб, ні рівності здібностей, так само як економісти-класики бачили мету економічної організації суспільства в досягненні максимуму виробництва, але, на відміну від класиків, засуджували приватну власність і на цьому ґрунті створили теоретичну систему, що містить у собі майже всі ті ідеї та формули, які стали обов'язковими для пізніших соціалістичних доктрин XIX—XX століть.

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК МАРКСИСТСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Марксизм виник у 40-х рр. XIX ст. як напрям класичної політекономії, що претендував на вдосконалення методу теоретичних досліджень і створення нової соціальної картини світу.

Засновники марксизму Карл Маркс та Фрідріх Енгельс були сучасниками і свідками утвердження капіталістичних відносин, отже формування марксистського економічного вчення відбувалося тоді, коли поступальний розвиток капіталізму зазнав перших глибоких криз. Цей процес супроводжувався загостренням суспільних суперечностей, проявом яких були заворушення, повстання, соціальні потрясіння.

Так, 1825 р. у Англії став початком пори криз, банкрутств та збільшенням безробіття на тлі бурхливого росту промисловості. Робітничий клас, що повністю залежав від успішного розвитку капіталістичного виробництва, бо не мав інших засобів до існування, крім праці, чутливо реагував на погіршення свого становища. Почалось формування профспілок, які розгортають широкомасштабну боротьбу за економічні інтереси робітничого класу.

1836 р. в Англії виникає чартистський рух, що проіснував близько чверті століття. Його організованість, масовість, економічні та, головне, політичні гасла свідчили про те, що у суспільстві народжується нова могутня сила.

Розвиток капіталізму в Німеччині, на батьківщині Маркса й Енгельса, відбувався шляхом повільної реформації феодальних відносин, що болісно позначалося на основній масі населення. Повстанням сілезьких ткачів 1844 р. розпочався новий напрямок у робітничому русі: виступи робітників почали набирати комуністичного забарвлення. Саме тоді уперше постало питання про теоретичне обґрунтування революційної боротьби.

У Франції 1831 та 1834 рр. суперечності розвитку капіталізму відбилися в повстаннях ліонських ткачів. Революція 1848 р., коли паризькі робітники вийшли на барикади з буржуазно-ліберальними гаслами, та післяреволюційні події підготували нові підходи до визначення мети боротьби робітничого класу за свої права.

Капіталізм усім своїм розвитком готував собі ворогів, не виправдовуючи ні ліберальних сподівань, ні теоретико-економічних обґрунтувань його прогресивності. Тому одночасно з еволюцією класичної економічної теорії відбувається формування нового напрямку — марксизму, що спочатку обмежувався обґрунтуванням революційно-демократичної теорії перебудови суспільства.

Карл Маркс та Фрідріх Енгельс розпочинали свою діяльність як революційні демократи та теоретики революційної боротьби, але згодом створили власну теоретичну систему, яка охопила всі соціальні науки і не залишила поза увагою ні політику, ні економіку, ні закономірності соціального та духовного розвитку суспільства.

Теоретичними джерелами марксизму, крім класичної англійської політекономії, були німецька філософія і французький утопічний соціалізм.

Усе це позначилось на *методології дослідження*. Маркс і Енгельс використали хронологічний підхід до аналізу явищ, що традиційно зв'язується з історичним методом і уможливорює розгляд головних складових розвитку суспільства з позиції генези кожної з них. Метою вивчення суспільних явищ в історичному аспекті було перетворення економічної науки на науку емпіричну (в Німеччині цей напрямок набрав націоналістичного забарвлення).

Історичний метод аналізу, що базувався на вивченні історичних фактів та визнанні їхньої взаємозалежності, передбачав розуміння прогресу, як безперервного еволюційного процесу. Людині тут надавалася пасивна роль «частки» великого суспільного організму, інтереси якої не є визначальними і повністю залежать від реалізації основного, державного інтересу.

Поряд з цим вони скористались підходом, характерним для класичної школи, що відзначався глибиною проникнення в суть явища, виокремлюванням найголовнішого, визначального в суспільному економічному розвитку. Цей метод отримав назву *наукової абстракції*. Класичну школу не раз піддавали нищівній критиці саме за цей метод, який, на думку багатьох, заважав економічній теорії стати практично застосовною. Відповідно до класичної теорії основою поступального розвитку суспільства є задоволення індивідуальних інтересів, і сила їхнього протистояння визначає напрямки розвитку суспільної економіки.

Марксистська політична економія у тому вигляді, як її було започатковано Карлом Марксом та Фрідріхом Енгельсом, увібрала в себе всі методи дослідження, доповнивши їх *новим підходом* — визначенням економічних процесів як фази соціально-економічного розвитку, економічні сили котрого визначаються мотиваціями та боротьбою протилежних, конфліктуєчих інтересів. *Суспільство розглядається з погляду боротьби класів*.

Класики, особливо Давид Рікардо, дотримувалися думки, що власники праці й капіталу — землевласник, капіталіст та найманий робітник — змагаються один з одним за більшу частку кінцевого продукту. Відповідно теорія розподілу кінцевого продукту часто була центральною в їхньому економічному вченні.

Саме цей підхід було покладено Марксом і Енгельсом в основу економічної теорії. Боротьба між двома класами — власниками і найманими робітниками, позбавленими власності, розглядалася ними як одна із засадних характеристик суспільного розвитку. Отже, вони розглядали людину не як вільну економічну індивідуальність, а як соціально-класову істоту, основну продуктивну силу суспільства, що є центром суспільних процесів і сама може впливати на них.

1. Зародження марксистської економічної теорії в 40—50-х рр. ХІХ ст.

Карл Генріх Маркс (1818—1883) народився в Трірі в сім'ї адвоката. Після закінчення гімназії 1835 р. вступає до Боннського університету, згодом навчається в Берлінському університеті на юридичному факультеті, який закінчує 1841 р., отримавши вчений ступінь доктора філософських наук. У січні 1842 р. Маркса запросили до Кельна очолити «Рейнську газету». Саме тоді він знайомиться з Фрідріхом Енгельсом, який цілком поділяє погляди Маркса на проблеми соціально-економічного розвитку.

Фрідріх Енгельс (1820—1895) народився у Бремені в сім'ї фабриканта. Не закінчивши гімназії, 1838 р. він був змушений працювати в Бременському торговому домі, але постійно займався самоосвітою. З 1839 р. його статті з проблем робітничого класу друкують журналісти «Телеграф».

З 1841 р. Енгельс відбував військову службу в Берліні і там приєднався до лівогегельянців. Однак уже 1842 р. порвав з ними, вважаючи, що політичного реформаторства недостатньо для перебудови суспільства, необхідна соціальна революція. Він починає активну літературну діяльність у «Рейнській газеті», хоча на той час уже живе в Манчестері й працює в торговому домі свого батька.

1843 р. прусський уряд закриває «Рейнську газету» і висилає Маркса з країни. Він виїздить у Париж, де засновує разом з Арнольдом Руге новий журнал «Німецько-французький щорічник». У світ вийшов лише один номер щорічника (1844 р.). У ньому було викладено погляди Маркса та Енгельса на державу, право, релігію.

Водночас Маркс і Енгельс беруть участь у роботі революційних груп у Парижі. Паризький період відіграв вирішальну роль у житті

Маркса та Енгельса, вони стали на шлях професійної революційної діяльності.

Спільною рисою ранніх наукових праць Маркса та Енгельса було намагання поєднати нове філософське бачення світу із соціальною теорією, довести необхідність зміни суспільного ладу. У вступі до «Критики гегелівської філософії права» Маркс пише, що актуальність теорії зумовлюється потребою в ній суспільства і що ця теорія може перетворитись на грізну силу, як тільки вона оволодіє масами. Ця теза стала визначальною для дальшого творчого пошуку. У подальшому Маркс та Енгельс поставили собі за мету обґрунтувати власні революційні погляди за допомогою економіко-теоретичного дослідження закономірностей розвитку суспільства.

Економічні ідеї наявні вже в ранніх працях Маркса та Енгельса. Висновки, які роблять автори, підкорено одній меті — довести, що економічний розвиток капіталістичного суспільства призведе до його краху, а революційні перетворення є необхідними для прискорення цього процесу.

У «Німецько-французькому щорічнику» було опубліковано статтю Енгельса «Нариси до критики політичної економії» (1844), в якій він розглядає буржуазну політичну економію від меркантилізму до Сміта, Рікардо, Мальтуса, Мак-Кулоха, Мілля, як науку, що захищає капіталізм, побудований на приватній власності.

Енгельс писав, що за умов існування приватної власності не мають сенсу категорії «національне багатство» та «національна економіка», бо в суспільстві все підкорено інтересам власника. Монополія приватної власності є причиною криз та зубожіння, протистояння у виробництві, на ринку та в суспільстві. З усуненням приватної власності буде вирішено проблему суперечностей, починаючи з конкурентної боротьби і до боротьби класів.

У цій праці Енгельс розглянув питання приватної власності, вартості, ціни, конкуренції і монополії як її породження, заробітної плати та ін. Хоч його погляди на ці економічні категорії ще не були підтверджені теоретичними викладками, але вони суттєво різнилися від визначень інших економістів.

Праця Маркса «Економічно-філософські рукописи 1844 року» не призначалась до друку, але була важливим етапом становлення його економічних поглядів. У ній Маркс звернувся до проблеми відносин між працею та капіталом, яку визнав за головну в суспільних відносинах. У цьому контексті він розглядає капітал як накопичену чужу працю. Усі форми доходів, що існують у суспільстві, мають експлуататорську природу. Лише заробітна плата є результатом зусиль найманого робітника, але її капіталіст намагається постійно зменшити, користуючись своєю монополією на власність щодо засобів виробництва.

Основу життя суспільства Маркс убачає в матеріальному виробництві, форма якого зумовлюється формою власності. За капіталізму — це власність на засоби виробництва й робочу силу. Розвиток приватної власності в такій формі веде до її загибелі, а отже, до зміни існуючого ладу.

В «Економічно-філософських рукописах» Маркс стверджує, що досі політекономія як наука захищала існуючий лад, відповідала його потребам. Нині її предметом мають стати відносини між працею та капіталом.

Дві праці, написані Марксом та Енгельсом спільно (1844—1846), демонструють єдність їхніх поглядів на економічні закономірності та перспективи розвитку капіталізму. Це «Святе сімейство» та «Німецька ідеологія». Будучи філософськими по суті, вони містять ряд висновків щодо детермінованості суспільного устрою панівною формою власності. Маркс і Енгельс стверджують, що капіталізм сам створює свого руйнівника в особі пролетаріату, місія якого полягає у знищенні приватної власності, і буржуазна «політична економія», що приймає відносини приватної власності за людяні та розумні, безперервно впадає в протиріччя з основною передумовою — приватною власністю¹, тобто еволюція форм зв'язується з розвитком продуктивних сил суспільства. Звідси випливає висновок, що суспільний поділ праці веде до прискорення прогресу продуктивних сил і, як наслідок, до формування відповідних виробничих відносин, що завжди мусять відповідати рівню розвитку цих сил. Суперечності між рівнями розвитку є джерелом руху суспільства: коли вони досягають апогею, то можуть бути вирішені тільки революційним перетворенням суспільства.

Суть держави вони визначають як диктатуру економічно панівного класу, а категорії прибутку, ренти, процента зв'язують з існуванням приватної власності. Диктатура пролетаріату, що ліквідує приватну власність, на їхню думку, забезпечить існування суспільства нового типу, що в ньому розподіл буде здійснюватись за потребами, а власність стане суспільною. На той час Маркс і Енгельс не визнавали реформістських шляхів переходу до комуністичного суспільства, а бачили такий перехід тільки через пролетарську революцію.

1845 р. Енгельс публікує свою працю «Становище робітничого класу в Англії». У ній він відобразив загальні закономірності розвитку капіталізму, показав, що капіталістичне суспільство буде свій добробут на зубожінні робітничого класу і, тим самим, підштовхує його до боротьби.

Дві праці Карла Маркса «Злиденність філософії» (1847 р.) та «Наймана праця і капітал» (1849 р.) були першим кроком на шляху

¹ Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 2. — С. 27.

до створення цілісної економічної доктрини. Вони свідчать про те, що погляди його вже повністю сформувались.

Питання, на які намагається дати відповідь Маркс, полемізуючи з «Філософією злиденності» Прудона, стосуються проблеми можливого вдосконалення капіталістичного суспільства. Аналізуючи категорії виробництва — вартість, заробітну плату, ренту, він доводить, що ці економічні явища об'єктивно зумовлені формою власності, рівнем розвитку суспільства. Їх не можна довільно створити, чи відмінити.

Суть економічних відносин у капіталістичному суспільстві, природна суть капіталу, на його думку, визначаються поняттям вартості. З цієї позиції, за Марксом, можна пояснити всі економічні явища, передовсім відносини експлуатації. Він розкриває суть капіталістичного нагромадження і його наслідки, заробітної плати як життєвого мінімуму робітника, вказує на існування генетичного зв'язку грошей та товару, критикує номіналістичну теорію грошей Прудона. Маркс досліджує явище конкуренції і доводить, що вона формує монополізм.

«Наймана праця та капітал» стала дальшим розвитком економічних ідей, викладених у попередній праці. У цьому творі Маркс знов повертається до проблеми заробітної плати й капіталу, досліджує вплив нагромадження капіталу на становище робітничого класу, вплив різноманітних чинників на рівень цін, розкриває механізм дії закону вартості. Він уперше визначає показник ступеня експлуатації, тобто співвідношення заробітної плати та прибутку, аналізує чинники, котрі впливають на рівень заробітної плати, та висловлює засадну думку марксизму, що наймане рабство перетворює робітника на товар, який має свою ціну, і ця ціна (заробітна плата) змінюється під впливом попиту та пропозиції.

Ранні праці Маркса не тільки мали соціальну спрямованість і працювали на революційну ідею, але водночас були й першими спробами систематизації економічної теорії.

Особливе місце в теоретичній спадщині цього періоду займає «Маніфест комуністичної партії» (1848). Це перший систематичний виклад особливого класового світогляду. У «Маніфесті» подано характеристику капіталізму, визначено його історично прогресивну роль, розкрито його суперечності. Політекономічний аспект твору полягає у висвітленні перспектив капіталістичного суспільства і його трансформації в суспільство комуністичне. Зокрема, розглянуто характеристику класової структури докапіталістичних формацій, стадій розвитку капіталізму, показано, як капіталістичні виробничі відносини сприяли прогресу продуктивних сил, а потім почали їх скоювати.

У «Маніфесті» окреслено також головні риси економіки майбутнього комуністичного суспільства, побудованого на суспільній вла-

сності, та шляхи його становлення: експропріація земельної власності, високий прогресивний податок, державна централізація кредиту та транспорту, збільшення державної власності та її вдосконалення через централізоване планування, обов'язковість праці для всіх, поєднання землеробства з промисловістю, ліквідація відмінностей між містом і селом, виховання дітей за рахунок суспільства тощо. Перед пролетаріатом ставиться завдання завоювання політичної влади як перший крок до повалення влади буржуазії і ліквідації приватної власності.

Ідеї, викладені в ранніх працях Маркса та Енгельса, потребували теоретичного обґрунтування і з 1850 р. за прямого сприяння Енгельса та за його матеріальної підтримки (Енгельс виявився досить здібним підприємцем) Маркс розпочинає роботу зі створення фундаментального економічного вчення.

Працюючи над поставленими проблемами, Маркс підготував так званий чорновий рукопис. Згодом він підкреслював, що написав цей рукопис не для публікації, а виключно з метою систематизації власного уявлення про майбутню теоретичну систему.

Проте «Чорновий рукопис 1857—1858 року» був досить завершеним твором, оскільки містив уже виклад тих принципів, якими керувався Маркс у своїй наступній діяльності: формулювання предмету та методу політекономії, визначальної ролі виробництва та відносин, що виникають у його межах, міра співвідношення абстрактного та конкретного, історичного та логічного в економічному дослідженні. Цій праці ще бракувало систематичності в аналізі проблем, але Маркс указує на ті питання, які мають бути досліджені, щоб можна було створити економіко-теоретичну картину суспільного життя.

До цих питань він відносив абстрактні визначення загального характеру, категорії, що характеризують капіталізм: капітал, наймана праця, земельна власність, класи, кредит, обіг та ін. Він не обходить увагою проблеми національних економік, підкреслюючи, що вивчення їх починається з аналізу населення, класів, природних ресурсів, галузей виробництва, зовнішньої торгівлі. Тут спостерігається вплив німецької історичної школи, що здійснювала дослідження, виходячи з національних характеристик суспільства.

Твір було присвячено двом основним проблемам — дослідженню суті грошей та капіталу. Маркс з'ясовує генетичний характер походження грошей і стверджує, що їхня суть розкривається через аналіз товарного виробництва й товару, заперечуючи ідею Прудона стосовно можливого «вдосконалення» капіталізму з допомогою «скасування» грошей.

Основна частина рукопису — це розгляд поняття капіталу. Маркс трактує гроші як форму руху капіталу, а мінову вартість —

як передумову його утворення. Тут проаналізовано категорії додаткової вартості, її маси та норми, експлуатації найманої праці, робочої сили (працездатності), обігу капіталу, початкового нагромадження капіталу. Аналіз цих категорій провадився на основі історичного методу дослідження і починався з вивчення форм докапіталістичних формацій.

У загальних рисах у рукопису досліджено процес виробництва додаткової вартості, її абсолютну та відносну форми. З цією категорією Маркс зв'язує розуміння природи постійного та змінного капіталу, виділяючи основний та оборотний капітал. Маркс аналізує також процес перетворення додаткової вартості на прибуток та утворення середньої норми прибутку.

Працюючи над рукописом, Маркс склав план наступної теоретико-дослідницької роботи. Основна ідея цього плану полягала в тім, щоб обґрунтувати теорію капіталу з позицій аналізу додаткової вартості, дослідити всі економічні явища, притаманні капіталізму, а також умови виникнення та функціонування капіталу.

Приступивши до праці над економічним твором, який призначався до видання, Маркс уже 1859 р. випустив два розділи першої книги під загальною назвою «До критики політичної економії». Перший із них — «Товар» — присвячено теорії трудової вартості. У ньому критично проаналізовано погляди на цю проблему попередників: Петті, Сміта, Рікардо та інших. У другому розділі «Гроші, або простий обіг» розглядаються питання, що їх було викладено у чорнових рукописах. Тут також суттєва увага приділяється критиці теорії «робочих грошей» Прудона, але позитивну частину його вчення сприйнято і доповнено розглядом функцій грошей у зв'язку з їхньою суттю. Пізніше, у «Капіталі», викладаючи цю проблему, Маркс значно скоротив досить об'ємний матеріал, який у названій публікації є фактично окремим фундаментальним дослідженням.

Після невеликої перерви Маркс знову повертається до своїх досліджень (1861 р.) і 1863 р. закінчує рукопис «До критики політичної економії», що, по суті, була вже другим рукописним варіантом «Капіталу». Сюди, крім розглянутих уже питань, увійшла теорія відтворення, перетворення прибутку на середній прибуток, вартості — на ціну виробництва, проаналізовано джерела абсолютної ренти. Зміст майбутнього, четвертого тому «Капіталу» — «Теорії додаткової вартості» — майже повністю було викладено в цьому рукопису.

Третій рукописний варіант «Капіталу» (1864—1865) призначався для публікації, а тому матеріал у ньому було подано в більш систематизованому вигляді. Змістом його став ґрунтовний теоретичний аналіз капіталістичного виробництва.

2. Теоретичні проблеми «Капіталу» К. Маркса

Праця над цим фундаментальним твором тривала понад п'ятнадцять років. Її було задумано як критичний огляд поширених у ті часи економічних теорій. Кілька рукописних варіантів «Капіталу» (1857—1865) («Критика політичної економії», «До критики політичної економії», другий та третій попередні варіанти «Капіталу») у вигляді нарисів та закінчених теоретичних викладок давно були готові до друку, однак Маркс намагався надати цьому твору характеру вичерпної, логічно закінченої теорії. Головною метою дослідження, за словами Маркса, було «відкриття економічного закону руху сучасного суспільства»¹.

Однак вихід у світ одночасно всіх томів «Капіталу» не пощастило забезпечити: праця тривала надалі, а обсяги опрацьованих матеріалів зростали. Було прийнято рішення про видання першої, в цілому завершеної частини.

Перший том «Капіталу» вийшов з друку 1867 р., і йому Маркс дав заголовок — «Процес виробництва капіталу».

Центральною проблемою цього тому є проблема виробництва додаткової вартості як основи розвитку й виразника відносин між капіталом та працею. Теза, з якої виходить Маркс у своєму аналізі, — це визначальна роль виробництва щодо розподілу, обміну та споживання.

Дослідження починається з визначення ролі грошей та товару у становленні капіталізму. Аналізуючи просте товарне виробництво, Маркс доводить, що існування в докапіталістичну добу товарного виробництва й торгівлі, яка обслуговувалась за допомогою грошей, історично зумовлює виникнення капіталу.

Категорії товару і його вартості було достатньо досліджено представниками класичної школи та їхніми послідовниками, але такого суворо логічного визначення, як Маркс, величині вартості товару не дав ніхто.

Передовсім визначивши товар, як продукт, призначений суто для обміну, а не для власного споживання, Маркс звертає увагу на те, що *товар має дві властивості*, перша з яких забезпечує йому попит на ринку (споживна вартість) і характеризує товар як корисну у конкретному відношенні річ; друга (вартість) — забезпечує йому можливість обмінюватися на інші речі, порівнюватися з ними незалежно від того, в якій формі вони виступають, які конкретні потреби задовольняють.

Отже, різноманітні речі можуть обмінюватися одна на одну завдяки двом притаманним їм властивостям: потреба в конкретній ре-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 23. — С. 12.

чі є причиною обміну, а вартість, закладена в кожній з них, забезпечує його. Пропорції в процесі обміну (мінова вартість) визначаються через порівнювання вартостей.

Дві властивості товару зумовлено двома характеристиками праці, що створює цей товар: конкретною працею, яка потребує особливих навичок і результатом котрої є якась конкретна річ, що забезпечить конкретну користь, та абстрактною працею, яка споріднює всі види праці, бо є результатом витрат певних зусиль (розумових, фізичних) на виробництво товарів.

Аналізуючи процес обміну товарами на основі порівнювання їхньої вартості, Маркс в історичній ретроспективі показує розвиток обміну і виникнення грошей як закономірного наслідку цього розвитку. За Марксом, гроші — це також товар, який виступає у специфічній формі, але завдяки їх участі в процесі обміну вартість набирає форму ціни, яка може дорівнювати вартості, а може від неї відзнятися.

Щоб довести природний зв'язок товарів та грошей, Маркс аналізує *функції грошей* у процесі обміну. У вирішенні цієї проблеми він іде далі класичної школи, визначаючи п'ять функцій грошей: як міри вартості, засобу обігу, засобу створення скарбів (золото та срібло) та засобу нагромадження, засобу платежу та світових грошей. Різні етапи розвитку суспільства зумовлюють різний рівень реалізації цих функцій.

Докладне дослідження суті товарів та грошей передувє викладу головної ідеї першого тому «Капіталу» — проблеми перетворення простого товарного виробництва на капіталістичне, що відбувається в межах еквівалентного обміну на підставі закладеної в товарах вартості.

Маркс показує, як *гроші* виходять з товарної форми і *стають першою формою прояву капіталу*. Однак він не ототожнює гроші і капітал, а підкреслює, що лише за відповідних умов вони виконують цю функцію.

Різниця між грошима за простого товарного виробництва та грошима за умов капіталістичного виробництва полягає в тім, підкреслює він, що за капіталізму гроші, виконуючи функцію посередника в процесі еквівалентного обміну і перебуваючи в процесі обігу, самозростають: причиною зростання грошей в обігу є, за Марксом, особливий виробничі відносини, побудовані на експлуатації.

Виникнення капіталізму знаменується якісним розширенням кола товарів. На ринку пропонується новий *товар* — *робоча сила*, власники якого змушені обмінювати його на засоби існування. Ці власники є особливою категорією людей, позбавлених засобів виробництва, але вільних розпоряджатися собою.

Як будь-який товар, робоча сила має вартість і споживну вартість. Перша — це сума всіх вартостей, які має спожити найманий

робітник, щоб підтримувати своє життя та забезпечити відтворення робочої сили. А споживна вартість (його корисність для капіталіста) полягає в тім, що найманий робітник постійно створює додаткову вартість, забезпечуючи «самозростання» грошей.

Маркс підкреслює нерівноправність на ринку власників товару «робоча сила» і власників капіталу, які можуть диктувати свої умови, оскільки найманий робітник, позбавлений власності, а отже, і засобів існування, не може тривалий час чекати чогось ліпшого.

Досліджуючи процес праці та процес зростання вартості, Маркс особливу увагу приділяє ролі *факторів виробництва*. Капіталіст, організовуючи виробництво, придбає не лише робочу силу, а й засоби виробництва, тобто минулу уречевлену працю, яка відіграє пасивну роль у виробництві і вартість котрої відшкодовується живою працею, що її носієм є робоча сила, суб'єктивний фактор. Маркс називає уречевлений фактор постійним капіталом, а живу працю — змінним, оскільки в процесі виробництва вона не лише відтворює вартість засобів виробництва (постійний капітал), та власну вартість, а й створює для капіталіста додаткову вартість, яка після реалізації товару виступатиме у формі прибутку.

Додаткова вартість у кількісному вираженні — це надлишок вартості товару над вартістю спожитих засобів виробництва й робочої сили.

Якісна характеристика додаткової вартості будується на визначенні її природи (витрати додаткової праці), а кількісна — на демонстрації способів її отримання, а також на визначенні міри впливу кожного фактора на загальну вартість товару.

Маркс, протиставивши працю капіталу, робить висновок, що лише частину робочого часу найманий робітник витрачає на відтворення власної вартості, решта йде на відновлення вартості засобів виробництва, що належать капіталісту, та на створення додаткової вартості, яка також привласнюється капіталістом.

Відношення розмірів додаткової вартості до величини вартості робочої сили вказує на ступінь експлуатації робочої сили. Цей показник Маркс називає *нормою додаткової вартості*. Він аналізує способи збільшення додаткової вартості, отже і її норми, пов'язуючи їх з абсолютним та відносним зростанням використовуваної маси живої праці. Під абсолютним зростанням маси живої праці Маркс розуміє збільшення кількості зайнятих у виробництві робочих рук та збільшення тривалості робочого дня, а під відносним — підвищення інтенсивності праці, що може стимулюватись новими формами організації праці, її механізацією, а також ситуацією на ринку праці.

У зв'язку з аналізом форм додаткової вартості та поділом її на абсолютну та відносну Маркс особливу увагу приділяє закономір-

ній зміні співвідношення цих форм, що зумовлюється прогресом виробництва, підкреслює зростання значення відносної додаткової вартості.

Марксу належить визначення *капіталу, як вартості, що само-зростає*. У цьому визначенні криється розуміння ним суті капіталістичного виробництва: по-перше, форма власності на засоби виробництва закріплює за капіталістом право диктату щодо виробництва й розподілу; по-друге, поєднання робочої сили із засобами виробництва відбувається з волі капіталіста і в тій формі та мірі, що його влаштовують; по-третє, за робочою силою закріплюється лише право на створення вартості, частку якої капіталіст виділяє робітникові для відтворення робочої сили; по-п'яте, робоча сила стає часткою використуваного капіталу, відбувається формальне та реальне підкорення праці капіталу; нерівноправні відносини між робочою силою і капіталістом стають причиною постійного економічного та соціального протистояння.

Відносини між капіталістом та робітником, підкреслює Маркс, тільки на перший погляд здаються вартісними. Це було б правильно, якби в процес обміну вступала сама праця, однак на ринку пропонується на продаж лише здатність до праці. У процесі виробництва ця здатність використовується лише в тій мірі, яка необхідна, щоб відшкодувати вартість спожитих засобів виробництва, створити додаткову вартість, а також створити вартість, яку б робітник, обмінявши її на ринку, міг використати для задоволення своїх потреб.

Цікаво, що розміри цієї частки вартості (необхідного продукту) залежать від вартості предметів споживання, які необхідні робітнику та його сім'ї, а оцінку їй дає капіталіст, перетворюючи вартісний вираз потреб на ціновий. Тому необхідний продукт набирає форми *заробітної плати*, тобто вартість товару «робоча сила» виступає у формі ціни, яка підлягає тим самим ринковим законам, що й ціна будь-якого іншого товару.

Проаналізувавши фактори, що впливають на заробітну плату, форми та системи заробітної плати, національні відмінності в заробітній платі, Маркс зробив висновок, що людям лише здається, ніби ціну праці зв'язано з її кількістю, вона змінюється чи залишається незмінною залежно від впливу різних факторів у межах загальної ціни праці. Ці межі «встановлюються лише шляхом постійної боротьби між капіталом та працею»¹.

Боротьба за заробітну плату, підкреслює Карл Маркс, — це лише один із проявів того протистояння, яке становить основу капіталістичних виробничих відносин. На більш високому суспільному рівні це проявляється як антагонізм класів, що руйнує суспільство.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 16. — С. 351.

Основний висновок із теоретичних узагальнень першого тому «Капіталу» Карл Маркс робить у зв'язку з аналізом процесу нагромадження капіталу.

На відміну від інших дослідників, процес капіталістичного нагромадження Маркс зв'язує з безперервністю процесу виробництва (відтворенням) і зростанням додаткової вартості. Виокремлюючи два типи відтворення за капіталізму — просте і розширене, він показує, що основою розширеного відтворення є додаткова вартість, за рахунок якої капіталіст збільшує кількість засобів виробництва і робочої сили, з метою продовження процесу виробництва, але вже на розширеній основі.

Капіталізація частини додаткової вартості, тобто перетворення її на капітал, є процесом капіталістичного нагромадження, який здійснюється під впливом конкурентної боротьби з метою збільшення обсягів виробництва та прибутку.

Аналіз розширеного виробництва дав можливість Марксу зробити висновок, що характерною рисою капіталізму є перетворення законів капіталістичного нагромадження на закони привласнення, адже розширене відтворення означає постійне відтворення на новій основі права власності капіталіста на додаткову вартість, що зростає завдяки зростанню обсягів виробництва.

Факторами, котрі впливають на процес капіталістичного нагромадження, є ступінь експлуатації робітничого класу, продуктивність суспільної праці, розміри тієї частини додаткової вартості, що йде на особисте споживання капіталіста, розмір амортизаційних відрахувань, розмір авансованого капіталу. Усі ці фактори спричиняють зростання обсягів виробництва додаткової вартості і тієї її частини, що йде на нагромадження.

Для дальшого аналізу Маркс запроваджує *поняття органічної будови капіталу*, за яким співвідношення двох частин капіталу — постійної і змінної (вартості засобів виробництва і вартості робочої сили) під впливом науково-технічного прогресу змінюється на користь постійної частини капіталу. Маса матеріалізованої праці зростає швидше, ніж живої. Це означає, що капіталістичне розширене відтворення призводить до збільшення безробіття.

Це один з наслідків процесу капіталістичного нагромадження.

Іншим наслідком цього процесу є *концентрація та централізація капіталу*.

Концентрація капіталу, за визначенням Маркса, — це процес зростання індивідуального капіталу за рахунок нагромадження під впливом конкурентної боротьби. Суспільний капітал, як сума індивідуальних капіталів в результаті цього також зростає.

Централізація капіталу — об'єднання кількох індивідуальних капіталів в один, що впливає лише на розміри індивідуального капі-

талу, але не змінює суспільного, оскільки є тільки перерозподілом капіталів між окремими капіталістами.

Обидва ці напрямки зростання капіталів зрештою ведуть до посилення загальної тенденції нагромадження капіталу — зменшення частки змінного капіталу.

Маркс усебічно аналізує залежність між процесом нагромадження капіталу та становищем робітничого класу і формулює *закон відносного перенаселення* за капіталізму. Він пише: «Робітниче населення, створюючи нагромадження капіталу, тим самим в зростаючих розмірах виробляє засоби, які роблять його відносно надлишковим населенням»¹.

Це перенаселення виявляється в кількох формах, що мають власні особливості, та всі вони, на його думку, породжені капіталістичним нагромадженням. Отже, наслідки капіталістичного нагромадження — це закон, відповідно до якого зі збільшенням нагромадження погіршується становище робітничого класу, зменшується його частка в національному доході, а водночас зростає і загроза класової боротьби, яка приведе до зміни існуючого ладу. Щоправда, на дію цього закону, як і всіх інших, на думку Маркса, можуть впливати різні обставини.

На визначення самого Маркса, найкращим у першому томі «Капіталу» є те, що в ньому *закладено основи підходів до аналізу виробництва за капіталізму*: 1) підкреслений вже в першому розділі двоїстий характер праці, дивлячись по тому, виражений він у споживній чи міновій вартості (на цьому засноване все розуміння факторів); 2) здійснено дослідження додаткової вартості незалежно від її особливих форм: прибутку, процента, земельної ренти і т. д.

Саме з висновку про двоїстий характер праці (суперечність між вартістю і споживною вартістю, що є наслідком суперечності між абстрактною та конкретною працею, між суспільним та приватним характером праці) виводить Маркс свою теорію класового протистояння. Матеріально це протистояння відображається в додатковій вартості, яка стає результатом експлуатації найманого робітника і привласнюється капіталістом.

До цього можна додати, що з погляду неокласичного аналізу заслугою Маркса є те, що в першому томі «Капіталу» він досконало дослідив роль одного з факторів виробництва — праці, відкрив та описав причини безробіття, проаналізував різні теорії грошей і обґрунтував власну теорію. Досконалою вважають також його теорію заробітної плати. У цій частині фундаментальної праці міститься ще багато нових концепцій: це, зокрема, теорія органічної будови капіталу, що увібрала в себе всі досягнення теорії факторів виробництва.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 23. — С. 598.

ва, під іншим кутом зору відобразила закони, відкриті попередниками Маркса.

Водночас критики вважають марксову теорію капіталу досить суперечливою, особливо в тій частині, що стосується природи та структури капіталу, а також не погоджуються із визначенням додаткової вартості як продукту лише додаткової праці.

Другий том «Капіталу». Другий та третій томи «Капіталу» вишли в світ завдяки Фрідріху Енгельсу, що, виконуючи заповіт Маркса, доопрацював його рукописи і забезпечив їх видання. Вони були логічним продовженням та розвитком ідей першого тому.

Другий том «Капіталу» має заголовок «Процес обігу капіталу».

Розглянувши проблеми виробництва капіталу, Карл Маркс, визнаючи його суть, указував, що капітал виникає в обігу та поза обігом одночасно. Обіг зумовлюється виробництвом і набирає тих форм, які відповідають вимогам виробництва.

Проблема, що її Маркс намагається вирішити в другому томі «Капіталу», — це визначення ролі обігових форм у створенні додаткової вартості та капіталу, а також дослідження суперечностей обігу за капіталізму.

Визначаючи сферу обігу капіталу, Маркс починає аналіз із вивчення руху абстрактного суспільного капіталу, який він розглядає як суму індивідуальних капіталів.

Цей капітал зазнає під час обігу низки перетворень. На *першій стадії* він виступає в грошовій формі. Натомість робоча сила та засоби виробництва перебувають на ринку праці та товарів у товарній формі. Капіталіст купує робочу силу та засоби виробництва, перетворюючи капітал із грошового на товарний і закладаючи передумову для об'єднання робочої сили та засобів виробництва, тобто створення продуктивного капіталу.

Друга стадія є тимчасовим припиненням процесу обігу, переходом товарного капіталу у виробничу, продуктивну форму. Під час цієї стадії відбувається об'єднання двох видів товарної форми капіталу — робочої сили та засобів виробництва, що є обов'язковою умовою здійснення процесу виробництва. Створені під час виробництва товари мають вже іншу, більшу, ніж початкова, вартість, оскільки в процесі виробництва до вартості робочої сили та засобів виробництва приєднується додаткова вартість. Власне, заради зростання вартості відбувається рух капіталу.

Третя стадія — це відновлення процесу обігу і продаж капіталістом вироблених товарів, тобто зворотний процес перетворення товарної форми капіталу на грошову, але тепер капіталіст має в своєму розпорядженні більшу суму.

Перша та третя стадії руху капіталу належать до сфери обігу, друга, де відбувається реальна зміна форм, — до виробництва. Капі-

тал послідовно змінює три форми: грошову, продуктивну, товарну і, перебуваючи в кожній з них, виконує особливу функцію, а тому Маркс називає їх функціональними формами капіталу, *відокремлюючи капітал-власність від капіталу-функції*, засоби виробництва від капіталу, гроші від грошового капіталу, чого не зробили його попередники і що логічно впливало з теорії Сміта та Рікардо.

Маркс робить висновок, що загальний рух капіталу підпорядковано єдиній меті й мотиву капіталістичного виробництва — виробництву додаткової вартості. Цю мету прямо відображено в процесі обміну, а її суть розкривається в процесі виробництва. Єдність процесу виробництва та процесу обігу забезпечує зростання вартості.

Далі Маркс докладно аналізує функціональне призначення кожної з форм. Він розмежовує поняття грошей та грошового капіталу, пояснюючи це їх різним призначенням та виконуваними функціями. Грошовий капітал реалізує основну функцію — самозбільшення і передбачає існування ринку праці, тоді як гроші — ринку товарів. Крім того, гроші здійснюють п'ять функцій, а капітал лише одну названу.

Друга функціональна форма — продуктивний капітал, на відміну від грошового та торгового капіталу, що перебувають у сфері обігу, він є основною формою, що зумовлює й забезпечує існування інших форм через виробництво додаткової вартості.

Товарний капітал відрізняється від грошового та продуктивного капіталів як за формою, так і за вартістю. Товар стає товарним капіталом завдяки тому, що включає в себе додаткову вартість, яка слугуватиме надалі базою для розширеного відтворення, виконавши функцію носія додаткової вартості у процесі реалізації.

Промисловий капітал у процесі свого руху перебуває одночасно в усіх формах і на всіх стадіях. Особливо це стосується суспільного капіталу, оскільки індивідуальні капітали можуть тимчасово припинити свій рух, наприклад, коли товар не реалізовано і немає додаткових засобів для відновлення виробництва, чи в періоди криз надвиробництва.

Послідовну зміну форм від грошової через товарну та продуктивну знову до товарної та грошової Маркс називає кругообігом капіталу.

Крім послідовної зміни форм, Маркс розглядає окремо кругообіг кожної з них, їхній рух від початкової до кінцевої величини, яка вже включає додаткову вартість. Він визначає особливості кожної з них і вказує на проблеми, що виникають.

Так, наприклад, аналіз кругообігу товарного капіталу дає можливість з'ясувати чинники виникнення проблеми реалізації. Маркс робить висновок, що безперервність кругообігу капіталу залежить від виробничого та індивідуального споживання.

Розглядаючи капітал як безперервний рух вартості, в результаті якого створюється додаткова вартість, Маркс доповнив вчення меркантилістів, які визнавали лише існування товарного капіталу, і вчення Сміта та Рікардо, які визнавали лише безперервність руху продуктивного капіталу. Єдність кругообігів трьох форм, на думку Маркса, визначає існування капіталу.

Сфера обігу не обмежується лише зміною форм капіталу, а й відіграє належну роль у зростанні вартості. Тому Маркс аналізує витрати обігу, розподіляючи їх на чисті та додаткові, що збільшують вартість товару.

Крім зазначених проблем, у другому томі «Капіталу» Карл Маркс досліджує вплив різноманітних чинників на швидкість зміни форм капіталу, його зростання. Він *визначає категорію обороту капіталу*: кругообіг капіталу, узятий не як окремий акт, а як періодичний процес. Час, за який авансований капітал проходить сферу виробництва та обігу і повертається з додатковою вартістю, він назвав часом обороту капіталу. Тобто, час обороту, за визначенням Маркса, включає час виробництва та час обігу. Швидкість обороту вимірюється кількістю оборотів за певний проміжок часу.

Особливості обороту різних частин капіталу в процесі виробництва Маркс зв'язує з їхніми характеристиками: основним він називає той капітал, що бере участь у виробництві повністю, але свою вартість на вартість товару переносить частками; оборотним — той, вартість якого переноситься за один оборот і повністю повертається до власника після закінчення виробничого циклу. Матеріальними носіями оборотного капіталу є, як правило, предмети праці й робоча сила, а основного — засоби виробництва.

Детально *розглянуто проблему морального та фізичного зношення капіталу* в процесі виробництва, вплив цих чинників на нагромадження та відтворювальні процеси. Представники неокласичного напрямку в політичній економії вважали, що теорія морального старіння капіталу є найліпшою ілюстрацією закону спадної віддачі одного з факторів виробництва.

На першій та третій стадії капітал перебуває у сфері обігу, що означає вилучення його зі сфери виробництва. Маркс називає його капіталом обігу (обіговий капітал). Отже, щодо обігу капіталу, його структура розглядається дещо інакше, ніж це було зроблено Марксом стосовно виробництва. Поділ капіталу на основний та оборотний щодо сфери обігу дав змогу більш глибоко дослідити закономірності обігу різних його частин та функції форм суспільного капіталу. Маркс підкреслює, що таке розуміння структури капіталу не скасовує його поділу на постійний та змінний, але маскує проблему класового характеру виробництва. Він звертає увагу на цю обставину і зазначає, що саме через неї класи-

чна політична економія не спромоглася розкрити суть різних форм доходів.

Дослідження загального (середня величина оборотів його складових) та реального (повне відтворення капіталу) оборотів капіталу дало змогу Марксу зробити висновок, що *матеріальна основа економічних криз* криється в масовому оновленні основного капіталу та в суперечності між обсягами виробництва і платоспроможністю. Цей висновок є актуальним і сьогодні. Він *уможливлює розмежування циклічних криз надвиробництва та структурних і проміжних криз*. Його визнають всі школи політичної економії.

Аналіз категорій сфери обігу завершується у Маркса вивченням впливу тривалості часу виробництва, часу обігу та робочого періоду на зростання вартості, що дало можливість виявити причини поділу капіталу на діючий та недіючий, авансований та реально використуваний, визначити причини виникнення кредитів.

Досліджуючи рух індивідуального капіталу Маркс зробив низку припущень, у тім числі таке, що умови відтворення індивідуального капіталу не перешкоджають метаморфозам форм капіталу суспільного. Однак у суспільстві, побудованому на приватному інтересі, важливе значення мають взаємовідносини всієї сукупності індивідуальних капіталів, їхня поведінка на спільному для всіх ринку. Тому Маркс ще раз повертається до проблеми руху всього суспільного капіталу.

Він стверджує, що нормальний процес відтворення суспільного капіталу може відбуватися лише тоді, коли товарний капітал усіх капіталістів набере грошової форми. Головна проблема будь-якого товарного виробництва — це перетворення товару на гроші. Тому *основна умова відтворення суспільного капіталу — вирішення проблеми реалізації сукупного суспільного продукту*, величезної маси різнорідних товарів.

Для забезпечення цих умов необхідно, щоб ринок пропозиції точно відповідав ринковій попиту (тоді реалізацію товарів буде гарантовано) та щоб було витримано необхідні пропорції в суспільному виробництві. За капіталізму, коли панує анархія, створення таких умов неможливе, але Маркс виходить з припущення, що кожен товар на ринку знаходить свого покупця.

З важливих припущень, необхідних для теоретичного аналізу умов відтворення суспільного продукту, можна також назвати: поділ суспільного продукту на два великі підрозділи — засоби виробництва (I) та предмети споживання (II) і співвіднесення їх із вартісною формою; відповідність цін і вартостей; існування лише двох класів у капіталістичному суспільстві — капіталістів та найманих робітників; постійна величина норми прибутку; незмінність органічної будови капіталу; абстрагування від різниці між основним та

оборотним капіталом та від кредитних грошей, міжнародної торгівлі, невиробничої сфери, оподаткування, земельної ренти.

Крім того, Маркс спочатку аналізує умови реалізації суспільного продукту за простого відтворення і лише потім будує схему обміну за розширеного відтворення.

Він доводить, що помилкою Адама Сміта було зведення всього суспільного продукту лише до нової створеної вартості (чистого продукту, чи національного доходу), що призвело до ігнорування фактора *виробничого споживання*. На думку Маркса, саме цей вид споживання відіграє вирішальну роль у формуванні пропорцій суспільного відтворення. Причому розподіл засобів виробництва у межах першого підрозділу визначає не лише частку другого у відтворювальному процесі, а й зумовлює його структуру та структуру споживання. Згодом саме цією думкою скористається Дж. М. Кейнс, створюючи свою теорію «ефективного попиту».

Основним завданням теорії реалізації Маркс уважав встановлення пропорцій між двома основними підрозділами суспільного відтворення з метою визначення шляхів безкризового розвитку суспільства. Він указував, що об'єктивні вимоги пропорційності за капіталізму торують собі шлях через загальні диспропорції.

Маркс формулює умови реалізації суспільного продукту для простого та розширеного відтворення, підкреслюючи, що обмін продуктами праці в межах підрозділу та між підрозділами суспільного виробництва має сприяти відшкодуванню спожитих факторів виробництва в натуральному та вартісному виразі. За простого відтворення всі обмінювані частини мають бути тотожними. За розширеного відтворення, яке відбувається через нагромадження, капіталізацію частки додаткової вартості, ці співвідношення можна математично виразити нерівностями, оскільки суспільство створює більше засобів виробництва, ніж потрібно для заміщення зношених. Різниця визначається розмірами нагромадження, його нормою.

Проаналізувавши закономірності процесу відтворення, Маркс показав теоретичну можливість реалізації всього суспільного продукту за умов дотримання пропорцій виробництва. Однак, на думку Маркса, це суто теоретична можливість, оскільки суперечності капіталізму є постійним джерелом виробничих криз.

Порушення економічної рівноваги в суспільстві призводить до загострення не лише економічних, а й соціальних суперечностей.

Третій том «Капіталу». Процес руху капіталу, що розглядається Марксом як єдність процесу виробництва та обігу, не може дати повного уявлення про всі форми капіталу, що забезпечують суспільне відтворення. Тому Маркс повертається до аналізу процесу капіталістичного виробництва, взятого у єдності всіх його сторін.

Він намагається знайти і показати ті форми, що виникають з процесу руху капіталу, що проявляються на поверхні економічних явищ унаслідок взаємовпливу різних капіталів та конкуренції між ними. Саме цим проблемам присвячено III том «Капіталу», що вийшов у світ 1894 р. під назвою «Процес капіталістичного виробництва, узятий в цілому».

Увесь попередній аналіз капіталістичного виробництва будувався на припущенні, що в середньому всі ціни товарів, які реалізуються, дорівнюють їхній вартості. З цього випливало, що капіталіст повинен отримувати стільки прибутку, скільки створено додаткової вартості. Однак практика показувала, що маса прибутку не є в прямому зв'язку з величиною змінного капіталу (кількістю зайнятих у виробництві), а залежить від розмірів усього авансованого капіталу та його органічної будови. Крім того, на розміри прибутку впливає низка економічних та неекономічних чинників.

Маркс, наближаючись тим самим до неокласиків, визначає *ціну товару як перетворену форму його вартості*, основу якої становить не витрачена праця, а увесь капітал, котрий був використаний для виробництва цього товару.

«Те, чого вартий товар капіталістам, — пише Маркс, — вимірюється витратами капіталу; те, чого товар справді вартий, — витратами праці»¹. З погляду капіталіста варті уваги лише витрати виробництва, оскільки саме вони зумовлюють отримання прибутку. Якщо, на думку Маркса, ціна — це грошова оцінка вартості товару, то прибуток є проявом реалізованої додаткової вартості, а витрати виробництва — сумою постійного та змінного капіталу.

Прибуток як перетворена форма додаткової вартості є метою і мотивом діяльності капіталіста, показником ефективності розвитку капіталістичного виробництва. Відношення прибутку до витрат виробництва (норма прибутку) сигналізує про доцільність діяльності, віддачу одиниці капіталу та ступінь його зростання, стан справ на ринку товарів і, частково, на ринку праці.

Фактори, що визначають норму прибутку, — це, на думку Маркса, норма додаткової вартості, швидкість обороту капіталу, органічна будова капіталу та ін. Особливу увагу він приділяє аналізу впливу органічної будови капіталу на зміну норми прибутку, зазначаючи, що зі зростанням розмірів постійного капіталу внаслідок запровадження досягнень науково-технічного прогресу норма прибутку має тенденцію до спадання через збільшення витратної частини створюваної вартості. Виникає конфлікт між розширенням виробництва і самозростанням вартості. Цей процес супроводжується скороченням кількості зайнятих у виробництві, тобто зменшенням

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 25. — Ч. II. — С. 37.

використаної живої праці, а отже, створеної додаткової вартості. Щоправда, існує ціла низка протидіючих чинників.

З позиції теорії вартості Маркс зміг пояснити, чому, коли товари продаються за їхньою вартістю, за різної органічної будови і різної швидкості оборотів у різних галузях виробництва капіталісти на однаковий капітал отримують однакову норму прибутку, за рахунок яких чинників відбувається вирівнювання норми прибутку.

У третьому томі «Капіталу» показано механізми **вирівнювання норми прибутку** під впливом основного чинника — конкуренції. Маркс на теоретичному прикладі показав, що *в результаті міжгалузевої конкуренції* відбувається переливання капіталів до тієї галузі, яка гарантує більший прибуток. Відтак забезпечуються такі пропорції у розподілі капіталів між галузями, що, незалежно від їхньої органічної будови і швидкості оборотів, однакові капітали забезпечують однаковий прибуток за рахунок перерозподілу створеної в масштабах суспільства маси додаткової вартості.

Але все це передбачає встановлення певного рівня цін для кожного виду товарів, цін, котрі не збігаються з вартістю. До того ж встановлюється середній рівень цін на товари, котрий Маркс називає ціною виробництва і котрий гарантує однаковий прибуток на однаковий капітал. Тобто за міжгалузевої конкуренції вартість набуває перетвореної форми ціни виробництва.

Міжгалузева конкуренція не дає жодних переваг капіталам з високою чи низькою органічною будовою. Головним рушієм процесів запровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво з метою підвищення продуктивності праці є *внутрішньогалузева конкуренція*. Тут за формування ціни товару більшого значення надається його вартості, отже, більшого значення набувають індивідуальні витрати праці.

Більш продуктивна праця впливає на вартість у бік її зменшення, отже індивідуальна ціна товару буде меншою, що означає перевагу виробника на ринку: за продажу товару за середньою ринковою ціною більший прибуток матиме капіталіст з вищою продуктивністю праці. Але вища продуктивність праці досягається, головне, за рахунок додаткових витрат на постійний капітал. Слід зазначити, що на ринку капіталісти також вступають у конкурентну боротьбу за збут товарів, а за сталого попиту виграватиме той, ціна виробництва якого нижча.

Учення про ціну виробництва Маркс також використав для обґрунтування теорії класової боротьби: він стверджував, що експлуатація робітничого класу здійснюється не кожним окремо взятим капіталістом, а всіма ними разом, оскільки вони спільно перерозподіляють додаткову вартість і зацікавлені у зростанні її маси.

Як відособлені форми промислового капіталу розглядає Маркс у третьому томі *торговий та позичковий капітал*, що мають свою специфіку. Він підкреслює різницю між товарним та торговим капіталом і показує механізм переходу одного в інший, що зумовлено розвитком виробництва та спеціалізації.

Торговий капіталіст бере на себе функцію реалізації товару, чим сприяє прискоренню обороту промислового капіталу, а отже, і збільшенню його кількості у виробничій сфері та скороченню витрат обігу. Тому промисловий капіталіст, за теорією Маркса, поступається частиною свого прибутку на користь торгового капіталіста, причому ця частина відповідає середній нормі прибутку на вкладений капітал. Звичайно й тут ідеться лише про перерозподіл додаткової вартості між представниками двох видів капіталу, тобто *теорія торгового прибутку* не суперечить теорії вартості.

Маркс показує процес утворення середнього прибутку та ціни виробництва з урахуванням функціонування торгового капіталу: ціна продажу фіксується на рівні ціни виробництва, а прибуток є частиною додаткової вартості, оскільки торговий капіталіст купує товар у промислового за ціну, нижчу від вартості.

Особливість торгового капіталу полягає в тім, що на відміну від промислового швидкість його обороту не впливає на норму прибутку. Затрачений капітал має приносити (і приносить) тільки середній прибуток.

У зв'язку з проблемами торгівлі Маркс досліджує перехідну до позичкового капіталу форму торгівлі грошима: грошово-торговий капітал.

Особливу увагу приділено аналізу найбільш «фетишизованої» форми капіталу, що відособилась від промислового капіталу, — позичкової. Історично ця форма бере початок від лихварського капіталу, який не був безпосередньо зв'язаний з виробництвом. З виникненням промислового виробництва ця форма поступається місцем позичковому капіталу, що виконує функцію обслуговування виробництва.

Маркс зазначав у другому томі, що частина грошових засобів, які тимчасово вивільнились із виробництва, перестає давати прибуток капіталісту, а отже, перестає бути капіталом. Тому ці гроші віддаються у позичку іншим капіталістам (промисловим та торговим) для продуктивного використання. Це процес продажу грошей як особливого товару, а ціною його є *процент, плата за користування грошима*.

Ця плата залежить від попиту і пропозиції і коливається в межах середньої норми прибутку. Природа процента полягає в тім, що промисловий капіталіст поступається частиною свого прибутку (привласненої ним додаткової вартості) на користь позичкового ка-

піталіста. Таким чином, відбувається розподіл прибутку на процент та підприємницький дохід.

Маркс досліджує чотири форми капіталу, що дають проценти: позичковий, банківський, фіктивний та лихварський.

Банківський капітал він аналізує у зв'язку з розглядом кредитної форми позичкового капіталу, що має свої особливості й виступає у вигляді комерційного та банківського кредиту. Банки — це капіталістичні підприємства, що торгують грошовими засобами у вигляді позичок чи кредиту і через це стають учасниками процесу суспільного відтворення. Вони сприяють прискоренню виробництва, концентрації та централізації капіталу, а відтак можуть стати дійовим важелем впливу на економіку.

Логічним *наслідком розвитку кредиту* Маркс вважає *виникнення акціонерного капіталу*, що об'єднує кілька капіталів. Свідченням участі в акціонерному підприємстві є цінний папір — акція, що дає право на частку доходу, пропорційну вкладеному капіталу. У відповідний момент цей цінний папір, так само як векселі, облігації, починає власний незалежний від утіленого в ньому капіталу, рух на ринку цінних паперів, фондовій біржі. Так виникає фіктивний капітал, що не бере участі у виробництві, але відіграє активну роль у розподілі доходів.

Маркс аналізує кредит і грошовий обіг як реальну систему, що об'єднує капітали в одне ціле, робить їх взаємозалежними та залежними від цієї системи. Одним із проявів цього є інфляційні процеси, що, на думку Маркса, також призводять до загострення соціальних суперечностей.

Дослідження перетворених форм додаткової вартості завершується аналізом *земельної ренти*. Маркс показав, що розвиток капіталізму в землеробстві спричиняє відокремлення землі як головного засобу виробництва від її власника.

Економічно власність на землю реалізується через рентні відносини. Маркс визначає два види ренти, що відображають два види відносин: власника та користувача — *абсолютну та диференційну ренту*.

До Маркса ніхто не дав із позицій трудової теорії вартості пояснення суті абсолютної ренти та її джерел. Маркс це зробив, користуючись запропонованою ним категорією ціни виробництва, через з'ясування особливостей ціноутворення в сільському господарстві.

Маркс звільнив теорію диференційної ренти Рікардо від примари «закону спадної родючості ґрунту». Він показав, що за умов конкуренції виробників у сільському господарстві ціна на сільськогосподарські продукти встановлюється як середня ціна виробництва на гірших землях, що забезпечує обробіток усіх видів земельних угідь,

забезпечує прибуток усім користувачам і, окрім того, диференційну ренту (двох видів) власнику землі та капіталістові-орендарю.

На думку Маркса, приватна власність на землю як форма монополізму стримує вільну конкуренцію, створює перепони для включення сільського господарства (як галузі виробництва) у міжгалузеву конкурентну боротьбу, оскільки є елементом некапіталістичних відносин у межах капіталізму — замкненою системою зі своїми принципами ціноутворення й особливою формою перерозподілу додаткової вартості між класами (землевласники — орендарі — наймані робітники), що її репрезентують.

Крім того, теорія земельної ренти включає аналіз проблеми формування цін на землю, ґрунтовне дослідження впливу внутрішніх (ренти) та зовнішніх (ставка позичкового процента, попит і пропозиція, податки тощо) факторів.

Ця частина дослідження містить також економічний, історичний, ретроспективний та перспективний аналіз становлення капіталістичних відносин у сільському господарстві.

Завершується дослідження проблем, винесених у третій том «Капіталу» розділом «Доходи та їх джерела», де Маркс протиставляє свою трудову теорію вартості, відповідно до якої саме праця є основним джерелом усіх доходів капіталістичного суспільства, теорії трьох факторів виробництва. Він підкреслює, що обґрунтування джерел доходів з допомогою триединої формули: земля — рента, капітал — прибуток, праця — заробітна плата є помилковим, оскільки не враховує того, що право привласнення визначається способом виробництва, за якого приватна форма власності зумовлює існування експлуатації найманої праці і визначає пропорції розподілу її результату (додаткової вартості) відповідно до розмірів цієї власності. Маркс указує на історичну обумовленість існуючих форм розподілу та на їхню залежність від виробництва.

Четвертий том «Капіталу» — «Теорії додаткової вартості» — вийшов у світ в 1905—1910 рр. за редакцією К. Кауського, якому Енгельс заповів видання цієї праці. Цей том відповідає тій частині «Економічних рукописів 1861—1863 рр.», що в ній Маркс викладає майже двохсотрічну історію пошуків джерел додаткової вартості буржуазною політичною економією. На відміну від «Критики політичної економії» (інша назва «Капіталу») ця частина є оглядом розвитку теорії і коментарем до спроб проаналізувати механізми руху капіталістичного виробництва з позицій обігу та теорії вартості.

У цій праці розглянуто економічні погляди Джеймса Стюарта з його систематизацією вчень меркантилістів і зачатками фізіократичної теорії; Вільяма Петті, що започаткував класичну школу; Франсуа Кене з його «Економічною таблицею»; Адама Сміта з аналізом переваг та недоліків його трудової теорії вартості.

Особливо докладно Маркс аналізує теорію Давида Рікардо, стверджуючи, що послідовники Рікардо вульгаризували його погляди, прискорюючи тим самим розпад класичної школи політичної економії.

Він критикує погляди Карла Родбертуса та Томаса Мальтуса, Джеймса Мілля та Джона Мак-Кулоха, котрі, хоч і вважали себе послідовниками Рікардо, переглядали трудову теорію вартості.

Маркс помічає зародження економічних теорій пролетарського спрямування, однак критикує їх авторів за спрощені підходи до пояснення суті класової боротьби, за нерозуміння значущості теорії Рікардо.

Четвертий том «Капіталу» був, по суті, першим дослідженням з історії економічної думки. Водночас у ньому розглядалася й низка важливих теоретико-економічних проблем: питання відтворення, криз, продуктивності праці, продуктивної та непродуктивної праці, абсолютної та диференційної ренти, прибутку, ціни виробництва. Саме цей том дає уявлення про велетенський обсяг опрацьованого Марксом матеріалу.

Отже, фундаментальна праця, що була задумана тільки як економічне обґрунтування революційної теорії, стала дуже глибоким економічним дослідженням. Маркс спромігся розв'язати ті проблеми, на які вказувала ще класична політекономія, але вирішити їх з позицій теорії трудової вартості не змогла. В «Капіталі» він відобразив діалектику розвитку капіталістичного суспільства, проаналізував усебічно все суттєве в економічних явищах та форми їхнього прояву, указав на генетичну спадковість цих форм. Маркс шукав і зміг дати визначення причин порушення економічної рівноваги та суперечностей у розвитку капіталізму, спираючись на теоретико-економічні аргументи, і тим самим продемонстрував можливості економічної теорії.

3. Праці К. Маркса та Ф. Енгельса 70—90-х рр.

Після видання першого тому «Капіталу» виникла потреба в дальшому розвитку економічної теорії, її адаптації до потреб часу. Полемізуючи з економістами, соціологами, революціонерами, Маркс і Енгельс коментують свої теоретичні узагальнення, поглиблюють трактування деяких проблем.

Продовжуючи роботу над «Капіталом», 1871 р. Маркс публікує працю «Громадянська війна у Франції», де підсумовує досвід Паризької комуни. Він дає оцінку не лише революційним, а й економічним її досягненням та помилкам, визначає історичну перспективу

революційних перетворень. Пізніше, у праці «Націоналізація землі» (1872) він визначить своє бачення основ суспільних відносин соціалізму.

У «Критиці Готської програми» (1875) Карл Маркс сформулював своє бачення закономірностей розвитку майбутнього комуністичного суспільства.

Учення про суть капіталістичного виробництва, побудованого на експлуатації найманої праці, було спрямоване на те, щоб показати його історичну безперспективність. За визначенням Маркса, капіталізм сам готує свою загибель і на зміну йому прийде інший лад, побудований на суспільній власності. Але Маркс та Енгельс, хоч і були впевнені в неминучості революційної зміни існуючого ладу, не залишили всебічно обгрунтованої теорії соціалізму.

Критикуючи Прудона, Маркс дійшов висновку, що будь-якому способу виробництва відповідає своя форма власності, а точніше, саме вона визначає суспільний лад. Соціалізм, на його думку, абсолютно не сумісний з приватною власністю. У першому томі «Капіталу» Маркс показує, як у межах капіталістичного виробництва визрівають паростки суспільної власності — відбувається процес усупільнення праці внаслідок її дальшого поділу, концентрації і спеціалізації. З іншого боку, визріває потреба в суспільній власності, що змогла б сприяти усуненню капіталістичних суперечностей, головною з яких є суперечність між суспільним характером праці та капіталістичною формою привласнення її результатів.

Суспільна власність на засоби виробництва та планування — дві основні риси, що визначатимуть, на думку Маркса, суть майбутнього суспільства. У «Націоналізації землі» (1872) він пише, що власність у соціалістичному суспільстві мусить мати не групову, а загальнонародну форму, чому сприятиме національна централізація засобів виробництва. Лише тоді вона зможе стати національною основою суспільства, якщо буде складатися «з об'єднання вільних і рівних виробників, які займаються суспільною працею за загальним і раціональним планом»¹.

У «Критиці Готської програми» Маркс детальніше спиняється на характеристиці особливостей цього суспільства, виходячи з тези про визначальну роль виробництва щодо розподілу. Цей принцип аналізу відносин розподілу він протиставляє ласальянській тезі про неурізаний дохід членів майбутнього комуністичного суспільства, згідно з якою справедливий розподіл означає, що весь створений продукт має надходити однаковими частками в розпорядження всіх членів суспільства на підставі рівності їхніх прав.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 18. — С. 55.

Критикуючи цю тезу, Маркс визначає принципи розподілу суспільного продукту. Основним його посиланням є те, що майбутнє комуністичне суспільство у своєму розвитку знатиме дві фази, перша з яких — соціалізм, відрізнятиметься від другої, власне комуністичної, рівнем розвитку продуктивних сил, ставленням до праці, а отже, і принципами розподілу. Відтак суспільний продукт по-різному розподілятиметься на кожній з двох фаз.

Маркс розробляє модель розширеного відтворення за соціалізму. Він зазначає, що на першому етапі цей розподіл передбачатиме формування фонду заміщення спожитих засобів виробництва, фонду розширення виробництва (фонд нагромадження) і резервного, або страхового, фонду. Їх формування є економічною необхідністю. Із загального доходу вираховуватимуться також загальні витрати на управління, що не є безпосередньо виробничими. Утримання непрацездатних і інші форми спільного споживання (школи, лікарні тощо) будуть забезпечуватись за рахунок коштів суспільних фондів споживання. Фонди індивідуального споживання формуватимуться після всіх цих відрахувань. Частина, що призначена для індивідуального споживання, на першій фазі розподілятиметься за працею, щоб відігравати роль стимулу, а на другій стадії — за потребою. Зрештою, весь продукт за комунізму буде належати тим, хто його створив, оскільки використовуватиметься в інтересах усього суспільства.

Маркс розкритикував «залізний закон заробітної плати», ніби розмір заробітної плати регулюється законом народонаселення і завжди тяжіє до мінімуму засобів існування. Він спростовує цю тезу ласальянців, спираючись на докази, викладені в першому томі «Капіталу».

У цій праці також розглядалася проблема ролі держави на кожній з фаз розвитку комуністичного суспільства. Маркс підкреслив класову суть будь-якої держави і вказав, що держава перехідного до комунізму періоду є виразником інтересів пролетаріату, знярядям його диктатури.

Важливим науковим досягненням цього періоду стала також книжка Фрідріха Енгельса «Анти-Дюрінг», де проблемам політичної економії присвячено два розділи. Енгельс указує на переваги методу, використаного Марксом у «Капіталі», тобто поєднання діалектичного матеріалізму та історичного методу дослідження.

У розділі «Політична економія» Енгельс визначає сам предмет науки: «Політична економія, у самому широкому розумінні, є наукою про закони, що керують виробництвом і обміном матеріальних життєвих благ у людському суспільстві»¹. Енгельс підкреслює, що

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 136.

закони ці мають історичний характер, вони характеризують окремі епохи. Вони не є проявом суб'єктивної волі держави, як це стверджував Дюрінг.

Критикуючи вчення Дюрінга про насильство та його роль в історичному розвитку, Енгельс підкреслює, що поділ суспільства на класи є історичним процесом, який зв'язаний із розвитком відносин власності, еволюцією способу виробництва матеріальних благ, зростанням продуктивності праці, її суспільним поділом. Насильство лише захищає експлуатацію, а не створює її. Однак Енгельс виправдовує насильство, що, на його погляд, може відіграти важливу роль у створенні нового суспільства.

На особливу увагу заслуговують ті фрагменти книжки, де Енгельс дає визначення основних політекономічних категорій: вартості, додаткової вартості, капіталу, земельної ренти та інших. Енгельс доповнює положення Маркса, викладені в «Капіталі», зокрема трактування основної суперечності капіталізму: він визначає конкретні форми її прояву, що з них анархія виробництва та кризи є, на погляд Енгельса, явищами суто економічного походження.

Розглядаючи економічну кризу, як одну з форм прояву основної суперечності капіталізму, Енгельс дає розгорнуту характеристику всіх фаз капіталістичного циклу, показує, що усуспільнення процесу праці з появою акціонерного капіталу сприяє вирішенню проблеми анархічності та кризовості капіталістичного виробництва. Але Енгельс не визнає досить поширеної тоді тези про соціалістичний характер акціонерної та державної форм власності, уважаючи за необхідну передовсім політичну умову її соціалізації — диктатуру пролетаріату.

Один з підрозділів цієї книжки написав Карл Маркс. Він містив критичний огляд економічних теорій, починаючи з Платона та Арістотеля до класичної політичної економії, становлення якої Маркс зв'язує з ім'ям Петті та з школою фізіократів.

Останній, третій розділ «Анти-Дюрінга» є викладом марксистського розуміння сутності соціалістичного ладу, основних принципів його організації. Енгельс вказує на можливості планового розвитку суспільного виробництва на основі пізнання об'єктивного характеру дії економічних законів та використання цих знань. Вирішальною умовою для цього є суспільна власність на засоби виробництва.

Енгельс вважає, що планомірна, свідома організація суспільних економічних процесів сприятиме безкризовому розвитку, що забезпечуватиметься також і зникненням товарного виробництва, влади товару над виробником. Соціалізм характеризується, на думку Енгельса, і відсутністю поділу суспільства на класи та відмиранням держави. У цій книжці він дає критичний огляд утопічних ідей соціалізму, історії їх розвитку, що згодом знайшло відображення

в наступній книжці Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки» (1880).

Без огляду на те, що ідеєю побудови майбутнього суспільства проникнуті всі праці Маркса та Енгельса, закінченого теоретичного вчення про соціалізм ними створено не було. Положення про основи соціалістичного устрою суспільства: суспільна власність на засоби виробництва (кооперативна її форма у тім числі), безпосередньо суспільний характер праці та розподілу, відмирання товарного виробництва та планомірна організація суспільного відтворення, що уможливило забезпечення його стабільності, сформульовані в їхніх працях, згодом були догматизовані їхніми послідовниками.

Як відомо, після смерті Маркса роботу з видання його теоретичної спадщини у вигляді цільної економічної доктрини завершував Енгельс. Він також часто виступав у пресі, відповідаючи на критику, захищаючи та роз'яснюючи основні ідеї «Капіталу». Особливе місце щодо цього належить його «Додаткам до III тому «Капіталу», де Енгельс намагається довести, що не існує суперечності між теоріями вартості та ціни, між першим та третім томами. Пояснення суті капіталістичного виробництва через додаткову вартість не суперечить розгляду цього процесу з погляду основ ціноутворення. Він стверджує, що третій том є не наслідком еволюції поглядів Маркса під впливом змін, що відбувались в економічному житті суспільства, а лише дослідженням форм прояву суттєвих економічних відносин.

Захист трудової теорії вартості ускладнювався тією обставиною, що розвиток продуктивних сил суспільства, рівень виробництва та зростання продуктивності праці вже тоді сприяли усуненню цілої низки проблем, притаманних першій стадії капіталізму, але породжували нові, зв'язані з концентрацією та централізацією капіталів. Цей час ознаменовано започаткуванням нового напрямку в економічній теорії, що базується на класичних підходах, але заперечує пояснення ціноутворення з вартісних позицій — теорії граничної корисності. Енгельс, спираючись на метод, використаний Марксом, захищав категорію вартості як історично зумовлену товарною формою виробництва і властиву йому аж до повного його відмирання. Водночас Енгельс у своїх пізніших дослідженнях намагався урахувати ті зміни, що відбувались у суспільстві.

У праці «До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 року» він указує на швидке зростання картелів та трестів, дає характеристику їхньої економічної та організаційної природи, мети та причин утворення, як засобу протистояння анархії, конкуренції, кризам надвиробництва. Функціями цих економічних новостворень є регулювання виробництва через визначення обсягів та розподіл між підприємствами, а також регулювання цін та прибутку.

Енгельс зазначає, що з виникненням нового економічного явища, зумовленого розвитком продуктивних сил суспільства, відбуваються зміни у виробництві та обігу, знову на перший план виступає проблема протекціонізму в міжнародній торговельній політиці, а отже проблема втручання держави у сферу економічної діяльності.

Усі ці явища, по суті, були загрозою класичній доктрині, однак Енгельс, що досить чітко визначив їхню природу, не простежив долю основних категорій за нових умов — у процесі монополізації капіталу. На його думку, монополістичні об'єднання вступають у конкурентну боротьбу за тими самими законами, що й немонополізовані підприємства, хіба що сама боротьба набуває запеклішого характеру, та в межах монополістичного об'єднання виникає нова форма функціонування виробництва — планування.

Це, по суті, означає, що Енгельс уже передбачав «генетичну» можливість переходу монополістичного управління виробництвом у державно-монополістичну форму. Однак теорія революційного перетворення суспільства (навіть з огляду на помічені Енгельсом принципово нові явища) не зазнала жодних змін.

4. Розвиток В. І. Леніним марксистського економічного вчення

Ортодоксальне сприйняття теорії марксизму зв'язується з ім'ям В. І. Леніна, що вів запеклу боротьбу з будь-якими спробами критичного переосмислення чи доповнення марксистської економічної та революційної доктрини. Догматизувавши та перетворивши економічне вчення Маркса і Енгельса на партійну науку, він вульгаризував його, сприяв його протиставленню всім іншим напрямкам розвитку економічної думки.

З часом ставало все очевиднішим, що практичне використання марксистської теорії для обґрунтування революційної боротьби вичерпало свої можливості, оскільки час вносив суттєві зміни в суспільно-економічну ситуацію. Новий етап розвитку капіталістичного суспільства демонстрував його гнучкість і широкі можливості адекватної реакції на потреби демократизації економічного устрою.

У Росії 90-х рр., країні, де капіталістичні відносини тільки зароджувались і ще не проникли в усі сфери суспільного життя, сприйняття марксистського вчення, особливо політичного його аспекту, було досить високим. Однак це не означало, що не розвивались інші напрямки економічної думки, які точніше відображали проблеми капіталістичного суспільства. Тому пристосування марксизму до

потреб революційної боротьби, його використання як теоретичного обґрунтування необхідності соціальної революції здійснювалося за умов безкомпромісної теоретичної боротьби.

Наприкінці XIX ст. в поле зору економічної теорії потрапляє проблема забезпечення суспільно-економічної рівноваги. Головним стає питання про засоби забезпечення економічної стабільності, місце держави (допустимі межі її втручання) та ринкових відносин в цьому процесі.

Проте послідовники марксизму зосередились на проблемі пошуку доказів неможливості регулювання будь-яких суспільних процесів за капіталізмом, а відтак обов'язкової його загибелі. Як особливість марксистської економічної думки в Росії можна назвати також і те, що вона формувалась на фоні економічного романтизму та ліберального народництва, які заперечували об'єктивність існування капіталізму та доводили переваги змішаного, переважно дрібнотоварного господарства. Усе це зумовило догматизацію марксизму як науки.

Розвиток Леніним теорії марксизму полягав не стільки в позитивній творчості, скільки в доведенні винятковості марксистського економічного вчення, його справедливості щодо всіх етапів розвитку капіталістичного суспільства та щодо всіх країн.

Ленін повністю поділяв марксистське формаційне розуміння розвитку суспільства, в основу якого покладался класовий принцип. В одній із перших своїх статей він пише про зародження капіталістичних відносин в сільському господарстві та розшарування селянства на класи внаслідок розвитку товарного виробництва. Він указує на невідворотність наступу капіталізму і його проникнення в усі сфери економічного життя. Ця робота була відповіддю російським народникам, що обстоювали тезу про «необов'язковість» капіталізму для Росії та відсутність внутрішнього ринку як важливої умови його існування і розширеного відтворення.

Виходячи з тези про особливості розвитку капіталізму в Росії, аграрній країні, в якій процес переходу від феодального устрою ще не завершився, Ленін намагається визначити перспективи розвитку внутрішнього капіталістичного ринку. Він аналізує етапи переростання натурального господарства в товарне і товарного в капіталістичне. На прикладі сільського господарства досліджує процес відокремлення безпосереднього виробника товару від засобів виробництва, що знаменує собою утвердження капіталістичних відносин. Його характеристики товарного виробництва є достатньо вищепленими.

Висновок про те, що *внутрішній ринок для капіталізму створюється самим капіталізмом* в процесі його розвитку, Ленін обґрунтовує у працях «З приводу так званого питання про рин-

ки» (1893), «До характеристики економічного романтизму» (1897), «Розвиток капіталізму в Росії» (1899), «Зауваження щодо питання про теорію ринків» (1898) та «Ще до питання про теорію реалізації» (1899).

Розкривши взаємозв'язок внутрішнього ринку і генези капіталізму, Ленін аналізує процес становлення капіталістичних відносин у сільському господарстві Росії, характеризуючи механізм цього становлення.

У згаданих працях Ленін доповнив теорію відтворення Маркса міркуваннями про суть та особливості капіталістичного відтворення і криз за нових історичних умов.

Він суворо дотримувався методологічних принципів, узагальнень та висновків Маркса, доводячи прогресивність капіталізму щодо попередніх форм організації суспільного виробництва, але вказуючи на його експлуаторську суть і об'єктивну природу всіх його антагонізмів.

У межах дослідження суті капіталістичного відтворення Ленін звертається до категорії вартості суспільного продукту, до питання про роль його натуральної форми, категорії національного доходу, до характеристики відносин виробництва і споживання за капіталізму, умов і наслідків розширеного капіталістичного відтворення. Схему реалізації продукту він моделює з урахуванням впливу динамічних факторів на цей процес у часі. Він досліджує, як зростання органічної будови капіталу, що відображає процес розвитку продуктивних сил, впливає на пропорції суспільного відтворення.

Ленін сформулював *закон про визначальну роль виробництва засобів виробництва щодо виробництва предметів споживання* та вплив першого підрозділу на формування загальної структури суспільного виробництва.

Особливу увагу він звертає на аналіз суперечностей капіталістичного виробництва, зауважуючи слідом за Марксом, що вони не зводяться лише до проблем пропорційності, тобто співвідношення виробництва та споживання.

Ленін також досліджує процес формування внутрішнього та зовнішнього ринків, що зв'язує з розвитком суспільного та міжнародного поділу праці. Він уважав, що зовнішній ринок не має нічого спільного з проблемою реалізації, а розвивається відповідно до існуючих традицій міжнародної торгівлі, внутрішніх диспропорцій, а також переростання розширеним виробництвом меж окремої країни. Тобто суперечності відтворення, а не проблеми реалізації, породжують боротьбу за зовнішні ринки.

Значне місце у творах Леніна присвячується доведенню односторонності дрібнотоварного та капіталістичного господарства, що було

наслідком полеміки з народниками. Ленін, використавши метод Маркса, показав генетичні джерела капіталістичного товарного виробництва.

Для підтвердження своїх висновків він використовує велику кількість статистичних матеріалів, що надає його роботам ілюстративного, вірогідного характеру. У цілому праці Леніна кінця XIX ст. присвячено захисту марксизму та доказу того, що в Росії процес розвитку капіталізму відбувається за марксистською схемою, а тому її революційна теорія марксизму є справедливою і для Росії.

Внеском Леніна в розвиток економічної теорії можна вважати його *аналіз монополістичної стадії капіталізму*. Щоправда, метод та мету дослідження знову ж таки запозичено в Маркса, а економічну теорію спрямовано на доведення справедливості революційної доктрини.

Маркс і Енгельс, досліджуючи капіталістичний спосіб виробництва, звернули увагу на виникнення в ньому нових тенденцій, що були визначені ними як процес концентрації та централізації виробництва. Енгельс, зокрема, вказував, що ці процеси супроводжуються новими економічними явищами — плануванням виробництва та збуту, змінами в ціноутворенні. Однак ці зміни тоді ще не набули загального характеру, а тому не вплинули суттєво на зміст теоретичних узагальнень основоположників марксизму.

Проте в економічних теоріях пізніших шкіл та напрямків ці тенденції знайшли відображення у вигляді нових підходів до аналізу процесу ціноутворення, співвідношення попиту та пропозиції, факторів розвитку та чинників економічної рівноваги, взаємовпливу ліберальної (конкурентної) та монополізованої економіки.

Ленінська теорія монополістичної стадії капіталізму була органічно вписана в марксистську класову, формаційну економічну теорію. Її висновки збігалися з висновками «Капіталу». Вона була його прямим продовженням і розвитком його ідей. Водночас ця теорія містить ряд положень і узагальнень, які мають самостійну наукову вагу.

Основні положення ленінської теорії викладено в його книжці «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1917).

Ленін виходить з того, що монополістичний капіталізм не є новою суспільно-економічною формацією, оскільки він зберігає всі основні ознаки капіталізму: приватну власність, анархію виробництва, кризи та ін. Але ті зміни, що відбулися в економічній сфері, сприяли трансформації надбудови.

За основну ознаку зміни стадій Ленін узяв *перехід від вільної конкуренції* у сфері виробництва та збуту *до панування монополій*, що спричинило відповідні якісні перетворення. Він простежує, як

концентрація та централізація виробництва сприяють виникненню монополій, і зазначає, що конкуренція є одночасно чинником і наслідком цього процесу.

Досліджуючи форми монополістичних утворень у промисловості, Ленін розглядає *причини і напрямки монополізації* як реакцію на обмеженість ринків сировини, збуту, як боротьбу за сталі гарантовані прибутки, як засіб уникнення конкурентного протистояння. Тобто, суть монополії — це можливість контролю над виробництвом та збутом.

Ленін доводить, що *монополія не знищує конкуренції, а лише змінює форми конкурентної боротьби*, в результаті чого остання стає ще більш жорстокою.

Виникнення монополістичних об'єднань не обмежується лише сферою виробництва. Ці процеси притаманні також іншим сферам: як наслідок концентрації та централізації промислового капіталу монополізується банківський капітал, відбувається зрощування монополістичного промислового й монополістичного банківського капіталів з утворенням фінансового капіталу і фінансової олігархії.

У цьому контексті розглянуто роль банків як засобу керування економічними процесами. Зростання значення фінансового капіталу супроводжується виникненням нових форм його функціонування: поряд з банками постають страхові та інвестиційні компанії, позичково-ощадні асоціації, інші кредитні заклади.

Особливим видом панування монополій Ленін називає *фінансову олігархію* (владу небагатьох). Організаційною формою фінансової олігархії є *фінансова група*, що репрезентує і контролює мережу корпорацій, об'єднаних між собою взаємними інтересами. Головні методи панування фінансової олігархії — це *система участі*, що зв'язує окремі підприємства в єдине ціле, та особиста унія (взаємозалежність її членів).

Існування фінансового капіталу зумовлює узурпацію економічної та політичної влади. Ленін не бачить інших способів протистояння цьому процесу, що загрожує демократії в політиці та економіці, крім соціалістичної революції.

У цій книжці Ленін аналізує суто економічну проблему ціноутворення, зв'язуючи її з існуванням категорії монополією високого та монополією низького прибутку. Він визнає, що *ціноутворення* за умов вищої стадії капіталізму зазнає суттєвої зміни, але намагається пояснити його з позицій вартості і додаткової вартості, аби довести, що воно відбувається за об'єктивними економічними законами капіталістичного виробництва, довести, що основний закон капіталізму — виробництво додаткової вартості, закон експлуатації — справедливий і для цієї стадії.

Досліджуються й інші *ознаки* та наслідки *монополістичної стадії* капіталізму. Це — вивезення капіталів, економічний та територіальний поділ світу, формування колоніальної системи та перетворення капіталізму на світову економічну систему.

Проблему вивезення капіталів Ленін вирішує, слідом за Марксом, з класичних позицій. Він розглядає причини вивезення капіталу як наслідок його надлишку в експортуючій країні.

Надлишок капіталу, на думку класиків, є тим капіталом, використання якого зумовлює спадання норми прибутку. Ленін підкреслює відносний характер цього надлишку, який полягає в тім, що у власній країні цей капітал не дає надприбутків. За умов, коли ринок пропозиції капіталів є досить обмеженим, що характерно для економік слаборозвинених країн, вивезений капітал забезпечує надприбуток.

Надлишковий *капітал вивозиться*, за визначенням Леніна, у *трьох основних формах* — *товарній, продуктивній (робоча сила та засоби виробництва) і грошовій* — *приватними власниками та державою*.

Активізація процесу вивезення капіталу відбувалась одночасно зі зростанням кількості та могутності монополій. Тому Ленін назвав експорт капіталу однією з головних ознак цієї стадії капіталізму, її типовою рисою.

Економічним наслідком вивезення капіталів є інтернаціоналізація економіки, що веде до утворення міжнародних монополістичних союзів і поділу світу між ними. Ці процеси, на думку Леніна, сприяють поширенню капіталістичних відносин та загостренню їхніх суперечностей, що для країн, котрі імпортують капітал, означає деформацію економічної структури, збільшення залежності від економіки розвинених країн та перетворення на сировинний придаток останніх. Він також визначає соціальні наслідки цього процесу виходячи з тези про посилення експлуатації.

Утворення монополістичних союзів як нової форми концентрації капіталу Ленін розглядає у контексті поділу світу між союзами капіталістів і зазначає, що боротьба за його переділ є визначальною рисою імперіалістичної стадії розвитку капіталізму.

Саме через утворення міжнародних монополій формується світова система капіталістичного господарства, утверджуються капіталістичні відносини. Однією з форм їхнього прояву є модифікація колоніальної системи, коли поряд з традиційними формами колоніального панування ведеться економічна та політична боротьба за сфери впливу, інвестування капіталів, ринки збуту, сировину і господарську територію.

Дослідження імперіалізму Ленін завершує висновками узагальнюючого характеру, визначаючи п'ять його основних рис,

що свідчать, на його думку, про приреченість капіталізму, оскільки в економічному відношенні цьому сприятиме монополізація, що означає перехід від свободи конкуренції до повного усупільнення, а в політичному — війни, як засіб вирішення економічних проблем.

Аналізуючи ознаки та явища імперіалізму, Ленін постійно протиставляв марксистські методи аналізу іншим. Ортодоксальне спрямування ленінських теорій вплинуло на рівень науковості дослідження, зумовило його певне обмеження. Так, Ленін не погоджувався, що вивезення капіталу виконує функції «переливання» капіталу і сприяє пом'якшенню циклічності розвитку, що монополізація економіки створює основи для її усупільнення та плановості, що розв'язання окремих проблем капіталізму та його загальне вдосконалення може виключити необхідність революційного перетворення суспільства.

Водночас у книжці «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» наводиться низка суттєвих ознак монополістичної стадії, наголошується на завершенні процесу формування світової капіталістичної системи та суперечливості її господарської будови, коли з монополістичними співіснують відносини вільної конкуренції і сама монополія посилює їх. Безперечно правильно визначається *причина війн як засобу реалізації економічних інтересів*.

У наступних працях, особливо в «Державі і революції» (1917), Ленін визначає ще одну рису, притаманну цій стадії, — зародження державно-монополістичної економіки, поєднання сили монополій із силою держави, створення передумов для регулювання економіки з одного центру.

Одержавлення економіки Ленін характеризує як процес поглиблення суспільного характеру праці, створення умов для виконання державою нових економічних, політичних та соціальних функцій. «Зараз ми маємо пряме переростання капіталізму у вищу планомірну форму його», — писав Ленін у статті «Доповідь на захист резолюції про поточний момент» (1917)¹, завершуючи аналіз висновком про необхідність соціалістичної революції, яка означатиме перехід до планової економіки на ділі. Державно-монополістичний капіталізм створює, на його думку, для соціалізму готові форми.

Наступні праці Леніна було спрямовано на розвиток марксистської теорії про економічні та політичні основи соціалістичного суспільства. Вони ґрунтувалися на використанні марксистського методу та на догматизації положень Маркса і Енгельса щодо структури виробничих відносин майбутнього суспільства.

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 31. — С. 426.

5. Марксизм і сучасність

Марксизм — це закономірний етап пізнання дійсності, що зумовлювався відповідними вимогами часу й відповідними соціальними інтересами. Деякі викладені Марксом ідеї, що їх західні дослідники оголошували не тільки помилковими, а й шкідливими, насправді належали не йому, а Адаму Сміту, Гегелю, Жан-Жаку Руссо, Сен-Сімону.

Так, основна політична ідея марксистського вчення про примат суспільного над особистим, що стала наріжним каменем побудови соціалізму в СРСР, належала не Марксу, а Сен-Сімону та позитивістській історико-матеріалістичній філософії. Ця філософія, що визнавала творцем суспільної дійсності історію, не бачила в окремому індивідуумі сили, здатної впливати на історичний процес.

Загальна критична оцінка марксистського вчення зумовлена не його економічним змістом, а тими ідеологічними підходами, що певною мірою визначили й напрямки дослідження, і суть багатьох його узагальнень. Якби не радикальні послідовники марксизму, то сьогодні, напевне, його сприймали б як науковий напрям, що доповнював і завершував розвиток класичної політичної економії.

Розвинувши рикардіанську теорію вартості, Маркс спромігся дати відповідь на питання про джерело доходів у суспільстві, тобто логічно вирішити з позиції трудової теорії вартості проблему, яка не знайшла розв'язання в класиків. Абстрактні узагальнення, зроблені ним, якщо не в усьому відповідали дійсності, то принаймні не суперечили їй, даючи водночас змогу детальніше проаналізувати окремі сторони суспільно-економічних процесів.

Саме виходячи з абстракцій, Маркс показує роль додаткової вартості (що, на його думку, виступає у формі прибутку) як визначального чинника розвитку капіталізму, основи його відтворення, його рушійної сили, стимулу впровадження досягнень науково-технічного прогресу. Саме з допомогою абстракцій він досліджує механізм відновлення економічної рівноваги ще до того, як проаналізує вплив попиту та пропозиції на процес формування цін. Чи не такі самі висновки згодом стануть основою кейнсіанського вчення?

Теорії формування цін та прибутку за умов вільної конкуренції, земельної ренти, позичкового процента, викладені в третьому томі «Капіталу», є прикладом досконалого поєднання логіки абстрактних узагальнень та моделювання економічних процесів і рекомендуються для вивчення в навчальних закладах у контексті неокласичних теорій.

Визнаним вкладом в економічну науку є теорія реалізації Маркса, яку було також сформульовано з позицій трудової теорії вартості. Маркс не наполягає на абсолютизації вартісних показників, він

указує лише на те, що вони відображають тенденцію, котра є об'єктивною і, здійснюючись, спричиняє обов'язкові наслідки на макроекономічному та мікроекономічному рівнях. Він пояснює природу циклічності, криз надвиробництва, визначає фази циклу, аналізує наслідки цих явищ. Усе це високо оцінюється сучасною економічною наукою.

Схеми реалізації суспільного продукту, в яких відображено рух усіх частин вартості створеного продукту, є значним внеском у дослідження проблеми пропорційності, тобто рівноваги суспільного виробництва. Висновки, зроблені Марксом, узяли на озброєння не лише ортодоксальні марксистки. Його теза про визначальну роль виробництва засобів виробництва і їхнього розподілу щодо виробництва та розподілу предметів споживання є вихідною для багатьох сучасних (особливо кейнсіанських) теорій.

На основі теоретичних абстракцій Маркс створив широку загальну картину капіталістичного відтворення та його чинників. У межах теорії розширеного відтворення капіталу він зробив ряд висновків стосовно нагромадження, його визначальної ролі та факторів, висновків, що є актуальними і сьогодні, коли йдеться про проблеми економічного зростання і його джерел, про роль ефективного попиту та інвестицій.

Методологічні підходи до визначення пропорцій суспільного виробництва, сформульовані Марксом у його схемах відтворення, було використано для побудови балансів народного господарства у вигляді таблиць типу «витрати-випуск», запропонованих В. Леонтьєвим.

Висновки з теорії будови капіталу, що розглядала зростання органічної будови капіталу як наслідок науково-технічного прогресу й розвитку продуктивних сил, повторюються в сучасних неокласичних та кейнсіанських теоріях економічного зростання. Недооцінка категорії органічної будови капіталу тривалий час була причиною невірогідності висновків, сформульованих на базі виробничої функції.

Особливо цікавими є зроблені Марксом у процесі аналізу проблем ціноутворення й конкурентної боротьби узагальнення щодо механізму дії економічних стимулів для впровадження досягнень науково-технічного прогресу.

Узагалі, марксистська економічна теорія містить цілу низку науково обґрунтованих висновків, що характеризують закономірності функціонування капіталістичного ринкового господарства, зокрема ідеї про ринкову ціну рівноваги, формування середньої норми прибутку, визначення ролі конкуренції, внеску капіталізму в розвиток продуктивних сил та ін.

Загальна оцінка марксистського вчення має враховувати і його помітний внесок у розвиток системного аналізу. Звичайно, не можна

вважати цілком вичерпним погляд Маркса на визначення проблем капіталістичного виробництва лише крізь призму соціальних, класових відносин, однак вплив цих відносин на стабільність економіки та суспільства є безперечним, що, зрештою, визнає сучасна економічна наука.

Нині марксистське економічне вчення знов опинилося в центрі уваги західних дослідників, які намагаються переглянути доктрину Маркса та формалізувати її з допомогою економіко-математичного моделювання. Однак не завжди ці спроби є вдалим, оскільки більшість вирішуваних Марксом проблем за своєю природою не піддаються кількісному аналізу.

Маркс і його послідовники у своїх дослідженнях відштовхувались від трудової теорії вартості, критикуючи теорію граничної корисності, теорію факторів виробництва. Та в сучасному макроекономічному аналізі ці теорії посідають чільне місце саме тому, що марксистська трудова теорія вартості не може бути базою для прикладних досліджень, не дає змоги простежити з допомогою кількісних показників і зобразити у вигляді лінійних моделей процеси нагромадження, розподілу суспільного продукту, економічного зростання, закономірності й фактори ціноутворення, тобто процес відновлення економічної рівноваги.

У Маркса визначення вартості легко пов'язується з визначенням ціни та доходів, оскільки ґрунтується на визнанні лише одного фактора виробництва, а сучасна економічна думка базується на багатофакторному аналізі. Серед цих факторів — праця, капітал, земля, підприємницькі здібності. Тому в центрі дослідження опиняється вже не вартість, а ціна та її зміни під впливом змін у розвитку факторів.

За капіталізму рух товарів відбувається не за вартістю, а за цінами, які постійно відхиляються від вартості. Сам Маркс визнав це у третьому томі «Капіталу», сформулювавши вчення про ціну виробництва, у якому стверджував, що ціни формуються під впливом інших, ніж вартість, факторів, а вартість є лише однією з характеристик природи цін. Цю закономірність ураховує сучасна економічна наука, яка позитивно сприймає висновки марксистської теорії цін, але досліджує фактори їх формування з позиції теорій граничної корисності та факторів виробництва.

Звичайно, марксистське економічне вчення містить і багато хибних висновків. Але, зрештою, це притаманно будь-якій теорії. Однак ідеї марксизму було певною мірою апробовано на практиці, тому сьогодні їх можна оцінити досить вичерпно.

Економічна теорія Маркса була спрямована на обґрунтування висновку про скороминучість капіталізму, його обов'язкову загибель, зумовлену негативними закономірностями розвитку цього

суспільного ладу. Проблеми капіталістичної економіки (кризи, анархія, інфляція, безробіття), на думку марксистів, не можуть бути вирішені в межах капіталізму, оскільки є наслідком ринкової форми організації господарства, породжуються приватною формою власності.

Треба наголосити, що цей висновок сучасна економічна теорія Заходу зовсім не відкидає. Навпаки, визнаючи справедливість твердження про недоліки ринкової економіки, сучасна економічна наука шукає способи розв'язання її проблем. Саме так виникли теорії соціально-ринкового господарства, неокласична, монетаристська та кейнсіанська доктрини.

Інша річ, що марксизм запропонував власні методи розв'язання проблем капіталістичного суспільства, котрі передбачали, як напояли революціонери-марксисты, тільки революційне перетворення, тільки соціальну революцію. Проте неупереджений аналіз наукової спадщини Маркса свідчить, що це не зовсім так.

Політична сторона вчення Маркса й Енгельса є суперечливою, її не обгрунтовано з такою логікою, як економічну доктрину. Це, по суті, окремі міркування з приводу соціалізму та шляхів його становлення, що не доводяться і не аналізуються. Їхні послідовники, які називали себе марксистами, охочіше акцентували увагу на ідеях Маркса-політика, ніж Маркса-вченого, тому «підганяли» економічне вчення під потреби ідеології.

Офіційною комуністичною доктриною було взято на озброєння з учення Маркса все те, що, хоча б частково, чи за формою, збігалось із декларованою метою, підтверджувало та виправдовувало б теорію побудови шляхом насилля нового, справедливого суспільства.

Тому поза увагою послідовників марксизму залишилось те, що Маркс у своїх працях розглядає два шляхи переходу до соціалізму як більш справедливого суспільного ладу — революційний та еволюційний.

Хоч у багатьох своїх працях він передбачає революційне знищення капіталізму, у першому варіанті «Капіталу» («Економічних рукописах 1857—1861 рр.») Маркс аналізує перехід до нового суспільного ладу еволюційним шляхом — через розвиток науки і техніки, що мають досягти рівня, коли вартість, як породження живої праці, відіме і всі суспільні відносини вимушено наберуть іншої форми.

Він писав: «Обмін живої праці на уречевлену працю, тобто організація суспільної праці у формі протилежній капіталу та найманій праці, являє собою останній ступінь розвитку вартісних відносин і заснованого на вартості виробництва. Передумовою цього останнього ступеня є і продовжує залишатись маса безпосереднього робочого часу, кількість витраченої праці, як вирішаль-

ного фактора виробництва багатства. Але з розвитком великої промисловості створення дійсного багатства стає менш залежним від робочого часу і кількості витраченої праці, ніж від могутності тих агентів, що приводяться в рух протягом робочого часу і які самі, у свою чергу (їх потужна ефективність), не перебувають ні в якій відповідності з безпосередньо робочим часом, а скоріше залежать від загального рівня науки та прогресу техніки або від застосування цієї науки до виробництва»¹. Чи варто було критикувати теорії конвергенції систем як реакційні, як такі, що захищають класові інтереси буржуазії, коли вони виходять саме з такого висновку?

Офіційна комуністична доктрина, цитуючи «Маніфест Комуністичної партії», звертала увагу на те, що завдання комуністів полягає у скасуванні приватної власності, але цілком ігнорувала уточнення, що йдеться про буржуазну приватну власність, тобто таку, що визначає форми виробництва і розподілу, за яких наявні антагонізм класів і експлуатація праці.

Теза про державну форму власності, що часто трапляється в Маркса, також є неоднозначною, адже він писав, що бюрократія «має в своєму володінні державу, ...це і є її приватна власність»². Розглядаючи державу як механізм диктату одного з класів суспільства, Маркс звичайно мав на увазі, що її існування є тимчасовим, отже, державна форма власності також є скороминущою.

Як бачимо, висновки Маркса щодо проблеми трансформування суспільства були неоднозначними, залишали великий простір для вибору форм соціальних перетворень та значну можливість для різноманітного їх трактування. Однозначним і категоричним був лише висновок про об'єктивну необхідність цих перетворень. Ортодоксальні послідовники марксизму тільки це і взяли на озброєння і зробили все, аби втілити в життя. Проте ідеї Маркса-політика виявилися значно менш життєздатними, ніж ідеї Маркса-економіста. Внесок марксистської економічної теорії в науку визнано економістами всіх поколінь і всіх наукових напрямків. Багатьма аспектами теоретико-економічної концепції, запропонованої Марксом, науковці користуються й досі, бо ця концепція є логічною, побудованою з допомогою методу, який базувався на принципах діалектичності та історичності, поєднання теорії та практики, зіставлення та порівняння, використання статистики та моделювання. У багатьох випадках Маркс був провісником сучасних економічних теорій. Тому марксистську економічну теорію можна вважати плідним напрямком розвитку економічної думки.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 46. — Ч. II. — С. 194.

² Там само. — Т. I. — С. 57.

ВИНИКНЕННЯ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ШКОЛИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ. НІМЕЦЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТЕКОНОМІЯ

У XIX ст. доктрина Адама Сміта користувалася загальним визнанням, залишаючи далеко позаду інші економічні теорії. Хоча послідовники класичної школи пропонували власні корективи та доповнення до класичної теорії, різноманітні трактування її, кілька фундаментальних принципів, декларованих Смітом, залишалися недоторканими протягом тривалого часу — це, зокрема, методологія (філософія) дослідження, принцип невтручання держави в економіку та свобода міжнародної торгівлі.

Серед критиків ідей класичної школи, щоправда, траплялись автори, які не погоджувалися з тим, що капіталізм є досконалим і справедливим устроєм, але й вони визнавали принципи лібералізму, саморегульовальну здатність ринкової економіки. Ні Сісмонді, ні Прудон, ні соціалісти-рікардіанці, ні соціалісти-утопісти не спромоглися вийти за межі аналізу, запропоновані класичною школою.

Проте існував і інший напрям, який тривалий час залишався поза увагою економістів-дослідників, оскільки його представники спочатку лише піддавали сумніву засадні принципи класиків, але не пропонували власної теорії.

Критика була спрямована проти самої філософії, методів дослідження, якими користувалася класична політекономія. Філософія класичної школи була індивідуалістичною та гедоністичною: по-перше, вона наголошувала, що основу економічного розвитку суспільства становлять індивідуальні інтереси; по-друге, стверджувала, що матеріальне, економічне життя суспільства відіграє визначальну роль щодо інших форм суспільної діяльності — моралі, етики, права та інших інституцій; по-третє, декларувала принцип невтручання, який не лише передбачав створення умов для дії механізмів ринкового саморегулювання, а й проголошував індивідуальні інтереси єдиною силою, що формує особистий і суспільний добробут. За цією філософією «економічна людина» була і виробником, і споживачем, але повністю втрачала свою належність до певного, визначеного суспільства. Учення класичної політекономії було космополі-

тичним. Діяльності держави уваги майже не приділялося, її соціальні функції не розглядалися.

Критики засад класичної теорії вказували, що не можна ігнорувати впливу неекономічних чинників на суспільний розвиток. На їхню думку, економічні явища й економічну поведінку треба розглядати з огляду на менталітет нації, а це суперечило принципам космополітизму та індивідуалізму класичної школи.

Недоліки класичної політекономії критики бачили й у тім, що вона не визнавала важливої ролі національних та державних інституціональних складових суспільного життя у розвитку економіки. Представники альтернативної школи намагалися довести, що індивідуальні й суспільні інтереси не збігаються, не перебувають у гармонічній єдності, що держава, формуючи економічну політику, може сприяти реалізації приватних інтересів, а може і гальмувати цей процес.

Вони нещадно критикували принцип невтручання держави в економіку, вільну міжнародну торгівлю. Національне багатство для них не було загальною сумою індивідуальних багатств, індивідуальний добробут вони узалежнювали від могутності держави, а тому як визначальний чинник розвитку суспільства проголошували побудову міцної держави.

Вони стверджували, що засади економічної теорії, започатковані Смітом, помилкові і є шкідливими для національної економічної політики.

Критичні зауваження щодо змісту основних постулатів класичної економічної доктрини можна було знайти в працях філософів, соціологів і економістів, але цільної доктрини суспільного розвитку, побудованої на альтернативній методології, на той час не існувало. Потрібні були особливі історичні та економічні умови, щоб виникла необхідність в економічній теорії, котра використовувала б інші підходи й вирішувала інші проблеми, ніж класична політекономія. Такі умови в XIX ст. сформувались у Німеччині.

1. Започаткування системи національної політичної економії в Німеччині

Німеччина XIX ст. — це країна, що складалася з політично й економічно відособлених держав, об'єднаних у конфедерацію за національною ознакою. Їхня економічна відособленість базувалась на феодалних відносинах, нерозвиненій індустрії, політичному протистборстві та державній регламентації всіх сфер економічної діяльності.

Чи не найнаочнішою ознакою відсталості Німеччини (і важливим чинником такої відсталості) було існування митних кордонів

між окремими державами конфедерації. У самій тільки Пруссії існувало майже 70 різних торгових тарифів.

Цікаво, що ці митні перешкоди не стосувались відносин з державами за межами зовнішніх кордонів Німеччини. Німецькі держави закривали свої кордони тільки одна для одної, тому індустріально розвинена Англія за короткий час спромоглася заповонити своїми дешевими товарами всю Німеччину, завдавши шкоди її торгівлі та нерозвинутій іще промисловості. Необхідна була негайна митна реформа. Її було проведено 1818 р., коли Пруссія створила власне торгове об'єднання, ліквідувавши внутрішні митні кордони і скасувавши всі митні податки, які перешкоджали вільному ввезенню сировини, та встановивши невисоке мито на ввезення мануфактурних товарів.

Ця реформа мала певні позитивні наслідки, але не поліпшила стану німецької економіки в цілому. Ставало все очевиднішим, що часткове реформування торгово-економічних відносин не вирішує проблем суспільства. Необхідною була політика, яка б створила умови для вільного економічного розвитку всіх німецьких держав.

На той час Німеччина вже мала давні традиції історико-філософських досліджень, але зовсім не провадилися системні економіко-теоретичні дослідження.

Поширення ідей побудови єдиної могутньої німецької держави, що передувало зародженню національної економічної теорії в Німеччині, дістало назву «романтичного руху». Романтизм базувався на вченні філософа й історика **Іммануїла Канта** (1724—1804), який наголошував на значенні морального закону й морального самовизначення і стверджував, що держава існує для забезпечення розквіту нації. Людину створено для суспільства, а не суспільство для людини. Свобода, рівність і щастя можуть бути забезпечені лише державою й колективною волею.

Значний внесок у розвиток романтизму зробив філософ-суб'єктивіст **Йоган Фіхте** (1762—1814), який у центр свого вчення поставив людину, критикуючи Сміта за те, що останній основою всього бачить лише багатство. Для Фіхте держава — природне явище, а її закони є лише вираженням природного стану речей. Людина — це член суспільної асоціації, перед якою вона має певні зобов'язання. Держава нейтральна до індивідуальних інтересів, а тому може свідомо спрямовувати й забезпечувати розвиток суспільства.

Його послідовник **Адам Мюллер** (1779—1829) уважав, що держава сама формує ідеологію, згідно з якою має розвиватися суспільство. Вона створює умови, котрі сприяють економічному розвитку й процвітанню нації. Мюллер заперечував протистояння економічних інтересів у суспільстві й визнавав лише суперництво інтересів різних націй. Він зазначав, що захоплення універсальними космополі-

тичними схемами призводить до ігнорування національних особливостей, національних інтересів та пріоритетів.

Теорії представників романтизму мали ґрунтовний соціально-філософський характер, але не пропонували способів вирішення проблем економічного розвитку.

Науково обґрунтована економічна теорія, спрямована проти класичної доктрини, виникла в Німеччині і мала великий успіх не лише на батьківщині, а й у США. Її основні принципи побудовано на філософії, яка не визнавала ідей невтручання держави у приватні справи, принципів індивідуалізму та космополітизму. Вона ставила національну ідею в опозицію до індивідуальних інтересів. Автором нової теоретичної системи був Фрідріх Ліст.

Фрідріх Ліст (1789—1846) народився у Вюртемберзі, де здобув початкову освіту. У 17 років був призначений на посаду службовця Тюбінгенського філіалу Вюртемберзького бюро. Там слухав лекції в місцевому університеті. Його першу наукову працю було присвячено проблемі викладання в університеті курсу місцевого самоврядування. Аргументи, що наводились у цій праці, були настільки вагомі, що Ліст отримав призначення на посаду керуючого справами і політикою Тюбінгена, а також став професором Тюбінгенського університету.

Ліст визнає ліберальні ідеї в тій їхній частині, що стосується розвитку капіталістичної промисловості, і закликає до реформ, перешкодою для яких, на його думку, є внутрішня митна політика Німеччини.

1819 р. під керівництвом Фрідріха Ліста у Франкфурті було засновано «Генеральну асоціацію німецьких промисловців і комерсантів» для впливу на конфедеративний уряд. Сам він звертається з петиціями до урядів Мюнхена, Штутгарта, Берліна, Відня, друкує статті в газетах із закликами до ліберальних реформ. Після обрання депутатом Палати Вюртемберзьких штатів у 1820 р. досить різко критикує реакційний уряд країни за бездіяльність.

Пропагування ним ліберальних, реформістських ідей економічного об'єднання Німеччини поставило його в опозицію до уряду і стало причиною звільнення з посади та політичних переслідувань. Він був змушений залишити Німеччину, жив у Франції, Англії, Швейцарії. Після повернення на батьківщину його було заарештовано. Після відбуття покарання Ліста висилають із країни, і 1825 р. він виїздить до Америки.

В Америці Ліст був фермером, підприємцем, редактором газети, що в ній друкував свої статті на економічні теми. Діла його йшли досить успішно, але 1832 р., коли державна влада змінила свої політичні та економічні погляди, Ліста знов запросили до Німеччини. Країна тоді була вже на порозі митного об'єднання, за яке Ліст боровся протягом 13 років і яке 1834 р. стало реальністю.

На жаль, його співвітчизники не дарували йому колишнього лібералізму, не підтримали його боротьби за об'єднання Німеччини, не повірили в запропоновані ним реформи. Він знову опинився у вигнанні і після нового повернення на батьківщину вкоротив собі віку. Як це часто буває, після смерті до Фрідріха Ліста прийшло величезне визнання: він став (посмертно) доктором наук, його ім'ям називали вулиці та навчальні заклади, на його честь було споруджено монументи в кількох німецьких містах.

Основною працею Фрідріха Ліста є написана ним у Парижі книжка «Національна система політичної економії, міжнародної торгівлі, торгова політика й німецький митний союз» (1841), що ввібрала всі ідеї, викладені ним у безлічі памфлетів та статей. Цю книжку спрямовано на захист протекціонізму як обов'язкової умови становлення економічної могутності нації.

Економічний націоналізм. На думку Ліста, класична політична економія обґрунтувала космополітичну теорію, що розглядає індивідуальний інтерес кожної особи як основу розвитку суспільства, а саме суспільство — як загальносвітову спільноту людей. Справді, якщо людство — це сукупність рівноправних індивідів, то немає необхідності будувати зайві перешкоди для їхнього спілкування. Але історично склалось так, що кожен індивід відрізняється від іншого своєю належністю до конкретної спільності: нації, держави, тому реалізація інтересів індивідів залежить від можливостей нації чи держави, а вони розвиваються нерівномірно.

Формування загальнолюдської спільноти можливе лише на паритетних основах. За принцип об'єднання треба брати однаковий соціально-економічний рівень розвитку, щоб жодна нація не потрапляла в залежність до іншої.

На думку Ліста, політекономія має бути саме тією наукою, котра, «віддаючи належне сучасним інтересам і особливому становищу націй, учить, як саме кожна нація може піднятися до такого рівня економічної культури, щоб її союз з іншими націями був можливим і корисним». «На нації, як на перехідній стадії між індивідуумом і всім людством, засновано всю мою систему», — писав він.

Нація об'єднує людей в одне ціле і є результатом попереднього розвитку. Вона має власний характер, їй притаманні особливі надбання як матеріальні, так і духовні. Вона продуктивна настільки, наскільки здатна організуватись для досягнення спільної мети.

За основний **метод дослідження** він бере «повчання історії», тобто історичні порівняння, історичний метод, які використовує для визначення тієї стадії розвитку нації, яка найбільшою мірою сприятиме її згуртуванню, силі і стійкості.

¹ List F. National System of Political Economy. — N.Y., Lloyd, 1985. — P. 87.

Ліст у своєму дослідженні звертає увагу на факти більше, ніж на теоретичний аналіз, його метод зовсім позбавлений ознак абстракції: він виключає аналіз вартості, підміняючи її ідеєю продуктивних сил.

На його думку, народи у своєму розвитку проходять такі періоди: первинне варварство, скотарський, аграрний, аграрно-мануфактурний, аграрно-мануфактурно-комерційний.

Останній період — це ідеал, до якого прямує нація у своєму розвитку. Для його досягнення потрібні особливі умови, які мають не всі народи: великі території зі значними запасами природних багатств і можливостями для розвитку індустрії, працююча й об'єднана спільною метою нація, що прагне створити могутню державу.

Німеччина, за Лістом, має всі ці умови, крім достатнього розміру територій, які, проте, можна збільшити за рахунок невеликих держав-сусідів (наприклад Голландії і Данії), котрі однаково не мають таких блискучих перспектив, як Німеччина.

Важливою умовою досягнення ідеального стану суспільства є здатність нації до створення багатств, що є важливішим за саме багатство. Тобто недостатньо, щоб праця й ощадливість забезпечували їй необхідну кількість товарів на даний момент, вона має бути здатною на жертву заради великого завдання — здобути ті інтелектуальні та соціальні сили, які Ліст називає «продуктивними силами суспільства».

До *продуктивних сил суспільства* Ліст відносить різноманітні суспільні інститути: уряд, преса, духовні заклади, мораль, мистецтво, суд — нематеріальні чинники, які забезпечують свідоме створення високорозвиненого суспільства.

У поняття капіталу (Ліст називає його «фіксованим») він включає матеріальне багатство, природні та набуті здібності людей. Поєднання фіксованого капіталу та продуктивних сил є умовою розвитку виробництва. Але визначальним Ліст вважає відповідний рівень організаційно-економічних відносин: мануфактурну індустрію й розвинену транспортну інфраструктуру (особливо залізниці).

Створенню матеріального підґрунтя розвитку продуктивних сил Ф. Ліст надає такого самого значення, як і формуванню ліберального спрямування морального духу нації.

Головний предмет досліджень економічної теорії Ліст бачить у визначенні ролі держави в конкретній історичній ситуації, її діяльності зі «збудження» національних продуктивних сил суспільства. Політична економія має визначити, що саме треба зробити державі на конкретному етапі розвитку, аби продуктивні сили в межах даної країни забезпечили економічний розквіт.

Хоча Ліст і не заперечує підходів класичної політекономії, але вважає, що вона майже непридатна для застосування в перехідний період розвитку національної економіки Німеччини.

Роль держави і теорія протекціонізму. Держава в перехідний до вищої стадії розвитку період мусить здійснювати функцію організації, об'єднання, виховання та захисту нації. Політично сильна держава може цю функцію реалізувати і виконати завдання щодо створення умов для економічного прогресу. Сприятиме досягненню мети *протекціоністська політика* держави, яка захищатиме молоду індустрію від конкуренції.

Класична школа політичної економії дотримувалася принципу, згідно з яким кожна держава має спеціалізуватись на випуску того виду продукції, котрий забезпечить їй переваги в міжнародній торгівлі, а на внутрішньому ринку буде дешевшим за імпортований. Інші галузі виробництва будуть розвиватися лише одночасно із формуванням достатніх капіталів. Адже основною метою розвитку суспільства є збільшення в кожний даний момент багатства, яке споживає країна, і за умови вільної торгівлі ця проблема вирішується значно простіше. Політика протекціонізму стримує цей процес, бо вартість товарів на внутрішньому ринку зростає, а обсяги їхнього споживання зменшуються.

Але Ліст зазначає, що прийняття ліберальних митних законів (за моделлю Пруської держави) поставило Німеччину в умови конкурентної боротьби, яка була несприятливою для нерозвинутої ще індустрії. З іншого боку, Англія та Франція самі перешкоджали експорту німецьких продуктів землеробства.

Крім того, Ліст мав змогу переконатись, що економіки країн є дуже різними, а законодавство цих країн, гучно декларуючи загальні економічні свободи, відображає національні особливості розвитку і спрямовується на захист національних інтересів.

Ліст підкреслював, що наслідування принципів лібералізму й бажання більшу частину свого споживання забезпечити за рахунок імпорту зробить націю залежною. Крім того, вільна торгівля перешкоджатиме формуванню національних галузей промисловості, що забезпечують перехід до індустріальної стадії розвитку, сприятиме відпливу національних капіталів за кордон. Звичайно, протекціонізм не є вічним: після створення конкурентоспроможної індустрії він необхідно поступиться місцем міжнародній конкуренції. Але доти всі зусилля держави мають бути спрямовані на створення умов для власного економічного розвитку.

Серед заходів, які має застосовувати держава, — протекціонізм, духовне та «*індустріальне*» виховання нації.

Нація має бути готовою до сприйняття ідеї побудови незалежної індустрії, із розумінням ставитися до протекціоністської політики держави. Але, зазначає Ліст, розуміння нацією протекціоністської політики можливе лише за умови її відсталості в індустріальному відношенні. У цьому разі не викликати протесту навіть демпінг.

Саме через протекціонізм держава реалізує функцію індустріального виховання нації. Ліст наголошує, що протекціонізм виправданий як засіб індустріального виховання, коли в нації є перспективи (географічні, сировинні та ін.) і схильність (особливості національного характеру) до мануфактурного розвитку.

Винятком з політики протекціонізму є сільське господарство, продукція якого, на думку Ліста, завжди конкурентоспроможна, а, крім того, воно залежить від успіхів індустрії, а не навпаки.

Держава відповідає перед нацією за успіхи індустріалізації. Коли держава регламентує діяльність якоїсь економічно важливої галузі, вона має взяти на себе відповідальність за розвиток інших. Стимулюючи розвиток мануфактурної індустрії, вона мусить знайти якісь способи забезпечення балансу галузей, оскільки протекціонізм такому балансові не сприяє.

Політикою протекціонізму, отже, не вичерпується роль держави в національній економіці. Її економічні функції полягають у формуванні раціональної виробничої структури, інвестуванні розвитку виробництв, які страждають від протекціонізму. Для цього державі потрібне власне господарство, тобто державний сектор економіки.

Ліст проаналізував вплив єдності нації й державного управління на економічний розвиток, на прикладах показав, як держава може, узгоджувати та спрямовувати діяльність окремих ланок національного господарства.

За Лістом, роль держави у створенні прогресивної економіки вирішальна, але її діяльність має спиратися на об'єктивні економічні закони, «особливі для кожної з націй»¹, і на те, що називають «духом (ментальністю) нації». Лише досягнувши певного рівня розвитку, нація може розвиватись за космополітичними законами класичної школи.

Теорія Ліста — це меркантилізм XIX століття, проповідь політики національної відокремленості в перехідний до вищої стадії період розвитку. Вона збагатила політичну економію абстрактною теорією міжнародної торгівлі та протекціонізму. Це було оригінальне розуміння предмета політекономічного дослідження, згідно з яким існують два різновиди лібералізму — для внутрішнього використання й космополітичного, два рівні природних економічних законів — особливих для окремої країни (нації) і загальних для всіх економік, що перебувають на тій самій стадії розвитку, два рівні економіки — макроекономічний та мікроекономічний. Зведення цих рівнів в одне ціле, на думку Ф. Ліста, має теоретично забезпечити політична економія.

¹ List F. Op. cit., p.113.

Коли вийшла у світ книжка Ф. Ліста «Національна система політичної економії», в економічній думці вже склалось кілька течій, представники яких або критикували класичну теорію, або «вдосконалювали» її, розвивали та доповнювали новими підходами. Ф. Ліст був серед тих, хто, не спростовуючи основних постулатів класичної школи, збагатив метод дослідження, створивши політекономію нації паралельно, а не всупереч класичній політекономії.

2. Історична школа

Послідовники Ліста в Німеччині проблему класичної науки вбачали в тім, що абстрактні узагальнення не розкривали всієї глибини економічних явищ і не могли бути використані на практиці. Вони охоче сприймають і абсолютизують тезу Ліста, що вивчення конкретної економіки має будуватися на історичному порівнюванні й вивченні закономірностей еволюції конкретної нації. Відкинувши абстрактну теорію як шкідливу, вони проголошують *зображення дійсності в історико-національному* аспекті єдиною метою політекономії.

Цей напрямок розвитку науки отримує назву *історичної школи політекономії*. Історична школа була особливим феноменом, бо жоден з її прихильників не зробив навіть спроби, користуючись своїм методом, побудувати якусь завершену політекономічну доктрину, що могла б замінити класичну. Однак саме ця школа привернула увагу до конкретних проблем і тим самим сприяла розширенню предмета дослідження політичної економії.

Засновниками історичної школи були В. Рошер, Б. Гільдебрант, К. Кніс. Критичне ставлення до класичної школи об'єднує їхні теорії, але головне — це намагання визначити й простежити тенденції суспільного розвитку, а потім вплинути на нього, не обмежуючись теоретичними узагальненнями. На їхній погляд, саме пасивність є головним недоліком класичної політекономії.

Історичний метод дослідження представників цієї школи характеризується аналізом економіки й економічної поведінки з погляду всіх історичних аспектів людського життя: історії розвитку культури, науки, мистецтв, індустрії, релігії, моралі, державних інституцій і т.д., тобто кожен елемент цивілізаційного процесу стає предметом уваги. З цього методу скористались і камералісти, наприклад Гегель і Савінії, котрі сприймали історичний розвиток суспільства як позитивну практику, культуру і мораль — як прояви гуманістичного духу, а державу — як найголовніше в ієрархії суспільних явищ.

Лідером історичної школи був **Вільгельм Рошер** (1817—1894). Він вивчав юриспруденцію і філологію в університетах Геттінгена і

Берліна, майже п'ятдесят років був професором Лейпцизького університету. Він автор книг і статей з питань хлібної торгівлі, колоніальної системи, лісової та сільськогосподарської економіки. 1843 р. Рошер публікує свою відому працю «Короткі основи курсу політичної економії з погляду історичного методу». Йому належить «Історія англійської політичної економії XVI—XVII століть» (1851), п'ятитомник «Система політичної економії» (1854—1894), «Історія національної політичної економії в Німеччині» (1874). Рошер був не лише провідним німецьким економістом, а й (протягом тривалого часу) лідером нового напрямку в розвитку політекономії.

У «Системі політичної економії» він пише: «Наша мета просто описати економічну природу людини і її економічні бажання, дослідити закони і характер рішень, що їх прийнято для задоволення цих бажань.... Таке дослідження може бути здійснене за умови тісного контакту з іншими знаннями із національного життя, наприклад з історії права, політичної історії та історії цивілізації»¹.

Рошер ставить собі завдання доповнити й розвинути загально-визнану теорію класичної школи і водночас вплинути на формування національної політики. У його працях наявний глибокий порівняльний аналіз історії становлення й розвитку економічних явищ у Німеччині, Англії, Франції. Досліджуючи генезис міжнародної торгівлі, грошового обігу, банківської справи, він визначає притаманні всім національним економікам риси і намагається встановити причини національних особливостей розвитку економічних процесів.

Рошер високо оцінює переваги індустрії, розвитку транспорту і вказує на породжені ними зміни в економічних відносинах, а також на можливість, що вони відкривають. Він розглядає роль держави щодо підтримки і сприяння машинному виробництву як приклад впливу на розвиток національного господарства. Його практичні рекомендації фактично є порадником щодо використання можливостей суспільства з метою його самовдосконалення.

Теза: «Таку користь можуть отримати німецькі промисловці від критичного переосмислення історії для вирішення сучасних проблем за конкуренції на внутрішньому та зовнішньому ринках»² — набуває особливого значення, коли з позицій історичного аналізу він дає рекомендації з розвитку фіскальної політики, регулювання торгівлі, відносин між найманими робітниками та власниками, організації професійного навчання і навчання наук та мистецтва, зв'язуючи всі ці напрямки ідеєю взаємозалежності та загального розвитку нації.

¹ C. Gide & C. Rist. History of Economic Doctrines. — N.-Y., 1948. — P. 382.

² Ibid., p. 392.

Слід особливо підкреслити, що всі практичні рекомендації Рошер обов'язково зв'язав із теоретичними постулатами класичної школи, тим самим підтверджуючи плідність історичного методу, який зв'язує класичну теорію із життям.

Історична школа в особі Рошера мала рішучого поборника еволюційного шляху розвитку суспільства. Він уважав будь-яке революційне перетворення злом, оскільки наслідки його завжди непередбачувані, а хаос як невід'ємний супутник переворотів заважає розвиткові започаткованих прогресивних явищ. Історія сама торує собі шлях мирним шляхом «позитивного права», а нація може бути учасником цього процесу під керівництвом держави.

Теорію поступального розвитку суспільства Рошер протиставляв соціалістичним ідеям, які набували тоді все більшого поширення. Він уважав за можливе досягти соціалістичної мети реформістським шляхом і критикував класичну школу за те, що вона, розглядаючи капіталістичні відносини як результат цивілізаційного прогресу, водночас оголошувала їх незмінними й вічними, не бачила історичної перспективи.

Іншим німецьким adeptом історичного методу був професор-економіст **Бруно Гільдебранд** (1812—1878), який вивчав історію й економіку в Бреслау і посів там викладацьку посаду. За політичну критику уряду його було вислано до Швейцарії, де він викладав в університетах Цюриха та Берна. Гільдебранд був засновником першого статистичного бюро в Швейцарії. Після повернення 1861 р. до Німеччини викладав у Ієнському університеті, з 1863 р. став засновником і редактором «Щорічника економіки та статистики», активно цікавився соціальними реформами і навіть був одним із керівників організації «Verein für Socialpolitik» (з 1872).

Бруно Гільдебранд — автор багатьох книжок із політики, соціології, бізнесу, статистики, але в своїй основній праці «Політична економія сучасного і майбутнього» (1848) він ставить собі за мету «відкрити шлях для основного історичного погляду в політичній економії і перетворити політичну економію на теорію, що має справу з економічним розвитком народів»¹.

Він значно рішучіше, ніж Рошер, нападає на класичну політекономію: не визнає об'єктивності економічних законів, універсальності узагальнень, принципу індивідуалізму і критикує Рошера за те, що той намагається примирити свою теорію з класичною.

Історія у Гільдебранда — це не лише засіб доповнення економічних теорій, а зброя повного оновлення науки. На його думку, «політична економія має бути наукою про закони економічного розвитку

¹ C. Gide & C. Rist. Op. cit., p. 394.

націй»¹. Під такими він розуміє закони еволюції, які можна простежити, вивчаючи історію та узагальнюючи фактичний матеріал із допомогою статистики.

Прикладом таких узагальнень є його відкриття фаз еволюції: фаза натурального господарства середніх віків, фаза грошової та фаза кредитної економіки. За основу періодизації Гільдебрант бере способи організації обміну продуктами. Доводячи свою теорію, він постійно шукає аргументів у класичній політекономії, особливо щодо питань виробництва та обміну.

Схема, яка, на думку Гільдебранта, мала охопити всю історію розвитку людства, обмежилась визначенням фаз еволюції, далі він лише порівнює основні ознаки, що за ними визначається конкретна фаза суспільного розвитку. Як вершину прогресу економіки будь-якої нації він бачить кредитне господарство, що формується під впливом попередньої еволюції і є її результатом.

Ця форма господарства будується на справедливому обміні й розподілі, якому не потрібні гроші як посередник та вимірвач вартості. Її Гільдебранд фактично ототожнює з плановою економікою, що функціонує задля задоволення конкретних, наперед визначених потреб споживачів і є можливою завдяки високим моральним якостям громадян суспільства. Роль держави полягає в керівництві соціально-економічним процесом.

Якщо зважити на те, що теорії історичної школи завойовували своє місце в боротьбі з теоріями соціалізму, то ідея кредитного господарства, яке вирішує всі соціальні проблеми, забезпечує рівність та справедливість, є надто привабливою, бо вона, по-перше, передбачає досягнення мети засобами еволюційного розвитку, а, по-друге, уважає власність недоторканою, оскільки вона є основою еволюції.

Третій представник історичної школи **Карл Кніс** (1821—1898), професор Марбурзького, Фрейбурзького, Гейдельберзького університетів. Його праця 1853 р. «Політична економія з погляду історичного методу» (перевидана 1883 р. під назвою «Політична економія з історичного погляду») була прикладом такої наполегливості й послідовності у викладанні цієї проблеми, якої ми не бачимо ні в Рощера, ні в Гільдебранта.

Кніс виходить з того, що рівень економічної могутності суспільства і теоретичні концепції, які відображають стан цього суспільства, є результатами певної передісторії розвитку. Рівень, якого досягло воно на даний момент, є перехідною фазою до його наступного прогресу. Оцінити можна лише рівень розвитку культури. Економічна доктрина не може свідчити про рівень розвитку, оскільки кате-

¹ C. Gide & C. Rist. Op. cit., p. 394.

горії, якими вона оперує, мають місце в будь-якій господарській системі, але за різних умов відіграють різну роль. Ці категорії узагальнюють тільки аналогії, а не конкретні закономірності. Оскільки класична політекономія дотримується доктрин, які в часі залишаються незмінними, вона просто не може бути правильною.

Кніс критикує Рошера за визнання об'єктивності законів та використання класичних методів у дослідженнях, а Гільдебранда — за перебільшення ролі чистої теорії. Але він солідаризується з ними щодо питань аналізу еволюції явища у його взаємозалежності і взаємозумовленості з іншими аспектами суспільного розвитку.

Кніс, як і його попередники, поділяв думку про можливість свідоми впливати на суспільні процеси, за умови, що генезис цих процесів добре відомий, а мета, заради якої здійснюватиметься цей вплив, є суспільнозначущою.

Політична економія Німеччини тієї доби була пронизана ідеями національної єдності, характерними для всіх аспектів суспільного життя. Зрозуміло, що, простежити формування цих ідей можна було, лише користуючись історичним методом дослідження. Німецькі економісти, виходячи з ідеї німецької національної єдності, створили історичний метод дослідження і скористалися з нього для заснування нового напрямку політичної економії, основою якого стало вивчення закономірностей розвитку національного народного господарства, визначальної ролі держави в цьому процесі. Цей напрямок протистояв космополітизму класичної школи та геополітизму Англії. Досягненням історичної школи було й те, що вчені цієї школи широко користувалися історичним та статистичним матеріалом, а також висновками конкретних економічних досліджень.

3. Нова історична школа та «соціальний напрям»

У 70-х роках XIX ст. в Німеччині утворилася нова історична школа, ядро якої склали: **Г. Шмоллер** (1838—1917), **Л. Брентано** (1844—1931) і **К. Бюхер** (1877—1930). Головна відмінність нової історичної школи від попередньої, яку стали називати старою, полягала в тім, що її лідери аналізували особливості соціально-економічного розвитку країни на новому етапі — етапі переходу до монополістичного капіталізму, посилення націоналістичних, мілітаристських тенденцій у політиці об'єднаної Німеччини, зростання класової конфронтації та ідеологічних суперечностей у суспільстві — і намагалися розробити конструктивні програми «класового миру» і соціального партнерства. Саме її представники заклали основи буржуазно-реформістських концепцій соціальної політики. Водночас своїм

важливим завданням ця школа вважала теоретичну та ідеологічну боротьбу з марксизмом як новою впливовою течією в робітничому русі Німеччини.

Засновником нової історичної школи вважають професора Берлінського університету **Густава Шмоллера**, який очолив праве консервативне крило економістів. Головний його твір — «Основи загального вчення про народне господарство» — хоча багато в чому і базувався на принципах і методах старої історичної школи В. Рошера і Б. Гільдебранда, проте в методологічному плані був суттєво іншим.

Основними теоретичними засадами, що визначали світогляд нової плеяди німецьких учених, були емпіризм, описовий підхід до вивчення економічних явищ і процесів, заперечення абстрактно-теоретичного методу пізнання дійсності, накопичення історичних фактів та статистичних даних для майбутнього раціонального мислення.

Нова історична школа у своїх дослідженнях наголошувала насамперед на історичному аспекті, ігноруючи при цьому логічний аналіз, який мав би бути неминучим наслідком описування послідовної низки подій. Своє завдання — «поглиблення історичного методу» — представники даної течії бачили в написанні великих монографій з окремих питань господарського розвитку Німеччини (економіки міст, торгових гільдій, ремісничих цехів та окремих підприємств), уникаючи аналізу проблем макроекономічного рівня.

Шмоллер сформулював це завдання так: «особливо важливо з'ясувати передовсім виникнення окремих господарських інституцій, а не всього народного господарства або універсального світового господарства. Немає потреби ставити широкі історичні проблеми, необхідно за допомогою строгого історичного методу вивчати одичне»¹. Він виходив з того, що народне господарство в цілому залишається незмінним, відбуваються лише часткові зміни в його окремих ланках. Такий підхід звужував спектр досліджень до інтерпретації одиничних, окремих форм виробничих відносин, не розкриваючи їхньої суті.

У застосуванні методу історизму німецькі вчені безумовно мали заслуги, проте, заперечуючи єдність логічного та історичного методів аналізу, вони значно знизили науковість своїх концепцій. Теорія і історія, як відомо, взаємозалежні: історія сама по собі не повна, а теорія без історії неадекватна. Недооцінивши важливість теорії, представники даної концепції, природно опинилися позаду вчених інших економічних шкіл, у тім числі і своїх попередників. Так, нова історична школа заперечувала найбільш плідну ідею класиків, щодо

¹ Всемирная история экономической мысли. — М., 1989. — Т. 3. — С. 95.

визнання об'єктивності економічних законів, закономірного характеру розвитку економічного життя суспільства. Хоча Шмоллер і визнавав, що економічні закони існують, але був переконаний, що вони не можуть бути сформульовані за допомогою методів класичної політекономії. Він стверджував, що теорія має ґрунтуватися на історичній основі, яка, у свою чергу, спирається на емпіричні факти. Саме таке завдання він ставив самому собі — сформулювати закони на підставі емпіричних фактів.

Найбільшою заслугою економістів нової історичної школи було те, що вони задовго до Дж. Кейнса поставили питання про регулюючу й спрямовуючу роль держави у господарському житті суспільства. Шмоллер, наприклад, стверджував, що Пруська держава — це основна сила розвитку суспільства, найвагоміший речовий капітал. Він був активним прихильником міцної спадкової монархії, за допомогою якої можна вирішити будь-які соціальні суперечності. У рамках буржуазної системи реалізація ідеї соціальної справедливості можлива лише за умови сильного уряду. Мудрий і сильний уряд, на його думку, може протистояти проявам класового егоїзму і класових зловживань, забезпечити економічний розквіт. Ця теза поклала початок теорії «надкласової держави».

На думку Шмоллера, економічне життя — це частина активної культурної моделі, а економічна наука мала була б визначати засоби або закони культурного розшарування в економічному аспекті, в такий спосіб забезпечуючи узгодження змін у культурі з економічним зростанням або спадом. Оскільки історія — це послідовність подій, то вичерпний запис минулого культурного розвитку забезпечить культурну перспективу для розвитку в майбутньому.

Г. Шмоллер одним із перших в історії економічної науки запроваджує «етичний принцип», який сьогодні набрав великого поширення у світовій економічній практиці. Він доводить, що господарське життя визначається не тільки природними й технічними, а також і моральними факторами: без міцної моральності нема ринку, грошового обігу, поділу праці, держави. Цікаво, що Шмоллер пояснював існування соціальних градацій і класових відмінностей у суспільстві на підставі саме етичного принципу. На його думку, економічного успіху досягають ті люди, учинки, добродієність і порядність яких відповідають високим моральним нормам.

Важливого значення надавав Шмоллер моральному фактору у вирішенні робітничого питання. Він писав, що кращий засіб для його розв'язання — це виховання моральності в робітників з тим, щоб подолати вороже ставлення до підприємців, активне тяжіння до об'єднання у профспілки, запобігти посиленню революційного руху серед робітничого класу.

Шмоллер пропагував ідею відмови від класової боротьби і закликав виховувати робітників у душі «соціальної солідарності» з капіталістами.

У своїх теоретичних концепціях представники нової історичної школи віддавали перевагу реформістському напрямку суспільної перебудови. Шмоллер, зокрема, наполягав на проведенні реформ, які усунули б занадто велику нерівність у майні та розподілі доходів, котра породжує небезпеку соціальних конфліктів. Визнаючи наростання класового протистояння в суспільстві, нова школа виступала проти радикальних методів боротьби робітників з підприємцями, засуджувала за це марксизм, пропагувала виключно мирні реформи. Цими принципами керувалась у своїй практичній діяльності і створена 1872 р. Шмоллером «Спілка соціальної політики».

Шмоллер досліджував і багато інших тем суспільного життя. Про широкий діапазон наукових інтересів Шмоллера свідчив його конспект історичних досліджень, який вийшов у світ у двох томах в 1900 і 1904 рр. У цій праці він розглядав фізичні, етичні та юридичні основи політичної економії, аналізував розвиток і структуру населення, висвітлював питання технічного прогресу і його значення для економіки, вивчав ринкові відносини, широке коло соціальних проблем.

Без перебільшення можна сказати, що Шмоллер є однією з найвидатніших постатей нової історичної школи.

Одним із провідних ідеологів ліберально-буржуазного крила цієї школи був **Луї Брентано**. Найбільш відомі його праці — «Класична політична економія» (1888) та «Етика і народне господарство в історії» (1894).

Так само, як і Шмоллер, Брентано надавав визначальної ролі в економіці етичному і правовому факторам, ігнорував виробництво, стояв на позиціях мінової концепції.

Він стверджував, що теоретична економія має «другорядне значення» порівняно з «безпосереднім спостереженням» економічних явищ і закликав детально й докладно описувати «навіть найнезначніші явища економічного життя», що, на його думку, матиме більшу наукову цінність, ніж теоретичні міркування. Фактично Брентано дотримувався позиції, що теоретична політична економія є зайвою, бо вона не має прикладного практичного значення.

Захищаючи інтереси ліберальної буржуазії, він пропагував ідею «соціального миру» і суспільної рівноваги. Брентано рекомендував підприємцям надавати певні пільги й демократичні права робітникам, використовуючи для цього фабричне законодавство, профспілки, а також споживчу кооперацію, житлове будівництво тощо.

Об'єднання робітників у професійні спілки давало б їм змогу, на думку Брентано, домогтися справедливіших умов продажу своєї

робочої сили підприємцям. Він абсолютизував роль профспілок у системі буржуазних виробничих відносин, вважаючи, що поширення тред-юніонів здатне ліквідувати капіталістичну експлуатацію і докорінно поліпшити становище робітничого класу без скасування приватної власності на засоби виробництва.

Брентано — дуже вправний проповідник ідеї класового миру. Він підкреслював, що за умов розвинутого капіталізму зникає необхідність політичної боротьби, оскільки суто економічна діяльність профспілок цілком задовольняє інтереси робітничого класу і здатна вирішити всі його проблеми.

Концепція Брентано щодо держави відрізняється від тієї, якої дотримувалась більшість його німецьких колег. Він не вірив у позитивну силу держави і не визнавав її вищості над особистістю. Брентано вважав, що особистість, завдяки своєму інтелектові, здатна на більш корисні реформи, ніж ті, які може ініціювати держава.

Будучи прихильником реформістського напрямку в соціальній політиці, Брентано висловив певні ідеї, спрямовані на пом'якшення соціального протистояння в буржуазному суспільстві. Наприклад, німецьким промисловцям він роз'яснював неефективність застосування ними тривалішого робочого дня і нижчої оплати праці проти Великобританії та США. Брентано вважав, що ці фактори гальмують розвиток технічного прогресу в німецькій промисловості, знижують конкурентоспроможність німецьких товарів на світовому ринку через низьку продуктивність праці. Підвищення заробітної плати робітникам і скорочення робочого дня неминуче привели б до зростання продуктивності найманої праці й підвищили б у цілому ефективність економіки.

Брентано ввійшов у історію економічної науки як один з ідеологів таких об'єднань підприємців, як картелі, убачаючи в них найважливіший засіб для усунення криз і безробіття, стабілізації економіки. На його погляд, «картелі — це спілки виробників, які бажають планомірно пристосовувати виробництво до попиту з метою уникнення надвиробництва і всіх його наслідків: падіння цін, банкрутств, знецінення капіталу, безробіття та голодування»¹.

Отже, монополізацію економіки Брентано розглядав як оздоровчий засіб для економіки. Науковий напрям, розроблений Брентано, набув дальшого розвитку в соціально-інституційній течії та доктринах державно-монополістичного регулювання.

У трактуванні сутності прибутку Брентано дотримувався погляду, що він складається «з надлишку вартості нового продукту, який виникає в ньому через поєднання всіх елементів виробництва, понад вартість цих елементів до їхнього поєднання». Відтак він ототож-

¹ Брентано Л. Причины экономического расстройтва в Европе. — СПб., 1898. — С. 29.

нював прибуток із підприємницьким доходом, із винагородою підприємцеві за його «творчий дух».

Щодо аграрної сфери економіки та законів її регулювання, то тут погляди Brentano не були оригінальними. Він усіяко вихваляв «стійкість дрібного селянського господарства», вважаючи, що великі господарства мають певні переваги лише в зерновому виробництві. В інших галузях і підгалузях сільського господарства дрібне господарство більш вигідне і перспективне. Brentano був переконаним прихильником закону спадної родючості ґрунту. На його думку, цей закон є абсолютним і чинним для будь-якого виду сільськогосподарської діяльності.

З інших питань, що над ними працював Brentano, треба назвати питання праці, товару, рівня заробітної плати і продуктивності праці, способів вирішення виробничих конфліктів, юридичної рівності правності працедавців і робітників.

Досить популярною серед реформістів різних поколінь є теорія високої заробітної плати Brentano. Суть її полягає в тім, що між прибутком капіталіста і заробітною платою робітника немає суперечності, оскільки підприємці теж заінтересовані в зростанні заробітної плати найманих робітників. Головний аргумент, який висунув на захист цієї тези Brentano, полягав у тім, що підприємці, як товаровиробники, залежать від розширення ринку, збільшення платоспроможного попиту на товари. А це значною мірою визначається рівнем заробітної плати основної маси трудящих.

Значний внесок у економічну науку зробили й інші представники німецької історичної школи. Одним із них був **Карл Бюхер** — автор відомої книжки «Піднесення національної економіки» (1893). У цій праці він досліджує доекономічні стадії індустріальної еволюції, які передували розквіту цивілізації, аналізує зростання національної економіки на стадіях домашнього господарства, розвитку міста, нації, приділяючи особливу увагу відносинам, які складаються між виробником і споживачем.

З позицій мінової концепції К. Бюхер розробив періодизацію економічної історії людства, яка включала три види господарств:

- замкнуте домашнє господарство (виробництво для власного споживання, господарство без обміну);
- міське господарство (виробництво для зовнішнього споживача, для безпосереднього обміну);
- народне господарство (коли товари проходять цілий ряд господарств, перш ніж дійти до споживача)¹.

Відповідно до цих критеріїв К. Бюхер до замкнутого домашнього господарства відносить первісний лад «нецивілізованих народів»,

¹ Бюхер К. Возникновение народного хозяйства. — Петроград, 1923. — С. 54.

античну латифундію, землеробське господарство вільних селян, а також масток раннього середньовіччя. Не беручи до уваги характеру виробничих відносин і змін цих відносин, К. Бюхер поєднує в один блок різні економічні системи — первісний лад, рабовласницький лад і ранній феодалізм.

Характеристика міського господарства обмежувалася, головне, описуванням ремісничого виробництва, особлива увага приділялася роботі ремісників на замовлення. Проте Бюхер недооцінював роль товарного обігу, зокрема торгівлі ремісників, а також лихварства, що відіграли важливу роль у розкладі натурально-господарського устрою.

Щодо народного господарства, то К. Бюхер ототожнює його з капіталістичним виробництвом, коли загального поширення набуває торгівля і з'являються єдині національні ринки. Він розцінює товарний обіг, найсуттєвішу рису капіталізму. Вирішального значення у розвитку народного господарства Бюхер надавав грошовому капіталу, який перебуває у стані постійного руху, спрямовуючись туди, куди його вабить високий процент.

Головним критерієм, за допомогою якого здійснюється історична періодизація суспільства, є, на його думку, зміни у сфері обігу. Безперечно, характер обміну відіграє важливу роль у визначенні якісних особливостей того чи іншого способу виробництва, але він не може бути вирішальним фактором соціально-економічної класифікації суспільства, оскільки сам є похідним від виробництва й економічного зростання.

Ще одним внеском К. Бюхера в економічну теорію є його власна класифікація форм і стадій розвитку промисловості:

— перша стадія зв'язується з домашнім, замкнутим виробництвом;

— друга — з працею ремісника на замовлення;

— третя — з працею ремісника на вільний ринок;

— четверта — з домашнім виробництвом для скупника;

— п'ята — з великим фабричним виробництвом.

К. Бюхер, досліджуючи новітні форми капіталу, дав власне трактування суті фінансового капіталу як процесу абсолютного підпорядкування промислового капіталу позичковому. На його думку, нові форми капіталу справляють домінуючий вплив на всі верстви суспільства.

До нової історичної школи можна прилучити ще **Вернера Зомбарта** (1863—1941) і **Макса Вебера** (1864—1920). Найвідоміша багатотомна праця Зомбарта «Сучасний капіталізм» (1919—1927) є одним із кращих досліджень німецьких учених у галузі економіки. Зомбарт висунув та обґрунтував концепцію соціального плюралізму. Він не погоджувався з марксистами щодо неминучості револю-

ційної заміни капіталізму соціалізмом. Зомбарт стверджував, що суспільство прямує не до соціалізму, а до складнішої економічної системи, котра включає як старі, так і нові форми господарювання. Він прогнозував еволюцію капіталізму до більш гармонічної і зрілої системи, позбавленої економічних криз, антагоністичних суперечностей, яка базуватиметься на впорядкованому, планомірному типі господарства. Ці передбачення Зомбарта багато в чому справедливі: досить згадати змішану економіку, яка сьогодні є панівною на Заході.

Розглядаючи історію виникнення капіталізму, він доводив, що цей суспільний лад своєю появою зобов'язаний найліпшим рисам людського характеру. Він розрізняв так званий буржуазний дух і дух підприємництва. Перший, на думку Зомбарта, проявляється в скромності, ощадливості, працьовитості, а дух підприємництва відбиває тяжіння особистості до новаторського пошуку в певній сфері виробництва. Таким чином, Зомбарт дотримувався думки, що в основі капіталістичної системи лежить людська психіка. Більше того, природу буржуазного суспільства він зв'язував із біологічним розвитком людини, її інстинктами та уподобаннями.

Поступово економічні погляди Зомбарта набирали все більш реакційного характеру, а його праці сприяли формуванню ідеології німецького фашизму. Він підтримував расову теорію, пропагував ідею «життєвого простору» і «геополітики».

Макс Вебер був дослідником широкого діапазону, який системно аналізував процеси суспільного розвитку і встановив деякі загальні його закони. Він висунув концепцію так званих ідеальних типів, суть якої полягала у формулюванні закономірностей і узагальненні на підставі аналізу конкретних фактів і процесів історичного розвитку. У 1919—1920 рр. Вебер прочитав у Мюнхенському університеті курс лекцій «Історія господарства», які пізніше були видані окремою книжкою. У ній подано стислий огляд економічної історії Європи з доісторичних часів і до XVIII ст.

1897 р. німецький філософ, соціолог і економіст **Рудольф Штаммлер** (1856—1938) опублікував книгу «Господарство і право», якою започаткував формування *соціального напрямку в економічній науці*. Основними факторами соціально-економічного прогресу прихильники такої концепції вважали не явища економічного характеру, а право (пізніше державу), яке, на їхню думку, сприяє розвитку соціально гармонічної суспільної системи.

Віддаючи переваги праву над економікою, Штаммлер стверджував, що «соціальне життя є зовні відрегульованим спільним життям людей». Він розрізняв два елементи — форму і зміст, причому в першому випадку малася на увазі спільна діяльність людей, а у дру-

гому — зовнішнє регулювання, яке здійснюється за допомогою права, державних законів.

Першопричину правової домінанти в житті суспільства представники «соціального напрямку» пояснювали психологією людини. Вони протиставляли світ природи, який розвивається за об'єктивними законами, і світ людського духу, що залежить від свободи людської волі. Тому соціальна поведінка людини не є об'єктивно зумовленою і регулюється лише законом, державою.

Представники «соціального напрямку» висунули тезу, що політична економія є суспільною наукою, а економічні категорії мають конкретний соціальний зміст і відбивають суспільні відносини. Водночас, спираючись на неокантіанську філософію, вони стверджували, що в основу суспільних процесів покладено явища ідеалістичного характеру. Звідси робилися висновки щодо нематеріальної природи суспільних процесів.

Ще одна відома теза, обґрунтована Р. Штаммлером, полягає в тім, що за об'єктивної зумовленості історичних процесів недоцільно проявляти політичну і взагалі будь-яку активність, аби прискорити ту чи ту подію. В активній політичній боротьбі Штаммлер бачив невизнання людьми об'єктивності законів, переважання прагнень та бажань особистості.

Іншим помітним представником «соціального напрямку» був **Р. Штольцман**. Найбільш відомими є його праці «Соціальні категорії» (1896) та «Мета в народному господарстві» (1907). Штольцман дотримувався погляду, що виробництво є нейтральним у соціальному плані і не зв'язаним органічно з конкретним суспільним ладом. Його основу він бачив у суспільному поділі праці, але розглядав останній як виключно технологічне явище.

У такий самий спосіб трактував Штольцман і суть праці. Він уявляв її лише як речову категорію й обстоював тезу, що за глибокого й послідовного аналізу соціальних відносин треба абстрагуватися від праці.

Поглядам Штольцмана, як і всьому «соціальному напрямку», властиве ідеалістичне трактування економічних категорій. Зокрема, у своїй книжці «Мета в народному господарстві» він виходив з принципу, що економіку підпорядковано моральним ідеалам і вона є засобом, який використовується людьми для моральних цілей. На його думку, метою капіталістичного виробництва є реалізація принципу життєвого достатку, який забезпечує існування всім членам суспільства. Штольцман доводив, що окремі економічні категорії (вартість, заробітна плата, прибуток), є тільки засобами для досягнення цього вищого морального принципу. Заробітна плата, стверджував він, має забезпечувати нормальне достойне життя робітникам, а прибуток — гідне існування капіталістам. Отже, сучасна

економічна система може дати можливість усім верствам населення задовольнити свої життєві потреби. До речі, різницю між робітниками та капіталістами Штольцман бачив лише в тім, що перші є виконавцями, другі — організаторами виробництва, а така різниця існуватиме завжди.

Штольцман назвав капіталістів вождями нації, а робітників — класом, що перебуває під захистом капіталістів.

«Соціальний напрям» активно захищав права приватної власності, обстоюючи, що її існування відповідає не тільки інтересам індивіда, а й суспільства. Дієздатне суспільство потребує організаторів-капіталістів. Тому капіталісти повинні отримувати достатню винагороду і мати приватну власність, щоб виконати свої функції.

Головній моральній меті підпорядковано й дію закону вартості. Штольцман розділяв вартість на два елементи: заробітну плату і прибуток. Обидві ці частини мають конкретне функціональне призначення. На думку Штольцмана, суть закону вартості полягає в тім, щоб забезпечити нормальне існування всіх членів суспільства, регулювати їхні доходи.

Теоретична спадщина нової історичної школи, незважаючи на її суперечливий характер, справила значний позитивний вплив на дальший розвиток як консервативного, так і реформістського напрямів політичної економії. Заслуга її представників полягає в тім, що вони започаткували основи економічної соціології, обґрунтувавши єдність правових, соціальних і економічних відносин, довели необхідність розвитку системи економічних знань та економічної освіти, показували значення статистичних фактів, історії економічного життя, вплив існуючих правових відносин, економічних інституцій на суспільне життя.

МАРЖИНАЛІЗМ. СТАНОВЛЕННЯ НЕОКЛАСИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ

В останній третині ХІХ ст. в економічній теорії виникла нова течія — маржиналізм, яка згодом стала визначальним напрямом розвитку політичної економії. Об'єктивна зумовленість її появи полягала в глибоких змінах, що сталися у цю добу в суспільно-економічному житті розвинутих країн Заходу під впливом науково-технічного прогресу, а саме: перехід економіки в монополістичну стадію розвитку, формування складніших форм господарювання та взаємовідносин між виробником і споживачем, інтенсивний процес розширення ринку поза національні межі. Якісні зрушення, що мали місце в характері та структурі виробництва, методах управління економічною діяльністю на мікро- та макрорівнях, у сфері споживання, потребували переоцінювання багатьох теоретичних положень «класичної школи», формування нової парадигми для пояснення процесів та явищ суспільно-економічної практики.

Цю функцію в певній мірі виконав маржиналізм (*marginal* — граничний), який досить швидко набув широкого визнання у світовій науці, хоча і не був позбавлений певної односторонності. Основна його ідея — дослідження граничних економічних величин як взаємозв'язаних явищ економічної системи на різних рівнях — фірми, галузі, національної економіки. Такий підхід уможливив застосування нових методів аналізу, які дали змогу визначити граничні величини для характеристики змін, що відбуваються в економічному житті.

Виникнення теорії граничних величин було визнано «маржинальною революцією» в економічній науці.

1. Маржиналізм

Історичні відомості про зародження маржиналізму свідчать, що піонерами у формуванні категорії «граничної корисності», яка використовується в процесі аналізу поведінки споживача й математичного аналізу функціональних залежностей для виявлення рівноваги

в господарській системі, були німецькі дослідники **Г. Госен** і **Й. фон Тюнен**, а також французи — **Ж. Дюпю** та **О. Курно**.

Йоган фон Тюнен (1783—1850) — один із перших сформулював закони граничного аналізу в «економічній системі з метою досягнення максимуму значень функції з багатьма змінними». Як дослідник і практик **Й. Тюнен** у своїй книжці «Ізольована держава», перший том якої вийшов у світ 1826 р., дав (на підставі власних теоретичних опрацювань) ряд практичних рекомендацій щодо раціонального і прибуткового ведення сільського господарства. Основна ідея полягала в тім, що максимальний чистий дохід землевласник може отримати за умови, коли сукупність граничних витрат на фактори виробництва буде тотожною граничній корисності продукту. Обгрунтовуючи свою тезу, **Тюнен** виходив із аналізу взаємодії факторів виробництва, змінюючи почергово величину як окремих факторів, так і ціни кожного з них.

Заслугою **Тюнена** є також розкриття механізму формування рівня земельної ренти залежно від якості землі та її віддаленості від ринків збуту сільськогосподарської продукції.

Антуан Огюстен Курно (1801—1877) є не тільки одним із попередників маржиналізму, а й засновником нового — математичного напрямку в економічній теорії. У книжці «Дослідження математичних принципів у теорії багатства» він, спираючись на аналіз функціональних залежностей, сформулював поняття економічної рівноваги, увів у науковий обіг поняття функції попиту, еластичності попиту, які й нині широко використовуються. Крім того, його аналіз ринку й ринкових відносин уточнив такі категорії, як конкуренція, монополія, олігополія. **А. Курно** застосовує функції попиту і пропозиції для пояснення формування ціни за ринкових умов, її еволюції, починаючи від чистої конкуренції до монополії. Основна ідея його концепції полягала в тім, що економічні системи слід розглядати як замкнуті системи ринкових взаємозалежностей (виражених категоріями попиту і пропозиції), що перебувають у рівновазі. Ціна розглядається при цьому як грошове вираження стану рівноваги попиту і пропозиції.

У центрі дослідження **Курно** була поведінка окремої фірми, яка є виробником товарів і реалізує їх на ринку, тобто він аналізував економіку на мікрорівні, не цікавлячись економікою країни в цілому. У побудованій ним економічній моделі ціни диктують покупці, а продавці визначають обсяги виробництва продукції залежно від рівня ціни та попиту на товар.

Проте **Курно** вважав, що дослідження проблеми загальної економічної рівноваги неможливе за допомогою математичного аналізу, що згодом спростував **Вальрас**.

Жюль Дюпюї (1804—1866) 1844 р. написав статтю «Про виміри корисності громадських робіт», в якій також знайшла відображення

ідея граничного аналізу. Сформулював він цю ідею на підставі поняття «ціновий надлишок», тобто грошовий вимір максимально можливого доходу, який виникає внаслідок можливості споживача купувати кожну одиницю товару за незмінної ціни.

Герман Госсен (1810—1858) хоча і не був за фахом економістом, але дуже цікавився суспільними проблемами й опублікував 1854 р. книжку під назвою «Розвиток законів суспільного життя і правил людської діяльності, що з них випливають», в якій сформулював ряд важливих теоретичних положень, котрі увійшли в економічну науку під назвою першого і другого законів Госсена. Перший закон стверджує, що зі збільшенням кількості даного блага гранична корисність його зменшується, а за умов повного задоволення потреб споживача вона дорівнюватиме нулю.

Творчо підійшов Госсен і до трактування категорії обміну. Він розглядав цей процес як джерело природу корисності для його учасників, аргументуючи це тим, що в процесі обміну кожний віддає те, що для нього менш корисне, замість ціннішого блага. Коли блага є рівнозначними, то втрачає сенс і сам обмін.

Згідно з другим законом Госсена оптимальна структура споживання (попиту) досягається за умов однакових граничних корисностей усіх благ, що споживаються. Кожний суб'єкт максимізує сумарну корисність для себе, якщо розподіляє ресурси між різними благами так, що від останньої одиниці ресурсу, витраченої на кожне благо, досягається однакове задоволення. Інакше кажучи, якщо запасів благ недостатньо для повного задоволення людини, то сукупне найбільше задоволення від них досягається тоді, коли приріст насолоди від кожного блага стає однаковим (тобто коли тотожні граничні корисності кожного блага).

Із закону обміну споживних вартостей впливає і закон єдності ціни на ринку. Для покупця існує ціна, вище за яку він товару не купить. Для продавця існує ціна, нижче за яку він товару не продасть. Десь на перетині інтересів обох сторін буде та ціна, яка задовольнить і покупця і продавця. Вона є наслідком порівнювання граничних корисностей різних товарів.

Стенлі Джевонс (1835—1882) — англійський економіст, який (незалежно від інших авторів) розробив теорію, згідно з якою співвідношення між товарами, що обмінюються, дорівнює оберненому відношенню їхніх (граничних) корисностей. Праця, на думку Джевонса, впливає на мінові пропорції благ опосередковано — збільшення затрат праці збільшує кількість даного блага і тим самим зменшує його граничну корисність. Коли затрати праці стають значними, тоді сама праця набуває негативної корисності. Тому тривалість процесу праці є доцільною доти, доки її негативна корисність менша (за абсолютною величиною), ніж корисність продукту, ство-

реного цією працею. Після встановлення рівноваги процес виробництва даного блага припиняється.

У праці «Теорія політичної економії» Джевонс сформулював теорему, суть якої полягає в тому, що за раціонального споживання міри корисності придбаних товарів пропорційні їхнім цінам. С. Джевонс увів також в економічну науку поняття «економікс» (економічна теорія), яке стали відтоді використовувати на Заході замість поняття «політична економія».

2. Австрійська школа граничної корисності

Найбільш вагомий внесок у розробку ідей маржиналістів зробила австрійська школа політекономії, яка сформувалась у 70-ті роки XIX ст. Її репрезентували професори Віденського університету **Карл Менгер** (1840—1921), **Фрідріх фон Візер** (1851—1926) та **Ейген Бем-Баверк** (1851—1919).

Її теоретичними принципами були суб'єктивний ідеалізм та теорія граничної корисності. Внесок у науку і впливовість їхніх теорій ставлять цих економістів на чільне місце після класичної школи. Жодна інша група не внесла стільки нового в теорію економіки, як австрійська школа. Не випадково її ідеї набули великого поширення також в Англії, Німеччині, США, Росії та інших країнах.

Засновник цієї школи і незаперечний її лідер **К. Менгер** у працях «Основи політичної економії» (1871) та «Дослідження про методи соціальних наук і політичної економії зокрема» (1883) розвинув ідею попередників маржиналізму про «граничну корисність» у головну теорію суб'єктивно-психологічної школи. Коло питань, що їх вивчали економісти австрійської школи, є досить широким. Це і вчення про предмет політичної економії, її методологічні основи, метод дослідження економічних процесів, аналіз вартості товару і факторів, що впливають на її формування, та ін.

Вихідним методологічним принципом, на якому базується система поглядів австрійських учених, був суб'єктивно-психологічний підхід до аналізу економічних процесів і їхніх факторів.

Згідно з цією концепцією політична економія має вивчати свідомість суб'єкта господарювання, тобто психологію людини, що зайнята в економічній сфері. Об'єктом дослідження було індивідуальне господарство як типовий елемент буржуазного суспільства. Суспільне виробництво австрійські економісти розглядали як суто арифметичну суму таких окремих елементів. Для того щоб вивчити і розкрити закони економіки в цілому, треба було, на їхню думку, спочатку вивчити механізм їхньої дії на прикладі одного ізольованого господарства, а потім екстраполювати отримані висновки на

всю сукупність господарств. Такий метод дослідження отримав назву «робінзонат».

Обстоюючи позиції мінової концепції, економісти австрійської школи обмежували економічні відносини лише ринковими зв'язками, тобто відносинами обміну. Саме вони, на їхню думку, є засадними в історичних дослідженнях, оскільки визначають пропорції, котрі формуються у виробництві і надають йому відповідного характеру.

Основою економічної діяльності вважалася психологія суб'єкта господарювання, яка зумовлює його потреби, мотиви діяльності й усю його економічну поведінку. При цьому об'єктивний характер розвитку суспільного виробництва і властивих йому законів повністю ігнорувався. В їхніх системах усі економічні суб'єкти цілком однорідні й рівноправні, кожний діє виключно у власних інтересах. Економічні закони в такому разі стають наслідком взаємодії індивідуальних рішень.

Центральне місце в концепціях австрійської школи посідає так звана теорія «граничної корисності». Прийняті в політекономії категорії «товар» і «вартість» були замінені поняттями «благо» і «цінність». К. Менгер і його соратники заперечували, що вартість є втіленням суспільно необхідної праці, а праця — її єдиним джерелом. Вони наповнили категорію вартості суб'єктивним змістом. Домінуючим фактором блага вони вважали його споживну вартість, або корисність. Під останньою австрійці розуміли ту загальну властивість матеріальних благ, котра дає змогу задовольнити потреби індивіда, підвищити його добробут.

За К. Менгером, вартість виникає внаслідок взаємозв'язку між потребою людини й економічними благами, що можуть її задовольнити. Пропозиція таких товарів завжди буває більшою або меншою, отже, задоволення буде збільшуватися або зменшуватися відповідно до збільшення або зменшення пропозиції. Таким чином, теорія Менгера виходить із того, що людина визнає важливість товару залежно від рівня його пропозиції. Не внутрішні властивості або можливості товару зумовлюють його вартість, а взаємозв'язок між життєвими потребами людини та можливими пропозиціями товару, який забезпечує ці життєві потреби. Вартість, таким чином, є обов'язковою умовою, від якої фактично залежить задоволення потреб. Наприклад, хліб та вода необхідні людині, але коли вони є в достатній кількості, то не становитимуть жодної цінності доти, доки голод і спрага не узалежнюватимуть людину від простого шматка хліба або склянки води. Тільки в такому разі хліб та вода наберуть певної цінності. Якщо товар не задовольнятиме потреби, він не матиме значення для добробуту людини, а тому не буде цінним для неї.

К. Менгер першим виклав теорію граничної корисності у певній логічній послідовності, маючи на меті встановити залежність корисності від винятковості предметів споживання. За вихідний пункт дослідження він брав людські потреби, визначаючи їх як різновид незадоволених бажань або неприємних відчуттів, котрі порушують своєрідну фізіологічну рівновагу. На його думку, за існуючої обмеженості ресурсів перед індивідумом завжди постає проблема, як найліпше розподілити власні кошти для задоволення власних потреб. Ілюструючи відповіді на це питання, Менгер намалював схему, що відображає криву спадання потреб людини в різних предметах залежно від їхнього значення для добробуту особистості — від найнеобхіднішої до найменш корисної. Отже, він був першим із представників австрійської школи, хто сформулював принцип спадної корисності. Відповідно до цього принципу, вартість (цінність) будь-якого блага визначається тією найменшою корисністю, яку має остання одиниця його запасу.

Менгер абстрагувався від того факту, що суб'єктивна оцінка того самого товару різними людьми є різною. Цінність, на його думку, — це міркування суб'єктів господарювання про значення для них тих благ, які є в їхньому розпорядженні, і тому поза їхньою свідомістю вона не існує. Він підкреслював, що людина є залежною від товару, необхідного їй для задоволення потреб, тому предмет, здатний задовольнити навіть мінімальну потребу, набирає вартості. Цей предмет необхідний для задоволення саме цієї потреби і жодної іншої. Така вартість, будучи суб'єктивною, залежить не від сукупної, а від граничної або маржинальної корисності, яка вища або нижча за фактичну корисність, що її має людина від предмета.

Розвиваючи далі тезу про залежність цінності блага від його винятковості, Менгер робить висновок, що вона визначається розмірами пропозиції. Зі збільшенням або зменшенням кількості благ змінюється ступінь задоволення потреби і відповідно цінність цих благ (принцип спадної корисності). Вартість товару визначає не найбільша чи середня корисність, а його найменша (гранична) корисність за даних обставин.

Згідно з класичною теорією ціна є сумою всіх витрат виробництва. Ця теорія встановлювала вартість (ціну товару) виходячи з колишніх витрат. Представники австрійської школи стверджували, що вартість товару є похідною від його майбутнього використання, а не від колишніх витрат, інакше кажучи, вартість товару народжується з використання його у споживанні, а не з того, скільки було витрачено колись на його виробництво.

У своїй теорії Менгер дотримувався поглядів, що колишні витрати не впливають на вартість, він запевняв, що «вартість ураховує витрати», але не визначається ними. У його аналізі витрати визна-

чаються передовсім граничним продуктом, а вартість останнього залежить від міри необхідності його для життєдіяльності людини.

Менгер наголошував на важливості елементу часу. За аналізу товарів та попиту на них обов'язково постає проблема, зв'язана з визначенням часу використання товару — споживається він негайно чи призначений для використання в майбутньому. Неможливо визначити задалегідь загальну потребу в товарі та її інтенсивність, а також рівень його пропозиції. Більше того, кількість товарів, які можна використати в даний момент, може бути змінною величиною, тяжіти до нуля або товар може протягом строку використання втратити якісь важливі властивості.

Повна система класифікації товарів за рангами ґрунтується на елементі часу. Для товарів другої черги встановлюється залежність від використання товарів першої черги, третя черга залежить від другої тощо. Виробничий процес у такому разі залежатиме від взаємозв'язку часу випередження та відставання, починаючи з моменту підвищення початкового попиту.

Другий авторитетний представник австрійської школи **Ф. Візер** розвивав ідеї Менгера у працях «Походження й основні закони господарської цінності» (1884), «Природна цінність» (1889), «Закон влади» (1926), використовуючи принцип граничної корисності для оцінки вартості витрат виробництва.

Розробляючи теорію виробничих благ, австрійська школа розглядає витрати як своєрідну корисність. Найактивніше розвивав цю ідею Ф.Візер. Він стверджував, що цінність продуктів визначається цінністю витрат виробництва, а цінність останніх — граничною корисністю граничного споживчого блага. Візер трактував витрати як корисність, що приносять у жертву. Існує навіть закон Візера, згідно з яким вартість витрат виробництва є похідною від вартості продукту. Представники даної школи ототожнювали працю із засобами виробництва, унаслідок чого праця розглядалася не як процес взаємодії людини і природи, а як матеріальна річ.

Візер виходив із суб'єктивного аналізу Менгера, але пішов значно далі за нього. На думку Візера, політична економія є прикладною психологією, а її завдання полягає в тім, щоб пояснити всі економічні явища, на підставі мотивів, якими керуються у власній діяльності окремі люди. Замість терміна, використаного Менгером, — найменш важлива користь, він увів у науковий обіг термін «маржинальна корисність». Вартість товару він виводив із його корисності, указуючи, проте, що корисність товарів змінюється під впливом зміни обставин, є похідною від інтенсивності потреб і можливості товару ці потреби задовольняти.

Він використав принцип зменшення насиченості потреб для того, щоб показати, що наступні партії товару, доступного покупцеві,

змінюють попит (ставлення покупця до товару): від задоволення до байдужості й навіть до роздратування. Звідси випливає, що за обмеженої пропозиції попит триває до точки маржинальної корисності. Візер писав: «Там, де діє закон про вартість, корисність залишається джерелом вартості». Більше того, маржинальна вартість стає мірою вартості.

Візер нищівно критикував теорію трудової вартості. Він вважав «абсурдною» теорію, яка стверджує, що праця людини визначає вартість продукту, і дотримувався думки, що працю, так само, як інші фактори, закладено у вартість товару. Візер розглядав витрати не як капіталовкладення, а як витрати для суспільства. Дотримуючись концепції трьох факторів, він стверджував, що починати треба з вивчення поєднання факторів (капіталу, праці та землі), а вже потім визначати, яка саме частка вартості може належати кожному фактору. Крім того, Візер пропонував порівнювати цінність даного предмета споживання з цінністю іншого предмета, виготовленого з тих самих матеріалів, але в інших пропорціях. Цей метод назвали методом продуктивного внеску.

На противагу примату виробництва, який пропагує класична політекономія, австрійська школа дотримувалася думки про примат споживання. Її представники стверджували, що вихідним пунктом політичної економії є суб'єкт, індивідуум, а оскільки в цього суб'єкта є певні потреби, то вони й відіграють вирішальну роль у економічному процесі. Для аналізу, до речі, брали індивідуума, котрий не займається виробництвом. У цілому виробництво, на їхню думку, відіграє другорядну роль і тільки ускладнює господарську картину. Керуючись таким міркуванням, вони вважали, що на початку економічного аналізу питання виробництва можна не брати до уваги.

Ще однією важливою ознакою економіки, на думку австрійських учених, є обмеженість матеріальних благ. Вони доводили тезу, що якби блага, предмети споживання були в необмеженій кількості і з їхньою допомогою можна було б цілком задовольнити всі наші потреби, то зникла б необхідність в економічній діяльності. Обґрунтовуючи цю тезу, Візер, наприклад, зазначав, що перед Робінзоном також постали всі економічні проблеми, оскільки в нього був обмежений запас предметів споживання. Відтак робився висновок, що, правильно вирішивши проблеми робінзонівського (індивідуального) господарства, можна розв'язати всі економічні проблеми суспільства.

З позиції рідкості Візер трактував і природу власності. Він писав, що приватна власність є вічною категорією, що випливає із самої суті економії, оскільки існує постійна суперечність між потребами людей і обмеженими запасами предметів для задоволення цих потреб. З цієї причини люди починають цінити предмет, прагнуть ово-

лодити ним. У такий спосіб він пояснює виникнення й суть приватної власності, стверджуючи, що її породжують рідкість та обмежена кількість предметів споживання.

Найвідоміший представник австрійської школи **Е. Бем-Баверк** у працях «Основи теорії цінності господарських благ» (1886), «Капітал і прибуток» (1889), «Теорія Карла Маркса та її критики» (1896), а також у інших своїх дослідженнях дав ширший варіант нової теорії, доповнивши її, зокрема, суб'єктивістською концепцією процента.

Як уже зазначалося, австрійські економісти, аналізуючи властивості маржинального блага, на перший план висували корисність речі, підкреслюючи водночас, що не всі «корисності» здатні обмінюватися. Таку здатність мають тільки ті блага або корисності, якими суспільство володіє в обмеженій кількості і котрі завдяки цьому стають цінностями.

Бем-Баверк сформулював цю ідею так: «Для створення цінності необхідно, щоб з корисністю поєдналася рідкість не абсолютна, а тільки відносна, тобто як порівняти з розмірами існуючої потреби в речах такого роду. Висловлюючись точніше, ми скажемо: цінності набирають матеріальні блага тоді, коли реальний запас матеріальних благ цього роду настільки незначний, що для задоволення відповідних потреб їх або не вистачає зовсім, або їх так мало, що... певна сума потреб має залишитись незадоволеною. І навпаки, не мають цінності ті матеріальні блага, які є в нашому розпорядженні в такій кількості, що з їхньою допомогою можуть бути не тільки повністю задоволені відповідні потреби, а й залишається ще зверху того певний надлишок, який не знаходить собі застосування»¹. У Бем-Баверка поняття цінності є вираженням зв'язку між суспільним явищем ціни та індивідуально-психологічним явищем одиначної оцінки.

Основою цінності у Бем-Баверка є корисність блага. Він розрізняв два види корисності: просту (абстрактну) і кваліфіковану (конкретну). Абстрактна розглядалася ним як корисність взагалі, що притаманна матеріальним благам, які є в достатній кількості. Корисність одиниці блага в даному разі до уваги не бралася.

Кваліфікованою корисністю наділялися блага, запас яких обмежений і зменшення його хоча б на одну одиницю негайно позначається на добробуті індивіда. Таке розмежування корисності зв'язувалося з формуванням цінності матеріальних благ.

Процес утворення цінності Бем-Баверк поділяв на два етапи. Перший він зв'язував з утворенням суб'єктивної цінності, під якою він розумів індивідуальну оцінку блага суб'єктом. Вона залежала

¹ *Бем-Баверк Е. Основы теории ценности хозяйственных благ.* — М.; СПб., 1903. — С. 192.

від того, яку роль благо відіграло в задоволенні його потреб. Якщо корисність абстрактна, то благо не отримує оцінки і його суб'єктивна цінність дорівнює нулю. Бем-Баверк ілюстрував це на прикладі склянки води. Коли людина стоїть біля джерела, то склянка води не має жодної цінності, коли людина потрапляє в пустелю, тоді ця склянка води набирає високої суб'єктивної цінності. Як стверджував Бем-Баверк, величина корисності, що її забезпечує людині відповідне благо, є водночас і мірою його цінності.

Новим елементом, який австрійська школа внесла в теорію корисності, як уже зазначалось, було те, що за основу цінності товару австрійці брали не просто корисність, а граничну корисність, що задовольняє мінімальну потребу людини. Як визначає Бем-Баверк, цінність речі вимірюється величиною граничної корисності, під котрою розуміють мінімальну корисність, що її отримує від даного виду матеріального блага людина.

Дію цього закону Бем-Баверк ілюструє на прикладі одноосібного господарства, в якому господар зібрав п'ять мішків зерна. За вагою і якістю зерна всі мішки рівноцінні. Але суб'єктивна цінність одного мішка зерна (згідно з теорією Бем-Баверка) визначатиметься за принципом спадної корисності. Оскільки перший мішок зерна призначено для харчування самого господаря, тобто він задовольнятиме найзначнішу життєву потребу індивіда, то цей мішок матиме максимальну корисність. Корисність кожного наступного мішка буде зменшуватись. «Граничну корисність» матиме останній мішок, зерно з якого призначається для харчування хазяйського папуги. Цей мішок і визначає, на думку Бем-Баверка, цінність одиниці відповідного матеріального блага.

Другий етап в утворенні цінності блага Бем-Баверк зв'язував із «об'єктивною» цінністю, яка, на його думку, формується на ринку в процесі стихійного виявлення попиту і пропозиції. Через вирівнювання суб'єктивних оцінок створюється якась нова «середня» цінність, що її можна розглядати як об'єктивну. Отже, об'єктивна цінність формується під впливом попиту і пропозиції, належне співвідношення яких забезпечується на ринку автоматично — через вільну конкуренцію.

Теорія розподілу австрійської школи відома під назвою «теорія приписування» (рос. мовою «теория вменения»). Вона спирається на теорію трьох факторів Ж. Сея, хоча фактори виробництва австрійці й назвали виробничими благами. Кожному виробничому благу — землі, праці і капіталу, — за словами Бем-Баверка, має бути «приписана» (рос. «вменена») відповідна частина споживчих благ, що вироблені цими факторами. «Приписування» (рос. «вменение») треба здійснювати з урахуванням граничної корисності «виробничих благ», визначених граничною корисністю вироблених з їхньою

допомогою благ. Гранична корисність ткацького верстата, наприклад, визначатиметься граничною корисністю витканої на ньому тканини і т. ін.

Щодо заробітної плати робітника, то вона мусить бути меншою ніж створювана цим робітником вартість. Бем-Баверк пояснював це тим, що робітник, отримуючи заробітну плату, може одразу придбати собі «матеріальні блага», а підприємець мусить витрачати капітал для виробництва «благ майбутнього», що потребує від нього «утримання». Відтак підприємець має одержати винагороду за те, що він утримується від витрачання капіталу на особисті потреби. Бем-Баверк, порівнюючи негайне споживання робітника і відкладене споживання підприємця, заявляв, що благо, котрим людина користується сьогодні, нерівноцінне тому благу, яким вона користуватиметься завтра, оскільки цінність теперішніх благ за інших однакових умов завжди більша ніж цінність таких самих благ у майбутньому.

За Бем-Баверком, праця — це «благо майбутнього», бо вона створює продукт тільки через певний час, а внаслідок цього робітник стає власником «майбутнього часу». Підприємець, наймаючи робітника, дає останньому «теперішнє благо» у вигляді заробітної плати. Отже, вони обмінюються цими благами. З часом праця створює якісь певні блага, і ці блага через більш низьку оцінку майбутніх благ порівняно з теперішніми, за вартістю колись перевищуватимуть заробітну плату. Це перевищення і становитиме процент, а точніше, прибуток-випиємця.

З цього впливав висновок, що процент (прибуток) виникає у результаті впливу фактора часу на вартість благ. Процент у Бем-Баверка є результатом «очікування» підприємця, а його джерелом — різниця оцінок майбутніх і теперішніх господарських благ. Відтак процент розглядався як «вічна» і «природна» категорія.

Бем-Баверк запропонував теорію, згідно з якою капітал або засоби виробництва є результатом обхідних (непрямих) методів у виробництві, які неминуче стають причиною того, що споживання переноситься на майбутнє.

Прямі методи виробництва передбачають задоволення потреб прямо й одразу. Засоби виробництва не передбачають негайного задоволення потреб, а тому вони є товаром майбутнього. Відтак, писав Бем-Баверк, «товари, які можуть бути використані за асортиментом і кількістю негайно, як правило, цінніші, ніж ті, які будуть використані у майбутньому». Це припущення і лягло в основу його теорії про дохід з капіталу.

Наприклад, він стверджував, що борошно є предметом, якого не можна негайно вжити для особистих потреб, бо воно є предметом для майбутньої кулінарної обробки. А от хліб можна не-

гайно використати як продукт харчування і внаслідок цього він має більшу цінність. На думку Бем-Баверка, суть проблеми полягає в уже відомому нам розходженні оцінки теперішніх і майбутніх благ.

Цим законом він обґрунтовував і суть процента. Він доводив, що коли хтось позичає гроші, то в майбутньому вони мають повертатися до нього з процентом, тобто з різницею між вартістю теперішнього і майбутнього блага.

Таким чином можна назвати три найхарактерніші методологічні особливості австрійської школи: по-перше, ідеалістичне відображення економічних процесів і явищ; по-друге, використання в якості головного об'єкта дослідження, не суспільного виробництва, а індивідуального господарства; по-третє, визнання примату споживання над виробництвом.

3. Становлення неокласичної традиції. Кембріджська школа

У 90-х роках XIX ст. в Англії сформувалася так звана кембріджська економічна школа, засновником якої був досить відомий економіст кінця минулого і початку нинішнього століття **Альфред Маршалл** (1842—1924). Ця школа за своїм впливом на економічну думку не поступалася австрійській і започаткувала новий напрямок в економічній теорії, так званий неокласичний. Наукові заслуги А. Маршалла в царині економіки на Заході іноді навіть порівнюють з відкриттями Коперника в астрономії.

У своїх працях, особливо у відомій книжці «Принципи політичної економії» (1890), він намагався розробити універсальну економічну концепцію, об'єднавши різні економічні теорії. Найбільшою його заслугою є створення синтетичної теорії, яка поєднала елементи трудової теорії вартості і «теорії граничної корисності», що збагатило науку більш глибоким аналізом взаємозв'язку виробництва й обміну на підставі функціонального методу дослідження. А. Маршалл зборював суперечності теорії граничної корисності й теорії факторів виробництва і сконцентрував основну увагу на розробці теорії ціни. Основні його теоретичні надбання витримали іспит часом і користуються популярністю й дотепер.

А. Маршалл (слідом за Джевонсом) запропонував замість поняття «політична економія» поняття «економікс» і дав власне визначення цієї науки: політична економія, або економікс, — це наука, що вивчає людство в його повсякденному житті; вона розглядає ту частину індивідуальних або суспільних дій, котра «якнайтісніше зв'язана з придбанням і споживанням матеріальних атрибутів доб-

робу»¹. Це визначення суттєво відрізнялось від тих, що давали його попередники, які обмежували предмет політичної економії лише наукою про багатство. Маршалл, як бачимо, підходить до трактування її предмета ширше. «З одного боку, — зазначає він, — це наука про багатство, але з іншого — це наука про людину, яка відчуває на собі вплив найрізніших факторів; щодо економіки, то вона цікавиться переважно мотивами, які впливають ... на поведінку людини в її економічному житті»².

У центрі наукових пошуків Маршалла — ціна продукту, яку він розглядав як найважливіший елемент ринкової економіки. Суть його теорії ціни полягає в синтетичному поєднанні двох груп факторів, що впливають на ринкову ціну. З одного боку, є ціна попиту. Вона формується під впливом попиту на товар, який визначається корисністю продукту. Ця група факторів має ринкове походження. З іншого — є ціна пропозиції, яка залежить від витрат виробництва, тобто зв'язана з процесом виробництва. Середню ціну (вартість) Маршалл трактує як результат ціноутворення, коли перетинаються на ринку ціна попиту і пропозиції.

А. Маршалл був переконаний, що його теорію ціни спрямовано на пошук усіх факторів, які, на його думку, ціну визначають. Він заявляв, що оскільки ринкові ціни складаються під впливом попиту та пропозиції, це, у свою чергу, потребує виокремлювання суми факторів, від яких залежать зміни як попиту, так і пропозиції, їхнього взаємозв'язку на будь-якому ринку. Підкреслювалося, що дія як попиту, так і пропозиції щодо ціни є однаковою за умови вільної конкуренції. Незаперечна заслуга А. Маршалла полягає також у тім, що він визначив умови, необхідні для переведення попиту в ціну. У нього граничною ціною попиту стає ціна, за яку було придбано останній куплений товар.

Аналізуючи фактори, що впливають на величину попиту на товар на ринку, він виводить головний закон попиту, який став хрестоматійним: «чим більша кількість товару, який треба продати, тим нижча має бути ціна його пропонування з тим, щоб товар знайшов покупця; або, інакше кажучи, потрібна кількість товару збільшується зі зниженням ціни і зменшується з її зростанням»³. А. Маршалл одним із перших зв'язав із ціною товару еластичність попиту на нього. Він склав діаграми, які показують зміни в ціні й кількості продукту для товарів з різним ступенем еластичності: від низької до високої.

У контексті співвідношення ціни й корисності він виводить поняття споживчого надлишку, під яким розуміє «додаткову суму до

¹ Marshall A. Principles of Economics. — L., 1920. — P.1.

² Ibid., p.14.

³ Ibid., p.99.

сплачуваної ціни, яку він (споживач) згоден виплатити замість того, щоб відмовитися від речі»¹. Автор ілюструє це поняття такими прикладами, як сіль, сірники та інші товари, ціна яких, звичайно, нижча за ту, яку люди заплатили б перш ніж відмовитися від використання цих товарів.

Фактори виробництва, на думку Маршалла, — земля, праця, капітал і організаторські здібності — визначають ціну пропозиції. Він визнає наявність певних труднощів формування ціни пропозиції на деякі товари і фактори виробництва, які зв'язані з так званою фіксованою пропозицією. Так, земля є одним із факторів, пропозиція якої фіксована, і контролювати її, на думку Маршалла, людина не в змозі. Але елемент часу, вважає він, допомагає пояснити відмінності між фіксованою й еластичною пропозиціями.

Ринок Маршалл розглядає як високоорганізовану інституцію, де взаємодіють попит і пропозиція і встановлюються ціни. На ринку в процесі й під час обміну товарами пропозиція й попит перебувають у тимчасовій рівновазі. Маршалл використав ринок кукурудзи для ілюстрування того, як покупці та продавці можуть торгуватися і ціна може «перекидатися туди—сюди як воланчик». Якщо попит та пропозиція приблизно однакові, встановлюється одна ціна, якщо різні — інша. У будь-якому разі ціна тимчасово врівноважить попит і пропозицію для даного ринку на один день.

А. Маршалл розрізняє дію трьох періодів часу. Протягом короткого періоду пропозиція товару обмежується його запасом. Ціна визначається цим запасом і не відбувається змін у обсязі виробництва.

Протягом триваліших проміжків часу пропозиція залежатиме від витрат на виробництво товару. У процесі виробництва можливі підвищення його ефективності й залучення додаткових виробничих факторів. У дуже тривалих часових масштабах ціна залежатиме від витрат на підготовку робочої сили і виготовлення обладнання, необхідного для виробництва цього товару». Це дає змогу вносити зміни у витрати на всіх стадіях виробництва. Отже, чим коротший період, тим більший вплив попиту на вартість, і навпаки — за більш тривалих періодів зростає значення витрат у вартості продукту.

Далі автор звертається до добре відомого закону заміщення, який полягає в тім, що виробники завжди, коли це можливо, замінитимуть дорогі фактори й методи виробництва дешевшими. Тому міра можливого заміщення фактора визначає його еластичність. Маршалл вважає, що застосувати цей закон можна майже в усіх сферах економічного дослідження. У сукупності з еластичністю цінового попиту й залежністю пропозиції від часу він становить макроекономічну основу діяльності власника чи розпорядника капіталу.

¹ Marshall A. Op. cit., p.124.

А. Маршалл також припускає, що сили попиту і пропозиції працюють цілком вільно і що ні з боку продавців, ні з боку покупців немає жодних спеціальних домовленостей; обом сторонам ціни відомі настільки добре, що підсумкова ціна саме і буде ціною рівноваги. Він звертає увагу на залежність ціни від граничних витрат з боку пропозиції і від граничної корисності з боку попиту; витрати на виробництво граничної одиниці товару і виторг від його продажу будуть однакові.

Поряд з теорією ціни економічне вчення А. Маршалла суттєвого значення надає теорії розподілу. Головні її моменти: кожний із факторів виробництва — земля, праця, капітал і підприємницька діяльність — також підлягають дії попиту і пропозиції. Використання факторів визначається загальними умовами попиту щодо пропозиції, виходячи з того, що кожний з них використовується тільки до моменту, коли його гранична продуктивність стане дорівнювати його граничній вартості. Кожний фактор виробництва має ціну попиту, яка встановлюється його граничною продуктивністю, і, з іншого боку, ціну пропозиції, яка встановлюється граничними витратами на нього.

Заробітна плата по відношенню до праці, процент до капіталу і рента — до землі визначаються таким самим способом. Прибуток, проте, не можна проаналізувати так однозначно, як віддачу від інших факторів виробництва. Він змінюється зі зміною цін, і його розмір визначається багатьма причинами, серед яких не останнє місце належить «природним властивостям» адміністратора або бізнесмена. Прибуток не є гарантованим доходом підприємця.

Капітал вкладається в підприємство переважно з метою «перспективи вигоди», яка приваблює вкладників до цього починання. Вкладники мають бачити ймовірність прибутку від такого вкладення, нехай навіть у довгостроковому масштабі. Необхідні або мінімальні прибутки, за Маршаллом, входять до витрат виробництва, тоді як чисті прибутки є надлишком щодо них.

А. Маршалл указував на те, що земля, праця, капітал як фактори виробництва виконують подвійну функцію. Вони й конкурують, і доповнюють один одного; часом вони стають суперниками у пошуках зайнятості, допускаючи обмежену взаємозамінність, але, з іншого боку, вони забезпечують «поля зайнятості» один одному. Загальний національний дохід є результатом дії всіх факторів і зростає зі збільшенням пропозиції факторів. Фактори виробництва (включаючи працю) створюють справжню вартість виробництва, яку відображено в ціні їх пропозицій. Ціна попиту відображає їхню граничну продуктивність. Розроблена для пояснення формування вартості теорія стала застосовною до будь-якого фактора виробництва. Таким чином, теорія розподілу є доповненням до загальної теорії вар-

тості. Рушійною силою економіки Маршалл вважав свободу й конкуренцію. Великого значення він надавав також грошам.

Важливим чинником організації та ефективного управління економікою, за Маршаллом, є людський капітал. Маршалл дотримувався думки, що здібності людини є так само важливі, як засоби виробництва, як і будь-який інший вид капіталу. Визнання освіти, фахової підготовки, навичок та здібностей капіталом дало йому змогу поіншому трактувати рікардіанську динаміку капіталу, що базувалася на неухильному спаданні граничної продуктивності капіталу. Кінцевий результат, на думку Маршалла, залежить від способу застосування знань. Якщо капітал потрапить до рук обдарованих людей, то вони примножать його, якщо ні — вони його знищать.

Отже, Маршалл диференційовано підходив до аналізу динаміки капіталу. Спадання граничної продуктивності капіталу він зв'язував із його уречевленою формою і стверджував, що ця тенденція спостерігається в тих галузях і видах виробництва, де природні фактори відіграють велику роль. У технологічно складних галузях обробної промисловості, в яких значну роль відіграє людина, діє закон зростання віддачі капіталу.

Цей принцип, зокрема, визначає різницю між великим і малим бізнесом. Малі підприємці домагаються економії за рахунок наближення їхнього виробництва до ринку, невеликого бухгалтерського штату, заміни праці найманих робітників власною. Великі підприємці, у свою чергу, мають переваги завдяки масштабам виробництва, спеціалізації праці тощо. У цілому, робить висновок Маршалл, ці взаємні переваги майже врівноважуються.

Аналогічний підхід застосовується і щодо використання знань (інновацій). Головна функція підприємницької діяльності, підкреслював Маршалл, — полегшити вільне здійснення великого принципу заміщення.

Внесок А. Маршалла у розвиток економічної теорії справді важко переоцінити. Його книга «Принципи політичної економії» є одним з найвизначніших творів з економічної теорії за останні сто років, і її справедливо вважають класичною.

Артур Пігу (1877—1959) — представник кембріджської економічної школи, один з послідовників та учнів А. Маршалла. А. Пігу — автор концепції економіки добробуту. Його концепція розглядає соціальний добробут як суму добробуту окремих індивідів. Основою соціального добробуту є економічний добробут, що трактується як кількість задоволення, котре можна виразити в грошовому еквіваленті. Розвиваючи свою ідею, Пігу стверджував, що «економічні» причини діють на економічний добробут будь-якої країни не прямо, а через створення й використання об'єктивного додаткового економічного добробуту, що його економісти називають націо-

нальним доходом. Національний дохід, так само як економічний добробут, є частиною загального добробуту, що прямо чи опосередковано зв'язується з грошовим вираженням, є тією частиною об'єктивного доходу, що вимірюється грошима.

У книжці «Економічна теорія добробуту» (1924) Пігу розвинув принцип «найбільшого блага для найбільшої кількості людей». Найвищого рівня добробуту можна досягти більш рівномірним розподілом доходів, хоча це може негативно вплинути на нагромадження капіталу й виробничу енергію.

Виходячи з принципу спадної корисності (який поширюється й на динаміку доходу), що за ним сума задоволення потреб бідних верств населення зростає швидше, ніж зменшується сума задоволення багатих, Пігу запропонував ідею перерозподілення доходів через активну податкову політику держави. Він обґрунтував необхідність прогресивної системи податків, яка передбачає збільшення ставки оподаткування пропорційно зростанню доходу, а також запровадження значного податку на спадщину. Він проаналізував форми державного втручання в економіку: пряму та опосередковану. Перша передбачає державний контроль над цінами та обсягами випуску продукції, друга — використання податків і субсидій як інструментів регулювання економіки. Пігу вважав, що за умов вільної конкуренції достатньо опосередкованих методів, а з посиленням позицій монополій в економічному житті виникає необхідність прямого втручання держави.

Значну увагу він приділяв проблемі зайнятості населення, яку зв'язував з рівнем заробітної плати і реальним попитом на працю. Якщо номінальна зарплата скорочується повільніше, ніж падають ціни, то зростає реальна зарплата, що веде до збільшення сукупного попиту й випуску продукції. Унаслідок цього зростає зайнятість або, як визначає Пігу, національний дохід — загальний обсяг товарів та послуг, що виготовляються в суспільстві протягом року, тобто та частка матеріального доходу суспільства, яка може бути виражена в грошах, — товари та послуги для кінцевого споживання.

Ральф Джорж Хоутрі (1879—1975), англійський економіст, представник кембріджської школи, теоретичні розробки якого дістали не тільки схвалення науковців, а й практичне застосування. Коло досліджуваних ним проблем досить широке — це міжнародна торгівля і трудові відносини; тарифи та оподаткування; гроші та економічна влада. Найбільш відомі його праці «Добра й погана торгівля» (1913), «Капітал і зайнятість» (1937). Хоутрі розглядав економічну діяльність у тісному взаємозв'язку з політикою та етикою, владою держави, психологією. Його заслугою було твердження, що багатство й доходи розподіляються між людьми нерівномірно, а це є наслідком індивідуалістичного принципу ведення економіки. Тому

Хоутрі вважав, що ідеальною є така економічна система, яка використовує здатність людини до колективної діяльності.

Економічна діяльність, говорив він, є свідомою діяльністю, і суб'єкт виходить на ринок з конкретною метою — заробити гроші. Прагнення збільшити власний капітал є визначальним фактором економічної поведінки людини, а відтак в центрі дослідження мають бути гроші. Засадним для аналізу багатства Хоутрі вважає поняття корисності. Він поділяє споживчі блага на два класи: захисні, призначення яких полягає у компенсації психологічних і творчих втрат, зв'язаних із будь-яким видом праці, і ті, які просто дають задоволення. Для людей з високими доходами характерним є підвищений інтерес до благ другого класу, що відбиває важливий аспект існування цивілізованої людини.

Основне поняття в системі Хоутрі — це прагнення прибутку. Прибуток є наслідком торговельних здібностей, тобто здібностей реалізувати товари. Збільшення маси прибутку досягається збільшенням обороту. Це породжує потребу в оборотному капіталі, який стає важливою умовою ринкових операцій, а звідси виникає необхідність і в ринку капіталів. Оскільки найголовніша функція капіталу полягає у вирівнюванні функцій попиту і пропозиції придатних для інвестування фондів, гроші опиняються в самому центрі економічної діяльності.

Хоутрі чітко розмежує фактори виробництва та отримані на них доходи. Дохід на капітал, за його твердженням, включає премію за ризик. Процент — це винагорода за користування капіталом.

Усю систему понять у Хоутрі пронизано ідеєю кредитно-грошової політики. Наприклад, розглядаючи проблему заробітної плати, він доводить, що грошова політика і ставлення суспільства до прагнення отримувати прибуток є основними факторами, котрі визначають як зайнятість, так і ціни. Грошово-кредитна політика має бути гнучкою; ні надто експансіоністською, ні обмежувальною; політика високої заробітної плати має забезпечувати пропорційно більший приплив грошей і пропорційно вищі прибутки й ціни. Політику у сфері заробітної плати і кредитно-грошову політику треба тісно зв'язувати між собою, бо тільки так можна забезпечити грошову рівновагу, стабільність заробітної плати й ціни.

Хоутрі належить пріоритет у створенні теорії, яка зв'яже споживчі доходи й витрати з економічним циклом. Кредитна система є важливою складовою його моделі, тому що саме приплив грошей з банків для задоволення потреб торговців веде до підвищення доходів. А звідси впливають доходи й витрати споживачів, включаючи чисті інвестиції. Але основного фактора, який стимулює кругообіг доходу, потрібно шукати у зростанні споживчих витрат. Це кумулятивний процес, що відбивається у зростанні рівня цін.

Хоутрі спромігся ефективно поєднати свою кількісну теорію з рухом рівня цін.

Стосовно негрошових факторів він розглядає їх настільки, наскільки вони можуть спричинитися до змін у структурі капіталу. Нагромаджені багатства дорівнюють заощадженням за відповідний період. Недостатність заощаджень означає надмірне споживання і в кінцевому рахунку скорочення оборотного капіталу. Розширення капіталу впливає зі сподівань на отримання нормального прибутку. Це процес, за допомогою якого конкуренція вирівнює прибутки в різних галузях.

Намальована Хоутрі картина дій торговців і споживачів нагадує скоріше суто торговельну економіку, а не економіку, в якій великі промислові корпорації мають достатньо власних коштів, щоб не звертатися щоразу до банків.

Економічні потрясіння в концепції Хоутрі спричиняються переважно змінами грошових потоків, а не порушеннями процесу виробництва. Вирішальні фактори Хоутрі шукає не в галузях, що виготовляють товари виробничого призначення, а в тім, як банківські процентні ставки зачіпають запаси торговців. Унаслідок зростання грошових доходів підвищується попит на гроші, а це змушує банки збільшувати процентні ставки і тим самим припиняти бум. Спираючись на такі міркування, Хоутрі вважав, що за допомогою самих тільки грошових маніпуляцій можна поставити економічний цикл під контроль.

4. Американська школа неокласики

Наприкінці XIX ст. з'являється своєрідний американський варіант теорії граничної корисності, засновником якого був професор Колумбійського університету **Джон Бейтс Кларк** (1847 — 1938).

Основні його праці «Філософія багатства» (1889), «Розподіл багатства» (1899), «Проблеми монополій» (1901), «Суть економічної теорії» (1907) справили великий вплив на розвиток американської і світової економічної думки. Кларку належить авторство так званого закону спадної продуктивності праці й капіталу, що його вчений поклав у основу власної теорії граничної продуктивності.

Спираючись на методологічні принципи австрійської школи, Кларк стверджував, що основними факторами розвитку економіки є технологічний і моральний, а її основу становить окреме ізольоване господарство.

Головною проблемою політичної економії Кларк називав проблему розподілу. У книжці «Розподіл багатства» він доводив, що розподіл суспільного доходу відбувається згідно з природним законом,

який забезпечує кожному власникові фактора виробництва стільки багатства, скільки він створює.

Претендуючи на збагачення методологічних засобів наукового дослідження, Кларк розробив власний метод. За аналогією з теоретичною механікою він поділив економічну науку на три розділи: універсальну економіку; економічну статистику; економічну динаміку. Перша вивчає загальні універсальні закони розвитку економічних явищ. Економічна статистика аналізує їхню дію за умов перебування організованого господарства у нерухомому стані, в якому виключаються будь-які зміни, тобто є постійними кількість і соціальний склад населення, маса капіталу, соціальна організація, техніка і потреби населення. Статичний стан, згідно з теорією Дж. Б. Кларка, — це уявна модель для з'ясування умов рівноваги в «чистому вигляді». До речі, основними законами суспільства він вважав саме статичні закони.

Динаміку він трактував як результат дії зовнішніх сил, що ускладнюють розвиток і порушують рівновагу.

На відміну від своїх попередників Дж. Кларк розглядав чотири фактори виробництва:

- 1) капітал у грошовій формі;
- 2) капітальні блага (засоби виробництва і земля);
- 3) діяльність підприємця;
- 4) праця робітника.

Згідно з його твердженням, кожний фактор виробництва характеризується специфічною продуктивністю і створює дохід, причому кожний власник отримує свою частку доходів від фактора, котрий йому належить. Так, капітал забезпечує банкірові процент, капітальні блага породжують ренту, діяльність підприємця — підприємницький прибуток, а праця гарантує робітнику заробітну плату. Річний дохід суспільства Кларк розподіляв на три великі частини: загальну суму заробітної плати, загальну суму процентів і сукупний прибуток.

Заслугою Кларка було те, що він намагався знайти принцип розподілу доходу, критерій, який визначав би частку кожного фактора в продукті. Концепцію спадної корисності Кларк переносить на виробничі фактори, замінюючи теорію поведінки споживача, теорію споживчого попиту теорією вибору виробничих факторів. Кожний підприємець прагне відшукати таку комбінацію факторів, яка забезпечує мінімум витрат і максимум доходів.

Однак Дж. Б. Кларк, на відміну від Сея, капітал розглядав не як один фактор, а як два (грошовий капітал і капітальні блага). На думку Дж.Б.Кларка, за умов статичної підприємницької прибутку відсутній, бо вільна конкуренція призводить не до перерозподілу середнього прибутку, а до повної його ліквідації. Виходячи з цього,

Дж. Б. Кларк підприємцями називав тільки тих осіб, які мають достатню ділову кваліфікацію і власний капітал.

Одна з головних теорій Дж. Б. Кларка — теорія граничної продуктивності — ґрунтується на ідеях Т. Мальтуса і Й. фон Тюнена.

Закон спадної продуктивності праці й капіталу Дж. Б. Кларк обґрунтовував тим, що кожний новий внесок праці у виробництво за незмінних розмірів капіталу відбувається за меншою продуктивністю, ніж попередній. У свою чергу, кожний наступний приріст капіталу за незмінної кількості робітників характеризується меншим обсягом виготовленої продукції, нижчою ефективністю, ніж попередній.

Так, згідно з його теорією, коли перший найнятий робітник створює продукт вартістю в 10 дол., то другий — у 8 дол., третій — у 6 дол. і т. д. Продуктивність праці останнього робітника є граничною продуктивністю праці. Кларк робить висновок, що гранична продуктивність праці буде тим нижчою, чим більше найнято робітників, а заробітна плата робітників визначатиметься граничною продуктивністю праці. Тобто свою теорію заробітної плати він будував також на підставі закону спадної продуктивності праці. Він неодноразово повторював, що заробітна плата є еквівалентом граничної продуктивності праці.

Згідно з його теорією немає ніякої експлуатації праці. І якщо заробітна плата робітників дорівнює мінімальному продукту граничного робітника, то за збільшення кількості зайнятих вона об'єктивно повинна спадати. Прибуток же утворюється лише за «динамічного стану», коли підприємець виступає як новатор.

Особливістю концепції Кларка є те, що його теорія розподілу бере за вихідну точку не «витрати», не «вкладення» виробничих факторів, а отримані від кожного фактора результати.

Дж. Б. Кларк не обійшов увагою і процес монополізації капіталістичної економіки. Монополія має місце тоді, стверджував він, коли наявний одноосібний контроль над ринком. Такий випадок є винятковим, а тому монополію Кларк трактує як тимчасове явище — і визначає як засіб грабунку суспільства та гальмування прогресу.

5. Шведська (стокгольмська) школа

Значний внесок у розвиток світової економічної науки зробили шведські вчені, представники стокгольмської школи. Її засновником був **Кнут Віксель** (1851—1926), праці якого заклали основи багатьох нових напрямів у західній економічній думці, зокрема вчення про «недосконалу конкуренцію», теорії кредитно-грошового регулювання циклу, теорії ціни та ін.

Найбільш відомі у науковому світі дослідження Вікселя «Цінність, капітал і рента» (1893) та «Проценти на капітал і ціна товарів» (1898).

Соціально-економічні процеси кінця XIX ст. характеризувалися зростанням монополістичних тенденцій, посиленням кризових явищ, зниженням ефективності функціонування грошової системи. З класичних позицій неможливо було пояснити ні причини економічних криз, ні процеси ціноутворення чи грошового обігу, ні інші нові явища господарської практики. За своїми поглядами Віксель найближче стояв до австрійської школи. Так, розробляючи теорію цін, він виходив із маржиналістського розуміння вартості і вважав, що вартість — величина не постійна та не об'єктивна. Головним фактором, який визначає вартість, є гранична корисність. За умов досконалої конкуренції і ринкової рівноваги ціни товарів мають бути пропорційними граничним корисностям цих товарів. Але в реальному житті, де співіснують конкуренція й монополія, ця пропорційність порушується.

Головна проблема, на якій зосереджував свою увагу Віксель,— це проблема динаміки цін. У неокласичній теорії трактування ціни, стверджував він, подавалося з двох протилежних позицій: з одного боку — як суб'єктивно-психологічне пояснення ціни одного товару в маржиналістському розумінні, а з іншого — як об'єктивне трактування загального руху цін у дузі кількісної теорії грошей.

Шукаючи власного шляху для розкриття механізму руху цін, Віксель дійшов висновку, що за умов «грошової економіки», коли товари давно вже не обмінюються на інші товари, а лише на гроші, «закон ринку» Сея взагалі не має сенсу. Грошовий попит може відокремлюватися від товарної пропозиції і може збільшуватися за рахунок появи на ринку нових дорогоцінних металів. Почавши із заперечення «закону ринку» Сея, Віксель фактично прийшов до заперечення кількісної теорії грошей. А це привело його до перегляду самої ідеї рівноваги. Коли розглядати рівновагу як тимчасове явище, то умови її дослідження, за Вікселем, мають визначатися аналізом взаємодії грошових факторів. При цьому він відкидає ідею, що головною причиною зміни цін є зміна кількості грошей. Віксель вважає, що в сукупному попиті і пропозиції необхідно розрізняти, з одного боку — попит і пропозицію щодо предметів споживання, а з іншого — щодо засобів виробництва. На його думку, зовсім не обов'язково, щоб урівноважування пропозиції й попиту на предмети споживання і наявних заощаджень та інвестицій досягалося одночасно.

У теорії Вікселя важливе місце належить концепції кумулятивного процесу (тенденції до прискорення якогось процесу). Причина

кумулятивної зміни цін полягає у русі позичкового процента, у незбігові «грошової» і «природної» процентних ставок. «Грошова» ставка відповідає ставці на ринку позичкового капіталу, «природна» — відбиває дохідність капіталу, котрий реально функціонує. Рівновага досягається, як вважав шведський економіст, лише у разі рівності «грошової» і «природної» ставок. Головна проблема полягає в тім, що порушення рівноваги між ставками може спричинити зміну рівня цін.

Вікссель стверджував, що будь-яку зміну цін зумовлює зміна умов, які визначають масштаби й характер інвестування. Скоректувати їх можна методами банківської політики. Згідно з концепцією кумулятивного процесу з порушенням рівноваги, тобто виникненням нерівності між інвестиціями і заощадженнями виявляється тенденція до збільшення рівня цін.

Аналіз кумулятивних процесів та дослідження проблем порушення рівноваги привели Віксселя до створення теорії економічного циклу. Основну причину криз він шукав у «реальних факторах» економіки, хоча й не заперечував значення руху цін. Механізм циклічного розвитку господарської кон'юнктури він зв'язував із процесом нагромадження капіталу.

Шведський економіст запропонував «речове» трактування капіталу як сукупності всіх одиниць заощадженої праці та зекономленої землі, помножених на тривалість періоду заощаджень. Тобто процес нагромадження капіталу розглядався як нагромадження все більшої кількості інвестиційних благ певного виду внаслідок відмови від поточного споживання факторів виробництва.

Вікссель уперше ввів у теорію поняття «очікування» учасників господарського процесу. Аналіз нерівноважних ситуацій уможливив сформулювання умов, необхідних для рівноважного розвитку економіки: рівність між «грошовою» та «природною» ставками, рівність інвестицій і заощаджень, стабільність цін.

Характеризуючи процес нагромадження капіталу, Вікссель показав, що в періоди піднесення нагромадження («висота») капіталу підтримується низьким рівнем процентних ставок. Мірою нагромадження капіталу починає проявлятися тенденція до зниження його граничної корисності. Відносна частка капіталу в сукупному продукті зменшується зі збільшенням її в абсолютному вираженні. Водночас відбувається поступове поглинання реальних заощаджень поточним споживанням. Цей процес в економічній літературі отримав назву «ефект Віксселя». «Ефект Віксселя» і зростання «висоти» капіталу впливають на рух процентних ставок, перешкоджаючи їхньому зниженню, що, у свою чергу, гальмує нагромадження капіталу.

Можливість виходу із депресії Вікссель бачив у споживанні нагромадженого капіталу.

Дослідження економічного циклу дали змогу виділити гострі проблеми нагромадження капіталу, проаналізувати його вплив на виробництво, розподіл доходів, заощадження, простежити зв'язок між інвестиціями й грошима.

Вікссель бачив необхідність втручання держави в механізм рівноваги, хоча на той час ідея державного макрорегулювання була ще досить туманною. Цю ідею, як і теорію цін, процентів та інвестицій було опрацьовано пізніше (Дж. Кейнс та інші автори).

Погляди Віксселя справили значний вплив на його наукових однодумців зі стокгольмської, або шведської, школи. До цієї плеяди вчених належали Г. Мюрдаль, Б. Олін, Е. Ландаль, Е. Лундберг та ін.

Основне коло питань, що досліджувалося представниками цієї школи, визначила «Велика депресія» та її наслідки. Проте на відміну від інших напрямів економічного аналізу стокгольмська школа не запропонувала єдиної аналітичної моделі. Вона узагальнила ряд ідей та позицій інших течій, які мали спільні риси.

Насамперед, слід указати на специфіку методу аналізу — макроекономічний підхід. Дуже велике значення мало запровадження таких понять, як *ex-ante* і *ex-post*. Перше означало, що економічний процес розглядається з погляду очікуваних, тобто прогнозованих, результатів, а друге — з погляду фактичних результатів. Отже, в центр дослідження було поставлено оцінки майбутнього. Запровадження цих понять дало змогу теоретично проаналізувати нерівноважну модель, що в ній рушійною силою було відхилення величин *ex-ante* від *ex-post*, причому такі відхилення розглядалися як внутрішньо властиві економіці, а звідси випливало й визнання необхідності втручання держави.

Метод «очікувань» Мюрдаля означав включення очікувань як явних змінних у формальну теорію рівноваги. Дослідження Е. Ландаля в галузі динамічного аналізу будувались на ідеї необхідності включення до аналізу також і фактора часу. Він запровадив поняття «часової» й «міжчасової» рівноваги. Остання означала таку ситуацію, коли рівність попиту і пропозиції досягається за цін, що відповідають очікуванням, тобто таких, котрі визначили рівень попиту і пропозиції. За методом «міжчасової» рівноваги можна аналізувати динамічні процеси.

Ландаль в центр дослідження поставив проблему реалізації очікувань, тобто збіг величин, що плануються, і реальних. Зміна очікувань, на його думку, є важливим стимулом для економіки, причому залежно від реалізації очікувань і практично досягнутих значень економічних показників формуються нові очікування. Відтак процес

економічного розвитку постає як послідовність взаємозв'язаних станів, зв'язок між якими забезпечується очікуваннями.

Густав Кассель (1866—1945) — один із відомих шведських економістів, праця якого «Природа і необхідність процента» (1903) була визнана важливою віхою в розвитку теорії процента й грошей. Інша книга Касселя — «Теорія соціальної економіки» охоплює низку проблем, найважливішою з яких є торговельно-промисловий цикл. У першому виданні автор чітко розмежовує ранні (до 1870 р.) торговельні кризи і сучасні економічні цикли періоду 1870—1914 рр. А вже в 1931 р. він стверджував, що не можна впевнено сказати, яку саме роль відіграють цикли в економічному житті. Великі потрясіння у сфері грошового обігу, політична нестабільність, військові борги, роль держави, що збільшується, — усі ці фактори настільки змінили характер економічного життя після першої світової війни, що саме поняття «торговельно-промисловий цикл» у його колишньому розумінні втратило сенс.

Кассель розглядав економічні коливання й кризи як процеси, зумовлені явищами економічної історії. Можливо, підкреслював Кассель, їхньої причини треба шукати не в природі економічного ладу, а в революційних змінах соціальної та економічної систем і, особливо, в переході від старої натуральної сільськогосподарської економіки до сучасної, високоіндустріалізованої, що базується на поділі праці та обміні. Економічні коливання породжуються не структурними особливостями сучасної економіки, а змінами в техніці.

Кассель проводить чітку межу між тими засобами виробництва, що працюють на споживача, і тими, що використовуються для «виробництва знарядь для дальшого виробництва». Спадання споживчого попиту призводить до відповідного недовантаження засобів виробництва першої групи й одночасно до повної бездіяльності засобів виробництва другої групи. Фактично — це принцип акселерації.

Серед факторів, що визначають рух торговельно-промислового циклу, Кассель виокремлює норму процента. Якщо відомий очікуваний рівень річних доходів від капітальних благ, то чим нижча при цьому норма процента, тим вища вартість основного капіталу. Тому за тривалого збереження невисокої норми процента підприємці, що укладають будівельні контракти або контракти на інші види робіт, які потребують великого обсягу основного капіталу, можуть сподіватися значних прибутків.

Висока норма процента зменшує вартість основного капіталу, а якщо вона тримається довго, то призводить до скорочення його виробництва. Цієї обставини досить, на думку Касселя, щоб перетворити бум на депресію.

6. Математична школа в політичній економії

Математичні концепції політекономії беруть початок у працях Курно і спираються, переважно, на теорії суб'єктивної корисності та продуктивності факторів виробництва. Виникнення математичної концепції економічної рівноваги зумовлене перетворенням капіталізму на розвинуту господарську систему з високим рівнем взаємозв'язку та однорідності всіх її частин і елементів, а також розвитком математики.

Самостійність і конструктивність математичного методу полягає в тім, що це не тільки метод описування, а й метод дослідження, причому не лише кількісного, а і якісного.

Поряд з Курно перші спроби застосування математики в економіці зробили італієць **Дж. Сева**, швейцарець **Д. Бернуллі**, француз **Ф. де Форбонна**, німець **Й. фон Тюнен**.

У цілісному вигляді математичну теорію економічної рівноваги репрезентують праці великого французького економіста-математика, основоположника лозаннської школи **Леона Вальраса** (1834 — 1916).

Головним у творчості Вальраса було опрацювання теорії макроекономічної рівноваги. Рівновагу Вальрас характеризував як «стан, за якого ефективний попит і пропозиція виробничих послуг є рівними, існує постійна стійка ціна на ринку продуктів і, нарешті, продажна ціна продуктів дорівнює витратам, втіленим у виробничих послугах. Дві перші умови належать до рівноваги обміну, третя — до рівноваги виробництва». Ці умови Вальрас відобразив за допомогою чотирьох взаємозв'язаних систем рівнянь.

Сам Вальрас сприймав природу рівноваги в такий спосіб. Людина приходить на ринок з певною кількістю товарів і з певним бажанням реалізувати їх за різними цінами. Якщо всі товари пощастило реалізувати за цими цінами, то попит і пропозиція є рівними, а на ринку існує рівновага. Але якщо попит і пропозиція різні, то ціни будуть змінюватися, аж поки не буде досягнуто певної рівноваги. Це і є загальна теорія рівноваги обміну, завдяки якій Вальрас став відомим у політекономії.

1874 р. він опублікував свою головну працю «Елементи чистої політичної економії», в якій намагався описати замкнену математичну модель загальної економічної рівноваги. Вона претендувала на те, щоб об'єднати всі категорії економіки на ґрунті принципу суб'єктивної корисності. Вальрас не визнавав трудової теорії вартості й поділяв усіх агентів виробництва на дві групи: власників виробничих послуг (землі, праці й капіталу) та підприємців. Щодо держави, то він визначив їй функції гаранта безпеки громадян, захисника їх соціальних інтересів, здатного створити умови для ефективної конкуренції в суспільстві й забезпечити всім однакові права.

У Вальраса власники виробничих послуг є продавцями цих послуг і одночасно покупцями предметів споживання. Підприємці, на-

впаки, є покупцями виробничих послуг і продавцями споживчих продуктів. Виробництво й споживання виявляються зв'язаними за допомогою ринків виробничих послуг та споживчих продуктів.

Отже, в основу математичної моделі Вальраса покладено ринковий підхід до економічних явищ. Рівновага в економіці не зводиться до ринкової рівноваги, але її можна досягнути тільки через ринковий механізм, через обмін.

Основний інструмент у цьому механізмі — ціна. Вирівнювання попиту і пропозиції товарів відбувається за допомогою пошуку взаємоприйнятних цін, які є цінами рівноваги.

Рівноважна ціна встановлюється у точці рівноваги між корисністю товарів і витратами на їх виробництво. Ціна є регулятором пропорцій обміну. Вона забезпечує сполучення ступеня корисності споживної вартості з рівнем витрат. Для покупця ціна — критерій оцінки корисності даного товару щодо корисності інших товарів. Для продавця корисність ціни визначається співвідношенням прибутку і витрат, необхідних для виробництва товару.

Концепція маржинальної корисності була тільки першим кроком у розвитку теорії, відомої як Вальрасова система загальної рівноваги. Його система, на відміну від систем, опрацьованих його попередниками, включає всю сферу прояву вартості й ціни.

Вальрас допускав досконалу конкуренцію та однакові ціни за умов даного ринку. Він, використовуючи математичні методи, показав, що досягнення загальної рівноваги за даних умов ринку потребує виконання певних правил. По-перше, для будь-якого індивідуума існує крива корисності кожного товару або послуги, наданих на ринку. По-друге, індивідуум максимізує корисність товару або послуги шляхом обміну. По-третє, він має отримати максимальне задоволення, якщо ціна, сплачена за обміну, пропорційна маржинальній корисності купленого товару. По-четверте, пропозиція кожного товару й послуги має дорівнювати попиту на них, а відтак ціна кожного товару або послуги — дорівнювати змінним витратам, які зроблено в процесі довготривалого виробництва.

Основні закони, дотримування яких забезпечує рівновагу:

- 1) товари одного класу на ринку повинні мати тільки одну ціну;
- 2) ціна товару зрівнює кількість запропоновану і кількість споживану;
- 3) ціна має забезпечувати максимальне задоволення і покупцеві, і продавцю.

Дія цих законів забезпечить рівновагу. Їх можна застосувати до товару або послуг не лише на споживчому рівні, а й на виробничому.

Треба, проте, зауважити, що теорія Вальраса — це теорія економічної статичності, яка не враховує факторів ризику та невизначеності, циклічних коливань, технічних нововведень тощо.

Вільфредо Парето (1848—1923) — італійський економіст і соціаліст, що також зробив великий внесок в економічну науку. Головна ідея, яку він пропагував, полягала у створенні економічної теорії, «очищеної» від понять цінності й корисності.

На його думку, політична економія має вивчати механізм встановлення рівноваги між потребами людей та обмеженими ресурсами для їхнього задоволення. Намагаючись теоретично обґрунтувати модель взаємозалежності всіх економічних факторів, що впливають на суспільне виробництво і споживання, він широко користувався математичними методами аналізу.

Парето розвинув теорію добробуту або, як її інакше називають, теорію економічного оптимуму, суть якої полягає в оптимальному розподілі економічних ресурсів і благ, що виробляються. За Вальрасом, як відомо, в результаті еквівалентного обміну кожен його учасник отримує максимум корисності. Удосконалюючи теорію загальної економічної рівноваги Вальраса, Парето уточнив критерії стійкої рівноваги, сформулював її умови, що отримали назву «оптимуму Парето». Рівновага трактувалася ним як економічний стан, за якого неможливо поліпшити становище когось з учасників обміну, не погіршивши становища хоча б одного з них. Рівновага настає тоді, коли діаметрально протилежні сили та бажання й усі численні перешкоди буде збалансовано.

На відміну від Вальраса, він розглядав стан рівноваги в часі, а також допускав коливання коефіцієнтів виробничої функції залежно від розмірів випуску продукції, намагався «очистити» теорію рівноваги від «психології», виключивши етичні мотиви економічної поведінки суб'єктів господарювання.

Парето обґрунтував неправомірність визначення сукупної корисності як суми індивідуальних корисностей. Корисність можна виміряти, але не кількісно, а шляхом оцінювання ступеня пріоритетності для покупця. Це означає, що споживчі вартості («корисності») ранжуються за критерієм переваги, за рівнем пріоритетності. Корисність для окремої особи чи фірми не рівнозначна корисності для всього суспільства.

За споживацькими перевагами здійснюється й порівнювання результатів і витрат. Коли економіка досягає оптимуму, то даліше поліпшення будь-яких важливих показників, за Парето, можливе лише внаслідок глибоких структурних зрушень. На підставі цього він зробив важливий соціальний висновок. Для того щоб підняти рівень мінімального доходу або зменшити розрив у доходах, необхідно забезпечити прискорене збільшення багатства порівняно з кількістю населення. Отже, стверджував Парето, проблема поліпшення умов життя найбідніших верств населення є насамперед проблемою створення багатства.

ЕКОНОМІЧНА ДУМКА В РОСІЇ

На стані російської суспільної, у тім числі економічної, думки XIX ст. позначились особливості історичного розвитку країни. Якщо на Заході економічна думка вирішувала проблеми капіталізму як реально існуючого способу виробництва, то прогресивна наукова думка Росії ще тільки дискутувала проблеми переходу від феодалізму до капіталізму, ліквідації кріпацтва.

Ліквідація кріпацтва прискорила розвиток капіталізму як у промисловості, так і в сільському господарстві. Але цей процес відбувався за наявності в суспільстві значних залишків феодалізму, що визначало своєрідність капіталістичного розвитку і класової боротьби в Росії. Найзлободеннішими економічними питаннями в перші пореформені десятиріччя було питання про перспективи народногосподарського розвитку, про долю капіталізму в країні. Представники різних класів та їхні ідеологи по-різному намагалися відповісти на них.

1. Економічна думка на початку XIX ст.

На початку XIX ст. в Росії панував феодально-кріпосницький лад. Зародження капіталістичних відносин супроводжувалось зростанням суспільного поділу праці, розвитком промисловості й торгівлі. Основною формою організації промисловості була мануфактура, яка ґрунтувалася переважно на праці кріпаків.

Промисловість, що народжувалась, потребувала фінансової і кредитної допомоги держави, а також захисту від іноземної конкуренції. Незважаючи на перешкоди формується буржуазна власність. Посилюється процес розпаду феодальних відносин. Значну роль у цьому процесі відігравало купецтво. Усе це позначилось на формуванні нових (порівняно з XVIII ст.) ідей і теорій. Проте в цілому можна зазначити, що основною економічною проблемою був пошук шляхів народногосподарського розвитку, зв'язаний із кризою кріпосництва.

Економічні ідеї консервативного дворянства. Представники консервативного та реакційного дворянства виступали за збереження кріпацтва і самодержавства. Вони ідеалізували становище селян і їх відносини з поміщиками. Ці погляди обстоювали й такі провідні російські журнали, як «Вісник Європи» й «Дух журналів», друкуючи статті, автори котрих не лише захищали і виправдовували кріпацтво, а й вихваляли його. Так, «Дух журналів» намагався довести, що життя російського селянина «безтурботне і щасливе», а відносини між поміщиками і селянами мають «сімейний характер» і є значно людянішими, ніж становище селян в інших країнах, де немає кріпацтва. Про це, зокрема, писав дворянин Правдін у статті «Порівняння російських селян з іноземними» (1817).

На сторінках журналу пропагувалась думка про переваги панщини перед оброком. Якщо поміщики й погоджувались на введення оброку, то виступали за його збільшення.

Навіть розробляючи з доручення уряду проекти звільнення селян, консерватори намагалися всіляко обмежити й ускладнити цей процес. Так, проектом графа О. А. Аракчеева передбачалось не звільнення селян, а лише переведення їх у категорію державних, тобто у власність держави. Аракчев пропонував викупити селян з землею в поміщиків за згодою останніх. Кількість землі, яку передбачалось залишити селянам, не повинна була перевищувати двох десятин на ревізку душу. А це означало, що в поміщиків лишилося б більше половини землі, що була досі в користуванні селян.

Інший державний діяч того часу Є. Ф. Канкрін, який теж з доручення Олександра I розробляв пропозиції щодо звільнення селян, виходив з того, що цей процес має бути повільним. Поетапне вирішення проблеми кріпацтва він пропонував здійснити не менш ніж за 60 років.

Консервативне дворянство не лише намагалось зберегти феодальні відносини на селі, а й виступало проти розвитку промисловості. Одним із аргументів на користь збереження натурального сільського господарства і проти розвитку промисловості той самий Канкрін називав неминучість появи пролетаріату.

Ліберальне дворянство. Погляди ліберального дворянства на проблеми народногосподарського розвитку були в цілому прогресивними. Вони підтримували розвиток у країні нових економічних відносин. Представники ліберального дворянства, котрі посідали високі урядові посади, пропонували економічні реформи, які б сприяли розвитку капіталістичних відносин. Так, відомий державний діяч Росії початку XIX ст. М. М. Сперанський розробляв проекти сприяння буржуазії, що народжувалась. Він ставив питання і про необхідність реформування державного управління в цьому ж напрямі.

Видатний державний і громадський діяч М. С. Мордвинов був монархістом і сподівався, що самодержавство здійснить економічні реформи. Економічну відсталість країни Мордвинов пояснював недостатнім розвитком промисловості¹. Він був прихильником розвитку мануфактурного виробництва, створення банків. Мордвинов (як і Сперанський) обґрунтував необхідність протекціоністської політики для Росії. Щоправда, протекціоністська політика, котру проголошував Мордвинов, була суперечливою. Він намагався лише з допомогою високого мита захистити вітчизняну промисловість від іноземної конкуренції і сприяти тим самим її розвитку за збереження кріпацтва.

Якщо представники реакційного дворянства виступали проти розвитку промисловості, то Мордвинов беззастережно наголошував на тому, що розвиток промисловості є однією з умов успішного розвитку сільського господарства. «Кожний, хто бажає добра сільському жителю, — писав він, — має бажати поширення в країні фабрик. Фабрики збільшують і заохочують його посіви...»²

Проекти перетворень у сільському господарстві були в лібералів менш прогресивними. Так, Сперанський гостро засуджував кріпацтво, наголошував на необхідності його скасування. Але в конкретних рекомендаціях щодо його ліквідації він виходив з необхідності дотримуватись обережності, поступовості. Швидкими непередуманими діями можна, на думку Сперанського, зашкодити сільському господарству.

Ліквідацію кріпацтва він пропонував здійснити в два етапи. На першому — слід обмежитись лише деяким регулюванням повинностей. І лише на другому етапі можна буде звільнити селян. Земельного питання він узагалі не торкався.

Мордвинов також був прихильником реформування сільського господарства. Але його передовсім турбував стан поміщицького господарства, його відсталість і малоприбутковість, які він пояснював застарілими способами обробки землі. Кріпацтво теж є перешкодою розвитку поміщицького господарства, але — другорядною. Він виступає за збереження поміщицької власності на землю і проголошує необхідність надання поміщикам фінансової допомоги. Звертаючись до проблеми кріпацтва, Мордвинов вважає за можливе, як і консерватори, здійснювати поступове звільнення селян без землі.

Економічні ідеї декабристів. Під назвою декабристів в історію ввійшли дворянські революціонери, які очолили визвольний рух у Росії в першій чверті XIX ст. Кульмінаційним пунктом руху було повстання 14 грудня 1825 року.

¹ Мордвинов Н. С. Избр. произведения. — М., 1945. — С. 218.

² Там само, с. 78.

Політична програма декабристів передбачала знищення самодержавства. Майбутнє Росії вони зв'язували або з республіканським устроєм (П. Пестель, С. Муравйов-Апостол, К. Рилєєв), або зі встановленням конституційної монархії (М. Тургенєв, М. Муравйов).

Центральним питанням соціально-економічної програми декабристів було знищення кріпацтва. Декабристи гостро критикували кріпосницький лад, який гальмував розвиток продуктивних сил країни. Вони були прихильниками переходу до нової економічної системи, що ґрунтувалася б на особистій і господарській свободі, на приватній власності та вільнонайманій праці.

Програма декабристів об'єктивно була буржуазною, спрямованою на знищення феодального ладу з його становими привілеями та на формування капіталістичних відносин. Проте суб'єктивно декабристи не були ідеологами буржуазії, як не були й ідеологами селянства, інтереси котрого певною мірою відображали.

Виникнення і формування ідеології декабристів зумовлювалося соціально-економічним станом суспільства і розвитком прогресивних ідей у Росії на початку ХІХ ст. У цей час на суспільно-політичній арені з'являються дворянські ліберали-реформатори: М. Сперанський, М. Балуг'янський, М. Мордвінов та інші. Хоч якими різними були ідеологічні засади цих державних діячів, проте їх об'єднував дух реформаторства. «Російським реформатором» назвав М. Сперанського М. Чернишевський. Усі вони мали відношення до поміркованих ліберальних реформ, що розроблялись у перші роки царювання Олександра І.

Той самий період позначено великим інтересом до вивчення політичної економії. На початку ХІХ ст. почалось викладання політичної економії в університетах, ліцеях, гімназіях, що розглядалося царським урядом як підготовка дворянської молоді до державної діяльності. Спочатку викладачами були іноземці, переважно німці, і читали курс німецькою мовою. Але згодом, як писав О.Тургенєв у листі до брата, уже всі, навіть іноземці, зобов'язані були читати лекції російською мовою. «Навіть Політичну Економію викладають тепер Рос...»¹

Вивченню політичної економії велику увагу приділяють і майбутні декабристи. У 1816—1817 рр. курс політичної економії слухали у проф. Германа брата Муравйови-Апостоли, Пестель, М. Муравйов, С. Трубецької, І. Долгоруков, Ф. Глинка та інші. Знайомство з політичною економією стало однією з ознак освіченості дворянина. Викладали політичну економію в університетах (в основному) за А. Смітом.

Головним змістом економічної програми декабристів було скасування кріпацтва. Щодо цього намітились дві тенденції, які знай-

¹ Архив бр.Тургеневых. — СПб., 1911. — Вып. 2. — С. 397.

шли відображення в аграрних проектах П. І. Пестеля («Русская правда»), а також М. Тургенева і М. Муравйова.

Павло Іванович Пестель (1793—1826) — народився в сім'ї дворянина Смоленської губернії. Учився в Дрездені. 1810 року вступив до Пажеського корпусу в Петербурзі, де виявив великий інтерес до вивчення історичних і економічних наук, брав участь у Вітчизняній війні 1812 р.

Пестель був одним із організаторів таємного товариства декабристів і керівником його «Південного товариства». Написана ним «Русская правда» стала програмним документом декабристів. В її обговоренні взяли участь члени як Південного, так і Північного товариства. У цьому документі Пестель обгрунтував необхідність докорінного перетворення державного устрою і народного господарства Росії. Він стояв на позиціях ліквідації самодержавства та кріпачтва і встановлення республіканського ладу.

В основу соціально-економічної перебудови Росії Пестель покладав аграрні перетворення. Він розумів, що необхідною передумовою радикальної зміни становища селян є їхня особиста свобода. Щоб забезпечити селянам справжню свободу, їм треба дати землю. Саме в землі Пестель бачив найважливішу опору суспільного благоденства, тому і пропонував наділити кожного ділянкою землі.

Але як забезпечити реалізацію цього наміру? Пестель висуває ідею створення двох форм власності на землю: приватної і суспільної. Він пропонує створити фонд суспільного володіння землею за рахунок поміщицьких і державних земель. У великих землевласників частину землі треба конфіскувати, дрібним — сплатити певну компенсацію. Цей фонд формується у волостях, становить їхню власність і використовується для наділення землею всіх, хто забажає. За користування землею селяни повинні були платити оброк протягом 10—15 років. Такий термін, який Пестель називає перехідним, він встановлює для того, щоб поміщики могли пристосуватись до нових умов.

Аграрний проект Пестеля, незважаючи на певний утопізм, був безумовно прогресивним у плані соціально-економічних перетворень. Пестель приділяє увагу і проблемам розвитку промисловості. Проте тут він не передбачає таких радикальних змін, як у сільському господарстві.

Микола Іванович Тургенєв (1789—1871). Народився в м. Симбірську в дворянській сім'ї. 1811 р. закінчив Геттінгенський університет (Німеччина). Працював у Комісії зі складання законів і в міністерстві фінансів. Він залишив велику літературну спадщину: «Досвід теорії податків» (1818), «Росія і росіяни» (1847), «Питання звільнення і питання управління селян» (1858) та ін.

Центральним у його працях є питання про ставлення до кріпацтва. Звільнення селян він назвав «священною і достойною метою всього життя». У своїх творах М. Тургенев гостро критикує феодалізм і виступає прихильником свободи в усіх її проявах: свободи особи, свободи господарської діяльності. У кріпацтві він бачив головну перешкоду для економічного розвитку Росії.

М. Тургенев розробив кілька проектів звільнення селян. Він був прихильником ліквідації кріпацтва з допомогою низки поступових заходів: «...поступового дарування селянам деяких особистих прав...» і «поступового обмеження влади поміщиків»¹. Проект передбачав звільнення селян без землі. Для одержання землі селяни мали сплатити викуп поміщикам.

М. Тургенев намагався довести поміщикам вигідність для них звільнення селян. Селянин, звільнений без землі, або з невеличкою ділянкою, буде економічно залежним від поміщика, який залишається власником землі. Поміщики отримають викуп, а з вільної праці селян матимуть не менший дохід, ніж раніше. Отже, основний зміст економічних перетворень на селі Тургенев бачив у капіталістичних перетвореннях поміщицького господарства.

Аграрна програма Тургенева, незважаючи на те, що в ній, на відміну від програми Пестеля, доля селянина підпорядковувалась інтересам поміщицького господарства, була безумовно прогресивною. Усупереч дворянським лібералам він доводив необхідність звільнення одночасно всіх селян, виступав за знищення станових привілеїв тощо. Щодо його заяви про поступове звільнення селян, то, як він писав у своєму щоденнику, вона проголошувалась на випадок, коли ідея одночасного і швидкого звільнення селян натрапить на протидію.

Цікавими є й погляди Тургенева на розвиток промисловості та торгівлі в Росії. І в цьому питанні він виступив прихильником свободи: свободи розвитку промисловості, свободи торгівлі. Сприймаючи ідеї економічного лібералізму А. Сміта, він уважав, що їх можна застосувати і в тогочасній Росії.

В інтересах поміщиків Тургенев проголошував принцип свободи торгівлі. Велике місце в його працях займала проблема оподаткування, яку також він вирішував з буржуазно-демократичних позицій.

Микита Михайлович Муравйов (1796—1843). Варіант аграрної реформи поміркованого характеру був розроблений Муравйовим у його «Конституції». Перший варіант «Конституції» передбачав лише особисту свободу селян і позбавлення їх навіть засобів праці. Мало того, позбавлені землі й засобів праці селяни не мали

¹ Тургенев Н. И. Опыт теории налогов. — 3-е изд. — М.: Соцэкгиз, 1937. — С. 68.

права переходити на роботу до іншого поміщика. Цей проект зазнав критики членів Північного товариства.

Другий варіант проекту залишав за селянами їхні присадибні ділянки, будівлі, засоби праці, худобу. І лише третій варіант, написаний Муравйовим у в'язниці, передбачав надання селянам 2—3 десятин землі на двір, а також право спадкового володіння нею.

Отже, проект Муравйова, як і проект Тургенєва, характеризувалися значною поміркованістю порівняно з проектом Пестеля. Проте навіть такі помірковані проекти аграрних перетворень мали надзвичайно велике значення, тому що ставили питання про необхідність знищення кріпацтва й усунення самодержавства.

2. Економічна думка в період кризи і ліквідації кріпацтва

До середини XIX ст. в Росії чітко виявились ознаки кризи кріпосництва. Феодальна монополія дворянства, що охоронялась самодержавством, гальмувала розвиток продуктивних сил на селі. Кріпацтво затримувало розвиток капіталістичного виробництва в промисловості, що посилювало відставання Росії від капіталістичних країн Заходу.

Криза кріпосництва стала причиною значного пожвавлення суспільної думки в усіх її проявах, появи нових її напрямків. Це пожвавлення було зумовлено цілою низкою передумов. Передовсім, суспільно-економічний стан Росії потребував вирішення гострих соціально-економічних проблем, зв'язаних із дальшим розвитком країни. Це значно активізувало розвиток суспільної думки.

Напрямки суспільно-економічної думки, які проявились і склалися за цих умов, були безпосередньо зв'язані з вирішенням проблемами кріпацтва. До вирішення цієї проблеми по-різному ставилися дворяни-кріпосники і дворяни-ліберали. Формується демократичний напрям у критиці кріпацтва.

Економічні погляди консервативного дворянства. Дворяни-кріпосники навіть за умов кризи кріпосництва намагались зберегти старий економічний лад. Уже в 40-х роках починається активне обговорення заходів, спрямованих на зміцнення барщинного господарства. На сторінках журналів і газет настійно доводилася можливість збільшення прибутковості дворянських маєтків створенням у них мануфактур, посиленням експлуатації кріпаків, «раціональнішою» розкладкою барщинних повинностей.

Найбільш помітними економістами в таборі кріпосників були Д. Шелехов і А. Бутовський. Шелехов у своїх лекціях, прочитаних на засіданнях «Вільного економічного товариства» і виданих згодом

під назвою «Курс дослідного російського сільського господарства», обстоює барщинну систему господарства. Її кризу він пояснює нездатністю керуючих маєтками організувати раціональне ведення господарства, що потребує знань з політичної економії. У недостатності таких знань Шелехов звинувачував і дворян. Отже, з допомогою політичної економії він сподівався знайти вихід із кризи, пристосувавши барщинне господарство до умов товарного виробництва.

А. Бутовський у праці «Досвід про народне багатство, або Про основи політичної економії» виходить з позицій непорушності монополії поміщиків на землю і працю кріпаків. Захист засад кріпосництва має в нього надто цинічний, лицемірний характер. Працю кріпаків на поміщиків він називає винагородою поміщикам за їхню допомогу селянам.

Бутовський, як і Шелехов, надає великого значення знанням з політичної економії для зміцнення позицій поміщиків, упорядкування їхнього господарства. Політичну економію він називає наукою, котра має сприяти зміцненню моралі й державного порядку, тобто зміцненню феодально-кріпосницького ладу й царської влади.

З поглибленням кризи кріпосництва можливість його відкритого захисту ставала все більш проблематичною. Проте залишались іще ідеологи кріпацтва, які прямо виступали за його збереження. У другій половині 50-х рр. на захист кріпацтва виступили члени «Вільного економічного товариства» Є. Ладижинський і Г. Бланк. Вони лицемірно зображували відносини між поміщиками і селянами як такі, що є благом для селян, і ратували за їхнє збереження. Бланк узагалі характеризував кріпацтво як соціальну форму, що забезпечує гармонію інтересів поміщиків, селян і держави.

Засновник і видавець «Журналу землевласників» А. Желтухін не виступав відкрито проти ліквідації кріпацтва. Він пропонував систему обов'язкового викупу «барщинної повинності», причому оціненої за цінами вільного найму. Це, на його думку, забезпечило б поміщиків коштами, достатніми для найму вільних робітників. Щоб у поміщиків не виникало проблем з наймом робітників, згідно з його проектом не всі селяни наділяються землею. Безземельні селяни становили б дешеве джерело вільнонайманої праці. Отже, якщо кріпосники й погоджувались на ліквідацію особистої залежності селян, то намагалися максимально зберегти економічну владу поміщиків на селі.

Економічні погляди ліберального дворянства. На відміну від консерваторів, ліберали розглядали кріпацтво як гальмо суспільного розвитку, вони зазначали, що воно не вигідне самим дворянам. У 40-х рр. економічну програму ліберального дворянства було розроблено групою економістів, що працювали в міністерстві державного майна, очолюваного А. Заблоцьким-Десятовським та

К. Веселовським. Ця група розробляла проекти буржуазних реформ, які уряд почав здійснювати в 60-х рр. Вони розуміли необхідність ліквідації існуючих феодальних відносин і оголошували їх «антиекономічними», такими, що загрожували як дворянству, так і державному ладу. Цим відносинам протиставлялись нормальні, природні (тобто буржуазні) відносини.

Відбиваючи буржуазні тенденції економічного розвитку, ця група виступала за розвиток капіталістичної промисловості і торгівлі, за розвиток фермерського господарства на селі.

У період підготовки селянської реформи виразником ідей дворянського лібералізму були Б. Чичерін, К. Кавелін, І. Горлов.

Б. Чичерін розглядав селянську реформу як прогресивний акт, котрий забезпечить свободу економічної діяльності, але обстоював думку про збереження станового ладу і верховенства дворян.

Чичерін виступав за наділення селян землею за викуп, тобто за збереження селянського господарства. Проте він негативно його оцінював, зазначав, що воно нездатне до прогресу. Збереження селянського господарства мислилося ним лише як запорука зміцнення поміщицького господарства, забезпечення його робочою силою.

Чичерін був противником общини. Він сподівався, що її знищення сприятиме розвитку капіталістичних відносин на селі за умов збереження поміщицької власності на землю.

К. Кавелін як ліберал виступає проти кріпацтва. Він бачить нерациональність господарства, що ґрунтується на праці кріпаків. Водночас він — апологет дворянства, яке називає найосвіченішим і відносно найбагатшим з усіх станів. Він провіщає оновленому дворянству панівну роль у майбутньому буржуазному суспільстві. І саме з цих позицій, з позицій захисту інтересів дворянства, збереження його як панівного класу й після реформи, він підходить до вирішення питання скасування кріпацтва.

Кавелін — прихильник звільнення селян із землею за викуп. Викуп мав був винагородити поміщика не лише за землю, що лишалась у селян, а й за саме звільнення. На відміну від Чичеріна, він намагався зберегти общинне землеволодіння як засіб пом'якшення соціальних конфліктів і запобігання диференціації селянства.

І. Горлов — професор Казанського, а згодом Петербурзького університетів. Еволюція його світогляду характеризувалась переходом з позицій захисника кріпацтва на позиції дворянського лібералізму. Як викладач політичної економії Горлов схильється до буржуазних ідей. Проте у вирішенні аграрного питання він, майже до кінця 50-х рр., виступає як кріпосник і лише напередодні реформи визнає необхідність економічних перетворень. Він прихильник викупу селянами землі і кріпосних повинностей.

Горлов намагається використати західноєвропейську економічну науку для вирішення аграрних проблем у Росії, пристосувати її до потреб класу поміщиків, що став на шлях капіталістичного господарювання. У підручнику «Засади політичної економії» (1859), наслідуючи теорію факторів виробництва Сея, він заміняє категорію «праця» надуманою категорією «економічні сили людини», усіяко пропагує концепцію фізіократів щодо ролі природи у створенні багатства. Як захисник інтересів дворянства він перебільшує його роль, називає діяльність «благородного» стану продуктивною. Горлов виступає як захисник мальтузіанства. Визнаючи необхідність звільнення селян, він, проте, головну увагу зосереджує на тих негативних наслідках, до яких могла б призвести очікувана реформа. Застерігаючи поміщиків, він посиляється не на досвід звільнення селян у Західній Європі, а на наслідки ліквідації рабовласництва в англійських і французьких колоніях: «З економічного погляду... емансипація була справою руйнівною»¹. Отже, економічний занепад колоній він пояснює не існуванням рабства, а його ліквідацією.

Буржуазна критика кріпосництва. У боротьбі ідей навколо аграрної реформи активну участь брали представники російської буржуазії та її ідеологи. Вони були безумовними прихильниками ліквідації кріпацтва. Однак підхід до вирішення цієї проблеми не був у них однозначним. Так, наприклад, підприємець **В. Кокорев** обстоював капіталістичну перебудову поміщицького господарства, надаючи великого значення новим способам обробітку землі й застосуванню техніки, що, у свою чергу, стало б поштовхом для розвитку промисловості.

Він, проте, визнає необхідність залишити всю землю, навіть общинну, в руках поміщиків. Селяни, на його думку, могли б викупувати або відробляти за землю, яку одержали від поміщиків. Розуміючи, що селянство неспроможне виплатити великі викупні платежі, Кокорев висунув цікавий проект, котрий передбачав можливість купівлі дворянських маєтків купецтвом і фабрикантами за умови передавання землі в оренду селянам. Трохи згодом Кокорев припускає навіть можливість безкоштовної передачі частини такої землі селянам, якщо купці матимуть достатній зиск від придбання маєтків. Як бачимо, Кокорева турбувало не стільки питання наділення селян землею, скільки проблема вільної купівлі землі торговельно-промисловою буржуазією. Річ у тім, що в Росії купці й фабриканти не мали права купувати маєтки з селянами, і Кокорева це обурювало. «Населені землі, — писав він, — тепер може купувати лише один дворянський стан... Чому ж не всі, хто має кошти без рі-

¹ Горлов И. Начала политической экономии. — Т. I. — СПб., 1859. — С. 147.

зниці станів?.. Усі повинні мати право володіти землею в міру своїх коштів»¹.

Д. Струков, на відміну від Кокорева, питання перебудови сільськогосподарського виробництва не зв'язував з технікою і агротехнікою, а висував на перший план суспільні умови.

Як буржуазний ідеолог Струков виступає проти монополії поміщицького землеволодіння. Він висловлює сподівання, що повна свобода земельної власності забезпечить перемогу прогресивних форм землеробства, але їх носіями вже не будуть дворяни. Він висловлював сумнів щодо економічних можливостей дворян та їхніх господарських здібностей. Для перебудови на нових засадах поміщицьким господарствам потрібні капітали, яких дворяни не мають. На відміну від дворянських лібералів, котрі заперечували можливість нагромадження капіталів у селянському господарстві, Струков вірить у таку можливість. Він упевнений, що вільний селянин, який матиме ділянку землі, зуміє нагромадити капітал.

Струков виходить з того, що масштаби господарства не будуть визначатись розмірами землеволодіння. Він писав, що можуть бути вигідними і не вигідними як малі, так і середні й великі господарства. Струков є прихильником співіснування різних за розмірами господарств, що ефективно функціонують за умов вільної конкуренції і керуються «особистою вигодою».

Струков був проти общинного землеволодіння, котре розглядав як одну з перешкод на шляху вільного розвитку селянського господарства.

Критика кріпацтва О. Герценом і М. Огарьовим. В обговоренні проблем скасування кріпацтва взяли участь не лише кріпосники й ліберали. Як ідеологи селянства виступили революційні демократи, котрі розробили справді антикріпосницьку програму.

Уже в 40-х рр. на захист інтересів селянства виступив **В. Бєлінський**, який у питаннях звільнення селянства й повалення самодержавства орієнтувався на народну революцію. Той самий період позначений діяльністю петрашевців, очолюваних **М. Буташевичем-Петрашевським**. Петрашевці різко критикували кріпацтво, і деякі з них виступали за негайну революцію для повалення самодержавства й скасування кріпацтва. Майбутнє країни вони зв'язували з реалізацією соціалістичних ідей.

Олександр Іванович Герцен (1812—1870), **Микола Платонович Огарьов** (1813—1877). Герцен був позашлюбним сином багатого поміщика, навчався в Московському університеті. 1834 р. був заарештований за революційну діяльність і перебував у засланні. З 1847 р. і до кінця життя Герцен жив за кордоном. 1853 р. він ство-

¹ Санкт-Петербургские ведомости. — 1859. — № 6. — 9 янв. — С. 22.

рив у Лондоні «Вільну російську друкарню», з 1855 р. почав видавати журнал «Полярная звезда». 1856 р. до нього в Лондон приїхав Огарьов. З цього часу їхня суспільно-політична діяльність відбувалася спільно: з 1857 р. вони почали видання «Колокола» — російського загальнодемократичного позацензурного журналу.

Основу економічних поглядів Герцена й Огарьова становила боротьба з кріпосництвом, розробка революційної програми звільнення селян. Ці проблеми висвітлено Герценом у працях: «Росія» (1849), «Про розвиток революційних ідей в Росії» (1851), «Російський народ» (1853) та ін. Огарьовим було написано такі праці, як «Що зроблено для звільнення кріпосних людей» (1857), «Ще про звільнення селян» (1858), «Що потрібно народові» (1861) та ін. У цих творах гостро критикувалося кріпосництво. Критика кріпосництва, як і в цілому світогляд двох видатних мислителів, не лишались незмінними. Вони пройшли складну еволюцію від позицій дворянських революціонерів до революційного демократизму.

Спільність соціально-економічного й політичного світогляду Герцена й Огарьова не означала нівелювання їхніх індивідуальностей. Слід зазначити, що в літературі, як дореволюційній, так і радянській, роль Огарьова у спільній праці недооцінювалася. Безумовно, Герцену належить пальма першості в галузі суто літературної творчості, стосовно ж економічних проблем, то Огарьов у багатьох питаннях виявився далекогляднішим за Герцена.

Безправне становище селян, криза поміщицького господарства турбували Огарьова і як поміщика, і як прогресивну, освічену людину. Він звертається до економічної літератури, де шукає відповіді на злободенні питання. За невеликий викуп Огарьов звільняє своїх кріпаків, будує цукрові заводи, гуральні, з використанням вільнонайманої праці. Цей досвід став у пригоді за опрацювання ним аграрної програми.

Огарьов був прихильником звільнення селян із землею. Проекуючи майбутнє поміщиків, Огарьов радив їм включитися у розвиток промисловості. Розуміючи, що це потребує капіталів, він виступає за викуп селянами землі.

Аналогічно вирішує проблему й Герцен. Він теж палкий прихильник звільнення селян із землею, закріплення за ними всієї землі, що перебувала в їхньому користуванні. Проте Герцен, як і Огарьов, не бачив нічого несправедливого в тім, що поміщики одержать певну компенсацію за втрату права користуватися «вигодами минулої кричущої несправедливості»¹.

У літературі таку позицію Герцена й Огарьова зв'язували із розумінням ними необхідності компромісу з дворянством. Це так. Але

¹ Герцен А. И. Полн. собр. соч. и писем. — Петроград, 1919. — Т. 7. — С. 368.

слід враховувати й інші фактори. І Герцен, і Огарьов самі були дворянами. А напередодні реформи навіть найбільш прогресивна частина суспільства, навіть такий революціонер-демократ, як Чернишевський, схилились до викупу землі. Різниця між ними полягала лише у визначенні величини викупу.

У питанні звільнення селян Герцен і Огарьов виявляли схильність до лібералізму. Вони апелювали і до дворянства, як до розвинутого й освіченого класу, і до уряду. «Ми думали, — писав Герцен у 1860 р., — що самодержавство може ще в Росії здійснити подвиг звільнення селян із землею»¹. Ці сподівання виявились марними, і після реформи Герцен та Огарьов стали на позиції революційного вирішення селянського питання.

Вони гостро критикували реформу 1861 р., називаючи її обманом, «новим кріпацтвом», оскільки вона не дала селянам ні землі, ні волі. Відображаючи інтереси селянства, яке боролось проти поміщицького землеволодіння і поміщицької власності, Герцен і Огарьов проголосили й обгрунтували гасло «Земля і воля». Це гасло, писав Герцен, не видумане, його підказав сам народ. Нова платформа видавців «Колокола» щодо аграрного питання передбачала ліквідацію поміщицького землеволодіння, передачу всієї землі селянам. Вирішення цієї проблеми зв'язувалось із селянською революцією.

Герцен і Огарьов критикували не лише кріпосництво, а й капіталізм, як нову форму експлуатації, «нову форму рабства». Порівнюючи економічні процеси, які відбувались у пореформеній Росії, з економічним розвитком Заходу, Герцен виступив з обгрунтуванням особливого — некапіталістичного шляху розвитку Росії. Основою цього розвитку в нього була община, общинний селянин. «Людина майбутнього в Росії — мужик, так само як у Франції робітник»², — писав Герцен. Він не ідеалізує общинний лад. Мало того, ще до реформи Герцен, як і Огарьов, убачав в общині лише «уламок кріпосного побуту». У пореформенний період їхні погляди на общину змінилися. Саме в общині вони бачили запоруку соціалізму. Гарантована общиною рівність селянського землеволодіння, на думку Герцена й Огарьова, мала відвернути небезпеку пролетаризації селянства.

Герцен став основоположником «селянського соціалізму», який, на його думку, складався з трьох засад: 1) право кожного на землю; 2) общинне володіння землею; 3) громадське управління. Лише на цих засадах, писав Герцен, «може розвиватись майбутня Росія».

Герцен виступав з гострою критикою капіталізму, поєднуючи її з критикою буржуазної політичної економії, яку він тлумачив як нау-

¹ Герцен А. И. Полн. собр. соч. и писем. — Петроград, 1919. — Т. 7. — С. 318.

² Там само, т. 6. с. 450.

ку, котра, орієнтуючись на приватну власність, стоїть на сторожі капіталістичної системи господарства. Щодо Росії, то буржуазна політична економія з її орієнтацією на приватну власність виступала в ролі захисника поміщицького землеволодіння, обстоювала капіталістичний розвиток країни, що суперечило ідеям селянського соціалізму Герцена. Аналогічну позицію займав і Огарьов. Критикуючи буржуазну політичну економію, Герцен і Огарьов проголошують необхідність створення нової економічної науки, яка б виступила проти основ капіталізму, за обґрунтування соціалізму.

Микола Гаврилович Чернишевський (1828—1889) — народився в м. Саратові в сім'ї священика, учився в духовній семінарії, закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету. 1862 року його було заарештовано за організацію революційного підпілля і 1864 р. заслано на каторгу в Забайкалля, а згодом у Вілюйський острог. У засланні він провів 20 років.

В історію російської економічної думки Чернишевський увійшов, як представник революційно-демократичного руху. Журнал «Современник», який він очолював, справив великий вплив на виховання цілого покоління революціонерів у Росії. Чернишевський залишив не тільки літературну, а й велику наукову спадщину, яку й досі належно не оцінено. Більшість його праць присвячено критиці кріпацтва: «Про нові умови сільського побуту» (1857), «Про поземельну власність» (1857), «Листи без адреси» (1861), «Панським селянам від їхніх прихильників уклін» (1861).

Критика кріпацтва, обґрунтування необхідності його знищення ґрунтувались у Чернишевського на глибокому аналізі суті кріпосницької системи як примусової праці. Обов'язкова праця, писав Чернишевський, є не вигідною не лише для селян, а й для поміщиків, вона є головною причиною убогства держави в цілому.

Характеризуючи кріпацтво як гальмо економічного розвитку, Чернишевський розробляє програму його знищення. Ця програма не обмежується вимогою ліквідації примусової праці, особистого звільнення селян. Основу програми становить питання про землю. Чернишевський виступає за ліквідацію поміщицької власності на землю без викупу, передачу землі в державну власність з обштинним володінням.

Ідеалом Чернишевського є така форма поземельної власності, яка поєднує власника, господаря й робітника в «...одній особі. Державна власність із обштинним володінням з усіх форм власності найбільш підходить до цього ідеалу»¹.

Здавалося б, що цій вимозі найбільш відповідає селянське приватне господарство, а не община. Справді, селянське господарство

¹ Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч. — М., 1948. — Т. IV. — С. 434.

Чернишевський оголошує вищою з усіх існуючих форм виробництва, але тільки за перехідних умов. Тенденція дальшого розвитку має полягати в поступовому розширенні сфери панування державної власності з общинним володінням і скорочення сфери приватновласницького виробництва. Це уможливить початок поступового переходу до соціалістичних форм господарства.

Чернишевський наголошував на можливості не допустити в Росію капіталізм, котрий, на його думку, є не обов'язковим, та й не бажаним шляхом економічного розвитку. Після ліквідації феодалізму країна, за Чернишевським, розвиватиметься через «перехідний стан» до панування колективних форм виробництва. «Перехідний стан» Чернишевський розуміє як період співіснування секторів — общинного, колективного і приватного. Причому общинний сектор має витіснити приватний.

На зміну приватній власності має прийти суспільна власність як більш справедлива, як така, що відповідає потребам трудящих і зв'язана із суспільним виробництвом. Перемога соціалізму в Чернишевського є невідворотною. Соціалізм стає закономірним результатом розвитку свідомості і матеріального виробництва. І якщо ідея соціалізму виникла на Заході, то її здійснення можливе насамперед у Росії, тому що тільки тут збереглась вихідна форма колективної власності — община. На Заході її давно зруйновано розвитком капіталізму.

Проте община в Чернишевського не є готовою соціалістичною формою виробництва. Такою вона стане в майбутньому, після переходу до колективної праці і високорозвиненої техніки. Чернишевський захищав общину як засіб запобігання класовому розшаруванню села, що вже стало помітним. «І між общинниками, — писав він, — дехто служить наймитом у інших домовласників, не маючи свого господарства...»¹ Перешкодити цьому процесу, отже, зберегти общину, на думку Чернишевського, може лише держава. Він виділяв три етапи у розвитку общини: общинне володіння, общинне виробництво й общинне споживання. Останній етап він відносив до далекого комуністичного майбутнього.

Чернишевський виступив як глибокий критик капіталізму і буржуазної політичної економії у наукових працях: «Молінарі. Курс політичної економії» (1857), «Принципи народного господарства В. Рошера» (1858), «Капітал і праця» (1860), «Примітки до «Основ політичної економії (за Міллем)» (1860—1861) та ін.

Капіталізм Чернишевський розглядає як експлуататорський, але прогресивний порівняно з феодалізмом лад. Щодо політичної економії, то Чернишевський зробив, по суті, критичний аналіз історії

¹ Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч. — Т. IV. — С. 386.

буржуазної політичної економії й утопічного соціалізму. Він проаналізував усі основні напрямки економічної думки, починаючи з меркантилістів. Чернишевський високо оцінює класичну політичну економію і називає основним її теоретичним досягненням «...висновок, що будь-яка цінність створюється працею»¹.

Буржуазних економістів пізнішого періоду Чернишевський називає «рутинними економістами», нездатними розвивати науку. До цих економістів він відносить Сея, Бастіа, Мальтуса, Кері, Рошера, Мак-Куллоха та багатьох інших. Теорії вищеназваних економістів Чернишевський називає «політичною економією капіталістів» і протиставляє їй особливу «політичну економію трудящих». Її завдання він бачив у захисті інтересів трудящих, і передовсім селянства.

Розробляючи свою «теорію трудящих», Чернишевський аналізує майже всі основні проблеми політичної економії. Особливе місце в «теорії трудящих» належить теорії трудової вартості. Чернишевський називає працю єдиною матеріальною субстанцією вартості. Виходячи з цього він робить висновок про справедливий розподіл. Якщо попередня теорія стверджувала, що «все створюється працею», то нова додає, що «все має належати праці». Саме з цих позицій Чернишевський аналізує такі економічні категорії, як цінність виробництва, мінова цінність, внутрішня цінність.

Капіталістичне господарство регулюється цінністю виробництва й міною цінністю. А в майбутньому соціалістичному господарстві буде діяти внутрішня цінність. Як Чернишевський розуміє ці категорії? Цінність виробництва відображає об'єктивні витрати на виробництво товарів. Мінова цінність (ціна) регулює обмін товарів. Крім відшкодування витрат виробництва, вона забезпечує одержання капіталістами прибутку.

Капіталістична система господарства з її формами розподілу не сприяє необхідному й можливому зростанню виробництва, що проявляється у невідповідності мінової цінності внутрішній цінності. Хоч мірою внутрішньої цінності (як і мінової) є праця, проте умови їхнього утворення різні. Умовою функціонування мінової цінності є попит окремих платоспроможних осіб. Внутрішня цінність передбачає оцінку предмета з урахуванням добробуту всіх трудящих. Це досягається планомірним визначенням суспільних потреб і реальних можливостей їхнього задоволення в майбутньому соціалістичному суспільстві.

У соціалістичному суспільстві метою виробництва є забезпечення добробуту трудящих. Відповідно внутрішню цінність матимуть лише продукти, які задовольняють потреби трудящих. Чернишевський здійснює класифікацію потреб і продуктів, які їх задовольняють. Продукти він поділяє на предмети першої необхідності, пред-

¹ Чернишевский Н. Г. Полн. собр. соч. — Т. VII. — С. 37.

мети комфорту і предмети розкошів. Поки не задоволено потреб у предметах першої необхідності, предмети комфорту, а тим більше розкошів, не можуть мати внутрішньої цінності.

Капітал Чернишевський не обмежує лише речами. Капітал у нього — продукт праці, який служить виробництву. Відтак капіталом стають і продукти харчування робітника, зайнятого у виробництві. Предмети розкошів — не капітал. Отже, капітал здобув у Чернишевського соціальну характеристику як суспільний фонд виробництва, тобто та частина суспільного продукту, що її суспільство виділяє для вигідного виробництва й вигідного споживання.

Капітал у Чернишевського — вічна категорія. Проте за умов капіталізму він не забезпечує необхідного зростання виробництва, тому що капіталісти витрачають великі кошти на предмети розкошів.

Чернишевський чітко формулює обернену залежність між прибутком і заробітною платою. Підкреслюючи експлуататорську природу прибутку, він зазначає, що в майбутньому, соціалістичному суспільстві, коли трудящі будуть власниками засобів виробництва, прибуток зіллється із заробітною платою і всі результати праці належатимуть робітникам.

Ренту Чернишевський розглядає як надприбуток. Він, у цілому, поділяє теорію диференційної ренти за родючістю землі, теорію розроблену Рікардо, але категорично заперечує її зв'язок із законом спадної родючості ґрунту. У його працях висловлено думку про утворення ренти і на гірших ділянках, тобто абсолютної ренти.

Велику увагу приділяє Чернишевський характеристиці конкуренції і закону вартості, поділу праці за умов капіталізму, проблемам продуктивної праці тощо.

Нищівно критикуючи кріпосництво й капіталізм, Чернишевський протиставляє їм соціалізм. Його вчення про соціалізм займає переважну частину в «Політичній економії трудящих». Чернишевський розглядає питання організації соціалістичного виробництва, його переваги перед капіталізмом, аналізує матеріальні передумови соціалізму. Його настання зв'язує з революційною боротьбою.

3. Економічна програма народництва

В економічній думці Росії другої половини XIX ст. панівним напрямком було народництво. У теоретичному відношенні народництво — це певний різновид утопічного соціалізму, характерного для країн із низьким рівнем економічного розвитку, переважанням сільського господарства і дрібних виробників.

Російське народництво, однак, є досить складним і багатограним явищем, яке змінювалось разом зі зміною суспільно-еконо-

мічних умов. Воно характеризувалось наявністю досить різнорідних напрямів і тенденцій.

У народництві виділяються дві тенденції — революційна й ліберальна. Відповідно розрізняються і два етапи розвитку народництва. Перший — із 60-х до середини 80-х рр., що зв'язаний із діяльністю революційного народництва. Другий — із середини 80-х до кінця 90-х рр. — характеризується пануванням ліберального народництва.

Усім без винятку представникам народництва, до яких би течій чи напрямів вони не належали, притаманні певні спільні риси. Це визнання капіталізму в Росії занепадом, регресом, визнання самотності, «неповторності» російського економічного ладу взагалі і селянина з його общиною, артілью зокрема.

У 70—80-х рр. XIX ст. питання про шляхи економічного розвитку Росії, про перспективи розвитку в ній капіталізму було найзлободеннішим. Воно ще більше привернуло до себе увагу громадськості з появою в Росії «Капіталу» Маркса. Навколо «Капіталу» точилася жвава полеміка (головне щодо теоретичних питань), за якою проглядалися намагання з'ясувати перспективи економічного розвитку Росії.

Заслуга постановки питання про розвиток капіталізму в Росії належить саме народництву. Проте вирішення його народниками виявилось незадовільним. Як ідеологи дрібних виробників, приречених капіталізмом на загибель, народники не бачили в капіталізмі історично неминущого явища, а відтак вірили в можливість уникнути його. Вони ідеалізували вигаданий ними «народний лад», оголошуючи його запорукою прогресивніших, ніж капіталізм, суспільних відносин соціалізму.

Підгрунтя для соціалістичних перетворень у Росії народники бачили в общині. Виходячи з утопічних та ідеалістичних уявлень про особливий шлях розвитку Росії, народники ідеалізували селянську общину, розглядали її як «форму побуту», що якнайліпше відповідає «російському народному духові». Російського селянина народники вважали навіть «комуністом за інстинктом». Велике поширення в Росії общини і віра в так званий «общинний дух», «комуністичні інстинкти» російського селянина породили в народників віру в те, що Росія ближче стоїть до соціалізму, ніж країни Заходу. Оскільки розвиток капіталізму розкладав общину, народники закликали «зміцнювати» її.

Як суб'єктивісти в соціології, народники не розуміли закономірностей суспільного розвитку. Вони вважали, що суспільні відносини люди будують свідомо. Провідну роль у суспільному розвитку вони відводили інтелігенції, яка нібито здатна на своє бажання спрямувати його в той чи інший бік.

Віра в особливий уклад, в общинний лад російського життя, у можливість селянської соціалістичної революції породила так зване «ходіння в народ». З допомогою пропаганди й підготовки селянських бунтів народники сподівались підняти селянство на соціалістичну революцію. Переконавшись на практиці в наївності віри в «комуністичні інстинкти» селянства, народники перейшли до боротьби з самодержавством власними силами, застосовуючи тактику індивідуального терору.

Революційне народництво. У революційному народництві існували три різні течії, які очолювали П. Лавров, П. Ткачов і М. Бакунін.

Петро Лаврович Лавров (1823—1900) — один з провідних ідеологів народництва, філософ, соціолог, економіст, математик. Він закінчив Петербурзьке артилерійське училище і викладав математику у військових навчальних закладах. 1868 року за свою суспільну діяльність був заарештований і висланий у Вологодську губернію.

Саме у засланні Лавров написав знамениті «Історичні листи» (1868—1869), які друкувались в «Неделе» і стали програмним документом революціонерів 70-х рр. За допомогою Г. Лопатіна Лавров утік із заслання і виїхав за кордон, де познайомився з Марксом і Енгельсом. За кордоном розпочав видання журналу «Вперед», який відіграв важливу роль у пропаганді соціалістичних ідей у Росії.

Лавров і його послідовники (так звані лавристи) були прихильниками соціалістичної революції, яку здійснить народ, селянство, кероване революційною інтелігенцією. Підготовка революції передбачала тривалу пропаганду ідей соціалізму в народі.

Значне місце в працях Лаврова присвячується економічним питанням, які охоплюють всі сторони суспільно-економічного життя тогочасної Росії. Ще до проведення реформи Лавров писав про тяжке, безправне становище селянства, проте його погляди на проблему звільнення селянства були досить поміркованими. Більш послідовно він виступив з критикою реформи, яка, на його погляд, «не звільнила селян повністю». Лавров гостро критикував самодержавство і його економічну політику.

У питанні про роль общини погляди Лаврова не були незмінними. У 70-х рр. він розглядав общину як умову переходу до соціалізму, як основу побудови майбутнього соціалістичного суспільства. Спостерігаючи процес розкладу общини і зародження капіталістичних відносин, Лавров характеризує його як початок підготовки соціального перевороту. На місце капіталістичного ладу, писав він, прийде робочий соціалізм¹. Робочий соціалізм, за Лавровим, здійснюватиметься через передачу землі селянським общинам, а промис-

¹ Див.: Журн. «Вперед». — 1876. — № 27. — С. 65.

лових підприємств — робітникам. Тим самим буде ліквідовано приватну власність і експлуатацію людини людиною. Отже, основною вимогою Лавров вважав заміну приватної власності суспільною.

У працях 90-х рр. Лавров досліджує різні етапи розвитку майбутнього соціалістичного суспільства. Під впливом К.Маркса аналізує категорію «перехідного часу» до соціалізму, а також розкриває завдання «більш віддаленого періоду». Проте проект соціальної революції, розроблений Лавровим, обмежувався лише загальними вимогами революції буржуазно-демократичної.

Михайло Олександрович Бакунін (1814—1876) — виходець із дворянської сім'ї. 1840 року виїхав за кордон, де включився в революційну діяльність. В історії революційного руху Західної Європи він відомий як анархіст. Анархізм і народництво — близькі ідеології, проте не тотожні.

Сподівання Бакуніна на негайну соціальну революцію, його заклики до молоді «йти в народ» і очолити селянські бунти були сприйняті частиною народників, які з гордістю називали себе анархістами. В історії народницького руху цей напрям назвали бакунізмом.

Бакунін вважав, що російський народ — «бунтар від природи». Революційність народу, а отже й неминучість соціальної революції, він зв'язував зі злидненням станом, в якому перебував народ, а також із його вірою в право на землю. Бакунін був непримиренним противником кріпацтва.

Реформа 1861 р. не задовольнила його, він називає її обманом, тому що вона не дала народу справжньої свободи і примусила сплачувати великі викупні платежі.

Виступив Бакунін і з критикою капіталізму. Він засуджує апологетику капіталізму в буржуазній літературі й підкреслює його зв'язок з попередніми експлуаторськими способами виробництва. Капіталізм Бакунін розглядає як нову форму експлуатації, яка змінює лише свою назву порівняно з попередніми формами — рабством і кріпосництвом. Критикуючи капіталізм, Бакунін головну увагу звертає на критику «буржуазних порядків», а не на характер економічних відносин.

Робітників він називав «чистими соціалістами» і вважав, що політична боротьба їм не тільки не потрібна, а й шкідлива, вона служить лише інтересам буржуазії. Робітникам вистачатиме боротьби на ґрунті «економічних інтересів». Проте Бакунін підкреслював непримиренність класових суперечностей капіталізму і приреченість буржуазії.

Бакунін і його послідовники виступали проти держави і пропагували ідею вільної федерації робітничих асоціацій і землеробських общин, в основі якої лежала абсолютна свобода особи (аж до пра-

ва на аморальність, паразитизм, лінощі тощо). Економічну основу майбутньої вільної асоціації бакуністи вбачали в передачі всієї землі землеробським общинам і всіх засобів виробництва — робітничим асоціаціям.

1876 р. виникла народницька організація «Земля і воля», програма якої була бакуністською. На перший план цієї програмою висувалось аграрне питання, на відміну від Західної Європи, де головним вважалось питання фабричне.

«Ходіння в народ», в якому взяла участь і лавристи, і бакуністи, зазнало невдачі. Селяни не сприйняли народницьких ідей, їх хвилювали проблеми безземелля і високих податків. За цих умов стався розкол «Землі і волі» на «Народну волю» і «Чорний переділ». Чорнопредільці на чолі з Плехановим продовжили традиції «Землі і волі», а народовольці стали на шлях терору.

Петро Микитович Ткачов (1844—1885) і його прихильники вважали метою боротьби досягнення «народних ідеалів», тобто «селянського соціалізму». Вирішити цю проблему мали самі революціонери, поваливши царський уряд і захопивши владу. Росія, на думку Ткачова, готова до соціалістичної революції, оскільки не має капіталу і буржуазії. Саме тому він виступив з теорією негайного захоплення політичної влади «революційною меншістю» шляхом змови¹.

Ткачов багато уваги приділяє дослідженню економічних проблем Росії. У статтях «Продуктивні сили Росії», «Статистичні нариси Росії» та інших Ткачов на великому статистичному матеріалі аналізує економічний стан країни, підкреслює, що їй притаманний низький рівень продуктивних сил у землеробстві, відсутність раціонального господарювання. Усе це, робить він висновок, є доказом неспроможності існуючої системи. Змінити ситуацію й поліпшити становище селянства Ткачов вважає можливим, перетворивши селянина із «землероба» на «землевласника». Отже, одна з його програмних вимог полягала у ліквідації поміщицького землеволодіння і передачі землі у власність селянам.

Визнавав Ткачов і необхідність промислового розвитку країни, без чого сільське господарство не може не тільки процвітати, а й взагалі існувати. Він виступав з гострою критикою капіталізму і буржуазної політичної економії, яка, за його словами, захищає інтереси капіталу. Ткачов зробив навіть спробу створити нову економічну науку, виходячи з вимог «справедливості та моралі». На відміну від Бакуніна, він не заперечував необхідності держави в майбутньому соціалістичному суспільстві.

Державу Ткачов розглядав як самостійну силу, не зв'язану з експлуататорськими класами. Він закликав до її негайного повалення

¹ Див.: Ткачев П. Н. Задачи революционной пропаганды в России. — Лондон, 1874. — С. 16.

заради того, щоб запобігти розвитку капіталізму і урятувати общину. На цих позиціях стояла і створена 1879 р. партія «Народна воля». Народовольці вважали, що економічне й політичне рабство народу в Росії зумовлюється не економічним ладом, а волею держави. Революційний переворот, повалення держави народовольці сподівались здійснити силами «Виконавчого комітету». Проте всі їхні зусилля обмежилися вбивством царя Олександра II (1881 р.).

Після розгрому «Народної волі» у народництві стали переважати ліберальні тенденції.

Ліберальне народництво. З середини 80-х рр. у суспільному русі переважають ідеї ліберального народництва. Цьому сприяють розвиток капіталістичних відносин у країні і посилення диференціації селянства. Хоч ліберальні народники, як і революційні, виступали від імені всього селянства, проте вони були фактично виразниками інтересів сільської буржуазії. Ідеологами ліберального народництва були: В. П. Воронцов (1847—1918), М. Ф. Даніельсон (1844—1918), М. К. Михайловський (1842—1904), С. М. Кривенко (1847—1906), С. М. Южаків (1849—1910) та інші.

На відміну від революційних, ліберальні народники відмовились від боротьби із самодержавством і сконцентрували всю увагу на розробці програми так званих «малих діл». Свою економічну програму вони зв'язували з ідеєю некапіталістичного шляху розвитку Росії, яка ґрунтувалась на вченні С.Сісмонді. Спираючись на теорію реалізації Сісмонді, народники ігнорували виробниче споживання, вартість сукупного продукту зводили до суми доходів. Відтак робився висновок про скорочення внутрішнього ринку, неможливість реалізації додаткової вартості без зовнішніх ринків, про постійну кризу надвиробництва. Це служило підставою для доведення безперспективності розвитку капіталізму в Росії.

Так, **В. Воронцов** писав, що Росія, яка пізно стала на шлях капіталістичного розвитку, не може розраховувати на вільні зовнішні ринки. Внутрішній ринок, зазначав він, теж скорочується, бо капіталісти нездатні «витратити всю додаткову вартість», а російський мужик «сильно охляв», отже, в Росії немає ґрунту для розвитку капіталізму¹.

Воронцов не міг не бачити явних ознак розвитку капіталізму в країні. Проте він усупереч фактам називав «усе це більше грою в капіталізм, ніж проявом його дійсних відносин»². Змушений визнати розвиток капіталістичних відносин в окремих галузях промисловості (наприклад машинобудуванні), Воронцов пояснював цей факт протегуванням уряду.

¹ Див.: В. В. (псевдонім В. Воронцова. — Л. К.) Судьбы капитализма в России. — СПб., 1882. — С. 32.

² Там само, с. 24.

Отже, Воронцов, з одного боку, твердив про брак ґрунту в Росії для розвитку капіталізму, а з іншого — змушений був визнати цей розвиток. Саме тому він закликає вжити заходів для затримки розвитку капіталізму.

Аналогічну позицію з цього питання займав і **С. Южак**. Звертаючи увагу на загрозу капіталізму, яка насувається з Заходу, він заявляє, що її ще не пізно зупинити і повернутись до старих патріархальних порядків.

На некапіталістичну еволюцію Росії покладався і **М. Даніельсон**¹. Зазначаючи, що капіталістична течія, очевидно, перемагає, що «... все більша й більша частина виробників експропріюється...»², він закликає розум і совість врятувати «вітчизну» і народ від навали капіталізму. Здійснити це він сподівався через зміцнення общини і розвиток дрібного селянського виробництва.

Виступаючи з критикою капіталізму, яка багато в чому мала «романтичний», дрібнобуржуазний характер, народники протиставляли йому небуржуазний лад, репрезентований «народним виробництвом», який, на їхню думку, панував у Росії. До «народного виробництва» вони відносили общинне селянство, кустарні промисли і навіть відробітки.

Ідеалом ліберального народництва було міцне селянське господарство, яке протиставлялось капіталістичному. Саме для забезпечення цього господарства вони вимагали розширення селянського землеволодіння, упорядкування орендних відносин, надання селянам позичок, створення на селі ощадних кас, різних форм кооперації, забезпечення селян поліпшеним сільськогосподарським реманентом. Отже, фактично, йшлося про створення умов, необхідних для капіталістичного розвитку сільського господарства. Економічна програма ліберальних народників мала, таким чином, буржуазно-демократичний характер.

4. Політична економія в Росії в другій половині XIX — на початку XX ст.

Розвиток політичної економії в пореформеній Росії мав певні особливості, зумовлені особливостями капіталістичного розвитку країни. Суттєві залишки кріпацтва, общинний лад, які надовго збереглись у пореформеній період, не могли не позначитися на розвиткові економічної думки. Вони зумовили появу критичного струменя в політичній економії, спрямованого проти пореформених по-

¹ М. Даніельсон переклав «Капітал» російською мовою.

² *Николай* — он (псевдонім Даніельсона. — Л.К.). Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства // Слово. — 1880. — № 10. — С. 60.

рядків. І важливо те, що ця критика велась з позицій, близьких до ідей класичної політичної економії.

Значне місце в політичній економії Росії (на відміну від Заходу) посідали аграрні питання і, зокрема, проблема общини. У вирішенні аграрного питання намітились два основні напрями. Представники одного — прямо обстоювали поміщицький шлях аграрної еволюції. Представники іншого — виступали з критикою аграрної політики царизму, вказували на тяжке становище селянства, критикували способи ведення поміщицького господарства, проте, фактично, виступали за його збереження.

До цього (ліберально-народницького) напрямку належала значна частина російських економістів. Він переважав у політекономії в пореформений період.

Представники цього напрямку виходили з ідей А. Сміта і Д. Рікардо. Цікаво, що вони прихильно ставились до економічної теорії К.Маркса, розглядаючи її як розвиток класичної теорії. Ідеї цього напрямку набрали найбільшого розвитку в працях **М. О. Каблукова** (1849—1919), **О. С. Посникова** (1846—1921), **О. І. Чупрова** (1842—1908), **М. О. Каришева** (1855—1905) та інших, праці котрих було значною мірою присвячено аграрним проблемам. Основу аграрної програми цих економістів становили: заперечення капіталістичної еволюції сільського господарства, захист общинного землеволодіння і збереження поміщицької земельної власності.

Каблуков, наприклад, усіляко захищав відробітки як форму поєднання інтересів поміщиків і селян. У центрі уваги **Посникова** була проблема збереження общини, розширення її меж за рахунок державних земель. Програмою професора Московського університету **Чупрова** передбачалось збереження общини, запровадження раціональнішої землеробської культури, розвиток кустарних промислів тощо.

Хоч аграрні питання займали значне місце в працях ліберал-народницьких економістів, ними не вичерпувались їхні наукові інтереси. Так, у Чупрова ми бачимо весь спектр питань політичної економії, а також конкретної економіки і теоретичної статистики.

Теоретичну позицію Чупрова в політичній економії марксистська література трактує як еkleктичну, передовсім на тій підставі, що він визнавав наявність кількох шкіл у політичній економії і бачив певні позитивні риси в кожній із них. Виділяючи такі школи, як манчестерська, соціалістична й історична, Чупров підкреслював, що «за неупередженого погляду на справу в кожній із трьох шкіл виявляється своя частка істини».

¹ Чупров А. И. О современном значении и задачах политической экономии. — М., 1874. — С. 14.

Політичну економію він розглядав як науку про вічні закони, що діють на всіх етапах історичного розвитку, в усіх суспільно-економічних формаціях. Саме тому він мріяв про поєднання всіх напрямків політичної економії, про створення єдиної економічної науки, що керується єдиними істинами. У своїх перших працях і своєму першому курсі лекцій (1875 р.) Чупров виступає як прихильник теорії класиків політичної економії, і зокрема трудової теорії вартості. «Стосовно основного положення політичної економії, встановленого Адамом Смітом і Рікардо, — писав він, — мінова вартість кожного предмета визначається кількістю праці, витраченої на його виготовлення»¹.

У лекціях і ранніх працях Чупров використовує певні положення економічної теорії Маркса, але досить еkleктично трактує економічні категорії з позицій різних напрямків політичної економії. Капітал у нього — результат ощадливості, як у Мальтуса, Сеніора та інших. Робочий час він (як і Маркс) розділяє на необхідний і додатковий, погоджуючись, що маса продуктів, котра створюється в додатковий час, «становитиме прибуток капіталістів». Причому він підкреслює, що «будь-яке збільшення додаткового часу підвищить прибуток і, навпаки, зменшення знизить»². У такому трактуванні прибуток виступає як результат додаткової праці робітників. Утім Чупров розглядає прибуток і як плату капіталістам за управління підприємством, за ризик вкладання капіталу, як процент на вкладений капітал.

Аналізуючи зародження теорії корисності, Чупров, проте, вважає її другорядною і виступає як прихильник класичної політекономії з теорією трудової вартості. Другорядне значення теорії корисності він пояснював неможливістю безпосереднього порівнювання благ за їхніми фізичними властивостями та суб'єктивним характером оцінок корисних властивостей тих чи інших предметів. На цій підставі він робив висновок, що мінові пропорції товарів визначаються не корисністю, а кількістю праці «...необхідної для виготовлення цих самих товарів»³. На таких самих позиціях стояли Каблуков і Каришев, які підкреслювали величезну роль праці в господарському житті.

На захист трудової теорії вартості і з критикою теорії корисності виступив **А. О. Ісаєв** (1851—1924). Він пропонує відмовитись від категорії граничної корисності і зосередитись на категорії корисності, яку досліджували ще економісти-класики. Гранична корисність,

¹ Чупров А. И. Железнодорожное хозяйство. Его экономические особенности и его отношение к интересам страны. — М., 1875. — Т.1. — С.61.

² Чупров А. И. Политическая экономия: Лекции. — М., 1875. — С.148.

³ Чупров А. И. Курс политической экономии. Ученые труды. — Ч. 2. Вып. II. — М., 1911. — С. 45.

підкреслював він, зв'язана з діяльністю особи, несе на собі відбиток її власних інтересів, а не суспільного середовища. Що ж до категорії корисності взагалі, то «саме в понятті про неї знаходить вираз суспільно визнана придатність благ служити людським потребам»¹. Критикуючи суб'єктивну теорію цінності, Ісаєв був прихильником марксистського трактування вартості. Він пише про «економічну версію вартості», згідно з якою величина вартості визначається суспільно необхідним робочим часом відповідно до розмірів суспільної потреби в тому чи іншому продукті.

Еволюція суспільно-економічних відносин у Росії, розвиток політичної економії на Заході не могли не позначитись на політекономії в Росії. Якщо в пореформений період вплив класичної політичної економії на російських економістів був досить значним, що пояснювалось антикріпосницькою спрямованістю наукових праць останніх, то поступово становище змінюється. Наприкінці XIX — на початку XX ст. перед економістами постають нові проблеми, нові завдання. Значного розвитку набуває теоретична розробка економіки окремих галузей виробництва. Змінюється і сама проблематика політичної економії. Замість детального аналізу економічних категорій на перший план виходять питання економічної політики. Посилюється вплив нових напрямків політичної економії Заходу, зокрема австрійської школи та німецької історичної школи. Причому цей вплив не був однобічним. Російські економісти розробляли низку проблем у руслі цих напрямів і здобули високу оцінку на Заході.

У кінці XIX і на початку XX ст. в політичній економії Росії набувають значного поширення нові напрями. Складається так званий соціальний напрям (соціальна школа) політичної економії, представники якого соціально протиставляли матеріальному і на перший план висували правові, етичні відносини людей. Цей напрям був репрезентований такими економістами, як С. Солнцев, П. Струве та інші. Формуються також психологічний та математичний напрями.

Психологічний напрям почав формуватися в працях українських економістів і згодом поширився в Росії. Його представники розвинули далі суб'єктивну теорію цінності, запровадили поняття об'єктивної й суб'єктивної господарської цінності, поширили суб'єктивні принципи психології окремої людини на психологію «колективності», застосовуючи такі поняття, як «соціальні оцінки», «суспільна гранична корисність». Один із представників цього напрямку (**В. С. Войтинський**) пропагував поєднання психологічного напрямку з історичним. «Примирення історизму з психологізмом, — писав він, — здається нам надзвичайно важливим, тому що лише історико-психологічний метод дає можливість розв'язувати ті теоре-

¹ *Исаев А. А.* Начала политической экономии. — СПб., 1905. — С. 417.

тичні соціально-економічні проблеми, над вирішенням яких безпечно б'ється економічна думка вже друге століття»¹.

Основи математичної школи в Росії заклад Чупров, хоча інтерес до цього напрямку виник іще в 60-х рр., коли в журналі «Отечественные записки» за підписом «А.Ч.» було надруковано статтю «Математичне обчислення ціни праці». Автор статті пропагував ідеї німецького статистика Енгеля і підкреслював плідотворність застосування математичного методу до вивчення економічних явищ.

Значний внесок у розробку математичних методів у Росії зробили такі економісти, як Ю. Г. Жуковський, В. К. Дмитрієв, Л. З. Слонімський та інші. Так, Ю. Жуковський з допомогою цих методів намагався дати аналіз теорії прибутку і теорії ренти Рікардо. **Л. Слонімський** пропагував ідеї І. Тюнена і А. Курно. З викладенням найцінніших, на його погляд, досягнень математичної школи виступив Л. Вінярський.

Праці відомого економіста-математика В. Дмитрієва справили значний вплив на розвиток економіко-математичних досліджень не тільки в Росії, а й за кордоном. Головна мета його економічних нарисів — довести сумісність трудової теорії і теорії граничної корисності. Він першим запропонував спосіб визначення повних витрат праці на виробництво продукції і поєднав аналіз виробничих витрат із аналізом ціни та її залежності від попиту і пропозиції.

У першому нарисі Дмитрієв дає математичний аналіз теорії цінності Рікардо, розглядає питання кількісного аналізу співвідношення між ціною і витратами виробництва і робить цікаві висновки щодо визначення повних витрат праці. У другому нарисі він аналізує теорію конкуренції А. Курно, у третьому — викладає еволюцію теорії граничної корисності.

Однак математичний напрям не набрав у Росії великого поширення, багато економістів критикувало математичну школу.

Отже, можна сказати, що розвиток політичної економії в Росії хоч і мав певні особливості, зумовлені особливостями соціально-економічного розвитку країни, проте в цілому відбувався в тому самому напрямку, що й на Заході.

¹ *Войтинский В. С.* К вопросу о методологии политической экономии. Историко-психологический метод в политической экономии // Рефераты и работы. Вып. 1. — СПб., 1905. — С. 378.

ЕКОНОМІЧНА ДУМКА В УКРАЇНІ

Економічна думка в Україні має багатовікову історію. У цьому розділі розглянуто лише економічну думку другої половини XIX ст., коли відбувалися величезні зрушення в економіці та соціальній структурі суспільства. Ліквідація кріпацтва прискорила розвиток капіталізму як у промисловості, так і в сільському господарстві.

Тогочасна наукова думка й мала дати відповідь не тільки на питання щодо перспектив загальноросійського розвитку, а й щодо України, економічна ситуація котрої, як побачимо далі, у деяких відношеннях (особливо щодо форм селянського землеволодіння) була іншою, ніж у більшості російських губерній. Українські економісти зробили вагомий внесок у розвиток світової економічної думки, особливо статистики та математичної школи.

1. Економічні проблеми в період підготовки та здійснення реформи 1861 р.

Розстановка класових сил та формування напрямків суспільно-економічної думки в період підготовки та здійснення реформи в Україні не відрізнялись, по суті, від аналогічних процесів у Росії. Загострення кризи кріпосницької системи, зростання селянських заворушень стали поштовхом для розвитку антикріпосницького руху.

Навколо питання про скасування кріпацтва загострюється ідейна боротьба представників різних напрямів суспільно-економічної думки. Уже в 40-х р. формуються ліберально-дворянський та революційно-демократичний напрями, які відображали інтереси протилежних класів — поміщиків та селян.

Внаслідок загального пожвавлення громадського руху в Україні в Києві утворилася таємна політична організація «*Кирило-Мефодіївське товариство*» (1846—1847), яка проголосила необхідність знищення кріпосництва та царизму і об'єднання слов'янських народів на демократичній основі. Ідея скасування кріпацтва і встанов-

лення рівності станів була головною у програмі товариства. Проте щодо шляхів досягнення цього кириломефодіївці не були одностайні. У товаристві утворилося два напрями: революційно-демократичний (Т. Шевченко, М. Савич та інші) та ліберально-дворянський (П. Куліш, В. Білозерський, М. Костомаров та інші).

Представники революційно-демократичного напрямку були прихильниками революційної ліквідації самодержавства і кріпацтва. Вони закликали всіх членів товариства до активних дій, спрямованих на підготовку народного повстання і на повторення 1825 року, але в ширшому масштабі і з участю народу.

Значна частина членів товариства, яка стояла на ліберальних позиціях, заперечувала революційну боротьбу і виступала за еволюційний шлях розвитку. Основним засобом скасування кріпацтва вони вважали освіту народу в релігійно-християнському дусі і переконання поміщиків у необхідності проведення реформ.

В. Н. Каразін (1773—1842) — учений та громадський діяч, один із засновників Харківського університету. У питанні ставлення до кріпацтва він стояв на позиціях дворянського лібералізму, тобто не виступав за повне і негайне звільнення селян, закликаючи лише до обмеження зловживань поміщиків.

В. Каразін прагнув зберегти поміщицьке землеволодіння. Поміщицьку землю він розглядав як капітал, котрий має забезпечувати певний зиск її власникові.

Як прогресивний мислитель і землевласник В. Каразін, проте, розумів неефективність старих форм господарювання на селі. Тому він виступає за реформування аграрних відносин. В. Каразін пропонує наділити селян землею у вічне користування, виступає за встановлення «межі залежності» селян від поміщиків, заявляє про доцільність заміни панщини грошовим оброком.

Проекти В. Каразіна мали прогресивний характер і антикріпосницьку спрямованість. Цікаво, що, розробляючи проекти реформування аграрних відносин, він намагався втілити їх у життя у своєму маєтку (с. Кручик Харківської губ.).

В. Каразін розробляв проекти реформування різних сфер суспільного й державного життя. Він був прихильником конституційної монархії, свої проекти реформ надсилав царю й урядовцям. За реформаторську діяльність В. Каразін зазнав репресій з боку царського уряду: арештів, ув'язнень, заборони проживати у Москві й Петербурзі. З 1804 р. він живе у своєму маєтку, де займається науковою роботою. У дусі своїх теорій В. Каразін регламентує панщину своїх селян, наділяє їх землею, замінює панщину грошовим оброком. Обробіток панської землі, яка залишилась після передачі частини землі селянам, здійснювався не примусовою, а вільною працею.

В. Каразін розробляє проекти господарського розвитку країни в цілому. Він виступає з вимогою інтенсифікації землеробства, удосконалення способів обробки землі, удосконалення сільськогосподарської техніки. В. Каразін — прихильник розвитку різних галузей вітчизняної промисловості, він закликає дворян організовувати промислові підприємства та сприяє наданню їм фінансової допомоги. Саме ці проекти приводять його до розуміння необхідності капіталістичного способу розвитку промисловості.

Діяльність В. Каразіна була надзвичайно багатогранною. Він зробив великий внесок у різні галузі науки.

А. О. Скальковський (1808—1898) — народився в м. Житомирі в родині дрібнопомісного дворянина. Після закінчення юридичного факультету Московського університету (1827) працював в Одесі при канцелярії генерал-губернатора. З 1841 р. очолював статистичний комітет. У численних працях А. Скальковського (276 назв) висвітлюються різні сторони життя Новоросії: історія, етнографія, географія, статистика, економіка.

Найвідомішою його економічною працею є «Досвід статистичного опису Новоросійського краю» (1850—1853). Дослідження містить величезний матеріал щодо процесів економічного розвитку півдня України, який свідчить про кризу феодално-кріпосницької системи і розвиток капіталістичних відносин.

Висвітлюючи різні сторони економічного розвитку південної України, А. Скальковський намагався обґрунтувати й виправдати принципи економічної політики вищої адміністрації Новоросії та окреслити деякі напрями її дальшого розвитку. Річ у тім, що на противагу протекціонізму царського уряду, новоросійські власті стояли на позиціях фритредерства. Така політика відповідала інтересам великих землевласників півдня України, які переходили до капіталістичних форм господарювання і були заінтересовані в максимальному збільшенні експорту. Крім того, на Півдні не було галузей промисловості, які б потребували митного захисту.

Основне завдання економічної політики А. Скальковський вбачав у сприянні всебічному розвитку продуктивних сил, що служило б перетворенню Новоросії на «житницю Європи». Вирішення цієї проблеми, підкреслював він, було безпосередньо зв'язане зі зростанням товарності сільського господарства. Саме з цих позицій він і аналізує аграрні питання.

А. Скальковський не виступав з прямим засудженням кріпацтва і, водночас, не був запеклим противником його ліквідації. У вирішенні аграрного питання він виступає як захисник великого поміщицького землеволодіння. Основною проблемою, що непокоїла поміщиків Півдня, було забезпечення поміщицького господарства робочою силою. Саме під цим кутом зору поміщики Півд-

ня розглядали питання скасування кріпацтва, наділення селян землею тощо.

А. Скальковський виступає за наділення землею як селян-кріпаків, так і селян-переселенців. Він пропонує виділити селянам досить щедрий наділ (10—15 десятин), щоб «прив'язати» їх до Новоросії й забезпечити робочою силою поміщицькі господарства. За цю землю селяни мали довічно платити поміщику (або відробляти). Отже, за А. Скальковським, селяни не могли стати власниками землі і фактично залишалися залежними від поміщиків. Відтак його аграрна програма обмежувалася збереженням напівкріпосницьких порядків.

Прогресивний характер мали пропозиції А. Скальковського щодо розвитку промисловості, шляхів сполучення, широкого освоєння природних ресурсів краю. Проте у вирішенні цих проблем він також виступає як захисник інтересів великих землевласників, заінтересованих у розвитку шляхів сполучення, внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

Д. П. Журавський (1810—1856) — видатний учений, економіст, статистик, наукова діяльність якого припадає на 40—50-ті рр. XIX ст. З 1851 р. він — учений секретар і редактор статистичного відділу «Комісії для обстеження Київської учбової округи» при Київському університеті. Його перу належить ціла низка глибоких наукових досліджень. Найбільш значна його праця — тритомний «Статистичний опис Київської губернії», яку М. Чернишевський назвав «одним з найбільш дорогоцінних надбань» російської науки XIX ст.

У цьому описі Д. Журавський дав глибокий і всебічний аналіз феодально-кріпосницької системи. Він аналізує основні ланки сільськогосподарського виробництва: поміщицьке й селянське господарства. Досліджуючи поміщицьке господарство, Д. Журавський робить висновок про його неефективність, зростання заборгованості, занепад. Прибутковими були лише господарства, які поєднували сільськогосподарське виробництво з підприємництвом, застосовуючи суто капіталістичні форми господарювання. Але це було під силу лише небагатьом.

Д. Журавський показує тяжке економічне становище селянства, більша частина якого не могла самостійно господарювати. Він констатує появу процесів диференціації селянства, виникнення явищ, не властивих колишньому феодальному господарству.

Особливу увагу Д. Журавський звертає на неефективність кріпацької праці. Це питання досить широко обговорювалось у пресі, але тільки Д. Журавський розкрив його науково, аналізуючи величезний статистичний матеріал. Він обґрунтовано довів не лише низьку продуктивність праці кріпаків, а й непродуктивне використання її поміщиками.

Підрахувавши кількість робочих днів, витрачених кріпаками у поміщицьких маєтках губернії, а також зробивши розрахунок реальних потреб у праці для виконання всіх робіт, він робить висновок, що витрати праці більше ніж утричі перевищували дійсну потребу в них.

Марнотратство праці Д. Журавський називає болячкою в економічному розвитку суспільства і підкреслює, що лише заміна праці кріпаків вільнонайманою ліквідує це зло. Проте попервах він не ставить питання про скасування кріпацтва. Він лише розробляє рецепти для поліпшення становища селянства і підвищення продуктивності його праці. Д. Журавський пропонує навчати селян ремеслам, пристосувати їхню працю в поміщицькому господарстві до вільнонайманої тощо.

Загострення кризи феодално-кріпосницької системи, посилення селянського революційного руху, Кримська війна показали повну безперспективність кріпосництва, його нездатність забезпечити належний розвиток продуктивних сил. Д. Журавський ще до офіційної постановки питання про ліквідацію кріпацтва (1856) виступає за звільнення селянства і наділення його землею на правах повної власності без викупу. Він пише, що це забезпечило б утворення самостійного селянського господарства, незалежного від поміщика. Щоправда, він пропонував залишити за селянами лише половину тієї землі, якою вони користувались. А це ставило селян у нову залежність від поміщиків, перетворювало їх не на самостійних виробників, а тільки на джерело дешевої робочої сили для поміщицького господарства.

Отже, Д. Журавський виступав за збереження великого поміщицького господарства, але з умовою його повільного перетворення на капіталістичне. Він є прихильником розвитку капіталістичних відносин і присвячує свої дослідження розвитку промисловості, товарно-грошових відносин, зростанню внутрішнього ринку, зовнішньої торгівлі, тобто тих процесів, що свідчили про розвиток капіталістичних відносин у країні. Д. Журавського можна назвати ідеологом буржуазії, що народжувалась, і поміщиків, які пристосовувались до нових умов господарювання.

Д. М. Струков — ліберальний економіст, інспектор сільського господарства півдня Росії. У працях 50—60-х рр. («Досвід викладення найголовніших умов успішного сільського господарства», «Про поземельне володіння і користування», «Зауваження на статтю п. Русінова» та ін.) Д. Струков намагається з'ясувати умови успішного функціонування сільського господарства, перспективи його розвитку. Однак ці умови він не зв'язував із поліпшенням техніки, агротехніки тощо. Запоруку успішного розвитку сільського господарства він вбачає у вільній праці й забезпеченій власності, тобто в заміні феодалних відносин капіталістичними.

Критикуючи феодальні аграрні відносини, Д. Струков розумів, що дальший розвиток сільського господарства не може відбуватися на базі поміщицького господарства. Він скептично ставився до можливостей дворян розвивати сільськогосподарське виробництво, підкреслював їхню непрактичність, безвідповідальність та й брак капіталів. Для переходу до нової системи, писав Д. Струков, необхідним є «інший порядок, для якого потрібні капітали й уміння»¹, чого нема в поміщицькому господарстві.

Критикуючи поміщицьке землеволодіння, Д. Струков не закликає до його ліквідації, а пропонує реорганізацію — продаж частини поміщицьких земель або передачу землі в довгострокову оренду і створення господарств типу фермерських. Д. Струков посилається на досвід організації сільського господарства в Новоросійському краї, де господарства колоністів і десятиників, що наближались за формою до капіталістичних ферм, досягли за короткий строк значних успіхів. Саме на півдні України, стверджував він, перехід до нових форм господарювання буде нескладним, оскільки тут ще до скасування кріпацтва застосовувалась вільнонаймана праця.

Не відкидав Д. Струков можливості перебудови аграрних відносин і на базі селянського господарства, яке вважав здатним нагромаджувати капітал, що категорично заперечували дворянські ліберали. Пропозиція щодо обмеження поміщицького землеволодіння, визнання вільного селянського господарства одним із факторів перебудови аграрних відносин, зовсім не означає, що Д. Струков був прихильником дрібного виробництва. Як буржуазний ідеолог він виступає проти монополії поміщицького землеволодіння і вважає можливим і раціональним існування різних за розмірами господарств. Посилаючись на досвід Заходу, він підкреслював, що там існують ферми з різною кількістю землі. Д. Струков доводив, що саме масштаб господарств має визначати розмір землеволодіння, а не навпаки.

Виходячи з необхідності перебудови всієї системи «земельних розпорядків» у Росії, Д. Струков виступає і проти общинного землеволодіння. У звільненні селян від опіки общин він бачить одну з обов'язкових умов розвитку самостійного селянського господарства.

Отже, у вирішенні аграрного питання Д. Струков виступає як буржуазний ліберал, вимагаючи усунення перешкод для нагромадження капіталу, вільної конкуренції, тобто для розвитку капіталістичних відносин.

Ідейна боротьба навколо скасування кріпосного права не обмежується лише розглянутими питаннями. Вона мала значно складніший характер. До 1857 р., тобто до офіційного оголошення урядом

¹ Струков Д. Н. О поземельном владении и пользовании // Приложение к «Земледельческой газете». — 1858. — № 64. — С. 31.

підготовки реформи, головним було питання самого скасування кріпацтва. Дворянські й буржуазні ліберали та представники демократичних сил були прихильниками звільнення селян. Дворяни-кріпосники боролися за збереження кріпосного права.

У період безпосередньої підготовки реформи, коли це питання було вирішене остаточно, на перший план вийшли міркування про майбутні взаємовідносини між поміщицьким і селянським господарством, про міру поступок селянству. Консерватори вимагали безземельного звільнення селян і високих викупних платежів. Дворянські ліберали виступали за збереження поділу землі як об'єкта господарювання між поміщиками і селянами за збереження монополії поміщицького господарства. Буржуазні ліберали домагались створення умов для капіталістичного аграрного розвитку, головною перешкодою на шляху якого була особиста залежність селян. Інтереси буржуазії безпосередньо не вступали в конфлікт з феодалською земельною власністю. Буржуазні ліберали гостро критикували поміщицьке господарство як неефективне. Але щодо питань земельної власності їхня позиція не суперечила позиції дворянських лібералів. Демократи були прихильниками революційного зламу феодалсько-кріпосницьких відносин, ліквідації поміщицького землеволодіння.

2. Ліберально-буржуазна економічна думка в пореформений період

Ліквідація феодалсько-кріпосницької системи та зародження капіталістичних відносин сприяли активізації суспільно-політичного життя всіх верств населення. Активізувала свою діяльність і українська національна буржуазія та її ідеологи.

Інтереси буржуазії, що народжувалась, відображали, головним чином, ліберали. Український ліберально-буржуазний рух як суспільна течія сформувався після реформи 1861 р. Він був породжений тими самими суспільно-економічними умовами, що й ліберально-буржуазний рух у Росії, тому за своєю суттю не відрізнявся від нього. Проте напівколоніальне становище України у складі Російської імперії зумовило деякі специфічні риси, властиві цьому рухові. Зростаюча економічна могутність української буржуазії і національні обмеження з боку царизму й російських панівних класів робили її опозиційною до самодержавства.

Ліберально-буржуазний рух в Україні був репрезентований інтелігенцією, яка гуртується у так званих громадах — своєрідній організаційній формі руху. Громади виникають у 60-х р. у Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві та інших містах України¹.

¹ Житецький І. Київська громада за 60-х років // Україна. — 1928. — № 1. — С.92.

Спочатку громади охоплювали широкі кола як ліберальної, так і демократичної інтелігенції. У 70-х рр., із посиленням революційного народницького руху в країні, значна частина революційно налаштованої молоді, яка групувалась у громадах, включилась у революційну боротьбу народників. Київська громада розкололась на «Стару громаду» і «Молоду громаду».

Активними діячами «Старої громади» в Києві були В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, П. П. Чубинський, К. М. Михальчук, П. І. Житецький, В. Л. Беренштам, М. В. Лисенко, О. О. Русов, М. П. Старицький, П. А. Косач, В. А. Рубінштейн та інші¹.

Діяльність громад мала, головне, культурницький характер. Основна увага зверталась на вивчення сучасного й минулого України, на її етнографію, видання літератури українською мовою, організацію недільних шкіл тощо.

Одним із перших осередків, навколо якого згуртовувались літературно-наукові та громадські сили України, був журнал «Основа», що видавався в 1861—1862 рр. у Петербурзі. Він, фактично, був органом громадівців. Офіційним редактором журналу був В. Білозерський. Активну участь у виданні брали П. Куліш, М. Костомаров, О. Кістяківський. Основне своє завдання «Основа» бачила у висвітленні національно-культурного руху українського народу.

З економічних питань на одному з центральних місць було, зрозуміло, питання скасування кріпацтва. Керівники «Основи» вітали реформу і славили царя, ставлячи його в ряд «справжніх благодійників людства»².

Аналогічну позицію займали і київські громадівці. У статті «Відгук з Києва» вони підкреслювали необхідність роз'яснювати селянам «економічні та юридичні основи» реформи, яка нібито дає їм можливість «законним шляхом досягнути бажаної земельної власності»³.

У журналі «Основа» натрапляємо як на статті, що ідеалізують селянське життя до реформи, так і на статті із засудженням такої ідеалізації. Проте, якщо не брати до уваги дописів П. Куліша та небагатьох інших кореспонденцій, в яких мали місце ідеалізація напівфеодального народного життя, намагання спинити розвиток господарства по капіталістичному шляху, журнал, в цілому, підтримував шлях капіталістичного розвитку.

Незважаючи на надто помірковану національну програму громадівців («українофілів»), їхня діяльність зазнала численних нападок

¹ Рябінін-Скляревський О. Київська громада 1870-х років // Україна. — 1927. — № 1. — С. 144.

² Основа. — 1861. — № 3. — С. 8

³ Современная летопись. — 1862. — № 46. — С. 4 (статтю підписав 21 член київської громади).

реакційної преси, а згодом і урядових кіл. Уживання української мови, друкування й поширення українських книжок стали підставою для звинувачення їх у революційності та сепаратизмі. Київські громадівці у відповідь на такі звинувачення виступили з колективною заявою у пресі, де доводили свою «благонадійність». Рішуче відмежувавшись від революційного руху, вони заявили, що віддають перевагу культурно-освітнім заходам.

Проте навіть надзвичайно помірковане культурництво українофілів після поразки польського повстання було заборонено. Відновилося воно на нелегальній основі в кінці 60-х р. Нова легалізація громадівців зв'язана з відкриттям у Києві «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства» (1873). Відділ уже з перших днів розгорнув широку наукову діяльність, почав видавати «Записки».

В економічних статтях, уміщених у «Записках», розглядалися питання торгівлі, історії промисловості, аграрних відносин. Аналіз суспільно-економічних питань на сторінках «Записок» провадився, здебільшого, з позицій буржуазного лібералізму: констатувалося тяжке становище селянства в пореформений період, але вимог, спрямованих на вирішення аграрного питання в інтересах селянства, не висувалося.

З ліберально-буржуазних позицій оцінювався характер пореформених аграрних відносин і на сторінках газети «Киевский телеграф», яка протягом 1874—1875 р. була органом громадівців. Газета вихваляла реформу 1861 р., називаючи її «великою і славною», проведенням якої «уряд здійснив справжній переворот», але водночас розкривала її обмеженість та односторонність з погляду інтересів селян. Автори статей говорять про марні сподівання селян, що реформа звільнить їх від злиднів та самовладдя поміщиків. Насправді ж для економічного побуту пореформеного селянина, писала газета, характерними є «бідність та недоїмки, а часом голод»¹.

Констатуючи тяжке становище селянства після реформи, газета не вимагає радикальної перебудови аграрних відносин. Вона апелює до уряду, закликаючи його зробити другий крок — поліпшити матеріальний стан селянства через перерозподіл податків.

Значну увагу приділяв «Киевский телеграф» робітничому питанню, зокрема аналізу нових відносин, що складались між робітниками та наймачами. На сторінках газети ставились і інші економічні проблеми, зв'язані з розвитком капіталістичних відносин. У деяких статтях розглядалися нові форми організації капіталістичного виробництва, а саме — акціонерні компанії та їхній вплив на становище робітничого класу.

¹ Киевский телеграф. — 1875. — № 34, № 42.

Констатуючи виникнення акціонерних товариств у цукровій промисловості, газета зазначала, що вони негативно впливають на стан селянського господарства. Вона відкрито захищала дрібного виробника, пропонуючи зберегти його господарство, зв'язавши з монополією у промисловості¹. Отже, для газети, як і для громадівців у цілому, властивим було поєднання ліберально-буржуазної і дрібнобуржуазної ідеологій.

Навіть така надзвичайно поміркована діяльність громадівців викликала незадоволення реакційних кіл і уряду. Громади було знов заборонено. Ганебним Емським указом 1876 р. заборонялось друкування та ввезення з-за кордону книжок українською мовою. Було закрито «Південно-Західний відділ географічного товариства», припинено видання «Киевского телеграфа». З цього часу відкриту діяльність громадівців було повністю перенесено за кордон, де організувалось українське видавництво і куди емігрував М. Драгоманов, звільнений 1875 р. з Київського університету. У Женеві він розпочав видання української збірки «Громада».

Соціально-економічні ідеї української ліберальної інтелігенції з часом зазнали певної еволюції. Ті зміни, які відбувались у житті країни, позначились і на світогляді буржуазії. У другій половині 70-х рр. у добу загального революційного піднесення громадівці, незважаючи на заборони й перешкоди, продовжували свою діяльність нелегально. До 1879 р. регулярно проводилися збори, посилювалися зв'язки з революційними народниками. Якщо члени «Молодої громади» брали безпосередню участь у революційній боротьбі народників, то члени «Старої громади» обмежувалися лише матеріальною допомогою революціонерам.

Українофіли, як і ліберали в цілому, сподівались, що революційна боротьба народників примусить уряд до певних поступок, до реформ. Частина громадівців великі надії покладала на дарування царем конституції. Так, О. Кістяківський, виступаючи на одному із засідань громади, доводив необхідність домагань політичних свобод, конституції. «У 1861 р., — говорив він, — скасовано лише частину кріпосного права — кріпосне право поміщиків над селянами... Але після скасування цього кріпосного права лишилось недоторканим кріпосне право самодержця і його агентів — чиновників над усім населенням землі руської... Саме це кріпосне право і мусить бути скасоване. Воно може бути скасоване лише конституцією»². Запровадження конституції, на його думку, бажано досягти мирним шляхом, шляхом реформ.

Частина громадівців не поділяла оптимістичних сподівань Кістяківського й вимагала іншого спрямування діяльності громади — бо-

¹ Київський телеграф. — 1875. — № 35.

² Щоденник О. Кістяківського. — Держ. арх. України, ф. 263, оп. 1, спр. 26, арк. 36—37.

ротьби за розвиток української демократичної ідеї. Центральним програмним завданням українофілів проголошувалося розв'язання «народно-національного, а не соціального питання», під яким розумілося утворення національної держави. Для здійснення цих прагнень громадівці вважали за можливе зосередитися тільки на культурно-освітній діяльності, спрямованій на розвиток національних почуттів.

Суспільно-політичній орієнтації громадівців найбільше імпонувало земство. Вони навіть заявляли, що програма земців така сама, що й у громадівців, лише без національного забарвлення.

З кінця 1879 р., тобто після арештів і заслань найбільш радикальної частини громадівців, у роки жорстокої політичної реакції українофіли не тільки зрікаються політики, а й намагаються примирити українство з урядом, довести свою непричетність до соціально-революційного руху. П. Житецький у записці до урядових кіл підкреслював мирний напрям українофільства, заявляв, що воно не виходить із «мирного кола ідей» та відмежовувався від радикальних поглядів, проголошуваних М. Драгомановим у закордонних виданнях. Згодом погляди громадівців і М. Драгоманова повністю розходяться, що в середині 80-х рр. призводить до остаточного розриву між ними.

Отже, громадівський рух в Україні створював свого роду національний ґрунт, на якому розвивалася ліберальна суспільно-економічна думка.

Михайло Петрович Драгоманов (1841—1895) — видатний український мислитель, історик, публіцист, етнограф, літературний критик. Народився М. Драгоманов у збіднілій дворянській сім'ї в м. Гадячі на Полтавщині. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. У 1864 — 1875 р. був приват-доцентом цього університету. У період посилення політичної реакції в Росії М. Драгоманова як політично «неблагонадійного» було звільнено з посади викладача. 1876 р. він виїхав за кордон, до Відня, потім — до Женеви, де видавав збірник, а згодом журнал «Громада». 1889 р. він став професором Софійського університету.

М. Драгоманов посідав визначне місце в громадсько-політичному та науковому житті України. Він був активним учасником і одним із фундаторів «Старої громади», брав активну участь в організації «недільних шкіл». У своїх наукових працях, які друкувалися багатьма європейськими мовами, М. Драгоманов опрацьовує питання історії, літератури, філософії, релігії, фольклору. У численних публіцистичних творах він викриває антинародну суть самодержавства, характеризує його як перешкоду на шляху прогресивного суспільного розвитку. Він закликає до об'єднання всіх народів Росії в боротьбі проти самодержавства. «Цей ворог, — писав М. Драгома-

нов, — може бути переможений лише спільними зусиллями всіх народів Росії, які й повинні для цього організуватися як всередині себе, так і між собою». М. Драгоманов — прихильник об'єднання всіх слов'янських народів на демократичних засадах.

Величезні заслуги М. Драгоманова в розвитку української національної ідеї. Він палкий прихильник возз'єднання українських земель, розвитку національної культури, виступає проти насильницької русифікації, за право українського народу користуватись рідною мовою.

Водночас М. Драгоманов гостро засуджував реакційні консервативні напрямки в українському суспільному русі, з обуренням виступав проти аполітичності українофілів, доводячи цілковиту абсурдність їхніх намагань відокремити культуру від політики. На відміну від більшості громадівців, він не ігнорував соціальних проблем у національних рухах, підкреслював, що саме соціальними ідеями вимірюється сила різних «національних напрямів».

Громадсько-політичну програму М. Драгоманова найбільш повно викладено ним у «Передньому слові» до першого числа збірки «Громада». Він спирається на ідеї дрібнобуржуазного соціалізму Прудона із засадами «громадівства» (соціалізму. — Л. К.), федералізму й анархізму. М. Драгоманов так і писав, що за кінцеву мету він бере «цілковите безначальство і цілковите громадство»¹.

Значне місце у науково-публіцистичній діяльності М. Драгоманова займають економічні проблеми. Велику увагу приділяв він пореформеним аграрним відносинам. Реформу 1861 р. М. Драгоманов розглядав як позитивний акт, вельми корисний для суспільства. Але водночас він підкреслював її антинародну спрямованість, зазначав, що реформа була проведена в інтересах поміщиків, капіталістів і самодержавства, а селяни одержали лише особисту волю без землі. Реформа, писав він, не тільки не дала селянам землі, «а й відібрала ту, яка в них була». Це призвело до погіршення становища селянства, оскільки до феодальних форм експлуатації, які багато в чому збереглися, додалися капіталістичні її форми. Селяни, позбавлені землі, мусили «йти в найми», писав М. Драгоманов.

Причину тяжкого економічного становища селянства М. Драгоманов убачав у суспільно-політичних відносинах і рішуче виступав проти тих, хто такою причиною вважав пияцтво й ледарство самих селян. Пияцтво, писав він, «головним чином є наслідок тих причин, які зумовлюють горе, злість і т.п.»².

¹ Драгоманов М. Переднє слово до «Громади» // Громада. Українська збірка. — Женева, 1878. — № 1. — С. 50.

² Драгоманов М. Листи до Ів. Франка та інших (1887—1895 рр.). — Львів, 1908. — С. 348.

На відміну від народників, М. Драгоманов не лише не заперечував капіталістичного розвитку країни, а й бачив, що Росія вже стала на цей шлях. Він правильно зазначав, що розвиток капіталізму сприяє розвитку продуктивних сил, прискорює технічний прогрес. Бачив він і негативні сторони капіталізму, такі як кризи, безробіття, що вже почали виявлятися в Росії. Для критичного аналізу капіталістичного виробництва М. Драгоманов намагається використати політичну економію. Високо оцінюючи фундаментальні праці з політичної економії західних економістів, він підкреслював необхідність їх перекладу, що сприяло б розвитку в країні економічної думки.

Саме відсутність економічної літератури, зазначав він, негативно позначається на інтелектуальному розвитку молоді. Проте першочерговим завданням він вважав не переклад Мілля, Маркса, Лассаля, а створення популярного курсу політичної економії, зрозумілого для трудящих мас.

Приділяючи велику увагу тяжкому становищу робітничого класу за умов капіталізму, М. Драгоманов пропонує заходи для його поліпшення. Це, передусім, «освіта та спільність між бідними людьми, між робітниками». Крім того, писав він, необхідно домагатися підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці тощо.

Найпершу умову радикальної зміни становища робітників і селян він бачив у знищенні приватної власності.

Майбутнє суспільство М. Драгоманов зв'язував із соціалізмом (громадівством), як більш досконалим, ніж капіталізм, ладом. Під соціалізмом він розумів такий спосіб виробництва, за якого фабрики, заводи і продукти праці належатимуть робітничим громадам, а земля й результати сільськогосподарського виробництва — сільським громадам. Перехід до нового ладу він мислив як еволюційний, не заперечуючи, проте, і можливості революційних виступів, «без яких інколи не можна обійтись».

Водночас М. Драгоманов, який був обізнаний із працями К. Маркса і Ф. Енгельса, заперечував марксистську теорію класової боротьби, теорію соціалістичної революції, диктатури пролетаріату. Соціалізм для нього був справою далекого майбутнього. На його думку, першочергове завдання соціалістів (а себе М. Драгоманов називав соціалістом, громадівцем) полягає в завоюванні політичних свобод і вже на цьому ґрунті — здійсненні соціально-економічних реформ.

Можна з упевненістю сказати, що М. Драгоманов у розумінні питань суспільного розвитку був більшим реалістом, ніж деякі його пізніші критики.

Оцінюючи суспільно-економічні погляди М. Драгоманова в цілому, слід зазначити, що він був ідеологом дрібної буржуазії, але, як реформіст, змикався з буржуазним лібералізмом.

3. Революційно-демократична економічна думка

Носієм революційно-демократичної тенденції суспільного розвитку в пореформений період було революційне народництво. На відміну від революціонерів-демократів 50—60-х рр., які захищали інтереси дореформеного селянства, що боролось проти кріпосного права, революційні народники виступили з позицій пореформеного селянства, боротьба якого спрямовувалась проти залишків кріпосництва.

Економічні ідеї революційного народництва. Народницький рух в Україні був породжений тими самими соціально-економічними умовами, що й у Росії в цілому. Українські народники, як і народники Росії, вірили в самобутній характер економічного розвитку країни, ідеалізували селянство, вважали його рушійною силою революції. Народники України організаційно були міцно зв'язані з народницькими гуртками Росії. Але не зважаючи на спільність як у теоретичних питаннях, так і в практичній організаційній діяльності, котра існувала між українськими і російськими народниками, мали місце і деякі особливості, що характеризували народницький рух в Україні. Вони залежали від двох факторів — особливостей форм селянського землеволодіння на Україні і національних моментів.

В Україні не було общинної форми землеволодіння, властивої великоруським губерніям, що й зумовило певну різницю теоретичних засад російських та українських народників. Відповідно і соціалістичні ідеали селянства останні бачили не в общині, а у зрівняльному подушному переділі землі.

Деякі українські народницькі гуртки з різними формами землеволодіння навіть зв'язували питання про політичну боротьбу. З відсутності общини в Україні вони робили теоретичний висновок про безплідність і шкідливість тут політичного перевороту, який нібито віддасть революцію. У районах же з общинним володінням землею політичний переворот може привести і до економічного звільнення народу.

Другим моментом, що характеризував народницький рух в Україні, був зв'язок частини його учасників з українофілами, тобто з буржуазним національно-визвольним рухом, зокрема з його лівим (демократичним) крилом. Українофіли, як і народники, вели пропаганду на селі, розповсюджували нелегальну літературу. Їхня діяльність у цьому напрямку майже нічим не відрізнялась від народницької.

Певний вплив на народників в Україні мала й діяльність ліберальних елементів, яка посилювала опозиційний рух. Не пройшли повз увагу народників і конституційні домагання української буржуазної інтелігенції. Проте деяка своєрідність у характері діяльнос-

ті народників України не виключала спільності загальних завдань і цілей.

Революційно-народницький рух в Україні був репрезентований кількома групами і гуртками як лавристського, так і бакуністського спрямування.

Лавристи свою пропагандистську діяльність проводили серед різних верств населення: робітників, інтелігенції, селянства. Проте головним напрямом визнавалась робота серед селянства. Одним із засобів пропагандистської діяльності було розповсюдження літератури. Якщо серед робітників та інтелігенції розповсюджувались твори Чернишевського, Герцена, Лассала, «Капітал» К. Маркса та інші, то серед селян — переважно нелегальні брошури, які були написані самими народниками.

У цих брошурах доступно, простою народною мовою описувалось тяжке життя селян, розкривалась непримиренність інтересів селянства і панів.

Досить типовою в цьому плані була брошура «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків» (1876), написана **Ф. Волховським**, який очолював одеський гурток лавристського спрямування. У брошурі він пише про тяжке становище трудового народу, гостро засуджує тих, хто байдужий до народного горя. Ф. Волховський дохідливо роз'яснює селянам суть реформи 1861 р., розкриваючи її справжню суть та антинародне спрямування.

Ф. Волховський, як і взагалі революційні народники, не міг примиритися з кріпосницьким характером реформи. Він виступає за вирішення аграрного питання в інтересах селянства, за повну ліквідацію поміщицького землеволодіння і закликає селян до революційної боротьби «за волю і землю».

Аналогічні погляди проголошували і члени гуртка братів **Жебуньових**. Свою пропагандистську діяльність серед селян вони спрямовували на роз'яснення непримиренності інтересів селянства та панів, пропагували ідеї братерства й рівності, закликали до повстання.

Члени гуртків бакуністського спрямування також провадили пропагандистську роботу серед селян, сподіваючись організувати окремі заколоти і через них — загальне повстання в країні. Ці ідеї проголошувались членами «Київської комуни» на чолі з **К. Брешко-Брешковською**, гуртком **В. К. Дебагорія-Мокрієвича** та інших. Члени гуртка Дебагорія-Мокрієвича сподівались збунтувати селянство, пропагуючи вимоги переділу землі. Підтримка селянами ідеї переділу землі свідчила, на думку народників, про негативне ставлення до приватної земельної власності, про те, що селянам притаманні соціалістичні ідеали. Українські народники, як уже зазначалося, надавали особливого значення ідеї переділу землі. «Для нас,

українців, — писав В. Дебагорій-Мокрієвич, — община не була і не може бути вихідною точкою програми тому, що общини в тому вигляді, як вона існувала на півдні Росії, ми не мали»¹.

Проте народники не спромоглися викликати помітних зворушень серед селянства.

Після розколу (1879) народницької організації «Земля і воля» на «Народну волю» і «Чорний переділ» саме «Народна воля» відіграє провідну роль у визвольному русі Росії. Основну увагу ця організація звертає на боротьбу з урядом, висуваючи загальнодемократичні вимоги. Широка програма збурення народних мас для підготовки революції практично обмежилась терористичною боротьбою, що завершилася вбивством Олександра II. Після 1881 р. в Україні запанувала реакція.

Сергій Андрійович Подолинський (1850—1891) — представник революційно-демократичного напрямку, народився в сім'ї багатого поміщика Київської губернії. Після закінчення 1871 р. природничого факультету Київського університету він виїздить за кордон. У Парижі знайомиться з Лавровим і бере активну участь у підготовці й виданні журналу «Вперед». За посередництва Лаврова С. Подолинський 1872 р. познайомився в Лондоні з К. Марксом і Ф. Енгельсом. 1875 року разом з галичанином О. Терлецьким він організує у Відні видання соціалістичної літератури, яка широко використовувалась народниками в їхній революційній діяльності. Було, зокрема, видано праці С. Подолинського «Парова машина», «Про бідність», Ф. Волховського «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків» та інші.

1876 р. С. Подолинський захистив у Бреславському університеті дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора медицини, певний час проживав в Україні. 1877 року остаточно виїздить за кордон і оселяється у Франції в Монпельє. Він багато і плідно працює. У 1879 р. виходить праця С. Подолинського «Життя і здоров'я людей на Україні», 1880 р. — «Ремесла і фабрики на Україні», що стала першою спробою застосування економічного вчення К. Маркса до конкретної історичної дійсності Росії й України, визначення історичної долі капіталізму в країні.

На відміну від народників, які заперечували розвиток капіталізму в Росії, С. Подолинський констатує протилежне. Виходячи з учення К. Маркса про три стадії розвитку капіталізму в промисловості і практичного досвіду української економіки, він показує, що капіталізм в Україні, а відтак і в Росії в цілому, проходить у своєму розвитку «ремесло, мануфактуру і великий фабричний здобуток»².

¹ Дебагорій-Мокрієвич В. К. От бунтарства к терроризму. — М.; Л., 1930. — С. 171.

² Подолинський С. Ремесла і фабрики на Україні. — Женева, 1880. — С.54.

С. Подолинський підкреслює прогресивність капіталізму порівняно з феодалізмом, але вказує на його історично минулий характер. Він критикує цей спосіб виробництва і виступає передовсім проти його економічної основи — приватної власності на засоби виробництва. С. Подолинський аналізує суперечності між працею і капіталом, між зростанням багатства буржуазії і зубожінням трудящих мас, суперечність між розвитком продуктивних сил і їх марнуванням за умов капіталізму. «Корінь зла» капіталістичного способу виробництва С. Подолинський бачить у приватній власності, яка дає змогу капіталістам користуватися продуктом неоплаченої праці робітників. На цій підставі він робить висновок про необхідність знищення капіталізму. Капіталізму він протиставляє соціалізм як такий спосіб виробництва, котрий створює найліпші можливості для розвитку продуктивних сил і найбільш відповідає вимогам моралі. Не випадково, що цю працю як таку, що «посягає на приватну власність» і «розпалює ненависть робітників до своїх хазяїв», було заборонено царською цензурою.

Багато зусиль С. Подолинський доклав до популяризації економічного вчення К. Маркса. Він розумів, що головне в ньому — теорія додаткової вартості. Саме тому вже в перших своїх дослідженнях він приділяє цій категорії особливу увагу. Як писав сам С. Подолинський, його брошура «Про бідність» є спробою викласти в популярній формі теорію додаткової вартості і механізм капіталістичної експлуатації з допомогою прикладів, узятих із сільського господарства й цукрової промисловості України.

У викладі і трактуванні багатьох категорій економічного вчення К. Маркса С. Подолинський був часто непослідовним, а інколи допускав і суттєві помилки. Проте його діяльність сприяла ознайомленню широких кіл української громадськості з економічним ученням Маркса.

Як фахівець у галузі природничих наук, С. Подолинський і в них шукав доказів неминучості соціалізму. Так, ним було зроблено спробу «погодити додаткову працю з панівними фізичними теоріями». У статті «Труд человека и его отношение к распределению энергии», що була опублікована 1880 р. в журналі «Слово», а також у кількох зарубіжних виданнях С. Подолинський намагався знайти природничо-наукові основи соціалізму. Цією працею Подолинський набагато випередив свій час.

С. Подолинський, керуючись постулатом про єдність сили та кількісну сталість енергії, писав, що енергія всесвіту — величина постійна, але вона нерівномірно розподіляється у різних частинах всесвіту. На розподіл енергії має вплив людська праця. Подолинський дає нове природничо-наукове визначення праці. «Праця, — пише він, — є таке споживання механічної та психічної роботи, що на-

громаджена в організмі, яке має результатом збільшення кількості перетворюваної енергії на земній поверхні»¹. Саме праця може стати причиною таких змін у розподілі енергії, які дали б можливість використати найбільшу частину сил природи для задоволення людських потреб. Виходячи з цього він намагається відповісти на запитання: який же спосіб виробництва є найсприятливішим. Таким способом виробництва, за С. Подолинським, буде соціалізм.

Свою працю С. Подолинський надіслав К. Марксу і в листі до нього зазначив, що написав її під впливом «Капіталу».

К. Маркс прихильно відгукнувся про працю С. Подолинського і звернувся до Ф. Енгельса з проханням висловити свою думку. У листах до К. Маркса (1882) Ф. Енгельс, указуючи на цінність відкриття С. Подолинського, водночас зазначав помилковість його висновків. «Його справжнє відкриття, — писав Ф. Енгельс, — полягає в тому, що людська праця може довше утримати на поверхні землі і довше примусити діяти сонячну енергію, ніж це було б без неї. Усі економічні наслідки, які він звідси виводить — помилкові». «Подолинський, — писав далі Ф. Енгельс, — відхилився в бік від свого дуже цінного відкриття, тому що хотів знайти природничо-науковий доказ на користь правильності соціалізму і тому переплутав фізичне з економічним»².

Минуло понад сто років, і ідеї С. Подолинського оцінили належним чином³. Його природничо-наукове пояснення процесу праці назвали «законом Подолинського».

Завершив наукові розробки Подолинського В. І. Вернадський у своєму вченні про ноосферу.

На західноукраїнських землях демократична суспільна думка представлена цілою плеядою діячів, серед яких були, зокрема, В. Навроцький, О. Терлецький, М. Павлик, І. Франко та інші.

В. Навроцький (1847 — 1882) — яскрава постать у суспільному житті Галичини останньої третини ХІХ ст. Закінчивши юридичний факультет Львівського університету, він обійняв посаду державного службовця в м. Жешуві, яку посідав до кінця життя.

В. Навроцький виступив як талановитий публіцист, етнограф, економіст-статистик. Його називають першим дослідником економіки Галичини та причин зубожіння народу в період утвердження тут капіталізму. У своїх економічних працях В. Навроцький торкається різних сторін суспільно-економічного розвитку краю.

Найбільш актуальним на той час було аграрне питання, і В. Навроцький приділяє йому велику увагу. Як економіст-статистик

¹ Подолинский С. А. Труд человека и его отношение к распределению энергии // Подолинский Сергей Андреевич. — М., 1991. — С. 35.

² Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 35. — С. 106.

³ Кузнецов П. Г. Его действительное открытие // Подолинский Сергей Андреевич. — М., 1991. — С. 9.

він розкриває процес еволюції земельної власності. Цей процес, за його словами, спричинив консолідацію земельних масивів у руках великих земельних магнатів і роздрібнення селянської земельної власності.

В. Навроцький простежує процес диференціації, що відбувається в галицькому селі, та роль у ньому новонароджуваного капіталу. Він спостерігав розвиток капіталістичних відносин у краї і, зокрема, на селі, бачив його негативні наслідки для селянства. Проте особливо рішуче він виступає проти залишків середньовічних форм господарювання.

Гостро критикував В. Навроцький пропінання — монополію шляхти на виробництво та продаж спиртних напоїв. Цьому питанню він присвятив кілька праць, у яких не лише розкриває суть пропінання, причин пияцтва, а й показує, як негативно воно впливає на становище селянства. В. Навроцький таврує галицьку шляхту, яка спожувала селянство, маючи від цього величезні прибутки. Кожний крейцар, одержаний паном з продажу горілки, писав В. Навроцький. 1882 р. у статті «П'янство і пропінання в Галичині», «облитий не тільки кривавим потом, а й слізьми селянських родин».

Великим тягарем на плечі селянства лягали податки. В. Навроцький викривав колонізаторський і водночас прошляхетський характер австрійської податкової системи, показував її антинаукову основу. Центральні й місцеві податки, писав він, значною мірою перекладалися на селянство.

В. Навроцький виступає як захисник інтересів селянства, про що він прямо заявляв у своїх працях. «Признаємось, — писав він у статті «Подвійна крейдка» (1881), — що заступаємо інтереси селянські»¹.

Що ж до робітничого класу, то В. Навроцький лише побіжно торкається його становища. Проте в листах до Драгоманова він писав, що думає взятися за працю про галицьких фабричних та сільських робітників.

В. Навроцький був добре обізнаний з політичною економією Заходу. Проте у своїх працях він не ставить завдання теоретичної розробки проблем політичної економії, а широко використовує економічні категорії в аналізі економічного становища краю, становища трудового народу. Він — прихильник трудової теорії вартості. Вартість, за його словами, створюється людською працею. Саме з позицій трудової теорії вартості В. Навроцький аналізує проблеми експлуатації, продуктивної праці тощо.

Значний інтерес становить критика В. Навроцьким французького економіста Ф. Бастіа, який зі своєї теорії «економічної гармонії» робив висновок про можливість подолання класових антагонізмів у

¹ *Навроцький В.* Подвійна крейдка. // Діло. — 1881. — № 12.

тогочасному буржуазному суспільстві. В. Навроцький, поділяючи все суспільство на експлуататорів і експлуатованих, підкреслює неможливість спільних інтересів, а тим більше, гармонії, яку пропагував Ф. Бастія. Він ущипливо висміює галицьких послідовників Ф. Бастія в статті «Що нас коштує пропінація» (1876 р.), які, не маючи вагомих аргументів на доказ існування «гармонії», змушені були, аби довести її, «кликати на допомогу прокуратора» (прокурора)¹.

О. Терлецький (1850—1902) — видатний громадський діяч, представник революційно-демократичної течії суспільної думки. Після закінчення філософського факультету Львівського університету працював у бібліотеці Віденського університету. У 1878 р. вступив на юридичний факультет цього університету, згодом склав іспити на доктора юриспруденції.

Громадська і наукова діяльність О. Терлецького була досить активною. У Відні він вступає до народовського академічного товариства «Січ» і закликає галицьку молодь зайнятися практичною справою на користь народу. У 1874 р. О. Терлецький бере участь у роботі археологічного з'їзду у Києві, 1875 р. видає у Відні брошури С. Подолинського, Ф. Волховського та ін., за що потрапляє під суд. На судовому процесі О. Терлецький захищав соціалістичні ідеї й заявив, що він соціаліст за переконанням.

Знайомство з С. Подолинським, М. Драгомановим, обізнаність із творами К. Маркса не могли не позначитися на світогляді О. Терлецького. Він виступає як революційний демократ і саме з цих позицій висвітлює найзлободенніші проблеми Галичини. Найголовнішим питанням, яке потребувало вирішення, було аграрне. І не випадково О. Терлецький підкреслює необхідність звернути увагу саме на нього. Він критикує тих економістів, які причину тяжкого становища селянства вбачали в його особистих вадах (пияцтві, лінощах тощо) і пропонували рецепти морального виховання народу. О. Терлецький у статті «Лихва на Буковині» (1878) пише, що саме економічні злидні штовхають людей до морального та духовного занепаду.

Вирішити аграрне питання О. Терлецький уважав за можливе революційним шляхом. До тих пір він пропонував створювати господарства, засновані на громадській власності на землю.

О. Терлецький критикує капіталізм як спосіб виробництва, що «оснований на експлуатації усього робочого народу через меншість багату і непродуктивну». Він пише про панування приватного капіталу, анархію виробництва, конкуренцію, безробіття, цікавиться проблемами заробітної плати.

¹ Навроцький В. Що нас коштує пропінація // Правда. — 1876. — № 1. — С. 31.

З аналізу становища робітничого класу за умов капіталізму, зробленого ним у статті «Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в останніх часах» (1881), О. Терлецький робить висновок, що поліпшити своє становище робітники можуть, лише покладаючись на самих себе, «на свою власну силу»¹.

Майбутнє суспільства О. Терлецький зв'язує із соціалізмом. Проте важливо зазначити, що на суді, спростовуючи звинувачення в антидержавній діяльності, він заявив, що пропаганда «бунту» можлива лише там, де розвиток економіки вже призвів до появи двох ворожих верств — капіталістів і пролетаріату. У Галичині цей процес тільки почався, тому соціалістичною пропагандою передбачалося лише роз'яснення робітникам і селянам їхнього реального становища. Така заява О. Терлецького свідчить про розуміння ним закономірностей суспільного розвитку.

М. Павлик (1853—1915) — відомий діяч громадсько-політичного життя в Галичині виступив як виразник інтересів трудового, або, як він писав, «робітного народу». До цієї категорії М. Павлик зараховував «наймитів і дрібних господарів і взагалі людей фізично працюючих», про що писав у «Матеріалах до ревізії програми українсько-руської радикальної партії» (1891).

М. Павлик критикує капіталізм, змальовує капіталістичну експлуатацію й характеризує існуючий лад як несправедливий. Головну увагу у своїх працях він приділяє вирішенню питання про усунення експлуатації та побудову майбутнього суспільства, котре він, як і О. Терлецький, зв'язує із соціалізмом.

М. Павлик читав твори революційних демократів, був обізнаний із марксистом. У своїх працях він неодноразово посилається на «Капітал», використовує деякі його положення для аргументації своїх думок. Це, зокрема, стосується питання про переваги великого виробництва над дрібним. І не випадково М. Павлик є прихильником громадського господарства.

Як палкий захисник інтересів народу, що мріяв про його світле майбутнє, М. Павлик досить детально змальовує це майбутнє. І. Франко писав, що в його працях переважає полемічний елемент і «незвичайне замилювання автора до конструювання своїх висновків у будущім часі»².

Основу соціалістичного суспільства, на погляд М. Павлика, становитиме колективна власність громадян і колективне господарювання. Перехід до соціалістичного ладу він бачив як еволюційний процес, хоч і не виключав революційної боротьби. Мирний, еволю-

¹ Терлецький О. Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в останніх часах // Світ. — 1881. — № 4. — С. 78.

² Франко І. Михайло Павлик // ЛНВ. — 1905. — Т. XXX. — С. 186.

ційний шлях може обрати вже сам людський розум. Усі розумні люди, писав він, повинні свідомо прямувати до соціалізму. Революційний шлях буде необхідним тоді, коли правлячі кола відмовляться добровільно визнати новий лад.

І. Франко (1856—1916) — великий український письменник, мислитель, історик, філософ, літературознавець. Значне місце в його науковій спадщині належить і економічним питанням.

Велику увагу приділив І. Франко дослідженню економіки Галичини, становищу селянства й робітничого класу. У працях «Земельна власність у Галичині» (1887), «Панщина та її скасування в 1848 році в Галичині» (1897) та інших він дає глибокий аналіз феодальних відносин у тім краї.

Використовуючи великий статистичний матеріал, І. Франко розкриває історію пограбування селянства як в процесі скасування кріпацтва, так і після реформи 1848 р. Указом про скасування кріпацтва селянство було позбавлено частини його власної землі, права безкоштовного користування лісами й пасовиськами, що належали поміщикам. За звільнення селян встановлювались великі викупні платежі (індемнізація). Усе це призвело до непосильної заборгованості і масового розорення селянства. За підрахунками І. Франка, 1848 р. було продано з молотка 881 господарство, а за період 1873—1883 рр. — 23 287 господарств, або в середньому 2 177 господарств щороку.

Причину соціальної нерівності, експлуатації трудящих І. Франко бачив у існуванні приватної власності. Тому, на його думку, першою обов'язковою умовою для знищення експлуатації має стати ліквідація приватної і встановлення суспільної власності на землю і всі засоби виробництва. Здійснення цих соціалістичних ідеалів І. Франко вважає можливим без насильства, хоч і закликає до боротьби і не пропонує відмовлятися від найрадикальніших ліків — революції.

Великого значення надавав І. Франко політичній економії, підкреслюючи, що вона «безперечно найважливіша з усіх наук». Якийсь час І. Франко викладав політичну економію в робітничих гуртках самоосвіти і навіть підготував, як він сам писав, «невеликий елементарний підручник економії суспільної по Міллю, Чернишевському і Марксу». Він переклав українською мовою 24-й розділ першого тому «Капіталу», який мав намір опублікувати як додаток до підручника. Але підручник не було надруковано, і І. Франко почав видавати серію брошур і статей, присвячених окремим питанням політичної економії.

І. Франко не був видатним теоретиком у галузі політичної економії. Він скоріше популяризатор економічної теорії і, зокрема,

¹ Франко І. Твори: У 20-ти т. — К., 1955.— Т. I. — С.18.

економічної теорії К. Маркса. Аналіз категорій політичної економії в нього підпорядковується іншим завданням. І. Франко хоче привертнути увагу суспільства до економічних проблем, до необхідності їх вирішення. На науковому рівні, але доступно, він намагається розкрити трудящим причини їхнього тяжкого економічного становища. Як писав сам І. Франко, за цензурних утисків про економічні й політичні справи не можна було говорити відкрито, а довелося «заходити з боків» і говорити про діла менш дражливі, як-от «про історію грошей, теорію людності, історію селянства і т. д.»¹.

З метою пропаганди ідей соціалізму серед робітників І. Франко надрукував у газеті «Раса» серію статей під назвою «Робітниче питання»: «Хто є робітником?», «Як постала наймана праця?», «Що приносить нам праця?», «На кого ми працюємо?», «Чия вина?». 1881 р. їх було видано окремим виданням під назвою «Про працю». У цих статтях І. Франко широко використовує категорії політичної економії для аналізу економічних питань. І не випадково реакційна польська преса характеризувала збірку як таку, «де на підставі елементарних економічних основ, або за їх допомогою викладено не тільки теорію праці, а й увесь катехізис соціалізму для робітничого класу».

Підкреслювалось, що метою видання «є не наука суспільної економії, а соціалістична пропаганда». Саме цій меті служив популярний виклад економічної теорії (зокрема економічної теорії К. Маркса), зроблений І. Франком.

І. Франко дає визначення предмета політичної економії. Це визначення, проте, не було чітким і сталим. Він розглядає політичну економію як науку про «суспільні зв'язки між людьми», називає її найважливішою з наук тому, що вона «досліджує причини злиднів і багатства людей, вчить про працю, її наслідки, її поділ»². Згодом він визначає політичну економію як науку про економічні закони розвитку суспільства. І. Франко поділяв марксистську думку про прогресивний характер суспільного розвитку і на цій підставі робив висновок про історичний характер політичної економії.

Він високо оцінює марксистську політичну економію і називає її політичною економією трудящих класів. «Безперечно, — писав він, — ця наука має найбільше значення для працюючих класів, бо навчає, що єдиною основою людського щастя й добробуту є *праця*. Тому ця наука завжди сміло й ясно вказує на права працюючих класів, на їх потреби і нестатки і прямує до запровадження справедливішого поділу самої праці і її плодів»³.

¹ Франко І. Літературна спадщина. — К., 1956. — Т. 1. — С. 394.

² Франко І. Твори: У 20-ти т. — Т. XIX. — С. 31—32.

³ Там само, с. 32.

Як захисник інтересів трудящих він писав, що «лише ці класи входять в нашу програму, про них тільки говоримо і їм тільки передусім бажаємо добра»¹.

В аналізі категорій політичної економії І. Франко звертає особливу увагу на такі: товар, гроші, капітал, рента тощо. Аналізуючи товар, він дає йому кілька визначень, але зрештою пише, що це продукт праці, створений не для власного споживання, а для обміну. Він виділяє дві властивості товару — мінову і споживну вартість і дає досить популярне їх тлумачення.

І. Франко послідовно стоїть на позиціях трудової теорії вартості. «Наука економії каже, — писав він, — що без праці немає вартості»².

Саме людська праця є мірою вартості товарів. Цю ідею І. Франко використовує для критики капіталістичного способу виробництва як експлуататорського. Капіталістичне виробництво І. Франко правильно розумів як виробництво, засноване на найманій праці. Для розкриття механізму капіталістичної експлуатації він використовує елементи вчення К. Маркса про додаткову вартість.

Велику увагу І. Франко приділяє висвітленню питання заробітної плати, проте її характеристику він дає переважно з позицій «залізного закону заробітної плати» Лассаля.

Сприймає І. Франко і відкритий К. Марксом загальний закон капіталістичного нагромадження, ілюструючи його численними прикладами з дійсності Галичини. Як палкий захисник інтересів селянства і робітничого класу, що народжується, він бореться проти соціального гноблення за встановлення справедливого суспільного ладу. І. Франко визнає неминучість перемоги соціалізму. Розвиток теперішнього суспільства, писав він, прямує «від капіталізму до соціалізму». Шляхи переходу до соціалізму він зв'язував з еволюційним поступом, з поширенням освіти, науки й національної свідомості.

Даючи загальну оцінку світогляду І. Франка, слід урахувати його еволюцію. У молоді роки, зокрема до ув'язнення 1877 р., Франко, як він сам писав, був «соціалістом по симпатії», але далеким від наукового його розуміння. У багатьох питаннях він наслідує Драгоманова, його ідеї соціалізму (громадівства).

Після ув'язнення він ставить собі за мету опанувати теорію соціалізму і починає вивчати «Капітал» К. Маркса, твори Лассаля, Чернишевського. Його, передовсім, цікавлять економічні проблеми соціалізму. Він сприймає соціалістичні ідеї, сприяє їхньому поширенню, намагається створити інтернаціональну (українсько-польсько-єврейську) соціалістичну партію.

¹ Франко І. Твори: У 20-ти т. — Т. XIX. — С. 206.

² Там само, с. 236.

Проте згодом, спостерігаючи діяльність російських і польських соціалістів, які вороже ставились до українського визвольного руху і за діями яких виразно проглядали експансіоністські домагання Росії і Польщі, він виступає з критикою позицій соціал-демократії і проголошує необхідність урахувати національний фактор у політичному русі.

Якщо в праці «Про соціалізм» (1878) він виступає як рішучий прихильник соціалізму, суспільної власності, то поступово погляди його змінюються. У статті «Що таке поступ?» (1903) Франко, проаналізувавши еволюцію суспільства і визначивши головні фактори, які ведуть до зростання багатства і разом з тим зумовлюють його несправедливий розподіл, пише про можливість змінити цей стан.

Цю можливість він не зв'язує ні з поверненням до патріархальних відносин, ні з ідеями революційних анархістів, ні з ідеями соціалістів. Історична заслуга всіх цих напрямів, зазначає Франко, полягає лише в тім, що вони «бентежать людей, ворують їх думки і заставляють їх шукати нових доріг... Але певності, панацеї в них не шукайте»¹.

Русієм розвитку суспільства він, посилаючись на Гете, називає «голод і любов». Голод означає матеріальні й духовні потреби людини, а любов — це єднання з іншими людьми. Людина може бути щасливою тільки у співжитті з іншими людьми, «в родині, громаді, нації»².

Отже, еволюцію світогляду Франка можна визначити як перехід від захоплення ідеями Драгоманова до сприйняття ідей марксизму, а згодом їх критичного осмислення і заперечення, особливо методів їх реалізації.

4. Ліберальне народництво

Ліберально-народницький напрям суспільно-економічної думки виникає в Україні вже в 70-ті рр. Його представники були зв'язані з революційним народництвом, співчували йому, проте не ставили питання про селянську революцію. Критикуючи капіталізм, ліберальні народники протиставляли йому дрібне виробництво селян і ремісників. Великого значення у зміцненні дрібнотоварного виробництва вони надавали різним формам кооперації.

Типовим представником ліберального народництва 70-х рр. в Україні був **П. А. Червінський** (1849 — 1931). У 1876—1890 рр. він очолював статистичне бюро Чернігівського губернського земства. Як і народники в цілому, він намагався обґрунтувати самобутній

¹ Франко І. Твори: У 20-ти т. — Т. XIX. — С. 192.

² Там само, с. 191.

шлях економічного розвитку Росії. Проте якщо більшість народників заперечували можливість застосування вчення К. Маркса до російської дійсності, то П. Червінський намагався довести цю можливість. Погляди П. Червінського було викладено в статтях, опублікованих в «Неделе» (1875—1876). Ці статті користувались у ті роки надзвичайно великою популярністю, їх з інтересом читала молодь, що до них велися жваві дискусії.

Цей інтерес був зумовлений тим, що у 70—80-х рр. питання про долю народногосподарського розвитку Росії було найзлюбоденнішим. Воно ще більш загострилося і привернуло увагу громадськості з появою «Капіталу» К. Маркса.

П. Червінський трактує процес історичного розвитку, і зокрема проблему майбутнього Росії, спираючись на положення історичного матеріалізму. У розвитку людського суспільства він виділяє чотири типи народного господарства: патріархальне, рабське, кріпосне й товарне. Підставою зміни типів народного господарства є, підкреслював він, економічні явища. Цей висновок, писав П. Червінський, «покладений в основу однієї теорії, яка з'явилась порівняно недавно і має поки що небагато прихильників»¹. П. Червінський, безумовно, мав на увазі теорію К. Маркса.

Перші три типи господарства він об'єднує одним терміном — особисте господарство, в якому продукт не виходить за його межі (тобто натуральне господарство). П. Червінський ідеалізує натуральне господарство й протиставляє йому товарне, якому властива протилежність інтересів покупців та продавців як товарів, так і робочої сили.

Економіка Росії, на думку П. Червінського, перебуває в перехідному стані від натурального до товарного виробництва. Як типовий народник, він не бачить в Росії умов для розвитку капіталізму і вважає, що тут велика промисловість поки що не може розвинути, «тому що немає в наявності першої, найнеобхіднішої умови її процвітання — пролетаріату»². Якщо на Заході пролетаріат з'явився внаслідок обезземелення селян, то в Росії обезземеленню, на його думку, перешкоджає община. Відтак П. Червінський виступає на захист общини, бо її знищення приведе до утворення пролетаріату, а отже, і буржуазії.

Якщо на Заході капіталізм, пише П. Червінський, — це результат історичного процесу розвитку, то в Росії його можна штучно насаджувати, затримати або зовсім припинити його розвиток. «Чи підемо ми свідомо на те, що на Заході склалось несвідомим історичним процесом і чого він тепер намагається позбутися з такими страшни-

¹ Неделя. — 1875. — № 11. — С. 352.

² Там само, с. 357.

ми зусиллями?»¹ — ставить питання П.Червінський. Сам він стоїть за те, щоб запобігти капіталістичному розвитку Росії.

Проте П. Червінський розуміє переваги великого виробництва перед дрібним, переваги, які несе технічний прогрес. Він зазначає, що ці переваги з розвитком суспільства зростатимуть і відмовлятися від них не вигідно, а згодом буде просто неможливо. Але прогресивний розвиток суспільства він не зв'язував з капіталізмом, а мріяв про новий «своєрідний тип» народного господарства. Основою такого господарства має бути община, яка використовує сучасну техніку, але зберігає натуральне виробництво. «Така комбінація особистого господарства з технічними вдосконаленнями, — писав П. Червінський, — є найвигіднішим устроєм господарської одиниці»². І саме вона забезпечить особливий шлях російського розвитку.

Погляди П. Червінського не лишались незмінними. Характерна для ліберального народництва 70-х рр. риса — зв'язок з революційним рухом, властива була й П.Червінському. Він, іще студентом Петербурзького інституту землеробства, брав активну участь у революційному русі і за участь у студентських заворушеннях відбув заслання в Архангельській губернії.

Ліберальні народники 70-х рр. хоч і проповідували мирні шляхи розвитку, але мріяли про зміну суспільного устрою. Однак уже наприкінці 70-х рр. вони поривають з революційним рухом, зближуючись із буржуазними лібералами, і починають пропагувати теорію «малих діл», вирішення найближчих проблем. Саме з вирішенням цих найближчих практичних питань зв'язував П.Червінський, як і ліберальні народники в цілому, настання ліпших часів.

Ідеї народників знайшли відображення в працях земських статистиків.

Значний інтерес становлять погляди таких представників земської статистики, як **О. Шлікевич** (1849—1909), **В. Варзар** (1851—1940), **О. Русов** (1847—1915) та інші. Вони відіграли помітну роль у розвитку земської статистики, створивши її так званий чернігівський тип. Перебуваючи під впливом народницьких ідей, вони не могли не рахуватися з процесами, що відбивали розвиток капіталістичних відносин.

Статистичні дослідження давали величезний матеріал щодо диференціації селянства, зростання куркульства, з одного боку, та пролетаризації — з іншого. Про це, зокрема, писав **О. Шлікевич** у «Земському збірнику Чернігівської губернії» (1890). Аналізуючи матеріали кількох послідовних статистичних обстежень селянських господарств земськими статистиками, **О. Шлікевич** робить висно-

¹ Неделя. — 1875. — № 31. — С. 1016.

² Там само, с. 1017.

вок, що бідні стають ще біднішими, а багаті — багатшими. Причому, як зазначає він, «бідні стали біднішими і абсолютно й відносно»¹.

Велику увагу в дослідженнях чернігівських статистиків було приділено аналізу становища поміщицького та селянського господарства, наявності кріпосницьких пережитків, які значно погіршували становище селянства. Одним із таких пережитків була відробіткова система. Значна кількість поміщицької землі здавалася під відробіток. Умови відробітку були досить тяжкими, що погіршувало становище селянства. Проте через гостре малоземелля селяни змушені були погоджуватися на це. Особливо грабіжницькою була посередницька оренда. Як писав О. Шлікевич, селян найбільше непокоїла можливість передачі поміщицької землі орендаторам-посередникам.

Цю проблему порушував і відомий економіст-статистик **В. Варзар**. Він докладно аналізує проблеми оренди в Чернігівській губернії, де переважала оренда посередницька. В. Варзар не лише викриває грабіжницький характер такої оренди, коли плата перевищувала часом дохід від землі, а й описує механізм укладення договорів. Купці, лихварі, котрі виступали як суборендарі, укладаючи договори, часто споювали селян, щоб домогтися вигідніших для себе умов. Описуючи цю проблему в журналі «Отечественные записки» (1878), В. Варзар порівнює процес обміну горілки на мужицьку працю з обміном «скляного намиста на золото американських дикунів»².

Велику увагу В. Варзар приділяє дослідженню розвитку кустарного виробництва. Проте він не ідеалізує його, не вважає народним. Описуючи кустарну промисловість у Чернігівській губернії, він констатує наявність різних економічних одиниць щодо розмірів виробництва, майнового становища кустарів. Отже, він, як і більшість чернігівських статистиків, ставить і вирішує питання про необхідність дослідження економічних типів господарств, а не оперує лише середніми характеристиками.

Цей погляд підтримував і **О. Русов** — відомий український громадський діяч, економіст-статистик. Беручи участь у розробці програми статистико-економічних досліджень Чернігівської губернії, він, як і інші автори програми, виходив із неприпустимості застосування в дослідженнях середніх цифр. Сам О. Русов безпосередньо писав про необхідність «знати ті типи господарств, які називаються «багатими», «середніми», «бідними»³. Він був прихильником приватного, а не общинного землеволодіння та землекористування. Це не

¹ Земский сборник Черниговской губернии. — 1890. — № 11—12. — С. 165.

² Варзар В. Евреи — арендаторы в Черниговской губернии // Отечественные записки. — 1878. — Т. 240. — С. 196.

³ Труды статистического отделения при Черниговской земской управе. — Вып. 1. — Чернигов, 1877. — С. 121.

випадково. Така позиція значною мірою пояснювалася тим, що община не мала в Україні такого значення, як у Росії. Він критикує прихильників общинної форми землеволодіння, які, за його словами, намагалися позбавити селян права «розпоряджатися собою та своїм майном».

О. Русов спостерігав зміни, що відбувалися в різних формах землеволодіння під впливом розвитку капіталістичних відносин. Проте він характеризує цей процес не як диференціацію, а як «демократизацію» власності, тобто урівнювання в забезпеченні селян землею. Цей висновок О. Русов теж спрямовує проти захисників общини, для доведення переваг подвірного землеволодіння. Положення про «демократизацію» земельної власності він розвиває і в статті «Опис Чернігівської губернії». Цю думку поділяв і земський ліберальний діяч **М. Рклицький**.

О. Русов, як і П. Червінський, був обізнаний з ученням К. Маркса. Проте він був противником марксизму, називав його «легковажним» рухом, а самі теорії — абстракціями, під які підганяються факти реального життя. О. Русов був противником революційних перетворень державного ладу й великі надії покладав на земство.

У 90-х рр. типовими представниками ліберального народництва в Україні були М. Левитський, Б. Грінченко, М. Биков, Т. Осадчий та інші.

Микола Васильович Левитський (1859—1936) — найбільш відомий представник ліберального народництва в Україні. 1885 року він закінчив юридичний факультет Харківського університету. Ще будучи студентом, М. Левитський брав активну участь у гуртку молодих українофілів. Але вже на початку 90-х рр. остаточно сформувались його ліберально-народницькі погляди.

Як і ліберальні народники в цілому, М. Левитський критикує капіталізм, але здебільшого однобічно й поверхово, не розуміючи його історично прогресивної ролі. Левитський, як і народники взагалі, заперечував можливість розвитку капіталізму в Росії. Одним із доказів на користь цього погляду стала для М. Левитського теорія відтворення Сісмонді, яку сприйняли й російські народники.

Розглядаючи паростки капіталізму в Росії як штучне явище, М. Левитський виступає із закликом спинити, затримати його розвиток. Капіталізму він протиставляє дрібне виробництво, напівнатуральне господарство селян і ремісників. Саме йому він провіщає велике майбутнє.

М. Левитський увійшов в історію суспільної думки не лише як теоретик ліберального народництва, а й як практик, який розробляв численні проекти розвитку дрібного виробництва, і намагався втілити їх у життя. Він є прихильником створення різних форм кооперації, артілей, сільськогосподарських виставок, надання дешево-

го кредиту дрібним виробничникам тощо. Не забуває він і про общину, яку називає «запорукою майбутнього добробуту»¹, тому що вона полегшує перехід до суспільного господарства всієї громади, всього села.

Найбільш відомим теоретичним опрацюванням М. Левитського став «Артільний договір (для землеробських артілей)», який було перекладено багатьма європейськими мовами. М. Левитський брав участь у багатьох міжнародних кооперативних конгресах. Наполегливо впроваджував він у життя і свій «Артільний договір». Протягом 1894—1896 рр. ним було організовано 85 артілей в Олександрійському та Єлисаветградському повітах. Хоч М. Левитський і сподівався своєю діяльністю спинити розвиток капіталізму, проте функціонування створених ним артілей свідчило саме про капіталістичний розвиток сільського господарства.

Тихін Іванович Осадчий (1866—1945) — економіст, земський статистик, громадський діяч. Він виступив як ідеолог дрібної буржуазії, хоч і проголошував ідею створення сприятливих суспільно-економічних умов «для діяльності не одного якогось класу або суспільної групи, а для всіх»².

У вирішенні основного питання — про напрям народногосподарського розвитку країни Т. Осадчий займав дещо своєрідну позицію. Як сумлінний дослідник-статистик він оперував величезним фактичним матеріалом про стан селянського господарства, що свідчив про інтенсивний розвиток капіталістичних відносин. У своїх працях він констатує як наявність сприятливих умов для розвитку капіталізму в Південно-Західному краї, так і розгортання самого процесу капіталістичного розвитку. Він бачив неминучість цього розвитку і навіть визнавав його певну прогресивність. Але, як правовірний народник, Т. Осадчий називає цей процес «українським». Розвитку капіталізму він протиставляє дрібне виробництво селян і ремісників.

Навіть констатуючи процес диференціації селянства, розуміючи його неминучість, Т. Осадчий пропонує надання допомоги дрібному господарству з боку держави. Щодо поліпшення становища селянства він є прихильником «малих діл», «культурної праці». Поліпшити становище селянства Т. Осадчий сподівався підвищенням культури землеробства, наданням селянам дешевих кредитів, довгостроковою орендою тощо.

Основний наголос Т. Осадчий робить на необхідності зміцнення середнього самодостатнього, тобто натурального, господарства. Бу-

¹ Труды Вольного Экономического Общества. — 1896. — № 2. — С. 164.

² Осадчий Т. И. Общественный быт и проекты его улучшения в XIX столетии. — М., 1902. — С. 5.

дучи переконаним у можливості його ефективного функціонування, він особисто здійснює кілька спроб організації такого господарства. Проте вони не виправдали утопічних сподівань Т.Осадчого.

5. Розвиток політичної економії

Бурхливий розвиток продуктивних сил у пореформений період супроводжувався значними соціальними зрушеннями, поглибленням класових суперечностей, пожвавленням суспільної думки. Зміни, що сталися в економічному та суспільному житті країни після реформи 1861 р., позначилися і на розвитку політичної економії.

Політична економія як наука в Росії набула певного розвитку ще до реформи 1861 р. Було перекладено й опубліковано низку праць західноєвропейських економістів, друкувалися дослідження вітчизняних учених. Велике значення для розвитку політичної економії в Росії мало створення університетських лекційних курсів із цієї дисципліни. Політичну економію було включено до навчальних планів університетів (зокрема Московського, Казанського, Харківського), а згодом гімназій і ліцеїв у 1803—1804 рр.

Одним із перших розробив курс політичної економії російською мовою **Тихін Федорович Степанов** (1795—1847) — професор політичної економії Харківського університету. До нього користувались переважно підручником академіка Шторха, виданого французькою (1815) і німецькою (1820) мовами.

На формуванні суспільно-економічних поглядів Т. Степанова позначилися праці західноєвропейських економістів — Сміта, Рікардо, Сея, Мальтуса, Сісмонді. Але вирішальним був вплив представників класичної політичної економії Сміта й Рікардо.

Сміта за розроблену ним систему Степанов взагалі називає «справжнім світилом». «Праця, — писав він, — є головним джерелом багатства — це наріжний камінь, що його поклав Адам Сміт у підвалину його чудової системи»¹.

У своїх наукових працях і лекціях Т. Степанов широко і творчо використовує надбання світової науки в галузі політичної економії. У двотомних «Записках про політичну економію» та в інших книжках він аналізує такі питання, як предмет політичної економії, суть і джерела багатства, продуктивні й непродуктивні класи, продуктивна й непродуктивна праця, суспільний поділ праці, відношення між виробництвом та споживанням, цінність, капітал, заробітна плата, прибуток, рента, процент, кредит, національний дохід тощо.

¹ Речь о сущности, важности и значении политических наук. — Харьков, 1833. — С. 17

У висвітленні цих категорій Т. Степанов здебільшого наслідував А. Сміта. У дусі А. Сміта він визначає такі категорії, як цінність, багатство. Під капіталом він, фактично, розуміє засоби виробництва, хоч і застерігає проти однобічного його розуміння.

Капіталом, писав він, продукти стають залежно від вживання, якщо дають прибуток, а не використовуються для власного вжитку.

Т. Степанов, не будучи цілком оригінальним мислителем в галузі політичної економії, не тільки аналізував і пропагував теоретичні ідеї західноєвропейських економістів, а зв'язував їх із російською дійсністю, використовував для критики феодално-кріпосницької системи. Мріючи про світле майбутнє людства, Т. Степанов сподівався досягти його мирним удосконаленням суспільства, просвітництвом.

Прихильником класичної політичної економії був також професор Київського університету **І. В. Вернадський** (1821—1884). У своїх працях, опублікованих до реформи, а також у журналі «Экономический указатель» (1857—1861) видавцем і редактором якого він був, І. Вернадський головну увагу приділяє критиці кріпосництва і всіх добуржуазних форм виробництва. Після реформи він захищає буржуазні відносини, стає прихильником великого виробництва і великого капіталу, які уможливлюють науково-технічний прогрес.

Позитивно оцінюючи процес концентрації капіталу і виробництва, І. Вернадський однозначно негативно ставиться до великої земельної власності. На той час така власність була майже виключно поміщицькою, і І. Вернадський як буржуазний економіст пропагує її пристосування до «раціональних», тобто капіталістичних форм господарювання.

Як прихильник класичної школи в політичній економії І. Вернадський заперечував протекціонізм, втручання держави у приватну ініціативу, наголошував на позитивних аспектах вільної конкуренції.

Значне місце в дослідженнях І. Вернадського займає проблема праці. Ще в докторській дисертації «Критико-історичне дослідження італійської політико-економічної літератури до початку XIX ст.» (1849) він визнає працю «головним і єдиним джерелом багатства». Він розрізняє споживну вартість (придатність) і вартість. Вартість, зазначає він, «визначається працею, а не придатністю». Отже, у питанні про вартість і про джерело доходів І. Вернадський стояв на позиціях класичної школи, проте, у супереч класикам, вважав усі види праці продуктивними.

Спеціальну працю («Предмет політичної економії») І. Вернадський присвячує визначенню предмета політичної економії. Завдання політичної економії полягає в тому, писав він, щоб відкрити «при-

родні закони виробництва»¹. Але такими законами для нього є лише закони товарного виробництва. У тому самому творі І. Вернадський пише, що «економічні закони проявляються у всій своїй силі скрізь, де існує праця й обмін...»². Він виступає проти визначення політичної економії як науки про багатство і підкреслює, що вона вивчає лише один бік, одну властивість багатства — його цінність³. Предмет науки він обмежує товарним виробництвом.

Як типовий буржуазний економіст І. Вернадський виступав проти соціалізму. Ідеї соціалізму він вважав помилковими і їхню появу зв'язував зі зростанням пауперизму.

Політична економія в Україні в пореформений період і до 90-х рр. розвивається переважно в руслі класичної школи. Економістів цікавлять проблеми аналізу економічних категорій, з'ясування предмета політичної економії, якій вони надавали виняткового значення в суспільному житті.

Професор Новоросійського університету **М. Вольський** у праці «Завдання політичної економії і відношення її до інших наук» писав: «Указавши на загальні засади для заснування правильної, розумної й могутньої системи суспільного життя, наука ця ... із незаперечним успіхом намагалася підготувати й створити все, що могло підтримати народи й суспільства на шляху загального добробуту, фізичного, морального й розумового прогресу»⁴. Для того щоб політична економія успішно розвивалась як наука й надалі відігравала належну роль, необхідно, підкреслював М. Вольський, точно визначити її предмет, тобто чітко окреслити коло питань, що підлягають вивченню цією наукою.

Питання про предмет політичної економії вирішувалося майже в усіх наукових дослідженнях. Найбільше акцентував на ньому увагу М. Вольський. Він критично аналізував визначення предмета політичної економії такими західноєвропейськими та російськими економістами, як Сей, Сісмонді, Шторх, Горлов; заперечував визначення Маклеодом і Бастіа політичної економії як науки про обмін.

Предмет політичної економії, на думку М. Вольського, охоплює всі сфери діяльності, як матеріальної, так і духовної. У такому розумінні політична економія є наукою про людину, її діяльність, спрямовану на задоволення матеріальних і моральних потреб. Майже на таке саме визначення предмета політичної економії натрапля-

¹ Вернадский И. Предмет политической экономии // Журн. министерства народного просвещения. — 1856. — Май. — С. 143—144.

² Там само, с. 136.

³ Вернадский И. Проспект политической экономии. — СПб., 1858. — С. 1.

⁴ Вольский М. Задача политической экономии и отношение ее к прочим наукам. — Одесса, 1872. — С. 5.

емо в творах викладача політичної економії й статистики Інституту сільського господарства й лісівництва у Новій Олександрії, а згодом у Київському університеті, — А. Антоновича. У дослідженні «Основи політичної економії» (1879) політекономію він визначає як науку про «суспільний елемент у діяльності людей, спрямованій на задоволення як духовних, так і матеріальних потреб»¹.

Відомий учений-економіст М. Бунге, професор, згодом ректор Київського університету (у 80-ті рр. — міністр фінансів Росії) в «Основах політичної економії» (1870) визначав її як науку, завдання якої «полягає в дослідженні суспільної сторони господарських явищ і законів, яким ці явища підпорядковано»². М. Бунге вказував на велике значення для розвитку політичної економії правильного визначення її предмета і вважав, що складність такого визначення пояснюється позицією ліберальної економічної школи та соціалістів. Обстоюючи шлях капіталістичного розвитку як необхідного й природного, М. Бунге критикував соціалістів за те, що вони засуджували існуючий порядок і вбачали свій ідеал у новій організації праці, у «вигаданих формах суспільного устрою»³.

Політична економія буржуазного лібералізму відмовлялась від трудової теорії цінності. М. Вольський визначення цінності торкається лише побіжно. Хоч він і ставить цінність у залежність від суспільної корисності, проте вважає, що вона може бути відокремлена від праці і саме в цьому полягає її позитивне значення.

М. Вольський прагне об'єднати всі відомі економічні теорії. На його думку, «в усіх письменників з політичної економії, від Ксенофонта до Чернишевського, є багато слушного й потрібно лише віднайти середнє пропорційне»⁴. Водночас на поглядах М. Вольського помітно позначався вплив класичної школи. Сучасники писали про нього, що він і студентам читав лекції в дусі економічних поглядів А. Сміта.

У М. Бунге немає чіткого розуміння цінності. Її він пояснює як властивість чогось, що людина не може придбати безкоштовно. А величина цінності, за Бунге, залежить від попиту і пропозиції. Усі ті категорії, якими буржуазні економісти визначали цінність (корисність, праця, витрати виробництва тощо), він розглядав як фактори, що впливають на попит і пропозицію. Прихильником теорії попиту й пропозиції був також учень і послідовник М. Бунге професор Київського університету Д. І. Піхно. Але згодом Бунге розробив теорію цінності на засадах психологічної школи і визначив цінність корисністю.

¹ Антонович А. Основания политической экономии. — Варшава, 1877. — С.5.

² Бунге Н. Основания политической экономии. — К., 1870. — С.11.

³ Там само, с. 12—13.

⁴ Записки Новороссийского университета. — Одесса, 1890. — С.547.

Теорії цінності спеціальне дослідження присвятив **А. Антонович** («Теорія цінності», 1877). Питання цінності він називає основним у політичній економії, від розв'язання якого залежать інші питання цієї науки. А. Антонович указував на особливе значення розробки й правильного розуміння теорії цінності для Росії, де, на його думку, під впливом великих реформ останнього часу зароджується самостійна політико-економічна література. А. Антонович докладно проаналізував погляди економістів на цінність і зазначив, що їх не можна взяти за основу, бо всі вони помилкові як з погляду методу, так і змісту. Помилки, на його думку, зумовлені тим, що економісти в своїх дослідженнях аналізували цінність або з погляду споживання, або розподілу, або виробництва. До першої групи економістів А. Антонович відносить Шторха, до другої — Мальтуса, Маклеода та Бастіа, до третьої — Рікардо, Кері і Маркса. Сміта він називає еkleктиком, який дав різні визначення цінності.

З усіх цих напрямів А. Антонович найбільш прихильно ставиться до останнього, тобто такого, що до визначення цінності підходить з погляду виробництва. Але недоліком він називає те, що, узявши за основу цінності працю, затрачену на виробництво, представники цього напрямку ігнорують продуктивність таких факторів, як природа й капітал.

На підставі критичного аналізу різних теорій цінності А. Антонович намагався дати власне визначення, яке б урахувало виробництво, розподіл і споживання. За основоположний принцип своєї теорії цінності він бере теорію трьох факторів виробництва Сея, яку намагається поєднати з теорією К. Маркса. Визначення К. Марксом цінності як уречевленої в товарі абстрактної суспільно необхідної праці він пристосовує до свого трактування цінності, тобто визначає цінність як уречевлений суспільно необхідний час дії трьох факторів: природи, праці й капіталу. Таке тлумачення цінності гостро критикували сучасники А. Антоновича, зокрема Д. Піхно. Останній звернув увагу А. Антоновича на відсутність у цій концепції одиниці для вимірювання продуктивності факторів виробництва. Недоліки теорії А. Антоновича він вбачав і в тім, що в ній обмежено дію таких факторів, як корисність і співвідношення між попитом і пропозицією, що впливають на цінність.

Прихильником і захисником трудової теорії цінності був **М. Коссовський**. У дослідженні «Цінність і ціна» (1883) закон «мінової цінності» він називав основним законом політичної економії. Він вказував на наявність багатьох неоднозначних трактувань цінності. Це означає, писав М. Коссовський, що у кожного своя, власна наука, або такої науки й зовсім немає, а є лише вчені. Він досить докладно й критично аналізував існуючі теорії цінності, підкреслюючи, що

для вирішення питання про цінність необхідно користуватися діалектичним методом, як це робив К. Маркс.

Однак діалектика не є для М. Коссовського загальним методом пізнання, а лише однією з методологічних засад. Джерелом цінності М. Коссовський називав працю, витрачену на виробництво товару. Це твердження, на його думку, може стати поворотним пунктом в історії політико-економічних учень¹.

М. Коссовський докладно аналізує виклад теорії цінності представниками класичної політичної економії. Він підкреслює, що постановка цього питання мала місце ще в У. Петті й посиляється при цьому на «Капітал» К. Маркса. У теорії цінності А. Сміта, зазначає М. Коссовський, домінує положення про те, що цінність визначається працею, необхідною для виробництва товару; Д. Рікардо розвиває трудову теорію цінності і вважає її основою свого економічного вчення. Останнє слово в розвитку теорії цінності належить К. Марксу.

М. Коссовський правильно розумів основні положення теорії цінності К. Маркса. Він писав, що елементом, який визначає цінність, є лише «суспільно необхідний робочий час», одиниця його виміру — проста праця. Аналізував М. Коссовський і залежність між цінністю й продуктивністю праці.

М. Коссовський заперечував економістам, які вважали, що цінність визначається співвідношенням попиту і пропозиції. Він указував на суперечливість тверджень і тих економістів, які основою цінності вважали корисність, або (як Шеффле), працю та корисність. Теорію витрат виробництва М. Коссовський називав просто безглузду. Її хибність, на його думку, полягає в ототожнюванні таких категорій, як праця та робоча сила, що є поняттями абсолютно різними. Те, що економісти не бачили різниці між ними, М. Коссовський називав кардинальним недоліком політичної економії до К. Маркса². Будучи палким прихильником і захисником теорії трудової цінності, М. Коссовський абсолютизував цю теорію, надаючи їй великого значення в перебудові соціально-економічних відносин. «Покладена в основу соціально-економічних відносин, вона, — писав М. Коссовський у праці «Цінність і ціна», — перетворить ці відносини, оновить їх, оновлюючи й перетворюючи існуючий нині принцип розподілу. Тоді з'явиться інша політична економія, зникне залізний закон заробітної плати, зникне рента, землеробська й капіталістична, зникне, інакше кажучи, економічне рабство й експлуатація»³.

¹ Коссовский Н. Н. Ценность и цена. — Харьков, 1883. — С. 41.

² Там само, с. 81.

³ Там само, с. 100.

Залежно від тлумачення економістами категорії цінності трактувалася ними й теорія розподілу. М. Бунге, як і більшість тогочасних економістів, вважав, що у виробництві беруть участь три фактори: праця, природа й капітал. Кожний з цих факторів є самостійним джерелом цінності. Цінність, що створюється трьома факторами, відповідно поділяється на три види доходів: заробітну плату, ренту й прибуток. Ці види доходів відповідають і трьом класам суспільства (робітники, землевласники й капіталісти). Частка кожного з них у розподілі доходів визначається, на думку М. Бунге, суперництвом, що може змінювати ці доходи в той чи в той бік. Він підтримував принцип втручання держави в економічне життя й твердив, що це сприятиме «справедливому розподілу доходів»¹. М. Бунге не лише викладав власні погляди на теорію розподілу, а й аналізував поширені тоді теорії із цього питання, заперечуючи, що за капіталістичного виробництва прибуток є відрахуванням від заробітної плати. Такі висновки, на думку М. Бунге, давали теоретичну зброю в руки соціалізму².

М. Бунге був прихильником теорії розподілу Кері й Бастія, надзвичайно високо цінував цих економістів за те, що вони виступили проти класичної школи, проти її вчення про полярність прибутку й заробітної плати і створили свою теорію «гармонічного розвитку». М. Бунге називає Бастія гідним учнем Кері, у якого він запозичив і зброю проти соціалізму, й засади вчення.

Аналогічних поглядів щодо розподілу дотримувався й А. Антонович. Природу, працю й капітал він розглядав як фактори виробництва й водночас як самостійні джерела цінності. Носіями цих факторів А. Антонович уважав землевласників, робітників і капіталістів, які завдяки цьому одержують свою частку. «Об'єктивність у розподілі результатів виробництва, — писав А. Антонович у «Курсі політичної економії», — полягає в тім, що кожний з учасників виробництва одержує те, що він створив»³. Поділяючи погляди Кері та Бастія на «гармонічне співробітництво» різних класів — учасників виробництва, А. Антонович виходить з того, що з розвитком продуктивних сил дедалі більшою мірою досягатиметься рівність учасників виробництва — робітників, капіталістів і землевласників, яка забезпечить кожному одержання його частки у виробництві, тобто приведе до встановлення справедливої винагороди за працю.

М. Коссовський не торкається спеціально питання розподілу, але як прихильник трудової теорії цінності він критикує тих економіс-

¹ Бунге Н. Назв. тв., с.128.

² Там само, с. 97.

³ Антонович А. Курс политической экономии. — К., 1886. — С. 559.

тів, які бачили в прибутку складову частину цінності, наголошує на нетрудовому, експлуаторському характері прибутку і вказує на його повну залежність від кількості експлуатованої праці. Прибуток капіталіста за даного процента експлуатації, писав М. Коссовський, залежить від кількості праці, зайнятої у виробництві, а тому фабриканти «чинять завзятий опір кожній спробі скорочення робочого дня»¹.

М. Коссовський бачить нерівноправність у відносинах між працею і капіталом. Він виступає за рівномірний розподіл сили в суспільстві, що створить можливість для повної реалізації закону трудової вартості. Цього, на думку М. Коссовського, потребують інтереси більшості.

Особливе місце серед представників політичної економії в Україні належить професору Київського університету **М. Зібера**. Він був першим популяризатором економічного вчення К. Маркса в Росії і Україні, захищав трудову теорію вартості. Професор Київського (згодом Харківського) університету Г. Цехановецький у рецензії на магістерську дисертацію М. Зібера писав, що той «поставив своїм завданням відновити ... значення Рікардо».

М. Зібер захистив магістерську дисертацію «Теорія цінності й капіталу Д. Рікардо у зв'язку з пізнішими доповненнями та роз'ясненнями». Саме на цю працю посилається К. Маркс у післямові до другого видання «Капіталу», називаючи її «цінною книгою»: «Ще в 1871 році пан М. Зібер, професор політичної економії в Київському університеті, у своїй праці «Теорія цінності й капіталу Д. Рікардо» показав, що моя теорія цінності грошей і капіталу в її основних рисах є необхідним дальшим розвитком учення Сміта—Рікардо. При читанні цієї цінної книги західноєвропейського читача особливо вражає послідовне проведення раз прийнятого суто теоретичного погляду»².

1876—1878 рр. М. Зібер публікує в журналах «Знание» і «Слово» кілька статей під назвою «Економічна теорія К. Маркса», що в них викладає зміст першого тому «Капіталу». У цей же час він пише критичні статті, спрямовані проти Ю. Жуковського та Б. Чичеріна, які виступили проти економічного вчення К. Маркса. Він відхиляє як безпідставне намагання буржуазних критиків звинуватити К. Маркса в метафізичному підході до дослідження цінності.

Полемізуючи з Ю. Жуковським та Б. Чичеріним, які особливо гостро критикували теорію К. Маркса про додаткову вартість, М. Зібер не лише прагне спростувати аргументацію її критиків, а й викладає й роз'яснює суть цієї теорії.

¹ Университетские известия. — К., 1875. — № 9. С. 257.

² Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 23. — С. 20.

Як коментатор і популяризатор економічного вчення К. Маркса М. Зібер показує суперечності капіталістичного виробництва й привертає до них увагу читачів, глибоко аналізує становище робітничого класу, прямо переказуючи деякі місця з «Капіталу».

Захищаючи трудову теорію цінності, М. Зібер критикує теорії цінності Г. Маклеода, Дж. Мілля, Т. Мальтуса, Н. Сеніора та інших економістів. Він високо оцінює вчення К. Маркса про двоїстий характер праці. Детально аналізує проблему форм вартості, повторюючи навіть заголовки з відповідних розділів «Капіталу». На підставі цього аналізу він простежує процес виникнення грошей, аналізує їхні функції. М. Зібер називає великою заслугою К. Маркса розробку ним теорії грошей. Як відомо, попередники К. Маркса виникнення грошей зв'язували переважно зі свідомою діяльністю людей. Заслуга К. Маркса, на думку М. Зібера, полягає у вирішенні двох питань: з'ясуванні генетичного розвитку грошового обміну й чіткого визначення різних грошових функцій¹.

Значну увагу М. Зібер приділяє аналізу категорій капіталу та прибутку. Він докладно висвітлює теорію додаткової вартості, яку називає ядром «Капіталу».

Теорію додаткової вартості К. Маркса він розглядає як вище досягнення економічної теорії, оцінюючи вчення К. Маркса як дальший історичний розвиток тих основних засад науки, які було сформульовано ще класичними економістами і збагачено успіхами новітніх суспільно-економічних учень. Виклавши вчення Д. Рікардо про чистий прибуток, М. Зібер пише: «Що ж лишалось авторіві «Капіталу» додати до цього, крім точнішого, докладнішого й зрозумілішого формулювання?» Сам М. Зібер залишається у розумінні прибутку на позиціях Д. Рікардо.

Значний інтерес становить розуміння М. Зібером закономірностей суспільного розвитку. Він поділяв думку К. Маркса про закономірний характер зміни суспільних формацій, проте заперечував революційні висновки марксизму. Доводячи прогресивний характер капіталістичного виробництва, указував на його скороминущий характер. Що ж до нового суспільного ладу, то, на думку М. Зібера, він має виникнути як наслідок плавного, еволюційного розвитку капіталізму, який зазнає соціалізації виробництва. Приватну монополію замінить монополія державна. Цей новий, колективістський соціальний лад буде створений, за словами М. Зібера, унаслідок міжнародної угоди буржуазних урядів.

Погляди М. Зібера на закономірності суспільного розвитку заслуговують на додаткове вивчення. М. Зібер зробив значний внесок у опрацювання багатьох суспільно-економічних проблем. Він

¹ Зібер Н. И. Избранные экономические произведения. — М., 1959. — Т. 1. — С. 73.

досліджував питання розвитку первісного суспільства, виникнення різних форм власності, великого й дрібного виробництва в землеробстві та ін.

Велике значення мали праці М. Зібера, що заперечували народницьку тезу про особливий шлях економічного розвитку Росії. Спираючись на економічну теорію К. Маркса, М. Зібер зазначав, що економічний розвиток Росії відбувається за об'єктивними економічними законами і неминуче приведе до капіталізму, що його М. Зібер розглядав як історично минулий лад.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. відбувається певна переорієнтація економічної думки в Україні. Усе більший вплив на її розвиток справляють німецька історична та австрійська школи. Широкого визнання набула Київська психологічна школа. Її представники розглядають явища економічного життя з погляду психології суб'єктів господарювання. Основи цієї школи, яка здобула високу оцінку на Заході, було закладено ще М. Бунге. В «Основах політичної економії» (1870) він визначає цінність корисністю речі, її «придатністю». Ідеї психологічної школи розвивав учень М. Бунге професор Київського університету **Д. І. Піхно**. У дослідженнях «Закон попиту та пропозиції. До теорії цінності» (1886), «Основи політичної економії» та інших він основи ціни та цінності вбачає в потребах людей, які, у свою чергу, зумовлюють попит.

Найбільш відомими представниками суб'єктивно-психологічного напрямку в Україні на початку ХХ ст. були Р. М. Орженцький та О. Д. Білимович.

Р. Орженцький свою працю «Корисність і ціна. Політико-економічний нарис» (1895) присвячує популяризації ідей австрійської школи. Він детально викладає теорію цінності Менгера, підтримує критику австрійською школою трудової теорії вартості і, особливо, теорії вартості К. Маркса. У магістерській дисертації «Учення про цінності у класиків і каноністів» (1896) Р. Орженцький дає історико-філософське обґрунтування психологічного напрямку, його загальних методологічних принципів. Він високо оцінює теоретичні розробки представників австрійської школи і під впливом їхніх праць запроваджує в науковий обіг поряд з категорією суб'єктивної цінності такі категорії і поняття, як «об'єктивна суспільна цінність», «споживні» та «продуктивні блага».

Цінність благ Р. Орженцький визначає почуттям. Величина цінності, писав він, визначається «величиною чуттєвого стану», який породжується фактом володіння благом, або його відсутністю¹.

¹ Орженцький Р. М. Основные законы ценности и их практическое значение. — Юж. Зап., 1904. — № 21. — С. 3.

На еволюції суспільно-економічних поглядів Р. Орженцького позначився вплив соціальної школи в політичній економії. Суб'єктивно-психологічне визначення цінності він доповнює такими поняттями, як історичний характер формування потреб, їхня залежність від обмеженості благ тощо.

Послідовником Київської психологічної школи був також професор Київського університету **О. Білимович**. Розробляючи і пропагуючи ідеї австрійської школи, він заперечує трудову теорію вартості і відповідні теоретичні концепції К. Маркса. Білимович бачить заслугу австрійської школи саме в тім, що вона виступила проти трудової теорії вартості, завдяки чому всі теоретичні розробки Маркса — положення про двоїстий характер праці, роботу силу як товар, додаткову вартість — як і вся «теорія експлуатації зависла у повітрі»¹. У О. Білимовича цінність є продуктом «оцінної діяльності суб'єкта». Величину цінності він зв'язує з інтенсивністю потреб і на цій засаді визначає зміст поняття «гранична корисність», зв'язуючи ступінь задоволення потреб з кількістю благ.

О. Білимович виступав прихильником використання математичних методів. У праці «До питання про розцінку господарських благ» (1914) він дав найдокладніше в російській літературі висвітлення всіх позитивних якостей і недоліків застосування математичних методів з позицій психологічної школи. Що ж до перспектив суспільно-економічного розвитку, проблем поліпшення становища трудящих, то О. Білимович зв'язував їх з нагромадженням капіталу і підвищенням продуктивності праці.

Сприйняття і пропаганду суб'єктивно-психологічної теорії цінності австрійської школи в Росії й Україні було доповнено спробами поєднати її з трудовою теорією вартості. Цю спробу зробив видатний український економіст М. Туган-Барановський.

Михайло Іванович Туган-Барановський (1865—1919) — учений зі світовим ім'ям, який зробив величезний внесок у розвиток багатьох теоретичних проблем економіки. Самий тільки перелік його праць і тих питань, які він вивчав і дослідження котрих здобуло йому світове визнання, зайняв би багато сторінок. Він народився в заможній дворянській сім'ї в Харківській губернії. Закінчив 1889 р. фізико-математичний і екстерном — юридичний факультети Харківського університету.

Під впливом прогресивної професури університету (К. Гаттенбергер, Г. Цехановецький) М. Туган-Барановський сприймає ідеї класичної школи, захоплюється марксизмом.

¹ Білимович А. Д. С. Франк: Теория ценности Маркса и ее значение. Критический этюд. — СПб., 1900. — С. 4.

М. Туган-Барановський став першовідкривачем сучасної інвестиційної теорії циклів. Ще 1894 р. він опублікував працю «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя», яку захистив як магістерську дисертацію у Московському університеті. Це дослідження (доповнене й перероблене) було згодом видано майже всіма європейськими і навіть японською мовами.

Туган-Барановський критично проаналізував сучасні йому теорії ринку та криз і високо оцінив теоретичні засади «теорії реалізації» Сея, яка стверджувала, що пропозиція породжує попит.

Він підкреслював правильність думки Рікардо і Сея про те, «що межа виробництва визначається продуктивними силами людства і аж ніяк не розмірами його споживання»¹. Великого значення у проблемі відтворення він надавав виробничому споживанню. Він писав, що «попит на товари створюється самим виробництвом і жодних зовнішніх меж для розширеного відтворення, крім браку продуктивних сил, не існує»².

Як підставу для своєї теорії він бере ідею про зв'язок промислових коливань з періодичним зростанням основного капіталу. Саме цю ідею високо оцінив американський економіст Е. Хансен. М. Туган-Барановський розглядає проблему криз, аналізуючи економічні коливання, рух «економічної активності», а також фактори, що зумовлюють таку активність. М. Туган-Барановський звертає увагу на виявлення головного внутрішнього рушія «економічних активностей» і робить висновок, що таким є рух інвестицій. Він першим сформулював основний закон інвестиційної теорії циклів, відповідно до якого фази промислового циклу визначаються активністю інвестування. Саме збільшення інвестицій у галузях, що виготовляють засоби виробництва (за кейнсіанською термінологією — «капітальні блага») породжує мультиплікаційний процес всіх елементів економічної активності.

М. Туган-Барановський підкреслює анархічний характер капіталістичного виробництва, диспропорційність у розміщенні вільних грошових капіталів у різних сферах їх застосування, що й спричиняє кризи. Він писав, що причина криз криється «у сфері нагромадження і витрачання суспільного капіталу» за порушення пропорційності його розподілу в різних сферах застосування капіталу.

Регулювання інвестицій, правильний їх розподіл хоча б тільки в галузях, що виготовляють капітальні блага, на думку М. Туган-Барановського, відкриває можливості для безмежного розширення капіталістичного виробництва.

¹ *Туган-Барановский М. И.* Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. — СПб., 1894. — С. 378.

² Там само, с. 427.

Інвестиційна теорія циклів М. Туган-Барановського мала величезний вплив на розвиток політичної економії. На його праці не лише й досі посилаються численні західноєвропейські та американські економісти, а й плідно розвивають його ідеї. Схвально ставився до теорії М. Туган-Барановського Кейнс. Зокрема він майже цілком сприйняв ідею М. Туган-Барановського про «заощадження — інвестиції» як головну рушійну силу економічних активностей.

Глибоко обізнаний із різними західноєвропейськими економічними школами, М. Туган-Барановський, однак, не став прямим послідовником будь-якої з них. Критичний аналіз політекономічних шкіл, і передовсім німецької історичної та австрійської, а також марксистської теорії дав йому змогу розробити власну економічну концепцію в дусі прогресивного розвитку світової економічної думки.

Спочатку М. Туган-Барановський був прихильником Маркса. Але згодом в його працях з'являються критичні нотки. Він не сприйняв трудової теорії вартості, назвав «фікцією» трудову вартість і «малозначущою» категорію додаткової вартості. М. Туган-Барановський заперечував марксистське положення, що нова вартість створюється робочою силою. Джерелом прибутку він називає весь капітал. Проте він не відкидає марксизм, а прагне розвивати його наукові елементи.

Визначаючи методологію Маркса, його ідеї про визначальну роль економічних явищ у розвитку суспільства, М. Туган-Барановський критикує Маркса за економічний детермінізм, за ігнорування психології людей, їхньої моралі.

У багатьох дослідженнях: «Учення про граничну корисність господарських благ» (1890), «Основна помилка абстрактної теорії капіталізму К. Маркса» (1898), «Нариси з новітньої історії політичної економії і соціалізму» (1903), «Теоретичні основи марксизму» (1905), «Основи політичної економії» (1909) — учений намагався переорієнтувати політекономію в Росії і в Україні на позиції суб'єктивно-психологічної школи та неокласицизму. Уже 1890 р. у «Вченні про граничну корисність господарських благ, як причину їхньої цінності» він зробив порівняльний аналіз класичної та австрійської шкіл і заявив про можливість їхнього синтезу. На Заході цю ідею здійснив Маршалл у праці «Принципи економічної науки» (1890), що ознаменувала початок неокласичного напрямку в політичній економії. Хоч підходи до такого синтезу в Туган-Барановського і Маршалла не були цілком ідентичними, вони свідчили про єдність наукового пошуку обох визначних економістів.

Велику увагу приділив М. Туган-Барановський питанню розвитку капіталізму в Росії, що в останнє десятиріччя ХІХ ст. стало головним

теоретичним питанням у країні. У 1898 р. було опубліковано його докторську дисертацію «Російська фабрика в минулому та сучасному. Історико-економічне дослідження». Ця праця здобула високу оцінку західноєвропейських економістів (зокрема І. Шумпетера).

Загально визнаним у світовій економічній літературі є внесок М.Туган-Барановського в розробку таких проблем, як теорія розподілу, теорія кооперації, теорія соціалізму та ін.

Світовим визнанням користувались дослідження українських економістів, представників математичного напрямку в політичній економії, які намагалися синтезувати ідеї класичної і психологічної шкіл.

1902 р. відомий український економіст-математик **М. Столяров** за допомогою диференційного обчислення намагався довести слушність запропонованої М. Туган-Барановським економічної формули про пропорційність граничної корисності господарських благ, що вільно відтворюються¹. Розробляючи цю проблему, М. Столяров зумів не лише подолати певну обмеженість формули М. Туган-Барановського, що полягала у суто суб'єктивному трактуванні корисності, а й сформулював функцію суспільної корисності.

Першим у Росії й Україні глибоке обґрунтування принципів застосування математичних методів з позицій психологічної школи дав уже згадуваний нами О. Білімович. Він зробив висновок про обмежені можливості використання математичних методів для економічних досліджень і вважав за доцільне використовувати математику переважно для ілюстрації викладу.

Економіко-математичний метод дослідження застосовував також Р. Орженцький, розвиваючи ідеї відомого російського економіста-математика В. Дмитрієва щодо теорії ціни, теорії попиту тощо.

Найбільш видатним економістом-математиком, який справив величезний вплив на розвиток сучасних економіко-математичних досліджень, був **Є. Слуцький** (1880—1948), викладач Київського комерційного інституту (1913—1926)². Він зробив визначний внесок у розвиток математичних, математико-статистичних досліджень. Його твір «Теорія кореляції і елементи вчення про криві розподілу» (1912) був тривалий час найліпшим посібником з математичної статистики. 1915 року Є. Слуцький опублікував в італійському журналі статтю «До теорії збалансованого бюджету споживача», яку лише 1963 р. було передруковано в Москві. У цій статті вчений показав зв'язок між функцією корисності і рухом цін і грошових доходів на-

¹ Див.: *Столяров Н. А.* Аналитическое доказательство предложенной г.М.И.Туган-Барановским политико-экономической формулы: предельные полезности свободно произведенных продуктов пропорциональны их трудовым стоимостям. — К., 1902.

² Тепер Київський національний економічний університет.

селення. Ця праця вважається основоположною серед сучасних економіко-математичних досліджень проблем попиту і взаємозв'язку між функцією попиту, рухом цін та доходів.

Уже в 30-ті роки ця праця здобула високу оцінку зарубіжних економістів, зокрема Р. Аллена і Дж. Хікса, які виявили її в італійському журналі. Ідеї Є. Слуцького лягли в основу книжки Дж. Хікса «Вартість і капітал» (1939). У ній Хікс високо оцінює наукові розробки Є. Слуцького й наголошує, що він був першим економістом, котрий зробив значний крок наперед порівняно з «неокласиками» і з Парето. Хоча Хікс і дізнався про статтю Слуцького тільки тоді, коли основні ідеї його власної праці були опубліковані в журналі «Econometrica» (1934), це не завадило йому визнати, що «теорія, яку буде викладено в цьому і двох наступних розділах (праці «Вартість і капітал». — Л.К.), належить, по суті, Слуцькому...»¹.

Про величезний вплив праць Є. Слуцького на розвиток економічної науки і, зокрема, економетрики писав Р. Аллен. Ще 1936 р. він опублікував працю, присвячену Слуцькому, в якій дав високу оцінку його теорії поведінки споживача².

1950 р. Аллен в журналі «Економетрика» опублікував нову статтю, присвячену Слуцькому. Він писав, що праці Слуцького мали великий і сталий вплив на розвиток економетрики у двох важливих напрямках: теорії поведінки споживачів і аналізі часових рядів.

Високо оцінюють економісти і внесок Слуцького в розробку основ праксеології. В «Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки», що його було опубліковано українською і німецькою мовами³, Слуцький уперше в світовій літературі поставив питання про необхідність формування особливої науки — праксеології, яка б розробляла принципи раціональної поведінки людей за різних умов.

Ідеї Є. Слуцького, з дещо модернізованим математичним апаратом, широко використані у творах зарубіжних економістів Р. Аллена, Дж. Хікса, Хауттакера, Дебре, Ерроу та інших.

Підсумовуючи цей короткий огляд розвитку політичної економії в Україні, слід ще раз наголосити на його певних особливостях. Українські вчені не тільки запозичували економічні ідеї, теорії західних економістів і розвивали їх з урахуванням соціально-економічних особливостей розвитку України, а й створювали наукові теорії, які стали надбанням світової економічної думки.

¹ Хікс Дж. Р. Стоимость и капитал. — М., 1993. — С. 112.

² Allen R. I. Professor Slutsky's Theorie of consumer's choise // The review of economic studies. — 1936. — № 2. — Vol. III. — P. 120—129.

³ Слуцький Є. Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки // Записки соціально-економічного відділу. — К., 1926. — Т. IV. — С. 165—175.

КЕЙНСІАНСТВО ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ В РІЗНИХ КРАЇНАХ

Сучасна західна економічна теорія характеризується неоднорідністю, наявністю багатьох напрямків, шкіл, течій. Така різноманітність є наслідком передовсім розбіжностей у визначенні предмета дослідження й теоретичного трактування економічних явищ, методу вивчення, з'ясування основних способів впливу на соціально-економічні процеси та ролі держави у їх здійсненні.

У сучасній економічній теорії виокремлюють три основні напрями: неокласичний, кейнсіанство та інституціонально-соціальний.

В основу неокласичного напрямку покладено принцип невтручання держави в економіку. Прихильники цього напрямку вважають, що вільна ринкова економіка («досконалий» ринок) без будь-якого зовнішнього втручання досягає ефективної алокації ресурсів. Можливість вільного вступу в обмінні відносини забезпечує досягнення на ринку стану рівноваги, тобто такої ситуації, коли за існуючих у кожний конкретний момент цін величина попиту на кожний із створюваних в економіці товарів дорівнює величині його пропозиції. Ця рівновага характеризується тим, що жоден з агентів уже не може виграти в результаті нових обмінних операцій. Інакше кажучи, на конкурентному ринку в повній мірі реалізується потенціал відносин вільного обміну і кінцева ринкова рівновага є ефективною. Втручання ж держави у відносини, що формуються на засаді вільної ринкової взаємодії економічних суб'єктів, може спричинити порушення рівноваги, зниження економічної ефективності. Тому неокласики виступають за свободу приватного підприємництва, ринкових сил.

Об'єктом дослідження у неокласичній моделі є ринок, ринкова економіка, причому її статична модель, яка розглядається на рівні взаємодії окремих споживачів та фірм (так званий мікроекономічний аналіз). У цій моделі передбачається, що індивіди поведуть себе раціонально і прагнуть максимізації власного добробуту, а метою фірм є максимізація прибутку, причому і фірми, і індивіди можуть без будь-яких перешкод вступати один з одним у різні економічні відносини. Фундаментальною основою неокласичного напрямку є

теорія граничної корисності та граничної продуктивності. Їхніми авторами створено солідний математичний інструментарій, який з успіхом використовується для кількісного аналізу економічних явищ.

Неокласична теорія панувала у західній економічній думці наприкінці XIX та початку XX ст. У цей же час зароджується інституціоналізм, прихильники якого в основу дослідження беруть позаекономічні фактори.

1. Історичні передумови виникнення кейнсіанства

Аж до 30-х років XX ст. серед учених-економістів панувала думка, що за допомогою механізму вільного ціноутворення економіка автоматично прямує до рівноваги — коли сукупний попит дорівнює сукупній пропозиції. Дійсність спростувала ілюзії неокласиків щодо здатності ринкового механізму автоматично забезпечувати рівновагу на ринку товарів, так само як і на ринку праці й капіталу. Найбільш наочним свідченням цього був циклічний характер розвитку капіталістичної економіки. Постійно повторювані зі зростаючою силою кризи супроводжувалися зниженням рівня виробництва, інвестицій, зайнятості, заробітної плати, серйозними труднощами у збуті товарів, розладом усього економічного механізму. Економічна думка того періоду виявилася нездатною дати задовільне пояснення цим явищам, а тим більше вказати способи подолання криз. Багато економістів зв'язували настання криз і наступних піднесень з настроями оптимізму чи песимізму в бізнесменів. Існували теорії, які пояснювали кризи порушенням пропорцій між галузями господарства, або навіть банківською процентною політикою.

З розвитком капіталізму швидко руйнувалися механізми автоматичного ринкового саморегулювання. На рубежі XX ст. монополії остаточно знищили вільну конкуренцію як регулятор капіталістичного господарства. Вільне переливання капіталу та робочої сили, вирівнювання витрат виробництва, цін та норми прибутку стають тепер неможливими.

Але найбільш гостро нездатність капіталістичної економіки до планомірного розвитку проявилася у роки світової економічної кризи 1929—1933 рр. та наступної депресії 30-х років. 1933 р. в капіталістичних країнах налічувалося 33 млн безробітних, у тім числі в США — 16 млн, що становило одну третину всієї робочої сили. У промисловості США виробничі потужності функціонували лише на 50 %, а в Англії — ще менше. До 1933 р. промислове виробництво та національний дохід США знизилися більше ніж на половину. Інвестиційна діяльність у деякі роки кризи повністю припинялася.

Вихід з кризи був настільки тривалим та болісним, що навіть у 1938 р. рівень виробництва в багатьох країнах не досяг показників 1929 р.

Економічна криза 1929—33 рр. продемонструвала очевидну невідповідність між високим рівнем розвитку продуктивних сил та ірраціональністю стихійних ринкових процесів. Високий рівень усупільнення та ускладнення господарського механізму нагально потребували планомірного регулювання економіки в загальнонаціональних масштабах, тобто посилення ролі держави в економіці.

Перші кроки у цьому напрямку було зроблено у США реалізацією «Нового курсу» президента Ф. Рузвельта.

Попервах посилене державне втручання в економічне життя пояснювалося суто практичними міркуваннями без відповідної теоретичної бази. Опублікувавши 1936 р. книжку «Загальна теорія зайнятості, процента та грошей», англійський економіст Дж. М. Кейнс створив цю теоретичну платформу і став ідеологом нового напрямку у буржуазній економічній науці, котрий обґрунтовує неможливість саморегулювання капіталістичної економіки на макрорівні та необхідність державного втручання в економічні процеси.

2. Теоретична система та економічна програма Дж. М. Кейнса

Кейнсіанство — одна з провідних течій сучасної економічної думки! Свою назву отримала від автора основних її концепцій — **Джона Мейнарда Кейнса** (1883 — 1946), англійського економіста, державного й політичного діяча.

Кейнс був сином відомого англійського економіста Джона Невілла Кейнса, автора книжки «Предмет і метод політичної економії», опублікованої 1890 р. Отримав освіту в Ітоні та Кембріджі. Спочатку вивчав математику та теорію ймовірності, але згодом зацікавився економікою. 1905 р. А.Маршалл написав Кейнсу-батьку: «Ваш син чудово працює в галузі економічної науки. Я сказав йому, що був би дуже радий, якби він вирішив присвятити себе кар'єрі професійного економіста».

Проте Кейнс був не тільки економістом. Він був неймовірно активною, різнобічно обдарованою людиною. Посідав високі державні пости, особливо у галузях, де треба було вирішувати внутрішні та зовнішні фінансові проблеми англійського уряду в період між двома світовими війнами. Кейнс був представником Британського казначейства на Паризькій мирній конференції під час першої світової війни, заступником канцлера казначейства, членом ради директорів Англійського банку, казначеєм у Королівському коледжі, очолював

Національне товариство зі страхування життя, був керуючим інвестиційною компанією. Крім того, він редагував Кембріджський «Економічний журнал», очолював журнали «Нейшн» та «Нью стейтсмен», був головою Ради з підтримки музики та мистецтва та ін.

У своїх наукових творах він розглядає широке коло проблем, зокрема, проблеми теорії ймовірності, монетарної економіки, наслідки мирної угоди, укладеної після першої світової війни. Проте його головною працею є «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936 р.), про яку Дж. Гелбрейт у свій час писав, що «вона є абсолютно незрозумілою, погано написаною та передчасно опублікованою».

Однак ідеї цієї книжки були із захопленням сприйняті в колах великої буржуазії. Книжку назвали «біблією кейнсіанства». Західні економісти навіть проголосили «кейнсіанську революцію», яка наразі перемаже марксизм. А американський історик економічної думки Селігмен поставив книжку Кейнса поряд з «Багатством народів» Сміта та «Капіталом» К. Маркса.¹

Учення Кейнса стало своєрідною реакцією на неокласичну школу й маржиналізм, які панували в економічній науці до нього і до яких колись належав і він сам як учень А. Маршалла і кембріджської школи. Економічна криза 1929—1933 рр. різко змінила погляди Кейнса, він рішуче й безоглядно пориває з поглядами А. Маршалла, його ідеями фритредерства й висловлює думку про те, що капіталізм доби вільної конкуренції вичерпав свої можливості та пішов у непам'ять.

Попередниками Кейнса, які розробляли ті чи інші функціональні зв'язки процесу відтворення і положення яких він розвиває далі, можна вважати так звану стокгольмську школу — Б. Умена, Е. Ліндаля; Ф. Кана у Великобританії та А.Ханта у Німеччині. Однак тільки Кейнс чітко сформулював новий напрям економічної теорії — теорію державного регулювання економіки.

На відміну від інших буржуазних економістів, які зосереджували свою увагу на діяльності окремих господарських одиниць, Кейнс значно розширив рамки дослідження, роблячи спробу розглянути національне капіталістичне господарство в цілому, оперувати переважно агрегатними категоріями — споживання, нагромадження, заощадження, інвестиції, зайнятість, тобто величинами, котрі визначають рівень та темпи зростання національного доходу. Та головним у методі дослідження Кейнса було те, що, аналізуючи сукупні народногосподарські величини, він прагнув встановити причинно-наслідкові зв'язки, залежності та пропорції між ними. Це поклало початок такому напрямку економічної науки, який сьогодні назива-

¹ Селігмен Б. Основные течения современной экономической мысли. — М., 1968. — С.494.

ють макроекономічним. «Кейнс, мабуть, повинен посісти постійне місце в історії економічної думки як перша особа, котра розробила повністю обґрунтовану теорію того, що ми називаємо зараз макроекономікою».

У докейнсіанській політекономії панував мікроекономічний підхід, тобто аналіз економіки з погляду окремих економічних одиниць. Умови процвітання окремої фірми ототожнювалися з умовами процвітання нації в цілому, примноження її національного багатства. Тому у центрі аналізу була окрема фірма, проблеми мінімізації її витрат та максимізації прибутку як джерела нагромадження капіталу. Головна відмінність між макро- та мікроекономічним підходами полягає не в тім, що перший ігнорує інтереси окремих фірм, а другий — національну економіку. Відмінність зв'язана з тим, якому фактору — інтересам окремої фірми чи загальним умовам відтворення — надається вирішального значення для економічного зростання країни. Кейнс віддав перевагу загальноекономічним факторам.

На відміну від теорій Кларка, Маршалла, Пігу та інших, Кейнс дійшов висновку, що всі життєво важливі проблеми високорозвинутого капіталістичного суспільства слід шукати не у сфері пропозиції ресурсів (їхньої рідкості, цінності, найбільш ефективного поєднання для отримання максимуму продукції, «винагородження» факторів виробництва і т.п.), чим займалася до цього часу неокласична економічна думка, а у сфері попиту, що забезпечує реалізацію цих ресурсів. Відповідно до закону Сея, котрий став засадним для всієї неокласичної політекономії, сам процес виробництва товарів створює дохід, що точнісінько дорівнює вартості вироблених товарів. Це, у свою чергу, означає, що виробництво будь-якого обсягу продукції автоматично забезпечує дохід, необхідний для закупівлі всієї продукції на ринку. Пропозиція породжує свій власний попит — ось головний постулат названого закону.

Кейнс заперечив дію автоматичного механізму як на ринку товарів, так і на ринку робочої сили та капіталу.

По-перше, він поставив під сумнів існування за умов монополістичного капіталізму (до речі, сам Кейнс не вживав цього словосполучення, але саме його мав на увазі) вільного руху цін у напрямі зниження. Досвід показував, що ціни залишаються незмінними навіть за умов зниження зарплати та спадку виробництва.

По-друге, Кейнс показав неможливість постійного зниження норми процента з метою стимулювання інвестицій. Є певна межа, нижче за яку економічні суб'єкти віддадуть перевагу не передаванню своїх заощаджень у позичку, а триматимуть їх у вигляді ліквід-

¹ *Осадчая И.* Современное кейнсианство. — М., 1971. — С. 18.

них засобів з метою страхування себе у разі різних непередбачених ускладнень.

По-третє, Кейнс поставив питання про неможливість зниження заробітної плати у зв'язку з наявністю сильних профспілок, що захищають економічні інтереси робітничого класу.

Таким чином, Кейнс намагався показати, що механізм автоматичного зрівнювання попиту та пропозиції, що на ньому ґрунтується неокласична теорія, є утопією.

Критикуючи закон Сея, Кейнс на перше місце висунув проблему «ефективного попиту». Сучасний рівень виробництва або національного доходу, за Кейнсом, залежить від сукупного ефективного попиту, тобто попиту, що забезпечений грошима, інакше кажучи, від реальних витрат на придбання товарів та послуг. У зв'язку з цим Кейнс звертає увагу на проблему реалізації та показує, що неузгодженості у сфері попиту і створюють у капіталістичному суспільстві головну перешкоду для використання ресурсів: труднощі з реалізацією саме і призводять до порушень процесу відтворення.

Відповідно до концепції Кейнса «ефективний попит» є тотожним національному доходу, який витрачається на споживання й нагромадження, тобто складається з особистого та виробничого попиту. Перший — це витрати суспільства на споживчі блага, другий — на інвестиції (капітальні блага).

Особисте споживання — найбільш значна категорія витрат — становить близько 2/3 усіх закуплених товарів та послуг. Отже, фактори, що визначають споживання, можна взяти за відправну точку для дальших міркувань.

Кейнс розглядав дохід, що є у розпорядженні суспільства, як першочерговий фактор, котрий визначає структуру споживацьких витрат. Відповідно до теорії Кейнса витрати на споживання зростають мірою збільшення цього доходу. Проте величина їхнього зростання дещо відстає від абсолютного збільшення доходу, тобто кожний додатковий долар останнього хоч і збільшує споживання, але на суму меншу за цей долар. Кейнс назвав частку кожного додаткового долара даного доходу, яка використовується на споживання, граничною схильністю до споживання. З допомогою цього показника можна визначити, якою мірою приріст доходу впливає на приріст споживання, урахувавши, що зі зростанням доходу цей показник зменшується, а відтак зменшується і частка споживання в доході. Відставання споживання від темпів зростання доходу, що є у суспільному розпорядженні, зв'язане з тим, що частина національного доходу зберігається, заощаджується, не повертаючись у господарський оборот. Підстави цієї закономірності Кейнс бачив не в соціальних, класових стосунках, а у психології людини, яка нібито схильна споживати менше в міру збільшення її доходу. Це

його твердження відоме під назвою «основний психологічний закон суспільства».

Другий компонент «ефективного попиту» — виробничий попит, за Кейнсом, є показником бажання капіталістів інвестувати свої капітали. Він відображується в інвестиціях, рівень яких визначається, головне, станом довгострокових очікувань, зумовлених тим, «якою може бути очікувана структура майбутніх доходів підприємця, якщо ... він бажає збільшити своє капітальне майно». Основними факторами, що впливають на обсяг інвестицій, на думку Кейнса, є норма процента й норма очікуваного прибутку. Інакше кажучи, інвестиції можуть здійснюватися лише в тім разі, коли очікуваний прибуток перевищуватиме позичковий процент. Величину процента Кейнс ставив у залежність від пропозиції грошових засобів та попиту на них.

Необхідна умова для нормального розвитку економіки та досягнення її рівноважного стану, за Кейнсом, полягає в тім, щоб вакуум, утворений унаслідок розриву між рівнем доходу та споживання (згадаємо «психологічний закон»), заповнювався збільшенням інвестиційних витрат, котрі покликані поглинути обсяги заощаджень, що постійно зростають. Це, однак, є можливим тільки тоді, коли інвестиції дорівнюватимуть заощадженням.

Докейнсіанська економічна думка виходила з того, що інвестиції автоматично пристосовуються до рівня заощаджень за допомогою норми процента, і між ними не може виникати стійкої невідповідності. Кейнс же висловив думку про те, що насправді величина інвестицій зазнає впливу певних факторів, які не допускають такого автоматизму. Населення завжди використовує на споживання лише певну частку своїх доходів, а решту — заощаджує. Рішення про заощадження, таким чином, приймаються паралельно з рішеннями про частку споживацьких витрат у загальному обсязі доходу і цілком незалежно від вирішення фірмами (приватним бізнесом) питання про рівень інвестицій. Економісти до Кейнса не звертали особливої уваги на той факт, що заощаджують споживачі, а інвестують — виробники, тобто рішення про заощадження та інвестиції приймають різні люди, не погоджуючи їх між собою. Кейнс зробив цей висновок одним з центральних пунктів свого аналізу. Саме заощадження населення можуть бути єдиним фінансовим джерелом інвестицій підприємств, а отже, величини заощаджень та інвестицій в економіці в кінцевому підсумку збігаються. Але це зовсім не так на стадії планування витрат.

Кейнс указував на існування трьох мотивів, здатних спонукати людину зберігати гроші, а не активи, що дають дохід (земля, будівлі, акції, облигації). До них належать: транзакційний мотив (бажання мати готівку для непередбачених платежів), мотив перестороги та спекулятивний мотив (страх втратити капітал).

Третій мотив є дещо відмінним від перших двох. Кейнс вважав, що господарські агенти триматимуть частину портфеля своїх активів у ліквідній формі, коли вони вважатимуть, що володіння активами в іншій формі є ризикованим. Нездатність підприємств забезпечити рівномірний потік інвестицій для того, щоб заповнити створений заощадженнями «потенційний розрив» між виробництвом та споживанням, Кейнс приписує втраті «довіри», порівнюючи цю нездатність з небажанням гравця, що втратив надію на успіх, робити дальші ставки. Якщо «розрив» неможливо закрити запланованими інвестиціями, він закрийється автоматично небажаними інвестиціями, що матимуть вигляд накопичених запасів споживчих товарів; пізніше «розрив» так само автоматично зменшиться внаслідок скорочення виробництва, зайнятості та доходу.

Цілісну картину економічної системи відповідно до кейнсіанської теорії можна подати за такою схемою. Сукупний попит становить суму витрат суспільства на споживання та очікуваних витрат суспільства на інвестиції. Існує тільки один, стверджує Кейнс, рівень національного доходу, за якого сукупні витрати суспільства (сукупний попит) дорівнюють національному продукту (сукупній пропозиції). Це і є шуканий рівень рівноваги національного доходу.

Економічна система не зможе досягти рівноваги за будь-якого іншого рівня національного доходу, оскільки в цьому разі плани покупців не будуть відповідати діям виробників. Припустімо, що національний дохід упаде нижче за рівень рівноваги, планові витрати теж зменшаться, але не адекватно зменшенню національного доходу. Зменшення сукупних витрат становитиме лише частину зменшення національного доходу, решта витраченого доходу зменшить заощадження та податкові виплати. Це призведе до того, що покупці вимагатимуть більше товарів, ніж вироблятимуть фірми.

В іншому разі, якщо національний дохід збільшиться, то зросте сукупний попит, але на величину меншу ніж зростання національного доходу. Деяка частина додаткового доходу піде у заощадження, ще якась частина — урядові у вигляді податків. А це означає, що ділові підприємства вироблятимуть товарів та послуг більше, ніж планується закупити. Сукупний попит не здатний буде перекрити сукупну пропозицію, стверджує Кейнс. Така ситуація свідчатиме про перенасичення ринку товарів та послуг, про затоварення і сигналізуватиме про необхідність скорочення обсягів виробництва. Цей процес, у свою чергу, супроводжуватиметься безробіттям, неповним використанням обладнання, а в окремих випадках — тимчасовим скороченням або остаточним припиненням виробничої діяльності окремих підприємств. Спад виробництва триватиме доти, доки значення сукупного попиту не буде збалансовано із сукупною пропозицією.

Отже, саме недостатнім попитом Кейнс пояснює циклічний характер виробничого процесу. На думку Кейнса, не варто зв'язувати економічні коливання виключно із зовнішніми факторами — війною, посухою та іншими катаклізмами. Навпаки, причини інфляції та безробіття пояснюються браком синхронності у прийнятті деяких основних економічних рішень, зокрема, рішень щодо заощаджень та інвестицій. Кейнс визнає, що в сучасній капіталістичній економіці рівновага між заощадженнями та інвестиціями є недосяжною, бо інвестиції, як правило, відстають від зростання заощаджень, виявляються меншими за останні, в результаті чого утворюються надлишкові заощадження, має місце відносне перенагроювання, і суспільство зазнає кризи або тривалої стагнації.

Виходячи з цієї концепції, Кейнс намагається з'ясувати і причини безробіття. Кейнсіанська теорія зайнятості дуже відрізняється від класичного підходу, за яким існує рівноважна ціна для будь-якого виду товару, у тім числі товару робоча сила: якщо починає бракувати або створюється надлишок будь-яких товарів, то достатньо відповідно підвищити або знизити ціни на них, для того щоб знову настал рівновага.

На відміну від неокласиків, Кейнс поставив безробіття в залежність не від заробітної плати, а від браку «ефективного попиту». При цьому він не спростовує повністю неокласичної теорії, погоджуючись з тим, що за умов рівноваги, коли всі трудові ресурси залучено у виробництво, заробітна плата визначається «граничною складністю праці». Кейнс не заперечує, що заробітна плата «перебуває у цілком визначеній (оберненій) кореляції з обсягом зайнятості»¹. Проте обсяг зайнятості Кейнс узалежнює не від руху заробітної плати, а від рівня виробництва «національного доходу», тобто від сукупного ефективного попиту на споживчі та капітальні блага. Останній же має тенденцію до відставання, до невірноваженості, що робить повну зайнятість за умов капіталізму явищем винятковим.

Чимало попрацював Кейнс, щоб довести помилковість використання заробітної плати як засобу лікування безробіття. Стосовно економічних наслідків скорочення заробітної плати Кейнс міркував так: по-перше, попит на працю і рівень зайнятості визначаються реальною, а не номінальною заробітною платою, як учили економістичні класики; по-друге, зниження номінальної заробітної плати завжди супроводжується еквівалентним зниженням реальної, оскільки ціни за умов конкуренції визначаються прямими граничними витратами, котрі в короткостроковому періоді складаються виключно з трудових витрат; по-третє, оскільки реальне споживання є функцією самого тільки реального доходу і реальна схильність до споживання у

¹ Кейнс Д. Общая теория занятости, процента и денег. — М., 1996. — С.16.

працівників менша за одиницю, вони після зниження заробітної плати витратять на споживання менше ніж раніше; по-четверте, хоча трудові витрати й ціни знизилися, наступне зниження ставки процента буде нездатним стимулювати інвестиції, відтак зниження заробітної плати призведе тільки до зниження сукупного попиту, а безробіття або збільшиться, або, у ліпшому випадку, залишиться на тому самому рівні. Ось чому, стверджує Кейнс, зменшення заробітної плати, навіть якщо це можна зробити, не здатне зменшити безробіття. Практично така ситуація неможлива, оскільки працівники не будуть жертвувати власною заробітною платою заради працевлаштування якогось невідомого безробітного. «Найрозумніша політика, — пише Кейнс, — полягає, зрештою, у підтримуванні стійкого загального рівня грошової заробітної плати»¹.

Убивчий висновок кейнсіанської теорії полягає в тому, що за капіталізму не існує жодного механізму, який гарантував би повну зайнятість. Кейнс стверджує, що економіка може бути збалансованою, тобто може досягти рівноваги сукупного обсягу виробництва за високого рівня безробіття та інфляції. Кейнс визнає, що безробіття — органічно притаманне капіталізму явище, яке «неминуче супроводжує сучасний капіталістичний індивідуалізм»² та зумовлюється органічними вадами системи вільної конкуренції.

Повна зайнятість (скоріше, випадкова, аніж закономірна) не забезпечується автоматично. «Ефективний попит, що поєднується з повною зайнятістю, — це поодинокий випадок, що настає тільки тоді, коли схильність до споживання і спонукання інвестувати перебувають у певному відношенні одне до одного... Таке може існувати лише за умови, якщо випадково або навмисно поточні інвестиції зумовлюють попит, що дорівнює надлишкові сукупної ціни пропозиції продукції над тим, що суспільство бажає витратити на споживання, коли в ньому панує повна зайнятість»³.

У стислому вигляді кейнсіанське трактування макроекономіки можна подати так.

Основоположним у теорії Кейнса, як уже зазначалося, є твердження про те, що ціни на продукцію та заробітна плата в короткостроковому періоді є нееластичними щодо зниження, тобто падіння сукупного попиту не справляє впливу на їхній рівень. Це призводить до того, що крива сукупної пропозиції стає горизонтальною лінією, котра розміщується праворуч від нульового рівня реального обсягу виробництва, нижче його рівня за повної зайнятості або рівня потенційного обсягу виробництва. Відповідно до кейнсіанської

¹ Кейнс Д. Назв. тв., с.341.

² Там само, с.368.

³ Там само, с.27.

теорії, як тільки досягнуто рівня повної зайнятості, крива сукупної пропозиції перетворюється на вертикаль.

Функціонування економіки на горизонтальному відрізку кривої сукупної пропозиції означає значний надлишок виробничих потужностей і велике безробіття, тому розширення сукупного попиту передовсім збільшуватиме реальний обсяг виробництва і зайнятості, а не рівень цін.

Кейнсіанці вважають, що сукупний попит є нестабільним, навіть тоді, коли не відбувається жодних змін у пропозиції грошей. Зокрема, такий компонент сукупного попиту, як інвестиції, постійно зазнає коливань, у зв'язку з чим змінюється положення кривої сукупного попиту. Зниження сукупного попиту вплине лише на обсяг виробництва та зайнятість (обсяг виробництва знизиться). При цьому реальний обсяг виробництва може залишатися нижче за рівень виробництва з повною зайнятістю невизначений час, доти, доки не відбудеться випадкового врівноважуючого розширення сукупного попиту.

Відмінність від класичних поглядів є очевидною. Для економістів-класиків сукупний попит є стабільним, поки не відбувається значних змін у пропозиції грошей. У разі, коли сукупний попит знизиться, еластичність цін і заробітної плати забезпечить роботу автоматично вбудованого механізму, за допомогою якого підтримується функціонування капіталістичної економіки на рівні її потенційного обсягу виробництва і природної норми безробіття.

У кейнсіанській теорії мінливість сукупного попиту та нееластичність цін означають, що безробіття може збільшуватися і зберігатися в ринковій економіці тривалий час. Щоб уникнути величезних втрат від спадів та криз, необхідним є активне макроекономічне регулювання сукупного попиту з боку держави.

Саме такий висновок з аналізу макроекономічних процесів уперше сформулював Д. Кейнс. Запропонована ним модель розвитку процесів виробничої діяльності була першим серйозним аргументом для проведення державної політики, спрямованої на ліквідацію негативних наслідків, що виникають з причин недостатнього попиту.

Конкретні напрямки державного втручання в економіку і державного регулювання впливають з положень моделі відтворення Кейнса і охоплюють три основні сфери: грошовий обіг та грошову політику, нагромадження капіталу та інвестування і реалізацію вироблених товарів.

У своїй книзі «Загальна теорія зайнятості, процента та грошей» Кейнс відкинув класичну кількісну теорію попиту на гроші, віддавши перевагу власним теоретичним побудовам, в яких головну роль відіграє поняття норми процента. Він розглядав гроші як один з типів багатства і стверджував, що та частина портфелів активів, яку економічні агенти бажають зберігати у вигляді грошей, залежить від

того, наскільки високо вони оцінюють вищезгадану властивість ліквідності. Тому й кейнсіанську теорію попиту на гроші називають теорією «переваги ліквідності». Ліквідність у Кейнса — це можливість продати за одиницю часу за максимальною ціною будь-яке майно. Економічні агенти, купуючи активи, віддають перевагу більш ліквідним, тому що побоюються значних фінансових втрат за зниження ділової активності.

Уже було названо три причини, які, на думку Кейнса, спонукають людей зберігати хоча б частину їхнього багатства у вигляді ліквідних грошових активів, таких як готівка, поточні рахунки до запитання, а не у вигляді активів менш ліквідних, але таких, що дають дохід (наприклад облігації). І саме цей спекулятивний мотив формує зворотний зв'язок між величиною попиту на гроші та нормою позичкового процента: попит на гроші поступово зростає з падінням норми позичкового процента на ринку цінних паперів.

Таким чином, Кейнс розглядає попит на гроші як функцію двох змінних величин. За інших однакових умов збільшення номінального доходу породжує збільшення попиту на гроші, що зумовлено існуванням трансакційного мотиву та мотиву обережності. Зниження норми позичкового процента також збільшує попит на гроші через спекулятивні мотиви.

Кейнс був прихильником наявності великої кількості грошей в обігу, що, на його думку, мало впливати на зниження процентної ставки. Це, у свою чергу, стимулювало б зменшення «обережності ліквідності» та зростання інвестицій. На думку Кейнса, високий процент є перешкодою для перетворення грошових ресурсів на інвестиції, тобто він захищав необхідність максимального зниження рівня процента як засобу заохочення використання нагромаджень на виробничі цілі.

Саме від Кейнса значною мірою бере початок концепція дефіцитного фінансування, або штучного накачування грошей в економіку, створення «нових грошей», що є доповненням до загального потоку витрат і, тим самим, компенсує недостатній попит, зайнятість та прискорює зростання національного доходу. Дефіцитне фінансування на практиці означає відмову від політики збалансованого бюджету та систематичне зростання державного боргу, що, у свою чергу, передбачає використання інфляційних тенденцій як засобу підтримування ділової активності на високому рівні.

Основним стратегічним напрямом економічної політики держави, згідно за Кейнсом, має стати підтримка інвестиційної діяльності, сприяння максимальному перетворюванню заощаджень на капіталовкладення. Саме зменшення рівня інвестиційної діяльності Д. Кейнс та його послідовники вважали основною причиною «Великої депресії» 30-х рр. Щоб подолати основну слабкість капіталіс-

тичної економіки — недостатню схильність до інвестування — держава мусить не тільки створити найсприятливіші умови для інвестиційної діяльності підприємців (зниження норми процента, дефіцитне фінансування інфляційного зростання цін та інше), а й взяти на себе функції безпосереднього капіталовкладника. Як одну з форм таких інвестицій Кейнс розглядав організацію громадських робіт, навіть у тому разі, коли вони непотрібні суспільству.

З найважливіших заходів, здатних компенсувати відставання попиту, активізувати «схильність до споживання», Кейнс називає також фіскальну політику, що регулює величини чистих податків та державних закупівель.

Д. Кейнс та його прихильники сподівалися пом'якшити негативні наслідки ділових циклів за допомогою планомірного проведення контрциклічної фіскальної політики. На їхню думку, за загрози економічного спаду уряд може протидіяти цьому скороченням податків, збільшенням трансфертних платежів чи підвищенням витрат на оборону, розвиток інфраструктури або інші цілі. І навпаки, за загрози інфляції уряд може збільшити податки, зменшити трансфертні платежі, відкласти заплановані державні закупівлі.

Характеризуючи кейнсіанську модель макроекономічної рівноваги, обов'язково слід звернути увагу на теорію мультиплікатора. Важливим моментом цієї моделі є те, що зміна рівня рівноваги національного доходу більша за зміни того вихідного рівня автономних витрат, що його спричинили. Це поняття у макроекономічній теорії відоме як мультиплікаційний ефект. Його дію можна наочно показати на прикладі залежності між приростом інвестицій та національним доходом: збільшення капіталовкладень веде до зростання обсягів виробництва товарів та послуг. Але у Кейнса ця залежність розглядається через призму формування індивідуального грошового доходу. Логіка такого підходу полягає ось у чім: національний дохід складається з індивідуальних доходів, а отже, необхідно з'ясувати, як інвестиції впливають на величину цих індивідуальних доходів.

Зрештою, кожна інвестиція перетворюється на суму доходів індивідів і коли б ці доходи не витрачалися, то приріст національного доходу за певний проміжок часу дорівнював би, як ми вже зазначили, приросту інвестицій. Але на практиці отриманий дохід витрачається і перетворюється на нові доходи, які, у свою чергу, знову витрачаються і т. п. У кінцевому підсумку приріст національного доходу через певний час буде значно більшим, ніж приріст початкових інвестицій, тобто він стає помноженою величиною початкових капіталовкладень. Сам же множник, або мультиплікатор, залежить від того, яку частку своїх доходів суспільство витрачає на споживання: чим вища схильність до споживання, тим більший мультиплікатор, і навпаки.

Мультиплікатор витрат визначається як відношення відхилень від рівноважного доходу до початкової зміни у витратах (на інвестиції), що спричинили цю зміну:

$$\Delta Y = \Delta I \frac{1}{1-r},$$

де ΔY — приріст доходу;

ΔI — приріст інвестицій, що спричинив приріст доходу;

r — «гранична схильність до споживання»;

$\frac{1}{1-r}$ — це і є величина мультиплікатора, що виражена через

«граничну схильність до споживання».

«За даних обставин, — стверджує Кейнс, — може бути встановлене певне співвідношення між доходом та інвестиціями, яке слід назвати мультиплікатором». Виходячи з цієї формальної алгебраїчної залежності, Кейнс стверджує, що зростання інвестицій автоматично веде до зростання зайнятості та до пропорційного зростання національного доходу, а коефіцієнтом пропорційності є величина мультиплікатора.

Аналогічно проявляється мультиплікаційний ефект стосовно інших видів витрат, зокрема державних витрат. За недостатнього попиту підвищення державних витрат приводить до посилення економічної діяльності. При цьому покриття різниці між пропозицією й попитом не потребує повного еквівалентного підвищення державних витрат саме завдяки присутності мультиплікаційного ефекту.

Починаючи з Кейнса проблема факторів, що визначають величину споживання та нагромадження як основних компонентів національного доходу, взаємозв'язку між ними та національним доходом, висувається на перший план.

Значення теорії Кейнса як вихідної бази розвитку теорії макроекономічної динаміки зумовлюється багатьма суттєвими моментами:

по-перше, це макроекономічний метод дослідження;

по-друге, він висуває на перший план проблеми реалізації, або «ефективного попиту», яка поклала початок розвитку динамічної теорії циклу;

по-третє, його теорії національного доходу в цілому та мультиплікатора органічно увійшли в післякейнсіанські теорії економічного зростання;

по-четверте, він поєднав економічну теорію та економічну політику в одне ціле, що покликане сприяти підтримуванию життєдіяльності капіталістичної системи господарства.

Кейнсіанська революція поклала край досі неподільному пануванню доктрини «laissez faire, laissez passer» («дайте змогу робити, дайте змогу іти») — цього полум'яного заклику економістів XVIII ст., звернутого до держави. Це була справжня революція в економічному мисленні: відбулася раптова й дивовижно швидка трансформація усієї теоретичної сфери, включаючи метафізичне «бачення» економічного процесу, з якого починалися всі попередні теорії. Кейнс збудив віру в те, що уряди можуть ліквідувати депресію та безробіття, регулюючи державні витрати та податки.

3. Поширення кейнсіанства в різних країнах

Поява концепції Кейнса закономірно породила великий резонанс у капіталістичному світі та справила значний вплив на дальший розвиток економічної теорії і економічної політики. Найбільш активні її прихильники зв'язують цю модель з початком нового етапу в розвитку економічної науки.

Кейнсіанство зайняло провідне місце в політекономії в багатьох країнах розвинутого капіталізму, особливо у США та Англії, і тривалий час зберігало свої позиції. Послідовники Кейнса висунули три проблеми, які мають відносно самостійний характер: проблему динамічної рівноваги, проблему тривалих відхилень від стану динамічної рівноваги та проблему короткотривалих відхилень, або циклічних коливань. Теорії, що виникли як результат дальшого розвитку теорії Кейнса, називають некейнсіанством.

У США ідеї Кейнса розвивали ще у 30-ті рр. його американські послідовники і передовсім економісти Гарвардського університету **Е. Хансен** та **С. Харріс**. **Елвін Хансен** (1887—1976) вів у Гарвардському університеті спеціальний семінар, який відвідували визначні урядові чиновники та бізнесмени. Цей семінар відіграв важливу роль у поширенні кейнсіанських ідей у США.

Характерною рисою економічних теорій післякейнсіанського періоду є те, що у поясненні найважливіших економічних проблем чільне місце надається інвестиціям. Послідовники Кейнса виходять з того, що причина циклічності, а водночас і причина періодичних криз та безробіття полягає у «коливаннях динаміки інвестицій». «Приватні інвестиції та державні витрати — ось ті сфери, де слід переважно шукати пояснення змін зайнятості та доходів», — указував Хансен. Західні теоретики надають капіталовкладенням властивість своєрідної незалежної змінної, від якої залежать інші змінні.

Розвиток некейнсіанської теорії циклу зв'язують з іменами таких відомих економістів, як **Р. Харрод**, **П. Самуельсон**, **Д. Хікс**. У праці самого Кейнса «Загальна теорія зайнятості, процента та

грошей» проблема циклу відсутня. У книжці є лише певні вказівки на причину криз — зниження норми прибутку, посилене психологічними обставинами. Неокейнсіанці не заперечували циклічності капіталістичної економіки, але розглядали її як властивість, притаманну будь-якій динамічній системі. Вони прагнули знайти причини коливальних рухів економіки та встановити характер дії механізму переходу однієї фази в іншу на підставі ендогенних факторів, використовуючи при цьому кейнсіанські категорії «граничної ефективності капіталу», «функції споживання», «поєднання мультиплікатора та акселератора». Взаємодія цих ендогенних факторів спричиняє спади і створює можливості для піднесення. Сповільнення приросту споживання впливає на дохід, а це, у свою чергу, призводить до зменшення приросту інвестицій і т. д.

Розроблена Кейнсом концепція мультиплікатора у застосуванні до національного доходу зв'язує приріст національного доходу з приростом інвестицій.

Неокейнсіанські теоретики циклу доповнили концепцію мультиплікатора так званою концепцією акселератора, який характеризує зворотний зв'язок між національним доходом і інвестиціями. Акселератор показує, у скільки разів мають збільшуватися капіталовкладення в результаті конкретних темпів зростання національного доходу. Якщо умовою розгортання мультиплікаційного процесу є наявність вільної робочої сили та незайнятих виробничих потужностей, то для акселераційного — необхідні інші умови. Зростання національного доходу потребуватиме збільшення виробничих потужностей та капіталовкладень (за умови, що існуючі виробничі потужності використано повністю або майже повністю). У свою чергу, зниження або хоч сповільнення темпів зростання національного доходу призведе до спадання темпів капіталовкладень і, навіть, до дезінвестування.

Велике значення у неокейнсіанській теорії циклу має поділ капіталовкладень на автономні та похідні. Похідні інвестиції — це такі, що зв'язані з розширенням споживання внаслідок зростання національного доходу. Саме цей тип інвестицій бере участь у моделі мультиплікатор — акселератор. Проте у процесі економічного зростання є ціла низка інших факторів, що зумовлюють капіталовкладення незалежно від руху споживання або національного доходу, а саме: технічний прогрес та залежні від нього технічні перевороти, збільшення населення, політика держави та інші фактори автономного характеру. Саме з дією цих факторів і зв'язані автономні інвестиції. Концепція двох типів інвестицій допомагає зрозуміти природу відносно незалежного від руху платоспроможного попиту розвитку виробництва засобів виробництва.

Неокейнсіанську інвестиційну теорію циклу детально викладено у праці Е. Хансена «Економічні цикли та національний дохід» (1958). Ця теорія виявилася одним із перших плодів післявоєнної еволюції кейнсіанства. Вона ввбрала в себе основні положення теорії Кейнса, доповнила їх деякими новими положеннями, головним з яких є механізм акселератора. Рушійною силою, першопричиною виробництва, за Хансеном, є технічний прогрес, який потребує нових капіталовкладень, тобто автономних інвестицій. Результатом кожної нової порції автономних інвестицій є розгортання мультиплікаційно-акселераційного процесу. Це означає, що інвестиції породжують доходи, сума яких тим вища, чим більша «схильність до споживання». Зростання доходів веде до похідних інвестицій, які ще збільшують національний дохід. У такий спосіб розгортається кумулятивне, самопідтримувальне піднесення, початковий поштовх якому дали автономні інвестиції.

На думку Хансена, технічний прогрес не тільки породжує автономні інвестиції, а й визначає рівень капітального коефіцієнта, акселератора. Тому інтенсивність та тривалість процесу зростання визначаються виключно характером технічного прогресу.

Процес зростання, що породжується зовнішніми факторами, зокрема технічним прогресом та кумулятивним процесом, може, на думку Хансена, виявитися достатнім або, навпаки, недостатнім для того, щоб використати наявні ресурси зростання зайнятості. Останнє залежить, у свою чергу, від величини автономних інвестиційних можливостей і граничної схильності до споживання, що визначає величину мультиплікатора, а також від коефіцієнта акселерації, який не є раз і назавжди заданим і змінюється разом зі змінами в техніці.

Хансен називає причини, що можуть припинити процес зростання і призвести до початку падіння. Перша група причин зв'язана з поступовим вичерпанням автономних інвестицій: зниження очікуваної норми прибутку у міру зростання інвестицій, підвищення цін капітальних товарів і позичкового процента. Друга група зв'язана з послабленням уже описаного «надкумулятивного процесу», що породжується дією мультиплікатора та акселератора. Тривалість та інтенсивність піднесення визначаються, головне, обсягом та інтенсивністю автономних інвестицій. Але «...коли автономні інвестиції виснажуються, тоді скорочуються також стимульоване споживання та стимульовані інвестиції»¹. Припинення або вичерпання причин, що зумовлюють зростання, призводить до скорочення капіталовкладень та економічного спаду. Початок нового піднесення буде зумовлений також автоматично завдяки тому, що споживання знижуєть-

¹ Хансен Э. Экономический цикл и национальный доход. — М., 1959. — С.602.

ся повільніше, ніж дохід у цілому, і настане такий момент, коли споживання почне перевищувати дохід. Це, у свою чергу, спричинить значне скорочення запасів та капітальних благ, що буде стимулом до здійснення відновлювальних інвестицій. Увесь процес почне розвиватися у зворотному напрямку.

Хансен, натхненний, мабуть, статтею Франко Модільяні «Переваги ліквідності, теорії процента і грошей» (1944), став головним популяризатором того варіанта кейнсіанської теорії, що ґрунтується на концепції доходів — витрат.

Рівновага ринкової системи, відповідно до теорії Кейнса, передбачає загальну або макроекономічну рівновагу ринку товарів, грошей, облігацій та робочої сили. Зрештою, макроекономічна рівновага зводиться до взаємодії двох ринків — товарів та облігацій, або товарів і грошей. Останній варіант зветься *моделлю Хікса—Хансена* і є найбільш поширеною інтерпретацією теорії Д. Хансена. Хансен, узявши за основу кейнсіанський варіант, включив до нього знамениту діаграму IS-LM, додавши до неї рівняння попиту та пропозиції на ринку праці.

Модель Хікса—Хансена відкриває великі можливості для дослідження взаємодії ринків товарів та грошей. Зокрема, можна довідатися, наскільки стійкою є їхня рівновага, чи вона зберігається, як на ній відбиваються ті чи інші варіанти державного регулювання, інфляція і т. п.

Так, наприклад, якщо в період рівноваги ринкової системи відбулося поліпшення інвестиційного клімату, що можливе у добу масового використання передових технологій, у результаті цілеспрямованих дій держави та з інших причин, то підприємці, оптимістично оцінюючи перспективи виробництва і орієнтуючись на існуючу норму процента, збільшать капіталовкладення, використовуючи з цією метою наявні заощадження.

Зростання інвестицій приведе до розширення виробництва, що, у свою чергу, збільшуватиме обсяг сукупного доходу. Ці зміни зачіпають грошовий ринок, але оскільки пропозиція грошей залишається незмінною, а частина доходу перетворюється на додатковий попит на гроші, то ринок реагуватиме підвищенням норми процента. Тепер знову запрацює механізм ринку товарів: підвищення норми процента і зниження під її тиском очікуваної норми прибутку зменшить інвестиційний попит. Відбудеться гальмування зростання інвестицій, виробництва і сукупного доходу, у ринковій системі встановиться нова рівновага.

Розуміння цих процесів має велике значення для з'ясування суті й динаміки ринкової системи. Виявляється, що, сприймаючи імпульси ззовні, ринкова економіка здатна пересуватися з одного рівноважного стану в інший. Дуже суттєво, що рушійний імпульс негай-

но дає сплеск господарської активності, а потім взаємодія ринків товарів і грошей гасить її та стабілізує стан.

Аналітичним апаратом моделі Хікса—Хансена з успіхом користуються представники найрізноманітніших напрямків сучасної економічної науки.

Інвестиційна теорія циклу стала засадною для побудови неокейнсіанських антициклічних програм, які зосереджували увагу на динаміці капіталовкладень, її регулюванні з боку держави. Типові тлумачення такого регулювання дав Хансен, назвавши два методи боротьби з циклічними коливаннями. Один метод полягає у стабілізації безпосереднього обсягу інвестицій, інший — у компенсації коливань приватних інвестицій заходами фіскальної та кредитно-грошової політики.

Неокейнсіанці стверджують, що за сучасних умов цілком можливо обмежувати розмах циклічних коливань, стримуючи зростання виробництва у фазі піднесення та стимулюючи його у фазі рецесії. Органом, здатним це зробити, є держава, що має у своєму розпорядженні багато важелів для заохочення приватних інвестицій напередодні спаду або послаблення інвестиційної діяльності у період «перегрівання» економіки.

Значне місце в концепції американських неокейнсіанців належить так званим вбудованим стабілізаторам, тобто автоматичному застосуванню податкової та бюджетної політики для регулювання циклу. На їхню думку, за умов швидкого економічного зростання необхідно підвищувати податки, щоб ослабити функцію «споживання» та стримати інвестиції, а у період спадів, навпаки, знижувати податки та збільшувати витрати, не оглядаючись на дефіцит бюджету, штучно підтримуючи попит. Одним із факторів, який також повинен сприяти зростанню попиту, є державне споживання, зокрема військові закупівлі.

Поруч з неокейнсіанством виникли й інші різновиди теорій державного регулювання, на котрі вчення Кейнса справило значно менший вплив. До них належить передовсім так звана стокгольмська школа. Представників цієї економічної течії неправомірно було б називати послідовниками Кейнса, оскільки ще в 30-ті рр. група молодих шведських економістів незалежно від нього дійшла аналогічних висновків.

Під час економічної кризи 30-х рр. Швеція, як і більшість країн світу, опинилася на межі фінансового краху. Витрати на інвестиції почали скорочуватись і згодом зовсім зникли. Рестриктивна грошова політика (обмеження грошових емісій, скорочення кількості грошей в обігу) знизила купівельну спроможність населення і сприяла зростанню безробіття.

Проте криза в Швеції була менш тривалою, ніж в інших країнах, оскільки структурна перебудова національної економіки на той час

уже розпочалася. Нові перспективні галузі промисловості з використанням новітніх технологій забезпечили Швеції швидке нарощування економічного потенціалу, і через два роки країна перейшла до експансіоністської політики. 1932 р. на виборах до парламенту перемогли соціал-демократи завдяки дуже вдалій програмі економічного відродження.

Економічна програма шведської соціал-демократії базувалася саме на ідеях стокгольмської школи політичної економії, основними представниками якої були Ерік Ліндаль (1891—1960), Гуннар Мюрдаль (1898—1987), Бертіль Улін (1899—1979), Ерік Лундберг (1902—1987). Їхня теоретична концепція аналогічна висновкам Кейнса. Так само як і Кейнс, шведські економісти були впевнені, що існує ефективний спосіб розв'язання основних проблем економіки. Суть його полягає в тім, що держава повинна втручатися в господарське життя і проводити активну економічну політику з метою ліквідації розривів безробіття та інфляції. Основним об'єктом державного втручання є сукупний обсяг попиту.

Е. Ліндаль та Г. Мюрдаль побудували модель грошового обігу, яка демонструвала залежність економічної рівноваги від використання грошових ресурсів, зокрема від заощаджень споживачів. Б. Улін обґрунтував необхідність державних інвестицій і громадських робіт як засіб від безробіття. А інший представник стокгольмської школи Е. Лундберг побудував спеціальні моделі для аналізу величини розривів безробіття та інфляції.

Розроблену на засадах економічних концепцій стокгольмської школи програму шведської соціал-демократичної партії було покладено урядом в основу формування економічної політики 30-х рр. Її основні положення базувалися на таких принципах: сильна держава регулює економічний процес, використовуючи для цього механізм саморегулювання, передовсім грошову сферу; перспективний напрям розвитку — від економіки пропозиції до економіки попиту; соціальна сфера базується на сильній та стабільній економіці, її розвиток регулюється й контролюється державою.

Цю політику проводило і контролювало міністерство фінансів Швеції, що його очолював **Ернст Вігфорс** (1881—1977). Вігфорс визнав слушність того, що державні інвестиції і громадські роботи можуть підвищити купівельну спроможність населення, зменшити масштаби економічної кризи і послабити соціальне напруження.

Ці ідеї вперше було відображено в проекті бюджету 1933 р., а Гуннар Мюрдаль у додатку до нього подав теоретичне обґрунтування нової «антициклічної» фінансової політики. Швеція, таким чином, стала першою в світі країною, що обрала шлях активної політики стабілізації.

Іншим прикладом поширення ідей кейнсіанства є програмування капіталістичної економіки, індикативне планування, що набуло розвитку у Франції, де після другої світової війни державне регулювання економіки здійснювалося в широких масштабах.

Французьку концепцію індикативного планування опрацював **Франсуа Перру**. Не заперечуючи значення ринкового механізму та конкуренції у регулюванні капіталістичної економіки, прихильники концепції індикативного планування переважного значення надавали державному регулюванню через програмування економічного розвитку країни. Основу такого програмування становила система національних рахунків та державних планів індикативного (рекомендаційного) характеру. Розробку та прийняття національних планів розвитку необхідно здійснювати, на думку Перру, за допомогою узгоджень, компромісів та «соціальних діалогів» різних класів. Така система індикативного планування включала механізм як короткострокового (кон'юнктурного), так і довгострокового (структурного) регулювання національної економіки.

Концепція Перру справила значний вплив на практичну реалізацію програмування економіки Франції. 1947 р. було прийнято перший п'ятирічний план. Така практика тривала й у наступні роки.

4. Неокейнсіанські теорії економічного зростання

Неокейнсіанські теорії стали розвиватися, долаючи вузькі місця концепції Кейнса. Аналізуючи економіку капіталістичних країн у 30-ті рр., він неминуче мусив виходити з умов її глибокої стагнації. Відтак кейнсіанська теорія була статичною, бо брала економіку у рівновазі, а не у стані динаміки. Вона майже не розглядала довгострокових, перспективних тенденцій, оскільки була тільки спробою пояснити сучасний Кейнсу стан економіки, з'ясувати умови «повної зайнятості».

У післявоєнні роки на перший план соціально-економічного розвитку західних країн виступають не проблеми «повної зайнятості», а проблема економічного зростання.

Об'єктивною передумовою для появи такої проблеми стали процеси, що відбувалися в розвитку економіки в післявоєнний період. Розгортання НТР, нерівномірний розвиток капіталістичних країн, високі темпи економічного зростання в соціалістичних країнах поставили цю проблему на порядок денний. Найбільш непокоїли західних економістів високі темпи зростання економіки соціалістичних країн, що загострювали проблему «економічного змагання двох систем». Не випадково американський економіст **Є. Домар** писав,

що проблема темпів перетворюється на проблему самого існування капіталізму¹.

Саме за цих умов і з'являються теорії економічного зростання, автори яких роблять спроби створити теорію відтворення придатну для різних кон'юнктурних умов, визначити загальні фактори економічного зростання.

Поява цих теорій була б неможливою без суттєвої зміни поглядів на роль держави в регулюванні відтворювальних процесів.

Теоретична модель зростання, що була побудована Кейнсом, передбачала можливість впливати на величину сукупного попиту, зайнятості та національного доходу регулюванням «незалежних змінних» — схильності до споживання, граничної ефективності капіталу та норми процента.

Ідеї Кейнса розвинули його послідовники — А. Хансен, Р. Харрод, Є. Домар та ін. Після другої світової війни, намагаючись уникнути недоліків моделі Кейнса, неокейнсіанці опрацювали нові (моделі Р. Харрода, Є. Домара).

Із концепції Кейнса безпосередньо впливало абстрактне рівняння, основною ланкою якого було врахування реалізації продукції. Воно передбачало рівновелике зростання виробництва й агрегатного попиту як умову динамічної рівноваги. Обов'язкова рівновага заощаджень та інвестицій та обов'язкове повернення отриманого доходу у процес виробництва призводили тільки до збереження незмінного стану. Призначення моделі Кейнса полягало в тім, щоб змусити економіку працювати на підставі взаємодії тільки існуючих величин, беручи до уваги тільки наявні ресурси. Отже, йшлося більше про те, щоб дати хід тому, що суспільство вже мало. У період Кейнса на передньому плані була тенденція хронічного надлишку капіталу і зв'язана з нею тенденція хронічного масового безробіття. За цих умов Кейнс акцентував увагу на одному боці інвестиційного процесу — так званому «дохідному ефекті» (відкладаючи набір його «виробничий ефект»). Зміст «дохідного ефекту» інвестицій полягає у тому, що зростання інвестицій веде до підвищення доходів, яке збільшує споживацький попит, що, у свою чергу, стимулює збільшення виробництва.

Теоретики економічного зростання — неокейнсіанці — прагнуть динамізувати статичну модель Кейнса та обґрунтувати умови стійкої рівноваги з використанням не тільки «дохідного ефекту» Кейнса, а й «виробничого ефекту», тобто повної зайнятості виробничих потужностей і робочої сили, а також виявити причини порушення такої рівноваги. Якщо Кейнс застосовував модель мультиплікатора для короткострокового періоду, то неокейнсіанці розширили часові

¹ Domar E. Essays in the Theory of Economic Growth.

— N.-Y., 1957. — P.18.

межі дії мультиплікатора, використовуючи цю модель у динамічному аналізі. Важливим нововведенням неокейнсіанської теорії саме і є включення «виробничого ефекту» у модель зростання і врахування умов, необхідних для забезпечення безперервного зростання економіки (динамічної рівноваги).

Послідовник Кейнса англійський економіст Рой Харрод у спробі подолати кейнсіанську статичну модель розробив динамічний варіант теорії економічного зростання. «Динаміка», за Харродом, передбачає стійкий темп зростання протягом тривалого часу на відміну від «статички», що передбачає просте відтворення (або таке зростання, чи скорочення виробництва, яке має епізодичний характер). Харрод виходить з того, що підставою економічного зростання є три фактори: робоча сила, випуск продукції або дохід на душу населення, розмір наявного капіталу. Для розробки своєї моделі він запровадив такий показник науково-технічного прогресу, як капіталомісткість, тобто відношення величини капіталу до обсягу випуску продукції.

У статті «Нарис теорії економічної динаміки» (1939), а потім у книжці «До динамічної економічної науки» (1948) Р.Харрод запропонував своє рівняння «гарантованого зростання». Воно має відношення до однопродуктової замкненої економіки: одна середня величина граничної схильності до заощадження, одна середня величина граничної продуктивності капіталу (обидві величини є константами); заощадження та інвестиції є функціями тільки доходу; відсутня взаємозамінюваність факторів виробництва, не береться до уваги технічний прогрес і т. п.

Рівняння Р.Харрода, яке є найбільш поширеною неокейнсіанською формулою економічного зростання, можна зобразити так:

$$G_n = \frac{S}{C_r},$$

де G_n — темп зростання валового національного продукту;

S — відношення чистих заощаджень до сукупного доходу, або норма нагромадження;

C_r — маржинальний коефіцієнт капіталомісткості, або відношення капіталу до випуску продукції.

Рівняння показує, що темп зростання є прямо пропорційним коефіцієнту заощаджень (інвестицій) та обернено пропорційним коефіцієнту капіталомісткості. З погляду тривалої перспективи коефіцієнту капіталомісткості у Харрода — величина постійна за незмінної норми процента внаслідок нейтральності технічного прогресу, тобто фіксується тільки технологічними умовами виробництва. Отже, темп зростання національного доходу, по суті, є функцією лише однієї змінної — величини норми нагромадження, або приросту капіталу.

Для забезпечення стійкості темпу зростання виробництва за повної зайнятості, за Харродом, частка доходу ($G_n C_r$), що інвестується, має дорівнювати частці (S), що заощаджується. У цьому Харрод близький до Кейнса. Проте якщо в Кейнса розмір інвестицій визначається граничною ефективністю капіталу (норма прибутку), то Харрод зв'язує ці зміни зі збільшенням населення, технічним прогресом та розміром капіталу.

Модель зростання Р. Харрода є найбільш раннім та найбільш наочним прикладом ідеї «нейтральності» технічного прогресу, яка бере початок із тези про стагнацію 30-х рр.

Багато хто із тогочасних західних економістів стверджував, що зростання значення капіталозберігаючих інновацій було одним з факторів, що зробили свій внесок у хронічну дефляцію економік розвинутих країн. Це був розрив з концепцією «ухилу» в бік автоматизації. У 40-х рр. емпірично виявлена довгострокова стабільність агрегованого показника капіталомісткості зробила економістів більш сприйнятливими до ідеї «нейтрального технічного прогресу».

Р. Харрод розділив економіку на два сектори: сектор, що виробляє інвестиційні блага, та сектор споживацьких благ. Особливість двосекторних моделей полягає в тому, що загальна нейтральність технічного прогресу не передбачає нейтральності інновацій у кожному секторі. Технічний прогрес у цілому, показує Харрод, яким би не був його факторозберігаючий характер у секторі, що створює інвестиційні блага, є капіталозберігаючим, оскільки він зменшує витрати капіталу на реальні капіталовкладення у кожному секторі, навіть за постійної ставки процента. Дешевші машини, у свою чергу, стимулюють заміщення праці капіталом.

Аналогічно технічний прогрес у секторі споживацьких благ здешевлює працю, заохочуючи заміщення капіталу працею. Отже, загальна нейтральність, стверджує Р. Харрод, означає або технічний прогрес (без ухилу в той чи інший бік), що здійснюється однаковим темпом на всіх стадіях виробничого процесу; або ситуацію, в якій капіталозберігаючий технічний прогрес у секторі інвестиційних благ цілком компенсується працезберігаючим ухилом у секторі споживацьких благ, залишаючи середню капіталомісткість постійною за незмінної процентної ставки.

Р. Харрод відмовився від зауважень Хікса щодо факторних пропорцій та «миттєвості» інновацій, котрі повністю витісняють старі технології. Йому належить класифікація, що спеціально призначена для постійного процесу технічних удосконалень: працезберігаючий технічний прогрес збільшує, а капіталозберігаючий, навпаки, зменшує показник капіталомісткості, тоді як нейтральний технічний прогрес залишає його незмінним за фіксованої процентної ставки.

Цей висновок Харрода врахував існуючі на той час побоювання, що весь технічний прогрес призводить до зменшення середньої капіталомісткості, оскільки перешкоджає зниженню граничного продукту праці в міру нагромадження капіталу в часі. Показник капіталомісткості виявляється показником темпу інноваційної діяльності; капіталоозброєність, що не зростає, передбачає компенсацію інноваціями зменшення прибутковості капіталу. Проте Харрод зазначав, що працевзберігаючі інвестиції, скорочуючи розходження, здатні збільшити граничний продукт праці без збільшення середнього граничного продукту або зниження капіталомісткості. Отже, мало ймовірно, щоб стійкий потік працевзберігаючих інновацій спричинився до стійкого зниження показника капіталомісткості. Відтак тренд показника капіталомісткості можна використати для отримання загальних уявлень про характер технічного прогресу.

Американський економіст Є. Домар, як і Харрод, протиставляючи економічну динаміку статичним теоріям, передовсім кейнсіанству, розглядає принцип акселерації як теоретичне положення, що найбільш яскраво відображує динамізм економіки. Домар вважає інвестиції основним фактором і рушійною силою економічного зростання у зв'язку з їх подвійним ефектом («дохідний» та «виробничий»). Інвестиції, на думку Домара, є необхідною умовою зростання, оскільки збільшення потужності виробничого апарату забезпечується інвестиціями — так званий виробничий ефект. Але цього ще недостатньо, бо для перетворення можливості виробництва у дійсність необхідним є ефективний попит, який формується переважно тими самими інвестиціями з допомогою «дохідного ефекту», причому тут інвестиції відіграють роль стимуляторів наступних інвестицій. Формула економічного зростання Домара відображує ті самі закономірності, що й рівняння Харрода, але в іншій математичній інтерпретації. У ній приріст продукції дорівнює добуткові AB , де A — схильність до заощадження, B — продуктивність інвестицій. Що вище значення A , то більше має бути частка доходу, що інвестується, і більше наступне зростання доходу. Так само що більшим є значення B , то більше продукту може бути створено за даної суми капіталу і швидше зростатиме дохід. Якщо національний дохід, стверджує Домар, зростає за такого відносного щорічного темпу AB , який дорівнює оптимальному, то надлишкового нагромадження капіталу не буде.

Рівняння Харрода та Домара дуже близькі, і тому здебільшого говорять про рівняння Харрода—Домара.

Дія принципу акселерації у моделях Домара та Харрода базується на тому, що зміни споживацького попиту зі зростаючою інтенсивністю передаються на різні ступені виробництва, до того ж між змінами масштабів споживацького попиту та змінами розмірів інве-

стицій існують прямі кількісні залежності: відносно незначні зміни споживацького попиту приводять до відносно значних змін масштабів інвестицій. Отже, початкове нарощування інвестицій через мультиплікатор індукує зростання доходів і валового споживацького попиту, який, у свою чергу, через акселератор індукує новий приріст інвестицій (похідні інвестиції) з новим ефектом мультиплікатора і т.д. Значення акселератора у цьому разі можна визначити як відношення абсолютної величини індукованих чистих інвестицій до змін споживацького попиту. Він дає можливість визначити, якою мірою динаміка виробництва інвестиційних засобів випереджає у часі (за даної техніки виробництва) темп виробництва предметів споживання.

Якщо кейнсіанська рівновага потребувала рівності між фактичними заощадженнями й бажаними інвестиціями, моделі економічного зростання потребують для забезпечення рівноваги певного зв'язку між основним капіталом і темпом зростання продукту. Провідна ідея цієї концепції полягає у визнанні того, що інвестиції є «творцями» виробничих потужностей. І саме вона стала головним нововведенням, яке повернуло кейнсіанську теорію до теорії зростання.

Моделі економічного зростання Харрода—Домара були однофакторними, тобто спрощеними. Вихідним їхнім положенням було те, що динамічна рівновага потребує певної відповідності виробництва та попиту.

Складнішими системами моделювання є багатфакторні моделі економічного зростання Е. Хансена, Д. Хікса, Д. Дьюзенберрі. Ці моделі є некейнсіанськими, модифікованими за рахунок запровадження в базові (однофакторні) моделі механізму циклічних коливань, змін галузевої структури виробництва, впливу науково-технічного прогресу, аналізу та залучення конкретних економічних даних. Теорії економічного зростання, що зросли з кейнсіанської концепції, дали поштовх серйозним статистичним розробкам, глибшому вивченню економічної кон'юнктури для розширення використання математичних методів у економічних дослідженнях.

5. Посткейнсіанство

Розроблені в теорії Кейнса та його послідовників різноманітні практичні рекомендації після другої світової війни активно втілювалися в економічній політиці західних країн. Цей напрямок, зазнавши значної еволюції, стає панівним у західній економічній теорії 50—60-х рр.

Проте вже в другій половині 60-х рр. і особливо в 70-ті рр. рецепти некейнсіанської моделі почали все більше суперечити

об'єктивним законам розвитку і, більше того, вони навіть сприяли загостренню окремих проблем. Так, найбільш гострими проблемами для тогочасної економіки стають інфляція, дефіцит державного бюджету і особливо — циклічність розвитку. Соціально-економічний і політичний розвиток західних країн після другої світової війни з усією наочністю довів, що державне регулювання економіки не спроможне забезпечити повної зайнятості і рівноваги. На базі кейнсіанських концепцій і моделей не вдалося розв'язати проблем реалізації і безкризового розвитку.

Ініціаторами критики кейнсіанства стали передовсім його традиційні супротивники з неокласичної школи, зокрема монетаристи, прихильники теорії пропозиції, теорії раціональних очікувань та ін. За цих умов дальший розвиток кейнсіанства здійснюється під гаслом його нового реформування, появи нових шкіл та напрямків. Ще у 60—70-х рр. у науковому світі стає відомим так зване посткейнсіанство.

Історично посткейнсіанство сформувалося злиттям двох наукових напрямків: англійського лівого кейнсіанства з центром у Кембріджі, де тривалий час жила і працювала Дж. Робінсон — загально-визнаний лідер цієї течії, і американської групи економістів (Р. Клауер, П. Девідсон, А. Лейонхуфвуд, С. Вайнтрауб, Х. Мінські та ін.). Американці ще із середини 60-х рр. виступили з критикою кейнсіанської ортодоксії як теорії «рівноваги з неповною зайнятістю». Вони стверджували, що версія кейнсіанства, що розроблена Е. Хансеном, П. Самуельсоном, Дж. Хіксом, спотворила справжню суть теорії Кейнса.

Ліві кейнсіанці, найбільш яскравим представником яких була **Джоан Вайолет Робінсон** (1903—1983), а також **Н. Калдор**, **П. Сраффа**, продовжили критику неокласицизму, а особливо його методологічної основи — маржиналізму. Основним своїм завданням вони вважали оновлення вчення Кейнса та доведення до логічного кінця заперечення неокласичної системи. Саме тому за об'єкт своєї критики ліві кейнсіанці взяли методологічні принципи не тільки неокласичних, а й некейнсіанських теорій. Так, наприклад, вони категорично відмовляються від моделі Хікса—Хансена, трактуючи її як «незаконнонароджене кейнсіанство». Джоан Робінсон однією з перших визнала кризу ортодоксального кейнсіанства.

Оголошуючи себе послідовниками Кейнса, ліві кейнсіанці, проте, не обмежувалися тільки його теоретичними постулатами. У своїй концепції вони еkleктично синтезували ідеї Д.Рікардо (зокрема про протилежність прибутку та зарплати, окремі аспекти теорії вартості), Кейнса, інституціоналізм, учення радикалів і поряд з цим запозичили деякі марксистські ідеї (наприклад, щодо реалізації сукупного суспільного продукту).

Ліве кейнсіанство — реформістський, дрібнобуржуазний варіант кейнсіанської теорії, спрямований на захист інтересів немонополістичного капіталу, фермерів, інтелігенції, службовців та робітників. Ліві кейнсіанці висувують свої варіанти реформування капіталізму, прагнучи підкріпити їх реалістичнішою економічною теорією. Саме цьому служать їхні інтерпретації проблем ефективного попиту, економічного зростання та розподілу продукту, питань мікроекономіки (теорія вартості, ціноутворення). Корінь зла представники цього напрямку бачать у недостатності «ефективного попиту», наслідком чого є безробіття та кризи. Проте (на відміну від традиційного кейнсіанства) головною причиною недостатнього попиту вони вважають нерівномірність і несправедливість розподілу національного доходу. Джоан Робінсон, зокрема, зробила спробу зв'язати теорію Кейнса з марксизмом і включити в неї соціально-економічні фактори, у тім числі розподіл національного доходу. На її думку, збалансоване зростання можливе за умови, що частка заробітної плати у національному доході є достатньо високою і відповідним чином балансується з прибутком. Тому проблему «ефективного попиту» Дж. Робінсон зв'язує зі здійсненням деяких соціальних реформ, з підвищенням заробітної плати і визнанням права профспілок на боротьбу за її збільшення, з радикальнішими програмами державного перерозподілу доходів, зі скороченням військових витрат, обмеженням влади монополій.

Концепція лівих кейнсіанців є прогресивною, бо, по-перше, вона критикує засилля монополій, пікреслюючи небезпеку надмірної концентрації економічної могутності в їхніх руках. Ліві кейнсіанці висувують ряд антимонопольних вимог, що зумовило їх підтримку прогресивними силами західних країн, зокрема робітничим рухом. По-друге, прихильники цієї концепції наполягають на розв'язанні певних соціальних проблем, зокрема ліквідації нерівності в розподілі доходів і збільшенні купівельної спроможності населення, переорієнтуванні військових витрат на житлове будівництво, охорону здоров'я, соціальне страхування і т. ін.

З іменами Дж. Робінсон та Н. Калдора зв'язано розробку концепції розподілу, яка спирається на теорію відтворення та зростання Дж. М. Кейнса. Основні елементи посткейнсіанського підходу до цієї проблеми можна сформулювати так. По-перше, формування доходів не зв'язане з граничною продуктивністю агентів виробництва, а отже, нерівність у розподілі не можна пояснити різними рівнями продуктивності цих агентів. Причини різниці в доходах посткейнсіанці вбачають, з одного боку, у соціальних та політичних традиціях і рішеннях, а з іншого — у дії ринкових сил.

По-друге, рівні заробітної плати та прибутку, а також співвідношення між ними визначаються одночасно з іншими макроекономіч-

ними змінними, а саме: темпом зростання національного продукту, темпом розширення зайнятості, динамікою цін і т. ін.

По-третє, визначальною детермінантою процесу нагромадження є інвестиційна діяльність. Зрушення в економічній кон'юнктурі, спричинені підвищенням або зниженням обсягів капіталовкладень, впливають на процес економічного зростання і розподілу значно більше аніж зміни відносних цін.

По-четверте, гранична схильність до заощадження у власників капіталу вища, ніж у тих, хто отримує заробітну плату. Проте, на думку посткейнсіанців, інтенсивність процесу інвестування залежить не від граничної схильності до заощадження з прибутку, а від комплексної оцінки підприємцями перспектив економічного розвитку.

У посткейнсіанських теоріях розподілу розвинуто далі кейнсіанський постулат про рівність чистих інвестицій та добровільних заощаджень. Але, на відміну від Кейнса, посткейнсіанці, аналізуючи механізм, що забезпечує вирівнювання очікуваних заощаджень та інвестицій, особливо наголошують на потребі змін у системі розподілу, хоч і не дають ґрунтового аналізу закономірностей формування доходів різних класів та соціальних груп. Так, система розподілу за **Калдором** має забезпечувати відповідний рівень заощаджень. А оскільки величина норми заощадження значною мірою є функцією соціально-економічного статусу одержувачів доходу, то вирішення проблеми розподілу в Калдора в кінцевому підсумку можна зобразити у вигляді достатньо простої схеми: якщо заощаджень недостатньо, то треба збільшити доходи тих, хто більше заощаджує.

Н. Калдор уважав, що в сучасній західній економіці рівень виробництва обмежений не ефективним попитом, а обсягом наявних виробничих ресурсів, отже проблема реалізації, на відміну від теорії Кейнса, визначає і характер спрямованості причинних залежностей у моделі Калдора. Головним фактором, що формує характер взаємозв'язків між економічними змінними, є, за Калдором, технологічні умови виробництва. Саме ці умови впливають і на величину капітального коефіцієнта, і на необхідний для його підтримування обсяг інвестицій.

Важливу роль у формуванні теоретичної концепції лівого кейнсіанства, яке виступає під гаслом «антимаржиналістської революції», крім Дж. Робінсон, відіграв один із представників кембріджської школи **П'єро Сраффа**. Його концепцію, викладену у книжці «Виробництво товарів за допомогою товарів» (1960) прихильники лівого кейнсіанства оцінюють як логічну підставу для побудови нової теорії розподілу. Сраффа відкидає неокласичну теорію формування вартості й розподілу, пориває з концепціями «граничної корисності»

і «граничної продуктивності», повертаючись до теорії вартості Д. Рікардо. Майже ніхто, крім Мілля та Маркса, навіть не зрозумів, що мав на увазі Рікардо, шукаючи «незмінне мірило вартості», котре буде незалежним від змін як у зарплаті, так і в нормі прибутку. Сраффа ж прагнув довести, що мета Рікардо насправді може бути досягнутою і її досягнення зв'язане з глибокими висновками для сучасної економічної теорії. Вартість у Сраффи — це суто фізіологічні витрати праці на виробництво товару. Для обґрунтування своєї концепції він використовує пропорції простого і розширеного відтворення.

Сраффа піддав гострій критиці розподільчу функцію вільної конкуренції, яка, за твердженням класиків, стихійно забезпечує одержання кожним із факторів виробництва (праця, земля, капітал) своєї частки у створеному доході відповідно до граничної продуктивності. Конкуренцію в сучасній економіці західних країн Сраффа визнає за недосконалу. По-перше, на його думку, криві руху ціни й доходу неадекватні кривим руху граничної продуктивності, тобто не забезпечують однакових умов виробникам. Так, наприклад, на великих монополістичних підприємствах гранична величина витрат виробництва завжди є меншою, а отже, розмір отримуваного ними доходу більший. Це додатково посилює монополістичні тенденції, що призводять до захоплення ринку окремими підприємствами.

По-друге, межами дальшого розширення виробництва для підприємця є проблеми реалізації виробленого товару, у результаті чого знижуються ціни і зростають витрати обігу. Якщо існує можливість зниження цін окремими продавцями, підкреслює Сраффа, то нема мови про жодну вільну конкуренцію.

По-третє, згідно з класичною теорією ціна є основною умовою вільної конкуренції. Сраффа, проте, вважає, що ціна на товари є не єдиним привілеєм для покупців. Факторами, що зумовлюють вибір ними того чи іншого товару, є його якість, торговельна марка тощо. Це означає, що окремі покупці готові купувати товар певної фірми навіть за вищу ціну, оскільки він найбільше відповідає їхнім потребам. За таких умов ринок окремих товарів розпадається на кілька ринків тих самих товарів, але на кожному з них існуватимуть різні ціни. Для того, щоб проникнути на інші ринки, кожному окремому продавцю необхідно збільшити витрати обігу, а відтак на власному ринку вони мають привілейоване становище, що зрівнює їх із монополіями.

Сраффа, а також **Дж. Чемберлін** наголошують, що у сучасній економіці чиста конкуренція є лише дефініцією, але такою є й чиста монополія. А отже, в реальній економіці ці дві тенденції тісно переплітаються, породжуючи одна одну. Робінсон і Чемберлін зазначають, що монополістична конкуренція — це конкуренція, за якої

покупці можуть чітко відрізнити товари один від одного. Робінсон називає таку конкуренцію недосконалою, Чемберлін — монопольною.

Критика ортодоксального кейнсіанства у США ведеться за такими основними напрямками. По-перше, «ортодокси» не розробляли теорії інфляції, відірвавши реальні процеси від процесів ціноутворення. У результаті цього їхні теорії циклу та рецепти антициклічної політики виявилися неспроможними за умов стагфляції. По-друге, вони ігнорували роль грошово-кредитних факторів та фінансової системи в цілому як причин, що породжували і стимулювали економічну нестабільність. Саме на цих проблемах зосереджує свою увагу нове кейнсіанство.

6. Кейнсіанська теорія та економічна політика

Кейнсіанство як напрямок економічної думки відіграло важливу роль у розвитку західної економічної теорії. Воно зробило спробу відповісти на ряд важливих питань, що виникли у зв'язку з кризою в 30-х рр. Кейнс указав на ряд слабких сторін буржуазної економічної науки свого часу, звернувши увагу на такі сторони капіталістичної дійсності, які раніше ігнорувалися економістами; зробив спробу внести нові елементи в аналіз капіталістичної економіки, наблизив економічну науку до потреб господарського розвитку; помітив нові тенденції у розвитку капіталізму та обгрунтував необхідність участі держави в економічному житті.

Концепція Кейнса справила значний вплив на дальший розвиток економічної теорії та економічної політики. Ідеї Кейнса взяли на озброєння керівні органи капіталістичних країн. Особливо це стосується теорії національного доходу, теорії циклу, теорії зростання та інших аспектів макроекономіки. Саме теорія Кейнса поклала початок широкому втіленню в життя державного регулювання економіки, опрацюванню конкретних методів і способів такого регулювання.

Особливе місце кейнсіанство посіло в економічній теорії та практиці США. Ще на початку 30-х р. Кейнс приїздив до США та ознайомив зі своїми ідеями президента Ф. Рузвельта. Але тоді Рузвельт його не підтримав. Проте невдовзі становище змінилося і багато заходів, які проводилися у період «Нового курсу» було прямо «запозичено» в Кейнса: організація громадських робіт, фінансування державного будівництва важливих господарських об'єктів, курс на дефіцитне фінансування тощо. 1946 року у США було прийнято «Закон про зайнятість», згідно з яким уряд було вповноважено вживати

заходів для забезпечення планового розвитку економіки. Було передбачено створення таких економічних органів, як Рада економічних консультантів при президентові та Об'єднана економічна комісія конгресу.

До початку 60-х рр. головним мотивом для здійснення тих чи інших заходів економічної політики, що впливали на економіку в цілому, була криза або загроза кризи. І хоч у своїй основній праці та наступних статтях Кейнс мало уваги приділив проблемі циклу, його концепція справила певний вплив на розробку теорії цього питання і на спрямування так званих антициклічних заходів. Метою ж останніх була якщо не ліквідація циклічного характеру капіталістичної економіки, то принаймні послаблення його руйнівних наслідків.

Американські економісти та політичні діячі у боротьбі з кризами розраховували, передовсім, на вищезгадувані «вбудовані стабілізатори», тобто на автоматичне застосування податкової та бюджетної політики для регулювання циклу.

Проте досвід другої половини 50-х рр. показав, що антикризові заходи не забезпечують тривалого піднесення, високих та стійких темпів економічного зростання. Американські економісти дійшли висновку, що необхідно концентрувати увагу не на антикризових заходах, а на заходах зі стимулювання зростання, які водночас запобігатимуть і кризам. Таким чином, змінився головний мотив спрямування заходів державної економічної політики. Економісти, які посідали командні позиції в державних економічних органах у цей період, були переконаними кейнсіанцями. Погляди Кейнса поділяли і найближчі економічні радники Дж. Кеннеді та Л. Джонсона. Президент Кеннеді поклав в основу своєї економічної політики найновіші досягнення сучасної йому економічної науки. Уперше в американській історії президент зробив спробу урухомити весь арсенал засобів, якими володіла сучасна економічна наука. Широко користувалися висновками економічної науки президенти Джонсон та Ніксон. Про це свідчать висловлювання колишнього голови ради економічних консультантів Уолтера Хеллера. Він стверджує, що економічна наука США, відкинувши постулат саморегулювання, сприйняла кейнсіанські ідеї державного втручання, а економіка США зазнала «благотворного впливу кейнсіанської економічної терапії». Необхідність стимулювання економіки почали визначати, виходячи з фактичного розриву між потенціальним та реальним валовим національним продуктом, а не із загрози можливої економічної кризи. Цю політику навіть назвали «новою економікою». Характерною її особливістю була постановка перед економічною політикою цілком конкретних завдань. Так, економічну політику в першій половині 60-х рр. було спрямовано на зменшення безробіття до рівня 4% робочої сили, забезпечення щорічного реального еко-

номічного зростання не менше ніж на 4% та щорічного збільшення ВВП приблизно на 50 млрд доларів (у цінах того періоду).

Що стосується наступного десятиріччя, то на межі 70-х рр. важливе місце в економічній політиці уряду зайняла проблема контролювання інфляції. У заявах президента Ніксона неодноразово зазначалося, що метою уряду в галузі економіки є забезпечення середньорічних темпів реального економічного зростання у 4—4,5%, утримування рівня безробіття у межах 4% робочої сили, забезпечення темпів зростання цін не більше 2—3% в середньому за рік.

Кейнсіанські ідеї були дуже популярними в Німеччині, особливо у середині 60-х рр., коли й тут стали помітними ознаки економічної кризи. Уряд Кізінгера розробив антикризові заходи згідно з кейнсіанськими рецептами, тобто використовував дефіцитне фінансування, помірну інфляцію, маневрування ставкою відсотка тощо. Провідним напрямком економічної думки Німеччини став своєрідний синтез неолібералізму з кейнсіанством, з явно вираженим визнанням необхідності державного регулювання економіки.

Кейнсіанські концепції торували собі шлях і в інших західних країнах, зокрема на батьківщині їхнього автора — Великобританії. Тут ще 1944 р. було опубліковано урядову Білу книгу «Політика у сфері зайнятості» з обґрунтуванням урядової політики забезпечення максимального використання трудових ресурсів, а також підтримування на високому рівні урядових витрат з метою забезпечення попиту. Було також переведено під контроль держави низку галузей господарства Великобританії.

Але на межі 70—80-х рр. кейнсіанська теорія і концепція державного регулювання економіки зазнала серйозних випробувань. Глибока світова криза 1974—1975 рр. показала слабкість і уразливість практичних рекомендацій кейнсіанства. Кризу пережила концепція «держави добробуту», що базується на соціальних пріоритетах і спирається на значний сектор державного підприємництва, на пряме регламентування багатьох сфер приватного підприємництва і перерозподіл доходів на користь держави.

Кейнсіанство і його модифіковані версії (некейнсіанство та посткейнсіанство) не дали сподіваних наслідків. Заходи держави, спрямовані на забезпечення повної зайнятості та гармонічних темпів розвитку, в багатьох випадках не мали успіху.

Нині кейнсіанство як теоретична система і як концепція економічної політики втратило колишню панівну роль і перебуває в опозиції до поширеної скрізь консервативної ортодоксії. Але воно живе, модернізується, розвивається. Кейнсіанська школа створила систему категорій та взаємозв'язків, що без них сьогодні навряд чи можна уявити економічну теорію і економічну політику Заходу.

ЕВОЛЮЦІЯ НЕОКЛАСИЧНИХ ІДЕЙ. НЕОЛІБЕРАЛІЗМ

1. Еволюція неокласичних ідей у ХХ ст.

Монополізація економіки, виникнення державно-монополістичної форми власності, усесвітня економічна криза 20—30-х рр. поставили під сумнів основні постулати ортодоксального неокласицизму. Вихідний принцип неокласиків — принцип лібералізму, згідно з яким вільне ціноутворення і ринковий спосіб розподілу доходів обумовлюють прийняття економічними суб'єктами оптимальних господарських рішень, що має своїм наслідком урівноважування попиту і пропозиції, був підірваний.

Остаточного удару основоположним принципам неокласицизму завдали кейнсіанці, які запропонували нову концепцію економічного розвитку. Після прийняття їхніх рекомендацій урядами багатьох країн вірогідність основних постулатів неокласичної теорії взагалі ставилась під сумнів.

Крім того, світова економічна думка тієї доби не могла не зважати на ще один напрямок — марксизм, який реалізовувався на практиці як соціалістичне, центрально-кероване господарство, спираючись, як і кейнсіанство, на ідеологію державного втручання в економіку.

Переглянути неокласичну теорію ринку намагалися і самі представники неокласичної школи. Видатні теоретики-неокласики Л. Вальрас, А. Пігу, А. Хоутрі, К. Вікселл та інші також указували на обмежені регулюючі можливості ринкової конкуренції, особливо за нових умов, і вважали за необхідне доповнити її державним регулюванням.

Однак послаблення позицій неокласицизму як основи економічної політики зовсім не означало відмови від неокласичної методології аналізу економічних явищ.

На той час неокласичний напрямок мав майже столітню практику економічних досліджень, зв'язаних із використанням найрізноманітніших методів і підходів, що, починаючи з теорій послідовників рікардіанської школи та концепції загальної і часткової рівноваги, уможливлювали всебічне висвітлення закономірностей суспільно-економічного розвитку.

Неокласична школа політичної економії справляла неабиякий вплив на інші напрями. Саме неокласичні теорії формували методологічні засади досліджень економічних явищ усіма іншими течіями в політичній економії: в основу ідей кожної з них було покладено неокласичний аналіз взаємозв'язків та взаємовпливу елементів економічної системи. Адже економічні доктрини будь-якого спрямування виходили з того, що втручання держави в економіку можливе лише у межах, окреслених приватною власністю на засоби виробництва, тому воно має базуватися на визначенні особливостей та закономірностей функціонування ринкового організму, на розумінні того, що свідоме формування одного з елементів економічної системи спричинятиме відповідні зміни в усій системі.

У контексті грошово-кредитної доктрини саме неокласики формулюють монетарну теорію економічного циклу, вказуючи, що економічний цикл — суто грошове явище, зумовлене нестабільністю попиту на гроші і відповідними змінами умов грошового кредитування. Вони першими звернули увагу на необхідність проведення державою активної кредитно-грошової політики. Згодом цю тезу (хоч і по-різному) розвиватимуть монетаристи та кейнсіанці.

Кейнсіанська ідея регулювання економіки також будувалась на знанні закономірностей розвитку ринкового механізму. Сама її інтерпретація як «теорії рівноваги за умов неповної зайнятості», тобто як одного з аспектів проблеми загальної рівноваги економічної системи, заперечує її несумісність з неокласичними підходами.

Усе це дало змогу прихильникам неокласичних ідей стверджувати, що теоретичні постулати, які розробив іще Маршалл, залишаються актуальними, оскільки державне регулювання є тимчасовим і винятковим явищем, зумовленим «Великою депресією». Вони заявляли, що всесвітня криза є наслідком втручання держави (як власника-монополіста) в економіку; наслідком як негативного впливу профспілок на процес формування заробітної плати і доходів, так і контролю великих монополій за ціноутворенням, що позбавило економіку можливості гнучко реагувати на ринкові обставини.

Водночас у межах неокласичної традиції виникає окремих напрямків, представники якого намагаються довести, що конкуренція притаманна також і монополістичній стадії розвитку економіки. Д. Робінсон, Е. Чемберлін, Й. Шумпетер здійснюють перегляд неокласичної концепції ринку, формулюють *теорії монополістичної конкуренції*, за допомогою яких доводять, що сили ринкового саморегулювання торують собі шлях за будь-яких умов.

Інші неокласики закликали до відновлення економічних умов, за яких знову запрацює механізм вільної конкуренції, до розробки моделей виходу з економічної кризи та економічного зростання, тим самим розширюючи предмет неокласичних досліджень: стрімко

зростає різноманітність об'єктів дослідження, змінюються підходи до їх вивчення. У межах неокласичного напрямку формулюються різноманітні ліберальні концепції суспільно-економічного розвитку, інколи настільки протилежні за змістом, що можна було говорити про виникнення нових шкіл. Але основний принцип — орієнтація на потенціал ринкової системи та ринкових механізмів — об'єднує всі напрями і школи.

Неокласична економічна теорія входить у нову фазу, набирає нових рис, чітко окреслюються її функції — *нормативна* (формулюються програми розвитку, визначаються його основні напрями, розробляються практичні рекомендації, тобто формуються засади економічної політики) та *позитивна*, науково-дослідна (вивчаються економічні закономірності та фактори прогресу суспільства). Широко використовуються економіко-математичні, статистичні методи моделювання економічних процесів, системний та факторний аналіз.

Розгортання всесвітньої кризи зумовлює виникнення нових пріоритетів у наукових дослідженнях — проблеми відновлення економічної рівноваги, циклічності та економічного зростання. Представники неокласичної школи розв'язують їх по-різному, але в межах неокласичної методології. Це приводить до нового поділу представників неокласичної школи на кілька помітних наукових течій (напрямків).

Так, напрям, що абсолютизує саморегулюючий потенціал ринку, заперечує необхідність втручання держави в економіку, отримує назву *консервативної (ортодоксальної) течії неокласичної школи*. Саме завдяки цій течії відбувається вдосконалення методів дослідження ринкових процесів, їй належать пріоритети в галузі функціонального аналізу проблем економічного зростання.

Але, на відміну від своїх попередників, представники цієї течії широко користуються як мікро-, так і макроекономічними підходами: проводиться багатофакторний аналіз економічного циклу, моделюється вплив на нього НТП, кон'юнктури та інших чинників, у тім числі і грошового фактора відновлення економічної рівноваги.

Якщо раніше проблема грошового обігу розглядалася у зв'язку з ціноутворенням, то тепер акценти зміщуються в бік дослідження його впливу (як фактора економічного зростання) на процеси нагромадження, інвестування. Виникає низка нових теорій, які відрізнялись від колишніх кількісних теорій грошей тим, що враховували не лише взаємозв'язок цін та кількості грошей у обігу, а вказували на існування інших, у тім числі суб'єктивних, чинників рівноваги — мотивів інвестування. Визнається, що інвестиції є автоматичним регулятором ринкової економіки, головною умовою економічного зростання, а ринковий механізм — головною умовою ефективної дії цього регулятора.

У цей же час формується і *неолібералізм* — течія в неокласичному вченні, що визнає можливість часткового, обмеженого впливу держави на економіку. Це свідчило про пристосування ідей лібералізму до нової дійсності, і отже, про початок нового етапу його розвитку.

1938 р. в Парижі відбулася перша Міжнародна конференція (колоквіум Уолтера Ліпмана), на якій було сформульовано теоретичні засади неолібералізму — визнання необхідності часткового втручання держави в економічні процеси, межі такого втручання та функції держави щодо забезпечення умов вільної конкуренції.

Підкреслювалося, що необхідність регулюючого впливу держави визначається лише обставинами, які можуть вплинути на економічну стабільність і призвести до негативних наслідків у соціальному житті. Коли еластичність попиту та пропозиції з якихось причин перешкоджає швидкому відновленню ринкової рівноваги, втручання у сферу ціноутворення є бажаним і може відбуватись через безпосереднє регулювання розмірів попиту або пропозиції. Отже, державі призначалася роль охоронця ринкових принципів організації економіки.

На відміну від консервативного, неолібералізм є напрямком, що претендує на створення повної соціальної картини суспільства, визначення основних принципів його функціонування. Поряд із декларуванням принципу економічної свободи та невтручання держави в економіку, сучасний неолібералізм проголошує принцип соціальної справедливості, тобто не обмежує роль держави функцією охоронця ринкових відносин, а визнає за нею право організатора соціального життя суспільства, щоправда, в межах економічних можливостей цього суспільства. За державою закріплюється функція забезпечення соціальної стабільності в суспільстві, як умови нормального розвитку економіки. Політичною доктриною неоліберальної теорії стає ідея сильної держави — організатора конкурентно-ринкових відносин та міцної економіки.

Теоретичне обґрунтування цієї доктрини по-різному здійснювалось представниками німецької, англійської, французької неоліберальних шкіл. Серед найвидатніших сучасних досягнень неоліберального напрямку — доктрина монетаризму, сформульована американським ученим М. Фрідменом та вдосконалена представниками чиказької школи. Для неї характерне використання неокласичних підходів до аналізу, визнання визначальної ролі грошових факторів, поєднання двох функцій економічної науки та вирішення макроекономічних проблем на підставі тези про невтручання держави в економіку. Сучасна монетарна теорія стала результатом інтегрування неоліберальної доктрини і консервативних неокласичних концепцій економічного зростання.

Інтегрування економічних учень відбувається не лише в межах неокласичних підходів. Спостерігається тенденція до зближення кейнсіанської та неокласичної шкіл, тобто *неокласичний синтез*. Уможливує цей синтез те, що кейнсіанська теорія хоч і декларує принцип втручання держави в економіку, але розуміє це втручання тільки як початковий імпульс, передбачаючи надалі ввімкнення саморегулюючих ринкових сил. Фактично всі сучасні доктрини не виключають регулюючого впливу держави, різниця полягає лише в тім, які саме об'єкти втручання бачить та чи інша школа, які допустимі межі визнає.

Отже, вже в 30-х рр. у межах неокласичного методу дослідження формується кілька напрямів: *консервативний*, що наслідує традиції неокласичної школи і аналізує проблеми економічної рівноваги, циклічності розвитку та економічного зростання; *неолібералізм*, представники якого, наполягаючи на принципі саморегулювання ринкової економіки, визначають межі, рівень і напрями впливу держави на суспільно-економічний розвиток; *неокласичний синтез*, що захищає необхідність гнучкого поєднання принципу невтручання в економіку з кейнсіанськими методами державного регулювання залежно від конкретної економічної ситуації.

Для всіх напрямів характерне використання таких підходів до економічного аналізу, що збагачували політичну економію протягом усієї історії її розвитку. Основним серед них є принцип свободи економічної діяльності та обмеження втручання держави в економіку.

Починаючи із 70-х рр. неокласична теорія переживає відродження класичних традицій, повертаючись до визнання визначальної ролі економічного суб'єкта та ринкового механізму саморегулювання для встановлення загальної економічної рівноваги. Розвиток неокласичної теорії зв'язується з дослідженнями в кількох напрямках: із теоретичним визначенням шляхів подолання кризових явищ у ринкових відносинах; із прогнозуванням економічної поведінки суб'єктів ринкової діяльності в динамічному середовищі; з формуванням принципів економічної політики, спрямованої на захист та підтримку конкурентної ринкової економіки за умов монополізму; із визначенням методів вирішення соціальних проблем, породжених дією ринкових сил, що до цього часу залишались поза увагою неокласичного аналізу. Знову з'являються теорії, що заперечують необхідність будь-якого втручання держави в економіку. В центр їх уваги потрапляють як економічні, так і неекономічні фактори розвитку та ринкового саморегулювання. Цей напрямок отримує назву «школи нової класики», або «нової класичної економіки» і є ознакою *неокласичного ренесансу*.

Характерними рисами нових неокласичних теорій є те, що в них узагальнюється ідея рівноваги, ураховуються, формалізуються та

математизуються всі явища економічного життя, у тім числі й мотивована поведінка економічного агента (окремого виробника чи фірми), і на цій підставі будується модель циклу. У працях представників сучасного консервативного напрямку досліджуються проблеми, зв'язані з удосконаленням механізмів функціонування ринкової економіки на макро- та мікроекономічному рівнях. Ці теорії репрезентовано доктринами *раціональних очікувань* та *економіки позиції*.

У сучасних західних академічних колах нову неокласику вважають домінуючим і перспективним напрямком. Та слід зазначити, що побудований на основі ідеї цінової рівноваги та теорії граничної корисності, на використанні принципу системного аналізу сучасний неокласицизм впритул підходить до визнання необхідності впливу держави на окремі сторони економічної системи з метою спричинити «ланцюгову реакцію» і забезпечити умови для дії ринкових сил. Посилаючись на те, що нові організаційні форми виробництва потребують нових підходів до проблеми саморегулювання, неокласики вважають за необхідне досліджувати економічні явища з погляду можливого стимулювання і стабілізації економічних процесів, не зашкоджуючи дії ринкових сил.

2. Перегляд неокласичної теорії ринку. Монополії і конкуренція

Модель досконалої конкуренції, що її було покладено в основу всіх теоретичних узагальнень класичної та неокласичної шкіл, була досить умовною. Це визнавали й самі класики. Зокрема, вже А. Сміт припускав, що продавці на ринку можуть домовитися про ціни на товари, Дж. С. Мілль розглядав ситуацію монопольного володіння товаром, її наслідки для економічної рівноваги, А. Курно побудував першу в історії науки модель максимізації прибутку монополістом.

Але вплив такого чинника, як монополія, на той час був настільки несуттєвим і швидкоминушим, що ринок та конкуренція в економічній теорії, починаючи від Сміта, Рікардо, Мальтуса, Мілля і закінчуючи Маршаллом, розглядаються як ідентичні категорії.

Класична і, значною мірою, неокласична теорії протягом тривалого часу продовжують користуватися поняттям *досконалої конкуренції*, яке, хоча й зазнає певних уточнень, у цілому сприймається як аксіома.

А. Маршалл досконалу конкуренцію трактує як ситуацію на ринку, за якої існує велика кількість продавців (покупців) і кожен продає (купує) визначену й обмежену, тобто таку, що не забезпечує йому «вирішального голосу», частину однорідного продукту. Ні

продавець, ні покупець не можуть диктувати ціни на ринку, вони можуть тільки пристосовуватись до них. На ринку і між продавцями, і між покупцями встановлюються конкурентні відносини. Продавці змагаються між собою за покупців, а покупці — за кращого продавця товарів, за якісніший товар. Конкуренція є також характерною рисою взаємовідносин між продавцями й покупцями. Вони конкурують один з одним, намагаючись встановити взаємоприйнятні умови купівлі-продажу. Унаслідок цієї конкуренції ціни встановлює ринок залежно від того, скільки запропоновано товарів, який попит на них існує і які граничні витрати покладено в основу ціни.

Досконала конкуренція за класичною теорією виконує кілька функцій, зокрема ціноутворюючу, стимулює скорочення граничних витрат виробництва, сприяє безперерйному руху капіталів, їхньому переливанню із галузі в галузь, раціоналізує структуру виробництва, урівноважує й регулює розвиток суспільної економіки.

Монополію автори класичного та неокласичного спрямування завжди розглядали як антипод конкуренції.

До проблеми ролі монополій у ринкових відносинах зверталось багато економістів, серед них англійський економіст **Ф. Еджуорт**. У своїй праці «Чиста теорія монополії» (1897) він пише про негативний вплив монополії на конкуренцію та ціноутворення. Та найголовнішим його висновком був той, що монополія з часом призведе до знищення механізмів саморегулювання.

Завершеного вигляду класична теорія монополії набула в працях Маршалла. Він підсумував усі теоретичні досягнення попередників, але, на відміну від них, розглядав відхилення від чистої конкуренції скоріше як виняток: у нього монополіст «певною мірою бажає сприяти інтересам споживача»¹. Ці намагання монополіста зумовлені тим, що він правильно оцінює роль споживацького попиту на ринку як такого, що забезпечує дальший розвиток виробництва. Маршалл вказує, що монополії пропозиції завжди протистоїть конкуруюча сила — споживацький попит. Отже, конкуренція лише набуває нової форми і не втрачає свою регулюючу функцію.

Маршалл не міг не бачити, що в структурі суспільної економіки відбуваються суттєві зміни: економічний прогрес, концентрація та централізація капіталів покликали до життя нові форми організації виробництва, що об'єктивно зумовили виникнення монополістичних об'єднань. Але з позицій своєї доктрини він не зміг дати їм вичерпної оцінки.

Згодом Гелбрейт зазначав: «Світ Маршалла з його конкуруючими підприємцями, споживачами, які прагнуть максимізації задоволень, і сьогодні продовжує служити цілям ортодоксії... Значні суча-

¹ А. Маршалл. Принципы политической экономии, ч. II. — М., 1984. — С. 185.

сні корпорації... — це є реальність, і на це мають бути звернені погляди економістів. Але вивчати Маршалла було варто. Для того, щоб знати, що є правильним, потрібно твердо знати, що є неправильним. Річ не в тім, що застаріли «Принципи» Маршалла, головне — змінилися економічні умови, змінилася структура ринку»¹.

У 20—30-х рр. у межах неокласичного підходу формується напрямок дослідження, який ревізує класичну ринкову концепцію. Він базується на тезі, що умови реалізації механізмів саморегулювання, в основу яких покладено цінову конкуренцію, змінились, тому виникає необхідність у створенні макроекономічної теорії, яка б відображала нові тенденції.

Якщо Маршалл обмежувався характеристикою недоліків ринків, то його послідовники писали про зміну умов і характеру ринкової конкуренції, про поділ ринків на ряд відособлених. Критики теорії Маршалла зазначали, що від аналізу вільної конкуренції слід перейти до аналізу конкуренції за умов монополії.

Так, італієць П. Сраффа вважав монополізацію всезагальним явищем, яке потребує теоретичного відображення. У статті «Закони утворення доходів за умов конкуренції» (1926) він зазначає, що виникнення монополій зв'язане зі зростанням масштабів виробництва, перевагами великих фірм, тому поведінку фірми на ринку треба описувати в категоріях монополії, а не конкуренції, як це робить Маршалл.

Тезу Маршалла про наявність певних відхилень кривої попиту на окремих ринках Сраффа пояснював тими перевагами, які споживач, не зважаючи на коливання ціни, віддає певним видам товарів. Такі переваги завдячують своєю появою особливим характеристикам товару, торговій марці фірми, місцезнаходженню продавця тощо. На його думку, беручи до уваги цю обставину, слід замислитись над новими характеристиками конкурентної боротьби за умов поширення монополій на ринку.

За це завдання взялися два молоді економісти — англійка Дж. Робінсон (1903—1983) і американець Е. Чемберлін. Робінсон 1933 р. опублікувала книжку під назвою «Економічна теорія недосконалої конкуренції»², і того самого року вийшла у світ праця Чемберліна «Теорія монополістичної конкуренції: реорієнтація теорії вартості»³. Обидва економісти розробляли практично ту саму проблему, щоправда, трохи з різних позицій, але дійшли близьких за змістом і значенням висновків.

Вони переглянули теоретичне уявлення про механізм функціонування ринку й розвитку суспільної економіки, механізм формування

¹ Гэлбрейт Дж. К. Экономические теории и цели общества. — М., 1976 — С. 27.

² Дж. Робинсон. Экономическая теория несовершенной конкуренции. — М., 1986.

³ Э. Чемберлин. Теория монополистической конкуренции: реориентация теории стоимости. — М., 1996.

витрат і цін, закономірності взаємодії попиту і пропозиції та обґрунтували можливість досягнення економічної рівноваги через дію ринкових механізмів на підставі положення, що монополія не заперечує конкурентної боротьби, а лише передбачає зміну її форм.

Основна різниця полягає в тім, що Робінсон у своїй праці розглядає монополію (або олігополію) підприємства (фірми), а Чемберлін приділяє головну увагу монополії продукту (товару).

Виходячи з цього, Дж. Робінсон формулює *теорію недосконалої конкуренції*, згідно з якою монополія впливає лише на ринкове співвідношення попиту і пропозиції, створює можливість впливу на ціни з метою регулювання рівноваги, але не в силі зупинити дію ринкових механізмів. Е. Чемберлін формулює *теорію монополістичної конкуренції*, стверджуючи, що внаслідок розвитку монополій відбувається диференціація продуктів та ринків, тому цінова конкуренція отримує нові стимули.

І теорія недосконалої конкуренції Робінсон, і теорія монополістичної конкуренції Чемберліна є своєрідною реакцією на розвиток монополістичної структури ринку. Але їхні праці доводять, що, як і раніше, у центрі економічної рівноваги залишаються ціна, витрати виробництва, прибуток, попит та пропозиція, мотиви підприємницької діяльності. Тобто теорії конкуренції за умов монополізації виробництва, які вони сформулювали, є теоріями розвитку ринку, оскільки ці дослідники вважають монополію суто ринковою ситуацією, з цих позицій аналізуючи її недоліки та переваги.

Поряд із традиційними теоріями конкуренції за умов монополії виникають і інші, які розглядають монополістичну конкуренцію як явище неринкового порядку. Їхні автори вважають, що монополізація виробництва сприяє динамічному розвитку суспільства, оскільки виникає конкуренція нового типу, яка проникає у всі сфери суспільного життя. Такою є наприклад *теорія ефективної конкуренції* Й. Шумпетера.

Сучасне трактування конкуренції за умов монополізації виробництва ввібрало всі попередні досягнення таких теоретиків, як Дж. Робінсон, Е. Чемберлін, П. Самуельсон, а також інституціональну за своєю суттю *теорію врівноважуючих сил* Дж. Гелбрейта.

Теорія недосконалої конкуренції Дж. Робінсон. Джоан Вайолет Робінсон (1903—1983) закінчила Кембріджський університет і залишилась працювати в ньому на викладацькій посаді. Уся її наукова кар'єра зв'язана з кембріджською школою, заснованою А. Маршаллом. Головна її праця (побудована на засадах неокласицизму) «Економічна теорія недосконалої конкуренції» стала відомою в усьому світі.

Дж. Робінсон ставить собі за мету довести, що конкуренція за умов монополізації виробництва видозмінюється, але зберігається,

як зберігається сам ринок. Щоб довести це, Робінсон користується прийомами неокласичної школи, її основоположними категоріями — граничний дохід, еластичність попиту і пропозиції і т. ін.

Вона виходить із того, що категорія досконалої конкуренції є абстрактною моделлю, яка ідеалізує реальне становище на ринку, але має важливе значення для розуміння принципів ринкової поведінки фірми.

Її увагу привертають інші ринкові ситуації: *чиста монополія, монопсонія, олігополія* та зв'язані з ними форми монополізації ринку. Їхню природу Робінсон виводить із відношення економічних агентів до факторів виробництва та диференціації товарного світу.

Вона виходить із того, що в економіці не існує незалежних самостійних виробників; що об'єктивними є процеси концентрації, корпоратизації, зумовлені перевагами великого виробництва; що монополії впливають на ринкове співвідношення попиту і пропозиції та забезпечують різноманітні форми контролю над ринком. Робінсон цікавлять закономірності формування ціни, прибутку й заробітної плати за цих умов порівняно з умовами досконалої конкуренції.

Чисту (абсолютну) монополію вона визначає, як володіння продуктом, для якого немає близького замінювача. Покупець у такому разі позбавлений можливості вибору і змушений купувати товар у монополіста (один продавець — багато покупців). Відтак фактично цілу галузь репрезентує один виробник, котрий і диктує ціну на ринку.

Існування чистої монополії Робінсон зв'язує з монополією на фактори виробництва, особливо на сировину. Поведінка монополіста на ринку не стримується іншими фірмами-конкурентами. Він повністю контролює обсяги виробництва товару і його ціну, отримуючи надприбуток. Але абсолютний контроль є можливим тільки за умови, що сам виробник є власником матеріальних факторів виробництва, інакше гранична ціна факторів зростатиме одночасно зі зростанням ціни товару.

Монополіст впливає на ціну, зменшуючи обсяги виробництва. Але нижня межа обсягів виробництва, як і за досконалої конкуренції, визначається оптимальними витратами на одиницю продукції: дальше скорочення виробництва призводить до зростання витрат і зменшення прибутку від одиниці товару.

Існує ще один суттєвий чинник, що обмежує владу монополіста на ринку, — це спадання попиту зі зростанням ціни, а отже, зменшення обсягів збуту.

Тому чиста монополія, на думку Робінсон, — це швидше теоретичне поняття, а не реальна ситуація. На ринку вона так само малоймовірна, як і досконала конкуренція.

Дж. Робінсон указує також на те, що монополія не обов'язково зв'язана з виробництвом і власністю на окремий вид товару. Вироб-

ники однорідних, але неоднакових за характеристиками товарів стають монополістами. Монополія — це не що інше, як наявність одного продавця кожного специфічного товару.

Моносонія — ситуація, протилежна чистій монополії (один покупець — багато продавців). Аналізуючи цю ситуацію, Робінсон показує, що моносоніст також може застосовувати цінову дискримінацію і в такий спосіб контролювати ринок. Але і його влада на ринку обмежується багатьма факторами.

Реальним для ринку є щось проміжне між чистою конкуренцією та чистою монополією, і, на думку Робінсон, такий стан наочніше відображає чинники поведінки монополістів на ринку. Це тип ринку, який контролюється кількома фірмами, — **олігополія**. Як правило, фірми об'єднуються і перешкоджають вступу інших фірм на ринок. У результаті там панує обмежена кількість виробників однорідного або взаємозамінного продукту. Це уможливорює контроль за ціноутворенням, збереження напівмонопольного становища, отримання надприбутку і дає змогу позбутись негативних для нагромадження капіталів наслідків конкуренції.

Конкуренція як така за олігополії зберігається, але в особливих формах: її функції, зокрема стимулювання й врівноважування економіки, обмежуються, що призводить до часткової втрати конкурентного ефекту. Тому Робінсон називає її **недосконалою конкуренцією**.

Механізми й форми недосконалої конкуренції за олігополії Робінсон розкрила досить докладно. В її праці визначаються такі форми конкуренції, як лідерство в цінах, «витрати плюс», угоди виробників і постачальників у рамках галузі, державні обмеження. Звертається увага на практику «цінової дискримінації» за допомогою поділу ринку збуту того самого товару на сегменти з різним рівнем цін. Розглядається практика «знімання вершків» шляхом організації покупців у групи за рівнем їхньої купівельної спроможності.

Ціноутворення за умов недосконалої конкуренції. Особливістю олігополії є взаємозалежність рішень панівних фірм у галузі цінової політики. Жодне таке рішення не може бути прийняте без урахування можливих контрзаходів з боку конкурентів. Діяльність фірм-конкурентів (а не лише витрати й попит, як за монополії) — це додаткове обмеження, котре фірми мусять урахувувати, визначаючи оптимальні ціни й обсяги виробництва. Саме тому модель олігополії передбачає конкурентну боротьбу.

Водночас конкуренція у сфері монопольного ціноутворення, за якої конкуренти намагаються вибороти лідерство й установити власні ціни, що включали б монопольний прибуток, за умов олігополії закінчується, як правило, угодою, оскільки існує взаємозалежність між діями конкурентів: підвищення цін одним конкурентом призво-

дить до того, що він втрачає споживачів, а зниження змушує інших конкурентів також знижувати ціни. Тому, як правило, олігополісти домовляються про межу цін.

Теорія Робінсон соціологічна за своєю суттю. Її цікавлять питання зайнятості, взаємовідносин підприємців-монополістів та найманих робітників, проблеми формування заробітної плати (ціни робочої сили). Вона робить ряд цікавих висновків, зокрема про те, що за умов олігополії у підприємців є можливість впливати на рівень цін факторів виробництва, оскільки вони є монопсоністами — єдиними споживачами специфічних факторів. Щоправда, цей вплив обмежений відповідною поведінкою конкурентів. Але на ціну робочої сили, тобто на *рівень заробітної плати*, немає потреби впливати: вона встановлюється за іншими законами — під впливом попиту і пропозиції на ринку робочої сили, і є виявом протистояння робітників-продавців та окремого підприємця-покупця. На думку Робінсон, підвищення рівня заробітної плати призводить до зростання витрат, тому олігополіст, який отримує вираш лише за рахунок нижчих ніж у конкурентів витрат, змушений замінювати цей фактор іншим — матеріальним. Таким чином, олігополія сприяє зростанню безробіття.

Отже, за олігополії проведення власної цінової політики стає неможливим: конкуренція втрачає свою досконалість і набирає нових форм, в яких синтезуються монополія й конкуренція, що дає змогу поєднати їхні переваги і змушує примиритись із поєднанням їхніх недоліків. Це проявляється в тім, що ціна втрачає свою еластичність, через підвищення цін зменшується рівень пропозиції, спадає попит.

Водночас Робінсон указує на те, що цінова конкуренція в олігополії не припиняється, вона здійснюється за рахунок якісної модифікації товару, зміни його функціональності, поліпшення реклами, запровадження нових форм торгівлі. Один продукт може бути замінений іншим того самого виду, але вищого гатунку, тобто дорожчим. Зростає роль торговельної марки, реклами. Покупець ураховує якість, транспортні витрати, обслуговування, надання кредиту, упаковку, зовнішній вигляд. У такий спосіб відбувається диференціація однорідного товару, що забезпечує новому його різновиду таке саме монопольне становище на ринку.

Але Робінсон не приділяла окремої уваги аналізу проблеми *диференціації товару*, вона обмежилась висновком, що в суспільстві кожен виробник є наперед визначеним монополістом. На її думку, диференціація продукту є не єдиною і не визначальною умовою влади монополіста на ринку. Робінсон підкреслює, що *передумовою* виникнення олігополії і *недосконалої конкуренції є концентрація виробництва*, що «скрізь можна спостерігати тенденцію до моно-

полізації, яка проявляється у програмах обмеження, системах квотування, раціоналізації, зростанні гігантських компаній»¹.

Щось схоже має місце і *на світовому ринку*. Типовим для нього стала «симетрична» або «асиметрична» олігополія, коли домінують усього дві-три компанії. Світ олігополії більше відповідає реальній дійсності, ніж світ вільної конкуренції чи всесвітньої монополії.

Отже, недосконала конкуренція існує за панування на ринку олігополії — особливого різновиду монополії. За наявності монополії в будь-якій формі вільної конкуренції немає, ціни встановлюються вище за середні й граничні витрати, стають джерелом монопольного прибутку, а конкуренція припиняє виконання функції врівноважування ринку. Олігополія дає змогу говорити про існування конкуренції, яка пересувається в іншу площину і набирає нової форми — суперництва між фірмами-монополістами, що ділять ринок, на якому продають стандартизовані або диференційовані товари. Вихід на них для інших фірм ускладнено, існує бар'єр патентного захисту, потрібні великі капіталовкладення, щоб подолати інші перешкоди. Конкуренція між олігополістами сприяє врівноважуванню цього ринку, але має інші вади — породжує замкнені ринки, у межах яких дію конкурентних сил обмежено. Така конкуренція не сприяє вільному переливанню капіталів, науково-технічному прогресу, формуванню раціональної структури суспільного виробництва.

Пропонуючи свою теоретичну концепцію, Робінсон дотримувалася антимонопольної позиції, виступала проти засилля монополій. Вона вважала за необхідне антимонопольне втручання держави в процеси концентрації та централізації капіталів, розглядала профспілковий рух як фактор стримування і протидії монополізму підприємців у галузі формування заробітної плати.

Теорія монополістичної конкуренції Е. Чемберліна. *Едвард Хейстінгс Чемберлін* (1899—1967) народився в штаті Вашингтон у родині пастора. Отримав освіту в університетах Айови та Мічигану. Докторську дисертацію, присвячену проблемам монополістичної конкуренції, захистив 1927 р. в Гарварді. Після захисту дисертації залишився на викладацькій роботі.

1939 р. Чемберліна обирають головою відділення економічної теорії Гарвардського університету, де під його керівництвом працюють такі видатні вчені, як В. Леонт'єв, Е. Хансен, Й. Шумпетер. З 1948 р. — він головний редактор гарвардського «Квартального економічного журналу». 1965 р. Чемберліна обрано почесним членом американської економічної асоціації. Він автор багатьох книжок з теоретичної економіки, але основна праця, що зробила його

¹ Робінсон Дж. Назв. тв., с. 127.

всесвітньо відомим — це «Теорія монополістичної конкуренції», яка перевидавалася багато разів.

Провідна ідея економічної теорії Е. Чемберліна полягає в тім, що в процесі монополізації виробництва виникає нове явище, не властиве ринковим ситуаціям чистої конкуренції та чистої монополії. Воно є результатом синтезу цих ситуацій і породжує монополістичну конкуренцію, яка відрізняється від уже відомих форм тим, що дає можливість контролювати як пропозицію, так і попит.

Чемберлін розглядає монополію традиційно, як ринкову ситуацію, що дає змогу монополюльному продавцеві (чи покупцю) контролювати пропозицію товару і тим самим визначати на нього ціну, тоді як за умов чистої конкуренції такий контроль виключається. Однак він звернув увагу на те, що за певних умов контроль виключається й тоді, коли існує монополія, у межах якої виробники створюють ідентичний товар і продають його на ідентичному ринку за повної стандартизації послуг, товарів, попиту, продавців.

Чемберлін будує модель, за допомогою якої аналізує дії незалежних продавців однорідного продукту. Він зазначає, що *підставою для встановлення їхньої монополії стають ознаки диференціації товару*: виняткові якісні характеристики продукту; марка фірми; особлива упаковка; місцезнаходження фірми; особливі форми обслуговування; реклама, що підкреслює винятковість товару.

Ситуація, за якої монополія не забезпечує повного контролювання ринку, на його думку, пояснюється конкуренцією між виробниками різних модифікацій однойменного продукту, що призводить до його диференціації і перетворення його власників на монополістів. Це не виключає «завершеної монополії» на якийсь різновид продукту, але влада такої монополії не поширюватиметься на все коло товарів цієї групи, обмежуючись лише окремим товаром. Як результат, виникає особлива форма протистояння — *монополістична конкуренція*, що має на меті сформувати власне коло споживачів.

Отже, монополістична конкуренція, на думку Чемберліна, — це конкуренція, що відповідає таким вимогам: кількість продавців однорідного товару є достатньо великою, щоб їхня економічна діяльність не справляла особливого впливу на інших конкурентів, на відміну від недосконалої конкуренції не зачіпала їхніх економічних інтересів; продукт і справді якісно різномірний, диференційований, і покупець може вільно вибрати конкретного продавця; будь-хто має право безперешкодно виробляти товар даної групи, ринок не є закритим.

За таких обставин кожен продавець керується лише власними корисливими мотивами і сам приймає рішення щодо обсягів виробництва та цін на товари чи послуги. З іншого боку, на сучасному ринку пропонується нескінченна кількість видів однорідного това-

ру, але кожний покупець вибирає, як правило, тільки один його різновид залежно від якості, привабливості упаковки, марки фірми, вправної реклами, власних уподобань та стану «власної кишені». Виникає взаємна залежність продавця й покупця, на якій ґрунтується такого роду монополія.

Монополія «улюблених» товарів, які швидко розкуповують, підвищує конкуренцію на ринку, сприяє розвитку диференційованих ринків. Ці ринки однорідного товару не зливаються в один, як це буває в разі досконалої конкуренції, а утворюють мережу взаємозв'язаних ринків окремих продавців. На кожному з них продавці можуть маніпулювати ціною, як монополісти, але така монополія не знижує конкуренції.

Отже, якщо продукт і ринок диференційовано — кожен продавець одночасно є й монополістом і конкурентом. Передумовою такого поєднання двох протилежних начал є володіння «диференційованим продуктом» (монополія) і випуск заміників, «субститутів» (підрив монополії, загострення конкуренції). «Скрізь, де існує диференціація, кожен продавець володіє абсолютною монополією на власний продукт, але водночас зазнає конкуренції з боку більш-менш недосконалих заміників. Оскільки кожен є монополістом і все ж таки має конкурентів, то ми маємо право говорити про них, як про конкуруючих монополістів»¹, — зауважує Чемберлін.

Ознакою диференціації є різнорідність навіть однойменних товарів різних виробників, завдяки чому покупці віддають перевагу якомусь конкретному товару. Але Чемберлін наголошує, що ця різнорідність може бути як реальною, так і уявною, хоч саме вона й покладається в основу класифікації чинників, що змінюють форму конкурентної боротьби, перетворюють її на монополістичну конкуренцію.

Чемберлін аналізує три напрямки монополістичної конкуренції: ціновий (маніпулювання цінами), неціновий (внесення якісних змін у продукт) і рекламний.

Цінова конкуренція. Пропонуючи диференційований товар, кожен продавець товару чи послуг формує власне коло покупців — мікроринок, на якому він виступає як монополіст, що контролює ціну товару, певною мірою підвищуючи її за рахунок обмеження обсягів виробництва.

За цих умов ціноутворення не можна пояснити в категоріях конкуренції або монополії. Стає помилковим уявлення про суто конкурентну природу системи цін, за якої ціни тяжіють до рівня, що відповідає умовам конкуренції (вирівнювання).

Ціноутворення підлягає іншим чинникам. За умов монополістичної конкуренції воно має подвійний характер.

¹ Чемберлін Э. Назв. тв., с.41.

З одного боку, ціноутворення зазнає впливу об'єктивних чинників — витрат виробництва та збуту. Монополіст ураховує їх з метою визначитись у розмірах максимізації чи мінімізації прибутків. При цьому витрати виробництва, або «граничні витрати», що використовуються для пристосування продукту до попиту, збільшення пропозиції, хоч і беруть до уваги, але вони більше не відіграють визначальної ролі, не мають прямого впливу на ціну. Витрати збуту, тобто витрати на пристосування попиту до продукту, організацію попиту на продукт, мають більш важливе значення, але в ціні враховується не абсолютний розмір цих витрат, а ефект їхнього впливу на процес диференціації товару.

Отже, з іншого боку, на рівень цін впливає суб'єктивний чинник: ціна відображає якість товару, престиж торговельної марки, засвідчує його класність (не завжди зниження цін на товар приводить до зростання попиту, інколи покупці розцінюють його як наслідок утрати товаром певних якісних характеристик).

Суб'єктивний чинник за умов монополістичної конкуренції відіграє більш суттєву роль: дає можливість монополістові, по-перше, маніпулювати цінами, змінюючи їх залежно від економічної ситуації, по-друге, здійснювати власну політику з формування ізольованого мікроринку.

Маніпулювання цінами за умов монополістичної конкуренції також змінює свою спрямованість. «Цінові війни» не відіграють тієї ролі, що за досконалої конкуренції, або чистої монополії, оскільки немає потреби «витискувати» конкурента, бо окремі ринки незалежні один від одного. Крім того, цінова боротьба негативно позначається на прибутках обох сторін. Маніпулювання цінами відбувається в межах одного, замкненого ринку з метою заохочення споживача.

Чемберлін, як і інші, уважав, що *монопольний прибуток* — головна мета ринкової стратегії виробника. Його максимізація досягається зменшенням обсягів виробництва та підвищенням цін. За збільшення випуску продукції можна скоротити, щоправда, витрати виробництва на її одиницю, але тоді для реалізації додаткової продукції будуть потрібні або додаткові витрати, або зниження цін. Монопольний прибуток, отриманий за рахунок постійно діючої монополістичної конкуренції (як і за досконалої її форми) матиме тільки тимчасовий характер, бо спрацює механізм цінового врівноважування, коли монопольний прибуток прямує від монопольного до середнього (це, між іншим, забезпечує виживання середніх підприємств за умов монополізації). Проте саме монополістична конкуренція створює умови для тривалого отримання монопольно високих прибутків. Це зумовлено впливом на ціноутворення суб'єктивних чинників, у тім числі можливостей нецінової конкуренції.

Інструментами *нецінової конкуренції* є підвищення якості товарів, випуск нових моделей, досконалий дизайн, поліпшення умов обслуговування клієнтів, удосконалення системи збуту.

Чемберлін пише: «Продукт — це найрухоміша в економічній системі категорія, що є більш рухливою, ніж ціна. Нецінова конкуренція впливає з різноманітності продукції і різниці у витратах обігу. Конкуренція якості товарів може стримувати конкуренцію цін. Якість — це додаткова рушійна сила ринку»¹.

Він обгрунтував поняття «витрати збуту», докладно розкрив сутність цього інструмента конкуренції, показав його *вплив на формування попиту*. Попит, за Чемберліном, визначається не тільки прибутками, інтересами та вподобаннями покупців — його організують постачальники товарів. Він звернув увагу на те, що *попит можна збільшити за рахунок тимчасової монополізації ринку, наголошував на специфічних особливостях формування і управління попитом, що базуються на винятковості продукту, маніпулюванні цінами, особливо справної організації реклами*.

Проблему економічної рівноваги Чемберлін вирішує з неокласичних позицій. Він дотримується неокласичного погляду, що рівновага на ринку досягається за рахунок вільного ціноутворення.

Дуже важливим висновком Чемберліна є те, що *монополістична конкуренція диференційованих продуктів включає елементи досконалої конкуренції і сприяє досягненню економічної рівноваги*. Диференціація призводить до того, що утворюється мережа відосблених ринків, але водночас вони залишаються взаємозв'язаними однорідністю товарів. Відтак на цих ринках зберігається різноманітність цін, витрат, обсягів випуску продукції певних товарних груп. При цьому на базі диференціації розгортається цінова конкуренція на окремих ринках. Занадто висока ціна на мікроринку призводить до втрати споживача й ринку, а надто низька — до втрати виробництва. Протистояння цих сил саме й забезпечує належну рівновагу.

Економічна рівновага досягається також унаслідок протистояння мікро- і макроринку.

Але Чемберлін зауважував, що ситуація рівноваги не завжди є корисною для суспільства, адже її порушення часто супроводжує інноваційну перебудову економіки. Крім того, диференціація продукту, хоч і зв'язана з відтоком капіталів з виробничої сфери до сфери збуту, дає покупцям свободу вибору. А часткова рівновага на мікроринку не вигідна виробникові, котрий не хоче, щоб його зусилля пропали марно — перестали давати монопольний прибуток, а тому витрачає додаткові зусилля на рекламу та вдосконалення якості.

¹ Чемберлін Э. Назв. тв., с. 41.

Та основний висновок Чемберліна полягає в тому, що економіка саморегулюється і за умов монополії, але врівноважуючі сили з часом трансформуються — управління попитом і пропозицією поступово витискає колишній саморегулятор — об'єктивне співвідношення попиту і пропозиції.

Чемберлін обґрунтував нове уявлення про поведінку суб'єктів ринкових відносин за умов монополізації. Він стверджував, що типовим для сучасного ринку є поєднання конкуренції й монополії й увів поняття «монополістичної конкуренції». Це поняття знаменувало відмову від традиційних в економічній науці поглядів на конкуренцію й монополію як на альтернативні поняття і від відповідного пояснення ціноутворення або категоріями конкуренції, або категоріями монополії. «Ми, навпаки, вважаємо, що більшість економічних ситуацій є складними явищами, котрі включають і конкуренцію, і монополію»¹, — писав він.

Чемберлін формує нові теоретичні уявлення про функціонування ринкової економіки. Він доводить, що конкурентна боротьба точиться як між ринками, так і всередині цих ринків, а отже, форма конкуренції змінюється якісно, поширюється в іншу площину. Зрозуміло, що попит і пропозиція за цих умов втрачають свою об'єктивність і значною мірою визначаються суб'єктивними чинниками, оскільки попитом, як і пропозицією, можна маніпулювати за допомогою цілеспрямованої політики виробника і продавця. Тому проблеми врівноважування суспільної економіки пересуваються, за Чемберліном, на макрорівень.

Отже, Чемберлін і Робінсон переглянули класичну теорію ринку, пристосувавши її до сучасних умов.

На відміну від Маршалла, Чемберлін і Робінсон у своїх теоретичних розробках намагалися тісно пов'язати аналіз цін конкуренції з реаліями економічної дійсності. Вони виступили проти твердження, що виробник не має можливості впливати на ціну, і довели, що він отримує цю можливість, коли займає виняткове становище на ринку.

Робінсон і Чемберлін показали, що реальні процеси відбуваються між двома полюсами — монополією і конкуренцією. Досконала конкуренція — це свого роду недосяжний ідеал, за умови існування якого закон попиту і пропозиції діє у чистому вигляді. Практично не буває і чистої монополії, тобто ситуації, коли на ринку лише один продавець, немає заміни товарів, існують бар'єри для виходу конкурентів на ринок, попит абсолютно не еластичний.

Вони наполягали, що економічна теорія не повинна обмежуватись аналізом конкуренції за розгляду лише однорідних продуктів. На ринку реально існують диференційовані продукти, і цей принцип

¹ Чемберлін Э. Назв. тв., с.67.

можна поширити на все суспільне виробництво, розглядаючи безмежну кількість ринків, їхню взаємодію та засади функціонування.

У цілому теорії недосконалої і монополістичної конкуренції є дальшим розвитком і конкретизацією неокласичної теорії цін і ціноутворення, форм і структури ринку, інструментів і засобів конкурентної боротьби. Аналіз факторів, які спричиняють зміни механізму ціноутворення, сприяв більш докладному виявленню закономірностей формування й управління споживацьким попитом.

Й. Шумпетер. Теорія ефективної конкуренції. Одним з найвідоміших і найславніших економістів першої половини ХХ ст. є **Йозеф Шумпетер** (1883—1950). Його теоретична спадщина надзвичайно широка та різноманітна. Історії й методології економічного аналізу присвячено такі його праці, як «Суть і основний зміст теоретичної політекономії» (1908), «Історія економічного аналізу» (1954), економічній динаміці — «Теорія економічного розвитку» (1912), теорії суспільного розвитку — «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942).

Усебічне вивчення історії економічного аналізу привело Шумпетера до висновку, що найдосконалішою на той час концепцією в політекономії була теорія загальної економічної рівноваги Вальраса. Проте він бачив у ній і суттєву ваду, яка полягала в тім, що теорія економічної рівноваги відбивала статичний стан економіки і не враховувала факторів розвитку економічних процесів.

Прагнувши подолати цю обмеженість теоретичної концепції Вальраса, Шумпетер в центр свого дослідження поставив саме розвиток системи і ті чинники, які стають рушійними силами такого розвитку. Основною особливістю його підходу було те, що, аналізуючи причини динамічних змін, він концентрував увагу на інших виробничих факторах, ніж ті, які традиційно розглядали його попередники. Рушійною силою розвитку в його теорії є підприємець, визначальними соціальними рисами якого є не права власності, а особисті якості — ініціативність, далекоглядність, авторитет, готовність до ризику, здатність до інноваційної діяльності. Підприємець, завдяки таким рисам, є головним суб'єктом технічного прогресу, створюючи надлишок вартості, забезпечуючи своєю діяльністю розвиток економіки.

З особою підприємця так чи інакше зв'язується визначення й інших категорій. Зокрема, процент є ціною, сплачуваною за придбання нових продуктивних сил з прибутку. Прибуток також є винагородою за активність підприємця. Він має тимчасовий характер і зникає, коли новаторство замінюється рутиною.

1942 року було опубліковано одну з найвідоміших праць Шумпетера «Капіталізм, соціалізм і демократія» — дослідження історичної долі капіталізму. Автор узагальнює теоретичний аналіз капіта-

лізму на підставі якісних зрушень, що відбулися в структурі буржуазного суспільства в першій половині ХХ ст., і висуває концепцію самозаперечення, відмирання капіталізму.

Однак Шумпетер досить своєрідно трактував суть капіталізму. Принциповою рисою останнього він уважав діяльність підприємця-новатора — тієї головної дійової особи буржуазних економічних відносин, котра за допомогою грошового капіталу здійснює свою історичну функцію. Тобто капіталізм він розумів надто обмежено — як приватнопідприємницьку систему класичного типу, що базується на дрібній і середній власності. Відповідна їй система цінностей відбивала природу пуританського індивідуалізму. З розвитком капіталістичної системи відбувається нагромадження багатства, його інституціоналізація, виникають великі корпорації, зростає роль держави в економічному житті, що, на думку Шумпетера, є ознаками розкладу, кризи капіталізму, який стає жертвою своїх власних успіхів.

Насамперед відбувається відмирання функції підприємця у зв'язку з нарощуванням могутності великого бізнесу внаслідок технічного прогресу. Велика корпорація з високопрофесійним менеджментом і тяжінням до монополізму вдало пристосовується до технічного прогресу, але великий бізнес загрожує існуванню самої підприємницької ініціативи, оскільки він раціоналізує і ставить на наукову основу інноваційний процес. Відмирання з цієї причини індивідуальної підприємницької активності завдає, за Шумпетером, нищівного удару капіталістичному ладу. Поступове зникнення підприємця означає прискорену загибель буржуазії, оскільки процент виплачується з її прибутку.

Нова фаза капіталізму характеризується, за Шумпетером, також руйнуванням його соціальної бази під впливом масового акціонування власності, яке знищує індивідуального власника, котрий завжди був опорою капіталістичного суспільства.

На думку Шумпетера, *досконала конкуренція* для суспільства — це стимул для мінімізації витрат і максимального наближення оплати праці до її граничної продуктивності. Для підприємця — це стимул для мінімізації витрат і максимізації прибутку. Тобто прибуток є результатом підприємницької активності за інших однакових умов. Його зростання стає самоціллю виробництва. Шумпетер називає таку економічну ситуацію і такий прибуток *статичними*, а конкурентну боротьбу неефективною, оскільки за цих умов не можна гарантувати, що виробництво й справді досягне якісно нового рівня.

Ефективна конкуренція, за Шумпетером, можлива тільки за умов економічної динаміки. Цей стан забезпечується якісно новим рівнем виробництва, що базується на безперервному запровадженні но-

вовведень, новаторстві на всіх рівнях — технологічному, управлінні й організації виробництва, якості продукту, освоєння нових ринків збуту, сировини.

Тобто *ефективна конкуренція* — це конкуренція нового типу, побудована на новаторстві. Вона не зв'язана з традиційним ціноутворенням, з досягненням верхньої межі рентабельності, а означає змагання в усіх сферах діяльності, вона відкриває нові можливості для вдосконалювання умов виробництва, змінює структуру взаємовідносин між виробниками, структуру попиту і пропозиції, умови формування витрат виробництва й цін. Ціноутворення більше не обмежується впливом самих тільки попиту і пропозиції.

Головним агентом ефективною конкуренції є *підприємство-новатор*, а її важливою умовою — монополізація виробництва, яка дає змогу нагромаджувати кошти для впровадження інноваційних програм. «Будь-яка успішна інновація веде до монополії, а будь-яка монополія сприяє інновації»¹, — писав він.

Конкуренція стимулюється тяжінням підприємця-новатора до отримання надприбутків за рахунок переваг, набутих не зменшенням витрат, а внаслідок повного усунення конкурента з ринку: конкурент-новатор руйнує навіть можливість існування інших конкурентів.

Як зазначав Шумпетер, суперництво в класичній формі стає неможливим. Досконала конкуренція втрачає своє значення і не може розглядатись як модель максимальної ефективності². За умов досконалої конкуренції стимул до технічного прогресу стає дуже слабким, бо надприбуток від інновацій швидко ліквідується конкурентами, які не витрачаються на розробки та впровадження нововведень, але негайно їх переймають. Досягнуті переваги перетворюються на втрати. Тяжіння норми прибутку до усереднення також не сприяє досягненню переваг на ринку. Для економічного розвитку все більш необхідними стають великі капітали.

Монополія. Шумпетер уважав, що економічна ефективність за умов урівноваженого стану економіки гальмується проблемою використання ресурсів і технологічних можливостей. Досконала конкуренція стає неможливою, оскільки продавці (покупці) перебувають у неоднакових умовах. Виграш забезпечується об'єктивними умовами і не досягається за рахунок інших.

Переваги, які отримує виробник завдяки винятковому становищу на ринку, є монопольними перевагами. Найбільш значущі результати дає новаторство, забезпечуючи підприємцю прорив, як в галузі ціноутворення, так і охоплення ринку.

¹ Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія. — М., 1995. — С. 417.

² Там само, с. 297.

Але Шумпетер стверджував, що монополії у чистому вигляді не існують. Це лише тимчасове явище. Більш важливою для ринку, для економіки в цілому він вважає ситуацію об'єднання групи конкурентів — *олігополію*.

Плюси й мінуси олігополії розглядали й інші економісти. Але тільки Шумпетер стверджував, що олігополія сприяє технічному прогресу. Вона дає змогу виділяти кошти для НДР, збільшує впевненість інвесторів у отриманні високих прибутків за допомогою випуску нових товарів, розширення асортименту.

Економічна рівновага. Шумпетер наголошує, що динамічний стан економіки унеможливорює врівноважувальну дію конкуренції. Навпаки, ефективна конкуренція веде до розбалансування, перебування економіки, стрибка у розвитку продуктивних сил.

Теорія інновацій Шумпетера створила можливість узгодження таких явищ, як вільна конкуренція й монополія, котрі до нього розглядали як ринкові ситуації, що виключають одна одну. Він виводить поняття конкуренції за межі товарного світу й ринкових відносин.

Проте Шумпетер вказував на існування такого явища, як еволюція економічної динаміки, коли немає місця досконалій конкуренції, її замінено альтернативною формою — *недосконалою конкуренцією*.

Він визнавав, що його трактування конкуренції виходить за межі аналізу ринку і не спрямоване на вирішення проблеми ринкової рівноваги. Теорія ефективної конкуренції пояснює загальні причини циклічного розвитку, але не торкається внутрішніх закономірностей функціонування ринкового механізму.

Треба зазначити, що **Ф. Хайек**, тоді професор Віденського університету, 1929 р. незалежно від Шумпетера сформулював ідею ефективної конкуренції, включивши в модель дещо інший чинник — *монополію на інформацію*, що його він зв'язував як з НТР, так і з характеристиками діяльності підприємця-новатора. Ф. Хайек писав: «Практично кожен індивід має певні переваги щодо інших у тім розумінні, що він володіє унікальною інформацією, якій можна знайти вигідне застосування, але котру можна використати лише за умови, коли рішення, що залежать від цієї інформації, приймає він сам або бере в цьому активну участь».

Хайек підкреслював, що така конкуренція дає стимули до виявлення вже накопичених знань або до пошуку нових, які можуть мати високу економічну цінність. Ринок, таким чином, є каталізатором і координатором пошукової активності, незалежно від того, чи він монополізований, чи ні. Навпаки, монополія надає незрівняно більші можливості, передусім матеріальні, для цього пошуку.

¹ Цит. за: *Блауг М.* Назв. тв., с. 596.

Зрозуміло, що таку конкуренцію не можна пояснити з погляду традиційних її форм: досконалої чи недосконалої конкуренції. Але модель ефективної конкуренції Шумпетера добре «вписується» в модель монополістичної конкуренції Чемберліна, яку можна розглядати у цьому контексті як намагання диференціювати продукт або виробництво.

3. Консервативна неокласика. Неокласичні теорії економічного зростання

Проблеми економічного зростання завжди були в центрі уваги неокласичної школи, але під тиском нових реалій вони набули нового трактування: якщо раніше вони спиралися на абсолютизацію регулюючої ролі ринку, то нині враховуються й кейнсіанські підходи. Серед теоретичних проблем, що розглядаються в межах аналізу впливу факторів на темпи зростання національного доходу, можна назвати умови динамічної рівноваги економічного розвитку, реакцію механізмів саморегулювання ринкової економіки на зовнішнє втручання. Вплив зайнятості, інвестицій, науково-технічного прогресу та багатьох інших складових процесу відтворення стають об'єктом дослідження як кейнсіанського, так і неокласичного напрямів у контексті проблем прогресу.

Становлення інтенсивного типу виробництва та посилення його циклічності надало особливого значення обґрунтуванню ролі, місця і функцій факторів економічного зростання. Цьому сприяв опрацьований механізм проведення кількісного аналізу (економіко-математичні методи) макроекономічної взаємодії факторів та їхнього впливу на динаміку зростання суспільного продукту.

Неокласична доктрина економічного зростання формувалася на базі двох джерел — теорії факторів виробництва, що бере початок від Сея, Сеніора, Мілля, Кларка, та концепції виробничої функції, що враховує взаємодію двох факторів — праці і капіталу.

Дещо інакшим є визначення проблеми зростання класиками політичної економії Петті, Смітом, Рікардо, яке не ігнорується сучасною неокласичною школою, але більшою мірою використовується Кейнсом та його послідовниками.

Ця проблема не є новою, оскільки вперше питання про взаємозв'язок кількості національного продукту з факторами його утворення було предметом дискусії між Рікардо та Сеєм, які необхідність дослідження джерел економічного зростання зв'язували з вирішенням проблеми реалізації. На думку Рікардо, що поділяв міркування Сміта, зростання матеріального багатства суспільства зале-

жить від часток нагромадження та споживання у національному продукті, розміри яких зумовлені продуктивною силою праці, тоді як Сей стверджував, що його зростання залежить від продуктивності факторів виробництва та можливостей ринку. Власне, і Сей, і Рікардо вже тоді окреслили коло факторів економічного зростання, дослідження міри впливу котрих здійснювалося протягом усієї історії розвитку економічної думки.

Неокласична теорія економічного зростання як особливий напрям макроаналізу виходить зі старої класичної концепції трьох факторів виробництва, згідно з якою праця, земля та капітал є самостійними творцями вартості, тому власник кожного з факторів отримує частину створеного продукту у вигляді доходу (заробітної плати, ренти та прибутку) залежно від продуктивності кожного з факторів. Саме така форма розподілу, на думку Сея, сприяє розвитку виробництва, оскільки стимулює рівномірне використання всіх наявних факторів (ресурсів) у суспільстві і забезпечує саморегулювання процесу виробництва.

Значні уточнення в теорію економічного прогресу вніс **Дж. Б. Кларк**, який детально проаналізував проблему продуктивності кожного з факторів і вказав на те, що віддача фактора зменшується в міру того, як йому віддають перевагу і кількісно зростає його використання (він формулює закон граничної продуктивності та закон спадної віддачі факторів виробництва). Забезпечення оптимального співвідношення між факторами виробництва, на його думку, є важливою передумовою зростання, причому ця оптимальність підтримується автоматично, завдяки дії ринкових сил.

Узагалі, у центрі неокласичного визначення проблеми економічного зростання стоїть ідея оптимальності ринкової системи як саморегульовального організму, що зумовлює якнайповніше використання всіх виробничих факторів окремими економічними суб'єктами й економікою в цілому. Відтак немає необхідності у втручанні держави в процес становлення оптимального співвідношення між факторами, оскільки його визначають вільна конкуренція та ринкові закони. *Економічна рівновага та прогрес суспільного виробництва залежать від ефективного використання факторів виробництва та факторіального розподілу доходів*, який забезпечує формування раціональної структури виробництва.

Ці загальні підходи до визначення ролі окремих факторів у відтворювальних процесах, їхнього впливу на циклічність розвитку суспільної економіки з часом було конкретизовано та формалізовано. Серед аналітичних інструментів неокласичних моделей економічного зростання є аналіз виробництва з позиції виробничої функції, яка ілюструє залежність між витратами факторів виробництва і обсягами випуску продукції.

Першим, хто визначив виробничу функцію як математичне співвідношення (пропорцію) між двома змінними — обсягом продукції та сумою витрат праці й капіталу, був **У. С. Джевонс**, який 1872 р. використав її для пояснення природи доходів та закону спадної віддачі факторів. *Дж. Б. Кларк модифікував граничний принцип розподілу доходів* Джевонса шляхом диференційованого визначення частки доходів (у тім числі й ренти, яку Джевонс розглядав як похідну) у створеному продукті. Обидва вони використали функцію для пояснення формування доходів, поза зв'язком із теорією зростання.

І тільки наприкінці 20-х рр. *математиком Ч. Коббом та економістом П. Дугласом* на базі граничного аналізу було *сформульовано виробничу функцію*, яку вони використали для пояснення одного з аспектів проблеми економічного зростання й ефективності використання факторів виробництва.

Вона *передбачала необмежену взаємозамінність праці й капіталу та показувала ступінь впливу різних їх комбінацій на обсяги виробництва*. На підставі припущень, що прибутки та частка витрат залишаються стабільними, відсутнє нагромадження, а технічний прогрес зумовлює межу заміщення (теоретично можлива навіть повна заміна праці капіталом), аналізувався зв'язок між зростанням основного капіталу, кількістю відпрацьованого часу та обсягами виробництва.

Ця функція *не враховувала зміни якості факторів виробництва, тенденцій до загального зростання їхньої кількості*, отже, була статичною, характеризувала екстенсивний тип економічного зростання. Однак саме вона поклала початок вивченню впливу макроекономічних факторів зайнятості, інвестицій, науково-технічного прогресу та ін. на економічне зростання за статичної рівноваги з метою визначення умов забезпечення довготривалого стійкого розвитку.

Теоретичні засади неокласичної виробничої функції як моделі економічного зростання, сформулювали **Р. Солоу, Дж. Мід та У. Свен**. Вони також *виходили з граничного аналізу двох виробничих факторів — праці та капіталу*, які виробляють однорідний продукт, припускаючи, що кількість праці (робочої сили) зростає постійно й рівномірно, а за умов вільної конкуренції відшкодування витрат факторів відбувається згідно з граничним продуктом (заробітна плата дорівнює граничному продукту праці, а прибуток — граничному продукту капіталу), тобто за вартістю (вартість у цій функції визначалася традиційно, через витрати виробництва, які неокласична школа розуміла як суму заробітних плат та прибутків).

Бралось за умову також і те, що ціни факторів змінюються під впливом динаміки праці та капіталу, усі ресурси використовуються повністю, уся неспожита частина продукту інвестується, проблеми

попиту не існує. Крім того, автори абстрагувались від впливу науково-технічного прогресу і вказували, що аналіз передбачає умови, коли зростання обсягів виробництва не впливає на ефективність виробництва, діє закон спадної віддачі.

Виходячи з цих умов, які автори назвали *умовами підприємницької рівноваги*, вони побудували лінійну залежність, за якої еластичність взаємозаміщення факторів дорівнювала одиниці, тобто зміна співвідношення між прибутком і заробітною платою веде до ідентичної зміни співвідношення між працею та капіталом, і навпаки.

Ця виробнича функція була покликана продемонструвати механізми врівноважування попиту і пропозиції та показати джерела економічного зростання. Однак велика кількість обмежень, допущених авторами, нівелювала наочність функції, хоч і не заперечувала загальних висновків.

Основна ідея виробничої функції полягала у визнанні того, що економіка функціонує за принципом порівнювання витрат та результатів, і процес саморегулювання економічного зростання базується на постійному контролі за рівнем віддачі (ефективності) окремих факторів виробництва та визначенні пріоритетів щодо їх використання економічними суб'єктами. Залучення певних факторів до виробництва зв'язується з економічною доцільністю їхнього використання.

Слід зазначити, що у цьому разі *виробнича функція характеризує проблеми технологічного вибору*, тобто вказує на залежність обсягів виробництва від технологічних пропорцій і не враховує впливу зовнішніх факторів, таких, наприклад, як співвідношення попиту та пропозиції, вплив суб'єктивних чинників на розміри нагромадження та інших, передбачених умовами підприємницької рівноваги.

Згодом, у працях економістів-неокласиків **Б. Уолла**, **Е. Денісона**, **Р. Солоу** функція Кобба—Дугласа модифікується введенням інших факторів зростання: враховується вік основного капіталу, масштаби виробництва, кваліфікація робітників, тривалість робочого часу та ін. У такий спосіб вони намагалися відобразити вплив науково-технічного прогресу та зміну ефективності використовуваних факторів зі збільшенням масштабів виробництва, але ці показники лише частково передавали його особливості.

Багатофакторні моделі економічного зростання справді ілюстрували рівень впливу кожного з факторів на збільшення обсягів виробництва, але не включали чинників, що суттєво впливали на формування циклу, проте не підлягали кількісному вимірюванню. На практиці це набирало вигляду суперечності між обсягами капіталу, що зростали, та незмінністю частки заробітної плати і прибутку в національному доході або відображалось у збільшенні темпів приросту заробітної плати за зменшення зайнятості в порівнянні із зро-

станням обсягів капіталу і зменшенням його частки в національному доході.

Було очевидним, що використані показники характеризують не граничну продуктивність факторів, а лише пропорції між обсягами продукції та обсягами застосовуваних факторів у цінах. Тому для побудови функції і була необхідна така кількість обмежень: постійність заробітної плати, норми прибутку, індексу цін. Насправді ціни завжди випереджають зростання номінальної заробітної плати, тим самим знижують реальну заробітну плату і підвищують прибутки. Крім того, різна ціна ідентичних видів засобів виробництва дає різні показники вартості капіталу. Тому багатофакторні моделі не відображали реального стану розвитку, були статичними, а не динамічними.

Водночас і теорія ефективного попиту, сформульована Кейнсом на підставі висновку про нездатність ринкового механізму забезпечити рівновагу попиту та пропозиції, унаслідок чого виникає проблема неповної зайнятості людських та матеріальних ресурсів, звужила сферу використання виробничої функції, звела її роль до аналітичного рівня. Розвиток теорії функціональної обумовленості економічного зростання відбувається у напрямку її пристосування до різноманітних кон'юнктурних умов.

Разом з тим *виробнича функція стає основою для розробки внутрішньогалузевих балансів економічного розвитку*, які, усупереч висновкам кейнсіанської теорії, базуються на принципі автоматичного саморегулювання економічної системи через формування раціональної структури виробництва. Показники, які вводились у функцію, були більш сталими, а зв'язки між ними менш еластичними. Її використання з цією метою виявилось ефективнішим.

Згодом неокласичні принципи, які визначились у зв'язку з дослідженням проблеми макроекономічного технологічного вибору, відображеної через виробничу функцію, поширюються за межі аналізу впливу факторів на обсяги виробництва. Вивчається зв'язок між галузями виробництва, їх взаємовплив. Галузі виробництва розглядаються неокласиками з факторіальних позицій з метою визначення пріоритетних напрямків розвитку, впливу кожної з них на формування структури суспільного виробництва.

Поступово неокласичний підхід до побудови міжгалузевих балансів стали використовувати й послідовники Кейнса для відображення структурних зрушень в економіці та створення основ економічного моделювання й програмування. Від моделі стаціонарної економіки вони переходять до побудови динамічної моделі економічного зростання, використовуючи її, однак, для обґрунтування необхідності втручання держави в процес формування виробничої структури з метою запобігання кризам та їхнім наслідкам.

Прихильники неокласичного трактування основ виробничої функції вказували на обмеженість кейнсіанських моделей, що в них приріст виробництва розглядався тільки як функція капіталовкладень, хоч існували й інші чинники, наприклад більш повне використання виробничих потужностей. Крім того, ці моделі передбачали незмінність рівня капіталовіддачі, що суперечило сформульованому неокласиками закону спадної віддачі факторів. Але помічені були й перспективні напрямки кейнсіанської теорії економічного зростання, а саме те, що при моделюванні використовувався багатофакторний підхід, економічна система аналізувалась у динаміці, збільшувалась кількість об'єктів моделювання.

Нові напрями функціонального аналізу в межах неокласичного підходу були зв'язані зі зменшенням кількості обмежень у дослідженні факторіального впливу, тобто фактори розглядались як абсолютно незалежні, взаємозамінні, зростання одного не обов'язково вело до зростання іншого; у виробничу функцію запроваджувався фактор часу, що надавало функції динамічності. Це було зумовлено рядом суттєвих змін у розвитку виробництва, породжених науково-технічним прогресом.

Уперше ці зміни вніс у функцію **Я. Тінберген**, який зазначав, що в первісному варіанті ця функція не змогла б пояснити нових тенденцій, коли із розширенням виробництва капіталовіддача збільшується всупереч закону спадної віддачі, а частка праці в національному доході зменшується.

Про визначальну *роль науково-технічного прогресу як фактора економічного зростання* в 1956—1958 рр. пише у своїх працях і Р. Солоу. Його дослідження проблеми впливу НТП поклато початок аналізу ролі нематеріальних факторів, до яких він відносить новаторство та нововведення, зростання науково-технічного рівня підготовки кадрів, удосконалення в організації виробництва, тобто всі якісні зміни неінвестиційного походження. А в міру того, як науку та освіту починають уважати одним із пріоритетних напрямків державної політики, витрати на їхній розвиток також включаються у виробничу функцію як чинник інтенсифікації.

Ясна річ, що забезпечення точності показників *науково-технічного прогресу*, які вводились у функцію в ролі *третього фактора зростання*, оскільки саме вони визначали достовірність аналізу, було центральним питанням, яке, хоч і з різних причин, турбувало і неокласиків, і кейнсіанців. Теоретичним основам вимірювання нововведень присвячено цілу низку праць таких авторів, як **Д. Хікс**, **Д. Робінсон**, **Р. Харрод**, котрі запропонували, виходячи з умови фіксованого співвідношення праці та капіталу в нагромаджуваній частині національного доходу, брати за показник технічного прогресу приріст заробітної плати та прибутку за незмінної кількості факто-

рів виробництва (йдеться про граничну продуктивність факторів без урахування їх пропозиції). Кейнсіанці той самий показник ототожують з показником капіталоозброєності одного робітника.

Трактування технічного прогресу як третього незалежного чинника економічного зростання, хоч як це парадоксально, згодом поставив під сумнів Р. Солоу. Він зазначав, що науково-технічний прогрес не існує поза факторами праці та капіталу, і пропонував визначати його через кількісну та якісну зміну цих факторів. Він будує модель-прогноз темпів економічного зростання економіки США, яка, проте, не враховувала можливості циклічних коливань, а тому не відповідала фактичним даним. Солоу зробив висновок, що необхідно враховувати ще один фактор — кон'юнктурні зміни ефективного попиту, які знаходять відображення у зміні показників ефективності використання виробничих потужностей. Отже, він упритул підійшов до визначення проблеми циклічності з кейнсіанських позицій.

Власне в 50—60-х рр., якщо не брати до уваги спеціально декларовані розбіжності в підходах до розробки моделей, *уже було складно розмежувати кейнсіанський та неокласичний напрями дослідження.* Це особливо стосувалось проблем макроаналізу економічного зростання, який у обох випадках базувався на використанні теорії факторів виробництва, попиту та пропозиції, виробничої функції, на економіко-математичному моделюванні, а кожна нова ідея, сформульована тією чи іншою школою, сприймалась як доповнення до загальної теорії.

Тенденції об'єднання двох шкіл сприяло те, що методи дослідження економічних явищ, використані Кейнсом для створення його теорії, не суперечили неокласичному підходу. Сам Кейнс підкреслював, що його теорія враховує гру вільних ринкових сил, і лише знання об'єктивних економічних закономірностей дає можливість визначити допустимі межі втручання держави в економічний механізм. Головна розбіжність поглядів кейнсіанської та неокласичної шкіл полягала в тім, що вони по-різному визначали ці допустимі межі.

4. Неолібералізм: лондонська, фрейбурзька, паризька, чиказька школи

Неолібералізм — напрям в економічній теорії, що базується на неокласичній методології і захищає принципи саморегулювання економіки, вільної конкуренції та економічної свободи. Ринок розглядається як ефективна система, що якнайбільше сприяє економічному зростанню і забезпечує пріоритетне становище суб'єктів економічної діяльності. Роль держави неолібералізм обмежує організа-

~~цією та охороною побудованої на класичних засадах економіки. Держава має забезпечувати умови для конкуренції і здійснювати контроль там, де конкуренції бракує. Функції держави щодо соціальної сфери неолібералізм розглядає у зв'язку зі способом перерозподілу суспільних доходів, що ставиться в залежність від успіхів економіки і сприяє її розвитку.~~

Неолібералізм репрезентований багатьма школами, що з них відомішими є лондонська (Ф. Хайек), чиказька (М. Фрідмен), фрейбурзька (В. Ойкен та Л. Ерхард), паризька (М. Алле).

Англійський неолібералізм. Одним з основоположників і головних теоретиків неолібералізму вважають **Фрідріха фон Хайєка** (1889—1992), лауреата Нобелівської премії за праці з теорії грошей і кон'юнктурних коливань, а також взаємовпливу економічних, соціальних та інституціональних процесів. Австрієць з походження, у 20-х рр. він навчається у Віденському університеті, після закінчення якого, отримавши дипломи юриста й економіста, обіймає посаду директора Австрійського центру економічних досліджень. 1931 р. виїжджає до Лондона, де засновує власну економічну школу, спрямовану проти етатизму (ідей державництва, державного втручання). Його перші праці «Ціни й виробництво» (1929), «Грошова теорія і економічний цикл» (1933) зазнали нищівної критики з боку Кейнса та Сраффи, оскільки пропагували монетарні методи управління економікою, суперечили доктрині державного втручання. Згодом у його працях проблеми економічного розвитку вирішуються з неокласичних та інституціоналістських позицій. Найвідомішими з них є книжки «Дорога до рабства» (1944), «Індивідуалізм і суспільний лад» (1948), «Прибуток, процент і інвестиції» (1949), «Конституція свободи» (1960), «Закон, законодавство і свобода» (1973—1979), «Роздержавлення грошей» (1976) та багато інших. Він був людиною високоінтелекгентною, освіченою — економістом, філософом, психологом, юристом. Усі аспекти його освіти знайшли відображення в його економічній теорії, набагато випереджали свій час.

Провідною складовою методології Хайєка є ідея «спонтанного порядку». Хайек фактично відмовляється від неокласичної доктрини економічної рівноваги, стверджуючи, що такого стану реально не існує. Хайек замінює її теорією «спонтанного порядку», заснованою на індивідуальній свободі. Він виходить з того, що соціальний порядок, організація, взаємодія в суспільстві формуються позапланово, стихійно, але у визначених особливостями розвитку даного суспільства межах і напрямках. Історія цивілізації — це спонтанне виникнення (в межах існуючих традицій, моралі та права) певних утворень — від окремих господарських одиниць до свідомо керованих господарств. Їхні форми не залежать від людини, а є наслідком збігу обставин. На думку Хайєка, спонтанний порядок можливий за

двох умов — відмови від привласнення чужого та виконання добровільно взятих на себе зобов'язань.

У своїх працях Хайєк захищає право максимальної свободи людини як визначальну складову спонтанного економічного порядку. Поведінка окремої людини, підприємця, фірми визначається їхніми економічними інтересами з приводу конкретних економічних подій, що дають підстави сподіватися зиску. Вона передбачувана лише на невеликому відрізку часу і регламентується різноманітними обставинами, що їх не можна пояснити з традиційно раціональних позицій. Але зіткнення цих інтересів, їхнє розмаїття народжує раціональний соціальний порядок, в основі якого завжди лежить принцип індивідуальної свободи.

Хайєк негативно ставиться до макроекономічного аналізу, визначаючи лише мікроекономічний рівень досліджень, результати яких можуть бути застосовними за конкретних обставин. Можна частково пізнати зв'язок між явищами, але неможливо управляти ними. Економічна наука лише описує типові явища, виявляє тенденції, але не може давати точних довгострокових прогнозів. Закономірності, що характерні для розвитку окремої господарської одиниці, можна умовно поширити на все суспільство, пояснюючи функціонування економіки в цілому, але не можна використати, формуючи економічну політику.

На відміну від багатьох економістів Хайєк не ставить собі за мету обґрунтувати негативний вплив на економічну рівновагу процесу монополізації виробництва. На його думку, конкуренція — багатогранне явище, котре має кілька рівнів. Економічний індивідуалізм забезпечує конкурентність будь-яким формам приватної економіки, у тім числі й монополіям. Монополізація не спотворює економічної інформації і дає поштовх до пошуку нових форм економічної поведінки в межах ринку, породжує конкурентні інновації.

Система приватної власності — головна умова економічної свободи й конкуренції. Доки контроль над власністю розподілено між багатьма, незалежними один від одного, суб'єктами, доти ніхто, у тім числі й держава, не матиме над ними абсолютної влади. Боротьба держави з монопольними утвореннями — це не що інше, як захання не лише на конкурентні форми організації підприємництва, а й на права власників.

Функція держави, за Хайєком, полягає в охороні природного соціального порядку — свободи конкуренції, свободи монополії, свободи вибору, свободи розвитку. Ця функція має здійснюватися через законотворчість, формування суспільних моральних норм, ідеологічне виховання, охорону усталених традицій.

Хайєк заперечує будь-який примус, зовнішнє втручання з боку держави. Це стосується й перерозподілу доходів, оскільки нерів-

ність у доходах є ефективною формою примусу до праці, а отже, до розвитку суспільного виробництва.

Соціальна справедливість, на думку Хайєка, є суто моральною категорією. Вона може існувати лише за умов примусової економіки, «адміністративного деспотизму», що об'єктивно порушує природний соціальний порядок. З погляду ринкової економіки забезпечення соціальної справедливості торує шлях свавілля, блокує економічну свободу, спотворює ринкові сигнали.

Держава не повинна займатись питаннями соціального страхування, освітою, охороною здоров'я, визначати ставки квартплати чи рівень цін, не повинна надавати соціальних гарантій (максимум, що можна допустити, — це пенсії по старості та допомогу по безробіттю). Людина сама мусить дбати про свій економічний та соціальний добробут.

Координація економічної діяльності, на думку Хайєка, — це проблема вірогідної інформації, і, оскільки інформацію надає ринок через ціноутворення, координація з боку держави призведе до спотворення природної інформації, тим самим провокуючи ірраціональні економічні дії відособлених суб'єктів господарювання.

Хайєк зазначає, що чим більше регулюється суспільство, тим більша кількість людей у ньому користується привілеями гарантованого доходу, що призводить до зміни суспільних цінностей: суспільний статус людини починає визначатися не її працьовитістю і здібностями, а належністю до певної групи забезпечуваних. Стимули активної економічної діяльності будуть підірвані.

Таким чином, **економічну концепцію Хайєка** побудовано на принципі економічної свободи та невтручання держави в економіку. **Економічна роль держави**, за Хайєком, полягає в перерозподілі тих засобів, які надано їй у розпорядження. Він рішуче **виступає проти бюджетних методів втручання**, що призводять до дефіциту, проти розширювальної грошової політики з метою фінансування державних витрат.

Більше того, Хайєк наполягає на обмеженні впливу держави на грошову сферу, а як потужний засіб впливу на економіку **пропонує скасувати приватну монополію держави на випуск грошей**. Виходячи з класичного визначення функцій грошей, він обґрунтовує ідею випуску цього виду комерційного товару на конкурентних засадах, що, на його думку, уможливить регулювання співвідношення грошей і товарів, обмін яких ці гроші обслуговують. Валюти конкуруватимуть між собою за купівельною спроможністю та паритетом, що й визначатиме обсяги їхньої емісії.

Конкуренція емітентів забезпечить становище, за якого гроші будуть реальним мірилом величини вартості товарів, і закони грошового обігу не порушуватимуться. На грошовому ринку вижи-

ватиме лише та валюта, яка найліпше виконуватиме всі функції грошей.

Хайек сподівається, що в багатовалютній грошовій системі не існуватиме такого явища, як попит на гроші, оскільки валюти не будуть взаємозамінними, а їхні курси не будуть стійкими. Кількісна теорія грошей утратить своє значення, а грошове регулювання — свої засади.

Теорія ділового циклу Хайека ґрунтується на постулаті, що ціни на товари в період економічного піднесення зростають швидше, ніж заробітна плата, у зв'язку з чим реальна заробітна плата зменшується. Це створює умови для зростання зайнятості: підприємці віддають перевагу суб'єктивному фактору, замінюючи машини й механізми робочою силою. Попит на інвестиційні ресурси знижується, що призводить до спаду виробництва. Навпаки, за умов спаду рівень реальної заробітної плати зростає (номінальна заробітна плата скорочується повільніше, ніж зменшуються ціни), попит на робочу силу спадає, а відтак зростає інвестиційна активність. І хоч в основу ділового циклу Хайек покладає інвестиції, він вважає, що саме грошовий фактор визначає інвестиційну політику підприємців. Багатовалютна грошова система, на його думку, зможе стати природним регулятором інвестиційної діяльності, уможливить пом'якшення коливань інвестиційної активності, яка значною мірою залежить від неринкових чинників — політики держави.

Критикуючи концепцію Кейнса, Хайек зазначає, що політика грошових імпульсів (у Хайека розширювальна грошова політика) може стимулювати виробництво, оскільки за рахунок помірної інфляції створюється ілюзія зростання доходів. Але це триватиме лише доти, доки безперервне зростання цін залишатиметься для всіх неочікуваним. Однак із часом інфляційні очікування остаточно знищать стимулюючу роль грошових шоків. У цьому разі держава змушена буде нарощувати темпи інфляції з усіма негативними наслідками останньої.

Хайек наголошує, що коли суспільство хоче мати ефективну економіку — воно мусить розірвати зв'язок між фіскальною і грошовою політикою, зробити незалежними витрати бюджету і грошову масу, позбавити державу права здійснювати емісію грошей та регулювати грошові ринки.

Отже, неоліберальна спрямованість теорії Хайека полягає в тім, що він пропонує обмежити роль держави виконанням інституціональних (законодавчої, виховної тощо) та охоронної функцій, спрямованих на відновлення дії ринкових механізмів. Соціальні проблеми та їх вирішення державою допускаються лише в тих межах, що визначаються розмірами витратної частини бюджету. Усі члени суспільства мають отримувати лише зароблені доходи, а не очікувати

допомоги від суспільства. Соціальна нерівність, на думку Хайєка, є закономірним явищем, яке сприяє розвитку суспільства. У суспільстві відбувається спонтанний відбір за ознаками життєздатності. Будь-яка форма розподілу доходів є справедливою, якщо вона сприяє розвитку виробництва.

Абсолютизація Хайєком багатьох аспектів лібералізму є скрайнім проявом неокласичних тенденцій в економічній теорії.

Неолібералізм у Німеччині. Теорія соціально-ринкового господарства. Особливостями німецького неолібералізму є те, що представники цієї течії не обмежуються методологією неокласиків, а застосовують також інституціональні підходи, розроблені ще історичною школою. Німецька неоліберальна теорія поєднує ідеї сильної держави, що виконує інституціональні, організаторські та виховні функції, і має на меті свідомо створити сильну конкурентну економіку, спираючись на особливий менталітет нації, здатної до самоорганізації і самопожертви, та на неокласичні ідеї саморегулювання економіки.

Основоположником неоліберального напрямку німецької економічної теорії по праву вважають Вальтера Ойкена, який у повоєнні роки заснував цілу школу, що займалась проблемами впровадження в життя неоліберальних ідей. Вона отримала назву фрейбурзької. До цієї школи належать такі відомі теоретики, як А. Мюллер-Армак, Ф. Бем, А. Рюстов, швейцарський професор Репке, Л. Ерхард та інші.

Фрейбурзька школа сформувалася на базі критики деяких теоретичних положень німецької історичної школи. Ойкен уважав помилкою те, що історична школа залишала поза увагою домінуючу роль економіки, зосереджуючись на виховній та інституціональній функціях держави, які в кінцевому рахунку були поставлені на службу диктатурі. Коли після війни в країні розгорнулася дискусія щодо використання кейнсіанських методів управління економікою, представники фрейбурзької школи виступили проти. Вони вважали, що кейнсіанство сприятиме формуванню авторитаризму, до якого завжди була схильна німецька нація. Методом запобігання диктатурі представники фрейбурзької школи вважали встановлення конкурентного ладу та обмеження втручання держави в економіку, і протиставляли як кейнсіанству, так і ортодоксальному неокласицизму власну модель «соціально-ринкового господарства».

Німецький неолібералізм часто називають «ордолібералізмом» за назвою щорічного видання фрейбурзької школи — журналу «Ордо»¹, заснованого 1948 р. Ойкеном і Бемом.

Вальтер Ойкен (1891—1950) вивчав політекономію, історію, філософію в університетах Кіля, Бонна, Йєни. 1913 року отримує

¹ Ordo (лат.) — ряд, порядок.

вчений ступінь кандидата наук. З 1914 р. і до закінчення першої світової війни був на фронті. 1921 р. в Берлінському університеті здобуває ступінь доктора наук. З цього часу основним об'єктом його дослідження стають економічні проблеми розвитку суспільства.

З 1925 р. В. Ойкен є професором університету в Тюбінгені, а з 1927 р. — у Фрейбурзі. Там він заснував економічну школу, основною ідеєю якої було створення теорії майбутнього суспільства, побудованого на принципі свободи та достойного людини економічного й суспільного порядку.

Його перу належить багато економічних праць, найвідоміші з яких «Критичні нотатки з проблеми грошей в Німеччині» (1923), «Міжнародна валютна проблема» (1925), «Теоретичні дослідження капіталу» (1934 і друге, доповнене визначенням функцій політичної економії, видання — 1954), «Основні принципи національної економії» (1940), яка витримала багато видань, а також «Основні принципи економічної політики», що вийшла вже після його смерті, 1952 р. Усі його праці ґрунтувалися на класичних підходах до аналізу, усупереч історико-націоналістичній спрямованості німецької економічної науки.

У сучасній економічній теорії праця В. Ойкена «Основні принципи національної економіки» вважається однією з найвидатніших щодо методології економічного аналізу типів суспільного ладу.

Немарксистські погляди на будову соціалістичного суспільства сьогодні інтерпретуються згідно з основними положеннями, викладеними у цій праці.

Методологія аналізу. В основу поглядів В. Ойкена покладено веберівську теорію «ідеальних типів». На цій базі він сформулював поняття «ідеального типу господарства» як моделі, котра передає лише основні закономірності суспільно-економічного розвитку і не описує другорядних економічних явищ, що завжди супроводжують будь-яку економіку.

Господарські системи, на думку Ойкена, ніколи не існують у чистому вигляді. Вони являють собою комбінацію різноманітних господарських форм. Від того, які форми переважають у системі, залежить її тип, об'єктом дослідження можуть бути лише «ідеальні типи», «очищені» від несуттєвого. Аналіз розвитку економічної дійсності, на його думку, без урахування сталого в економічних явищах є неможливим, оскільки кожна економічна форма функціонує за принципом «ідеального типу», тобто в кожній є стале, суттєве і другорядне, несуттєве. Суттєве визначає економічну поведінку суб'єктів господарської діяльності на мікро- і макрорівні. Але, на думку Ойкена, суттєве зароджується на рівні індивідуального господарства (мікрорівні). Тому «єдиний шлях, який обіцяє успіх, — писав він, —

проходить через дослідження конкретних підприємств, домашніх господарств та планових органів»¹.

Ойкен розрізняв два *«ідеальні типи» господарських систем — центрально-кероване господарство та вільне ринкове господарство*. Він класифікував їх, виходячи зі способу управління господарським процесом, форм координації діяльності окремих господарських одиниць, і підкреслював, що ринкове господарство управляється ринком, є господарством відносин обміну, а центрально-кероване виключає вільний ринковий обмін і управляється центральним керуючим органом.

Центрально-кероване господарство, за визначенням Ойкена, характеризується таким рівнем планування, за якого всі економічні зв'язки між економічними суб'єктами заміщено адміністративними вертикальними зв'язками центру з підприємствами. Централізоване планування він розглядає виключно як економічну політику, наводячи історичні приклади її реалізації в стародавньому світі та вказуючи на сучасні її форми — економічну політику соціалізму в СРСР та централізоване керування у фашистській Німеччині.

Економічна політика надцентралізації управління передбачає такий ступінь розвитку планування, коли з одного центру визначаються обсяги та якість створюваних продуктів до найменших деталей. Така форма розподілу суперечить принципу вільного вибору. Тому центрально-керованому господарству властиві постійна відсутність рівноваги, інфляція та хронічний дефіцит.

Ойкен уважав, що така централізація суперечить самій природі економіки і поступово руйнує її.

Але в межах централізованих форм управління він розрізняв цілий ряд варіантів: тоталітарне центрально-кероване господарство; центрально-кероване господарство з вільним обміном споживчих товарів; центрально-кероване господарство з вільним вибором для споживача; центрально-кероване господарство з вільним вибором професії та робочого місця. Екстремальною (очищеною, ідеальною) формою, на його думку, є тоталітарна, в якій уособлено всі недоліки та ознаки центрально-керованого господарства. Однак іншим формам централізації можуть бути притаманні ознаки економіки ринкового типу.

Вільне ринкове господарство, побудоване на конкуренції та приватній власності, є природною основою економічного порядку, оскільки забезпечує підприємницьку ініціативу, розвиток економіки, та встановлення рівноваги завдяки дії конкурентних сил. Воно базується на принципі свободи вибору: рівня споживання, професії та робочого місця, економічних відносин.

¹ Ойкен В. Основные принципы экономической политики. — М., 1995.

Вирішальним чинником економічного розвитку він називав потреби, які вільно формуються і потребують негайної реакції з боку виробника. Виробник має бути заінтересованим у тім, щоб задовольнити будь-які потреби споживача. Таку заінтересованість можна реалізувати тільки за умови, що виробник отримуватиме прибуток і вільно ним розпоряджатиметься.

Економічна свобода виробника, як і споживача, зв'язується Ойкеном з приватною власністю, котра забезпечує споживачеві право вільного вибору благ, а виробнику — право вільного вибору роду діяльності та отримання доходів. Конкуренція між виробниками створює умови, коли на ринку вирішується проблема визначення необхідних обсягів виробництва, його структури та рівня цін.

Однак, на його думку, абсолютизація принципу свободи може призвести до анархії, надмонополізації, тоталітаризму та соціальних потрясінь і також підірватиме основи господарювання.

Щодо «справедливості» такого господарства, то Ойкен визнає, що ринкова економіка, побудована за принципами індивідуалізму та конкурентності, хоч і сприяє економічному прогресу суспільства, суперечить принципу соціальної справедливості, який може забезпечити лише центрально-керована система, побудована на суспільній власності.

Неоліберальна методологія Ойкена є спорідненою з методологією неокласиків, оскільки засуджує центрально-кероване господарство. Але Ойкен, на відміну від неокласиків, завжди підкреслював, що не лише центрально-кероване господарство, а й децентралізована ринкова економіка виникає не стихійно, а формується свідомо державою.

Раціональний «господарський лад» він визначає як оптимальну комбінацію обох типів господарства. Він зазначає, що історія розвитку суспільства завжди супроводжувалась пошуком господарського ладу, який найбільшою мірою відповідав би природній суті людей та явищ, тобто встановлював порядок, котрий забезпечував би справедливість та економічну рівновагу. На думку Ойкена, *вирішення проблеми оптимального поєднання форм двох «ідеальних типів» має взяти на себе держава*, яка може впливати на економіку й соціальну сферу, перерозподіляючи суспільний продукт у тих, звичайно, межах, що не призводять до порушення економічної рівноваги. Головним завданням такої діяльності держави є забезпечення оптимального поєднання переваг двох різних типів господарств в єдину економічну систему. Ураховуючи, що характер суспільного ладу залежить від того, який тип господарства в системі переважатиме, суспільство, на його думку, має свідомо визначитись з комбінацією господарських форм. Він уважав, на відміну від інших неолібералів, що за реальних цих умов тогочасної Німеччини втручання

держави не може бути мінімальним. Навпаки, воно має бути визначальним, адже необхідний економічний порядок може встановити лише сильна держава.

В «Основних принципах економічної політики» Ойкен формулює підходи до визначення «*політики порядку*», яка, на його погляд, має, передовсім, полягати у створенні державою умов для розвитку економіки: формуванні конкурентного господарства; обмеженні економічної влади монополістичних угруповань, тобто захисті конкуренції з боку держави; інтеграції у світове господарство, що також підриває могутність цих угруповань, зміцнювану за рахунок протекціонізму. Держава повинна проводити активну грошову політику, бо циклічні коливання економічної кон'юнктури — обов'язковий елемент ринкової економіки — можуть нейтралізуватися «грошовим стабілізатором». По-друге, оберігаючи недоторканість приватної власності, держава має запобігати надмірному розриву у розмірах доходів різних соціальних груп і здійснювати перерозподіл сукупних надходжень на користь соціальної сфери. Вплив держави визначається можливостями економіки і має обмежуватися заходами, що сприяють її зміцненню.

Класифікація економічних систем, яку дав Ойкен ще в 30—40-х рр., підбивала підсумок розвитку німецької ліберальної ідеї, формулювала засади теорії «соціального ринкового господарства» як економічного порядку, за якого конкурентна ринкова економіка доповнюється соціально спрямованим втручанням сильної держави. Ці методологічні підходи до визначення ролі держави в суспільстві з ринковим економічним порядком було розвинуто не лише Ойкеном, а і його сучасниками та послідовниками.

Теорія «соціально-ринкового» господарства мала своїм вихідним пунктом протиставлення ринкового господарства центрально-керованому господарству, заснованому на суспільній власності, а також господарству, побудованому на базі приватної власності і централізовано керованому економічними угрупованнями (олігополія, монополія). Це була теорія «третього шляху» розвитку.

В. Репке та **О. Рюстов**, що з 20-х рр. вивчали проблеми суспільного ладу, продовжували теоретичні пошуки під час другої світової війни, перебуваючи в еміграції. Вони намагалися визначити принципи свідомої побудови суспільного ладу через поєднання традицій класичного лібералізму, ідеї природного економічного порядку та керівної ролі держави.

За визначенням Репке, роль держави має обмежуватися створенням такої економічної атмосфери, яка б найбільшою мірою сприяла підтриманню господарського порядку, за якого спрацьовували б економічні стимули до праці та стихійно визначались пропорції виробництва. Тобто економічна політика держави має гарантувати свободу, під якою

слід розуміти суворий порядок в економічній діяльності, що забезпечується через ринок, вільну конкуренцію і вільне ціноутворення. Такий господарський порядок учений називає «ринковим господарством», принциповою основою якого є приватна власність та егоїстичний інтерес окремого виробника, якому протистоїть споживач.

Розвиток неоліберальної теорії вільного ринкового господарства зв'язується також з ім'ям **А. Мюллера-Армака**, який уперше сформулював ідею створення «соціально-ринкової» економіки — такої економічної системи, у межах котрої «принцип свободи ринку поєднується з принципом соціальної рівності»¹, коли досягнення ринкового господарства доступні для всіх членів суспільства. Економічна політика держави має полягати в тім, що вона оберігатиме конкуренцію та забезпечуватиме вирівнювання доходів громадян за допомогою раціональної фіскальної політики.

Мюллер-Армак указував на те, що під соціально-ринковим господарством він розуміє не впровадження природного економічного порядку, тобто абсолютизацію ринкових відносин, а свідомий синтез, коли створюване ринковим господарством багатство розподіляється під контролем держави. Цей контроль здійснюється через економічні механізми.

Отже, *складовими соціально-ринкового господарства є*: конкурентна ринкова економіка на засадах приватної власності та держава, що з допомогою економічних механізмів перерозподіляє національний дохід з метою забезпечення соціальної справедливості.

Найважливішим інструментом державного втручання в процес перерозподілу, на думку Мюллера-Армака, є оподаткування, яке регулюється відповідно до економічної ситуації: для стимулювання чи стримування ініціативи, урівноважування попиту та пропозиції згідно з рівнем доходу та з урахуванням його джерел, а також із національною структурною політикою держави. Усе це має бути спрямоване на досягнення основної мети державного управління — проведення соціально орієнтованої політики.

Важливим принципом податкової політики він вважає стимулювання індивідів у їхній діяльності з підвищення добробуту за рахунок власних сил. Таким може бути, наприклад, установа пільгових податків на час, коли організується нове підприємство, чи на доходи, які використовуються для будівництва житла.

Податки є основою формування державного бюджету, а отже, матеріальною основою виконання соціальних програм держави. Мюллер-Армак особливо наголошує на тім, що коли податкова система шкодитиме ринковому господарству, то усе це передовсім відіб'ється на доходах держави.

¹ Müller-Armack A. Wirtschaftsordnung und Wirtschaftspolitik. — Freiburg, 1966. — S. 243.

Витрати держави на соціальні потреби також мають бути цілеспрямованими, тобто мають відповідати двом вимогам — соціального вирівнювання (не зрівнялівки!) та стимулювання ініціативи. Асигнування коштів на соціальні цілі відбувається у кількох напрямках: наприклад, забезпечення груп населення, що зазнали збитків унаслідок війни, тих, що були на державній службі; виплати та дотації соціально незахищеним прошаркам населення; дотації багатодітним сім'ям (з метою стимулювання народжуваності); дотації та виплати у вигляді допомоги із фондів соціального страхування; підтримка різних форм заощаджень; дотації та поручительство держави для отримання цільових кредитів; надання пільгових позичок; підтримування певного рівня цін на окремі види товарів; дотації в митній сфері тощо. Ці прямі витрати здійснюються в межах затверджених соціальних програм.

Важливого значення Мюллер-Армак, як і Ойкен, надавав державній структурній політиці у сфері відносин власності. Він уважав, що держава має сприяти розширенню приватного сектора, підтримувати процес демонополізації власності, заохочуючи населення інвестувати заощадження у виробництво (надавати кредити для придбання акцій, відкриття нових підприємств, будівництва тощо).

Та чи не найважливішим інструментом державного регулювання, за Мюллером-Армаком, є політика стабілізації грошової маси як головної умови безінфляційного розвитку.

Усі ці принципи, що лежать в основі перерозподілу національного доходу на користь соціальної сфери, виключають безпосереднє втручання держави в економіку чи реалізацію таких заходів, що завадили б приватнопідприємницькій ініціативі, наприклад, необгрунтовану соціальну допомогу, яка не виключає зловживань, чи створення сектора громадських робіт (штучні робочі місця), фіксацію певного рівня заробітної плати чи цін і т. п.

Ідею свідомо створюваного соціально-ринкового порядку, розвинуту в працях найвідоміших представників фрейбурзької школи, було апробовано у надзвичайно сприятливих для цього умовах післявоєнної Німеччини, країни зі зруйнованим господарством та відсутністю будь-якого економічного ладу.

Після об'єднання трьох окупаційних зон в одну економічну зону було створено Економічну раду, до якої ввійшли видатні політики та вчені-економісти ринкової орієнтації. Напрямок розвитку Німеччини визначався окупаційним урядом відповідно до плану Маршалла, згідно з яким країні надавалася реальна матеріальна допомога. Німеччина стала перед вибором між центрально-керованим типом господарства (та аграрною спрямованістю розвитку) і ринковим (отримання грошової допомоги, кредитів для відновлення економічної структури).

Одним з директорів Економічної ради був Людвіг Ерхард. Його уявлення про економічний устрій держави відповідало ідеям фрейбурзької школи.

Людвіг Ерхард (1897—1977) народився у Фюрті (Баварія), де закінчив реальне училище. Після першої світової війни вивчав виробничо-господарські проблеми у Вищій комерційній школі в Нюрнберзі. Захистив докторську дисертацію у Франкфуртському університеті, став директором інституту проблем споживання Нюрнберзької вищої комерційної школи, але на вимогу нацистського уряду був звільнений за «нелояльну поведінку».

Після війни (з 1945 по 1946 рр.) був міністром господарства Баварії, з 1947 р. — професором Мюнхенського університету, керівником особливого відділу «Гроші та кредит», що готував проект грошової реформи. Як відомого спеціаліста зі структурної політики 1948 р. Л. Ерхарда було призначено на посаду директора управління господарства Економічної ради об'єднаної західної окупаційної зони. З 1949 по 1963 р. Л. Ерхард — міністр народного господарства ФРН, з 1963 по 1966 р. — канцлер ФРН.

Професор, політик-практик, учений-економіст був автором багатьох праць з проблем кон'юнктури, книжки «Добробут для всіх», що в ній підбито підсумки економічної реформи у ФРН, спрямованої на свідоме створення нового економічного ладу — соціально-ринкового господарства.

Перші кроки Ерхарда як директора Економічної ради наразилися на протести окупаційних властей і політичних партій країни, оскільки він вимагав скасування всіх дій держави, що регламентували економіку.

Л. Ерхард розпочав з *проведення конфіскаційної грошової реформи*, яка мала справити стимулюючий вплив на економіку та забезпечити створення засад ринкового механізму саморегуляції.

Зміст реформи полягав у вилученні з обігу старої грошової одиниці, блокуванні рахунків, які згодом розблоковувались за умови часткового інвестування у виробництво та повного виведення з обороту решти безготівкових грошей, погашенні регулярних платежів (заробітна плата, пенсії, квартплата та ін.) за пільговим курсом, тобто грошову масу в обігу було скорочено до мінімуму. Крім того, було створено нову фінансову мережу на чолі з Центральним федеральним банком, незалежним від уряду.

Суть господарської реформи, що почалась одночасно із грошовою, полягала в лібералізації економічного життя. Було відновлено вільне ціноутворення, знято обмеження із заробітної плати і квартплати, відмінено нормування споживання та централізований розподіл. Одночасно було прийнято закон, спрямований проти монополізації виробництва, тобто проти обмеження конкуренції.

Особливого значення Л. Ерхард надавав вільному конкурентному ціноутворенню, що забезпечувало раціональний перерозподіл ресурсів, відновлення повноцінного обміну, стимулювання виробництва товарів, на які існує попит, урівноважування кон'юнктури, а також самоокупність та прибутковість виробництва, тобто створення умов для його дальшого розвитку.

Державна підтримка підприємництва полягала в пільговому оподаткуванні та кредитуванні малоприбуткових виробництв базових галузей (вуглевидобувні, сталеплавильні тощо), підприємств, що реінвестували прибуток у виробництво, а також підприємств, котрі виготовляли експортні товари, залучаючи іноземні капітали.

Зрозуміло, що реформування економіки полегшувалося надходженням матеріальної допомоги за планом Маршалла, однак отримувані суми не були такими вже значними, щоб вирішити проблеми зруйнованої економіки.

Першими наслідками реформ було те, що різко впала реальна заробітна плата, зросли ціни та рівень безробіття. Але водночас поліпшилась ситуація з пропозицією товарів, а досить швидко стабілізувались і економічні процеси.

Соціальна політика будувалася за принципами фрейбурзької школи і була спрямована на підтримку економічного курсу держави. Вона виходила з ідеї, що соціальний добробут будується на міцній економіці, тому все, що перешкоджає розвитку економіки, навіть коли воно є соціально справедливим, не може братися до уваги.

Проведення економічної реформи натрапило на сильний опір спочатку окупаційної влади, яка нав'язувала власну економічну політику, що мала б сприяти поглибленню економічної залежності Німеччини від країн-переможниць, потім на опір профспілок і політичних партій, не згодних із жорсткою соціальною політикою, і, врешті-решт, на опір підприємців, котрим дуже не до смаку були прийняті 1947 р. закони про декартелізацію та демонополізацію.

Крім того, згідно із міграційним законодавством стимулювався приплив робочої сили з-за кордону, що створювало умови для стабілізації ринку робочої сили, скорочувало її дефіцит. Одночасно в країну прибуло чимало емігрантів-підприємців, яких приваблювала висока норма прибутку, високий рівень попиту на товари, можливості інвестиційної діяльності. Вони мали конкурентні переваги перед місцевими підприємцями, і це викликало протест останніх. Л. Ерхард зумів витримати й ці протести.

Наступним випробуванням для нового курсу були наслідки корейської кризи (1951), що призвела до зростання цін, інфляційних процесів. Закінчувався термін дії «плану Маршалла», у зв'язку з чим постала проблема дефіциту торгового балансу. Усі політичні партії та угруповання почали вимагати прямого втручання держави в еко-

номіку. Однак і в цьому разі Ерхард відповів відмовою. За кілька років навіть найбільш упереджені противники Л. Ерхарда не могли не визнати, що він переміг.

У країні швидкими темпами відновлювалось виробництво (вже у кінці 1949 р. було досягнуто його довоєнного рівня), бурхливо розвивалося житлове будівництво, зменшувалося безробіття (до кінця 50-х рр. воно стабілізувалось і щорічно знижувалося майже на 5%), почали зростати витрати держави на соціальні потреби.

Економіка ФРН швидко інтегрувалась у світове господарство, оскільки лібералізувався зовнішньоекономічний обмін, за рахунок пільг та кредитів на виробництво експортних товарів зросли обсяги експорту та його конкурентоспроможність.

Державне втручання в економіку обмежувалось правовим регулюванням та непрямим впливом, що не шкодив вільному ринковому механізмові. Пряма участь держави в суспільному житті не виходила за межі соціальної сфери.

Становлення соціально-ринкової економіки відбулось у дуже стислі строки. Уже 1957 р. на з'їзді Християнсько-демократичного союзу Л. Ерхард проголосив початок нового етапу розвитку «соціально-ринкового господарства». Він підкреслив, що перший етап, тобто пошук найліпшого «природного економічного порядку», завершився утворенням *«сформованого суспільства»*, яке досягло високого рівня добробуту та економічної стабільності. Другу стадію розвитку Ерхард зв'язував з дальшим удосконаленням соціальної функції держави, зростанням витрат держави на соціальну сферу й розвитком соціальної інфраструктури.

Французька школа неолібералізму. Виникнення французького неолібералізму датується 20—30-ми рр. ХХ ст. і зв'язане з ім'ям **Жака-Леона Рюефа**. Він рішуче захищав принципи неокласичного лібералізму, виступаючи проти будь-якого втручання держави в суспільне життя. У понад 130 працях з проблем економічного розвитку, грошового обігу, кредиту, платіжного балансу Рюеф захищав ідеальний, об'єктивно зумовлений «соціальний порядок», заснований на «ринковій цивілізації». Суть ринкової цивілізації, за Рюефом, полягає у саморегулюючому потенціалі ринку, зумовленому процесом урівноважування цін у середовищі вільної конкуренції.

У повоєнні роки Ж.-Л. Рюеф брав участь у розробці теоретичних засад економічної політики де Голля, але його неокласичні погляди не знайшли визнання, оскільки де Голль дотримувался ідеї сильної держави.

Відродження неолібералізму у Франції припадає на початок 60-х рр. Якщо раніше ідеї Рюефа підтримували тільки дрібні підприємці, що не були зацікавлені в державному втручанні, то з формуванням монополістичних об'єднань проти «засилля держави»

в економіці починають виступати значніші суспільні сили. Група експертів на чолі з Ж.-Л. Рюефом та Л. Арманом (директором державних залізниць) підготувала доповідь «Про перешкоди економічній експансії» (1960), в якій обґрунтувала необхідність *створення й захисту державою механізмів ринкової саморегуляції*. У ролі провідних *суб'єктів економічного протистояння*, на їхню думку, виступатимуть не середні та дрібні підприємці, а *монополії*, які забезпечать формування конкурентного середовища.

Ця доповідь справила значний вплив на погляди французьких лібералів і поклала початок формуванню *нової французької (паризької) школи* (Е. Малінво, Т. Монбріаль, Л. Столерю, С. Кольм і М. Алле). Засадна позиція цієї школи полягала у визнанні пріоритетності ринкового саморегулювання. Метою економічних досліджень, що проводились нею, було визначення особливостей урівноважування економіки та дії чинників економічного зростання за умов панування державно-монополістичної форми власності. Але представники нової школи (і сам Рюеф) на той час уже не були такими категоричними щодо невтручання держави в економічні процеси. По-перше, тому, що таке втручання в післявоєнні роки мало позитивні наслідки, забезпечило модернізацію економіки, і, по-друге, тому, що значна частка засобів виробництва у визначальних галузях була націоналізованою. Крім того, французька економіка стала (в значній мірі) *плановою*. Планування було директивним у державному секторі та індикативним щодо приватного. Державне планування пом'якшувало кон'юнктурні коливання, запобігало кризам виробництва та збуту. Останнє влаштовувало не лише дрібних та середніх підприємців, а й великих монополістів.

Однак під впливом цієї школи характер планування французької економіки змінився. Воно стало договірним, здійснювалось на підставі угод між державою та приватними підприємцями, хоч французькі неоліберали не ігнорували й індикативного планування, допускаючи існування індикативного плану як додаткового інструмента економічної рівноваги. Його об'єктом залишається господарська кон'юнктура, але воно орієнтується на ринкові механізми.

Дирижизм та державне планування економіки справили свій вплив на неоліберальну теорію. Проблеми циклічності, економічного зростання, інвестицій, інфляції і зайнятості в працях французьких неолібералів набувають особливих рис: їх вирішення зв'язується з активною роллю держави. Крім того, високі темпи економічного зростання не розглядались як самоціль. Кінцевою метою дирижизму було вирішення соціальних проблем, передовсім — проблеми безробіття.

Представники неоліберальної школи заперечували необхідність перерозподілу національного доходу на користь безробітних. Вони

вважали абсурдним твердження, що безробітні є резервом для поповнення армії зайнятих, і наголошували, що надлишок робочої сили є наслідком порушення економічної рівноваги. Вирішення цієї проблеми зв'язувалось ними зі структурною перебудовою виробництва, поживавленням інвестиційних процесів.

Особливих успіхів в аналізі ринкових відносин, які формуються за умов дирижизму та планування, досяг представник французької неоліберальної школи М. Алле, якого П. Самуельсон назвав «учителем усіх повоєнних економістів і першовідкривачем істин, що після війни подавались як досягнення інших авторів».

Моріс Фелікс Шарль Алле (1911) народився в Парижі в сім'ї комерсанта. Після закінчення Політехнічної школи продовжив освіту у Вищій національній гірничій школі. Працював інженером, згодом був на високих адміністративних посадах. З 1940 р. адміністративну діяльність поєднує з науковою. 1944 р. отримує звання професора економічного аналізу Вищої національної гірничої школи, займається викладацькою діяльністю, читає лекції з економічної теорії в Інституті статистики Паризького університету і водночас очолює Національний центр наукових досліджень (з 1946), Групу соціально-економічних досліджень. Лауреат Нобелівської премії 1988 р., наданої йому за поглиблену розробку теорії економічної рівноваги, раціонального використання ресурсів, аналіз взаємовпливу економічного зростання, інвестицій і процентних ставок.

Творчість М. Алле була багатогранною. Ним написано низку праць із соціології, історії цивілізацій, теоретичної й практичної економіки і навіть фізики. У кожній з цих галузей він сформулював кілька власних теорій, що визначають напрями сучасних досліджень. Серед них: теорії максимальної ефективності, основ економічних розрахунків, міжчасових процесів, максимальної ефективності інвестицій, невизначеності, грошей, кредиту і грошової динаміки, ризиків та корисності, випадковостей та екзогенного фізичного впливу й інші.

Але головним об'єктом його досліджень була економіка: він намагався зрозуміти фундаментальну структуру економіки, визначити чинники її розвитку. Праці М. Алле «У пошуках економічної дисципліни» (1943), «Економіка і процент» (1946), «Податок на капітал і грошова реформа» (1976), «Загальна теорія надлишків» (1981) присвячено проблемам макроекономічного регулювання, грошової політики, регулювання доходів та оподаткування.

Понад усе його цікавили проблеми максимальної ефективності і соціальної справедливості, а також умови врівноважування економічної системи.

Метод дослідження. Алле — яскравий представник ринково-інституціональної школи. Використовуючи методи економіко-

теоретичного та порівняльно-історичного аналізу, він змальовує загальну картину розвитку суспільств, що в них раціональність економічних відносин забезпечується, на його думку, приватною власністю з притаманною їй свободою господарського управління.

Його дослідження в галузі економіки не вичерпуються пошуком об'єктивних закономірностей і чинників суспільного розвитку, хоча і в цьому він досяг значного успіху. Але вивчає суспільне господарство на макро- і мікрорівні. Він виходить з того, що економіка в цілому є сукупністю локальних економік.

Теорія економічної рівноваги обґрунтовується ним з урахуванням соціальних, інституціональних, суб'єктивних, міжнародних, природних та інших факторів впливу. Основний напрям його досліджень — намагання знайти раціональні, з погляду суспільства, теоретично обґрунтовані (на абстрактному рівні) й практично застосовні економічні рішення. Прикладний аналіз він здійснює, користуючись економіко-математичними та статистичними методами дослідження.

Економічну модель суспільства (як і інші неоліберали) Алле зводить до саморегульованої ринкової економіки. *Держава в суспільстві, побудованому на ринкових засадах, відіграє активну роль.* По-перше, вона є гарантом збереження основи ринкової економіки — приватної власності. По-друге, жорстко контролює грошово-кредитну сферу. По-третє, здійснює антициклічне регулювання через договірне планування. По-четверте, держава забезпечує розвиток соціальної сфери. Основною ідеєю, декларованою в усіх працях Алле, є та, що «ефективність економіки не лише зумовлює реалізацію різноманітних соціальних цілей, але водночас є необхідною умовою розквіту культури і цивілізації», «...ефективність сама зумовлена наявністю економіки ринків, що базується на децентралізації рішень, і така економіка може реально функціонувати лише тоді, коли вона в значній своїй частині спирається на приватну власність з притаманною їй свободою господарського управління»¹.

Алле зробив значний внесок у розвиток теоретичної *моделі ринкової економіки, що формується за умов активної ролі держави.* Він відмовився від моделі ринкової економіки Л. Вальраса, згідно з якою в суспільстві існує єдиний ринок з єдиною системою цін, однаковою для всіх економічних суб'єктів (незалежно від того, чи існує економічна рівновага). Зміна цін на ресурси одночасно призведе до пропорційної зміни цін на споживчі товари, зростання доходів — до пропорційного зростання цін, що вплине лише на обсяги грошової маси, але не змінить пропорцій обміну, а отже, не впливатиме на

¹ М. Алле. Единственный критерий истины — согласие с данными опыта // МЭ и МО. — 1989. — № 11. — С. 40.

рівновагу та стабільність економічної системи. Тому, на думку Вальраса, обсяги грошової маси, яка обслуговує обмін, не мають значення. Економічна рівновага досягається тоді, коли сукупний попит дорівнює сукупній пропозиції.

Але вважає, що ця гіпотеза нереалістична. Замість неї він запропонував теорію загальної економічної рівноваги і максимальної ефективності, що базувалась на теорії «економіки ринків».

Категорію «*економіка ринків*» було запроваджено М. Алле з метою визначити власну макроекономічну модель, згідно з якою суспільне господарство є сукупністю локальних ринків, для яких характерні власні замкнуті системи ціноутворення. Тому в межах локального ринку ціни можуть змінюватись незалежно, спричиняючи до утворення цінових диспропорцій у суспільній економіці.

Загальноекономічна рівновага, на його думку, залежить від співвідношення попиту та пропозиції грошової маси, тоді як рівновага на локальному ринку залежить від співвідношення попиту та пропозиції товарів. Відтак економічна рівновага всієї системи залежить від стану окремих, локальних ринків. Але будує економіко-математичну залежність, котра дає змогу прогнозувати вплив окремого ринку на суспільну економіку, а також показати рівень залежності локального ринку від системи національних та міжнародного ринків у цілому.

На підставі гіпотези «економіки ринків» Алле формулює кілька правил, що мають значення для формування економічної політики в галузі структурної перебудови економіки. Серед них правило, яке стало основою «політики оборонної стратегії у новому міжнародному поділі праці». Згідно з ним Франція як неконкурентоспроможна на окремих ринках країна, мусить згортати слабкі галузі виробництва і розвивати ті, що гарантують зростання експорту. Держава має відігравати активну роль у нарощуванні потенціалу внутрішнього ринку, забезпечуючи приплив інвестицій у конкурентоспроможні галузі.

Причини коливання загального рівня цін Алле вбачав у функціонуванні грошової сфери, тому він робить висновок про те, що *циклічне коливання має грошову природу*. У зв'язку з цим Алле наполягає на монетарному регулюванні економіки як універсальному засобі. *Суть його практичних рекомендацій зводилась до кредитного контролю*. Він наполягав на жорсткому регулюванні державою грошової маси та ставки процента. На його думку, економіка, побудована на інфляційних шоках та бюджетному втручанні держави, з часом стане розбалансованою і механізми ринкового саморегулювання буде зупинено остаточно. Алле зауважував, що державне втручання в економіку за кейнсіанською схемою може мати лише тимчасовий ефект. Бюджетні витрати з часом припинять виконання

стимулюючої та стабілізуючої функцій. Навпаки, у межах суворой монетарної політики проблема інвестування може розв'язуватись державою з допомогою *договірного планування*: добре знаючи скільки і чого необхідно виробляти, підприємець без зайвого ризику інвестуватиме капітали у виробництво.

Теорія інвестицій, яку формулює Алле, зводиться до попиту і пропозиції грошових капіталів за умов стабільного грошового обігу. Ці питання займають значне місце в його теорії економічної рівноваги. Він вважає, що інвестиційна кон'юнктура залежить від факторів ризиків, найбільше — від інфляційного. На противагу кейнсіанській моделі, у котрій зростання інвестицій зв'язується зі зростанням доходів і зниженням ставки процента, він формулює *«золоте правило»*, згідно з яким за нульової банківської процентної ставки можна досягти максимального рівня споживання, а не нагромадження. Природним стабілізатором коливань інвестиційних потоків, на його думку, є не рівень доходів, а обсяги неспожитих засобів (*«теорема залишків»*). Якщо держава забезпечує безризиковість інвестицій, відбувається поступове й раціональне нагромадження коштів. Підприємці самі вирішують, які обсяги капіталів їм необхідні для інвестування, і визначають галузі застосування капіталів. Це забезпечує рівномірний розподіл капіталів між галузями і формування раціональної структури суспільного виробництва.

Планування економіки Алле оцінює, виходячи з *«теорем еківалентності»*, сформульованої ним у книжці «У пошуках економічної дисципліни»: будь-яка ситуація врівноваження (навіть окремих випадків) економіки є ситуацією максимальної ефективності, і навпаки, будь-яка ситуація максимальної ефективності є ситуацією, що свідчить про врівноваження ринкової економіки. Він наголошує, що *планування* слід розглядати як свідоме створення ситуації врівноваження економіки, однак обмежує планове втручання держави тільки індикативною діяльністю, яка запобігає кон'юнктурним коливанням, порушенням економічної рівноваги, але не перешкоджає вільному вибору. Регламентуючу і контролюючу функції держави він заперечує, надаючи останній роль статиста, що на підставі даних про розвиток економіки формує основні планові показники.

Контроль Алле вважає не дуже дійовим інструментом. Єдиний об'єктивний і ефективний контролер — це ринок. На його думку, об'єктом контролю мають бути тільки державні витрати та грошовий обіг.

На відміну від інших економістів, Алле не відносить *соціальної сфери* до другорядних, похідних від рівня розвитку економіки, а розглядає її як чинник і водночас наслідок економічного зростання. На його думку, *можна гармонізувати економічне зростання й соці-*

альні відносини, не узалежнюючи ці відносини лише від успіхів економіки. Вирішення соціальних проблем він зв'язував з активністю самих суб'єктів, але цю активність трактував у контексті виникнення нових інституціональних утворень, тобто розвитку «системи участі в прибутках», «системи соціального партнерства» за сприяння держави. Зважаючи на те, що приватна власність зумовлює соціальну нерівність, держава, котра захищає приватну власність як основу ефективної економіки, зобов'язана створювати інституціональні умови для вирівнювання доходів, гарантувати їх певний рівень і розвивати соціальну сферу.

У цілому економічні ідеї Моріса Алле є поєднанням неокласичних підходів до аналізу ринкових відносин з інституціоналістським розумінням ролі держави.

Американський неолібералізм. Монетаризм. Кейнсіанський варіант управління економікою методом грошової емісії та бюджетного дефіциту хоч і сприяв швидкому економічному зростанню, але не міг забезпечити безкризового розвитку, повної зайнятості, подолання інфляції. Задовго до початку 70-х рр., коли світ зазнав чергової глобальної кризи, представники неокласичної школи прогнозували її. Вони доводили, що «Велика депресія» 1929—1933 рр. була не результатом вільного підприємництва, як стверджував Кейнс, а наслідком провалів у тій сфері діяльності, за яку були відповідальні уряди: грошова політика (емісія грошей) та надмірні державні витрати, що призвели до розладу фінансової системи, до кризи, інфляції і безробіття.

На підставі свого переконання, що цикли мають грошовий характер, неокласики пропонували *обмежити державне регулювання економіки контролюванням грошової маси*, емісії грошей, кількості грошей, що перебувають в обігу і в запасах, а також *забезпечити збалансування державного бюджету* та встановити високий банківський процент. На думку представників неоліберальної опозиції кейнсіанству, контроль за грошовою масою має підпорядковуватись основному закону грошового обігу. **В основі** його дії лежить *кількісна теорія грошей*, започаткована А. Смітом і остаточно сформульована Д. Рікардо.

Поєднання неокласичних підходів і монетарної концепції державного регулювання характеризувало особливий напрям неоліберальної школи, що згодом отримав назву *монетаризму*.

Значний вплив на формування монетаризму справили теорії американських економістів 20—40-х рр. Г. Саймонса, І. Фішера, Ф. Найта. Та особливого поширення *монетаризм як варіант неолібералізму* набув у США наприкінці 40-х—початку 50-х рр. Він став реакцією на тривале ігнорування економічною наукою грошових факторів і їхнього впливу на розвиток інфляційних процесів.

Цей період характеризувався виникненням низки монетарних теорій, що пояснювали природу циклічного розвитку та пропонували монетарні рецепти стабілізації. Але найбільш обгрунтованою та переконливою була теорія чиказької («нової монетаристської») школи М. Фрідмена.

Позитивний внесок монетаризму в економічну теорію, і передовсім в теорію грошей, полягав у ретельному дослідженні механізму зворотного впливу грошового світу на товарний світ, монетарних інструментів і монетарної (грошової, валютної) політики на розвиток економіки. Монетарні концепції стали основою грошово-кредитної політики, яка нині є найважливішим важелем державного регулювання.

Мілтон Фрідмен (1912) народився у Брукліні в сім'ї вихідців з України. 1932 року закінчує навчання в університеті Ратгерса, де опанував дві науки — математику та економіку. Його вчителями з економічних дисциплін були лауреати Нобелівської премії — С. Кузнец та Дж. Стіглер, а також майбутній президент Федеральної резервної системи США А. Бьорнс. Це сприяло формуванню інтересів Фрідмена і вплинуло на його рішення про продовження вивчення економічних дисциплін. Він вступає до Чиказького університету, де 1933 р. отримує ступінь магістра. Великий вплив на формування неокласичних поглядів Фрідмена мали викладачі цього університету Г. Саймон, Ф. Найт та Дж. Вінер, що займалися визначенням шляхів виходу економіки з кризи з допомогою неокласичних підходів.

Згодом Мілтон Фрідмен переходить до Колумбійського університету, де має змогу отримувати стипендію. Тут він співпрацює з автором теорії ділових циклів Мітчеллом. 1937 р. під керівництвом Кузнеця бере участь у розробці наукового проекту Національного бюро економічних досліджень. Під час війни працював у державному казначействі, потім у відділі військових досліджень Колумбійського університету. 1946 р. захистив докторську дисертацію з проблем філософії.

З 1948 р. М. Фрідмен працює в Чиказькому університеті, де займається методологічними проблемами суспільних наук, проблемами правових відносин (захистив докторську дисертацію), грошей і ціноутворення. Він був президентом Американської економічної асоціації, радником президента з економічних питань, членом редколегій багатьох економічних видань.

Йому належить понад 250 праць, серед них 27 книжок. Основні — «Нариси позитивної теорії» (1953), «Кількісна теорія грошей» (1956), «Теорія функції споживання» (1957), «Програма монетарної стабілізації» (1959), «Теоретичні основи аналізу кредитно-грошової системи» (1970), «Гроші й економічний розвиток» (1973), «Безро-

біття проти інфляції? Оцінка кривої Філіпса» (1975), «Теорія цін» (1978), «Монетарна історія США, 1867—1960» (1981) (у співавторстві), «Нариси позитивної економіки» (1975), «Вільні вибирати» (1980), «Особистий погляд» (1981). Саме в цих працях сформульовано основні теоретичні положення монетаризму.

Фрідмен брав участь у розробці програми Республіканської партії, був автором та ведучим популярної телепрограми «Свобода вибору».

Його широкому кругозору, надзвичайному інтелекту завдячує своїм відродженням неокласичний напрямок в економічній теорії.

Шлях Мілтона Фрідмена від академічного вченого до засновника чиказької монетаристської школи, лауреата Нобелівської премії 1976 р., був зв'язаний із розробкою теорії капіталізму як саморегулювальної системи, з формулюванням монетаристської доктрини, котру було визнано антиподом кейнсіанської системи державного втручання в економіку

Метод теоретичних досліджень Фрідмена можна назвати **суб'єктивно-позитивістським**, заснованим на емпіричних та статистичних узагальненнях.

Позитивізм теорії Мілтона Фрідмена полягає в тім, що її цілком орієнтовано на практичне застосування.

Суб'єктивізм Фрідмена (як одна з ознак належності до неокласичного напрямку в економічній теорії) проявляється в тім, що він *ураховує дію психологічного фактора* (мотивів поведінки людини) в різних економічних ситуаціях, наприклад у ситуації «інфляційного очікування». Психологічні фактори, на його думку, — це рівноправні складові врівноважування економічної системи.

Багато положень його теорії було викладено у вигляді гіпотез, які доводяться на базі припущень, порівнянь та аналізу статичного в економічних явищах. Він використовує абстрактні визначення, дані ще класичною політекономією. *Його монетаризм — це, власне, сукупність кількох неокласичних теорій, які мають самостійне значення, але об'єднуються кількісною теорією грошей*, яку Фрідмен розглядав не як теорію, а як загальний принцип аналізу. Свою концепцію він характеризує як «теоретичний підхід, що стверджує важливість грошей»¹.

Важливим принциповим підходом до дослідження механізмів розвитку сучасного капіталізму, за Фрідменом, є визнання необхідності економічної свободи, що зумовлює всі інші свободи в суспільстві. *Економічна свобода*, завдяки якій реалізується ідея суспільної рівноваги, є невід'ємною від ринкової системи, що перебуває в процесі постійного розвитку. Основною та визначальною рисою ринко-

¹ Friedman M. Studies in the Quantity Theory of Money. — Chicago, 1956. — P. 3.

вої системи залишається *вільна конкуренція*, яка має пронизувати всі сфери суспільного життя, щоб забезпечувати умови автоматичного саморегулювання економіки.

Ідея економічної свободи реалізується, на думку Фрідмена, *невтручанням держави в економіку та зменшенням тієї частки національного продукту, що становить доходи держави і є матеріальною основою державних «вмонтованих стабілізаторів».*

Державне втручання в економіку, підкреслює Фрідмен, блокує дію стихійних регуляторів, що сприяють встановленню рівноваги, воно орієнтоване на короткострокову перспективу: будь-які непередбачені зовнішні чинники можуть спричинити відхилення від вибраного напрямку.

Отже, основний принцип монетаризму полягає в тім, що альтернативи ринковому механізму не існує.

Економічні ідеї М.Фрідмена. У середині 50-х рр. Фрідмен виступає з ініціативою перегляду підходів до економічного аналізу. Він та його послідовники, **Р. Кейган**, **Д. Фенд**, **Р. Селден** та інші, запропонували протилежний кейнсіанському погляд на природу розвитку капіталістичної економіки, оптимістично оцінивши її перспективи.

Нове вчення було спочатку негативно сприйняте академічними колами, оскільки монетаристи піддали сумніву основні положення та висновки Дж. М. Кейнса про необхідність державного регулювання процесу розширеного відтворення методом грошових шоків, тобто фактично заперечили доцільність використання кейнсіанських форм активного втручання держави в економіку, які добре зарекомендували себе на практиці. Однак коли централізм в обох системах — капіталістичній та соціалістичній — почав виявляти свої недоліки та суперечності, теорія монетаристів починає привертати до себе все більшу увагу і в 70-х рр. (під час світової стагфляції) набуває широкого визнання.

Ідеї Кейнса про те, що основним завданням економічного розвитку є забезпечення максимального рівня зайнятості, монетаристи на чолі з Фрідменом протиставляють ідею *забезпечення стабільності економіки.*

Ще в ранніх працях Фрідмен виступав проти кейнсіанського розуміння основ циклічного розвитку та динаміки національного доходу, яке базувалось на ідеї стабілізуючого впливу інвестиційних процесів та споживання (ефективного попиту).

Кейнс стверджував, що циклічність зумовлюється недостатнім сукупним попитом, і для стабільного розвитку має значення лише стійкий попит на гроші. Державне регулювання полягає в стимулюванні сукупного попиту, який зростатиме разом із випереджаючим зростанням грошової маси (контрольована інфляція). Нарощування

державою грошової маси збуджує процеси інвестування, сприяє зростанню обсягів виробництва, забезпечує максимальну зайнятість.

Фрідмен, спираючись на базу даних з економічної історії США, доводить, що *циклічність економічного розвитку має грошову природу*: саме зростання грошової маси в обігу провокує інфляцію. Тому грошова сфера, пропозиція грошей мають бути основними об'єктами державного контролю.

Інфляція. За Кейнсом, кількість грошей у обігу не впливає на механізми цінового ринкового саморегулювання. Тому для Кейнса інфляція не становила суттєвої проблеми. Вона розглядалась ним як прийнятна плата за зайнятість. За визначенням Кейнса, спровокована емісією інфляція навіть необхідна як додатковий генератор ефективного попиту, і лише тоді коли виробництво сягає критичних меж розвитку, інфляція може перетворитись на справжню, але держава завжди може контролювати цей процес.

Монетаристи на чолі з Фрідменом уважали, що, використовуючи модель Кейнса, держава може впливати лише на сукупний попит, фінансуючи його за рахунок власних доходів, які покриваються за рахунок інфляції.

Зростання грошової маси в обігу понад потреби ринку породжує невідповідність між попитом на гроші та їх пропозицією, і як наслідок, негативно впливає на цінову кон'юнктуру, заробітну плату й зайнятість. Держава не може вплинути на обсяги товарної пропозиції, а тому не може забезпечити рівноваги між попитом і пропозицією. Проблеми, які виникають під час інфляції, розладнують ринковий механізм, і держава вже не може регулювати суспільне виробництво інакше, ніж застосовуючи надзвичайні заходи.

Отже, на думку Фрідмена, *першопрчиною інфляції є форсована емісія грошей*, яка ініціює процес її розгортання. Інфляція є явищем грошового порядку, і боротьба з нею можлива лише у сфері грошового обігу.

Серед інших причин інфляції Фрідмен називає і політику дефіцитного бюджетного фінансування, і контроль за ставкою процента, і кредитну експансію, і заходи держави щодо соціального забезпечення за рахунок прогресивного оподаткування. Та всі ці чинники є, на його думку, або похідними від емісії грошей, або такими, що потребують додаткової емісії.

Він розробляє теоретичні підходи до формування економічної політики державного регулювання грошового обігу.

Кількісна теорія грошей. Держава, яка має на меті сприяння ринковій стабілізації, на думку Фрідмена, може скористатись лише одним інструментом впливу на економіку — грошовою емісією.

Ще в ранніх працях Фрідмена було сформульовано *«грошове правило»* збалансованої довгострокової монетарної політики дер-

жави, згідно з яким збільшення грошової маси має бути систематичним, стабільним і планованим процесом, незалежним від кон'юнктури та циклічних коливань.

Виходячи з того, що недостатня кількість грошей у обігу призводить до кризи виробництва, а надлишкова — до інфляції, Фрідмен запропонував визначати оптимально необхідну кількість грошей, яка б не впливала на їхню вартість і ціни, тоді не існуватиме загрози інфляції.

Оптимальну кількість грошей у обігу він пропонує визначати за допомогою *рівняння обміну*, відповідно до якого загальна ціна створеного в межах країни продукту має дорівнювати розмірам грошової маси, помноженої на швидкість обороту. Вартісну оцінку обсягів виробництва відображено у валовому національному продукті. Фрідмен доводить, що між динамікою грошової маси і динамікою національного продукту існує стійкий кореляційний зв'язок. Тому грошова емісія має бути орієнтованою на приріст ВВП.

Фрідмен пропонує підтримувати темп приросту грошової маси: готівки (чеки, банкноти, вклади до запитання і т. ін.) — на рівні 3-х % на рік; потенційних грошей (строкових вкладів і облігацій державних позик) — на 1 %. У цілому приріст не може бути більшим за 4—5 % щорічно, виходячи з тенденції до сповільнення швидкості обороту грошової одиниці та стабільності приросту національного продукту в США за тривалий період. Темпи середньорічної інфляції не повинні перевищувати цих показників, оскільки можливе розкручування інфляційної спіралі.

Такий підхід забезпечуватиме стабільну грошову кон'юнктуру.

Ставка процента. Фрідмен вказує, що в центрі кейнсіанської моделі перебувають інвестиції як стабілізатор циклічного розвитку. Тому ця модель передбачає регулюючий вплив держави на норму процента за кредит з метою стимулювання інвестиційних процесів.

На думку Фрідмена, регулювання ставки процента є використанням інфляційних процесів на користь держави для покриття її витрат. Адже регулювання ставки процента зв'язане з грошовою емісією.

За наростання кризових явищ Центральний банк збільшує грошову пропозицію і знижує ставку процента, стимулюючи інвестування. Зростання інвестицій веде до підвищення зайнятості, збільшення ВВП та доходів, проте призводить до нового збільшення попиту на гроші, тобто проблема задоволення грошового попиту залишається невирішеною.

Фрідмен бачить цей недолік кейнсіанської схеми і зауважує, що саме завдяки регулюванню ставки процента грошовий попит ніколи не буде стабільним. За цих умов зростання грошової пропозиції спричинятиме негайну реакцію ринку: відбудеться зростання цін на

товари та послуги. Така політика регулювання попиту на гроші в довгостроковому періоді призведе до того, що держава буде змушена здійснювати фактично інфляційне фінансування. Тому *держава має контролювати пропозицію грошей, а не попит на них, і необхідність у регулюванні кредитної ставки відпаде.*

Фрідмен уважав, що норма процента як ціна кредитних грошей визначається співвідношенням попиту на них і їхньою пропозицією. Він стверджував, що попит на гроші є об'єктивно стабільним і зв'язаним із динамікою основних економічних показників — валового національного продукту, національного доходу, реальних доходів на душу населення, зайнятості та ін., тобто зв'язок між ВВП і грошовою масою є тіснішим, ніж між ВВП і ставкою процента.

Якщо пропозиція грошей (а не попит на них) буде регулюватись державою і якщо вона також буде орієнтованою на основні економічні показники, то ставка процента встановлюватиметься ринком і сприятиме активізації механізмів саморегулювання економіки.

Звичайно, суттєвий вплив на ставку процента справляють і інші чинники, зокрема співвідношення кількості грошей, що перебувають у сфері обігу, та грошей, які зберігаються на рахунках (відкладений попит) і потенційно є джерелом кредитування і неконтрольованого збільшення кількості грошей у обігу. Але ринок може регулювати і цю проблему. Більше того, відкладений попит може відігравати роль «вбудованого» стабілізатора, за необхідності забезпечуючи поповнення каналів грошового обігу.

Проблема зайнятості. Основним завданням державного втручання в економіку, на думку Кейнса, є вирішення проблеми зростання ділової активності, а відтак, зниження рівня безробіття.

Аналізуючи залежність між зайнятістю та інфляцією, кейнсіанці посилались на «криву Філіпса», яка ілюструвала існування зворотного зв'язку між заробітною платою, цінами та рівнем безробіття, між інфляцією та безробіттям. Виходячи з того, що зайнятість залежить від рівня заробітної плати, вони робили висновок, що проблему зайнятості можна вирішити за допомогою помірної інфляції, яка допомагає створити ілюзію зростання заробітної плати, а насправді заморожує її на певному мінімальному рівні.

Фрідмен доводить, що інфляція не забезпечує зростання зайнятості. Критикуючи висновок про те, що з допомогою політики стимулювання попиту, тобто інфляції, можна «купити» постійно низький рівень безробіття, він стверджував: довготривалої залежності між рівнем інфляції та зайнятістю не існує. Робітники з часом розуміють, що мають інфляційний приріст заробітної плати, і сформулюють нові вимоги до її рівня. З іншого боку, підприємець теж швидко збагне, що підвищення попиту — наслідок інфляції, а не реальний приріст купівельної спроможності. Він скоротить виробниц-

тво й попит на робочу силу. Якщо темпи інфляції випереджатимуть зростання вимог до заробітної плати, то безробіття може певний час утримуватись на низькому рівні. Але постійно підтримувати певний рівень зайнятості можна лише ціною галопуючої інфляції, коли «інфляційне очікування» не встигає за її темпами.

Отже, прискорення інфляції позитивно впливає на безробіття лише тимчасово, головним її підсумком є скорочення зайнятості. Тому, на думку Фрідмена, слід боротись не з безробіттям, а з інфляцією.

Фрідмен формулює *концепцію «об'єктивного, природного безробіття»*. Він робить висновок, що зайнятості, як і виробництву, притаманна циклічність. Її природа криється в недостатній пропозиції грошової маси. Зменшення грошової маси — ознака криз та застою, воно обов'язково супроводжується зміною кон'юнктури на ринку праці. Тобто безробіття він зв'язує з існуванням «об'єктивного» грошового попиту на робочу силу, розміри якого залежать від обсягів виробництва. Якщо намагатись стимулювати цей попит з допомогою штучного впливу, то відповіддю стане зростання цін, а не зайнятості.

Найкращим регулятором зайнятості є ринок. Фрідмен наголошує, що *резерв робочої сили* забезпечує рівновагу, дозволяє швидко збільшувати зайнятість за умов пожвавлення виробництва, повніше використовувати виробничі ресурси, швидко нарощувати товарну пропозицію і запобігати значному зростанню заробітної плати. Він вважає економічно виправданим 4—5 % рівень безробіття, оскільки соціальне забезпечення такої кількості безробітних не становить проблеми для держави.

Фрідмен доходить висновку, що немає потреби в регулюванні рівня зайнятості. Інфляційно-бюджетна та фіскальна спрямованість кейнсіанської політики стимулювання зайнятості призводить до витискування ринкової економіки, скорочення приватного сектора, перерозподілу доходів на користь соціальної сфери, а головне, не сприяє вирішенню проблеми зайнятості. Тому слід допустити такий рівень безробіття, який забезпечуватиме використання ринку праці як стабілізатора кон'юнктури, забезпечуватиме оптимальний рівень заробітної плати.

Рівень заробітної плати. Коливання рівня безробіття Кейнс зв'язував із коливанням рівня заробітної плати: зростання реальної заробітної плати веде до зменшення зайнятості. Тому він пропонував визначати мінімальну заробітну плату й фіксувати її, а також заморожувати зростання заробітної плати з допомогою інфляції.

На думку Фрідмена, рівень заробітної плати взагалі не підлягає державному регулюванню. Її розміри має встановлювати ринок залежно від кон'юнктури. Відтак необхідно скасувати закони про мі-

німальну заробітну плату і заборонити профспілкам втручатися в процес її формування. У періоди криз відбуватиметься скорочення заробітної плати, що у поєднанні зі зростанням безробіття сприятиме зниженню цін і стимулюватиме вихід із кризи. Отже, заробітна плата також стане своєрідним стабілізатором ринкової рівноваги.

Фінансова політика. Важливу причину інфляції Фрідмен убачає і в *політиці дефіцитного бюджетного фінансування*. Для покриття дефіциту бюджету держава здійснює додаткову емісію інфляційних грошей, і цей процес згодом стає неконтрольованим.

Він звертається також до *питання фінансової політики*, зазначаючи, що держава намагається вирішити проблеми, які сама і створює, за рахунок прогресивного оподаткування, перекладаючи їх на плечі високорентабельних підприємств, підриваючи основи економіки.

Фрідмен виступає з різкою критикою політики незбалансованого державного бюджету, визнаючи її однією з причин розбалансування механізмів ринкового саморегулювання, постійно діючим фактором інфляції.

Водночас він рекомендує утримуватись від неконтрольованої, *спонтанної грошової емісії*, яка також є джерелом покриття бюджетного дефіциту та чинником інфляції. Федеральна резервна система, яка акумулює резервні фонди комерційних банків і, регулюючи норму резерву, може впливати на їхню кредитну експансію, має припинити регулювання кредитної політики комерційних банків, що полягає у частковому покритті емісії комерційних банків за рахунок резервів і призводить до спонтанного збільшення грошової маси в обігу.

Таким чином, основні рекомендації Фрідмена впливають з його постулату, що подолати інфляцію можна лише з допомогою політики стримування — *«рестриктивної політики»*. Зменшення державних витрат сприятиме скороченню дефіциту державного бюджету, обмежить приріст грошової маси, уповільнить темпи інфляції. Це призведе до звуження попиту, отже, зросте безробіття. Однак постійне затухання темпів інфляції зменшить інфляційні очікування, пожвавить ділову активність і рівень безробіття почне знижуватись.

На думку Фрідмена, функції держави не повинні обмежуватися «швидким реагуванням» з допомогою ставки процента та дотацій на прояви дестабілізації, оскільки дефіцитне фінансування та штучне стимулювання попиту розбалансовує фінансову систему. Стратегічною лінією має бути курс на скорочення державної участі в перерозподілі національного продукту. Основне завдання держави — не допускати коливань грошової маси, підтримувати стабільний темп її приросту.

Поєднання автономної і стабільної динаміки грошової маси, що не залежатиме від циклічних коливань, із стабілізацією бюджетних видатків, коли податки, соціальні виплати не будуть використовуватись для регулювання кон'юнктури, забезпечить економічну рівновагу.

Отже, *основним фактором економічної рівноваги в суспільстві, за Фрідменом, є стабільна, контрольована динаміка пропозиції грошей*. Цей фактор розглядається як основа внутрішньоекономічної політики. *Дослідження національної економіки як ланцюга світової господарської системи* М. Фрідмен здійснював з позиції визнання її «самонастроюваною» системою, якій потрібний часовий та економічний простір.

Фрідмен виходив з *концепції відкритості економіки*, що реалізується через торгівлю, інвестування, обмін технологіями та інші напрямки зовнішньої діяльності, обстоював принцип *застосовності законів національного ринку до міжнародного середовища*.

Послідовники Кейнса зосередили свою увагу на дослідженні платіжного балансу з метою визначення впливу експортно-імпорتنих операцій на забезпечення економічної рівноваги. Визнаючи позитивну залежність ефективного попиту від експорту і негативну — від імпорту, вони розробляють моделі, що демонструють залежність установалення рівноваги від втручання держави в зовнішньоекономічну сферу методами прямого регулювання, бюджетного фінансування та позаекономічного впливу.

Економічні важелі впливу, за кейнсіанською доктриною, були зв'язані з платіжним балансом, що залежав від валютного курсу. Тому вихідною у моделях економічного регулювання була система фіксованих валютних курсів, яка підтримувалась Центральним банком. Штучне регулювання курсів за допомогою процентних ставок давало змогу через девальвацію чи ревальвацію валют стимулювати чи стримувати експортно-імпортні операції.

Мілтон Фрідмен обстоював *принципи самозабезпечення валютної рівноваги* за рахунок вільної гри ринкових сил. Він стверджував, що втручання держави у валютне середовище може спричинити дестабілізацію валютних відносин, відплив національної валюти з усіма похідними економічними наслідками. Валютна рівновага може забезпечуватись за рахунок сталої довгострокової кредитно-грошової політики.

Цікаво, що міркування кейнсіанців та монетаристів стосовно ролі процентної ставки як регулятора переливання капіталів з країни в країну збігаються, але, за Фрідменом, ця роль є лише допоміжною.

Фрідмен виходив з того, що за умов ринкової економіки існує *зворотний зв'язок між валютними резервами та розмірами внутрішньої грошової маси*, що в сумі становить величину, яка

необхідна для товарообігу. Саме через цей зворотний зв'язок забезпечується рівновага, тоді як система, створена на основі кейнсіанської моделі (Бреттон-Вуд), блокує дію адаптаційних механізмів ринку. Тобто ідея стихійного вирівнювання грошового обігу і платіжних балансів протиставляється використанню епізодичних девальвацій. Адже після девальвацій зростають внутрішні ціни, спричиняючи інфляцію, що знову призводить до дефіциту платіжного балансу.

Очевидно, що Фрідмен розглядав економічну діяльність суспільства як органічну єдність внутрішньої та зовнішньої економік і в цьому вбачав суть відкритості економіки.

Наслідком дії психологічних факторів та державного втручання в економіку вважав Фрідмен і передачу шокowego стану з країни в країну — *імпорт інфляції*. Якщо в країні індекс зростання внутрішніх цін вищий, ніж у партнерів, то за валютної конвертованості ринок насичується імпортними товарами, а в країні-партнері, орієнтованій на експорт, зростають ціни, прискорюються інфляційні процеси, які передаються через зростання експортних цін. Лише ринковий механізм може своєчасно відреагувати на цей процес. Тому ідею *плаваючого* (а не жорстко фіксованого) *валютного курсу* Фрідмен обстоює в контексті кредитно-грошової політики.

Досліджуючи взаємозв'язок валютного курсу й інфляції, Фрідмен укажує, що коли золото перестає бути мірою цінності національних валют, інфляційні процеси безпосередньо впливають на пониження курсу цих валют, а низький курс призводить до зростання внутрішніх цін. Сама інфляція хоч і є наслідком внутрішніх макроекономічних процесів (зростання грошової маси, зменшення ВВП), але зв'язана з динамікою курсу валют.

Фрідмен зазначає, що попит на імпортні товари є вищим там, де вони відносно дешевші, це веде до урівнювання цін. Тому паритетність валют виводиться з їхньої купівельної спроможності. *Теорія паритету купівельної спроможності валют* орієнтує, як мають змінюватися ціни, щоб забезпечувати рівновагу валютного курсу.

Фрідмен та його послідовники негативно ставилися до державного регулювання валютного курсу, яке забезпечувалося за рахунок валютної інтервенції з метою підтримування курсу власної країни, квотування попиту на валюту, маніпулювання процентними ставками та депозитами. Особливо засуджувались валютні інтервенції (збільшення обсягів пропозиції валюти на внутрішньому ринку за рахунок валютного резерву країни), оскільки це призводить до тих самих наслідків, що й безконтрольна емісія грошей, та зумовлює остаточне падіння валютного курсу.

Відтак можна сказати, що Мілтон Фрідмен екстраполював висновки своєї монетарної доктрини на всі складові економічного роз-

витку, доводячи, що закони грошового обігу не визнають кордонів, діють в усьому ринковому просторі.

Економічна модель капіталістичного суспільства Фрідмена має всі ознаки неолібералізму. *Діяльність держави* обмежується, по-перше, створенням умов для вільного функціонування ринку, а не для його регламентації; по-друге, забезпеченням безпеки громадян; по-третє, законодавчою функцією та контролем за дотриманням законодавства.

Фрідмен, як і інші неоліберали, визнає, що ринкове господарство має великий внутрішній потенціал самоврівноважування, саморегулювання. Коли в ринковому механізмі й виникають диспропорції, то тільки через надмірне зовнішнє втручання. Тому *втручання в економіку необхідно обмежити макроекономічною сферою, зокрема контролем за грошовим обігом.*

Кількість інструментів державного регулювання (так званих адміністративних методів впливу) необхідно скоротити, відмовившись від бюджетних засобів впливу на економіку, від спроб перерозподілу доходів, у тім числі через прогресивне оподаткування.

Соціальна сфера, за Фрідменом, не мусить бути пріоритетним напрямом діяльності держави. Індивідуалізм і свобода передбачають нерівність. Фрідмен захищає індивідуалізм і засуджує «соціальний компроміс», «колективне планування» та інші форми «сповзання до соціалізму»¹.

Він підкреслює, що стабільна економіка забезпечує високий рівень життя у суспільстві, але кожен громадянин повинен сам дбати про те, щоб одержати свою частку суспільного продукту.

Таким чином, монетаризм, продовжуючи традиції класичного ринкового лібералізму, відкинув гасла соціальної справедливості, у тім числі й підтримки повної зайнятості, як такі, що не можуть бути проблемою держави, оскільки їхня реалізація зв'язана з дестабілізацією економічних процесів. Натомість заходи щодо жорсткої грошової і стабільної фіскальної політики, підтримки бюджетної рівноваги та забезпечення законності і порядку монетаризм визнав важливими умовами функціонування вільної ринкової економіки.

На засадах монетаризму виникла низка нових доктрин та шкіл, що дотримуються ліберальних поглядів, розвивають їх та пристосовують до сучасних вимог.

Монетаристська теоретична конструкція знайшла відображення в теоріях нового напрямку сучасної економічної думки — «раціональних очікувань» та «економіки пропозиції».

¹ Див.: *Friedman M. The Theory of the Consumption Function.* — Chicago, 1957.

5. Неокласичне відродження. Теорії «економіки пропозиції» та «раціональних очікувань»

Наприкінці 70-х рр. на Заході, передовсім у США, відбувається відродження консервативних традицій в економічній теорії. Вони впевнено захоплюють колишні позиції кейнсіанства та соціал-реформізму.

Засади неокласичних ідей відображувалися в неоліберальних теоріях та теоріях економічного зростання, використовувалися як методологічна база досліджень у контексті визначення меж регулюючого впливу держави.

Проте самі доктрини «неокласичного відродження» характеризуються скрайнім радикалізмом, *заперечують необхідність втручання держави в економіку* і за теоретико-методологічними підходами є суто неокласичними. Незважаючи на певні відмінності, їм притаманний ряд спільних ознак: вони *виходять з того, що життєздатність капіталістичної системи зумовлюється внутрішніми стимулами економічного розвитку; головна цінність суспільства — не соціальна справедливість, а свобода; гарантом загальної свободи є економічна свобода, яка ототожнюється з ринком, конкуренцією*. Представники цього крила неокласичної школи рішуче виступили проти активного втручання держави в економіку, не погоджуючись навіть на ту обмежену роль, яку визнавав за нею, наприклад, Фрідмен.

Ідеї консерватизму втілено в низці економічних теорій, у тім числі в теоріях *«раціональних очікувань» та «економіки пропозиції»*.

Теорія раціональних очікувань. У 60-х—70-х рр. зростає розуміння того, що регулюючого впливу держави недостатньо для забезпечення збалансованого та стабільного економічного зростання, оскільки такий вплив не враховує дії чинників, що не підлягають кількісному оцінюванню, наприклад, інформації і прогнозів.

Існує два підходи до оцінки очікувань: «адаптивні очікування» і «раціональні очікування».

«Адаптивні очікування» спираються на колишній досвід: знання наслідків певних економічних дій, урахування колишніх помилок. На підставі «адаптивних очікувань» фірми пристосовуються до економічної ситуації, виробляють стратегію поведінки.

«Раціональні очікування» базуються на наукових прогнозах, що враховують функціонування реальної економічної моделі: динаміку цін, витрат, рівень ставки процента, наслідки конкретної економічної політики, вплив урядових рішень на макроекономічні показники тощо.

Загальновизнаним автором ідеї «раціональних очікувань», відповідно до якої очікування визнають раціональними, якщо вони збігаються з прогнозом, отриманим на підставі аналізу моделі, уважають **Дж. Мута**, який сформулював 1965 р. цей постулат і відобразив його в побудованій ним моделі. Лише через 10 років до цієї ідеї повернувся і використав її **Р. Лукас**.

Роберт Лукас (1937), лауреат Нобелівської премії 1995 р., професор Чиказького університету, став фундатором політекономічної школи, котра поставила в 70-х рр. під сумнів справедливості багатьох положень як кейнсіанської, так і монетаристської доктрин. Цей напрямок відомий під назвою «нової класичної школи економікс». Він заперечував будь-які форми державного втручання в економіку і базувався на суб'єктивістському підході до аналізу економічних явищ.

На думку Лукаса та його послідовників, економічні агенти прогнозують наслідки будь-якого впливу на економіку, виходячи зі знання закономірностей її функціонування, і згідно з цим формують свою економічну поведінку. Вони прогнозують свою діяльність, і ці прогнози набагато досконаліші від тих, які можна отримати на підставі моделювання.

Наприклад, якщо люди знають, що бюджетний дефіцит зростає з метою стимулювання економіки, то вони чекають у найближчому майбутньому зміни цін та інфляції. За досконалої конкуренції і швидкої адаптації ринків очікування такого роду негайно нейтралізують будь-яку систематичну політику стабілізації.

Відтак Лукас робить висновок про принципову неефективність кейнсіанських аналітичних моделей та політики регулювання попиту. А 1975 р. **Т. Сарджент** та **Н. Уоллес** у спільному дослідженні довели, виходячи з цієї теорії, також і неефективність активної фіскальної та грошової кейнсіанської політики, що підтверджувало висновки школи про нейтральність грошей та недоцільність кон'юнктурної політики.

Важливою ознакою нового напрямку є теза, що будь-яка економічна політика втручання, крім випадків, коли держава свідомо регулює структуру виробництва, або підтримує вільні ринкові відносини, завдає шкоди розвитку економіки. Ця теза однаково справедлива і щодо кейнсіанських, і щодо монетаристських доктрин.

Лукас звернув увагу на те, що в теорії адаптивних очікувань Фрідмена враховується лише колишній досвід і цілком відсутні суб'єктивні передбачення. Модель Фрідмена ігнорувала, наприклад, зміни економічної політики, котрі, проте, завжди позначаються на поведінці економічного суб'єкта.

Лукас будує модель, що в ній ураховує як вплив на очікування всієї наявної інформації, так і зворотний вплив очікувань на майбу-

тні економічні події. Усе це потребувало використання складного математичного апарату. Першу таку модель було побудовано ним та Л. Реппінгом 1969 р. Вона демонструвала прийняття робітниками рішень стосовно поточного та майбутнього споживання на підставі передбачуваного рівня цін у цей період. Автори фактично *формалізували важливу для класичної теорії ідею про оптимальність економічної поведінки суб'єкта*.

Гіпотеза про раціональні очікування стала новим імпульсом для *використання методу функціонального аналізу*. Лукас побудував функцію пропозиції праці, що включала поточний та очікуваний рівні цін, а досліджуючи діяльність окремої фірми, він отримав функцію попиту на працю. Поєднання двох цих функцій дало можливість побудувати функцію сукупної пропозиції, яка визначала співвідношення між рівнем цін та обсягами виробництва.

Основні висновки, сформульовані на підставі цих функцій, явно суперечили кейнсіанській тезі про визначальну роль попиту, регулювання якого не впливає на інші параметри (наприклад ціни), але визначає обсяги виробництва та рівень зайнятості.

Представники неокласичної школи, навпаки, стверджували, що рівні виробництва й зайнятості не залежать від сукупного попиту та абсолютного рівня цін, але пояснити це, користуючись існуючими методами, не могли. Фрідмен, наприклад, довів, що крива Філіпса правильна лише для окремого проміжку часу та за дотримання умови стимулювання інфляції.

Нові неокласики пояснили наявність зв'язку між цінами та зайнятістю суб'єктивною помилкою економічних агентів, яка зумовлюється їхньою недостатньою поінформованістю. Наприклад, підвищення загального рівня цін не завжди свідчить про зростання попиту на товари, але товаровиробники починають збільшувати їх виробництво, а інвестори — інвестиції, виходячи з цієї інформації. Однак зі збільшенням обсягів виробництва та пропозиції зростання цін припиняється і з'ясовується, що ціни не відбивали реального попиту. Починається скорочення виробництва, і це, в кінцевому рахунку, призводить до згасання виробничої та інвестиційної активності і зниження цін.

Одночасно переглядався вихідний принцип неокласичної школи про адекватну реакцію економічного суб'єкта на ситуацію. У реальному житті ця реакція просто не може бути адекватною, оскільки такий суб'єкт, як правило, має лише досить обмежену інформацію стосовно економічних подій.

У більшості макроекономічних моделей одним із чинників, що визначають сукупний попит, є грошова пропозиція. Лукас та його послідовники підтвердили висновок монетаристів про недоцільність політики грошового стимулювання попиту з метою вирішення про-

блеми зайнятості. Установивши суб'єктивну природу зв'язку між зростанням цін, рівнем виробництва та зайнятістю, представники цієї школи виступили проти політики грошових шоків, доводячи, що ефект від них буде скороминущим, оскільки за цих умов поведінка економічних агентів нівелюватиме всі переваги, і призведе до дестабілізації ринків.

У перших спробах Лукаса та його однодумців функції споживання, інвестиційних рішень, фінансової діяльності з урахуванням фактора раціональних очікувань досліджувались кожна окремо, ілюстрували умови часткової рівноваги, потім зводилися в одну, на підставі якої будувалася врівноважена модель циклу.

Автори виходили з того, що процес прийняття рішень суб'єктами економічної діяльності здійснюється завжди за однаковими правилами. Проте згодом стало очевидним, що політичний курс держави впливає на економічну поведінку, тобто економічні агенти не зважають на ці правила, коли змінюється державна політика, а тому їхню поведінку важко прогнозувати і формалізувати. Та через певний час ця поведінка знову стає типовою. Тому, як сказав Сарджент, *гіпотеза раціональних очікувань* сильна тим, що *передбачає загальне врівноважування за рахунок типової поведінки*.

Неокейнсіанські моделі розраховують на те, що зміна попиту дасть довгостроковий реальний ефект, монетаристські — це заперечують і стверджують, що ефект буде тимчасовим, існуватиме доти, доки не відбудеться адаптація і зміни буде нейтралізовано. Нові класики утверджують класичний постулат про негайну реакцію і негайне врівноважування попиту та пропозиції.

Теорія раціональних очікувань заперечує політику державного регулювання з допомогою кількох аргументів. Один із них — недовільність, оскільки будь-яке втручання нівелюється поведінкою економічних агентів. Другий — це твердження, що така політика породжує (через раціональні очікування та адаптацію діяльності) результати, протилежні прогнозованим. Так, регулювання сукупного попиту призвело до наростання інфляційних процесів, хоча зайнятість залишалась на тому самому рівні. (З іншого боку, монетаристські рецепти також не давали необхідних результатів, оскільки економічні агенти адаптували свою діяльність до економічної політики.) Третім аргументом був той, що державна політика стосується макроекономічного рівня, ігноруючи мікроекономічний, де саме і приймаються рішення про економічну поведінку в конкретній економічній ситуації.

Нові класики пропонують формувати економічну політику держави так, щоб вона забезпечувала стабільність рішень та законів, щоб зміна грошових та фіскальних правил не зв'язувалась з тимчасовими потребами державного бюджету, щоб нові правила наби-

рали чинності через достатній проміжок часу, аби агенти могли адаптувати і прогнозувати свої дії. Прямим наслідком цього стала б цілковита деполітизація важливих короткострокових процесів фіскального та грошового регулювання.

Узагальнюючий висновок нові неокласики формулювали так: *результати політики багато в чому визначаються суб'єктивними оцінками та очікуваннями агентів*, на які можна впливати не лише з допомогою економічних дій.

Критика новими неокласиками інфляційної кредитно-грошової політики «вмонтованих стабілізаторів», розпочата ще монетаристами, була доповнена критикою державної фіскальної політики з боку авторів теорії «економіки пропозиції».

Економіка пропозиції. За докладнішого аналізу економіки, коли до уваги беруться суб'єктивні та об'єктивні чинники, науковці дійшли висновку, що політика стимулювання попиту менш ефективна, ніж можна було б сподіватися. Вона прискорює темпи інфляції, забезпечуючи лише короточасний позитивний вплив на виробництво та зайнятість.

Але, з іншого боку, і монетаристська модель, що, безумовно, уможливило контролювання темпів інфляції, призводить до дестабілізуючого зростання безробіття у разі, коли ринки є не досить чутливими до кон'юнктури.

Напрошувався висновок, що самої лише політики фінансового та грошового впливу не досить для стабілізації економіки. Тому багато економістів вирішило, що *політику впливу на попит треба замінити політикою впливу на пропозицію*. На відміну від кейнсіанців, які вважали, що попит породжує відповідну пропозицію, вони висунули тезу *про залежність сукупного попиту від сукупної пропозиції*. Саме цю ідею було покладено в основу дебатів з проблем «економіки пропозиції», спрямованих на визначення напрямків стабілізації економіки.

Авторами цієї ідеї були спочатку політики, які, критикуючи чинну систему взаємовідносин держави та ринку, розробляли заходи для її реформування, виходячи з принципу визначальної ролі виробництва щодо розподілу і споживання та розглядаючи пропозицію як один з елементів саморегуляції.

Економіка пропозиції за основу моделі бере не підприємство, не фірму, а *індивідуума* — індивідуальний капітал та індивідуальну працю, які виробляють з певною метою. Тому державне регулювання ринку має бути спрямоване на підвищення прибутковості, доходності, на розвиток виробництва, а не виходити з проблем бюджету та вирішування їх за допомогою оподаткування.

Ці засадні принципи політиків знайшли дальший розвиток у працях економістів. Серед тих, хто обґрунтував їх теоретично, були

американські професори **А. Лаффер** (університет Південної Кароліни) та **Р. Мандель** (Колумбійський університет), які вважали, що економіка пропозиції формується на підставі вирішення проблем нагромадження капіталу та державних фінансів.

Передовсім вони поставили під сумнів висновок Кейнса, що заощадження є причиною скорочення обсягів виробництва, економічної діяльності і, отже, зайнятості, а тому його рекомендації щодо стимулювання попиту за рахунок маніпулювання податками визнали за недоцільні.

Основний *шлях до зростання виробництва* вони вбачали в *стимулюванні праці, заощаджень та інвестицій*.

Основним джерелом інвестицій (як і покриття дефіциту державного бюджету) є заощадження, адже не можна інвестувати те, чого нема.

Високі податки знижують прибутковість виробництва, скорочують розміри доходів, а відтак і заощаджень підприємця.

Збільшення граничних ставок прибуткового податку є згубним для економічного зростання, оскільки зменшує обсяг пропозиції інвестицій. Інвестиційні фонди спустошуються податками незалежно від того, чи збалансовано бюджет.

Крім негативного впливу на інвестиції, високі прогресивні ставки податків скорочують обсяг пропозиції праці, оскільки трудові зусилля перестають окупатися. Стимулювання пропозиції праці прямо зв'язане з розмірами заробітної плати, витрати на яку становлять значну частку сукупних витрат. Зменшення податків позитивно відбиватиметься на розмірі заробітної плати, збереже її певний реальний рівень, а це позитивно позначатиметься на доходах підприємця.

Розумна податкова політика, орієнтована на зниження ставки податку, на думку авторів, вестиме до зростання обсягів та зменшення витрат виробництва, що є основою збільшення пропозиції і, зрештою, забезпечить зростання національного доходу, що, у свою чергу, не тільки не зменшить надходження до державного бюджету, не спричинятиме бюджетного дефіциту, а навпаки, збільшить податкову базу.

Цей причинно-наслідковий зв'язок промоделивав Лаффер, показавши, як фіскальна політика впливає на сукупну пропозицію.

Він зазначив, що вплив податків на попит відчувається швидше. У короткостроковому періоді зниження податків однозначно спричиняє зростання сукупного попиту та зменшення обсягів податкових надходжень. Для того щоб став відчутним вплив змін в оподаткуванні на пропозицію, потрібен більш тривалий час, оскільки це зв'язано з процесом виробництва, але позитивний ефект від цих змін є також досить тривалим.

Графічне зображення моделі має назву «*Крива Лаффера*». Економічний зміст кривої Лаффера полягає в тому, що, коли податковий прес переходить оптимальну межу, то надходження в бюджет спочатку зростають, а згодом починають зменшуватись. Це відбувається тому, що зниження прибутковості виробництва стимулює спадання ділової активності, збільшення схильності до споживання та скорочення обсягів інвестування, тобто фізично звужується база оподаткування. Крім того, скорочується сфера легального бізнесу. Прагнення держави мати стабільний рівень надходжень примушує її постійно збільшувати ставки податків аж доти, доки вже ніхто не працюватиме і не сплачуватиме їх.

Зниження ставок податків у короткому проміжку часу призведе до зменшення надходжень, але стимулюватиме виробничу активність, що згодом збільшить і надходження.

Лаффер указав на необхідність визначення оптимальної ставки податку, яка, на його думку, залежить від економічної ситуації, розмірів та структури виробничої сфери, національних, культурних, психологічних та інших чинників.

Отже, *основним в теорії «економіки пропозиції» було заперечення маніпулятивної фіскальної політики та існуючої системи прогресивного оподаткування* як такої, що негативно впливає на ділову активність, оскільки не стимулює заощаджень та інвестицій, зумовлює нераціональний розподіл факторів виробництва, перерозподіл національного доходу між виробництвом та споживанням на користь останнього і стає причиною приховування доходів, що, у кінцевому підсумку, призводить до виникнення тіньової економіки, бартерного обміну, скритої зайнятості.

Мандель указував, що за допомогою податкової політики можна також здешевити розширення виробництва, а тим самим сприяти підвищенню зайнятості, не стимулюючи інфляції.

Прихильники цієї теорії стверджували, що можливе одночасне зниження інфляції і зростання виробництва та зайнятості за умови зменшення прибуткового податку. Емпіричні дані та зроблені на цій підставі розрахунки, що підтверджують цей висновок, було опрацьовано професорами **М. Фелдстайном** (Стенфордський університет) та **М. Боскінім** (Гарвардський університет).

Високі податки, на їхній погляд, є причиною перерозподілу ресурсів з приватного сектора в державний, що призводить до спадання продуктивності праці, зростання витрат виробництва та цін. Їх зниження сприяло б скороченню витрат виробництва, зростанню прибутків, стимулювало б ефективний попит. Тобто інфляція — це не лише грошовий феномен, як уважали монетаристи. Бюджетний дефіцит зумовлено не обсягами надходжень, а розмірами видатків, котрі й породжують інфляцію. Якщо скоротити видатки, зникне не-

обхідність у збільшенні надходжень, не потрібне буде збільшення маси грошей для покриття дефіциту.

Звідси випливає висновок, що будь-які намагання держави зрівняти соціальне становище членів суспільства за рахунок державних витрат перешкоджають стабільному розвитку економіки, побудованої на принципі реалізації індивідуальних інтересів. Держава має забезпечувати однакові можливості для розвитку підприємництва, захищаючи ринкові механізми, та будувати соціальну сферу, залучаючи до участі в цьому будівництві через систему державного страхування якнайширші маси населення.

Представники школи «економіки пропозиції», захищаючи принципи вільного підприємництва, піднесли проблему оподаткування до рангу конкретної економічної політики, обґрунтовуючи свої висновки економічними моделями та програмами дальшого розвитку економіки.

6. Неокласичний синтез

Наприкінці 70-х рр. різниця між кейнсіанською та неокласичною школами мала більше історичний, ніж концептуальний характер.

Однак іще задовго до того, як на засаді теорій економічного зростання відбулося органічне поєднання двох напрямків економічної теорії, було проголошено принцип «неокласичного синтезу».

Такий підхід було запропоновано **Джоном Хіксом** ще 1937 р., у 40—50-х рр. підтримано **Франко Модільяні** та остаточно обґрунтовано **Полом Самуельсоном**. Вони розглядали працю Кейнса як окремий випадок традиційної неокласичної теорії, модифікованої лише запровадженням певних обмежень у галузі ціноутворення, ставки заробітної плати та норми процента. З іншого боку, Кейнс уважав неокласичну школу окремим випадком загальної теорії зайнятості, характерним для умов повної зайнятості. Він підкреслював, що коли з допомогою централізованого контролю пощастить забезпечити повну зайнятість, то неокласичний аналіз знову набере вияткового значення.

Суть синтезу полягала в тім, що залежно від стану економіки пропонувалось використовувати або кейнсіанські методи регулювання, або рецепти економістів, які стояли на позиціях обмеження втручання держави в економіку та вважали найліпшими регуляторами грошово-кредитні механізми, що діють за умов вільного ринку, забезпечуючи рівновагу між попитом і пропозицією, виробництвом і споживанням.

Прихильники «неокласичного синтезу» не перебільшували регулюючих можливостей ринку. Вони вважали, що в міру ускладнен-

ня економічних взаємозв'язків і відносин слід удосконалювати та активно використовувати різноманітні методи державного регулювання.

У 50—60-ті рр. в економічній літературі концепція неокласичного синтезу набуває цілковитого визнання. Неокейнсіанство, неокласична теорія, теорії кон'юнктури, економетрики об'єднуються на базі пошуку шляхів стабілізації й економічного зростання. Під різними кутами зору вони вивчають функціональні аспекти процесу відтворення. Суть цього поєднання відобразив Вільям Ростоу, який писав, що «сучасні економісти, поставивши перед собою завдання об'єднання класичної теорії відтворення з кейнсіанським аналізом доходу, запровадили динамічні змінні: населення, технологію виробництва, підприємницьку активність»¹.

Справді, школу «неокласичного синтезу» вирізняє з-поміж інших різноманітність тематики досліджень. Увага її представників зосереджується на проблемах економічного зростання, дальшому розвитку теорії загальної економічної рівноваги. Саме представниками цієї школи було запропоновано методика аналізу безробіття та заходи щодо його регулювання, отримано суттєві результати в галузі теорії та практики оподаткування. У межах цієї школи розвитку набули методи економіко-математичного аналізу, можливості їхнього застосування в політології.

Поряд з *макроекономічними методами* дослідження ця школа використовувала *мікроекономічні* підходи, розвиваючи прикладні аспекти економічної теорії.

Найвидатнішим пропагандистом і автором теорії «неокласичного синтезу» був американський економіст, професор П. Самуельсон, який писав: «Мої погляди вичерпуються загальною неокласичною теорією, яка включає в класичну традицію будь-яку частину кейнсіанського і неокейнсіанського аналізу, що є придатною для сучасної економіки»².

Пол А. Самуельсон (1915 р. н.) здобув освіту в Чиказькому та Гарвардському університетах, був засновником факультету «економікс» Масачусетського технологічного інституту, першим американським лауреатом Нобелівської премії з економіки (1970), консультантом Конгресу та Президента США. Його вважають одним з найвпливовіших економістів-теоретиків ХХ ст.

Він спромігся об'єднати в одну теорію всі досягнення економічної думки від А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса до Д. М. Кейнса, М. Фрідмена, Д. Тобіна та Р. Лукаса, тобто доктрини, здавалося б, цілком протилежні за змістом, і тим самим накреслив сучасні підхо-

¹ *Ростоу В.* Стадии экономического роста. — Нью-Йорк, 1961. — С. 27.

² *The Collected Scientific Paper of Paul. A. Samuelson.* — Cambridge Mass., 1966, — P. 1271.

ди до вивчення економічних проблем. Він писав, що його теорія включає все те позитивне, що містить як кейнсіанський, так і неокласичний аналіз, що уможливорює поєднання в одне ціле макро- і мікроекономіки¹.

Його книжку «Економікс» (1948), яка стала найпоширенішим підручником і витримала безліч перевидань різними мовами світу, присвячено аналізу проблем, що стосуються всіх сторін економічного життя. Особливо наголошено на ідеї неокласичного синтезу в третьому виданні «Економіксу» (1955), де Самуельсон висловлював сподівання, що такий синтез допоможе подолати відстань між мікро- та макроекономікою.

Кожне нове видання відображало нові досягнення економічної теорії. 1985 р. у дванадцятому (спільно з В. Нордхаузом) виданні підручника, було враховано особливості макроекономічного розвитку 80-х рр., проаналізовано причини високого рівня безробіття, інфляції, ставки процента, бюджетного дефіциту, визначено напрямки розвитку економічної науки та основи монетаризму.

Визначаючи *предмет економічної науки*, Самуельсон трактує його дуже широко, даючи перелік основних напрямків дослідження та використовуючи різні підходи: як науку про види діяльності, зв'язані з виробництвом та обміном; як науку, що вивчає використання обмежених виробничих ресурсів для виробництва товарів, їх розподіл; як науку про співвідношення виробництва та споживання; як науку про економічну діяльність тощо. Він пише, що ці визначення можна продовжувати нескінченно. Проте найбільш узагальнюючим він вважає *визначення предмета економічної теорії через проблему вибору*, тобто дослідження способу раціонального використання обмежених факторів виробництва для створення благ з метою забезпечення потреб суспільства та індивідів. Таке визначення обов'язково включає вивчення всіх сторін суспільного життя, впливу всіх факторів на економічний розвиток, усіх причин, що спонукають до вибору.

Методи, які є в розпорядженні економічної теорії, на думку Самуельсона, — це результат розвитку багатьох наук: історії, філософії, психології, статистики, математики.

Самуельсон визначає *прикладне значення економічної теорії* як основи економічної політики, зміст її *нормативної та позитивної функцій*, основні макроекономічні показники розвитку суспільства, спеціально виокремлюючи категорію якості життя, яку оцінює через низку явищ економічного та позаекономічного характеру — від вального національного продукту (ВНП) та способу його розподілу до якості навколишнього середовища. Він наголошує, що сучасне еко-

¹ Samuelson P. A. Economics. — 3-th ed. — N.Y., 1955. — P. VI.

номічне життя не існує поза зв'язком з іншими проблемами, воно зумовлюється ними і зумовлює їх.

Він буде свою книжку, виходячи з визначення основних проблем організації економіки, які трактує, використовуючи теорії граничної корисності, факторів виробництва, їхньої спадної віддачі, продуктивності, обмеженості ресурсів, теорії виробничої функції, теорії раціонального вибору, альтернативних витрат. З цих позицій Самуельсон висвітлює проблеми ефективності виробництва, спадної, постійної та такої, що зростає, дохідності.

Зазначаючи, що економічний розвиток базується на раціональному виборі, він указує на те, що цей вибір залежить від умов функціонування виробництва, тобто від реального економічного порядку. Він користується неоліберальним визначенням моделей організації економіки: ринкової та командної, зазначаючи, що їх поєднання дає феномен змішаної економіки, яка будується на основі ринкової організації господарських відносин та регулюючого впливу держави на економічні процеси.

Самуельсон порівнює ознаки ринкової та командної економіки і віддає перевагу ринковому механізму, що здатний, на його думку, автоматично підтримувати економіку в стані рівноваги. Він указує, що *ринкову економіку підпорядковано дії природних сил* і вона є економікою суворого порядку. *Однак на певному етапі стає необхідним втручання держави*, яке має відповідати трьом принципам — бути ефективним, стабільним та справедливим.

Ця необхідність зумовлена виникненням монополій, недосконалою конкуренцією, загостренням економічних та соціальних суперечностей. Дії держави мають спрямовуватися проти монополізації економіки, на підтримку стабілізаційних заходів щодо пом'якшення ділового циклу, стримування безробіття та інфляції, стимулювання економічного зростання. Він підтримує впровадження державних програм перерозподілу національного доходу з метою ліквідації соціальних негараздів.

Аналізуючи механізми ринкової економіки, її здатність до саморегулювання з неокласичних позицій, Самуельсон указує на те, що, крім функцій забезпечення ефективності та справедливості, держава має здійснювати також і макроекономічне регулювання стабільності за методом Кейнса та його послідовників. На його думку, ринковий механізм визначає ціни та обсяги виробництва, а держава регулює ринок з допомогою податків, державного субсидування та інших економічних методів.

Теорію факторів виробництва Самуельсон доповнює визначенням ролі капіталу, яка, на його думку, змінюється з розвитком суспільства. Він розглядає капітал не тільки як продукт праці та складову витрат виробництва, а і як фактор особливого роду, і ствер-

джує, що за умов приватної власності капітал є основою стихійного розвитку, підвладною лише ринковим силам, тоді як за суспільної власності держава визначає правила його розподілу, а тому він втрачає основну якість — стимулювати розвиток.

Тобто *капітал* — це багатство, яке є результатом минулої праці, перебуває в приватній власності і дає дохід. Якщо він не відповідає цим вимогам, то перестає забезпечувати стабільне динамічне зростання економіки.

У центр аналізу ринкового механізму саморегулювання Самуельсон ставить *урівноважування попиту та пропозиції*, а також цін за умов конкурентної економіки. Він показує, як ринкові сили повертають економіку до стану рівноваги, як досягається часткова та повна рівновага, досліджує сукупний попит та сукупну пропозицію.

У контексті цих проблем Самуельсон характеризує *психологічні мотиви* заощаджень та споживання, що визначають масштаби ефективного попиту.

Значну увагу Самуельсон приділяє характеристиці кейнсіанської моделі регулювання економіки, узагальнює висновки кейнсіанської теорії та доповнює їх. Проаналізувавши ефект мультиплікатора, він робить висновок, що зростання купівельної спроможності може впливати на коливання інвестицій (ефективного попиту), що матиме своїм наслідком коливання в розвитку економіки в циклі кон'юнктури.

Крім того, він звернув увагу на невирішені проблеми кейнсіанського аналізу, серед яких *називав вірогідність інформації* щодо стану кон'юнктури. Регулюючі дії держави ґрунтуються на цій інформації, але її недостатня вірогідність може спричинити розбалансування економіки та посилення кон'юнктурних коливань, замість того, щоб їх пом'якшити.

Відповідно до кейнсіанської моделі *безробіття та інфляція* — це явища несумісні, але з 70-х рр. спостерігається явище *стагфляції*. Самуельсон аналізує його природу та визначає способи подолання з монетаристських позицій.

Він також підкреслює, що кейнсіанська модель не враховує впливу зовнішньоекономічних зв'язків на стабільність розвитку, присвятивши у своєму творі цій проблемі значне місце.

Велику увагу Самуельсон звертає на аналіз функціонування ринкової економіки на рівні підприємства, зазначаючи, що без розуміння того, від чого залежить цикл ділової активності суб'єкта, неможливі макроекономічні узагальнення.

У книжці подано характеристику організаційної та фінансової структури підприємств, основних їхніх рис, їхню класифікацію. Самуельсон ретельно досліджує основні мотиви діяльності будь-якої фірми за умов ринку — максимізацію прибутку. Він указує, що реа-

лізація цієї мети обмежується витратами виробництва, які є основним фактором зростання пропозиції, тому аналіз їхньої природи, величини та структури має важливе значення.

Він критикує теорію витрат виробництва К. Маркса за надто складний підхід до пояснення формування цін, що складаються з витрат виробництва та прибутку. На його думку, основну увагу треба звертати на функціональну залежність між попитом та пропозицією, граничною корисністю та витратами факторів виробництва.

Цей принцип він бере за основу визначення витрат виробництва та їхнього впливу на виробництво. Він розрізняє сумарні витрати, граничні та альтернативні, які формуються за рахунок грошових витрат (інакше кажучи, за рахунок витрат капіталу), а також під впливом чинників іншого порядку, наприклад, альтернатив виробництва, чи кон'юнктурних коливань.

У межах мікроекономічного аналізу Самуельсон також досліджує проблему *попиту та пропозиції як факторів ділової активності*. Він формулює основи теорії споживацької поведінки, яка, на його думку, регулює попит на товари і через нього — обсяги виробництва, граничні та сумарні витрати.

Досліджується *вплив конкуренції* на ділову поведінку фірм, конкурентної пропозиції на граничні витрати. У зв'язку з цим аналізуються форми конкурентної боротьби, вплив монополізації виробництва на стабільність економічного стану фірми. Самуельсон робить висновок про малу ефективність законодавчого втручання держави в процес формування монополій і підкреслює доцільність використання економічних важелів.

Розподіл доходів Самуельсон розглядає як функцію факторів виробництва — землі, праці та капіталу. Визнаючи *прибуток* основою економічного розвитку підприємства, він трактує його з позицій теорії «продуктивності» капіталу, згідно з якою прибуток є результатом його функціонування; теорії «утримання» — прибуток є винагородою капіталіста за утримання від споживання та за підприємницьку активність, а згодом, теорії «виробничої функції» та ін., сформульованих неокласиками та кейнсіанцями. Він зазначає, що прибуток є також функцією науково-технічного прогресу: у разі браку нововведень за умов статичної, повної та вільної конкуренції прибуток не буде створено, власники капіталу отримають лише заробітну плату за підприємницьку діяльність та позичковий процент на капітал.

Водночас він указує на кількісну залежність прибутку від конкретних величин, до складу яких відносить ціну та розміри заробітної плати як ціни праці, що бере участь в створенні благ. Поділяючи погляди Кейнса на роль заробітної плати, ціни та прибутку, Самуельсон підтримує також його теорію ефективного попиту. Саме тому

трагування ним ролі держави у підтримуванні макроекономічної рівноваги базується на кейнсіанській теорії.

«Економікс» Самуельсона спочатку повністю відповідав духові кейнсіанства, але з розвитком економічної думки в цю книжку вносились зміни, що відображали нові досягнення науки. Так, у виданні 1985 р. частково переглянуто кейнсіанські підходи до визначення природи циклу. Багато проблем макроекономічного та мікроекономічного плану було викладено з урахуванням монетаристських методів аналізу.

Наприклад, *проаналізовано категорії сукупного попиту та сукупної пропозиції як суспільних факторів ціноутворення та зростання обсягів виробництва* (логічно поєднано теорії неокласиків, монетаристів, кейнсіанців); узято на озброєння категорію об'єктивного рівня безробіття, яку сформулював М. Фрідмен; аналіз інфляційних процесів урахує сучасні підходи; розділи, присвячені монетаризму та політиці, містять дослідження механізму монетарного регулювання економічної рівноваги і характеристику діяльності фінансових інститутів за цих умов.

Сучасний «Економікс» аналізує нові консервативні теорії, наприклад *«економіку пропозиції», теорію «раціональних очікувань»*, висновки з яких поширюються на мікроекономічний рівень. Відповідно до сучасних досягнень економічної думки переглянуто багато інших визначень та тверджень.

Неокласичний синтез Самуельсона, що уможливив узагальнення всіх тогочасних досягнень економічної теорії, об'єднання всіх шкіл та напрямків загальною ідеєю макроекономічної рівноваги, можна вважати підбиттям підсумків цілого етапу розвитку економічної думки.

Значення цієї праці можна порівняти зі значенням «Принципів політичної економії» Дж. С. Мілля і «Принципів політичної економії» А. Маршалла, які через широкий обсяг висвітлених проблем та різноманітні підходи до їх аналізу тривалий час були загальноновизнаними підручниками з економічної теорії.

Сучасний етап у розвитку неокласичного синтезу характеризується відходом, як це спостерігається у Самуельсона, від позицій кейнсіанства. Однак погляди на закономірності економічного розвитку, які формуються в межах неокласичного синтезу, інколи відрізняються від традиційних, мають цілком самостійний характер.

Наприклад, послідовники теорії неокласичного синтезу вказують на те, що не можна обмежувати дослідження факторів економічного зростання пошуком комбінацій, які б забезпечували високі темпи розвитку. Треба також вивчати умови, за яких вони реалізуються. Вони зазначають, що не треба домагатися високих темпів зростання будь-якою ціною. Потрібно, щоб це зростання не породжувало соціального напруження.

Внутрішніми обмежувачами політики економічного зростання вони вважають:

1. Соціальні умови, тобто «об'єктивний» рівень безробіття, зростання цін і т. д., що можуть супроводжувати зростання національного продукту.

2. Фактори, зв'язані зі звуженням споживання (моделі зростання представників теорії синтезу не розраховано на можливість антициклічного регулювання — вони включають показник потреб — особистих та державних, які забезпечуються у відносно спадній пропорції; вони вважають, що зростання рівня споживання є найреальнішим показником економічного зростання);

3. Екологічні фактори (забруднення середовища свідчить не на користь економічного зростання).

Італійський економіст Моньяні, який був прихильником неокласичної інтерпретації кейнсіанської теорії, зазначав, що заслугою неокласичного синтезу є виокремлення поняття *якості економічного зростання*¹.

Щодо *грошової теорії*, то прихильники неокласичного синтезу поділяють погляди монетаристів на залежність цін від грошової маси, але доповнюють її аналізом взаємовпливу факторів, що приводяться в рух попитом на гроші. Так, наприклад, Калдор пропонує модель економіки, де функціонують лише реальні кредитні гроші, оскільки, на його думку, лише вони є внутрішньою рушійною силою розвитку економіки. Готівкові гроші є символами, що відображають готовий продукт, вони не приводять в дію економічні механізми, зазначає він. Емісія грошей має залежати лише від попиту на них суб'єктів господарювання та від обсягу депозитів.

Вони також не погоджуються з монетаристами, що не визнають ідеї постійної рівноваги між інфляцією та безробіттям, вважають показовою «криву Філіпса» для визначення точки стабільності, використовують отримані з її допомогою висновки для формування основ соціально орієнтованої грошової політики. Щоправда, теорією «природного рівня безробіття» Фрідмена вони також користуються для обґрунтування соціальних програм.

Принцип відкритої економіки та міжнародних економічних відносин трактується прихильниками неокласичного синтезу дещо інакше, ніж у кейнсіанській та монетаристській доктринах. В основу забезпечення цього принципу покладено коливання валютного курсу під дією різноманітних факторів, серед яких не останню роль відіграє вмотивована поведінка економічних суб'єктів.

Вони виходять з того, що плаваючі курси валют зв'язані з міграцією фінансових ресурсів, їхні коливання важко прогнозувати, але

¹ Див.: Journal of Economic Literature. — 1981. — P. 1239.

закономірність полягає в тім, що вони зумовлюють перепади в динаміці фінансових інвестицій, що, у свою чергу, призводить до кон'юнктурних коливань валютних курсів.

Тобто валютний курс, на їхню думку, залежить від ситуації на міжнародному ринку капіталів. Попит на цінні папери та пропозиція їх (що репрезентують капітальні активи) визначають *норму процента*. Капітал мігрує в пошуках більшого процента, що веде до вирівнювання доходів.

На міжнародному ринку капіталів регулятором процесу вирівнювання є зміна валютних курсів. Їх співвідношення коливається так, що інвестору стає байдуже, в якій саме країні розміщувати капітал, оскільки високий прибуток приведе до припливу капіталів і підвищить курс грошової одиниці, а значить, різницю у прибутку буде нівельовано за рахунок курсу валюти.

Як правило, держава намагається контролювати валютну ситуацію, стримуючи переливання капіталів, запроваджуючи валютне регулювання. Однак *ринкові сили самі торують собі шлях, що, на думку представників неокласичного синтезу, зумовлено неможливістю глобального управління світовою економікою та розбіжністю економічних інтересів.* За їхнім визначенням, платіжний баланс є не національною проблемою, а проблемою світової грошової системи, і в ньому відображено всі зміни таких макропоказників, як ціни, заробітна плата, норма процента тощо.

З погляду неокласичного синтезу, *світова економічна система є сталою, незалежно від спрямування національних політичних курсів.* Вона функціонує за законами ринкової економіки, які відбивають зіткнення економічних інтересів. Тому умовою її успішного розвитку є досягнення ринкової рівноваги за мінімального міждержавного регулювання. Вони вважають за необхідне обмеження протекціоністського втручання, яке заважає вільному рухові капіталів.

Ці особливості в інтерпретації деяких економічних проблем можна розглядати як внесок у розвиток неокласичної теорії, оскільки представники цієї школи також користуються різноманітними підходами до характеристики економічних явищ.

7. Досвід застосування неокласичних моделей в економіці різних країн

Концепції чиказької школи та доктрин «економіки пропозиції», «раціональних очікувань» стали ще одним прикладом ефективного вторгнення економічної теорії в реальну економіку. Особливо чітко це проявилось в ході здійснення економічних реформ в Англії та США, де, починаючи з 80-х рр., робилися рішучі кроки до віднов-

лення саморегульованих механізмів та обмеження державного регулювання.

У середині 70-х рр. стало очевидним, що інфляція не є альтернативою безробіттю, а лише посилює його негативні наслідки, перетворює його на характерну та постійну ознаку. Політика більшості розвинених країн на цей час будувалася за принципом боротьби то з інфляцією, то з безробіттям з допомогою заморожування цін, нарощування бюджетного дефіциту та державного боргу, скорочення кредитів, збільшення податків.

Ще Хайек колись писав, що в ситуації інфляції, що зростає, уряди мусять вибирати один із трьох можливих шляхів економічної політики: продовжувати підтримувати інфляційний курс доти, доки не настане повний хаос; установити контроль над зайнятістю та цінами, що тимчасово припинить інфляцію, але змінить характер економіки, зробить її централізовано-керованою; стримувати збільшення грошової маси, що призведе до зростання безробіття, виявить усі диспропорції в економічній структурі, породжені інфляцією.

«Тетчеризм». Монетаристську грошову політику було запроваджено в практику управління державними фінансами Великобританії ще урядом Каллагана 1976 р. на вимогу Міжнародного валютного фонду. Проте вона реалізовувалася дуже непослідовно, оскільки не була популярною.

М. Тетчер, яка прийшла до влади під гаслом «економіки пропозиції», скоро переконалась, що його можна реалізувати лише тоді, коли для цього є відповідні умови. Тому як основу своєї економічної політики вона бере програму оздоровлення економіки, запропоновану М. Фрідменом. На прохання уряду Великобританії (1980) він виклав суть своєї моделі регулювання економіки в доповідній записці, де теоретично обґрунтував методи її реалізації та вказав на напрямки і послідовність реформування економічних відносин. Економічна політика, яка формувалась на підставі його рекомендацій, неухильно втілювалась у життя протягом десятиріччя і сприяла зміцненню економічного становища цієї країни.

Передовсім як засіб контролювання грошової маси було визначено конкретні показники зростання грошової пропозиції у середньостроковій перспективі і передбачено її скорочення. Метою уряду було обмежити діяльність казначейства з випуску грошей і захистити його від тиску соціальної демагогії. На практиці це означало автоматичне підвищення облікових ставок і скорочення кредитування, коли зростання грошової маси переходить контрольну межу.

Важливим напрямком контролю за грошовою масою було прийняття рішення про обмеження урядових витрат, котрі породжують бюджетний дефіцит. Скорочувалась кількість урядових службовців,

провадилась структурна перебудова управлінського апарату, ліквідовувались, особливо «дорогі» його підрозділи.

Економія коштів на урядовому рівні позначилася, зрозуміло, і на органах місцевого управління. Запроваджувалась система штрафних бюджетних асигнувань. А готуючись до нових виборів, М. Тетчер включила у свою програму проект радикальної перебудови, яка гарантувала б урядові повний контроль над динамікою місцевих податків.

Ця політика, проте, мала й негативні наслідки: скоротились обсяги житлового будівництва, деякі статті витрат місцевого бюджету стали статтями витрат державного. Економія на місцевих витратах на соціальну сферу потребувала збільшення державних витрат.

Уряд Тетчер після перших виборів уживав рішучих заходів для запобігання бюджетному дефіциту, особливо за рахунок збільшення непрямих податків. Водночас було послаблено податковий тиск на особисті доходи.

Згідно з рекомендаціями Фрідмена витрати на соціальну сферу консерватори намагалися скоротити, але на практиці спромоглися тільки їх тимчасово заморозити. Це було зв'язано з тим, що в період реформ економіка перебувала у кризовому стані й соціальна сфера потребувала додаткових коштів. Однак уряд не відмовився від цієї ідеї, продовжуючи наступ на універсальні соціальні програми, які потребували значних коштів, але були неефективними.

Та лише після других виборів було розроблено проект соціального забезпечення, який передбачав суттєву реформу системи державного пенсійного забезпечення та гарантування мінімальних доходів з використанням засобів жорсткого контролю за матеріальним станом отримувачів дотацій. Цей проект передбачав значну економію бюджетних коштів.

Доктрина монетаризму стверджувала, що нормальне функціонування вільних ринків забезпечує природний рівень використання ресурсів, у тім числі й трудових. Тому уряд М. Тетчер оголошує проблему безробіття універсальною, яку не можна вирішити з допомогою стабілізаційної чи стимулюючої політики. Отже, це не клопіт уряду, який може лише координувати умови стабільного економічного зростання.

Політику уряду було спрямовано на формування мобільного ринку робочої сили, тобто пристосування робочої сили до потреб виробництва (перший крок на шляху до реалізації рекомендацій доктрини «економіки пропозиції»), а саме: стимулювання кваліфікаційної перепідготовки та професійної підготовки молоді. Крім того, було вжито заходів для розширення сфери неповної зайнятості. Витрати бюджету на ці цілі зростали швидкими темпами, але водночас скорочувалися витрати на підтримку безробітних. Важ-

ливу роль у підвищенні рівня зайнятості відігравали служби працевлаштування.

Отже, уряд М. Тетчер практично довів, що на зайнятість найбільше впливає політика стимулювання економічного зростання.

В основу концепції розвитку економіки, реалізацію якої уряд починає із середини 80-х рр., покладено принцип вільного підприємництва, сформульований з позицій монетаризму та «економіки пропозиції». Відновлення класичного ринкового господарства зв'язувалося передовсім з денационалізацією промисловості. Метою приватизації була демонополізація та створення конкурентної економіки. Було також важливо позбавити державу необхідності субсидувати нерентабельні й збиткові державні підприємства, лише 10 % з яких перебували на самофінансуванні, тоді як дотації іншим були досить значні і дорівнювали 50 % асигнувань на сферу охорони здоров'я, наприклад.

Приватизація відбувалась у формі викупу (прямого та через акції) і забезпечила державному та місцевому бюджетам значні доходи.

Водночас було вжито рішучих заходів щодо перебудови системи оподаткування з метою сприяння підприємницькій діяльності.

Помітним стимулом динаміки економічного зростання було створення зон вільного підприємництва, у межах яких запроваджено особливі пільгові правила оподаткування, кредитування та митного контролю.

Поряд із цими заходами було створено програму заохочення конкуренції, що сприяла створенню великої кількості малих та середніх підприємств. Це оздоровлювало економіку, збільшувало прибутковість та обсяг інвестицій, а відтак — зменшувало й безробіття.

Широка програма приватизації, спрямована на створення умов для підприємницької діяльності, забезпечила справжню революцію в розвитку виробництва та стабілізації економіки. Зрозуміло, що всі ці заходи здійснювалися в жорсткій боротьбі з профспілками, яка завершилася перемогою уряду.

«Рейганоміка». Дещо інакше реалізовувалась монетаристська доктрина в США, де економічна програма Фрідмена тривалий час не знаходила підтримки.

Фрідмен як радник президента Ніксона запропонував проект реформи «План допомоги сім'ї» на 1969—1971 рр., який, проте, не було затверджено конгресом. Адже принципове значення для реалізації рекомендацій монетаристів мала ідея контролю над грошовою масою, яка визначала напрямок конкретних заходів у сфері грошово-кредитного регулювання. Та через труднощі, зв'язані з особливостями кредитно-грошової системи США і обмеженими повноважен-

нями ФРС (впливати на пропозицію грошей ФРС може лише непрямыми методами), прямий контроль над грошовою масою був значно ускладнений.

Крім того, згодом виявилось, що регулювання грошової маси неможливе без контролю за процентними ставками. Це частково суперечило монетаристським принципам.

Труднощі практичної реалізації ідей монетаризму полягали, також у непопулярності його соціальної політики. Усе це потребувало відмови від деяких принципових положень та вимог монетаристської доктрини.

Деякі монетарні рецепти Фрідмена частково випробовувались урядом Ніксона, але не мали успіху, спричиняючи різке погіршення економічного стану. Сам Фрідмен пояснював ці невдачі непослідовністю і занадто обмеженим часом реалізації програм.

Після кризи 1974—1975 рр., уряд США відмовився від кейнсіанської концепції глобального регулювання економіки. Рекомендації Фрідмена починають давати відповідний ефект. Цілковитого тріумфу його економічна теорія зазнала за президента Р. Рейгана, коли було досягнуто високого рівня стабілізації американської економіки, послаблено інфляцію, зміцнено долар.

Свою економічну програму, основними пунктами якої були стримування інфляції та стимулювання економічного розвитку, Р. Рейган оприлюднив 1981 р.

Програма заперечувала політику перерозподілу доходів, яка мала на меті пом'якшення соціального напруження і стимулювання попиту з метою забезпечення економічного зростання та ліквідації безробіття.

Річ у тім, що прогресивна система оподаткування в США, що передбачала перерозподіл частини доходів на користь найбідніших, втратила своє позитивне значення і перетворилася на систему загального перерозподілу, що сприяло деформації економічної структури і потребувало значного управлінського апарату. Уряд почав втручатися в усі сфери суспільного життя, що призводило до гальмування ринкових сил.

Програма Р. Рейгана створена під сильним впливом економічних доктрин монетаризму та «економіки пропозиції», передбачала зосередження основних реформаторських зусиль на проблемі оподаткування, але на відміну від уряду М. Тетчер, заходи якої було спрямовано на подолання дефіциту державного бюджету, уряд Рейгана намагається обмежити регулюючий вплив держави, скорочуючи податки з метою використання дефіциту федерального бюджету як важеля впливу на витрати.

У такий спосіб уряд мав на меті: побороти інфляцію, позбувшись політики пристосування до неї; змінити характер раціональних очі-

кувань; подолати споживацьку психологію, яка склалась у період стимулювання попиту; сформувати розуміння того, що суспільство мусить припинити жити в кредит, що обмеження витрат є необхідним для відновлення розбалансованої фінансової системи.

Економічна програма Рейгана включала чотири компоненти: реформування податкової системи з метою стимулювання заощаджень та розширення інвестиційних фондів; зменшення державних витрат (крім витрат на оборону) з метою скорочення дефіциту бюджету; обмеження регламентації економічної діяльності з метою поживлення підприємництва та відновлення ринкових механізмів; проведення монетаристської політики контролю за грошовою масою.

Програму було розраховано на 5 років.

Здійснення програми почалося з того, що ФРС раптово заморозила зростання грошової маси, дифляційно впливаючи на ринки сировини та капіталу.

Засадною ідеєю нової економічної політики було те, що зменшення податків збільшуватиме заощадження та інвестиції і сприятиме зростанню виробництва. Податкова реформа, яка розпочалась у США 1981 р., передовсім зменшила ставки податків на особисті доходи. Згодом було запроваджено індексування оподаткування з метою запобігти інфляційному впливу на доходи та ліквідувати зв'язок між розвитком інфляції і зростанням надходжень до державного бюджету.

Одночасно вводились для корпорацій нові пільгові правила прискореної амортизації та оподаткування інвестиційного кредиту, що сприяло збільшенню розмірів прибутків за незмінних податків і забезпечувало прискорення процесу капіталізації, розширення виробництва та зайнятості. Для малоприбуткових корпорацій ставка податку знижувалася.

Важливим кроком уряду було створення позитивних стимулів формування заощаджень та інвестицій. Цьому, зрозуміло, сприяло вже саме тільки зниження податків. Іншими стимулами стали нові, неоподатковувані ощадні сертифікати та персональні пенсійні рахунки. Не оподатковувались ні кошти, вкладені в ці сертифікати, або покладені на такі рахунки, ні проценти на них за умови, що ці суми залишатимуться на рахунках протягом певного строку. Це стало могутнім стимулом до заощаджень, а отже, до інвестицій.

Було також запроваджено нову систему інвестиційного податкового кредиту, згідно з якою податки зменшувались відповідно до розмірів інвестицій (стимулювалося капіталотворення).

Усі ці заходи, однак, натрапляли на сильний опір, і в перший строк свого президенства Рейган зміг реалізувати лише ту частину програми реформування фіскальної політики, що стосувалась оподаткування особистих доходів. Але 1986 р. конгрес нарешті прийняв

закон про податкову реформу, визначивши як її основну мету — підвищення ефективності економіки за рахунок посилення ролі ринкових механізмів та обмеження фіскальної дискреційної політики держави, що відповідало теоретичним принципам «економіки пропозиції» та монетаризму.

Другий напрямок рейганівської економічної реформи — боротьба за скорочення державних витрат та ліквідацію бюджетного дефіциту, який розглядався не лише як важіль інфляційного впливу, а і як серйозна перешкода на шляху економічного зростання, оскільки урядові позики та податки вилучали значну кількість коштів із виробничої сфери. Проте більшість політиків уважала, що скорочення податків призведе до ще вищого рівня дефіциту, до нового витка інфляційної спіралі. Тому пропонувалось розпочати податкову реформу тільки після скорочення державних витрат.

Наприкінці 1981 р. конгрес затвердив програму скорочення витрат (крім витрат на оборону, соціальне страхування та медичне обслуговування) майже за всіма статтями. Було закрито кілька програм соціальної допомоги, ліквідовано низку дотацій та субсидій. Без огляду на критику та зростання на першому етапі бюджетного дефіциту, Рейган і надалі послідовно проводив політику скорочення витрат.

З наказу президента було створено службу контролю за бюджетними видатками, котра підготувала програму скорочення витрат, в основу якої було покладено принцип фінансової самоокупності багатьох державних служб та державних підприємств (за принципом: «за послуги в повному обсязі повинен платити той, хто ними користується, а не платник податків»).

Однак конгрес не затвердив програму скорочення субсидій як непопулярну. Між тим жорстка позиція ФРС, що формувала грошову політику, стимулювала пошуки компромісу між конгресом та адміністрацією, не погоджуючись на інфляційне накачування грошей в економіку.

Підтримували президента економісти, нові неокласики, зокрема Лукас, Сарджент, Таунсенд, Уоллес, які на початку 80-х рр. різко критикували інфляційну кредитно-грошову політику «вбудованих стабілізаторів», пропонували нові підходи до визначення меж державного втручання в економіку. Вони наполягали на проведенні стабільної довгострокової економічної політики, яка виключала б вирішення тимчасових проблем і втручання в механізми саморегулювання. Тим самим формувалось позитивне ставлення суспільства до реформ.

Це було важливою умовою антиінфляційної політики, оскільки, як зазначав П. Волкер, президент ради директорів ФРС, необхідно було подолати стереотип поведінки стосовно визначення цін, про-

центних ставок, розмірів заробітної плати, яка була завжди орієнтована на інфляцію (ефект інфляційного очікування). На його думку, необхідною була «шокотерапія», яка змінила б суспільні установки.

Стимування грошової маси, зменшення податків та витрат бюджету створили ситуацію, коли приріст грошових засобів почали використовувати на фінансування реальної економічної діяльності. Припинилося стабільне зростання заробітної плати, було заморожено її мінімальний рівень. Це розірвало зв'язок між заробітною платою та інфляцією, що досі вважався нездоланим.

З 1983 р. починається економічне пожвавлення за одночасного спаду рівня інфляції. Хоч зменшилися державні субсидії, обсяги інвестицій зросли майже вдвоє, як і передбачали автори теорії «економіки пропозиції». Реальні доходи зросли, але збільшився і розрив між їхніми рівнями.

Ще однією ознакою стабілізації економіки стало зростання курсу долара, що, не в останню чергу, відбувалось завдяки довірі суспільства до економічної політики уряду.

Повернення до нормального, неінфляційного економічного зростання було болісним процесом, який супроводжувався масовими банкрутствами, неінфляційним безробіттям. Але згодом інфляцію спромоглися приборкати, зайнятість збільшити.

Одночасно лібералізувались зовнішньоекономічні відносини, що дало змогу країні взяти участь у міжнародному поділі праці, спростило процес вивезення капіталів та отримання інвестицій, гарантувало доступ до нових технологій та розвиток власного виробництва під впливом міжнародної конкуренції.

Було розроблено систему стимулювання прямих приватних інвестицій, що уможливило завоювання міжнародних ринків без відпливу коштів з державного бюджету. Усе це забезпечило стабільність грошової одиниці, дію ринкових сил на всьому економічному просторі.

Водночас успішна реалізація сучасних неокласичних доктрин можлива не скрізь і не завжди. Для цього необхідна не лише політична воля влади, а й відповідні економічні умови, відповідний рівень розвитку країни, належні історичні, національні, інституційні та інші чинники.

Нові неокласичні доктрини було сформульовано в конкретних країнах, і вони найбільшою мірою сприяли вирішенню проблем саме цих країн. Це не суперечить тезі про величезну роль економіко-теоретичних досліджень, а свідчить лише про неможливість стандартного підходу до різних економічних явищ.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

Інституціоналізм — своєрідний напрям в економічній науці. Його своєрідність полягає насамперед у тому, що прихильники інституціоналізму в основу аналізу беруть не тільки економічні проблеми, а зв'язують їх з проблемами соціальними, політичними, етичними, правовими тощо.

Інституціоналісти не сприйняли абстрактного методу класиків. Вони критикували класиків за те, що останні відмовились від аналізу поведінки людини, як особистості, котра перебуває в певному суспільному середовищі. Вони критикували неокласиків за схематизм і відірваність від реальності. Інституціоналізм став своєрідним опозиційним напрямом в економічній науці, хоч і не мав значного впливу на економічну політику. Він виник як американське явище і довго лишався таким. Еволюціонуючи, інституціоналізм набрав нових рис, змінилося його місце, у науці ідеї інституціоналізму позначилися на поглядах багатьох економістів. Можливо, саме тому нині відокремити «чистих інституціоналістів» досить складно.

Оскільки його адептам притаманні прагматизм і реалістичний підхід до аналізу економічної дійсності, значення інституціоналізму постійно зростає.

1. Ідейно-теоретичні основи інституціоналізму та етапи його розвитку

Інституціоналізм у політичній економії почав формуватися наприкінці XIX ст. Його ідейні основи було закладено американським економістом і соціологом Т. Вебленом. Назва напрямку походить від латинського слова «*institutio*» (звичай, настанова) і близького до нього «*інститут*» (зовнішнє втілення «інституцій», закріплення їх у вигляді законів). Дуже часто ці терміни вживаються як синоніми. Їх тлумачення є досить широким і не надто чітким. Представник інституціоналізму і автор терміна «інституціоналізм» У. Гамільтон писав: «Інститути — це словесний символ

для ліпшого описання низки суспільних звичаїв. Вони означають переважний і постійний спосіб мислення, який став звичкою для групи або звичаєм для народу... Світ звичаїв і звичок, що до нього ми пристосовуємо наше життя, є сплетінням і безперервною основою інститутів»¹. Як правило, «інститути» визначають як форму прояву «інституцій». Так, «економічні інститути» — приватна власність, гроші, конкуренція, торгівля, прибуток тощо є лише формою прояву або втіленням «інституцій», тобто навичок, звичаїв. Ставши такими, вони організують і регулюють поведінку людей. Прихильники інституціоналізму вирішальну роль у суспільному розвитку надають саме цим інститутам. Відтак економічні процеси в інституціоналістів набувають психологічного забарвлення. Усім інститутам притаманні риси колективної психології. Саме тому, щоб зрозуміти природу інститутів, їхню еволюцію, необхідно вивчати рушійні сили, мотиви поведінки, якими керуються окремі особи, професійні або соціальні групи у своїх діях. Інституціоналісти не лише посилили психологічне трактування економічного процесу, а й почали, по суті, конструювати психологічну теорію економічного розвитку.

У формуванні філософських основ інституціоналізму велику роль відіграли американські філософи Ч. Пірс, Дж. Дьюї та Ж. Леб — основоположники прагматизму. Певний вплив на формування й розвиток інституціоналізму справила німецька історична школа з її історичним методом, акцентуванням уваги на правових нормах та політиці держави. В американській економічній літературі навіть стверджувалося, що інституціоналізм є суто американським різновидом історичної школи.

Американським напрямом історичної школи називає інституціоналізм також всесвітньо визнаний авторитет у царині історії економічної думки японський економіст Такаші Негіші². Але не заперечуючи певних спільних рис, притаманних цим напрямам, їх не слід ототожнювати. Вони склались за різних історичних умов і відображають різні історичні реалії.

Інституціоналізм виник і набув поширення в США за умов раннього періоду імперіалізму. Це була своєрідна опозиція дрібної і середньої буржуазії та її ідеологів монополістичному капіталізму, яка проявилась у гострокритичному підході до реалій капіталізму та у спробах його реформування. Саме тому можна стверджувати, що найбільшу ідейну спорідненість інституціоналісти мають з англійськими соціологами й економістами — прихильниками буржуазного реформізму, зокрема Дж. Гобсоном, який, на думку самих амери-

¹ Hamilton W. Institution. Encyclopedia of the Social Sciences — N.-Y., 1932. — V. VIII. — P. 84.

² Такаши Негіши. История экономической теории. — М., 1995. — С. 34.

канських інституціоналістів, зробив спробу теоретично обґрунтувати реформістські програми.

Інституціоналізм не має якихось загальних теоретичних засад. Економісти, котрі належать до цього напрямку, суттєво різняться як щодо теоретичних принципів, так і щодо досліджуваних проблем. Одні узалежнюють економічні процеси від психології, біології, антропології, інші — від права, кон'юнктури або математичних розрахунків. Об'єднують інституціоналістів методологія і критичне ставлення до ортодоксальної класичної і неокласичної теорії. Ця критика була спрямована передовсім проти соціально-філософських і методологічних засад неокласиків.

Усупереч позаісторичним, абстрактно-теоретичним концепціям неокласиків інституціоналісти вдаються до історичних та описово-статистичних методів дослідження. Історичний метод дав змогу досліджувати економічні явища в їхньому історичному розвитку, у динаміці, відтак проголошуючи ідеї еволюції капіталістичної економіки. Описово-статистичний метод визначив практичну прагматичну орієнтацію інституціоналізму.

На відміну від психологічної школи граничної корисності інституціоналісти рушієм економічного розвитку визнають психологію колективу, суспільства, а не окремих суб'єктів господарювання — «робінзонів». Інституціоналісти піддали критиці неокласичну концепцію конкурентної економіки з її основною ідеєю ринкової рівноваги, відкинули постулат «гармонії інтересів».

Визначенню неокласиками ринку як універсального, високоефективного механізму розподілу економічних ресурсів, а отже, як фактора ефективного функціонування економіки в цілому, інституціоналісти протиставили дослідження ринку як соціального інституту, що зазнає глибоких змін із розвитком суспільства. Інституціоналісти визнавали обмеженість ринкового механізму регулювання економіки і виступали за впровадження суспільного контролю над нею. Інституціоналізм у своєму розвитку пройшов кілька етапів. Еклектизм, строкатість притаманні цій течії, зумовили формування в її рамках різноманітних напрямів. Передовсім можна виділити ранній інституціоналізм і неоінституціоналізм.

2. Ранній інституціоналізм

У рамках раннього інституціоналізму склались три основні напрями: 1) соціально-психологічний, 2) соціально-правовий, 3) емпіричний (кон'юнктурно-статистичний).

Соціально-психологічний інституціоналізм. Торстен Веблен (1857—1929). Син норвезького селянина-емігранта, Веблен здобув

ступінь доктора наук в Йельському університеті, підготувавши дисертацію про етику Канта. 1899 року Веблен опублікував свою першу працю «Теорія бездіяльного класу», в якій дав глибоку критику капіталізму з його культом грошей. Цій проблемі були присвячені й наступні його праці: «Привілейовані групи і стан промислової техніки» (1919), «Інженери і система цін» (1921), «Абсентеїстська власність»¹ (1924) та інші.

У питаннях філософії він був ідеалістом, рішуче виступав проти матеріалізму і, зокрема, марксистського філософського матеріалізму.

Як ідеаліст у філософії Веблен дав своєрідне тлумачення предмета економічної науки. У центр дослідження він ставить ідею розвитку, динаміки і людську діяльність у всіх її проявах. Саме з цих позицій він критикує утилітаристів і особливо засновника утилітаризму І. Бенґама, який усі суспільні відносини розглядав з погляду їхньої корисності, можливості бути засобом для досягнення якоїсь мети. Веблен вимагає, щоб економічна наука звільнилась від раціоналістичної психології і взяла на озброєння психологію реалістичну, таку, що є результатом спостережень за людською діяльністю. Він критикує ортодоксальних економістів за те, що вони зводять економічні інтереси тільки до суто грошових і ігнорують людину, виключивши її з економічного аналізу.

Визнавши обмеженість такого підходу до аналізу економічних явищ, Веблен ставить завдання — розширити сферу дослідження за рахунок вивчення суспільної психології, інстинктів, навичок і схильностей людей. Тим самим він заклав основи нового напрямку в історії економічної думки і, зокрема, її соціально-психологічного відгалуження — інституціоналізму.

Веблен виступив з гострою критикою капіталізму, що дало підставу колегам назвати його «американським Марксом». Веблен і справді був добре обізнаний з «Капіталом» К. Маркса, називав Маркса великим мислителем, який розвиває ідеї класичної школи. Але сам Веблен стояв на інших позиціях. Він не був противником капіталізму, заперечував революційні перетворення і виступав лише за здійснення більш-менш радикальних реформ. Цілком слушно відомий французький дослідник історії економічної думки Жамс писав: «Не зважаючи на вороже ставлення до капіталізму, Веблен не був і соціалістом у повному розумінні цього слова. Правильніше було б порівнювати його з Прудоном, а не з Карлом Марксом»².

Критичне начало, притаманне інституціоналізмові, наміри дослідити рушійні сили економічного розвитку породжували в інституціоналістів певний інтерес до марксизму. Проте інституціоналізм в ці-

¹ Абсентеїстська власність — власність рантьє.

² Жамс Э. История экономической мысли XX века. — М., 1959. — С. 87.

лому, на всіх етапах його розвитку виступає проти визначення капіталізму як експлуататорського суспільного ладу, проти марксистської теорії історичного прогресу через класову боротьбу й соціальну революцію.

Критика капіталізму Вебленом стала своєрідним фундаментом інституціональної теорії. Вона не була результатом, висновками досліджень, а обмежувалась лише вихідними, оцінними судженнями, що визначали підхід до розробки тих чи інших проблем. Веблену властивий соціальний підхід до аналізу економічних процесів. Він розглядає суспільство як цілісну систему, аналізує поведінку соціальних груп людей, зумовлену соціальними мотивами, «соціальною психологією».

Веблен виступає як прихильник еволюціоналізму, що його він, однак, поєднує із соціал-дарвінізмом, поширюючи поняття природного добору, боротьби за існування на сферу суспільного життя («Теорія бездіяльного класу»). Соціал-дарвінізм Веблена характеризується певною своєрідністю: закономірності суспільного розвитку в нього психологічні, інституціональні, і саме вони, на його думку, підлягають дії біологічних законів.

Будуючи свою концепцію на засадах еволюціонізму, Веблен формулює ідею суперечностей еволюційного розвитку. За його концепцією, інститути в процесі розвитку суспільства вступають у суперечність з новими умовами життя, з новим суспільним середовищем. А оскільки нормальний розвиток суспільства відбувається лише за відповідності його інституціональної структури навколишньому середовищу, то інститути, що не пристосовуються до змін, стають «консервативним фактором», перешкодою для суспільного розвитку.

Рушійними силами, які спонукають людину до продуктивної економічної діяльності, у Веблена є: батьківські почуття, інстинкт майстерності, тобто майже напівсвідомий потяг до добре виконаної та ефективної роботи, допитливість. Зрозуміло, що таке визначення рушійних сил суспільного розвитку не можна визнати ні слушним, ні вичерпним. Воно свідчить про те, що Веблен був більше соціологом, ніж економістом.

У розвитку людського суспільства Веблен виділяє кілька стадій. Вихідною стадією еволюції є дикунство, якому притаманні колективістські інститути, відсутність приватної власності, обміну. Дальша еволюція суспільства проходить через варварство до сучасної машинної системи.

Капіталізм Веблен визначає як «машинний процес та інвестиції заради прибутку». Головною суперечністю капіталізму він вважає суперечність між «індустрією» і «бізнесом». «Індустрія» — це безпосередній процес виробництва, що ґрунтується на машинній техні-

ці. «Бізнес» — це певна інституціональна система, що включає такі інститути, як монополія, конкуренція, кредит тощо. Суперечність між ними проявляється в тім, що «бізнес» («психологія бізнесу») перешкоджає розвиткові машинної техніки. Сфера «індустрії», за концепцією Веблена, має на меті підвищення продуктивності й ефективності виробництва на відміну від сфери «бізнесу», яка домагається високого прибутку через різні кредитні й біржові махінації та зростання фіктивного капіталу.

Веблен не шкодує чорної фарби, щоб змалювати негативні риси капіталізму. Він критикує магнатів фінансового капіталу за неробство, називає їх «бездіяльним класом», тобто класом консервативним, який намагається зберегти старі інститути (звичаї, спосіб мислення тощо). В основу відношення цього класу до економічного процесу покладається не принцип виробництва, а грошовий принцип, не надання послуг, а сутяжництво. Отже, «функція цього класу є паразитичною»¹.

Веблен розрізняє «ранній бізнес» і «сучасний бізнес». «Ранній бізнес» — це «грошова економіка», що відповідала періоду домонополістичного капіталізму. «Сучасний бізнес» — це «кредитна економіка», тобто економіка монополістичного капіталізму. Гостро критикуючи монополії, Веблен їхню суть обмежує утворенням ними «імматеріального багатства» — фіктивного капіталу.

Веблен розрізняє промисловий і фінансовий капітал. Перший функціонує у виробництві, але за умов монополістичного капіталізму відбувається підкорення, поневолення власників справжнього багатства, тобто продуктивних елементів суспільства, власниками нематеріальних активів — фінансовими магнатами.

Інституціоналістське пояснення дає Веблен також економічним кризам. Промисловий процес сам собою не породжує криз. Першопричину таких треба шукати у «психології бізнесу», яка охоплює рух цін, а згодом промисловий процес і споживання.

Якщо джерело всіх суперечностей, усіх недоліків капіталізму перебуває у сфері бізнесу, то і позбутись таких негараздів можна, звільнивши індустрію від поневолення її бізнесом. Веблен виступає за реформування капіталізму, рекомендуючи замінити бізнесменів промислово-технічною інтелігенцією. Індустрією має керувати не бізнес, а інженери чи технологи. Вони, стверджував Веблен, створюватимуть генеральний штаб індустріальної системи, котрий візьме під контроль усе суспільство.

Панування техноструктури забезпечить ефективний і раціональний розподіл ресурсів, ефективне функціонування економіки, спрямованої на задоволення людських потреб. За цих умов виникнуть

¹ Веблен Т. Теория праздного класса. — М., 1984. — С. 216.

нові інститути, нові інстинкти. Веблен став основоположником індустріально-технологічної концепції, яка набрала розвитку у працях неінституціоналістів. Отже, майбутнє суспільство Веблен уявляє як панування «індустрії», керованої технократією. Веблен не дає конкретних рецептів побудови майбутнього суспільства. Він змальовує його таким, яким хотів би бачити. За допомогою інженерної революції Веблен намагався реформувати суспільство. Це була безумовно утопічна ідея. Виступивши як глибокий критик капіталізму, він, проте, не бачив йому альтернативи, а тому не випадково писав, що найближчим часом, очевидно, буде посилюватися «принцип бізнесу».

Соціально-правовий інституціоналізм. Джон Роджерс Коммонс (1862—1945). Систему його поглядів викладено в таких працях, як «Розподіл багатства» (1893), «Правові основи капіталізму» (1924), «Інституціональна економіка. Її місце в політичній економії» (1934), «Економічна теорія колективних дій» (1950).

На формування світогляду Коммонса великий вплив справила його практична діяльність. Він здобув університетську освіту, працював у кількох американських університетах, в урядових установах, певний час був фактично одним із ідеологів Американської федерації праці, брав участь у розробці низки законопроектів.

За його участю було підготовлено такі фундаментальні наукові праці, як «Документована історія промислового суспільства» у десяти томах (1911) та «Історія робітничого класу в США» (1918—1935). Як і Веблен, Коммонс в основу аналізу бере позаекономічні інститути. Проте якщо Веблен на перший план висував психологічні й біологічні фактори, то в Коммонса такими є юридичні, правові норми. Він досліджує дію колективних інститутів: сім'я, виробничі корпорації, профспілки, держава тощо; досліджує колективні дії, спрямовані на контролювання дій індивідуальних. У праці «Інституціональна економіка» він писав, що колективні дії є єдиним способом примирення суперечливих інтересів. Він дійшов висновку, що прагнення в економіці виявляються через суди. Суди він розглядає як важливий фактор економічного розвитку. В основу вирішення економічних проблем мають бути покладені рішення Верховного суду. Наголошування на приматі права зумовлювалося особливостями його розвитку в США, зокрема відсутністю кодифікації (відповідних кодексів) так званого загального права. За цих умов рішення судових органів, особливо Верховного суду, мали обов'язкову силу щодо всіх аналогічних справ. Отже, суди були тлумачами права.

Коммонс формулює «юридично-мінову концепцію» суспільного розвитку. Її суть полягає в тім, що в основу розвитку він покладає мінові відносини, зображуючи їх як юридичні. Вихідною економіч-

ною категорією він оголошує юридичне поняття угоди. Учасниками угоди можуть бути всі інститути суспільства: сім'я, тред-юніони, акціонерні компанії і навіть держава. Відносини між капіталістом і робітником теж є угодою рівноправних членів суспільства.

Сама угода, яка становить основний елемент кожного економічного інституту, включає в себе три моменти: конфлікт, взаємодію, вирішення. Це має означати, що всі суспільні конфлікти, усі суперечності можна розв'язати. Запорукою цьому буде юридичне регулювання правил «угоди». Коммонс допускає не лише мирне врегулювання конфлікту, а й примусове. Як приклад він наводить діяльність великих холдингових компаній, котрі є провідними колективних інститутів і найбільш визначними учасниками угод. Як однією з форм регулювання діяльності вони широко користуються методом фінансового контролю, фінансового примусу.

Конфлікт може і мусить розв'язувати також держава, зокрема через встановлення судовими органами так званої розумної цінності. У концепції Коммонса категорія «розумної цінності» посідає велике місце. Він навіть заявляє, що політична економія — це наука про процеси, які ведуть до встановлення «розумної цінності». Економічна наука повинна займатися аналізом мети, якої, шукаючи добробуту, прагне людина. Уся економічна діяльність пояснюється, кінець-кінцем, бажанням людей домогтися ліпшого життя. Саме тому слід встановити такий юридичний і економічний порядок, який забезпечив би сталу основу, гарантії для чекання. «Без цієї гарантії очікувань, — зазначав він, — не може бути вартості, підприємництва, угод і зайнятості тепер, або всього цього буде менше. Вартість є сучасною оцінкою майбутнього блага»¹.

Коммонс критикує класиків і неокласиків за їх визначення вартості і зазначає, що воно могло бути придатним колись. З розвитком «банкірського капіталізму» поняття вартості впливає з угоди про виконання в майбутньому певного контракту². Така теорія виводить вартість із переговорів, її остаточне встановлення завершується в судах. На думку Коммонса, юридичний підхід до визначення вартості є прагматичнішим. Він не заперечує необхідності врахування і витрат виробництва. Проте самі ці витрати він розглядає із суб'єктивно-психологічних позицій як притаманну людині внутрішню психологічну протидію стимулам до дій (протидія ризику, передачі власності в наймання на невивідних умовах тощо). Саме в результаті такої протидії і виникає «розумна вартість». Таким чином, «розумна вартість» у Коммонса є не тільки результатом випадкового втручання судових органів у вирішення конфліктів між окремими

¹ *Commons J. R. Economics of Collective Action.* — N.-Y., 1950. — P. 104.

² *Ibid.*, p. 145.

підприємцями, а загальним принципом регулювання ними економічного життя, тобто «торжеством колективного розуму» над індивідуальним. Інакше кажучи, Коммонс розглядає вартість як очікуване право на майбутні блага й послуги.

Визначаючи економічні критерії як юридичні відносини з приводу цих категорій, Коммонс і власність трактує не як економічну категорію, а як юридичний «титул власності». У нього власність поділяється на три категорії: речову, неречову (борги і боргові зобов'язання) і невідчутну (цінні папери). Саме в купівлі і продажу цінних паперів виступає в чистому вигляді «угода з титулом власності». Ці угоди у Коммонса є головною ознакою капіталістичної економіки, а фіктивний капітал — основною економічною категорією.

Відтак у Коммонса капіталістична економіка набирає якогось нереального, містичного характеру. З аналізу випадає не лише виробництво, а й ринок, обмін. Усе це підмінюється лише «очікуванням майбутніх сприятливих угод».

«Інституціональна економіка» в Коммонса — це економіка «регульованого капіталізму», «адміністративного капіталізму», або, як він інколи висловлювався, «розумного капіталізму». Ці характеристики зв'язані з визначенням ролі держави в капіталістичному суспільстві. Держава має забезпечити управління розвитком капіталістичної економіки, регулювати конфлікти не лише між окремими капіталістами, а й між капіталістами і робітниками.

Коммонс визнавав неминучість конфліктів у сфері трудових відносин. Марксистському вченню про класову боротьбу він протиставив теорію «соціального конфлікту». Соціальні конфлікти не мають антагоністичного характеру. Уся проблема полягає лише в тім, щоб опрацювати задовільні правила регламентації. Велику роль у цій справі він відводив профспілкам, які мають забезпечувати «загальні інтереси», а не підривати капіталістичну систему.

Хоч Коммонс у молоді роки і набув репутації радикала, насправді він не домагався зміни капіталістичних відносин. Він прагнув лише «розумного», правового вирішення суперечностей, конфліктів у суспільстві. Він опинився, як писав американський дослідник економічної думки Селігмен, у полоні американського прагматичного міфу, згідно з яким людський розум здатний вирішити всі актуальні проблеми, коли тільки спрямувати його на правильний шлях.

Кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм. Уеслі Клер Мітчелл (1874—1948). Мітчелл — учень Веблена став творцем нового емпіричного напрямку в інституціоналізмі. Він закінчив Чиказький університет. На формування світогляду Мітчелла вплинули Жак Леб, Роберт Ф. Хоксі, Генрі Хетфілд. Але найбільше — Веблен і Дж. Дьюї. Дьюї пропагував прагматизм і широкий, усебічний підхід до соціальних проблем. Він вірив у можливість конструктивного

вирішення будь-яких конфліктів. У Веблена Мітчелл запозичив генетичний метод дослідження. Він сприйняв ідею Веблена про те, що традиції і звички мають стати головним предметом дослідження. Мітчелл поділяв думку Веблена щодо суперечності між виробництвом і бізнесом. Ця думка стала важливою складовою його аналізу розриву між рухом виробництва і рухом цін, а також між прагненням індивідуального прибутку і турботою про спільне благо.

Проте Мітчелл не був сліпим послідовником Веблена. Він, зокрема, критично оцінював ігнорування Вебленом статистики для доказу своїх ідей. Сам Мітчелл нагромадив і систематизував величезний статистичний матеріал, який узяв за основу своїх досліджень.

Під впливом і керівництвом Дж. Лоренса Лафліна, визначного фахівця з проблем грошей, Мітчелл підготував і захистив докторську дисертацію з проблем паперових грошей часів громадянської війни, так званих грінбеків. Згодом він присвятив цьому питанню вичерпне дослідження «Історія грінбеків» (1903), яке здобуло високу оцінку фахівців. У цій праці Мітчелл простежив рух цін, розробивши самостійно індекс роздрібних цін, і дійшов висновку, що залежність між цінами і кількістю грошей в обігу є менш очевидною, ніж стверджували класики¹.

У центр наступних досліджень Мітчелл ставить проблему руху виробництва, грошей, ціни. Політична економія в нього — це наука про інститути, які забезпечують зразки й норми поведінки, укорінені у звичках, інстинктах. Інстинкти — устремління до певних результатів. Одним із них є тяжіння до прибутків. До цього, писав він, зводиться логіка сучасного життя. Виробництво товарів підпорядковане не виготовленню споживних вартостей, а одержанню прибутку². Мітчелл на відміну від Веблена, який критично ставиться до цієї проблеми, спокійно оцінює стан справ і заявляє, що прагнення прибутку зумовлене існуючою «системою». Без прибутку підприємець не може виготовляти товари. Саме цим Мітчелл пояснює необхідність вивчення грошового господарства.

Грошова економіка, безумовно, має недоліки, їй притаманні суперечності, але вона, за словами Мітчелла, — найліпша форма організації суспільства, оскільки забезпечує потреби бізнесу, здійснює облік і є знаряддям установам взаємодії і співробітництва в суспільстві.

Як інституціоналіст Мітчелл підкреслює й інший бік проблеми — соціальний, котрий розглядає як звичку одержувати й витратити гроші. Цю звичку він називає рушієм економіки, яка визначає характер сучасних інститутів. Завдання економічної теорії полягає в

¹ *Mitchel W. C. History of the Greenback.* — Chicago, 1930. — P. 207.

² *Митчелл У. Экономические циклы: Проблема и ее постановка.* — М.; Л., 1930. — С. 109.

тім, щоб вивчити взаємозв'язок між інститутами грошового господарства й поведінкою людей.

Мітчелл критикує класиків за те, що вони зводять усе до механічних законів попиту і пропозиції і не торкаються правил поведінки людей у грошовому господарстві. У нього гроші не просто засіб обміну, а рушійна сила економічного життя, визначальною рисою якої стає проблема придбання й витрачання грошей. Якщо саме придбання грошей надають великого значення в сучасній грошовій цивілізації, то інший бік їхнього призначення постійно недооцінюють. Цьому питанню Мітчелл присвятив спеціальну працю «Відсталість у мистецтві витрачати гроші», котру 1912 р. було опубліковано в журналі, а 1937 р. випущено окремим виданням.

Саму суть категорії «витрати грошей» він не зводить до марнотратства, а розглядає її з позицій залежності від факторів, що не контролюються індивідуумом. Витрачання грошей часто зовсім не зумовлене потребами, а диктується намаганням підтримати імідж, перевершити суперника.

Інституціоналізм Мітчелла був емпіричним дослідженням сучасності. Широко використовуючи фактичний матеріал, статистику, він хотів не лише дати картину сучасного йому економічного розвитку, а й сподівався вирішити суперечності капіталізму. Особливу увагу він приділив аналізу циклічних коливань. Проблемою циклів займалась гарвардська школа кон'юктурознавства і, зокрема, очолюване Мітчеллом Національне бюро економічних досліджень. В основу програми досліджень було покладено працю самого Мітчелла «Економічні цикли», яку він опублікував 1913 р. і (з доповненнями) 1927 р. 1946 р. було опубліковано книгу «Виміри економічних циклів», написану Мітчеллом разом з учнем і співробітником — Артуром Ф. Барнсом, а 1951 р. (посмертно) — працю «Що відбувається під час економічних циклів».

У своїх працях Мітчелл критикував відомі теорії циклів за те, що їх не підкріплено фактичним матеріалом, а за визначальну причину циклу вибрано якийсь випадковий фактор. Сам він хотів побудувати теорію циклів на підставі аналізу емпіричного матеріалу, який був би перевіреною поясненням дійсних фактів, а не суто логічною правдою.

Економічні цикли Мітчелл характеризує як послідовну зміну піднесення і спадів виробництва, котрі періодично повторюються. Це не кризи, а своєрідні хвилеподібні коливання кон'юктури — ділові цикли. Циклічний характер капіталістичного відтворення за Мітчеллом спричиняється дією багатьох факторів «системи грошового господарства». У своїх працях Мітчелл дає детальний аналіз економічної активності, докладно описує явища, що відбуваються під час циклічного піднесення і спадів, досліджує статистичні дані щодо

цін, заробітної плати, процентних ставок, грошового обігу, банківських операцій тощо. Основну увагу він звертає на категорію прибутку. Піднесення і спади ділової активності впливають із прагнення одержати прибуток.

Циклічність не є неодмінною властивістю процесу товарного виробництва. Вона випливає із «грошового господарства», на якому тримається вся капіталістична економіка. Цикли, писав Мітчелл, — це специфічне явище, притаманне лише сфері інститутів підприємництва¹.

Мітчелл визнає, що циклічні коливання не є випадковими, а мають регулярний характер. Саме ця регулярність, закономірність зумовлює, на його думку, можливість впливати на цикли і навіть запобігати їм. Факторами впливу на економіку він вважає фінанси, грошовий обіг, кредит тощо. Він прихильник державного регулювання економіки. Одним із важливих методів регулювання, за Мітчеллом, є планування. З допомогою планування він сподівався вирішити складні економічні й соціальні проблеми суспільства.

Відтак можна сказати, що Мітчелл застосовує технологічний підхід до аналізу закономірностей суспільного розвитку. У цілому погляди Мітчелла були позитивно оцінені економістами й соціологами. Проте його критикували за описовий характер досліджень і брак теоретичного аналізу.

Погляди економістів, що були розглянуті, належать до раннього, або як його називають «чистого інституціоналізму»², розквіт якого припадає на 20—30-ті роки ХХ ст. Економічна криза 1929—1933 рр. породила кризу неокласицизму, а інституціоналісти виступили в ролі опозиції цьому напрямку. Проекти реформ, що їх пропонували інституціоналісти, позначились на економічній політиці «Нового курсу» Ф. Рузвельта.

3. Неінституціоналізм

Після другої світової війни відбулось відродження інституціоналізму на дещо інших засадах. Якщо неокласики і кейнсіанці сперечались щодо межі втручання держави в економіку, то інституціоналісти знайшли нові об'єкти дослідження: місце і роль в економічному житті НТР, інформації, влади, політики та ін.

Соціальний (індустріально-технологічний) інституціоналізм. Джон Кеннет Гелбрейт (1909 р. нар.) — уродженець Канади, перший науковий ступінь здобув у Торонтському університеті, але більша частина його професорської і наукової діяльності пройшла у

¹ Мітчелл У. Назв. тв., с. 61.

² Костюк В. Н. История экономических учений. — М., 1997. — С. 205.

США — у Каліфорнійському, Принстонському, Гарвардському університетах. Він відіграв активну роль у політичному житті США. Під час другої світової війни працював в Управлінні з контролю над цінами, з 1947 р. — в Управлінні економічної політики Державного департаменту. У 1961 — 1963 рр. був послом в Індії. Гелбрейт у своїх перших працях розробив концепцію «врівноважувальної сили», пропагував «суспільство добробуту», що дало підставу американському історику економічної думки Селігмену не зараховувати його «у табір інституціоналістів»¹. Але і в працях, опублікованих у 50-х рр., Гелбрейт розглядає техніку, як основу економічного прогресу. А в його «Новому індустріальному суспільстві» (1967) знайшли найповніше відображення позиції теоретиків «індустріального інституціоналізму»².

Теорія трансакційних витрат. Економічна теорія прав власності. Рональд Коуз (1910 р. нар.) — американський економіст англійського походження. 1991 р. він одержав Нобелівську премію за праці з проблем трансакційних витрат — «Природа фірми» (1937), «Проблеми соціальних витрат» (1960). Тоді ці публікації мало кому були відомі. А згодом про них заговорили як про епохальні праці, зокрема статтю «Проблеми соціальних витрат» визнано чи не найбільшим досягненням економічної думки після другої світової війни.

Одна з найважливіших заслуг Коуза полягає в тім, що він визначив і запровадив у науковий обіг таку категорію, як трансакційні³ витрати (витрати на пошук інформації про ціни, попит, пошук партнерів, укладання контрактів тощо). Це знаменувало появу в інституціоналізмі так званого контрактного підходу до теорії інститутів, що зумовило виникнення нової міждисциплінарної науки: поєднання права, економічної теорії та організації.

Господарська система — це своєрідно впорядкована система зв'язку між виробниками матеріальних і нематеріальних благ і послуг та споживачами. Координація цього зв'язку, тобто вирішення що виготовляти, як виготовляти, для кого виготовляти, може здійснюватися двома способами: спонтанним, або стихійним порядком і ієрархією.

Спонтанний порядок — це ринок, який виник природним шляхом, у процесі розвитку людської цивілізації. За умов ринкової системи інформацію щодо наявності товарів, цін на них, щодо смаків споживачів розпорощено. За цих умов інформація, необхідна суб'єк-

¹ Див.: Селігмен Б. Основные течения современной экономической мысли. — М., 1968. — С. 137.

² Детальний виклад економічних поглядів Гелбрейта подано далі.

³ Трансакція (від лат. *transactio* — звершення) операція, угода (політична, наукова, економічна), що супроводжується взаємними поступками.

там господарювання, може передаватися лише через механізм коливання цін. Пошук інформації (щодо цін, попиту, пошуку партнерів тощо) потребує великих витрат, які Коуз назвав трансакційними.

Іншим способом одержання інформації про те, що, як і для кого виготовляти, є ієрархія, тобто система, коли з одного центру йде низка наказів і доручень до виконавця (виробника). Прикладом ієрархічного порядку був соціалізм, де панувала командно-адміністративна система, і всі накази щодо виробництва й розподілу ресурсів віддавала держава через систему державних органів і партійних інституцій.

Ієрархія має місце в будь-якій фірмі, де керівник віддає накази своїм підлеглим. У фірмі робітники не займаються пошуком інформації, вони одержують наказ. Це забезпечує скорочення трансакційних витрат. Таку саму роль виконує й держава. Відтак може скластись враження, що саме ієрархія, тобто централізоване керівництво, ефективніша, бо потребує менших трансакційних витрат. Насправді це залишається справедливом тільки щодо фірми. Що ж до держави, то вона взагалі не може здійснювати ефективного регулювання всіх економічних процесів. В одному центрі неможливо сконцентрувати всю необхідну інформацію про наявність ресурсів, їх використання, попит, смаки споживачів тощо. Отже, ставити питання, що краще — спонтанне регулювання (ринок) чи ієрархія (фірма, держава), або, як ми часто говоримо, «ринок чи план» — неправомірно. Вирішувати це питання слід з позицій економії трансакційних витрат. Щоправда, це не єдиний критерій, але з економічного погляду надзвичайно важливий.

Скорочення трансакційних витрат, отже, підвищення ефективності функціонування економіки забезпечується існуванням правових норм і їх дотриманням. Зв'язок між юридичними нормами (правами власності) і трансакційними витратами було сформульовано Коузом у його знаменитій теоремі. Коуз зазначав, що визначення прав власності є важливою попередньою умовою ринкових угод. Якби спонтанний, ціновий механізм не передбачав витрат часу й коштів на пошук інформації та укладання контрактів, то не було б і необхідності в опрацюванні прав власності (юридичних норм). Але функціонування економіки без трансакційних витрат неможливе. І не випадково американський економіст Дж. Стіглер писав, що світ з нульовими трансакційними витратами такий же страшний, як природний світ без тертя.

У чому ж суть економічної теорії прав власності? Скажемо, передовсім, що, крім Коуза, її опрацьовували А. Алчіан, а згодом Й. Барцель, Д. Норт та інші. Своєрідність цієї теорії полягала в трактуванні власності та її використанні як методологічної й теоретичної основи економічного аналізу. Поняття «власність» прихильники тео-

рії замінили терміном «право власності». Власність є не ресурс сам по собі, а низка прав або принаймні частка права використання ресурсу.

Ця частка включає 11 елементів: право володіння, право користування, право управління, право на дохід і под. Права власності є не що інше, як певні «правила гри», санкціоновані суспільством. Друга особливість теорії права власності полягає в тім, що категорія власності виводиться з проблеми обмеженості ресурсів. Ті ресурси, кількість яких не обмежена, не стають об'єктом власності. З приводу їх використання між людьми не виникає ринкових відносин.

Права власності мають бути чітко визначені, і саме вони стають об'єктом купівлі і продажу. «Якщо права на здійснення певних дій можуть бути куплені, або продані, — пише Коуз, — їх зрештою придбають ті, хто вище цінує даровані ними можливості виробництва або розваг»¹. Отже, чітке визначення прав власності, усунення інших осіб від вільного доступу до ресурсів змінюють і поведінку суб'єктів господарювання. Ці обставини сприяють створенню умов для придбання прав власності тими, хто їх цінує вище і здатний одержувати від них більшу користь. Для ринку не має значення, хто персонально володіє ресурсом. Важливо, щоб був такий власник.

На думку Коуза, для успішного функціонування ринку важливе значення мають як трансакційні витрати, так і права власності. Якщо трансакційні витрати невеликі, а права власності чітко визначені і виконуються суб'єктами господарювання — ринок здатний до саморегулювання настільки, що може усувати навіть соціально значущі зовнішні ефекти (екстерналії). Зовнішні ефекти — це витрати, або вигоди, зв'язані з економічною діяльністю, що стосуються осіб, які не є учасниками даної ринкової угоди. Наприклад, забруднення навколишнього середовища якимось підприємством, шум аеропорту тощо. Той, хто спричиняє ці «ефекти», часто змушує населення збільшувати витрати на охоронні заходи, але далеко не завжди компенсує їх.

Досліджувати цю проблему почав іще англійський економіст А. Пігу. Він доводив, що ринкова система нездатна її розв'язати, оскільки зовнішні ефекти не можна оцінити. Тому він обґрунтував необхідність державного втручання і запровадження спеціального податку на винних. Р. Коуз довів помилковість теоретичних висновків А. Пігу і показав можливість трансформації зовнішніх ефектів у внутрішні витрати учасників ринкової угоди без будь-якого втручання держави. Цей висновок має назву *теорема Коуза*. Державне втручання не завжди бажане. Воно буде ефективним тоді, коли витрати державного втручання будуть меншими за витрати, зв'язані з нестабільністю ринку.

¹ Коуз Р. Фирма, рынок и право. — М., 1993. — С. 14.

У мінімізації трансакційних витрат державі теж надається певна роль: прийняття відповідних законів і забезпечення їх дотримання, виробництво суспільних благ, оборона, державний апарат, інфраструктура, соціальні потреби тощо.

Теорія суспільного вибору. Ця теорія сформувалась у 60-х рр. Її автором визнають видатного американського економіста **Джеймса М. Б'юкенена** (1919 р. нар.). Він опублікував багато праць на цю тему, зокрема: «Формула згоди» (1962)¹, «Попит і пропозиція суспільних благ» (1968), «Теорія суспільного вибору» (1972), «Свобода, ринок і держава» (1986) та ін. 1986 р. Б'юкенен здобув Нобелівську премію за «дослідження конституційних і контрактних принципів теорії прийняття економічних рішень».

Спільно з Г. Таллоком він організував у політехнічному інституті штату Вірджинія «Комітет із вивчення прийняття неринкових рішень», який згодом було перетворено на «Центр досліджень суспільного вибору». У США видається спеціальний журнал «Public choice» («Суспільний вибір»), що свідчить про значну роль цієї теорії.

Поява теорії була підготовлена працями К. Ерроу, А. Бергсона, Д. Блека. Сам Б'юкенен зазначав, що на формування його поглядів великий вплив мали праці Ф. Найта і особливо шведського економіста К. Вікселя (1851—1926), якого він називає «основоположником сучасної теорії суспільного вибору»².

В основу теорії суспільного вибору покладено ідею виявлення взаємозалежності політичних і економічних явищ, застосування економічних методів до вивчення політичних процесів. Б'юкенен виходить із припущення, що принцип раціональної економічної поведінки людини може бути застосований у дослідженні будь-якої сфери діяльності, де людина робить вибір, у тім числі і в дослідженні політичних процесів.

Політику Б'юкенен трактує як обмін. «Політика, — писав він, — є складною системою обміну між індивідами, що в ній останні колективно намагаються досягти своєї приватної мети, оскільки не можуть реалізувати її з допомогою звичайного ринкового обміну»³. Проте повної аналогії між політичною і ринковою системами провести не можна. У них різна структура. Якщо на ринку відбувається добровільний обмін товарами, то в політиці люди змушені платити податки в обмін на якісь суспільні блага. Споживачем цих благ є суспільство в цілому. Різниця між ринковим і політичним обміном полягає в тім, що його учасники мають різну мету. На ринку відбувається взаємовигідний обмін. У політиці існують різні погляди й

¹ Разом з Г. Таллоком.

² Б'юкенен Дж. Конституція экономической политики (Нобелевская лекция, прочитанная 8 декабря 1986 г.) // Вопр. экономики. — 1994. — № 6. — С. 105.

³ Б'юкенен Дж. Назв. тв., с.108.

переконання, а люди, котрі посідають державні посади, не завжди керуватимуться виключно міркуваннями суспільного блага, пошуками добра і справедливості. Як і звичайний споживач чи підприємець, вони будуть домагатися максимізації власної вигоди. Процес прийняття рішень схожий на різновид ринкової угоди: ви мені — я вам. Ви мені — голоси на виборах, я вам вигідні закони, ліцензії тощо.

Отже, в політиці не існує взаємовигідного обміну. Прихильники теорії суспільного вибору роблять висновок про існування політичної нерівності, що зумовлена економічними причинами. Це — нерівність в одержанні інформації, її перекручення, прийняття чиновниками, парламентарями рішень, які допомогли б їм бути переморганими (популістських), або рішень, що сприятимуть інтересам організованих груп тиску (лобі), але є неефективними для суспільства в цілому.

Ураховуючи ці суперечності, прихильники теорії суспільного вибору пропонують реформування політичної системи. Це реформування передбачає поширення ринкових відносин на політичну сферу. Політика, наголошували вони, може і мусить будуватись на таких самих взаємовигідних договірних умовах, як і ринковий обмін.

«Ефективність» політичного обміну, підкреслював Б'юкенен, буде визначатись тим, наскільки повно втілюватиметься в життя принцип однастайності. «Однастайність, — писав він, — досягнута учасниками колективного вибору в політиці, є аналогічною добровільному обміну індивідуальних товарів на ринку»¹.

Усе викладене ще раз підтверджує думку про те, що інституціоналізм не має загальної теоретичної основи. Але водночас його напрямки мають чимало спільних рис.

Основні характерні ознаки інституціоналізму:

1) критичний аналіз ортодоксальних теорій, побудований на розробці альтернативних програм;

2) спроба інтегрувати економічну теорію з іншими суспільними науками — соціологією, психологією, антропологією, юриспруденцією тощо;

3) намагання вивчати не стільки функціонування системи, скільки її розвиток (трансформацію капіталізму);

4) аналіз економічних відносин не з позицій так званої економічної людини, її розрізнених дій, а з позицій організації суспільства, держави;

5) намагання посилити суспільний контроль над бізнесом, визнання необхідності втручання держави в економіку.

¹ Б'юкенен Дж. Назв. тв., с.109.

Сучасні інституціоналісти так само критикують неокласичні й неокейнсіанські теорії. Вони зберегли «дух незгоди», «бунтарства», що знаходять свій прояв у сучасному реформізмі. Їм притаманне також розширення традиційних об'єктів теоретичного аналізу за рахунок нових актуальних питань.

4. Теорії трансформації капіталізму

У другій половині ХХ століття великого поширення набрали так звані теорії «трансформації» (перетворення) капіталізму. Ці теорії виходили, як правило, з реальних соціально-економічних процесів і явищ капіталістичного розвитку, але тлумачили їх досить своєрідно. Крім того, розвиток світової системи соціалізму, зростання її впливу після другої світової війни стали причиною певної «непопулярності» навіть самого терміна «капіталізм». За цих умов і почали формуватися різні теорії перетворення капіталізму на «новий» суспільний лад.

Теорія «народного капіталізму» виникла у 50-х рр. у США. З її обґрунтуванням виступили такі економісти і соціологи, як А. Берлі, М. Надлер, С. Чейз, Дж. М. Кларк, М. Сальвадорі та інші. Найбільше прихильників вона здобула в Європі, особливо у ФРН, Австрії, Англії, Італії.

Теорія «народного капіталізму» складається з трьох частин: 1) теорії «демократизації капіталу», або «дифузії власності»; 2) теорії «управлінської менеджерської революції»; 3) теорії «революції в доходах».

Теорія «дифузії власності». Центральне місце в теорії «народного капіталізму» належить положенню про «дифузю власності», або «демократизацію капіталу». З розвитком капіталізму поступово змінюється структура капіталістичної власності. Якщо капіталізму доби вільної конкуренції була притаманна індивідуальна приватна власність, то сучасному капіталізму властива різноманітність форм власності: індивідуальна, акціонерна, монополістична, державна. Провідною формою підприємств, а отже і форм власності, є акціонерна. Збільшення кількості підприємств акціонерної форми, розповсюдження акцій серед населення розглядалося багатьма економістами як «дифузія» (розпорошення) власності.

Дрібний акціонер, на думку прихильників цієї теорії, нібито перетворюється на рівноправного співвласника акціонерних підприємств, на співвласника «народного капіталу». У США, заявляв американський економіст А. Дракер, відбувається безпрецедентна демократизація підприємницької власності «оскільки реальними власниками цих підприємств стають маленькі люди, середній клас і

робітники»¹. Усіх, хто володіє акціями (незалежно від соціального стану й кількості акцій) Дракер зараховує до буржуазії. Президент Торгової палати США Джонстон писав: «Простий робітник однієї із моїх фабрик, що виробляють електроприлади, службовець банку, у керівництві якого я перебуваю, і торговець моїми будівельними матеріалами — усі вони такі ж капіталісти, як і я сам»². Демократизація капіталу, на думку теоретиків «народного капіталізму», відбувається ще й тому, що будь-яке акціонерне товариство є достатньо демократичною організацією: акціонери беруть участь у щорічних зборах, заслуховують звіти правління, обирають новий склад правління і т. ін.

Аналізуючи цю концепцію, слід зазначити, що вона плуває два різні процеси: процес концентрації капіталу і зростання суспільного характеру виробництва, що справді відбуваються постійно і скрізь, із процесом ліквідації приватної капіталістичної власності, неможливим за капіталізму. Власність на засоби виробництва розглядається як формальне право на дохід. Відтак розповсюдження акцій серед населення визнається як «розпорошування» власності без огляду на характер розподілу акцій. Так, у 60-х рр. у США 10 тис. чол. (0,008 % усього населення) мали 25 %, а 75 тис. чол. (0,06 % населення) — 50 % корпоративних активів, що належали окремим особам. Лише в корпорації «Дженерал Моторс» 0,6 % акціонерів мали у власності 65,6 % акцій. Водночас близько половини всіх акціонерів одержували дивіденди у сумі меншій за 100 доларів на рік і були власниками активів вартістю не більше 2 тис. доларів³. Ясна річ, що їхній матеріальний і соціальний стан відтоді як вони стали «власниками», суттєво не змінився.

Теорія «управлінської революції» — є складовою теорії «народного капіталізму». Її прихильники стверджують, нібито з розвитком акціонерних товариств влада капіталістів-власників слабшає або і зовсім зникає і замінюється владою найманих управлінців — менеджерів. Вони є «довіреними особами народу» і керуються не мотивами прибутку, а суспільними інтересами. З обґрунтуванням цієї концепції виступили американські економісти А. Берлі, Дж. Бернхем, П. Дракер та інші.

Ця теорія теж відображає реальні процеси в розвитку капіталізму: відокремлення капіталу-власності від капіталу-функції, розмежування власності й управлінської діяльності. За домонополістичного капіталізму, коли підприємство було здебільшого індивідуальною власністю й управлінська праця не потребувала глибоких знань,

¹ Drucher P. Americans Next Twenty years. — N.-Y., 1957. — P. 36.

² Цит за: Фабиюнке Г. «Народный капитализм» в теории и на практике. — М., 1959. — С. 27.

³ Ландберг Ф. Богачи и сверхбогачи. — М., 1971. — С. 262—263, 331.

капіталіст сам керував виробництвом. Зі зростанням розмірів виробництва, з виникненням акціонерних товариств капіталісти стали дооручати керівництво найманим працівникам. Дехто вбачав у цьому процесі витискування капіталіста не лише із виробництва, що справді має місце, а із суспільства взагалі. Як писав А. Берлі, «...капітал лишається на місці. Також зберігається і капіталізм. Єдиною постаттю, що зникає, є капіталіст»¹. Передовсім буде методологічною помилкою судити про природу підприємств на підставі форми управління. Адже природа підприємства визначається не нею, а формою власності на засоби виробництва. Автори концепції «управлінської революції» ігнорують питання про характер власності. Як власники підприємств капіталісти наймають управляючих, які керують підприємствами в інтересах капіталістів, забезпечуючи їм максимальні прибутки.

Прихильники цієї теорії дипломатично ухиляються від відповіді на те, які саме власники акцій не мають ефективної влади в корпораціях: дрібні чи великі. Оскільки в корпораціях діє основний принцип «одна акція — один голос», то саме великі акціонери мають можливість утримувати в своїх руках усю повноту влади, на свій розсуд розпоряджатися капіталом корпорації і висувати до складу її керуючих тих людей, які охоронятимуть їхні інтереси.

Крім того, вищі верстви управлінського апарату (менеджерів) тісно зв'язані з власниками великого капіталу і часто самі належать до них. Їхні інтереси здебільшого збігаються з інтересами власників. У великій корпорації, отже, відбувається не тільки постійне відокремлення власності від управління, а й зворотний процес — відновлення єдності управління і власності завдяки перетворенню менеджерів на капіталістів.

Проте усвідомленням двоїстості цього процесу справа не обмежується. Критики теорії «управлінської революції» справедливо зазначають, що необхідно з'ясувати й засоби здійснення контролю. Так, американський економіст **Р. Лернер**, який критично сприймає концепцію «революції в управлінні», наголошує на необхідності концентрувати увагу не на тім, «які особи контролюють великі корпорації, а на тім, якими засобами здійснюється контроль (володіння акціями чи позиція в керівництві)»².

Англійський дослідник діяльності великих корпорацій **Т. Ніколс** підкреслював зростання значення керуючих корпораціями, збільшення їхньої влади, зазначаючи водночас, що юридично вони перебувають на службі в акціонерів, але практично їхня позиція не відрізняється від позиції директорів-власників. Стосовно різних підходів

¹ Berle A. The 20-th Century Capitalist Revolution. — N.-Y., 1954. — P. 7.

² Lerner R. Managerial Control and the Large Corporation. — Cambridge, Mass., 1970. — P. 19.

до оцінки проблеми «власність-контроль», Ніколс зауважував: «Теоретики менеджеризму писали про відокремлення або про «розлучення». Значно правильніше буде говорити про «шлюб з розрахунком» між управляючим і капіталістом»¹. Отже, підбиваючи підсумок, можна сказати, що теорії «революції в управлінні» теж притаманна певна еволюція. Вона почала із заперечення влади капіталістів, а закінчила «шлюбом з розрахунком» менеджерів із капіталістами.

Водночас не слід вважати, що ця (як і інші) теорія є суто абстрактною розумовою вправою. Її прихильники, як і противники, використовуючи величезний статистичний матеріал, розробляють різні моделі корпорацій, досліджують діяльність різних груп капіталістів у корпорації: одна робить ставку на посилення автономії, зростання корпорації, друга — зв'язана з рухом фіктивного капіталу, з біржею.

Різна орієнтація буржуазії зв'язана з різним рухом реального й фіктивного капіталу, які протистоять один одному, конкуруючи за прибуток. Розмежування груп буржуазії і великих корпорацій за цією ознакою зумовило конфліктний характер процесу «злиття», «поглинання» корпорацій у 60-х — на початку 70-х рр., що позначилося на становищі керуючих корпораціями.

Те, що управлінці мають обмежену владу в корпораціях, підтверджує практика економічного життя 70—90-х рр. Перехід контрольного пакета акцій до іншого власника майже завжди має наслідком заміну менеджерів.

Теорія «революції в доходах» — складовий елемент теорії «народного капіталізму». Її прихильники стверджують, що в розвинутих капіталістичних країнах стався принциповий переворот у розподілі національного доходу, суть якого полягає у поступовому зближенні доходів різних верств і класів капіталістичного суспільства. Цю тезу пропагували С. Кузнець, Дж. К. Гелбрейт, К. Боулдінг, М. Сальвадорі, Е. Хансен та інші.

Особливих зусиль для обґрунтування теорії доклали американський економіст С. Кузнець. У праці «Частки вищих за доходами груп у доході і заощадженнях» (1953) він навів дані про динаміку розподілу національного доходу в 1919—1948 рр. За його підрахунками, питома вага доходів 1% населення США (найвищої групи) становила 1919—1938 рр. 13%, а 1948 р. знизилась до 9%. Питома вага доходів «верхніх» 5% населення за цей період знизилась з 25 до 18%. Виходячи з цих показників, С. Кузнець зробив висновок про систематичне зниження доходів вищих груп населення.

Ці розрахунки й висновки широко рекламувались у пресі. Проте концепція «революції в доходах» зазнала серйозної критики з боку багатьох американських економістів і соціологів. Так, В. Перло до-

¹ *Nicols T. Ownership, Control and Ideology.* — London, 1969. — P. 141.

вів свідому тенденційність обрахунків Кузнеця. Він показав, що Кузнець розраховував питому вагу доходів вищої групи на основі даних податкових органів, тобто на підставі лише заявлених доходів. Між тим у післявоєнний період значно посилювалось приховування доходів підприємцями. Підкреслюючи цей момент, В. Перло писав: «Кузнець вивертає цей політичний скандал навиворіт і перетворює несплату податків багатими на вигаданий доказ того, що багаті втрачають дохід»¹.

Крім того, Кузнець не враховував нерозподілених прибутків, тобто тієї частини доходів, яка не розподіляється між акціонерами, а використовується на нагромадження, утворення різних фондів тощо. Між іншим, якщо сума дивідендів з 1939 по 1969 рр. (за даними американської статистики) збільшилась у 4,4 рази, то сума нерозподіленого прибутку — у 86 разів².

Урахувавши ці фактори, В. Перло показав, що доходи вищої групи не скоротились, а зросли вдвоє. Аналогічний висновок на основі аналізу великого статистичного матеріалу було зроблено американським соціологом Р. Міллсом. У книжці «Панівна еліта» він називав розмови про «революцію в доходах» просто «рекламним галасом», який не можна сприймати серйозно³. За сучасних умов, без огляду на зростання заробітної плати тенденція збільшення розриву у доходах робітників і підприємців посилюється.

Концепція «колективного капіталізму» Г. Мінза та А. Берлі. Концепція колективного капіталізму склалась у 60-ті рр. ХХ ст., проте її початки сягають 30-х рр., коли американські економісти Г. Мінза та А. Берлі висунули ідею про те, що акціонерні підприємства є вже не приватними, а колективними. У їхньому трактуванні корпорація із організації приватної власності перетворюється на «соціальний інститут», мета якого вже не ототожнюється з максимізацією прибутку.

Концепція «колективного капіталізму» має багато спільного з теорією «народного капіталізму». Ця спільність насамперед полягає в тому, що важливою складовою обох концепцій є теорія «революції управління». «Власність і контроль, — стверджує Мінза, — відокремились і перебувають у різних руках»⁴. У концепції «колективного капіталізму» беруться до уваги тільки показники (розміри корпорації), але ігнорується їх соціально-економічний зміст. Мінза зазначав, що на сучасних великих корпораціях працюють тисячі робітників і службовців, використовуються мільярди доларів капіталу, виготовляються товари масового споживання, які продаються мільйонам

¹ Perlo V. The Income «Revolution». — N.-Y., 1954. — P. 14.

² Historical Statistics of the United States. — 1970. — P. 481.

³ Міллс Р. Властвующая элита. — М., 1959. — С. 207.

⁴ Means G. Pricing Power and the Public Interest. — N.-Y., 1962. — P. XIX.

споживачів. Усе це ніби привело до того, що велика корпорація перестала навіть «віддалено відповідати як старій юридичній моделі власності», так і економічній моделі «атомістичної фірми за умов конкурентного ринку». Отже, корпорація, на думку деяких учених, перестала бути автономною щодо суспільства, а стала соціальним інститутом, соціальною силою, котра забезпечує розв'язання суспільних проблем. І не випадково саме на цьому ґрунті в 60—70-х рр. сформувалась концепція «соціальної відповідальності» корпорації перед суспільством.

Концепція «соціального партнерства». Перші концепції «соціального партнерства» з'явилися ще наприкінці XIX ст., коли соціал-реформісти почали розробляти різні системи «участі робітників у капіталістичних прибутках». Після другої світової війни принцип «соціального партнерства» поширюється у багатьох західноєвропейських країнах. З обґрунтуванням цієї ідеї виступили французький економіст і соціолог **Р. Арон**, німецький професор **Е. Гауглер**, **Д. К. Гелбрейт** та інші.

Вони намагалися довести, що в сучасному капіталістичному суспільстві внаслідок розвитку науково-технічної революції, посилення економічної та соціальної ролі держави, зростання кількості великих корпорацій докорінно змінилось становище робітників, зникли класові суперечності і класові конфлікти. «Сучасні трудові відносини в промисловості, особливо у великих корпораціях, — пише, наприклад, Гелбрейт, — усе більше набувають мирного характеру... це є наслідком того, що інтереси, колись різко ворожі, тепер переважно перебувають у гармонії»¹. Відбувається нібито «об'єднання» й «поглинання» класових інтересів завдяки тому, головне, що робітникам дається певний комплекс соціальних гарантій і мотивом діяльності корпорацій «уже не є прибуток»².

Матеріальною підставою «соціального партнерства», на думку Гауглера, є поширення участі робітників у капіталістичній власності і прибутках³.

Серед аргументів стосовно поширення «соціального партнерства» досить часто називають практику «участі» трудящих в управлінні капіталістичним підприємством. Така практика й справді має місце. Але вона обмежується, як правило, вирішенням другорядних питань, не змінюючи статусу робітників на підприємстві.

Концепцію «соціального партнерства» широко використовували західнонімецькі неоліберали в теоретичних розробках «соціального ринкового господарства», «сформованого суспільства» тощо.

¹ Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество. — М., 1969. — С. 314.

² Там само, с. 379.

³ Gaugler E. Partnerschaft im Betrieb. — Köln, 1970. — S. 13.

Розглянуті концепції «трансформації капіталізму» не вичерпують усієї їхньої різноманітності. Посилення втручання держави в економічне життя, зростання її ролі у вирішенні соціальних проблем породили майже аналогічні теорії «плюралістичної економіки», «планового капіталізму», «держави достатку», «суспільства високого масового споживання» тощо.

5. Теорії «індустріального суспільства»

Науково-технічна революція справила великий вплив на всю систему сучасної політичної економії. Своєрідно відобразив її інституціоналізм, породивши новий, так званий соціальний напрям інституціоналізму. Його адепти, використовуючи принцип технологічного детермінізму, почали розробляти різні типи індустріальних концепцій трансформації капіталізму.

Основи індустріальної концепції було закладено ще у працях Веблена. У 40—60-х рр. вона знов набула актуальності у зв'язку з розгортанням НТР. Родоначальником концепції «індустріального суспільства» вважають американського економіста *П. Дракера*, який у 40-х рр. опублікував кілька праць, присвячених цій проблемі: «Майбутнє індустріальної людини» (1942), «Ідея корпорації» (1946), «Великий бізнес» (1947), «Нове суспільство. Анатомія індустріального ладу» (1949).

Становлення «індустріальної системи» він відносить до ХХ ст. Її основу створюють великі підприємства й корпорації, що здійснюють масове виробництво. «Індустріальна система» знаменує перехід до «індустріального суспільства». Центральним інститутом «індустріального суспільства» є велике спеціалізоване підприємство. Дракер визначає два різновиди «індустріального суспільства»: капіталістичне й соціалістичне. Капіталістичне «індустріальне суспільство» Дракер називав «вільним», а соціалістичне — «рабським».

У 60-х рр. теорію «індустріального суспільства» розвинули американський соціолог і економіст *Уолт Ростоу*, французькі соціологи *Жак Еллюль* і *Раймон Арон*.

Ростоу опублікував книжку «Стадії економічного зростання. Некомуністичний маніфест» (1960), який виклав власну концепцію суспільного розвитку, як альтернативу марксистській формаційній теорії. Він виділяє п'ять стадій економічного зростання: 1) традиційне суспільство, 2) підготовка передумов для піднесення, 3) піднесення, 4) рух до зрілості, 5) ера високого масового споживання.

«Традиційне суспільство» характеризується примітивною ручною технікою, ручною працею, переважанням сільського господарства. Перша стадія хронологічно охоплює всю історію людства до XVII ст.

«Друга стадія зростання — це суспільство в перехідному стані»¹. На цій стадії створюються передумови для піднесення. Визначальною рисою стадії є утворення централізованих національних держав. В економіці з'являються «нові типи підприємливих людей ... які бажають мобілізувати заощадження й узяти на себе ризик, прагнути прибутку або модернізації»². На другій стадії виникають банки, зростають інвестиції, поживляється зовнішня та внутрішня торгівля.

Третя стадія, стадія піднесення, визначається тим, що сили економічного прогресу починають домінувати в суспільстві. Відбувається розвиток в інтересах усього суспільства. Цю стадію різні країни пройшли в історично різні відрізки часу. В Англії — це (приблизно) два останні десятиріччя XVIII ст., у Франції і США — кілька десятиріч перед 1860 р.

Четверта стадія характеризується постійним прогресом, удосконаленням техніки, поширенням нової технології на всю сферу господарської діяльності, більш швидким зростанням випуску продукції порівняно зі зростанням кількості населення. Саме цю стадію Ростоу називає «індустріальним суспільством».

Найхарактернішою рисою п'ятої стадії економічного зростання є випуск товарів тривалого користування. На цій стадії змінюються пріоритети суспільства. На перший план виходить не виробництво, а «споживання і благоденство в самому широкому розумінні»³.

П'ятою стадією Ростоу не завершує періодизацію суспільного розвитку. Майбутнє суспільство він зв'яже зі стадією «за споживанням», якої ніби вже досягнуто у США. Для неї характерним є переважання сімейних та інтелектуальних цінностей над споживанням. Ростоу вважає, що високе масове споживання стане загальним і закликає людство прискорити цей процес.

Раймон Арон — французький соціолог. Свою концепцію індустріального суспільства він виклав у таких творах: «18 лекцій про індустріальне суспільство» (1962) та «Три нариси про індустріальну епоху» (1966).

Індустріальне суспільство він визначає як таке, у котрому найбільш поширеною формою виробництва є велика промисловість. Такому суспільству притаманні повне відокремлення від сім'ї, технологічний поділ праці, нагромадження капіталу, концентрація робітників. Отже, визначення індустріального суспільства в Арона є досить розпливчатым, поверховим. Він також виділяє два типи індустріального суспільства: капіталістичне й радянське. Різницю між

¹ Rostow W. W. The Stages of Economic growth. A Non-Communist Manifesto. — Cambridge University Press, 1960. — P. 6.

² Ibid., p.7.

³ Ibid., p.73.

ними він бачить у формі власності на засоби виробництва і способах регулювання економіки.

Капіталістичному типу економіки притаманна приватна власність на засоби виробництва, децентралізоване регулювання економіки, поділ суспільства на наймачів — власників засобів виробництва і найманих робітників, гонитва за прибутком як рушієм виробництва та циклічні коливання економіки. Ці ознаки властиві суто капіталістичному типу індустріального суспільства — чистому капіталізмові. Реальний же капіталізм, на думку Арона, не можна вважати «чистим», оскільки за низкою ознак він наближається до соціалізму. З соціалізмом його зближує характер власності, використання прибутку, розподілу.

Щодо власності, то схожість Арон бачить в існуванні на Заході так званої «колективної власності», що виникла в результаті націоналізації деяких галузей промисловості після другої світової війни. Прибуток — категорія, притаманна будь-якому індустріальному суспільству, і не є особливістю тільки капіталізму. Схожість у розподілі полягає в тім, що і в плановому, і в капіталістичному суспільстві зберігається різниця індивідуальних доходів, головним джерелом якої є різна заробітна плата.

Для методології Арона, як і для Росту, визначальним є технологічний підхід до аналізу економічних процесів, коли рівень розвитку суспільства, його тип і соціальна структура виводяться з рівня розвитку техніки. Щоправда, сам Арон вважав такий метод недосконалим, оскільки він ігнорує різницю у формах власності і класову структуру суспільства. Проте це не заважало йому користуватися таким методом. Він навіть категорично заявляв, що характер економіки не можна визначати характером власності на засоби виробництва, як це робив К. Маркс. Як приклад він називав Іспанію, Аргентину і США, економіку яких, на його думку, неможливо об'єднати одним поняттям — «капіталістична». У межах економіки, що базується на приватній власності на засоби виробництва і децентралізованому регулюванні, має місце, підкреслював він, безліч варіацій виробництва, продуктивності тощо, що унеможлиблює об'єднання їх поняттям «капіталізм». Інакше кажучи, Арон намагається заперечити факт різного рівня економічного розвитку в межах капіталістичної системи.

Арон ставить за мету зблизити капіталістичну й соціалістичну системи, оскільки вони обидві визначаються поняттям індустріальних суспільств. Відтак він сподівається, що його критичний аналіз, спрямований проти капіталізму, такою самою мірою буде спрямований і проти іншого режиму, тобто соціалізму.

Жак Еллюль — французький соціолог, розробив концепцію «технологічного суспільства». Основою «технологічного суспільства» у нього є техніка, яка панує над суспільством і людиною. Вона

розвивається за власними законами і не підвладна людині. Вона автономна і щодо економіки та політики. «Техніка, — писав Еллюль, — спричиняє й зумовлює соціальні, політичні та економічні зміни. Це — першоручій усього останнього»¹.

У концепції Еллюля має місце не лише фетишизація, а й універсалізація техніки. Техніка в його розумінні не обмежується машинами й технологією, а охоплює всі сфери людської діяльності: 1) економічна техніка (зв'язана з виробництвом), 2) техніка організації (включає комерційну і промислову діяльність, державу, поліцію, військову справу), 3) людська техніка (охоплює медицину, генетику, пропаганду тощо).

Надаючи техніці роль вирішального фактора економічного розвитку, Еллюль з'ясовує, як її розвиток позначається на економічному розвитку суспільства. Саме розвиток техніки, на його думку, зумовлює перехід: 1) від індивідуального підприємництва до «економіки корпорацій»; 2) від «ліберальної» економіки до державно регульованої; 3) від ринкової до планової економіки. Цей процес він пояснює розвитком техніки, збільшенням її вартості, зростанням інвестицій. За цих умов економічна діяльність виходить за межі індивідуальних можливостей.

Техніка, робить висновок Еллюль, передбачає централізацію, а та, у свою чергу, планування. Планування він визнає не за прерогативу соціалізму, а за необхідну умову функціонування «технологічного суспільства».

Еллюль виступає проти індикативного планування. Щоб бути реалізованим, план має поєднуватись із апаратом примусу. «...Планування, — писав він, — нерозривно зв'язане з примусом»².

У тодішньому суспільстві Еллюль виділяє дві системи: «корпоративну» (капіталістичну) і «планову» (пролетарську). Обидві системи у нього споріднені, оскільки ґрунтуються на техніці, а відтак утворюють майже ідентичні суспільні структури, котрі очолює технічна еліта.

Ефективніше функціонування економіки, на думку Еллюля, забезпечує саме «планова економіка», проте майбутнє суспільства він з нею не зв'язує. Розуміючи під «плановою економікою» соціалістичну, він називає її авторитарною й антидемократичною, яка перебуває в руках держави й технічної еліти, котрі експлуатують народ. Цікаво, що в «корпоративній», тобто капіталістичній, економіці він таких вад не помічає.

Технологічний детермінізм, притаманний розглянутим концепціям, у Еллюля виявляється максимально виразно. Він підносить тех-

¹ Ellul J. The Technological Society. — N.-Y., 1965. — P. 134.

² Ibid., p. 181.

ніку до абсолюту, а цивілізацію сучасного суспільства пояснює тільки розвитком техніки.

Дж. Гелбрейт виступив зі своєрідним різновидом теорії «індустріального суспільства», яка підсумовувала й розвивала цей науковий напрям. Він спробував розробити «синтетичну», як він казав, теорію, котра б охоплювала всі найважливіші закономірності сучасного капіталізму.

Цю теорію було викладено Гелбрейтом у книжці «Нове індустріальне суспільство» (1967), яка стала бестселером на американському книжковому ринку. Автора книги журнал «Форчун» назвав сучасним Кейнсом.

Ідея книжки, як писав Гелбрейт у передмові, зародилася на ґрунті попередніх наукових досліджень автора.

Гелбрейт став також відомим як автор теорії «врівноважуючої сили», яку він виклав у праці «Американський капіталізм: концепція врівноважуючої сили» (1952). Суть теорії полягає в тім, що усунення конкуренції внаслідок концентрації капіталу не призводить, проте, до утворення монополій, оскільки той самий процес породжує нейтралізуючу, «врівноважуючу силу» у вигляді великих об'єднань покупців і постачальників. Як «врівноважуючу силу» Гелбрейт розглядає різноманітні кооперативні організації, фермерські об'єднання, профспілки, різні торговельні об'єднання тощо.

Значення цієї «врівноважуючої сили» полягає не лише в тім, що вона перешкоджає утворенню монополій, а й у тім, що вона замінює конкуренцію, котра колись була регулятором ринку. Гелбрейт писав, що конкуренцію, яка панувала ще з часів А. Сміта, «фактично замінено типовим для сучасного часу ринком з невеликою кількістю продавців, яких активно приборкують не конкуренти, а другий бік ринку — сильні покупці»¹.

Гелбрейт був упевнений, що відкрив нову силу, завдяки якій капіталізм звільняється і від панування монополій, і від руйнівної сили конкуренції, здобуваючи можливість використати велике виробництво і нейтралізувати його негативні наслідки — утворення монополій.

Гелбрейт — представник неоінституціоналізму, котрий, на думку його прихильників, відрізняється від традиційного як соціально-економічними умовами формування, так і постановкою проблеми. Саме так розуміє цю різницю американський інституціоналіст А. Гручі. «Веблен і його безпосередні послідовники, — писав Гручі, — були, по суті, представниками теорії індустріальної економіки, яка щойно народжувалась. Неоінституціоналізм — це економічна

¹ *Gelbraith John K. American Capitalism. The Concept of Countervailing Power. — Boston, 1958. — P. 119—120.*

теорія індустріальної економіки, яка не тільки розвинулась, а й перетворюється тепер на суспільство масового споживання. Різниця між старим інституціоналізмом Веблена і неоінституціоналізмом Гелбрейта, Мюдрала, Колма, Лоува і Перру є, власне, різницею між 20-ми і 60-ми роками»¹.

До цього слід, очевидно, додати, що критичний інституціоналізм Веблена замінено нині на апологетичний неоінституціоналізм. У працях неоінституціоналістів капіталізм розглядається як «суспільство достатку», «суспільство масового споживання», «суспільство загального благоденства» тощо. Саме таким зображує його і Гелбрейт. У книжці «Суспільство достатку» (1958) він робить висновок, що проблему виробництва завдяки застосуванню все складнішої і все досконалішої техніки вирішено й залишається вирішити лише проблему розподілу. Гелбрейт критично ставиться до чинної системи розподілу і сподівається реформувати її, розширюючи суспільні послуги і збільшуючи добробут. Він пропонує вдосколювати систему освіти й використовувати наявні ресурси для боротьби з голодом і бідністю.

У «Новому індустріальному суспільстві» Гелбрейт намагається комплексно розглянути всю економічну систему капіталізму, яку зв'язує з технічним прогресом. Технічний прогрес у нього є сутністю, що саморозвивається, породжує сама себе. Технічний прогрес і організація визначають економічну форму суспільства.

Гелбрейт виділяє дві форми капіталістичної економіки з погляду рівня техніки, масштабів виробництва і форми організації підприємств — великі корпорації і дрібне виробництво. Дрібне виробництво не відіграє значної ролі в сучасній економіці. Її основу становлять великі корпорації, породжені передовою технікою. Частина економіки, репрезентовану великими корпораціями, Гелбрейт називає «індустріальною системою», котра й визначає суть «нового індустріального суспільства». «...Індустріальна система, — пише він, — це визначальна риса «нового індустріального суспільства»².

Індустріальна система, за Гелбрейтом, у свою чергу, визначається високорозвиненою технікою, котра зумовлює всі інші її ознаки: панування корпорацій у вирішальних сферах економіки; необхідність великих капіталовкладень; ускладнення умов і зростання витрат часу на виконання завдань, що постають перед виробництвом у зв'язку зі збільшенням ролі наукових досліджень і необхідності належних лабораторних випробувань; підвищення вимог до кваліфікації робітників і керуючих корпораціями; і, нарешті, потреба у ліквідації ризику для великих корпорацій, котра потребує планування.

¹ Gruchy A. Contemporari Economic Thought. — Clifton, 1972. — P. 8.

² Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество. — М., 1969. — С. 45.

В «індустріальному суспільстві» зростає і роль держави, яка мусить узяти на себе частину витрат для забезпечення технічного прогресу і зменшення ризику підприємств від його запровадження. Тобто саме техніка визначає всю економічну структуру суспільства.

Гелбрейт виокремлює два рівні розвитку корпорацій: «підприємницьку» і «зрілу». У «підприємницькій корпорації» (20—30-ті рр. ХХ ст.) господарем і керівником був окремий капіталіст, власник капіталу. Його основною метою була максимізація прибутку. Контроль над корпорацією зумовлювався капіталом підприємця, а не його компетентністю. Така корпорація не потребувала планування і державного втручання.

На зміну «підприємницькій корпорації» приходять «зріла корпорація». Цей перехід зумовлений технічним прогресом, його вимогами. «Зріла корпорація» — це колективна організація, тому приватна власність замінюється «суспільною капіталістичною власністю». На чолі «зрілої корпорації» стоїть не окремий підприємець, а «техноструктура», до якої переходить влада.

Що розуміє Гелбрейт під «техноструктурою»? Він визначає її, як «союз знань і кваліфікації». Це основний керівний персонал великих корпорацій, який складається із людей, що спеціалізуються на керівництві виробництвом, збутом, фінансами, корпоративним плануванням, тобто тих, хто приймає рішення. Він підкреслює, що це керуючий інтелект — мозок підприємства. Це група людей (не тільки менеджерів), яка «охоплює всіх, хто володіє спеціальними знаннями, талантом або досвідом групового прийняття рішень»¹. Саме цю групу людей Гелбрейт пропонує назвати «техноструктурою».

Перехід у корпораціях влади до «техноструктури» змінює й мету діяльності корпорації. Передовсім вона відображає не особистий інтерес підприємця, а суспільний, керується не максимізацією прибутку, а суспільною метою. На перший план «техноструктура» ставить економічне зростання, яке сприяє ефективному функціонуванню корпорації, що відповідає як інтересам суспільства, так і її власним інтересам. Ефективне функціонування корпорації забезпечує високий рівень дивідендів. Отже, має місце узгодження інтересів суспільства, корпорацій і індивідів. Але Гелбрейт неправомірно відриває прибуток акціонерів (дивіденди) від решти прибутку корпорації. Неправомірним є й визначення грошових доходів «техноструктури» як заробітної плати, що нібито не заохочує її максимізувати прибуток корпорації в цілому.

Важливою рисою «індустріальної системи» Гелбрейт називає планування, яке теж породжується розвитком науки і техніки. Велика корпорація з її складною технікою, значними капіталовкладеннями

¹ Гелбрейт Дж. Назв. тв., с. 113.

ми не може ефективно функціонувати за умов ринкової стихії. Ринок перестав бути надійним регулятором виробництва. Йому на зміну приходить планування корпоративної діяльності. Планування має забезпечити здійснення передбачених фірмою, корпорацією результатів і «замінити ціни й ринок, як механізм, що визначає те, яка продукція буде виготовлятися, авторитетним рішенням, котре встановлює, що буде виготовлятися і споживатись і за якими цінами»¹. Якщо раніше Гелбрейт сподівався нейтралізувати монополію і конкуренцію з допомогою «врівноважуючої сили», то тепер він намагається замінити конкуренцію й ринок монополією (великою корпорацією) і плануванням. Щоправда, сам Гелбрейт вважає неприпустимим ототожнення великої корпорації з монополією.

У «індустріальному суспільстві» формується, як зазначає Гелбрейт, нова класова структура. За умов «зрілої корпорації» і панування «техноструктури» нібито зникає конфлікт між багатими і бідними. Йому на зміну приходить новий конфлікт, породжений науково-технічним прогресом — між «класом освічених» і «неосвічених та малоосвічених». Вирішальною силою «індустріального суспільства» стає «клас освічених», складовою частиною якого є «техноструктура». Ця теорія Гелбрейта, на його власне визнання, мала на меті спростувати марксистське вчення про протилежність інтересів праці та капіталу.

Проте Гелбрейт не міг ігнорувати реальних суперечностей капіталізму, не міг не бачити бідності, безробіття тощо. І якщо в другому виданні «Суспільства достатку» (1969) він називає бідність «пережитком», «залишковим явищем», то в книжці «Нове індустріальне суспільство» він заявляє, що ці вади притаманні лише тій частині економіки, що перебуває поза «індустріальною системою», тобто сфері дрібного виробництва. Що ж до «індустріальної системи», то вона керується суспільними інтересами, а відтак не призводить до злиднів, бідності і класових антагонізмів.

Велику роль в «індустріальному суспільстві» Гелбрейт надає державі. Технічний прогрес у нього автоматично зумовлює необхідність втручання держави в економічне життя. Він визнає необхідність планування на державному рівні, регулювання державного попиту, перерозподіл національного доходу через систему податків, сприяння розвитку науково-технічного прогресу, освіти, національної оборони. При цьому він підкреслює незалежність корпорацій, їхню самостійність, «автономію» щодо держави. Державу й корпорації Гелбрейт розглядає як дві незалежні сили, котрі плідно співпрацюють одна з одною.

У концепції «індустріального суспільства» Гелбрейта почуваються й критичні ноти. Він критикував мілітаризм, гонку озброєнь,

¹ Гелбрейт Дж. Назв. тв., с. 61.

пропонуючи навіть націоналізувати корпорації, які виготовляють зброю. Гелбрейт розуміє складність вирішення соціальних проблем у межах «індустріального суспільства». Майбутнє «індустріального суспільства» він зв'язує з діяльністю інтелігенції, яка на протигагу «техноструктурі» керуватиметься тільки економічними пріоритетами, сприятиме розвитку «естетичних цінностей», спрямуванню «індустріальної системи» на служіння широким соціальним інтересам.

Концепція «постіндустріального суспільства». Загальнометодологічною основою концепції «постіндустріального суспільства» є (так само, як і концепції «індустріального суспільства») еволюційний підхід до історичного розвитку і принцип технологічного детермінізму. Щоправда, останній доповнюється іншими принципами. Сам термін «постіндустріалізм» було запроваджено у науковий обіг англійським соціологом А. Пенті ще на початку ХХ ст. Він дав і його перше визначення: «стан суспільства, яке постане після розвалу індустріалізму». Він пропонував використати цей термін для роздумів про майбутнє у зв'язку з тим, «що індустріалізм приречено»¹.

Як сформована концепція «постіндустріалізм» склався в 70-х рр. і зв'язаний з ім'ям професора соціології Гарвардського університету **Данієля Белла**. Ще з кінця 50-х рр. він активно пропагував цю концепцію. 1967 року на конференції американських футурологів Белл сформулював завдання соціального прогнозування. А 1970 р. на VII Міжнародному соціологічному конгресі проголосив свою концепція «постіндустріального суспільства». 1973 р. Белл опублікував працю «Настання постіндустріального суспільства», що в ній оприлюднив найновіший удосконалений варіант концепції.

Концепція «постіндустріального суспільства» є своєрідною проєкцією «індустріального суспільства». Спочатку теоретики «постіндустріалізму» розглядали його тільки як поліпшений варіант «індустріалізму», але згодом їхня концепція стала значно критичнішою. Вони почали критикувати «індустріалізм» за недостатність ціннісної орієнтації, за технократизм.

Белл зробив спробу дати, з одного боку, соціальний прогноз розвитку буржуазного суспільства, а з іншого — утвердити новий концептуальний підхід до цього аналізу, який заперечував би моністичну теорію суспільного розвитку К. Маркса. Він визнає велику роль Маркса у розвитку соціології, підкреслює його вплив на соціологів, які займались проблемами перспектив розвитку капіталізму, і навіть заявляє, що «всі ми постмарксистки».

Белл намагається наслідувати марксову логіку соціального аналізу і разом з тим виступає категорично проти моністичного підходу до вивчення закономірностей суспільного розвитку, яке у марксист-

¹ Penty A. Post-industrialism. — London, 1922. — P. 14.

ському вченні визначається діалектичною єдністю продуктивних сил і виробничих відносин. Белл заявляє, що недоліком марксистського вчення про заміну формацій є те, що концептуальна схема суспільного розвитку будується навколо осі відносин власності, а для характеристики капіталізму така вісь непридатна. Передовсім тому, що «власність — це юридична фікція»¹. Крім того, на думку Белла, перехід від «індустріального» до «постіндустріального суспільства» зумовлюється вже не стільки матеріальними факторами, скільки соціальними інститутами. Він висуває ідею про те, що розвиток будь-якого суспільства відбувається одночасно за кількома «осьовими лініями», які визначають його економічну, політичну і культурну еволюцію. Залежно від вибору «осі» історію суспільства можна розглядати по-різному: як еволюцію форм власності, його політичної організації, або культурних традицій. Сам Белл бере за основу схему побудови суспільства навколо «осі виробництва і типів використовуваних знань». У визнанні визначальної ролі наукових знань він бачить докорінну різницю між своєю концепцією і поглядами прибічників «індустріалізму», які всі суспільні зміни виводять лише з прогресу техніки і технології.

Система «постіндустріалізму» у Белла характеризується п'ятьма ознаками: 1) перехід від виробництва товарів до виробництва послуг; 2) переважання серед працівників «класу» професійних фахівців і техніків; 3) провідна роль теоретичних знань, як основи нововведень в економіці, політиці і соціальній структурі суспільства; 4) орієнтація в майбутньому на методи контролю і оцінка можливих напрямів розвитку технології; 5) прийняття рішень на засадах нової «інтелектуальної технології». Ці процеси, на думку американського соціолога, уже набирають реальних життєвих форм, тоді як риси традиційного капіталізму поступово зникають.

Теза про «економіку послуг» як одну із визначальних рис «постіндустріалізму» не викликає особливих заперечень. Проте варто зауважити, що характер суспільних відносин не залежить від того, в якій сфері господарства вони мають місце. В основу класового поділу суспільства Белл покладає принцип знань і кваліфікації і виділяє відповідно чотири основні класи: фахівці (учені, інженери, економісти), техніки і напівфахівці, службовці, робітники, зайняті фізичною працею. Панує в «постіндустріальному суспільстві» — «меритократія» (у Гелбрейта — «техноструктура») — це «нова еліта», яка складається із обдарованих осіб з усіх соціальних верств. Ця еліта стає панівною не лише у виробництві, а й у політиці.

Зміна соціальної структури суспільства змінює і характер суперечностей. Белл писав: «Якщо для індустріального суспільства є ха-

¹ Bell D. The Coming Post-industrial Society. — N.-Y., 1973. — P. 294.

рактерною боротьба між капіталістом і робітником на підприємстві, то в постіндустріальному суспільстві конфлікт проявляється у зіткненні між фахівцем і простолюдином в організаціях і в суспільстві»¹. Центральна ознака «постіндустріального суспільства», за Беллом — це панування науки, наукових знань. Белл відриває науку від економіки, проголошує її автономність, розглядає її розвиток як передумову нової організації і структури суспільства. Основними елементами цієї структури стануть університети, наукові інститути, науково-дослідні організації. Оскільки «велика наука» перебуває поза ідеологією, то Белл намагається протиставити її «великому бізнесу».

Ясна річ, концепція Белла, як і інші концепції «трансформації капіталізму», спирається на реальні факти, тенденції капіталістичного розвитку. Проте вона відображає лише поверхові уявлення про ці процеси. Справді, у процесі науково-технічної революції зростає роль науки, попит на кваліфіковану робочу силу, підвищується кваліфікація фахівців. Але наука не була і не може бути незалежною від соціальних умов, самодостатньою силою в суспільстві.

Теорія «конвергенції». З теоріями соціальної трансформації капіталізму тісно зв'язана теорія конвергенції. Термін «конвергенція» перекладається як «наближення», «зближення». У природознавстві він означає виникнення в процесі еволюції у відносно далеких груп організмів однакових рис у будові і функціях унаслідок їхньої життєдіяльності за схожих умов навколишнього середовища. Зарубіжні економісти й соціологи застосовували цей термін до аналізу явищ суспільного життя. Вони стверджували, що капіталізм і соціалізм під впливом сучасного індустріального розвитку набувають спільних рис, зближуються, зливаються в якесь «змішане суспільство». Воно не буде ні капіталістичним, ні соціалістичним, а втілюватиме переваги обох систем.

З обґрунтуванням теорії «конвергенції» у 50-х рр. ХХ ст. виступили економісти й соціологи П. Сорокін (США), Р. Арон (Франція), В. Бакінгем (США). Значного поширення теорія набула у 60-х рр., завдяки працям таких учених, як У. Ростоу (США), Ян Тінберген (Голландія), П. Дракер (США), Дж. Гелбрейт (США) та інші.

Як і розглянуті теорії «індустріального» і «постіндустріального суспільства», теорія «конвергенції» не є якоюсь цільною науковою гіпотезою. Її автори користуються різними аргументами на захист своєї позиції, по-різному описують «змішане» суспільство.

Ідею конвергенції поширювали на всі сфери суспільного життя, але її засадною частиною є економічне й технологічне обґрунтування конвергенції.

Широкої популярності набув технологічний варіант «конвергенції» Дж. Гелбрейта. Майбутнє індустріальної системи він зв'язував з

¹ Bell D. Op.cit., p. 129.

конвергенцією двох систем. Ніщо, зазначав Гелбрейт, не дає змоги краще заглянути в майбутнє індустріальної системи, ніж встановлення факту конвергенції. Злиття двох систем відбувається внаслідок розвитку однакової технологічної структури виробництва. У праці «Нове індустріальне суспільство» Гелбрейт писав, що «сучасна індустріальна техніка підпорядковується певному імперативу, який виходить за рамки ідеології». Саме він диктує вимоги суспільству. Відмінності між країнами, що перебувають на вищому щаблі індустріалізації, якими б великими вони не були за номенклатурою, під впливом власних потреб індустріальної техніки і зв'язаної з нею організації виробництва зменшуються дедалі більше.

Неминучість «конвергенції» Гелбрейт пояснював тим, що великі масштаби сучасного виробництва, притаманні розвинутих капіталістичним і соціалістичним країнам, потребують «приблизно схожої системи планування і організації»¹. Він наголошує на необхідності державного регулювання економіки.

Отже, Гелбрейт до проблеми «конвергенції» двох систем підходить з погляду розмірів виробництва, його техніко-організаційної сторони і ігнорує відмінності у сферах власності.

Голландський економіст Я. Тінберген процес «конвергенції» уявляв як «сприйняття» певних принципів і «переборення» інших. Майбутнє «конверговане» суспільство не сприйме притаманних соціалістичній суспільній власності, централізованого планування (яке має набрати децентралізованого характеру), зрівняльного розподілу тощо. Щодо капіталізму, то тут посиляться планування, зростатиме роль державного сектора і державного регулювання економіки. У результаті наближення системи «Сходу і Заходу» до якоїсь середини виникне, на думку Тінбергена, «змішана система», яка уможливить досягнення суспільного оптимуму.

Французький соціолог Р. Арон визнає наявність спільних рис і для капіталізму і для соціалізму: індустріалізація, урбанізація, розвиток освіти. Він критикує марксистський формаційний підхід до аналізу суспільного розвитку, заявляє, що він не виправдав себе, що фактом такого розвитку став плюралізм. І капіталістична, і соціалістична економічні системи розвиваються і змінюються. У процесі розвитку відбуваються «спільні для обох систем» зміни. Арон не ставив завдання дати чітке прогнозування майбутнього, хоч і висував ідею плюралізму всесвітнього розвитку, для якого характерним є існування індустріальних суспільств різного типу.

У. Росту зіставляє деякі техніко-економічні показники двох систем (норму нагромадження, рівень виробництва і споживання на душу населення) і робить висновок про переваги капіталізму. Що ж

¹ Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество, с. 453.

до соціалістичних країн, то, відмовившись від свого суспільно-політичного ладу, вони наблизяться до капіталізму.

М. Дюверже (Франція) майбутнє соціалізму і капіталізму уявляє як систему «демократичного соціалізму», яка утвориться в результаті неминучих процесів лібералізації на Сході і соціалізації на Заході. Буде відбуватися мирне автоматичне зближення двох систем.

Для доказу процесів «конвергенції» широко використовувалась проблема зростання впливу держави на економічне життя в капіталістичних країнах. Це стало підставою для заяв про те, що соціалізм і капіталізм подібні в тім, що в них здійснюється державний контроль над економікою.

В обґрунтуванні теорії «конвергенції» західні вчені зверталися не лише до економічних, а й до загальносоціологічних аспектів, вони поширювали ідеї «конвергенції» на всі сфери суспільного життя. Соціологічна аргументація «конвергенції» полягає у визначенні спільних рис двох систем в галузі виховання, освіти, культури, мистецтва, науки. Так, П. Сорокін у праці «Соціологічне і культурне зближення між Сполученими Штатами і Радянським Союзом» підкреслював певну схожість систем виховання й освіти в США і СРСР. Він намагався також встановити схожі тенденції в розвитку соціальних наук і філософії. Ця схожість, на його думку, полягає в тім, що значна частина радянських учених не стоїть нібито на позиціях діалектичного матеріалізму, тоді як значна частина американських учених більш схильна до матеріалістичного світогляду.

Яким же уявляли собі західні теоретики майбутнє «конверговане» суспільство?

Так, американський економіст В. Бакінгем у праці «Теоретичні економічні системи. Порівняльний аналіз» (1958) зазначає, що в результаті конвергенції виникне «єдиний загальний економічний лад» на капіталістичній основі. Три з чотирьох визначальних основ капіталізму будуть включені в нову систему: приватна власність, економічні стимули і мотив прибутку, ринкова система.¹ У Р. Арона можливий шлях «синтезу» двох систем — це організація соціалізму на основах капіталістичних принципів. Що ж до капіталізму, то він не створює перешкод розвитку продуктивних сил і тому заміна капіталізму соціалізмом не є необхідною.

Я. Тінберген — прихильник «синтезу деяких елементів капіталістичної ефективності і соціалістичної рівності».

Французький економіст Ф. Перру писав про створення «всесвітньої економіки», яка б об'єднувала протилежні системи і була б здатною задовольнити потреби всіх людей.

¹ *Bakingham W.S. Theoretical Economic Systems. A Comparative Analysis.* — N.-Y., 1958. — P. 484.

Д. Белл заявляв, що СРСР і США схожі як індустріальні суспільства, а вимоги науково-технічної революції зумовлюють їх «конвергенцію» у вигляді «нового типу централізовано-децентралізованої ринково-планової системи»¹.

Різні варіанти і відтінки теорії «конвергенції» не дають підстав твердити про їх суттєві відмінності. Пропагуючи зближення соціалізму і капіталізму, більшість теоретиків «конвергенції» насправді мали на увазі поглинання соціалізму капіталізмом. Абсолютно відверто про це писав професор Колумбійського університету, помічник з питань національної безпеки при президенті Дж.Картері З. Бжезинський. У праці «Політичні системи США і СРСР» (1964), написаній разом із соціологом С. Хантингтоном, автори констатували процес зближення СРСР і США.

Але разом з тим вони підкреслювали, що цей процес виявиться насправді у збереженні принципово важливих аспектів капіталістичної системи і відмиранні ознак соціалізму, зокрема комуністичної партії і її монополії на владу. «Таким чином, — робили висновок автори, — за ближчого розгляду виявляється разюча обставина — більшість теорій так званої «конвергенції» в дійсності постулюють не «конвергенцію», а поглинання протилежної системи»².

Як відомо, марксистська література не просто критично оцінювала теорію «конвергенції», а називала її «міфом» і бачила її призначення у спробах захистити капіталізм і спростувати досягнення соціалізму. Арбітром у вирішенні цієї проблеми стала практика. І не випадково З. Бжезинський у праці «Холодна війна і її наслідки» писав: «Замість теорії «конвергенції» двох конкуруючих систем, що її колись вихваляли, реальність виявилась однобічною конверсією».

Проте «конвергенція» справді буде відбуватися на шляху розвитку демократичних режимів в ім'я миру на землі.

6. Концепції футурології

Серед багатьох проблем сучасності однією із центральних є проблема майбутнього. Усі, хто живе сьогодні, будують світ майбутнього, світ ХХІ століття. Яким він буде? Що дасть людству?

Марксистсько-ленінською концепцією суспільного розвитку, в основі якої лежить зміна суспільно-економічних формацій, передбачається побудова комунізму як майбутнього людства. Цій концепції протистоять концепції футурології (науки про майбутнє) західних економістів. Назву новій науці дав німецький політолог О. Флехтгейм. У праці «Історія і футурологія» (1966) він визначає футуроло-

¹ Bell D. Op. cit., p.348.

² Brzezinski Zb., Huntington S.P. Political Power; USA-USSR. — N.-Y., 1964. — P. 311.

гію як засіб переборення «старих ідеологій». Спроби визначити контури соціальної організації суспільства майбутнього робили ще прогресивні мислителі пізнього середньовіччя Т. Мор, Т. Мюнцер, Т. Кампанелла, великі соціалісти-утопісти — Ш. Фур'є, Сен-Сімон, Р. Оуен.

У 60—70-х рр. виник справжній «футурологічний бум». Економісти, філософи, соціологи починають активно прогнозувати майбутнє. Виникає низка урядових і позаурядових організацій, які займаються моделюванням і прогнозуванням майбутнього. Однією з перших таких міжнародних організацій був «Римський клуб» (1968). 1974 року було утворено «Всесвітню федерацію досліджень майбутнього». Виникають наукові центри під егідою ООН, ЮНЕСКО. Над створенням моделей і прогнозів майбутнього працюють наукові центри при університетах, міжнародних концернах, банках. Учені намагаються осмислити економічні, екологічні, енергетичні, демографічні та інші проблеми, які постали перед людством на глобальному і регіональному рівнях.

Відбувається швидкий розвиток футурології як науки.

Радянські дослідники-марксистичні заперечували навіть право на існування футурології на тій підставі, що вона не відповідала марксистсько-ленінським уявленням про перспективи суспільного розвитку, по-друге, що вона ніби не є результатом розвитку наукової думки, а є результатом соціального замовлення, про що свідчать наперед передбачені висновки, і, по-третє, що вона не має предмета свого дослідження, тому що функція передбачення притаманна кожній суспільній нації.

Посилаючись на історичний досвід існування СРСР, марксистські теоретики писали, що «сама історія» авторитетно засвідчила істинність наукового комунізму. «А обов'язок футурології... — пише, наприклад, Шахназаров, — зводиться до того, щоб довести протилежне, щоб сконструювати і обґрунтувати «некомуністичне майбутнє». Уже за одне це її не можна вважати справжньою наукою»¹.

Справді, футурологія виникла й розвивалась як альтернатива марксизму. Не можна заперечувати і того, що вона виконувала певне соціальне замовлення. Проте заперечувати її — неправомірно. Якщо підходити з таких позицій до визначення науки, то, враховуючи історичні реалії сьогодення, можна заперечувати марксизм, як наукову теорію.

У футурологічних концепціях так само, як і в теоріях трансформації капіталізму, немає єдиної методологічної основи. Футурологи обмежуються фрагментарною характеристикою суспільства, зводять до абсолюту одну його сторону, рису.

¹ Шахназаров Г. Х. Фiasco футурологич. — М., 1979. — С.5.

Досить умовно можна виокремити два основні напрями сучасної футурології — індустріальний і конвергентний. Прихильники теорії конвергенції, як уже зазначалося, намагалися спрогнозувати процеси суспільного розвитку, виходячи з існування двох протилежних систем. У межах індустріального напрямку футурологічний характер мають різноманітні теорії так званого постсуспільства. За підрахунками Белла протягом 60—70-х рр. з'явилося близько двадцяти визначень майбутнього суспільства з префіксом «пост»: постбуржуазне суспільство Р. Дарендорфа, посткапіталістичне суспільство Р. Ліхтхейма і Е. Боулдінга, постцивілізація Г. Кана, постсучасне А. Етціоні та інші. Основним методологічним принципом усіх цих теорій є технологічний детермінізм, тобто твердження, що розвиток техніки визначає розвиток суспільства незалежно від його соціально-економічної структури. Роль науки, техніки, технології в розвитку суспільства гіперболізується. Англійський футуролог Ст. Котгров писав з приводу цього: «Основою формулювання наших уявлень про майбутнє є технологічний детермінізм, який стверджує, що машини творять історію. Індустріальна революція і тепер «нова індустріальна революція» є поняттям, які припускають, що технологія є джерелом руху сучасних соціальних систем».

В основу характеристики суспільства майбутнього беруться різні ознаки. Кількість ознак неоднакова у різних авторів. Проте майже всі наголошують на розширенні сфери послуг, зростанні ролі науково-технічної інтелігенції, пишуть про загальний добробут, можливість задоволення різноманітних інтересів тощо.

Такий перелік ознак свідчить про те, що вони вибрані довільно, не становлять системи, що західні теоретики замість аналізу реалій суспільства майбутнього і закономірностей його виникнення змальовують ідеальну картину.

Як засадні вибираються різні ознаки майбутнього суспільства. Ще 1968 р. Г. Кан, колишній директор Гудзонівського інституту, спільно з А. Вінером опублікували працю «Рік 2000», що в ній за одну з таких ознак взяти рівень доходів на душу населення. Цю ознаку вони визнали основним критерієм класифікації стадій суспільного розвитку, зокрема: 1) передіндустріальної — 50—100 доларів; 2) перехідної — 200—600 доларів; 3) індустріальної — 800—1500 доларів; 4) масового споживання — 1500—4000 доларів; 5) постіндустріальної — 4000—20000 доларів.

Крім зростання доходу, в економіці суспільства майбутнього (за Каном і Вінером) переважатимуть соціальні мотиви виробництва, ринок відіграватиме меншу роль, високого рівня досягне комп'ютеризація суспільства тощо. Проте більшість ознак постіндустріально-

¹ Cotgrove S. Catastrophe of Cornucopia. — N.-Y., 1982. — P. 102.

го суспільства Кан і Вінер тільки декларують, не розкриваючи їхнього змісту.

У працях 70—80-х рр. Г. Кан розвиває оптимістичні прогнози щодо дальшого розвитку суспільства. Він пише: «Постіндустріальний світ, який ми передбачаємо, буде світом зростаючого достатку... зменшення конкуренції, він буде світом великих подорожей і контактів і, можливо, світом, що забезпечить зменшення відмінностей між його народами»¹.

Екологічні проблеми розвинутих країн Кан сподівався вирішити перенесенням «екологічно брудних» виробництв у країни, що розвиваються.

Соціальна спрямованість оптимізму Г. Кана знайшла прояв у таких працях, як: «Світовий економічний розвиток 1979 і далі» (1979), «Прийдешній бум» (1982), «Роздуми про неймовірне в 1980-ті» (1984). В останній праці, яка була видана посмертно, Кан виступає як запеклий реакціонер. Він навіть провіщає неминучість війн, зокрема, термоядерних, і намагається довести, що вони не означають кінця цивілізації. «Більшість людей, — писав Кан, — чомусь глибоко переконані, що ядерна війна означає кінець цивілізації...»² Г. Кан не лише заперечує таку оцінку термоядерної війни, а й намагається обґрунтувати її «прогресивні» риси. Найважливішою він називає можливість держави-переможниці розширити «сферу своєї гегемонії... на весь світ»³.

До концепції «постцивілізації» Г. Кана близька концепція «*технотронної ери*», відомого політолога, професора Колумбійського університету **З. Бжезинського**. У багатьох своїх працях, зокрема «Америка в технотронний вік» (1967), «Між двома віками. Роль Америки в технотронній ері» (1970), Бжезинський не лише прогнозує майбутнє, а й розвиває думку про провідну роль США в цьому майбутньому, називаючи їх «соціальною лабораторією світу»⁴. США, пише Бжезинський, під впливом науково-технічної революції вступили в нову еру — «технотронну». Він також поділяє думку про те, що саме техніка (особливо електроніка) стають основним фактором, котрий визначає соціальні зрушення, зміну звичаїв, соціальної структури, цінностей, суспільства в цілому»⁵.

Конструюючи економічну систему «технотронного суспільства», Бжезинський виділяє в ньому три сектори: 1) технотронний, в якому зосереджено нові галузі виробництва, засоби масової інформації,

¹ Kahn H., Brown W., Martel L. The Next 2000 Years, A Scenario for America and the World. — N.-Y., 1976. P. 226.

² Kahn H. Thinking about Unthinkable in the 1980's. — N.-Y., 1984. — P. 84.

³ Ibid., p. 92.

⁴ Brzezinski Z. Between two Ages. America's Role in the Technotronic Era. — N.-Y., 1970. — P. 196.

⁵ Ibid., p. XIX.

сферу науки; 2) індустріальний, де сконцентровано традиційні галузі, робітники яких є добре матеріально забезпеченими; 3) доіндустріальний, що в ньому переважають робітники з низькою кваліфікацією, низькими доходами. Як визначальні риси «технотронного суспільства» Бжезинський називає: переважання сфери послуг, розвиток індивідуальних здібностей людини, доступність освіти, заміну мотиву нагромадження особистого багатства «моральним імперативом використання науки в інтересах людини», ліквідацію «персоналізації» економічної влади, тобто втрату власниками капіталу позицій в управлінні виробництвом. Цю роль відіграє «еліта технотронного суспільства», тобто організатори виробництва та вчені, що утворюють «верхівку панівного класу».

У «технотронному суспільстві» соціальні конфлікти виникають лише в доіндустріальному секторі, але їх завжди можна усунути, збільшуючи доходи осіб цього сектора. Це не становить проблеми, оскільки «американське суспільство в цілому досягло небаченого достатку, що стосується всіх класів»¹.

Одним із найбільш яскравих представників футурології є американський соціолог **Д. Тоффлер**. Тоффлер констатує наявність кризових явищ в індустріальній системі. Ці явища зв'язані з тим, що індустріальний світ вступає в нову стадію історичного розвитку, стадію технологічної цивілізації, яка вже не підлягає правилам індустріалізму. Цей перехід буде періодом переворотів, він буде супроводжуватися падіннями, економічними катастрофами, воєнними конфліктами. І не випадково Тоффлер називає свою працю «Майбутній шок» (1970).

Просування до «нового суспільства» відбувається в процесі розвитку «суперіндустріальної революції». Створене цією революцією «абсолютно нове суспільство» позбавить народні маси голоду та хвороб, створить «чудові можливості для розквіту індивідуальностей», «задоволення психологічних потреб» тощо². Перехід до «суперіндустріального суспільства» повинен бути чітко спланованим, потрібна розробка його моделі, або, як пише Тоффлер, слід «спроєцювати нову цивілізацію»³.

Проте щодо екологічного майбутнього суспільства Тоффлер стоїть на позиціях соціального песимізму. У книжці «Третя хвиля» (1980) він змальовує катастрофічний стан планети. Тоффлер пише про забруднення землі й океанів, про знищення багатьох видів тварин і рослин, про хижацьке використання корисних копалин. «...Війна проти природи, — підкреслює він, — вже досягла поворо-

¹ Brzezinski Z. Op. cit., p. 205.

² Toffler A. Future Shock. — N.-Y., 1970. — P. 166, 205.

³ Toffler A. Eco-spasm Report. — N.-Y., 1975. — P. 105.

тного пункту, і біосфера більше не в силах протистояти промисло-
вому наступу»¹.

Вихід із ситуації, що склалась, Тоффлер бачить знову-таки у розвитку техніки і технології. Саме ці категорії є в нього визначальними у конструюванні схеми розвитку людства. Однак «індустріальна вісь» є лише загальним орієнтиром суспільного прогресу. Тоффлер наголошує на необхідності враховувати «переоцінку цінностей», тобто зміну уявлень про моральні цінності. У Тоффлера зміни, які відбуваються у свідомості людей, певні суперечності, якими вони супроводжуються, — є явищем прогресивним. Завдання полягає лише в тім, щоб «приспособити» поведінку людей до нових соціально-економічних і культурних реалій. Саме з цих позицій виходить Тоффлер, розробляючи схеми суспільного розвитку в праці «Третя хвиля. Від індустріального суспільства до більш гуманної цивілізації» (1980).

Тоффлер проголошує крах індустріалізму і народження «нової цивілізації», пов'язаної з послідовною зміною «хвиль перемін». Перша хвиля — аграрна хвиля цивілізації. Промислова революція породила Другу хвилю — індустріальну цивілізацію. З початку 60-х рр. почалось наближення Третньої хвилі — хвилі комп'ютерів, комунікацій і утвердження суперіндустріалізму.

У «цивілізації Третньої хвилі» суттєво зміниться життя людей, стануться різкі зміни в сімейних і міжнародних відносинах, поліпшиться система освіти й виховання. У молоді буде менше споживацьких настроїв, посиляться роль моральних цінностей.

Такі самі ідеї розвиває Тоффлер і в книжці «Передбачення і передумови» (1983). Щоправда, тут він особливу увагу звертає на формування різних структур «інформаційного суспільства». «Інформаційне суспільство», за Тоффлером, є гетерогенним, неоднорідним. Ця гетерогенність «передбачає обмін інформацією на якісно новому рівні, який відрізняється від гомогенної інформації традиційного масового суспільства»².

У праці «Зрушення влади. Знання, багатство і насильство на порозі XXI століття» (1990) Тоффлер майбутнє зв'яже з побудовою «цілісної гуманної цивілізації». Перехід до неї відбудеться через «революцію влади», яку Тоффлер називає однією з найважливіших революцій. Він визнає, що досі вчені аналізували перетворення у техніці, суспільстві, навколишньому середовищі, культурі і не приділяли уваги владі, а саме вона є рушійною силою багатьох інших перемін³.

¹ *Toffler A. The Third Wave.* — N.-Y., 1980. — P. 138.

² *Toffler A. Previews and Premises.* — N.-Y., 1983. — P. 107.

³ *Toffler A. Powershift: Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of the 21st Century.* — N.-Y., 1990. — P. 467.

Основним фактором «революції влади» є знання. Саме їх розвиток і поширення, що охопили все світове співтовариство, стали вибуховою хвилею, яка спричинила всі сучасні процеси. Аналізуючи події, що відбуваються у сучасному світі, автор прогнозує їх розвиток, спираючись на американський досвід. І «цілісна цивілізація майбутнього» — це теж поширення на всі країни досвіду США.

Майбутнє суспільство Тоффлер наділяє багатьма рисами, що їх уже розглядали інші футурологічні концепції. Але особливо детально він аналізує проблему інформатизації суспільства, яка досліджувалась і в попередніх його працях. Він підкреслює, що знання, інформаційна революція загрожують фінансовій владі більше, ніж профспілки. Той, хто контролює знання, контролюватиме владу.

Прогнози майбутнього розробляв і французький економіст **Жан Фурастьє**. За Фурастьє, НТР знімає проблему класової боротьби і забезпечує автоматичне вирішення всіх соціальних проблем завдяки утворенню «суспільства споживання», так званої третинної цивілізації, де переважатиме сфера послуг. Фурастьє критикує ортодоксальну політичну економію за її статичність і наголошує на необхідності опрацювання прогнозів, орієнтації на майбутнє. Це майбутнє він зв'язує з технічним прогресом, економічним зростанням. У книжці «Цивілізація 1995 року» (1970) він пише, що життя нації не можна поліпшити за рахунок революційного переділу національного багатства. Цю мету здатний забезпечити тільки економічний прогрес, який створить «цивілізацію дозвілля». Він, як і інші футурологи, виділяє в розвитку суспільства кілька стадій і наголошує, що в «суспільстві дозвілля» станеться перехід до «четвертинної цивілізації», де основною метою стане отримання знань. Але він змушений визнати, що творча праця й там буде привілеєм еліти, а не мас.

Дальша еволюція концепцій технологічного детермінізму зв'язана з новим етапом НТР, який розпочався на межі 80-х рр. У науковій літературі його називають «реіндустріально-ресурсозберігаючим». Новий етап НТР знову породив зливу футурологічних прогнозів. З'явилися концепції «телематичної», «мікроелектронної», «кабельної», «інформаційної» революцій, які усувають необхідність революції соціальної. Значного поширення набула, зокрема, теорія «інформаційного суспільства». Її прихильники вважають, що інформатика радикально змінить становище людини в суспільстві. В «інформаційному суспільстві» розвинуті інформаційні системи даватимуть змогу безконфліктно вирішувати всі проблеми.

Деякі західні економісти вбачають прообраз «інформаційного суспільства» в Японії, котра досягла значних успіхів у багатьох сферах електроніки. Деякі теоретики зв'язували майбутнє із соціалізмом.

Так, американський соціолог К. Келлі заявляв про зміну характеру власності, зміну мети виробництва заради прибутку і настання

«гуманістичного соціалізму», щоправда, в далекому майбутньому¹. Шведський дослідник І. Гальтунг писав, що і США і СРСР розвиваються у «післяреволюційне комуністичне суспільство». Дж. Гелбрейт у праці «Економіка і суспільна мета» розробив концепцію «нового соціалізму», який у нього виступає як реформована в «єврокомуністичному дусі» американська економіка.

Американський економіст П. Дракер проголошував «пенсійно-фондовий соціалізм». При цьому він посилався на К. Маркса, який зв'язував соціалізм із власністю робітників на засоби виробництва. А в США вона становить понад 35% — це пенсійні фонди. Отже, США, заявляє Дракер, — «перша справді соціалістична країна».

Проблема майбутнього — складна і багатогранна. Крім теорій, які виникають в рамках так званих ортодоксальних напрямів, з'явилися альтернативні ідеї суспільного розвитку. У них наголос усе більше переноситься з відносин між людьми і багатством, на відносини між людьми у найширшому розумінні. Це концепції «якості життя», «етики розвитку», «екорозвитку», «соціального розвитку». Вони включають не лише економічні, а й соціальні, політичні, психологічні та інші аспекти.

Зрозуміло, що майбутнє суспільство в характеристиці футурологів має «мозаїчний» характер. Фактично йдеться тільки про створення в уяві футурологів окремих «картин майбутнього», про своєрідне «винайдення майбутнього». Як писав англійський фізик і футуролог, лауреат Нобелівської премії Д. Габор: «Майбутнє не можна передбачити, але його можна винайти»². Проте на деякі тенденції суспільного розвитку футурологи вказують цілком правильно.

¹ Див.: Kelly K. D. *Vouth, Gumanism and Technology*. — N.-Y., 1972. — P. 164.

² *Cabor D. Inventing the Future*. — Harmondsworth: Penguin Books, 1964. — P. 164.

ЕКОНОМІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ

Соціал-демократичний рух в економічному та політичному відношенні є нині досить впливовою силою, яка значною мірою визначає напрями сучасного розвитку різних держав світу. Історія його формування тісно зв'язана з еволюцією суспільства, хоч соціалістичні доктрини, як невід'ємний елемент і вираз мрії людства про щасливе, справедливе майбутнє існували і розвивались відносно незалежно від розвитку та трансформації класичної економічної науки. Майбутнє пов'язувалось зі становленням суспільної, загальнонародної власності на засоби виробництва та суспільних форм розподілу доходів, із розвитком економіки, позбавленої суперечностей та криз.

Основний зміст соціалістичних ідей протягом усієї історії залишався тим самим, але під впливом змін у розвитку економічної бази суспільства змінювалась теоретична основа соціально-економічної трансформації, визначалися нові її орієнтири. У другій половині XIX століття відбулось формування двох основних напрямів теорії побудови соціалістичного суспільства: **марксизму та соціал-реформізму**.

Марксизм, як економічна теорія і політика радикальної перебудови суспільства, згодом розколовся на дві течії: **ревізіонізм і ортодоксальний марксизм**, перша з яких еволюціонувала у реформізм, а другу в чистому вигляді було апробовано в кількох країнах світу.

Сучасний соціал-реформізм не є однорідною політичною силою, що базується на єдиній концепції соціально-економічного розвитку. Шляхи, що їх пройшли соціал-демократи в різних країнах, були неоднаковими, програми їхніх партій позначено національною специфікою, вони відбивають культурно-історичні особливості розвитку, інституціональні традиції, своєрідність робітничого і профсоюзного руху. Кожна з партій репрезентує власне бачення «третього шляху» розвитку, свою концепцію «демократичного соціалізму», «змішаної економіки», своє розуміння «економічної демократії».

Досвід соціал-демократичних перетворень є цікавим для економічної науки як приклад свідомого формування напрямів розвитку

суспільства, інституціонального впливу на економічну систему. Важливим для теорії є аналіз соціально-економічних наслідків застосування конкретної економічної моделі, дослідження методів економічного регулювання та принципів їх поєднання, що покладається в основу економічних платформ соціал-демократичних рухів, використовується в економічній політиці окремих країн.

1. Ревізіонізм

У середині XIX ст., коли в капіталістичному способі виробництва відбувались суттєві зміни і, як наслідок, загострювались соціальні суперечності, виникали робітничі об'єднання, партії та рухи, Карл Маркс синтезував соціалістичні ідеї і класичну економічну теорію в одне ціле, намагаючись підвести наукову базу під власну теорію класової боротьби. В основу його доктрини було покладено ідею докорінного знищення капіталістичного ладу і побудови нового, справедливого суспільства без експлуатації, гноблення і насильства.

Економічна й політична платформа побудови соціалістичного суспільства, викладена К. Марксом та Ф. Енгельсом у «Маніфесті Комуністичної партії», передбачала революційне (деспотичне) скасування інституту приватної власності, передачу її об'єктів у власність суспільства, створення планової, центрально-керованої економіки, встановлення соціалістичної форми розподілу суспільного продукту.

Ці ідеї набули надзвичайної популярності наприкінці XIX і особливо на початку XX ст., що не тільки сприяло територіальному поширенню марксистської ідеології, а й забезпечило її суттєвий вплив на програми інших партій і рухів. Марксизм став панівною ідеологією робітничого руху, знайшов відображення в програмах соціал-демократичних партій. Майже всі робітничі партії Західної Європи декларували як кінцеву мету робітничого руху — побудову соціалізму.

Усупереч зусиллям революційних марксистів об'єднати в межах II Інтернаціоналу робітничий рух в одну силу і спрямувати його на боротьбу за скасування приватної власності та влади капіталу, він розпався на кілька напрямів, частина з яких зберегла ортодоксальну марксистську спрямованість, інша, що спиралася на профспілковий рух, формувалась на теоретичних засадах соціал-реформізму.

Профспілки не виходили за межі економічної боротьби, що була спрямована не стільки проти капіталізму як такого, скільки на здобуття конкретних соціально-економічних благ: підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці, збільшення зайнятості, удоско-

налення системи соціального забезпечення та надання соціальних гарантій, скорочення робочого часу та ін. Саме через їхній вплив марксистську теорію революційної класової боротьби поступово починає витискати теорія еволюційно-реформістської зміни системи, ідея політики «соціального партнерства». Позбавлені радикалізму, ці ідеї здобувають підтримку в робітничому середовищі, розуміння інших суспільних верств, а також починають впливати на марксизм, спричиняючи його еволюцію. Відтак виникають різноманітні трактування марксистської теорії аж до перегляду самої суті марксистської концепції, ревізії філософських, економічних та політичних основ учення, до пом'якшення радикалізму його революційних висновків. На цій основі виникають дві течії марксизму — ортодоксальний марксизм і ревізіонізм.

Соціал-реформісти, сприйнявши основну ідею марксизму про побудову нового, соціально справедливого суспільства, не погоджувались з марксистською програмою революційної його побудови; ревізіоністи, навпаки, — формально визнавали марксизм, були згодні з його основними постулатами, але постійно піддавали критиці, уточнювали та переглядали окремі його ідеї.

Ревізіоністську течію в марксизмі, що сформувалась наприкінці XIX ст., репрезентували лідери II Інтернаціоналу: Карл Лібкнехт, Роза Люксембург, Дмитро Благоев (**ліве крило**) та Едуард Бернштейн, Карл Каутський, Рудольф Гільфердінг, Отто Бауер, Отто Шмідт (**праве крило**).

Представники **лівого крила** ревізіонізму виступали за негайне здійснення революційних перетворень, повну націоналізацію засобів виробництва та їх усупільнення, за встановлення абсолютної диктатури пролетаріату, планової економіки. Теоретичною основою радикалізму лівих ревізіоністів стало економічне вчення про експлуатацію робітничого класу міжнародними союзами капіталістів за умов монополістичної стадії розвитку. Вони висунули теорію непримиренності класів, закликали до здійснення революції у світовому масштабі. Ревізуючи марксизм, представники лівого крила висували набагато радикальніші ідеї, ніж Маркс та Енгельс.

Родоначальником **правого крила** ревізіонізму став **Е. Бернштейн** (1850—1939), який 1899 р. видав книжку «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії». Зміст її відображав нове розуміння суті робітничого руху, відмінності його нової програми, стратегії і тактики від марксистських.

Е. Бернштейн доводить практичну непридатність обгрунтованої К. Марксом теорії вартості, а відтак і теорій ціни, заробітної плати, додаткової вартості. Він заперечує постулат К. Маркса щодо абсолютного і відносного зубожіння пролетаріату за капіталізму, указуючи на нові тенденції в економічному розвитку суспільства. Автор доводить,

що з розвитком капіталізм зазнає глибокої трансформації, створюються умови для поліпшення якості життя, зростає сукупна частка доходів робітничого класу у валовому національному продукті.

Він зосереджується на аналізі нових можливостей, які відкриває капіталізм, а саме: дальше поглиблення процесу усупільнення виробництва, спеціалізації та кооперації; поділ праці, що створює умови для корпоратизації; формування корпоративних капіталів через продаж акцій підприємств, інвестування заощаджень; зростання можливості участі трудящих у управлінні виробництвом.

Бернштейн стверджує, що корпоратизований капітал є об'єктивною основою демократизації і соціалізації власності через її акціонування. Критикуючи теоретико-економічні постулати марксистської теорії, Бернштейн переглядає основну ідею марксистського вчення — про необхідність революційного перевороту як основної передумови побудови соціалістичного суспільства. Він обгрунтовує теорію «демократизації капіталу», яка, на його думку, повністю спростовує марксистську ідею революційного трансформування власності. Бернштейн вважає, що завдання усупільнення власності можна вирішити еволюційним шляхом, без установа диктатури пролетаріату.

Цікавими були його підходи до проблем колоніалізму. Бернштейн виправдовував колоніальну політику розвинених країн, наголошуючи на особливій місії цивілізованих народів, які прискорюють розвиток колоніально-залежних країн. Йому належить термін «колоніальний соціалізм».

Важливим висновком Бернштейна, який категорично не сприймали ортодоксальні марксисты, було твердження про те, що комунізм не є кінцевою метою історичного розвитку людства, а форми віддаленого майбутнього непередбачувані.

Від поглядів Бернштейна соціал-демократи «відхрещувались» кількадесят років, але нині за ним усе більше визнають заслугу засновника теорії і політики соціальних реформ.

На соціал-реформістських позиціях стояли також К. Каутський та Р. Гільфердінг, хоча вони й намагались відмежуватись від бернштейніанства.

К. Каутський (1854—1938) у працях «Соціальна революція» (1902) та «Шлях до влади» (1909) обгрунтовує невідворотність епохи соціальної революції як об'єктивно зумовленого явища, підготовленого всім попереднім розвитком людства. Монополізація виробництва як закономірний етап розвитку капіталізму, на його думку, усупільнює економіку і привносить до неї планове начало, а тому немає необхідності в практичних революційних діях та завоюванні влади збройним шляхом, достатньо парламентських методів боротьби за контроль над економічною владою.

Аналізуючи сучасні йому процеси — монополізацію виробництва, імперіалізм як економічний переділ світу між союзами капіталістів, колоніальну політику розвинених держав, він стверджував, що ці явища є об'єктивними і свідчать про поступальний розвиток світової економіки, яка в перспективі стане картелізованою, позбудеться міждержавних суперечностей. На цій «ультраімперіалістичній» стадії розвитку капіталізму, коли великі галузеві монополії зіллються в єдиний всесвітній картель, виникнуть умови для планомірного регулювання господарства у світовому масштабі, що, власне, і означатиме соціальний переворот.

Каутський засуджував війну, виступав за мирне вирішення всіх проблем. Його теорія «ультраімперіалізму» закликала до реформізму як засобу суспільної перебудови.

Р. Гільфердінг (1877—1941), соратник Каутського, лідер і теоретик II Інтернаціоналу. У своїх працях, написаних в цілому з марксистських позицій, зокрема у «Фінансовому капіталі» (1910), він аналізує головні зрушення, що відбулися в економіці та політиці капіталізму наприкінці XIX — поч. XX ст.: виникнення і розвиток системи капіталістичного кредиту, поширення акціонерних товариств як особливої форми монополізації капіталів, існування таких економічних явищ, як статутний та фіктивний капітал. І хоча в цій книжці проблема непримиренності класових інтересів ставиться все ще дуже гостро, глибокий і всебічний аналіз фінансового капіталу дав авторів змогу зробити цілий ряд уточнень, що мали свідчити про об'єктивну неминучість зміни економічної ролі держави. Він уважав необхідним і об'єктивно обгрунтованим втручання держави у фінансову сферу з метою макроекономічного її впливу на циклічність розвитку економіки, запобігання кризовим явищам. Такий вплив, на його думку, створює передумови для суспільного контролювання виробництва, яке повністю залежить від грошово-фінансової сфери, а отже, дає можливість управляти розвитком соціальної сфери.

З початком першої світової війни Гільфердінг, як і Каутський, закликає до еволюційного, реформістського вирішення соціально-економічних проблем, посиляючись на те, що монополістичний капіталізм сам формує умови для економічних трансформацій, для становлення ери «організованого капіталізму».

У Гейдельберзькій програмі СДПН 1925 р., теоретичну частину якої написав Гільфердінг, марксистській програмі революційної економічної перебудови суспільства протиставляється ідея свідомого формування «економічної демократії» — основи соціально справедливого ладу.

Ідеї Бернштейна, Гільфердінга та Каутського зацікавили не тільки соціал-демократів, а й деяких марксистів. Так, у працях марксистів

тів О. Бауера і К. Шмідта помітна еволюція їхніх поглядів від радикалізму до реформізму.

Після перемоги революції в Росії ревізіоністи відмежовуються від Жовтневої революції, називаючи її помилкою, а її організаційні форми — реакційними.

Пізніше ревізіоністські доктрини трансформувались у реформістські і стали основою багатьох соціал-демократичних програм.

2. Формування теоретичних джерел сучасного соціал-реформізму в 20—30-х рр. ХХ ст.

Намагання теоретично обґрунтувати шлях до соціалізму через реформування економічних відносин у суспільстві об'єднує програми соціал-демократичних партій після Жовтневої революції в Росії. Західноєвропейським країнам пропонувався інший шлях — демократичний: через завоювання більшості в парламенті на загальних парламентських виборах. Ця більшість мала була забезпечувати прогресивні реформи, які б гарантували здійснення соціалістичних перетворень: становлення суспільної власності на засоби виробництва, державний плановий характер управління економікою та соціальною сферою, справедливий розподіл, забезпечення прав і свобод трудящих.

Перехід до соціалізму зв'язувався з посиленням ролі держави і послабленням дії ринкових механізмів під впливом монополізації. Ключовими термінами соціал-реформізму стають: соціалізм, державне регулювання, участь трудящих в управлінні, соціальна справедливість.

Англійський лейборизм. Соціалістичний напрям робітничого руху в Великобританії базувався не стільки на марксистській теоретичній платформі, скільки на ідеях Фабіанського товариства, видатним ідеологом якого був **Сідней Вебб** (1859-1947). Основна ідея полягала в націоналізації власності й державному регулюванні виробництва. Доходи і їхня динаміка розглядались як результат діяльності всього суспільства, а тому пропонувалось розподіл доходів здійснювати під суспільним контролем. Умовою становлення суспільної форми розподілу вважалась соціалізована власність, яка поступово в конкурентній боротьбі перемаже приватну. Її формування пов'язувалось із викупом державою, кооперуванням та створенням муніципальних підприємств.

Лейбористська партія Великобританії, що виросла із фабіанських товариств, сформувалась на початку ХХ ст. на базі профспілкового руху. У 20-ті роки лейбористи, основні суперники консерваторів, двічі формували англійський уряд. Їхня популярність в 20—30-ті рр.

була зумовлена складним економічним станом країни та новизною помірковано-реформаторських ідей. Концепції лейбористів задовольняли робітничий клас (ліве крило), профспілки і буржуазію (праве крило), оскільки вони пропонували «поліпшити капіталізм», а не знищити його шляхом революційних перетворень.

Ідеологами лейборизму 20—30-х рр. були Дж. Коул, Х. Дальтон, Х. Ласкі, Д. Джей, Г. Моррісон, Е. Дурбін. Основою їхніх концепцій є визнання необхідності втручання держави в економічні процеси з метою поступової трансформації капіталістичної економіки в соціалістичну. Ці ідеї були запозичені лейбористами в ідеологів Фабіанського товариства, які ще наприкінці XVIII ст. пропагували втручання держави як засіб переходу до соціалізму — закономірно вищої стадії розвитку суспільства.

Лейбористи розуміли суть державно-монополістичного капіталізму, наслідки його панування, але вважали, що він готує ґрунт для соціально-економічних трансформацій.

Соціалізм вони розуміли як лад, що базується на суспільній власності на визначальні (основні) засоби виробництва, й на суспільному контролюванні розподілу. Суспільна власність, на їхню думку, утворюється акціонуванням підприємств і лише згодом набирає форми державної, колективної. Державний сектор економіки треба побудувати як народну корпорацію, котра діятиме на засадах ефективності, самоокупності і самофінансування, але за необхідності може одержати державні субсидії та дотації. Загальне управління корпорацією здійснюється державою, в особі парламенту.

Іншим способом формування суспільної форми власності лейбористи вважали націоналізацію. Ця концепція також не дуже лякала власників капіталів, оскільки передбачала повну компенсацію націоналізованої власності. Річ у тім, що в час створення програми лейбористської партії (1918) країна переживала структурну кризу, віддача функціонуючих капіталів значно спала, подолання кризи потребувало значних обсягів інвестицій для створення нових виробництв і галузей. Націоналізація у запропонованій лейбористами формі, по-перше, давала змогу власникам позбутись неефективного виробництва, отримавши компенсацію, по-друге, одержані кошти знову вкласти у перспективні галузі, тобто реструктуризацію промисловості (особливо неприбуткових галузей) фактично передбачалося провести за державний рахунок.

Важливою складовою лейбористської економічної концепції поступового переходу до соціалізму була вимога націоналізації англійських банків і створення єдиного Державного банку, а також контролю за фінансовою системою з боку держави. На думку лейбористів, це мало створити умови для ефективного управління суспільством. Коли фінансовий капітал справляє негативний вплив на

економічні процеси, починає спотворювати дію об'єктивних економічних законів, нівелювати важелі макроекономічного регулювання, контроль держави над ним стає нагальною необхідністю.

Націоналізація і формування суспільної власності, суспільний контроль створюють передумови для можливого планування розвитку національної економіки. Лейбористи опрацьовують теоретичну модель планування суспільного виробництва, в якій поєднуються ринкові методи саморегулювання з плановим управлінням: зберігаються вільне ринкове ціноутворення, ринки праці, матеріальних ресурсів і предметів споживання; плануються обсяги виробництва, визначаються пріоритетні галузі, розміри державних витрат, розміри інвестицій і об'єкти інвестування, діяльність державних підприємств.

Перешкодою на шляху мирної трансформації капіталізму в соціалізм лейбористи вважали й нерівномірний розподіл багатства та доходів у суспільстві. Тому вони пропонували державне втручання в економіку зосередити на цьому напрямку, забезпечити вирівнювання доходів у суспільстві реформуванням податкової системи.

Наприкінці 30-х р. англійська соціал-демократія ставить перед собою завдання створення могутньої держави з розвиненою соціальною сферою, конкретизує свою економічну програму, навіть включає до неї деякі кейнсіанські ідеї.

Головною метою втручання держави в економіку на цьому етапі лейбористи вважали стимулювання ефективного попиту, від якого залежить інтенсивність інвестування, а отже, динаміка розвитку. Для цього державі треба проводити політику регулювання, використовуючи методи: додаткових державних витрат, дефіциту державного бюджету, грошової емісії для його покриття. Грошова політика за цією схемою передбачала нарощування інфляційних процесів, що створювало в інвесторів ілюзію зростання норми прибутку, стимулювало інвестування.

Помірне нарощування інфляції методом грошових шоків, також сприяло плановому зниженню (знеціненню) норми процента, тобто його регулюванню, що забезпечувало вилучення грошей із запасів та їх інвестування (ставало не вигідним зберігати гроші і вигідним — отримувати кредити). Такій самій меті мало служити штучне зниження і фіксація процентної ставки на державні кредитні засоби, запровадження стимулюючої щодо інвесторів системи оподаткування.

Водночас пропонувалося збільшити державні витрати для інвестицій у пріоритетні галузі, провести державне субсидування корпорацій з метою стимулювання зростання обсягів інвестицій, удосконалити систему державної позики, створити системи держзамовлень і держзакупок з метою стимулювання виробництва.

Лейбористи висловлювалися також за підтримування системи громадських робіт (навіть щодо паразитуючих виробництв, зокрема мілітарного).

Прямим завданням держави було стимулювання споживацького попиту методом планового регулювання доходів за умов помірної інфляції, виховання нових потреб, особливо в заможних верств населення.

Цю програму було схвалено урядом, але в ній мало що залишилося від ідеї поступового переходу до соціалізму. Державне регулювання економіки поступалося вільному функціонуванню ринкового механізму, що забезпечувало прогрес капіталізму, зміцнення його економічних підвалин.

Австро-марксизм. Видатними теоретиками австро-марксизму міжвоєнного періоду були **Отто Бауер** (1881—1938) та **Карл Реннер** (1870—1950). Лідерами й теоретиками соціал-демократичної партії Австрії (СДПА) були О. Поллак, Б. Каутський, Ф. Адлер і М. Адлер, О. Лейхтер і К. Лейхтер.

Більшість ідеологів партії позитивно оцінювали соціалістичну революцію в Росії, але всі вони наголошували на суто російському її значенні, на особливих обставинах, що її зумовили. Теоретики австрійської соціал-демократії застерігали від наслідування методів і практики більшовизму, особливо політики диктатури, яка суперечить процесу демократизації.

Соціальну революцію вони вважали за необхідну, але шлях її здійснення мав би бути тільки еволюційним: соціалізація виробництва відбувається в надрах капіталізму, формами його прояву є розвиток місцевого самоврядування, створення кооперативних господарств, робітничих комітетів у виробництві. Відтак немає необхідності в революційних переворотях.

Особливо не погоджувалися австрійські соціал-демократи з експропріацією, яка, за марксистською теорією, мала забезпечити соціальну справедливість розподілу і знищити експлуатацію. Вони вказували, що виробництво розвивається за власними законами і недотримання цих законів призведе до хаосу, руйнування продуктивних сил, безмежного волюнтаризму. Становлення соціальної справедливості реформісти зв'язували з перерозподілом створених багатств (зокрема через систему оподаткування) державою.

На думку О. Бауера і К. Реннера, капіталізм сам створює умови, за яких держава отримує можливість контролювати рух капіталів, спрямовувати його в потрібному напрямку. Це відбувається, оскільки в економіці суспільства через монополізацію, формування акціонерних товариств, посилення кредитної діяльності банків виникає нова, визначальна щодо макроекономічних процесів, сфера — фінансова. Рух фінансових засобів легко поставити під суспільний

контроль і регулювання, а отже, немає потреби руйнувати економічні взаємозв'язки, підривати ефективну економіку заради того ж таки перерозподілу багатств. Варто лише взяти під контроль банківську сферу і проблему соціалізації процесу перерозподілу доходів буде вирішено еволюційним шляхом. Щоправда, реформісти визнають можливість виникнення революційної ситуації, спричиненої зміною структури суспільного виробництва, але вважають це проблемою більше економічного, ніж соціального порядку.

Соціал-демократична партія Австрії, спираючись на теоретичні розробки своїх ідеологів, наполягала на необхідності контролю держави за виробничою сферою у межах, що не заважатимуть вільному функціонуванню ринкових механізмів, але спрямовуватимуть розвиток у бажаному напрямку:

— планування (на базі наукових даних, отриманих в результаті кон'юнктурних досліджень) основних показників виробництва (у тім числі оновлення основних виробничих фондів) та підтримки національно-пріоритетних галузей, інноваційної та інвестиційної діяльності з метою запобігти циклічному характеру відтворення, забезпечити рівномірність розвитку;

— втручання у відносини між капіталістами та найманими працівниками: контроль за збереженням належного рівня заробітної плати в періоди спадів виробництва, соціальні виплати з державного бюджету з метою утримування платоспроможного попиту — основи розвитку виробництва;

— контроль за рівнем зайнятості, формування з цією метою державної програми і створення державного фонду зайнятості;

— контроль за тривалістю робочого часу;

— надання соціальних гарантій усім верствам населення;

— регулювання потоків капіталів та інвестиційної діяльності через організацію державних внутрішніх та зовнішніх позик.

Основні положення соціал-реформістської теорії були схвалені урядом та виконувалися аж до захоплення Австрії Німеччиною (1938). Австрійських соціал-демократів фашистська диктатура негайно усунула від влади. Багато хто з них закінчив життя у концтаборах.

Німецька соціал-демократія та націонал-соціалізм. Особливості історичного розвитку Німеччини, її поразка в першій світовій війні, зародження фашизму зумовили своєрідність економічної ідеології німецької соціал-демократії міжвоєнного періоду.

Теоретиками німецької соціал-демократії у цей період були Карл Каутський та Рудольф Гільфердінг, які заперечували революційне насильство, протиставляючи диктатуру пролетаріату демократії (парламентаризм, багатопартійність та ін.). Оцінюючи жовтневий переворот в Росії, вони вказували на ту шкоду, якої завдав світовому соціал-демократичному рухові російський більшовизм.

Наслідуючи Каутського та Гільфердінга, німецькі соціал-демократи вважали, що перехід до соціалізму має бути поступовим, ненасильницьким, оскільки передумови переростання капіталізму в соціалізм створюються в ході концентрації та централізації капіталів: саме тоді, завдяки виникненню різноманітних форм участі робітників в управлінні виробництвом, формуються засади демократизації виробництва.

Це положення було обґрунтоване Каутським та Гільфердінгом раніше (напередодні першої світової війни) і відображене в концепції «господарської демократії». Уважалось, що усупільнення виробництва, зв'язане з виникненням акціонерного капіталу, приводить до встановлення нових, партнерських відносин між робітниками та капіталістами, оскільки їх співвласниками. Тому природним є встановлення робітничого контролю над виробництвом, посилення організаційної діяльності фабричних комітетів, втручання профспілок у виробничу політику з метою повного встановлення «господарської демократії».

Ці ідеї розвивали також Ф. Гарнов, Ф. Нафталі, які вважали, що монополізація капіталів, структурна перебудова виробництва та впровадження досягнень науково-технічного прогресу сприятимуть усуненню суперечностей вільного ринку й вільної конкуренції, капіталізм виступатиме в організованій і демократичній формі, керівництво державою стане справою самих виробників, почнеться доба державного планового регулювання виробництва. На сторожі інтересів усього суспільства і кожного його члена, зокрема, стоятиме держава.

У цілому теоретико-економічне обґрунтування шляхів переходу до соціалізму, запропоноване німецькими соціал-демократами, мало чим відрізнялось від ідей австро-марксистів.

Однак на відміну від інших течій соціал-демократії, в ідеології німецьких її представників на початку 30-х рр. сталися радикальні зміни, зумовлені тривалою економічною кризою (Німеччина вийшла з першої світової війни надто ослабленою, щоб швидко подолати розруху, відновити свій економічний потенціал).

1931 р. на Лейпцизькому з'їзді СДПН Фріцом Гарновим (1880—1951), лідером німецьких профспілок, було запропоновано доктрину тимчасової співпраці підприємців і найманих робітників, ідею соціальної злагоди і об'єднання зусиль нації для відбудови економіки. Уже вкотре економічна теорія в Німеччині набувала інституціональних рис, спиралась на особливий менталітет німецької нації.

Німецькі соціал-демократи підтримали профспілкових лідерів і зробили програму виходу з кризи, основними складовими якої були:

— допомога держави збанкрутілим приватним підприємствам через придбання їхніх акцій;

- націоналізація неперспективних підприємств і галузей;
- залучення іноземних інвестицій під державні гарантії;
- розвиток системи державних субсидій та замовлень;
- організація державою системи громадських робіт;
- скорочення тривалості робочого дня з метою підвищення рівня зайнятості;
- значне (майже на чверть) зниження заробітної плати;
- тимчасове призупинення профспілками контролю за дотриманням укладених раніше економічних угод між підприємцями та найманими робітниками.

У деяких рисах ця програма збігалася з економічною програмою Дж. М. Кейнса, яку тоді використовували уряди багатьох країн для подолання кризового стану. Однак суттєвою її відмінністю була відмова від вирішення проблеми ефективного попиту, регулювання ставки процента (оскільки позичковий капітал у Німеччині не відігравав значної ролі в економіці через існування ряду обмежень, характерних лише для цієї країни).

На особливу увагу заслуговує те, що все суспільство свідомо погоджувалося перейти до режиму загальної економії заради відродження виробництва і його наступної соціалізації.

Криза 1929—1930-х рр. була в Німеччині особливо гострою через великі боргові зобов'язання країни за репараційними угодами, брак колоній та з деяких інших причин. Небезпеку становило й безмежне посилення управлінської функції держави, яка поступово, під гаслом «соціалізації суспільства» перетворилася на диктаторську. Інституціоналізм німецької соціал-демократії виродинся в націонал-соціалізм, фашизм.

Треба нагадати, що фашизм мав послідовну соціально-економічну програму, яка виходила з основних ідей соціал-демократії: регулювання і планування державою процесу відродження економіки; одержавлення корпорацій та участь у прибутках; визначальна роль нарощування ефективного попиту; мілітаризація економіки як основна ланка розвитку системи громадських суспільних робіт. Фашизм, як і його попередники, відкидав ідею управління суспільством з допомогою механізмів саморегуляції фінансів, ставки процента, бюджетного дефіциту тощо.

Фашистська доктрина заперечувала економічний індивідуалізм і проповідувала ідею підпорядкування одній волі, одному економічному порядку нібито з метою побудови справедливого і багатого, соціально орієнтованого суспільства.

Економічну програму націонал-соціалістів було реалізовано відразу після приходу до влади Гітлера. Відбулося примусове картелізування промисловості та сільського господарства, було скасовано свободу торгівлі та ринків, встановлено контроль над цінами й за-

робітною платою, централізовано розподіл матеріальних ресурсів та робочої сили, обмежено управлінські функції й управлінські свободи підприємців, запроваджено ізоляціоністську (самозабезпечувальну) та протекціоністську політику, усю владу зосереджено в руках однієї партії.

Характерною рисою економічної політики фашизму було те, що програма реформування економіки значною мірою враховувала новітні досягнення сучасної економічної теорії: державне регулювання ефективного попиту, розвиток системи громадських робіт тощо. Абсолютний авторитаризм також сприяв надзвичайно швидкому й ефективному впровадженню антикризових заходів. Усе це попервах забезпечило значне зростання економічного потенціалу країни, але це піднесення за умов замкненої тоталітарно керованої економіки не могло тривати довго. Утім фашистський уряд на це і не розраховував, оскільки основою програми націонал-соціалістів були територіальні загарбання.

Економічні ідеї американських ліберал-реформаторів. Революційні події в Росії ніяк не позначилися на суспільному житті США. 20-ті роки для цієї країни були економічно сприятливими. Спостерігалось поживлення інвестиційної діяльності, відбувався інтенсивний процес концентрації та централізації капіталів, швидкими темпами зростало промислове виробництво, активізувалась фінансова діяльність. Тому революційна ситуація тут не виникала, поживлення політичного життя не спостерігалось, хоч в науковій економічній літературі вже формулювались ідеї соціалізації суспільства у зв'язку з посиленням корпоратизації економіки.

Економічна політика в країні в міжвоєнний період (1920—1930-ті рр.) будувалась на принципі невтручання держави в економіку, макроекономічного саморегулювання. Але ще 1929 р. група американських учених виступила з різкою критикою неокласичної орієнтації економічної політики, указуючи на те, що монополізація виробництва несумісна з політикою державного невтручання, вона призведе до кризи, яку неможливо пояснити з маржиналістських позицій.

На несумісність науково-технічних перетворень та ліберально-індивідуалістської поведінки суб'єктів господарювання вказували, зокрема, економіст Ч. Бірд і філософ Д. Дьюї. Вони вважали, що суто американський економічний індивідуалізм став гальмом на шляху розвитку і необхідна мирна «соціальна революція», в ході якої держава стане народною, а її втручання в економіку не розглядатиметься як втручання в індивідуальні свободи. Така «соціальна революція» матиме наслідком створення суспільства «третього, суто американського типу» (не соціалістичного і не фашистського).

Уряд створив спеціальний підрозділ державної адміністрації, до якого ввійшли економісти-вчені та економісти-практики. Цей підрозділ мав аналізувати економічну ситуацію і розробляти на підставі найновіших наукових досягнень економічну політику держави з реформування й регулювання суспільної економіки. Група зосередилась на дослідженні закономірностей розвитку економіки, місця та ролі корпорацій, визначенні шляхів реформування на засадах «американської демократичної традиції».

Члени цієї групи погодились, що основною проблемою, на котрій мала зосередити увагу держава, була проблема недостатньо розвинутого споживчого ринку, натомість зростання обсягів пропозиції забезпечувалось розвитком виробництва, його монополізацією. Ця суперечність визначала майбутню долю економіки — інвестиційний голод і фінансово-банківська криза через незбіг обсягів «паперових» (фіктивних акціонерних) і реальних капіталів.

Так і справді сталося: зростання ролі фінансових капіталів, зокрема обсягів ринку цінних паперів і біржових операцій з ними, призвело до кризи, яка позначилась на всіх сферах суспільного життя. Природа кризи була новою, раніше не дослідженою.

Коли 1933 р. до влади прийшла адміністрація Рузвельта, ситуація в економіці була складною: безробіття набуло небувалих масштабів, інфляція досягла пікової позначки, виробництво майже зовсім зупинилось.

Уряд розробив програму дій («Новий курс» Рузвельта), що базувалася на засаді посилення державного регулювання економічних і соціальних процесів.

За основу економічної програми було взято кейнсіанську економічну доктрину, але на формування нового курсу великий вплив справили ідеї й інших американських економістів — **Р. Тагвелла, А. Берлі, Г. Мінза, Р. Молі.**

Р. Тагвелл був прихильником доктрини директивного планування, що, на його думку, мало визначати шляхи використання капіталів, розміри цін, прибутків і доходів населення. Він пропонував створити відповідну законодавчу базу, яка б забезпечила зміну природи власності і сприяла створенню умов для формування планової економіки. Це, власне, означало формування нової суспільно-економічної системи. Р. Молі не поділяв радикалізму економічних поглядів Р. Тагвелла, хоч також розумів, що корпоратизація виробництва потребує втручання держави в економіку у формі планування. Доктрина економічного реформування суспільної економіки Р. Молі виключала ідею трансформування власності в суспільну. Але він уважав за необхідне створити конституційну базу для примусової картелізації економіки і впорядкування конкурентної боротьби (ці ідеї підтримали й представники великих корпорацій).

Найбільш завершеного вигляду економічна теорія трансформації суспільства набула в працях А. Берлі і Г. Мінза, які розглядали корпоратизацію як шлях до нової форми власності і вказували на те, що в суспільстві відбулось відокремлення власності від влади власника, влада перейшла до рук менеджерів, отже, створено умови для державного управління економікою.

На думку Р. Тагвелла й Р. Молі, А. Берлі й Г. Мінза, головним напрямом державного планування і регулювання мають стати доходи, що забезпечують платоспроможний попит. Як і всі інші американські економісти-реформатори, вони наголошували на зміні макроекономічних пріоритетів: від «економіки пропозиції» до «економіки попиту», від саморегулювання до державного управління.

«Новий курс» Рузвельта, в основу якого було покладено ці ідеї, мав інституціональний характер: держава взяла на себе управління економічними процесами й соціальною сферою. Було прийнято ряд законів щодо відродження і регулювання промислового та сільськогосподарського виробництва, реформування банківської сфери, запроваджено правила регулювання відносин конкуренції, зайнятості та найму робочої сили, захисту інтересів споживачів. Реформувалась і ревізувалась банківська сфера (провадилась фактична централізація банків, директивно скорочувалась їхня кількість, посилювалась роль Федеральної резервної системи), податкова система переорієнтовувалась на перерозподіл корпоративних доходів на користь суспільства. Крім того, було встановлено державний контроль за цінами передовсім на продукцію сільського господарства та сільськогосподарську техніку. Упроваджувалась розвинута система дотацій, кредитування фермерських господарств. Було заборонено вивозити золото за кордон, законодавчо обмежено вивезення капіталів. Уряд розробив систему громадських робіт.

«Новий курс» дещо суперечив кейнсіанській схемі, котра орієнтувалася на використання механізмів саморегулювання, передбачала не такий високий рівень втручання держави в економіку. Але перевагою рузвельтівського «нового курсу» було те, що він від самого початку був спрямований на збалансування бюджету; дефіцитне бюджетне фінансування розглядалось тільки як тимчасовий захід, що пізніше забезпечило більшу стійкість економіки в періоди кон'юнктурних коливань.

Високий рівень державного управління економікою, спрямований на підвищення ефективного попиту, дав добрі наслідки, а тому вже незабаром постало питання про збалансування бюджету та скорочення обсягів фінансування громадських робіт.

Криза 1937 р. поставила уряд перед необхідністю впровадження кейнсіанської схеми відродження суспільного виробництва, що послабило вплив держави на економіку, але уможливило активізацію

ділової активності. Таким чином, спроба створення у США особливого «народного» суспільства «третього типу» практично реалізованою не була.

Французькі соціалісти. На розвиток соціал-демократичних теорій у Франції великий вплив справили ідеї, які пропагувались Комуністичним Інтернаціоналом. Тому особливістю економічних теорій французької соціал-демократії була їхня прокомуністична спрямованість.

Соціалістична партія Франції, що виникла на початку ХХ ст., після першої світової війни приєдналась до комуністичного руху, але частина її членів відродила соціал-демократичне крило, при цьому відбувся його розкол на кілька напрямів: лівий, правий і центристський.

Переважна більшість соціал-демократів (праве крило — П. Рендель, М. Деа, Ж. Мок) виступила проти екстремістських ідей російської революції, хоча і вважала за необхідне соціальне реформування суспільства. Ліве крило (Ж. Жиромський) визнавало необхідність революційних перетворень, формування суспільної власності на засоби виробництва, встановлення тимчасової диктатури пролетаріату, поступовий перехід до державного управління. Центристи (Л. Блюм, Л. Лора, А. Філіпп) обстоювали необхідність революційних перетворень, поступове реформування власності, створення державного сектора в економіці, перехід до державного регулювання суспільно-економічних процесів, але вважали, що вирішення цих проблем не може здійснюватися через диктатуру пролетаріату, оскільки будь-яка диктатура — це завжди беззаконня, насильство і хаос.

Згідно з такими підходами формувались і моделі реформування суспільства. Модель лівої соціал-демократії, мало чим відрізняючись від комінтернівської, передбачала встановлення суспільної власності на засоби виробництва шляхом націоналізації, державне регулювання економіки — через запровадження системи директивного планування. Поряд із радикальними рецептами лікування суперечностей капіталістичної економіки пропонувалось, однак, зберегти товарно-грошові відносини, які б забезпечували внутрішню саморегуляцію економіки. Диктатура пролетаріату проголошувалась лише тимчасовим засобом наведення порядку.

Ж. Мок, ще напередодні «Великої депресії», розробив соціал-демократичну стратегію поступового переходу до соціалізму, яка ґрунтувалась на продуманій теоретико-економічній концепції. Суть її полягала в тім, що з розвитком капіталізму, його вступом у монополістичну стадію відкриваються безмежні можливості впровадження досягнень науково-технічної революції, зростання продуктивності праці, насичення ринку товарами. Тому в центрі уваги

суспільства з часом має опинитися не пропозиція товарів, а попит на них, що уможливить збалансування суспільного відтворення, запобігання кризам. Оскільки капіталісти завжди мають на меті отримання більшої маси прибутку, вони не здатні консолідуватись (зокрема і через посилення конкурентної боротьби) для розширення ринків збуту, формування ефективного ринку попиту (забезпечення зростання доходів, у тім числі і заробітної плати, що означає збільшення платоспроможного попиту), то ці функції має взяти на себе держава. Державне регулювання суспільно-економічної сфери торує шлях її соціалізації. Основними напрямками втручання держави у процеси економічних перетворень Ж. Мок уважав створення міцного державного сектора в економіці; стимулювання раціоналізації виробництва, що прискорить процеси усупільнення; регулювання грошово-фінансової сфери; протекціонізм і захоплення зовнішніх ринків збуту для національних виробників.

М. Деа вважав, що основи соціалізації капіталістичного суспільства закладаються з виникненням акціонерного капіталу, коли починається кількісне збільшення класу власників, заінтересованих у розвитку виробництва. За цих умов приватні інтереси поєднуються в один суспільний інтерес, виразником якого має бути держава. Монополізація виробництва приводить до затухання конкурентної боротьби, усупільнення виробництва і закладає основи державного регулювання.

На думку представників правого крила соціал-демократії, втручання держави в економіку має відбуватись з допомогою використання глобальних механізмів, передовсім грошової сфери і прогресивної податкової політики.

«Велика депресія» внесла певні корективи в економічну програму правої соціал-демократії, її погляди на шляхи реформування економіки було конкретизовано під впливом кейнсіанської теорії регулювання державою економічних процесів, яка на той час набула всесвітнього визнання. Щоправда, наголошуючи на особливостях розвитку капіталістичної економіки Франції, праві соціал-демократи внесли свої доповнення в цю теорію: вони вважали за необхідне запровадження індикативного планування і субсидування (державного інвестування) розвитку галузей національного виробництва, які забезпечують структурну перебудову економіки, впливають на зростання економічного потенціалу суспільства. У свою чергу, індикативне планування можливе лише за умови протекціонізму, коли держава контролює зовнішні фактори впливу на економіку.

Ідею державного індикативного планування, що будується на координації планів приватних підприємств (за винятком державного сектора економіки, де планування, зрозуміло, має бути директивним), праві запозичили в центристів.

Економісти центристської орієнтації створили власну концепцію поступового переходу до соціалізму, яка частково синтезувала програми лівих та правих соціал-демократів у тій частині, що стосувалась методів регулювання економіки. Автори концепції (Л. Блюм, Л. Лора) виходили з відомої тези, що монополізація виробництва створює необхідні передумови для суспільного управління виробництвом. Приклади глобалізації управлінських процесів можна бачити, досліджуючи діяльність акціонерних товариств, де диверсифікація виробництва потребує злагодженого контролю й високого рівня планування в межах монополістичного об'єднання. Втручання держави в економіку, на їхню думку, має здійснюватись у формі планування, яке б забезпечувало координацію дій усіх монополістичних об'єднань, це є об'єктивною необхідністю, зумовленою потребами виробництва. Планування попервах має бути індикативним, а згодом — директивним. Для переходу до планової економіки необхідні певні умови, зокрема створення державного сектора в економіці, який поступово пошириться на всю економіку і набере усульненої форми.

Планування суспільного виробництва, на думку представників центризму, забезпечує перехід до соціалізму, оскільки контроль за виробництвом створює передумови для справедливого соціалістичного розподілу.

Криза 1929—1930 рр. сприяла радикалізації поглядів центристів, які почали вимагати негайної націоналізації провідних галузей виробництва за часткову компенсацію, планування розвитку економіки, контролю за розподілом і перерозподілом національного доходу, запровадження державної політики реструктуризації та протекціонізму, створення антимонopolних комітетів. **А. Філіпп** та **Л. Лора** навіть вимагали виключення з партії правих соціал-демократів, які виступали з програмою поміркованого реформування економіки методом непрямого державного втручання.

Дискусія щодо соціал-демократичного реформування економіки Франції в міжвоєнні роки набула особливої гостроти через розкол соціал-демократів, брак єдиної програми, розбіжність поглядів на суть соціально-економічних перетворень. Створення єдиного народного фронту внаслідок загрози фашизму консолідувало всі політичні сили в країні, але призвело до значного послаблення соціал-демократії. Уряд соціалістів, очолюваний **Л. Блюмом**, замість радикальних економічних реформ змушений був обмежитися проведенням девальвації, субсидуванням підприємницької діяльності в нових та неперспективних галузях, наданням підприємцям пільгової позички, скороченням витрат на соціальну сферу з одночасними поступками профспілкам (скорочення тривалості робочого тижня, підвищення заробітної плати), що не сприя-

ло радикальному поліпшенню економічної ситуації і призвело до відставки уряду.

Програма шведської соціал-демократії. Швеція не брала участі в першій світовій війні, але експортувала військову продукцію, в результаті чого був заблокований її флот і в країні виникла продовольча криза. Після війни спостерігалось тимчасове поживлення економічного розвитку, яке базувалося на спекулятивній торгівлі. У 20-х рр. почалася промислова криза, яка мала тяжкі соціальні наслідки. Уряд розробив програму відродження промисловості з допомогою короткотермінових локальних заходів, зокрема державного інвестування промислового виробництва (надходження в бюджет забезпечувались за рахунок сільського господарства та торгівлі). Соціальна сфера не розвивалась, хоча діяли окремі програми допомоги населенню. Активна макроекономічна політика не проводилась.

Під час «Великої депресії» Швеція також опинилася на межі фінансового краху. Витрати на інвестиції почали скорочуватись і згодом зовсім припинилися. Рестриктивна грошова політика (обмеження грошових емісій, скорочення кількості грошей у обігу) знизила купівельну спроможність і сприяла зростанню безробіття.

Розроблену на підставі економічних концепцій стокгольмської школи програму шведської соціал-демократичної партії було покладено в основу формування економічної політики 30-х рр. Основні положення цієї політики базувались на таких засадних принципах: сильна держава регулює економічний процес, використовуючи для цього механізми саморегулювання, передовсім грошову сферу; перспективний напрям розвитку — від економіки пропозиції до економіки попиту; соціальна сфера базується на сильній і стабільній економіці, її розвиток регулюється і контролюється державою.

Таким чином, у міжвоєнний період (20—30-ті рр.) формується (поряд з переглядом неокласичної концепції ринку) доктрина соціал-реформізму. У центрі цієї доктрини — ідея поступової побудови соціалістичного суспільства, ознаками якого є суспільна власність на засоби виробництва, державне регулювання та планування економічного розвитку, соціальна справедливість. І хоч національні моделі трансформації різнилися масштабами й формами державного втручання в економіку, їх об'єднували декларована мета та деякі основоположні складові економічної політики.

Державна регламентація поширюється на промислове та сільськогосподарське виробництво, фінансові ринки, трудові відносини. Уперше в мирний час стали планувати обсяги виробництва, ціни, заробітну плату, прибутки, було розгорнуто широкомасштабні суспільні роботи. Держава з метою врівноважування економіки та забезпечення її динамічного розвитку почала застосовувати як засіб

коригування дефіцит державного бюджету, додаткові шоківі емісії грошей, стимулюючи фіскальну політику.

У цілому наприкінці 30-х рр. соціально-демократичний, суспільно орієнтований реформізм з успіхом почав практичну реалізацію своєї мети — поступової трансформації капіталізму в соціалізм — державно-парламентським шляхом.

3. Соціал-реформістські моделі економічного розвитку

1951 року на Міжнародному конгресі соціалістів у Франкфурті-на-Майні представниками 33 партій було створено Соціалістичний Інтернаціонал. Перший конгрес Інтернаціоналу ухвалив Декларацію «Мета і завдання демократичного соціалізму», яка визначала економічну стратегію і тактику соціал-демократії. Було проголошено ідею побудови «демократичного соціалізму» як «третього шляху» розвитку суспільства.

У програмній Декларації підкреслювалось, що соціалізм є міжнародним рухом, який не потребує суворої єдності поглядів на форми демократичного суспільства, кожна соціал-демократична партія може мати власну концепцію «демократичного соціалізму», але всі вони мають на меті побудувати систему соціальної справедливості і загального добробуту. *Головною умовою побудови соціалізму є дотримання принципів демократії і утвердження її в трьох сферах: економіці, політиці, соціальній сфері.*

Політична демократія утверджується через парламентську форму правління за умови, що соціал-демократи становитимуть більшість у парламенті.

Соціальна демократія здійснюється через створення та розвиток соціальної інфраструктури, демократизацію систем освіти, охорони здоров'я, реалізацію різноманітних форм соціального забезпечення, передбачає свободу вибору робочого місця, міграції в межах країни та ін.

Економічна демократія забезпечується формуванням «змішаної економіки», поєднання та рівноправного співіснування різних форм власності, участі трудящих в управлінні виробництвом через робітничі ради, робітничі представництва в акціонерних товариствах. У Декларації також було зафіксовано принцип соціалістичного планування.

«Змішана економіка» у розумінні соціал-реформістів є економічною основою демократичного соціалізму, суспільного ладу, що поєднує ефективне виробництво зі справедливим розподілом. Це економічний лад, у межах якого співіснують дві економічні системи:

капіталізм і соціалізм. Основними функціями держави «змішаної економіки» є перерозподіл доходів з метою забезпечення суспільного добробуту («держава добробуту») та планове регулювання суспільного виробництва. Така система за своєю суттю є розподільчою на відміну від соціально-ринкової, коли держава забезпечує раціональне функціонування виробництва на підставі посилення його конкурентності.

Власної теоретико-економічної концепції (як національної, так і міжнародної) соціал-демократія не має. Вона пристосовує сучасні економічні теорії, провідні доктрини (кейнсіанські, неокласичні, інституціональні), їх інструментарій і рецепти для розв'язування конкретних соціально-економічних проблем.

Так, кейнсіанські способи регулювання економіки використовували майже всі соціал-демократичні уряди, дещо трансформуючи економічну роль держави в «соціальну», закріплюючи за державою функцію соціального гаранта захисту інтересів громадян.

Але існує ряд спільних проблем, які вирішуються в межах всіх національних моделей «змішаної економіки»:

— створення умов для співіснування різних форм власності на засоби виробництва і типів підприємств (приватної, державної і суспільної форм власності, ринкового і монополістичного секторів, приватних, державних і суспільних підприємств);

— визначення форм економічної демократії і вирішення зв'язаних з ними питань самоуправління та участі трудящих в управлінні;

— визначення меж втручання держави в економіку та форм участі держави у виробництві;

— визначення меж суспільного контролю за виробництвом і розподілом;

— визначення методів управління «змішаною економікою», ступеня поєднання планового та ринкового механізмів регулювання економіки;

— принципи політики соціального реформування, управління соціальною сферою та формування її інфраструктури, і вирішення, зв'язаного з цим питання про головну мету економічної політики і засоби її досягнення.

Різні способи вирішення цих проблем визначають національну специфіку соціального реформування в окремих країнах, надають особливих рис моделям «змішаного економічного ладу» як «третього шляху» економічного розвитку.

У межах національних соціал-демократій було створено кілька різновидів моделей змішаного економічного ладу, серед яких умовно виокремлюють німецьку (і близьку до неї австрійську), скандинавську, французьку, лейбористську («фабіанську»).

Німецька модель «змішаної економіки». Неоліберальній моделі «соціально-ринкового господарства» (синтезу «вільного» і соціально спрямованого суспільного ладу), яка втручання держави в економіку визнавала лише способом удосконалення механізмів функціонування капіталізму, німецькі соціал-демократи протиставили модель «змішаної економіки» («змішаного економічного ладу»), що в ній державне втручання розглядалося як засіб переходу до соціалізму. Її авторами були **Х. Дайст** та **Г. Вайссер** — ідеологи і теоретики СДПН. В основу моделі було покладено теорію «економічної демократії» (уточнену концепцію «господарської, індустріальної демократії» Р. Гільфердінга і Ф. Нафталі).

«Соціально-ринкова» економіка базувалась на вільній конкуренції приватних фірм, але посилення концентрації виробництва сприяло розвитку державної, кооперативної та інших форм власності. Це покликала до життя нові форми конкурентної боротьби — між підприємствами різних суспільних секторів. Назріла необхідність перегляду неоліберальної моделі розвитку.

Основними ланками німецької моделі «змішаної економіки» стала економічна влада (а не власність) і суспільний контроль над нею. Саме вони були об'єктом реформування. Формування «економічної демократії» трактувалось як:

- створення альтернативної щодо капіталу влади;
- поділ відповідальності між сторонами, що беруть участь в управлінні;
- оприлюднення прийнятих рішень як в межах підприємства, так і на державному рівні;
- створення системи самоконтролю;
- запобігання зловживанням економічною владою.

Новий лад мав увібрати все краще, що дав національний історичний досвід: за економічною базою, системою власності — капіталізм, за морально-духовними та інституціональними принципами — соціалізм.

За капіталізмом закріплювалась функція забезпечення ефективного розвитку економіки, економічного зростання. Соціалізм мав забезпечувати постійне підвищення рівня добробуту, соціальної справедливості і якості життя, коли задоволення вимог соціалістичного сектора гарантується і контролюється державою.

Для ФРН не характерна націоналізація, «змішана економіка» будується на поєднанні трьох форм власності, трьох секторів і трьох типів підприємств:

- приватна власність, приватний сектор, приватні підприємства;
- державна власність, державний сектор, державні підприємства;

— суспільна (загальнонародна) власність, суспільний сектор, підприємства суспільної орієнтації (ті, що працюють на досягнення суспільно значущої мети).

Усі три сектори перебувають у зоні ринкових відносин і конкурують між собою, будують взаємовідносини на ринкових засадах. До конкурентної боротьби залучено всі типи підприємств. Економічна демократія потребує однакового ставлення до всіх секторів з боку держави, не передбачає пільг жодному з типів підприємств.

Владі монополій протиставляється контроль за їхньою діяльністю з боку всіх інших підприємств. На засадах ринкової конкуренції вони мають підтвердити своє право на існування і забезпечити демократичний контроль за діяльністю інших.

Планового сектора безпосередньо в економіці німецька модель не передбачає. Діяльність економічних суб'єктів не планується. Але плануються фінанси і програми розвитку соціальної інфраструктури (освіта, охорона здоров'я, суспільний транспорт, галузі інформації і та ін.), що сприяє нормальному розвитку економіки.

Під плануванням розуміють розрахунки народногосподарських балансів, національного бюджету, які є директивними для уряду, і визначення загальних орієнтирів автономної діяльності емісійного банку.

Побудоване на засадах економічної демократії суспільство забезпечує демократичний контроль у таких формах:

— створення умов для виникнення економічної контрвлади;

— участь трудящих та службовців в управлінні (через ради) з метою захисту інтересів виробників та споживачів (протиставляється контролю з боку профспілок);

— «прозорість» (гласність) підприємницької діяльності.

Регулююча функція держави обмежена її втручанням у макроекономічну та соціальну сфери. Управлінська функція держави стосовно економіки зводиться до регулювання кон'юнктурних та структурних порушень економічного циклу, запобігання кризовим ситуаціям, забезпечення стабільності грошового обігу, рівня цін, збільшення суспільного продукту як гарантії зростання добробуту, з допомогою керування фінансами, податками, використання грошових та кредитних механізмів, проведення раціональної митної політики. Інакше кажучи, засади державного регулювання за програмою соціал-демократів полягають у формуванні макроекономічного середовища, яке сприяє розвитку ринкових відносин.

Соціальна політика держави розглядається як могутній інституціональний важіль розвитку суспільства. Держава забезпечує формування і підтримку соціальної інфраструктури; справедливий розподіл; повну зайнятість.

Особливо наголошувалось, що недоліки в організації і фінансуванні соціальної інфраструктури негативно впливають на економічний розвиток (наприклад, скорочення темпів економічного зростання в 60-х роках повністю відносились на рахунок недостатньо розвиненої системи освіти).

Ця модель неодноразово підлягала оновленню, уточненню і доповненню. Зокрема в програмі розвитку на 1975—1985 рр. (Мангеймський з'їзд) було чітко окреслено поле діяльності держави, методи її втручання в економіку. Уточнювалось, що методи непрямого впливу на економіку залежать від конкретного соціально-економічного стану суспільства. Вони матимуть переважно кейнсіанську спрямованість, але на певних етапах, з метою скорочення дефіциту державного бюджету, можуть застосовуватись і монетарні заходи впливу.

Програма декларувала вірність традиційному соціал-демократичному курсу, але в ній знайшли відображення і нові тенденції: визначалося місце конкуренції («мікрорівень») і місце планування («макрорівень»), визнавалась конструктивна роль планування. «Змішана економіка» у новому варіанті розглядалась як така, що будується на принципі свідомого «глобального регулювання», поєднання мікроекономічного саморегулювання і макроекономічного державного регулювання з метою підпорядкування виробництва потребам соціальної сфери (програма називає це «глобальною економічною політикою»).

«Глобальна економічна політика» за своєю суттю була кейнсіанською і мала протистояти ерхардівському «соціально-ринковому господарству», що з економіки вільної конкуренції перетворилось на експансивне капіталістичне господарство.

Теоретики, які обгрунтовували нову програму соціальних реформ (**К. Шіллер, Х. Еренберг, Л. Пашке**), зазначали, що побудова соціально-ринкового господарства була орієнтована на створення міцної картелізованої економіки — бази для соціального реформування. Формування «змішаної економіки» має на меті створення такої економіки, яка б поєднувала посилення (під контролем держави) конкуренції на мікрорівні і планування на макрорівні.

У цілому німецька соціал-демократична модель реформування економіки зводиться до побудови ефективної економіки вільної конкуренції за посилення інституціональних функцій держави.

Австрійська модель «змішаної економіки». На відміну від соціал-демократичного руху в Німеччині, який протягом тривалого часу проблему соціального реформування вирішував лише теоретично, соціалістична партія Австрії, що відразу після війни стала при владі, отримала можливість апробації на практиці моделі «змішаної економіки». Ідею націоналізації виробництва, як необхідну

умову побудови соціально справедливого суспільства, було реалізовано негайно після виведення окупаційних військ.

У повоєнні роки в Австрії сформувався найпотужніший у Західній Європі державний сектор, який став основою австрійської промислової структури, визначав структурну політику, протистояв проникненню іноземного капіталу в державну економіку і захищав та підтримував приватний сектор. Він був планово-регульованим, керованим державою.

Державний сектор розглядався як важіль, з допомогою якого встановлюється економічна рівновага в суспільстві, забезпечується стабільне зростання добробуту, перерозподіляються ресурси на користь приватного сектора. З ним зв'язана ідея планового індикативного управління приватним сектором та непрямого його регулювання.

Комуністична партія Австрії неодноразово висувала вимогу демократизації управління націоналізованим виробництвом через залучення профспілок та представників трудящих. Але соціалісти розглядали участь трудящих в управлінні як альтернативу націоналізації, тому вважали цю демократизацію непотрібною за умов вилучення націоналізованого сектора із зони капіталістичного підприємства.

Ідею демократизації управління в приватному секторі було законодавчо зафіксовано. Суспільство стало на шлях формування сильних профспілок, які мали регулювати відносини у приватному виробництві на підставі колективних угод. Крім того, при уряді було створено дорадчі й консультативні комітети, які виконували ті самі функції. У Австрії було сформовано систему «соціального партнерства», яка передбачала узгодження інтересів праці й капіталу на загальнонаціональному рівні.

У 1966—1970 рр. соціалістична партія Австрії перебувала в опозиції, оскільки економічну політику уряду визначала коаліція партій. У цей період провадився курс на послаблення державного управління та протекціонізму, реприватизацію націоналізованої власності у формі акціонування, створення підприємств з участю іноземного капіталу. Наслідком економічних трансформацій неоліберальної спрямованості стала економічна криза, в результаті чого коаліційний уряд приймає рішення про повернення до соціал-демократичної програми розвитку. Більше того, узаконюється концентрація і централізація (фактично монополізація) капіталів державних підприємств.

На сучасному етапі австрійська модель «змішаної економіки» оновлюється, орієнтуючись на скандинавський варіант, модель «шведського соціалізму».

Лейбористська (фабіанська) модель «змішаної економіки». Ця модель передбачала еволюцію власності від приватної до суспі-

льної (державної) шляхом акціонування, а також прямої націоналізації. Співіснування різних форм власності мало здійснюватись на засадах публічної корпорації, тобто в націоналізованому секторі підприємство мало бути підконтрольним парламенту (а не органам виконавчої влади), на акціонерних підприємствах — загальним зборам акціонерів. Діяльність державних підприємств, як і приватних та кооперативних, розгорталася на засадах самофінансування і самоокупності. Але націоналізований сектор мав право на пільгові позики та субсидії.

Після другої світової війни, коли лідерство у парламенті виборили лейбористи, відбувається інтенсивний процес упровадження цієї моделі, передовсім націоналізація та корпоратизація підприємств. Підприємства найважливіших галузей промисловості, Англійський банк, а також всі види транспорту, зв'язку стають державними. Наприкінці 70-х рр. частка державного сектора у ВВП становила 12 %, державні інвестиції — близько 40 %, на державних підприємствах випускалось 20% продукції, працювало 19 % загальної кількості зайнятих. Це дало підстави говорити про перехід до «системи змішаної економіки».

Широке запровадження планових начал — ще одна з основних програмних ланок лейбористської моделі. Лейбористи пов'язували поглиблення планування економіки зі зростанням розмірів підприємств, картелюванням промисловості, розширенням державного сектора в економіці. Моделлю передбачалось директивне планування стосовно державних підприємств і індикативне — щодо корпорацій.

Поєднання плану й ринку у моделі ґрунтувалось на принципі використання ринкових переваг, тому планування не стосувалося суто ринкових механізмів, зокрема ціноутворення, і не перешкоджало вільному функціонуванню ринків товарів, робочої сили, засобів виробництва, переливанню капіталів.

Націоналізація і державний вплив на діяльність корпорацій уможливлювали урядовий контроль за розвитком соціальної сфери та планове управління її інфраструктурою. Витрати на соціальну сферу (соціальне забезпечення, охорону здоров'я, освіту, житлове будівництво та ін.) становили близько половини всіх витрат державного бюджету.

У лейбористській моделі «змішаної економіки» як єдиної «публічної корпорації» значне місце займала система контролю над економічною владою, що здійснювалася третьою силою — профспілками. Профспілковий рух не обмежувався контрольними функціями, а відігравав конструктивну роль як організатор виробництва. Використовувалась і «синдикалістська модель» участі трудящих у управлінні, так званий робітничий контроль.

Скандинавська модель «змішаної економіки». Шведський соціалізм. В основу скандинавської моделі «змішаної економіки» покладено концепцію «функціонального соціалізму» шведських соціал-демократів: поєднання приватних і суспільних засад економічного розвитку на функціональній основі.

Соціал-демократична робітничка партія Швеції, яка перебуває при владі і понад 60 років формує економічну та соціальну політику уряду, ніколи не ставила питання про націоналізацію, хоч і ніколи не заперечувала право на існування інших форм власності.

Економічна політика соціал-демократичного уряду Швеції є цілком самостійною, незалежною від зовнішнього впливу. Засадним її принципом є визнання безпосередньої залежності економічної стабільності від рівня державного управління та суспільного добробуту.

Соціалізація суспільства в Швеції пов'язувалась не з усупільненням власності, а з державним перерозподілом доходів, їх вирівнюванням. Хоч Швеція є країною класичного капіталізму (95 % засобів виробництва перебувають у приватній власності), вона має найбільш розвинену систему соціального забезпечення та колективного споживання. Половина валового національного продукту контролюється державою, і 50 % цих засобів використовується на соціальні потреби. Ці витрати держави завжди є точно обґрунтованими і здійснюються в раціональних формах.

Реформістська програма шведських соціал-демократів передбачала еволюційний перехід до соціалізму через удосконалення системи соціального забезпечення і ставила такі завдання:

- досягнення повної економічної демократії;
- збільшення обсягів суспільного виробництва;
- забезпечення повної зайнятості;
- справедливий розподіл і забезпечення соціальної рівності.

Програму побудовано за принципом «солідарності», який розглядається як компроміс «заінтересованих суспільних груп» (профспілки, об'єднання підприємців тощо). Цей принцип визнається «основною цінністю демократичного соціалізму».

Практичним втіленням принципу «солідарності» стала політика «солідарної заробітної плати», яка формується на підставі угоди профспілок, об'єднань підприємців щодо меж її зростання, тарифних ставок, умов праці. Розміри заробітної плати і всіх інших видів доходів суворо регламентуються, оскільки саме доходи визнаються основним фактором економічної динаміки та забезпечення соціальної справедливості.

Основною рисою політики державного контролю за заробітною платою була і залишається тенденція «вирівнювання» доходів різних суспільних верств.

Після того як рівень заробітної плати в Швеції став найвищим у світі, шведські соціал-демократи перейшли до розв'язування проблеми «справедливого розподілу власності». На відміну від австро-німецької моделі, в основу якої покладено принцип участі трудящих в управлінні, що забезпечує їм вплив і контроль за розподілом доходів в корпораціях, шведська модель передбачала формування профспілкових фондів як засобу перерозподілу капіталів між секторами, що забезпечувало виникнення економічної контрвлади. Так, співвідношення обсягів капіталів, що мають у своєму розпорядженні об'єднання шведських підприємців, центральне об'єднання службовців і центральне об'єднання профспілок Швеції, становить відповідно 1 : 1,07 : 2,3.

Система управління суспільством, побудована на залученні до цього процесу різних впливових суспільних сил, яким делегується частина державних управлінських функцій, є основою «функціональної соціалізації», застосовуваної щодо приватного капіталу.

Еволюція програмної мети шведських соціал-демократів полягає в переході від ідеї «політичної демократії» (здійснення демократичних реформ, перебудова політичної системи), до ідеї «соціальної демократії» (спрямованої на ліквідацію відсталості та злиднів), а згодом до «економічної (індустріальної) демократії», орієнтованої на ліквідацію традиційного підкорення праці капіталу, зміцнення позицій праці (підвищення її соціального престижу, підвищення якості життя).

Принципи функціонального соціалізму, соціального партнерства та солідарності, що їх розуміють як компроміс заінтересованих груп, різних соціальних сил, відображено також у програмах соціал-демократичних партій Данії і Норвегії.

Французький варіант «змішаної економіки». Французький варіант «змішаної економіки» принципово відрізняється від інших, і не тільки концептуально. Французькі соціалісти, які відіграють вирішальну роль у формуванні «лівого» напрямку соціал-демократичного руху, уважають, що націоналізація власності є невідворотним, об'єктивно-обумовленим процесом.

Як важливу передумову докорінного трансформування суспільства вони розглядали проведення (починаючи з кінця 50-х рр.) політики «соціально-економічної модернізації», що знайшла відображення в доктрині «третього шляху» генерала де Голля. Її складовими були:

— націоналізація ключових підприємств, банківських та фінансових установ і посилення ролі державного сектора;

— посилення дирижизму: державного індикативного планування суспільної економіки і директивного планування економіки націоналізованого сектора, довгострокового, середньострокового та поточного планування і програмування;

- участь трудящих у прибутках;
- співучасть трудящих в управлінні (підзвітність управлінських структур на всіх рівнях), регламентована суспільними угодами, розвиток самоуправління в господарському та територіальному планах;
- контроль за ціноутворенням;
- контроль за використанням ресурсів;
- протекціонізм стосовно національних виробників;
- державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності;
- державний контроль за іноземними інвестиціями;
- розвиток системи соціальної допомоги, запровадження широкого спектра соціальних програм;
- контроль за розвитком культури та освіти.

Програма «соціально-економічної модернізації» сприяла виходу Франції з післявоєнної економічної кризи.

Зі зміною уряду внаслідок приходу до влади республіканців (1974) обраний курс був лише частково скорегований, уточнений, набув неоліберальних рис (система перерозподілу доходів через податки), але щодо основних складових він залишився таким самим. Певної корекції зазнала і програма соціалістів, які з 1971 р. домагаються перемоги на виборах. Соціалісти не вважають більше націоналізацію альтернативою ринковій економіці. Ринкові механізми розглядаються як умова формування «здорової» економіки, але «глобальним регулятором» проголошується план, який визначає орієнтири розвитку, забезпечує соціальну орієнтацію, визначає умови економічної рівноваги, є засобом боротьби з кризами, основним стабілізатором економіки. Планування має бути директивним, тобто безперервним і загальнообов'язковим, але будувати його треба на підставі угод на принципі демократичного централізму (державний план формується, виходячи з низових планів), воно не може поширюватись на заробітну плату, сферу торгівлі та послуг. Головним об'єктом планування мають бути інвестиції.

Відтак французька «змішана економіка», хоч і складається з кількох секторів — державного, колективного і приватного, але управляється за соціалістичним принципом.

Західнонімецькому «етатичному (державному) соціалізмові», скандинавській моделі «розподільчого соціалізму», лейбористській моделі «корпоративного соціалізму» французькі соціалісти протиставили модель «самокерованого соціалізму».

Наприкінці 70-х років могутня система соціальних гарантій у промислово-розвинених країнах дала змогу говорити про існування в цих країнах «соціально-демократичного консенсусу».

Із дальшим суспільним розвитком моделі змішаного економічного ладу трансформуються. Ці уточнення відбуваються під впливом боротьби між консервативними (неоконсервативними) та соціал-

реформістськими течіями в економічній теорії. Особливих змін ці моделі зазнали в 80-ті рр., коли економіка Заходу стала перед необхідністю чергової структурної перебудови і на зміну концепції регульованої економіки прийшов монетаризм, несумісний з ідеєю прямого державного втручання.

4. Сучасний соціал-реформізм

Феномен неоконсерватизму та невдачі, яких зазнали соціал-демократичні партії на виборах до парламентів, поставили їх перед необхідністю адаптації соціал-реформістських моделей до нових умов. Два останні десятиліття стали для соціал-демократії періодом переосмислення змін в економіці та суспільстві.

Першими на тиск монетаристських тенденцій відреагували шведські соціал-демократи. У 80-ті рр., коли великої популярності набули монетаристські методи управління економікою, шведські соціал-демократи лише уточнили власну позицію щодо монетаристських доктрин. Вони зазначали, що політика і практика управління національною економікою може бути тільки соціально спрямованою, з поширенням функцій управління й контролю як на грошову масу, так і на доходи, тому монетарні методи, орієнтовані на бездефіцитний бюджет, для Швеції є неприйнятними. Але згодом, коли через свою відкритість шведська економіка почала зазнавати сильного тиску, уряд змушений був реагувати на це явище прийняттям певних монетарних заходів. Було висунуто гасло «захисту» економіки економічними методами.

Через вимушене посилення монетаристських тенденцій в економічній політиці соціал-демократичного уряду було розроблено модель Едгрена–Факсена–Однера. Автори, які свого часу очолювали дослідницькі групи Центрального об'єднання службовців, Об'єднання підприємців і Центрального об'єднання профспілок Швеції, намагались відобразити особливості розвитку шведської економіки, зокрема в галузі формування доходів, яка завжди перебувала в центрі уваги держави. Їхня модель відображає зв'язок динаміки інфляції і заробітної плати з кон'юнктурою зовнішнього ринку.

Економіка поділялась на два сектори — «захищений від іноземної конкуренції» і «відкритий для іноземної конкуренції». Перед державою ставилось завдання контролювати зростання заробітної плати у «відкритому» секторі, оскільки в ньому на розміри заробітної плати впливає зовнішня інфляція і продуктивність праці зростає швидше, ніж у секторі «захищеному».

Важливим завданням за нових умов шведські соціал-демократи вважали технологічну модернізацію виробництва з метою підви-

щення його конкурентоспроможності на світовому ринку. У зв'язку з цим було розроблено систему заходів, у тім числі принцип «солідарної заробітної плати», що стимулює підприємців до модернізації виробництва з метою підвищення продуктивності праці; державне планування і регулювання інвестиційної діяльності; зменшення податкового тиску на фірми, податкові пільги для тих фірм, які впроваджують нові технології.

У Франції в цей час за програмою соціалістів відбувається великомасштабна націоналізація відсталих галузей виробництва, їх модернізація, планове й податкове регулювання процесу перерозподілу доходів.

Країнам, де найбільш вдало поєднувалось державне регулювання економіки і контроль за соціальною сферою з ринковою свободою, що забезпечувала достатній рівень ефективності економічного розвитку, пощастило уникнути соціальних потрясінь.

Політика неоконсерваторів, спрямована на послаблення регулюючої ролі держави, скорочення дефіциту державного бюджету за рахунок зменшення витрат на соціальну сферу, обмеження діяльності профспілок призводить до незадоволення широких мас населення. За цих умов постає проблема оновлення соціал-демократичних економічних доктрин.

1989 р. в Стокгольмі відбувся черговий, XVIII конгрес Соціалістичного Інтернаціоналу, який затвердив низку програмних документів, розроблених шведською соціал-демократією. Серед них особливе місце займала «Декларація принципів», яка відобразила еволюцію поглядів соціал-демократії стосовно широкого спектра питань, передовсім щодо міжнародних відносин. Відмітною її рисою були заклики до консолідації соціал-демократичних рухів і зосередження уваги на глобальних проблемах сучасності, що їх можна розв'язати лише спільними зусиллями. Зміщуються акценти і щодо трактування поняття «демократичний соціалізм»: він визнається міжнародним рухом за свободу, соціальну справедливість і солідарність.

Вирішення глобальних проблем зв'язується зі встановленням «нового міжнародного економічного порядку», який покликаний примирити інтереси промислово розвинених країн та країн, що розвиваються. Для цього запропоновано реформувати міжнародні фінансові відносини так, щоб створити всі умови для міжнародного економічного співробітництва.

Справедливіший міжнародний економічний порядок необхідний не лише для реалізації принципу солідарності, а й для створення більш продуктивної і збалансованої світової економіки, для надання шансу слаборозвиненим країнам інтегрувати в світовий економічний простір на паритетних основах.

Концепція «демократичного соціалізму» у нових програмних документах залишалась незмінною, але уточнювалось, що будь-які (приватні чи суспільні) форми власності за сучасних умов інтернаціоналізації господарської діяльності більше не гарантують економічної ефективності й соціальної справедливості. Це забезпечується тільки раціоналізацією процесу державного втручання в економіку, тобто посиленням суспільного контролю над економікою, який здійснюватиметься через систему різноманітних заходів: формування демократичної загальнодоступної і децентралізованої виробничої політики; суспільний контроль над інвестиціями; захист суспільних та соціальних інтересів; участь трудящих і спільне прийняття рішень на рівні компаній і виробничому рівні; участь профспілок у розробці національної економічної політики; поглиблення рівня самоуправління кооперативних форм; демократизація світових фінансових інститутів і економічної системи, що уможлиблювала б участь у їхній діяльності всіх країн; створення системи міжнародного контролю і спостереження за діяльністю транснаціональних корпорацій; надання міжнародного права профспілкам контролювати діяльність транснаціональних корпорацій.

Загальної економічної моделі, яка б реалізувала принципи соціал-демократії, не пропонувалось, але головна ідея полягала в тім, що економічна демократія не може обмежуватись лише юридичним контролем з боку держави, а має забезпечувати реальну участь трудящих та їхніх об'єднань в управлінні економікою.

У суспільстві, побудованому на ідеях економічної й соціальної рівності, механізм ринку має використовуватись як динамічний засіб залучення нововведень та виявлення потреб економіки і суспільства. Ці принципи треба поширювати не тільки на національний, а й на міжнаціональний рівень.

За свою понад столітню діяльність соціал-демократія досягла суттєвих успіхів: скорочення робочого дня, зростання заробітної плати та рівня життя, дифузія власності і створення інституту співвласності на підприємствах, досвід державного регулювання економіки, соціалізація функцій держави, представницька політична демократія, економічна демократія у виробництві та контроль над економічною владою. Її вплив поширився на міжнародну економічну діяльність, сприяв виникненню та розвитку міжнародних економічних інститутів, які контролюють процеси інтернаціоналізації світової економіки, вирішують глобальні проблеми сучасності.

РАДЯНСЬКА ЕКОНОМІЧНА НАУКА

1. Основні етапи становлення й розвитку економічної науки в СРСР

Сучасна світова економічна думка формувалась, об'єднуючи різноманітні напрямки економічного знання. Вона синтезувала досягнення цілих поколінь, добираючи раціональне та відкидаючи дрібне, несуттєве. Кожну із сучасних доктрин чи шкіл було започатковано в минулі століття, і кожна з них розвивалась відповідно до вимог часу та економічної реальності, була породженням конкретних соціально-економічних обставин.

Політична економія соціалізму у цьому розумінні є особливою економічною доктриною не лише завдяки своїй оригінальності, догматичності та чіткій ідеологічній спрямованості, а ще й тому, що економічна думка породила унікальний феномен — суспільство, яке будувалось у суворій відповідності з наперед сконструйованою теоретичною моделлю.

Джерелом політичної економії соціалізму були ідеї соціалістів-утопістів, що відбивали одвічну мрію людства про справедливе суспільство, і класична доктрина, використана К. Марксом та Ф. Енгельсом для економічного обґрунтування справедливості класової боротьби та об'єктивної обумовленості заміни капіталістичного суспільства на комуністичне.

Основні принципи побудови соціалізму та комунізму було сформульовано Марксом та Енгельсом, дальший теоретичний розвиток основних концептуальних положень марксистської доктрини здійснив В. І. Ленін.

Однак загального уявлення про основи соціалізму виявилось недостатньо, коли постала проблема формування реальної економічної системи. Хоча було очевидним, що встановлення суспільної форми власності на засоби виробництва (тобто скасування приватної власності) об'єктивно спричинятиме докорінні зміни в економічній структурі, однак щоденно виникали суто практичні проблеми, які потребували теоретичного обґрунтування та прогнозування їхніх наслідків.

Уже в перші роки Радянської влади розгортаються дискусії з приводу основних закономірностей та напрямків розвитку еко-

номічної теорії, визначається основне коло питань, які належало розв'язати.

Тепер навіть важко уявити собі, як багато уваги приділяли економісти розвиткові теоретичних досліджень. Тільки російською мовою тоді було надруковано близько тисячі праць з проблем радянської економіки. Ставилися і розв'язувалися найрізноманітніші питання: про доцільність та форми суспільної власності, про форми розподілу, державного управління, необхідність контролю, товарно-грошові відносини, стимули виробництва, завдання самої економічної теорії.

Характерною рисою економічної теоретичної думки перших революційних років був справжній плюралізм. Безперечно, у виданнях того часу відображалася класова боротьба, але поки що у формі теоретичних дискусій. Більше того, економісти різних напрямів та шкіл надзвичайно шанобливо ставилися один до одного. Траплялося навіть, що наукова праця пробуржуазного напрямку друкувалася з критичною передмовою більшовика, і навпаки.

Проте з другої половини 20-х рр., а особливо з 1929 р., становище змінилося. Належність автора до більшовицької партії стає чи не найпереконливішим аргументом слушності його теорій. Науково-аналітичний підхід замінюється класово-партійним та ідеологічним.

Немарксистські автори намагалися протестувати проти цього. Цікаву характеристику більшовицького підходу до економічного аналізу дав автор немарксистської орієнтації, відомий історик Р. Ю. Віппер, в книжці «Криза історичної науки» (Казань, 1921). У ній він підкреслював, що до революції багато російських учених віддавало належне економічному матеріалізму, погоджуючись, що світом правлять економічні фактори, а не ідеї. Та після Жовтня до влади прийшли люди, які визнають ідею важливішою за об'єктивні фактори.

Р. Ю. Віппер мав рацію: багато хто бачив у радянській економіці те, що наказано було бачити, а не те, що там було насправді.

Однак помилковим буде і твердження, що всі економісти ідеологізували економічну науку або сліпо захищали партійні інтереси. Російські марксисты в 20-х—на початку 30-х рр. зробили значний внесок в економічну теорію. З них треба назвати передовсім **М. Кондратьєва, О. Чаянова, О. Челінцева, М. Левитського, Є. Слуцького, В. Леонтєва** та багатьох інших.

Наприкінці 20-х років колишні дискусії з приводу головних напрямків розвитку економіки радянської держави та основних принципів побудови соціалістичної системи підмінюються визначеними «згори» теоретичними формулюваннями. Починається догматизація основних положень марксистсько-ленінського вчення. За основну

функцію економічної теорії визнається ідеологічна, тобто захист існуючого ладу, постійні докази правильності партійного курсу, критика всіх економічних доктрин, що не відповідають радянським ідеологічним настановам.

Однак суто прикладні аспекти економічної теорії ще розглядаються радянськими економістами, причому досить оригінально й цікаво. Саме в цей час було започатковано балансовий метод розвитку народного господарства, економіко-математичне моделювання, статистичні методи, сформульовано принципи планування та прогнозування.

Однак під політичним тиском погляди багатьох економістів зазнають змін, теорії пристосовуються до ідеологічних вимог.

Варто проаналізувати, наприклад, еволюцію поглядів на оцінку планової роботи у Радянській державі, великого авторитета радянської економічної науки **С. Струмиліна**. До початку 30-х рр. господарські проблеми планового народного господарства — «кризу збуту» 1923 р., «товарний голод» 1925 р., падіння обсягів виробництва, він зв'язує з помилковою економічною політикою радянських відомств. Так, він указував, що свавільне втручання в якусь ланку економічного організму призводить до негайного розладу всієї системи. Він справедливо зазначає, що більшість негараздів у сільському господарстві пояснюється надто високими цінами на промислові товари, нещадно критикує кредитну політику Держбанку, указуючи, що його діяльність розбалансовує економіку, призводить до криз, стимулює інфляцію. Цікаво, що свою критику Струмилін аргументує з допомогою неокласичних наукових теорій.

Але якщо у 20-ті роках зриви у плановій роботі пояснювалися Струмиліним з класичних позицій, які базувались на тезі про самоврівноваження економіки, то на початку 30-х років його погляди дуже змінилися.

Уже 1932 р. він причиною всіх невдач називає «засилля» у Держплані буржуазних спеців та опозиційних елементів за дуже малого прошарку спеціалістів-комуністів¹. Сама структура Держплану, підкреслює Струмилін, робила планування процесом загостреної класової боротьби. Такі працівники Держплану, як В. Базаров, Н. Кондратьєв, В. Громан, виходили з концепції непу, за якою не план обмежує стихію ринку, а навпаки, ринок регулює і коректує план. Саме їхня діяльність нібито призвела до невдачі перших спроб народногосподарського планування.

Лише після того, як було розгромлено «шкідницьку організацію» у Держплані, з'явився «науково обґрунтований» перший п'ятирічний план.

¹ Струмилін С. Г. Проблемы планирования в СССР. — Л., 1932. — С. 29—142.

Еволюція поглядів Струмиліна характерна для доби повороту країни на шлях побудови тоталітарної, адміністративно-командної економіки. Це була реакція на реальну загрозу: учені-економісти, теоретики та практики, що не хотіли свої погляди на закономірності розвитку суспільного господарства пристосовувати до ідеологічних вимог, не хотіли змиритися з новими підходами до науки, або зазнавали утисків, або були вислані за межі країни, або й фізично знищені.

З того часу в економічній думці радянської держави панівне місце посіли основні постулати революційної марксистської догми, що в сфері економіки утверджували ідеї централізму, тотального планування економіки, суспільної форми розподілу і т.ін.

Комуністична партія бере курс на колективізацію, даліше усупільнення власності, а соціалізм оголошується єдино можливим, справедливим суспільним устроєм, позбавленим будь-яких суперечностей, «сходинкою до комунізму».

Якщо до початку 30-х рр. велася дискусія з приводу необхідності існування політичної економії як науки за умов нового ладу, то в другій половині 30-х рр. йшлося вже про те, що слід створити особливу науку для вивчення радянської економіки. Приймається рішення про викладання політичної економії соціалізму в навчальних закладах, про створення підручника, в якому давалася б відповідь на всі питання ідеологічного, теоретичного та прикладного характеру, що виникають у процесі свідомої побудови нового суспільства.

Завданням економічної науки стає, по суті, тільки всебічне обґрунтування тези про переваги соціалізму порівняно з капіталістичним суспільством.

Політико-економічне знання почало деградувати. Науку було поставлено в жорсткі рамки, які обмежували дослідження марксистськими положеннями про економічну роль диктатури пролетаріату, про соціалістичне усупільнення та єдину суспільну власність на засоби виробництва та ін., що знайшло відображення у формулюванні особливих економічних законів соціалізму, котрі трактувались суб'єктивістськи — як планові і «конструйовані» суспільством.

Та згодом стало очевидним, що політична економія як наука заходить у глухий кут, вступає в суперечність з принципами не тільки класичної, а навіть марксистської економічної теорії.

1952 р. було опубліковано працю **Й. Сталіна** «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», що визначала даліші напрямки розвитку політичної економії, визнавала об'єктивний характер дії економічних законів та їхню чинність і в соціалістичному просторі, визначальну роль продуктивних сил у прогресі суспільства. У зв'язку з цим підкреслювалась необхідність досліджень загальних закономірностей економічного розвитку та використання їх результатів у практиці соціалістичного будівництва.

З цього часу об'єктом аналізу вчених-економістів стає низка притаманних ринковому господарству категорій «несоціалістичного» походження — «гроші», «товар», «прибуток» та ін.

У новому підручнику з політекономії соціалізму (1954) знайшли відображення проблеми факторів виробництва, науково-технічного прогресу, міжгалузевих та внутрішньогалузевих пропорцій суспільного виробництва, заробітної плати, економічного зростання та інших, що наближало радянську економічну науку до світової економічної думки.

Ще помітнішою стає ця тенденція в 60-х рр., коли до предмета політичної економії включають мікроекономічні проблеми, що характеризують основи економічної діяльності господарської одиниці — підприємства. Саме в цей час питання поведінки економічного агента за умов ринкової економіки та впливу цієї поведінки на макроекономічні процеси починають досліджувати і в західній економічній літературі.

У Радянському Союзі також робляться спроби впровадити в практику господарювання принципи господарського розрахунку, що свідчило про певну перемогу радянської економічної теорії, яка, хоч і несміливо, обстоювала необхідність визнання ролі товарно-грошових відносин за соціалізму, а також започаткований ще класичною політичною економією принцип невтручання в економічні процеси принаймні на рівні господарської одиниці.

Та все ж для радянської економічної теорії залишалися закритими досягнення світової економічної думки. Ця теорія не відмовилась від марксистських догматів і була цілком підпорядкованою ідеологічним потребам. Явища, притаманні товарному виробництву, розглядалися щодо соціалістичного суспільства як такі, що лише за формою подібні до тих, котрі характеризують ринкове господарство. Насправді, вони є суттєво іншими, бо здійснюються за умов планової економіки та в соціально-справедливому суспільстві.

У 70-х рр. у радянській економічній літературі навіть починається дискусія з питання співвідношення політики та економіки. Назване питання було дуже актуальним, оскільки розв'язання багатьох економічних проблем у країні залежало від того, наскільки це відповідає ідеологічним установкам. По суті, йшлося про допустимі межі втручання держави в господарський механізм. На жаль, перемогли прихильники підпорядкування економіки політичній меті.

Відповідно і процес запровадження господарського розрахунку почав сповільнюватись, відбувався у спотвореній формі.

Однак певне послаблення політико-ідеологічної цензури в цей час позитивно позначилося на розвитку економічної теорії. Одночасно з теоретичною проблемою співвідношення політики та економі-

ки, дискутувалось питання про зв'язок політичної економії з іншими науками.

Висновок про те, що політична економія є методологічною базою розвитку економічних наук та що ці науки є інструментами теоретичного аналізу, сприяв розвитку в її межах нових галузей дослідження. Політична економія соціалізму здобула можливість оперувати економіко-математичними та статистичними методами аналізу.

1975 р. радянському економістові Л. В. Канторовичу було присуджено Нобелівську премію за книжку з економіко-математичного моделювання процесів суспільного відтворення «Економічний розрахунок найліпшого використання ресурсів», написану ним ще 1939 р. Визнання заслуг вченого світовою наукою сприяло тому, що з цього часу економіко-математичні методи починає широко використовувати радянська економічна наука в теоретичному аналізі. За короткий строк у цьому напрямку було досягнуто досить значних успіхів.

Слід також зазначити, що в цей час відбувається інтенсивний розвиток нової науки, яка на початку 60-х років формувалась як «Критика західних економічних теорій». Вона давала змогу радянському читачеві отримати бодай загальне уявлення про стан і досягнення світової економічної теорії.

Проте починаючи із середини 70-х рр. в розвитку економічної науки починається застій, зумовлений погіршенням економічного становища в країні. Знову від науки вимагають доведення переваг соціалістичного ладу, знову починається ідеологізація та апологетика влади партії.

В економічній літературі 70-х рр. активно обговорюються проблеми системи та структури виробничих відносин, вихідного та визначального у виробничих відносинах соціалізму і т. ін. Наука здебільшого досліджує суто абстрактні проблеми, спрямовані на опрацювання методологічних засад аналізу, а не практичних питань. Характерним для наукових праць того періоду стають цитування витягів з творів Маркса, Енгельса, Леніна, партійних та урядових постанов як аргументів на користь якихось абстрактних ідей, що не мали жодного практичного значення.

На початку 80-х рр. стає очевидним, що економічна теорія перебуває в кризовому стані, стала догматичною та схоластичною, нездатною пояснити засади сучасного економічного розвитку, окреслити потрібні напрямки дальшого руху суспільства.

Ще раз підтвердилася стара думка, що економічна теорія не може розвиватися, коли від неї не вимагають пошуку принципово нових способів розв'язання соціально-економічних завдань.

Наприкінці 80-х—на початку 90-х рр. в економічній літературі починають формуватися засади нової концепції господарювання,

що бере за вихідний пункт приватновласницький інтерес. У центрі уваги економічної теорії потрапляють питання роздержавлення власності, його способи, методи та завдання. Переосмислюється природа ринкових відносин, соціально-економічного устрою суспільства. Вирішуються проблеми трансформації соціалістичної економіки в ринкову.

Методологічний апарат, який використовує сучасна економічна теорія в країнах колишнього Радянського Союзу, свідчить про інтеграцію вітчизняної економічної науки в світову.

2. Економічні дискусії 20—30-х рр.

Після Жовтневої революції та приходу до влади більшовиків у Росії формування радянської економічної думки відбувалось у процесі дискусій, що здійснювались на демократичних засадах, і завершилось встановленням ідеологічного диктату так званої пролетарської політичної економії.

Методологічні дискусії 20—30-х рр. позначилися на розвитку економічної теорії і, передовсім, сприяли визнанню необхідності існування політичної економії навіть у соціалістичному суспільстві, визначили її структуру.

Наявність різноманітних напрямків та шкіл в економічній та історико-економічній науці — найважливіша реальність того часу, але такою ж реальністю була ідеологічна непримиренність більшовизму, що зумовила наприкінці 30-х рр. його повну перемогу, досягнуту не науковим переконанням опонентів, а насильницьким впровадженням власних поглядів на закономірності суспільного розвитку.

У перші роки Радянської влади вирішувалось питання про концепцію побудови соціалістичного суспільства. Ленінська модель побудови державного соціалізму була аналогічною державно-капіталістичній (централізація банківської системи, монополізація підприємств у промисловості і торгівлі, створення споживчих товариств і т.п.), але без приватної власності, без товарної форми розподілу. Тобто з державно-капіталістичної форми вилучались основні фактори її саморегулювання. Натомість пропонувався новий механізм управління економікою, який спочатку реалізувався як політика «воєнного комунізму», а потім мав бути втілений у тотальному директивному плануванні.

Реалізація цієї концепції соціалістичного будівництва, що розроблялась Леніним як обґрунтування курсу партії на соціалістичну революцію і базувалась на двох складових — диктатурі пролетаріату та суспільній власності, — натрапила на неможливість негайного вирішення проблеми формування соціалістичної власності.

Тому уже на самому початку революційних перетворень у країні формуються два погляди на хід дальшого розвитку, на характер вирішення економічних та інших суперечностей. Один з них, орієнтований на максимально швидкий і безпосередній перехід до соціалізму, обминаючи проміжні форми, був репрезентований концепцією «воєнного комунізму». Інший погляд було викладено В. Леніним у таких працях, як «Чергові завдання Радянської влади», «Про ліве хлоп'яцтво та дрібнобуржуазність». У цих працях було сформульовано основи майбутньої економічної політики.

Основним мотивом ленінських статей була критика ідеї Троцького про безпосереднє «запровадження соціалізму». Можливість вирішення проблеми співвідношення сил капіталізму та соціалізму на користь останнього Троцький убачав у *негайному* усупільненні виробництва, тобто встановленні суспільної власності, та в плануванні народного господарства. Так, він указував, що намагання держави регулювати економічні відносини є безглуздими, коли не відбулося усупільнення та одержавлення власності. Ленін же писав, що соціалізм «безпосередньо, відразу, без перехідних заходів, у Росії нездійсненний»¹.

Структура власності в Росії, країні, де капіталізм почав розвиватися незадовго до революції, була дуже строкатою: поряд з капіталістичними її формами існували кооперативні, общинні форми селянської власності, малі приватні форми, значну частку становила дрібнобуржуазна власність. І якщо націоналізацію капіталістичних підприємств підтримували народні маси, то негайне усупільнення малих приватних форм власності могло призвести до негативних наслідків.

Тому Ленін і висуває ідею про перехід до соціалізму через *поступове* перетворення всіх форм приватної власності на власність суспільну, соціалістичну: «Перше, що встановлено абсолютно точно усією теорією розвитку, всією наукою взагалі, і що забували утопісти, що забувають сучасні опортуністи, які бояться соціалістичної революції, — це та обставина, що історично, безсумнівно, повинна бути особлива стадія або особливий етап переходу від капіталізму до комунізму»².

Ленін сформулював ідею багатокладності перехідної економіки, тобто об'єктивну необхідність достатньо тривалого співіснування соціалістичного укладу з укладами приватногосподарськими, у тім числі з дріботоварним і капіталістичним, та конкуренцію «державної промисловості» («націоналістичним фабрикам») з іншими укладами.

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 31, с. 38.

² Там само, т. 33, с. 61.

Було теоретично визначено структуру конкретних економічних перехідних заходів і послідовність їх здійснення. Ішлося про заходи як загальнодемократичного, трансформаційного порядку, так і «власне соціалістичного усупільнення», в тім числі про: експропріацію власності, націоналізацію банків, скасування права наслідування та ін.

Ленінська концепція виходила з необхідності збереження у багатьох сферах народного господарства товарної організації суспільного виробництва, тобто тимчасової, вимушеної, несоціалістичної його форми, регульованої законом вартості.

Важливе місце у програмі побудови соціалізму належало аграрному питанню, обґрунтуванню стратегії соціалістичного усупільнення сільського господарства, зокрема кооперування дрібних виробників села.

Ленін займав особливу позицію в гострих дискусіях періоду «воєнного комунізму» з питань сільського господарства. Так, у проекті програми РКП(б) він писав, що у створенні великого сільського господарства «головним завданням радянської влади є існування та дослідження на практиці найбільш доцільних і практичних перехідних засобів у цьому напрямі»¹, а на VIII Всеросійському з'їзді Рад 1920 р. відкрито говорив про необхідність у перехідний період «спиратися на одноосібного селянина, він такий і іншим не буде, і мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться»².

Цю думку поділяла великий спеціаліст з аграрної статистики А. І. Хрящова, яка в статтях та книгах 20-х рр. запевняла, що для селянських господарств характерні «соціально-органічні процеси»: ділення, об'єднання, ліквідація, зміна економічної потужності³. Дрібне селянське господарство, на її думку, є досить стабільним, а продукти класової диференціації не затримуються на селі (його залишають обидві скрайні групи — пролетаризовані бідняки та багатії, що стали капіталістами), тому слід зважати на реальний стан справ.

Зусиллями В. Леніна на IX з'їзді РКП(б) було заблоковано резолюцію В. Мілютіна про одержавлення кооперації, підтриману більшістю промовців. Ленін доводив, що «зараз говорити про націоналізацію кооперації не бачиться можливим»⁴, посилаючись на те, що для цього ще не визріли умови.

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 33, с. 79.

² Там само, т. 42, с. 138.

³ Див.: Хрящова А. К характеристике крестьянского хозяйства революционного времени // Вестн. статистики. — 1920. — № 5—8. — С. 84—105; *Ії ж.* К характеристике крестьянских хозяйств периода войны и революции // Красная новь. — 1921. — № 1. — С. 122—139; *Ії ж.* К вопросу о расслоении крестьянства // Эконом. обозрение. — 1924. — № 9—10. — С. 21—26; *Ії ж.* Группы и классы в крестьянстве. — М., 1926.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 40, с. 231, 233.

Того, що суспільна форма власності є вирішальною для становлення соціалізму, не заперечували економісти жодного з напрямів. Їхні погляди різнилися лише щодо питання доцільності й можливості формування соціалістичної власності, перемоги соціалізму взагалі.

До першої річниці Жовтневої революції було видано збірку статей, присвячених економічній історії молодій республіці. Л. Мартов, наприклад, писав у цій збірці, що, на його думку, соціалізм в Росії взагалі збудувати *неможливо* через економічну відсталість держави. Ні селянство, ні напівпролетарське населення післявоєнних міст, ні інтелігенція не проявили за рік потягу до соціалізму, вони повністю пройняті духом капіталістичної наживи. Він указував, що намагання більшовиків опиратися на самодіяльність мас наштовхується на анархію: на селі запанував «ледар» — бідняк, який утискає господаря — трудового селянина, а у місті пролетарі вимагають лише задоволення своїх споживчих інстинктів і ухиляються від розвитку продуктивних сил. Більшовики ж погоджуються з цими настроями, запроваджуючи «споживчий комунізм».

«Економічна політика більшовиків, — пише у статті «Народне господарство і «соціалізм» Д. Далін, — це суцільний утопізм та доктринерство». «Більшовицький соціалізм» став перемогою принципу «поділу» і у сфері розподілу, і у сфері виробництва. Держава показала повну неспроможність керувати виробництвом: «де є виробництво, там нема «соціалізму», де є «соціалізм», там нема виробництва», — закінчує Далін.

Пізніше (в еміграції) він видав книжку, де доводив, що в галузі побудови соціалістичної економіки у радянській Росії спостерігається «сама тільки суцільна грандіозна невдача». Корінь цієї невдачі — у ставленні більшовиків до селянства. Отримавши землю з рук Радянської влади, селяни негайно відмовилися від участі в революційній боротьбі і стали завзятими захисниками приватної власності, об'єдналися з буржуазією. Радянська влада змушена була почати справжню війну з селянством, що неминуче мало призвести до руйнування у господарстві.

М. Устрялов, Д. Далін, Р. Абрамович указували на те, що суспільна власність — це неприродна форма, що її можна встановити лише насильницьким шляхом, вона неодмінно призведе до руйнування господарства, оскільки підірве всі стимули до праці, до розвитку. Своє твердження вони обґрунтували, виходячи з неокласичних позицій.

Більшість економістів доводила, що приватна власність створює потужніші стимули для розвитку виробництва, тому повернення до капіталізму є неминучим.

Г. Гурвич у статті «Соціалізм і власність», опублікованій 1928 р. в одному з емігрантських журналів, виступаючи проти будь-яких

форм одержавлення власності, указував, що суспільна власність може належати лише державі і «ні найменшою мірою не належить окремим частинам держави або окремим громадянам», тому процес усупільнення є ні що інше, як створення засад монополізації. Він указував, що монополії — це руйнівна сила, яка спотворює всі природно-економічні зв'язки в суспільстві.

Навіть ті економісти, які поділяли марксистські погляди щодо необхідності впровадження суспільної форми власності, котра, на їхню думку, уможливилюватиме планове керування господарством, а отже, запобігатиме недолікам капіталістичного ладу (кризам, експлуатації, зuboжінню тощо), поділялись на дві групи.

Одні, слідом за Леніним, уважали, що перехід до соціалістичної форми власності має відбуватися поступово: конфіскація, націоналізація — це тільки перші кроки до утвердження соціалістичної власності. Значно складнішим процесом є дійсне усупільнення виробництва, яке відбувається через його *природну централізацію та концентрацію*.

Інші (цих поглядів дотримувались «ліві комуністи» — Бухарін, Бубнов, Осинський, Йоффе, Смирнов, Троцький, Преображенський) вимагали, щоб цей перехід здійснювався як швидкий, миттєвий акт (без перехідних форм) за принципом *конфіскації* власності.

Логічним продовженням теми перехідного періоду були дискусії, що розгорнулися довкола проблеми запровадження *нової економічної політики (непу)*.

Унаслідок політики «воєнного комунізму» суперечності багатокладної економіки надто загострилися і перейшли в політичну сферу, що стало проявлятися передовсім у масових селянських бунтах і повстаннях.

За таких обставин почався перехід до нової економічної політики, що виходила з реальностей багатокладної економіки. Складовими непу стали: переведення державних підприємств на умови економічної самостійності; запровадження товарно-грошових відносин; використання державного капіталізму, кооперації; встановлення податкового принципу взаємодії підприємств усіх секторів економіки з державою; налагодження міжнародних економічних зв'язків.

Фактична зміна орієнтирів відбулася не миттєво і супроводжувалась запеклою боротьбою проти спроб реставрації «воєнно-комуністичної» моделі, оскільки впровадження непу як учені-економісти, так і політики часто зв'язували із поверненням до капіталізму.

Особливо голосно ідея можливої реставрації капіталізму через неп лунала в немарксистській економічній літературі, зокрема у працях групи вчених, що гуртувалися навколо відомого емігрантського журналу «Смена вех» і лідером якої був відомий юрист

М. В. Устрялов. Свої економічні погляди він виклав у програмній статті з характерною назвою «Patriotica», де писав, що неп — це не «тактика», а «еволюція більшовизму»¹.

Він розумів таку еволюцію як повернення Росії до капіталізму. Ототожнюючи політику «воєнного комунізму» з комуністичним ладом, Устрялов пише, що комунізм — це химера, яка задушила продуктивні сили держави, а неп — розкріпачення цих сил, засіб для більшовиків залишитися при владі. Радянська влада ніби-то не відмовляється від гасел соціалістичної революції, насправді ж вживає буржуазних заходів, необхідних для економічного відродження держави².

Д. Далін присвятив свою статтю аналізу «комуністичної економіки». Так він називає економіку Радянської Росії періоду громадянської війни та інтервенції. «Регрес є законом комуністичного господарства в Росії, — пише Далін, — це перша, основна риса цього «способу виробництва»³. Друга риса — загальна зрівнялівка. Саме ідея рівності стала причиною націоналізації промисловості та банків, переділу землі на селі, ліквідації вільної торгівлі. Загальне урівнювання, на його думку, призвело до зникнення стимулу особистої заінтересованості. Звідси економічний занепад та голод 1921 р. Комунізм по-більшовицькому, пише Далін, є перемогою «споживчої тенденції над виробничою».

Неп, продовжує Д. Далін, — це закономірне повернення до капіталізму. Але більшовикам не впоратися з цим процесом. Буржуазія не погоджується на оренду, великі підприємства залишаються збитковими, на селі панує безгосподарність бідноти, а у продовольчій справі «більшовицька свобода торгівлі» призвела до голоду.

Інші автори праязкої збірки «Смена вех» і однойменного паризького журналу, наприклад А. В. Бобрищев-Пушкін у статті «Нова віра», роблять висновок: між Радянською владою як правовим інститутом, і соціалізмом нема нічого спільного. Радянська влада не заперечує приватної власності. Уся революція в Росії призвела лише до перерозподілу придбаного шляхом пограбування майна. Цей перерозподіл проходив повністю на основі приватної власності, оскільки «народ є переконаним власником»⁴. На думку автора, народ тяжіє до реалізації приватновласницьких інстинктів, тому в Росії буде і приватна власність, і приватна ініціатива, і торгівля, і кооперація, не буде тільки викинутих за кордон попередніх власників.

Аналогічно розуміли суть непу Троцький і його прихильники, які розглядали неп з позиції «лівіше за Леніна». Сам Л. Д. Троцький

¹ Див.: Смена вех // Сб. статей. — Прага, 1921. — С. 53—61.

² Там само, с. 54.

³ Там само, с. 69.

⁴ Там само, с. 111.

неодноразово ляжав капіталістичним переродженням Росії. У знаменитій промові на VII розширеному пленумі ІККІ він заперечує соціалістичний зміст економіки країни, що базується на поєднанні соціалістичного і приватновласницького укладів і на товарних відносинах. Він доводить, що така економіка поступово потрапить у залежність від світового капіталістичного господарства¹.

У працях його сподвижника **Є. Преображенського** ці проблеми також займають значне місце. Уже на зорі непу він з ультраревольюційних позицій критикує новий курс як «політику, що означає свободу збагачення, накопичення та використання найманої праці і нічого більше»².

На думку Преображенського, за непу в Росії діють два «природні закони». «Природний закон» розвитку дрібного товарного виробництва відновлює капіталістичні відносини, скасовані Жовтнем. «Природний закон» розвитку соціалістичного суспільства ґрунтується на базі великої промисловості, орієнтується на розширення прориву, здійсненого революцією назовні, з прагненням за рахунок дрібно-буржуазного та середньокапіталістичного оточення розширити його із середини.

Обидва закони, уважає Преображенський, діють незалежно від держави диктатури пролетаріату. На те вони і «природні». Радянська влада не спроможна управляти ними і змушена буде їм підкоритися.

Говорячи про майбутнє, він не виключає того, що «процес розвитку та відновлення капіталістичних відносин у найближчі роки випереджуватиме процес «соціалізації», а селянство може розпочати війну з пролетаріатом»³.

Преображенський указує на неминучість економічних криз в перехідний період. Він убачав причину їх у співіснуванні капіталізму (якому притаманні кризи) і соціалізму (який керується планово). Причиною криз є, на його думку, також і помилки планових органів.

Саме проблема *управління народним господарством*, котре базувалося на двох формах власності і в перспективі бачилось як соціалістичне, засноване на суспільній власності, гаряче дискутувалася в економічній літературі.

Частина економістів визнавала *директивне централізоване планування* розвитку обох секторів економіки головним напрямком державного управління процесом усупільнення виробництва. Вони покладались на врівноважувальну дію плану (обов'язкового до виконання) стосовно економіки, стверджуючи, що план є повноцінним і ефективним заміником важелів саморегулювання.

¹ Див.: VII расширенный пленум ИККИ: Стеногр. отчет. — Т. II. — М.; Л., 1927. — С. 101.

² Див.: Преображенский Е. Перспективы новой экономической политики // Красная новь. — 1921. — № 3. — С. 203.

³ Там само, с. 209.

Інші вчені вважали, що сектор економіки, орієнтований на відновлення товарно-грошових відносин, має розвиватись за принципом саморегулювання. Втручання держави в розвиток цього сектора треба обмежити *індикативним плануванням* на підставі плану-прогнозу. Пряме регулювання економічних процесів з боку держави вони допускали лише щодо державних підприємств, заперечуючи, що план може бути засобом урівноважування економіки.

Але обидві групи економістів погоджувались, що основними принципами управління є забезпечення пропорційності й безкризовості розвитку суспільної економіки.

У багатьох працях, виданих у перші роки непу, планування протиставлялося товарному виробництву. Л. Красін, В. Куйбишев, Г. Кржижановський, С. Струмилін, Г. Александров уважали, що план переможе стихію капіталістичного товарного виробництва. Для цього треба тільки перетворити план на закон. Вони стверджували, що провідною в соціалістичному плануванні має стати ідея директивності, оскільки директивний характер плану впливає з природи соціалізму, коли на зміну стихійному економічному розвитку приходить свідомо керований процес.

Прихильники директивного планування дотримувалися думки, що планування треба орієнтувати як на перспективу, так і на поточний період, як на окремі галузі, так і на народне господарство в цілому. План має відображати концепцію загального розвитку соціалізму, ґрунтуватися на конкретних (контрольних) цифрах, бути реалістичним.

Реалізм у плануванні сприймався як необхідність обов'язкового порівнювання витрат і результатів виробництва (навіть за умов дефіциту). Єдине, що залишилось не визначеним, — це способи вимірювання цих витрат та результатів, оскільки автори заперечували ціннісні показники, як і товарно-грошові відносини.

Особливо складним і винятково гострим було питання провідних ланок у соціалістичному плані. Запеклі дискусії з цієї проблеми заповнили багато сторінок економічної літератури. Прихильники ідеї директивного планування обстоювали курс на переважаючий розвиток важкої промисловості, яка створювала умови для усупільнення власності.

Так, **Ф. Держинський**, аналізуючи джерела соціалістичної індустріалізації, критикував позицію Сокольников, що виступав проти мобілізації так званих внутрішніх засобів для соціалістичної індустрії, оскільки вона проводилась коштом селянського, несоціалістичного господарства.

Ідеї соціалістичної індустріалізації захищав і **В. Куйбишев**. Він указував, що врахування потреб аграрного сектора суперечить курсу на створення соціалістичної власності, різко критикував «буржуаз-

них» економістів (А. Гінзбурга та ін.) — авторів першого проекту промислової п'ятирічки, в якому не знайшли відображення насущні потреби індустріалізації¹.

Струмилін, виступаючи з приводу надрукованих 1925 р. «Контрольних цифр розвитку народного господарства в 1925—26 гг.», запропонував власний комплексний план розвитку народного господарства на відміну від наявних планів розвитку окремих галузей. Провідною ланкою в ньому також була важка індустрія, а першочерговим завданням — створення умов для планування: економічних (суспільна власність на засоби виробництва) і політичних (диктатура пролетаріату).

Свій погляд на проблеми співвідношення плану й ринку у передхідний період виклав Троцький у доповіді на XII з'їзді партії (квітень 1923 р.). «Ми відкрито визнали, що ... одним централізованим плановим способом у нашій країні і за нашого економічного рівня ми не можемо проводити регулювання господарського життя, і ми звернулися до диявола ринку: «Прийди на допомогу»². «Треба користуватися старими, ринковими (методами), поки не створили нових — централізованих, планових, звітних»³.

У доповіді Троцького давалося визначення суті та методів планування за умов нової економічної політики. У масштабах суспільства в капіталістичному секторі план замінюється ринком, вільною грою економічних сил, конкуренцією, законом попиту і пропозиції тощо. У такий спосіб встановлюється належний розподіл сил та коштів.

Намагання визначити через планове втручання господарський розвиток, замінити регулюючу роботу ринку адміністративними заходами, вважає Троцький, неминуче породжуватиме господарські кризи того самого типу, які спостерігалися в добу «воєнного комунізму»: «Наші кризи до цих пір є значно більше кризами, що впливають з недостатності або неправильності планового підходу, з організаційної безпорадності або непристосованості держaparату до нових методів роботи, до нової економічної політики, ніж з ринку як такого»⁴.

Троцький uważав, що планова робота полягає в поєднанні сили ринку з силою плану; для ринкової сфери він передбачав інші методи регулювання, ніж щодо державного сектора.

Методологічний підхід іншої групи економістів до визначення ролі планування полягав у поєднанні всіх секторів господарства на

¹ Куйбышев В. Пересмотр пятилетнего промышленного плана и текущие задачи промышленности // План. — 1936. — № 3. — С. 9—11.

² Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. — М., 1968. — С. 335—336.

³ Там само, с. 309—310.

⁴ Там само, с. 337.

задач ринкових відносин. На протигагу концепції «план-директива» вони розвивали ідею «план-прогноз».

На їхню думку, на першому етапі відновлення економіки необхідно починати з аграрного сектора, який функціонує за принципом реалізації приватного інтересу і створює економічні умови для розвитку важкої промисловості.

Усі економічні труднощі й диспропорції в народному господарстві вони пояснювали «суперіндустріальною» орієнтацією радянської економіки. **М. Кондратьєв, І. Калінніков, В. Базаров, В. Громан** та інші наполягали на тому, що провідною ланкою у плані-прогнозі повинне бути сільське господарство¹.

Ці економісти вважали, що в процесі планування необхідно враховувати закономірності, що характеризують розвиток аграрного та інших недержавних секторів економіки. Це зводило зміст планової роботи до виявлення та підтримки ринкової рівноваги через планові «регулятивні норми»².

Таку модель плану («Крестплан»), на протигагу директивної концепції плану Струмиліна, запропонував **Сокольніков**. «Крестплан» урахував основні закономірності розвитку ринкової стихії та пристосовувався до неї.

Ці погляди поділяли **В. Громан, В. Базаров, М. Макаров, А. Огановський, І. Калінніков, А. Неопиханов**, які вважали, що ринкова стихія несумісна з директивним плануванням народного господарства. Соціалізм вони характеризували як арену, де панує товарний ринок з його стихійними припливами та відпливами³.

Це положення підводило до висновку про те, що річні плани слід орієнтувати на поточні кон'юнктурні зміни. **М. Кондратьєв** взагалі пропонував замінити план окремими регулюючими заходами для усунення кон'юнктурних труднощів в економіці, забезпечуючи в такий спосіб умови для самоврівноважування, яке він уважав основою стабільності розвитку.

М. Бухарін також підтримував ідею «рухливої економічної рівноваги». На його думку, урівноважування економіки відбувається на підставі «закону трудових витрат», якому він надавав ролі стихійного регулятора виробництва. Завдання планування полягає в тім, щоб створити умови для нормальної дії цього закону.

Закон трудових витрат, на думку **Бухаріна**, регулював розподіл праці і засобів виробництва у всіх формаціях, з тією лише різницею, що за капіталізму він діє як закон вартості, а за умов соціалізму він

¹ Основные начала земледелия и землеустройства. — М., 1927. — С. 70—77.

² Громан В. О. некоторых закономерностях, эмпирически обнаруживаемых в нашем народном хозяйстве // Плановое хозяйство. — 1925 — № 1. — С. 88—101; — № 2. — С. 125—141.

³ Див.: Базаров В. К методам перспективного планирования. — М., 1924; Його ж. К вопросу о хозяйственном плане // Экономическое обозрение. — 1924. — № 6. — С. 10—14.

поступово перетворюється на «закон трудових витрат» (щоправда, автор не визначив, як вимірювати ці витрати).

Урахування принципу ринкової рівноваги було можливим, на думку всієї цієї групи економістів, за умови індикативного планування, через формування плану-прогнозу. Методом його побудови мав стати баланс пропорцій між галузями і секторами народного господарства¹.

Розвиток концепції плану-прогнозу, що обґрунтовувалась з позицій неокласичної школи і базувалась, передовсім, на врахуванні попиту та пропозиції, маємо в низці першорядних наукових розробок.

Так, неочіпним внеском у розвиток світової економічної думки вважають розроблену радянськими економістами «теорію оптимального функціонування», що виникла як синтез двох шкіл вітчизняної економічної думки: математичної, яку репрезентував Є. Слуцький, та балансової, що бере свій початок від 20-х рр.

Праця Є. Слуцького «До теорії збалансованого бюджету споживання»², що її вперше було опубліковано в італійському журналі ще 1915 р., ґрунтувалася на новій (як на той час) теорії споживання і була прикладом моделювання однієї зі сторін відтворювального процесу.

Методи Слуцького згодом використав Л. Канторович для створення плану-балансу на засаді оптимізації використання ресурсів у суспільстві. Виявилось, що цей метод є універсальним і може бути застосований для розв'язування найрізноманітніших господарських завдань.

1926 року Центральне статистичне управління СРСР опублікувало перший у світі баланс народного господарства (за 1923/24 господарський рік). Керівник розробки П. Попов писав, що «за складання балансу ми натрапили на низку труднощів як методологічного, так і технічного характеру. За браком у світі подібних праць довелося у самому процесі роботи вирішувати методологічні питання і змагатися з технічними труднощами, зв'язаними з нестачею статистичного матеріалу»³.

Баланс народного господарства став поштовхом до цілої низки модельних досліджень. 1925 р. ленінградський студент **В. Леонт'єв** звів у одне ціле фрагменти таблиці міжгалузевих взаємозв'язків і побудував міжгалузевий баланс. Згодом, уже в Америці В. Леонт'єв розрахував на підставі своєї таблиці «витрати-випуск» технологічні

¹ *Калинников И.* Промышленный план и его осуществление // Бюллетени Госплана. — 1923. — Вып. 3—4. — С. 24; *Його ж.* Промышленная секция // Краткий отчет Госплана. — 1921—23. — С. 19—25.

² *Слуцкий Е.* К теории сбалансированного бюджета потребления. Экономико-математические методы. Народнoхозяйственные модели. Теоретические вопросы потребления. — М., 1963. — Вып. 1. — С. 243.

³ *Див.: Белкин В.* Цены единого уровня и экономические измерения на их основе. — М., 1963. — С. 190—191, 205; *Дадаян В.* Макроэкономические модели. — М., 1983. — С. 51—60.

коефіцієнти і замінив кожний рядок таблиці відповідним рівнянням. Модель міжгалузевих взаємозв'язків Леонтєва було відзначено Нобелівською премією.

Вітчизняні економісти-математики першими дали функціональне визначення деяких економічних процесів, зокрема так званих функцій суспільної корисності (у зарубіжній літературі — виробничих функцій), першими запропонували метод експертних оцінок у плановій роботі.

Для побудови плану-прогнозу саме радянськими економістами вперше було використано метод урахування тенденцій минулого і екстраполяції їх на майбутнє. Цей метод базувався на теорії емпіричних закономірностей, теорії статистичних та динамічних коефіцієнтів В. Громана¹, який запропонував обґрунтовувати план, виходячи з аналізу дореволюційних пропорцій між вартісними обсягами продукції промисловості та сільського господарства, оскільки вони відображають тенденції розвитку.

В. Базаров також пропонував орієнтуватися на показники розвитку економіки капіталістичних держав з поправкою на гірше господарювання за початкових умов соціалізму².

Підтримуючи ідеї про «рухому економічну рівновагу», усі економісти надавали великого значення вивченню «кривих розвитку попередніх періодів». Автором ідеї «затухаючої кривої» був Авілов, але основний висновок з теорії «затухаючої кривої» зробив Базаров, який особливо активно виступав проти планування «утопічних темпів» економічного зростання. Він указував на обов'язковість урахування дії закону спадної віддачі ресурсів.

Теорія «затухаючої кривої» набула розвитку в працях В. Громана, М. Кондратьєва, І. Каліннікова та інших. Навіть Струмилін пропонував у питаннях планування спиратися на концепцію «затухаючої кривої» (по суті, теорію спадної віддачі факторів виробництва)³.

Радянські економічні теорії планування з великим інтересом сприймалися в усьому світі, але найбільші їхні досягнення так і не було визнано в СРСР. Економісти-немарксистичні пропонували методи розробки планів, які суперечили марксистському розумінню соціалістичного планування, оскільки базувались на підходах, відмінних від вироблених марксизмом. Діяльність найвідоміших економістів-

¹ Громан В. О некоторых закономерностях, эмпирически обнаруживаемых в нашем народном хозяйстве, с. 88—101; *Його ж.* Тезиси к пересмотру контрольных цифр на 1925/26 г. // *Плановое хозяйство.* — 1926. — № 2. — С. 83—91. Критике выдвинутых Громаном положений посвящена статья Р. Вайсберга «Буржуазные извращения в области планирования» // *Плановое хозяйство.* — 1930. — № 1. — С. 11—41.

² Базаров В. О перспективах хозяйственного и культурного развития // *Экон. обозрение.* — 1928. — № 6. — С. 54—66.

³ Струмилин С. На плановом фронте // *Этапы экономической политики СССР.* — М., 1934. — С. 298.

немарксистів було незабаром узагалі оголошено «шкідливою», такою, що суперечить економічній політиці партії.

Ще одним досягненням радянської економічної науки 20-х рр. була визнана світовою економічною думкою концепція регулювання сільського господарства, втілена в життя в роки непу.

Слід зазначити, що розв'язання проблеми планового регулювання розвитку аграрного сектора стояло дещо осторонь питання планового управління суспільною економікою в цілому.

Економісти всіх напрямків визнавали ринкову природу сільськогосподарського виробництва. Тому планування його розвитку відбувалось на підставі принципу саморегулювання.

Однією з обов'язкових складових економічного відродження було піднесення сільського господарства. Уже VIII Всеросійський з'їзд Рад (грудень 1920 р.) визнав необхідність опрацювання плану відновлення сільського господарства.

Згідно з декретом Раднаркому від 17 березня 1921 р. при Наркоматі землеробства РРФСР було створено спеціальну планову комісію, керівництво якою покладалося на заступника голови особливої економічної наради **А. В. Чайнова**.

Проблемами планування в сільському господарстві займалися видатні вчені-аграрники — **М. Кондратьєв, М. Вавилов, А. Дояренко, А. Рибніков, Л. Літошенко, А. Першин, О. Челінцев** та інші.

Основною ідеєю плану розвитку сільськогосподарського виробництва за умов непу було пробудження господарської заінтересованості селянства. А. Чайнов підкреслював, що тільки такий підхід «гарантує успіх плану», що тільки приватний інтерес є «стимулом і двигуном у розвитку селянського господарства». Тому планове керівництво стихійним селянським виробництвом передбачалось здійснювати не з допомогою вказівок з центру, не адміністративними заходами, а через використання економічних важелів.

Як важливий засіб підвищення продуктивності дрібних селянських господарств розглядалася сільськогосподарська кооперація. Стимулювання селянського виробництва мало відбуватись через ринок, податкову політику, допомогу засобами виробництва.

Передбачалось значне обмеження сфери центрального управління землеробством. За ним закріплювалися функції визначення основних напрямків сільськогосподарської політики, вирішення законодавчих та фінансових питань, управління державними господарствами (радгоспами), проведення робіт загальнодержавного значення (меліорація, переселення та ін.), а також координація діяльності центрального апарату та місцевих земельних органів.

Суттєво обмежувалися господарські функції центрального відомства, але збільшувалися права місцевих земельних органів, не обмежувалася господарська ініціатива самого селянина.

Учені Земплану під керівництвом М. Кондратьєва розробили систему економічної політики та планових заходів Наркомзему і його місцевих органів.

Ця політика виходила з потреби комплексного впливу на умови виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції, що передбачало перегляд земельних законів, установа нового порядку землекористування (зокрема вільний вибір його форм, умов земельної оренди та використання підсобної найманої праці у трудовому селянському господарстві), розробку основних принципів податкової політики (узгодження розміру сільськогосподарського податку з платоспроможністю населення, диференціацію ставок залежно від якості ґрунтів, встановлення податкових пільг з метою заохочення прогресивних зрушень у господарстві), боротьбу проти так званих ножиць цін, що сприяли перерозподілу ресурсів села на користь міста.

У сфері зовнішньої торгової політики передбачалася ліквідація монополії зовнішньої торгівлі та регулювання її економічними засобами, скасування ввізного мита на особливо необхідні сільському господарству промислові товари і така пільгова митна система, яка стимулювала сільськогосподарський експорт.

Як радикальний засіб вирішення проблеми відносного надлишку зернопродуктів у державі та розвитку інтенсивних галузей сільського господарства (тваринництва, технічних культур) розглядався сільськогосподарський експорт. Тим більше, що кон'юнктура світового ринку для російського зерна, а особливо продукції інтенсивних галузей, була сприятливою.

Розширення сільськогосподарського експорту мало стати і джерелом внутрішніх нагромаджень країни, сприяти підвищенню ринковості, дохідності селянського господарства, а отже, стимулювати його розвиток у напрямку підвищення продуктивності та раціональної організації виробництва. Необхідним для розширення ринку було визнано відмову від натурального державного постачання, перехід до системи закупок сільськогосподарської продукції, переважно через кооперацію, створення системи масової торгівлі у вигляді товарних бірж, розвиток елеваторної та холодильної мережі, товарного кредиту.

Основним принципом транспортної політики щодо сільськогосподарських вантажів було визнано пристосування залізничних тарифних ставок до умов та потреб різних галузей сільського господарства, його регіональних особливостей, запровадження пільгових тарифів на експортні товари.

Розглядаючи сільськогосподарську кооперацію як необхідний етап на шляху до колективізації, учені пропонували заходи для її розвитку: юридичне закріплення господарської самостійності коо-

перативних товариств, суворе дотримання принципів добровільного вступу до кооперативів, пільги економічного порядку (зниження оподаткування, кредити та ін.).

Найбільш економічно вигідною для основної маси селянства було визнано кооперацію у сфері збуту та переробки сільськогосподарської продукції, для заможніших верств населення — кредитні товариства, а для бідняцьких господарств — виробничу кооперацію у вигляді товариств для спільної обробки землі, сільськогосподарських артілей, комун.

Найважливішим фактором відновлення та розвитку сільського господарства був сільськогосподарський кредит. Уже на початковому етапі непу Наркомзем виступав за створення сільськогосподарського банку, розвиток мережі сільськогосподарського кредиту. 1922 р. він спільно з Держбанком стає засновником низки кредитних товариств.

Головними об'єктами кредитування були колективні об'єднання, а також високотоварні господарства, особливо ті, які працюють на експорт. Виняткового значення надавалося розвитку довгострокового кредиту.

Початок перебудови господарського механізму, наслідком якого стало пожвавлення торгівлі та зміцнення грошово-фінансової системи, створив умови для нормального існування та розвитку селянського господарства.

Зміна поглядів на суть та методи регулювання селянського господарства, перехід від адміністративного командування часів воєнного комунізму до економічного впливу з урахуванням економічної заінтересованості виробника без обмеження його господарської самостійності, швидко дали позитивні наслідки: сільське господарство у максимально короткий термін не тільки вийшло з економічної кризи, а й досягло високих темпів розвитку. Піднесення сільського господарства стало запорукою загального економічного зростання.

Проте розумну, а головне ефективну економічну політику щодо села невдовзі було замінено насильницьким кооперуванням селянських господарств з метою реалізації ідеї усуспільнення власності. На зміну плануванню умов розвитку сільського господарства прийшло планування діяльності сільськогосподарських одиниць.

У 30-х роках були майже повністю сформульовані методологічні підходи визначення основних категорій, предмета та методу політичної економії, які полягали в ідеологізації основних положень економічної теорії.

У 1931 році в науку запроваджується поняття «політична економія соціалізму», автором якого був **М. А. Вознесенський**. Він пи-

сав, що політична економія в СРСР має стати наукою про особливий спосіб виробництва — соціалізм, щоб досліджувати особливі, специфічні економічні закони, бо націоналізація засобів виробництва означає «революційний перехід від епохи стихійних економічних законів до епохи економічних законів, свідомо встановлених панівним пролетаріатом»¹.

Цей погляд підтримали й розвинули Л. М. Гатовський, Г. Д. Дементьев та інші.

З цього часу і до середини 50-х років в економічній теорії панує методологічний принцип, що полягав у визначенні закономірностей економічного розвитку як похідного від «волі» пролетаріату та пролетарської держави. Основним економічним законом соціалізму було визнано планування народного господарства державою диктатури пролетаріату.

Суть товарно-грошових відносин за соціалізму визначалася тільки через їхню обліково-аналітичну функцію. Указувалось, що товарна природа виробництва відмирає разом з товарним характером робочої сили. Ціна товару, що поряд з грошима використовується за соціалізму як тимчасовий засіб обігу, може встановлюватись планомірно державою і не відіграє тієї регулюючої ролі, що за капіталізму.

Такі «теоретичні узагальнення» з приводу особливої природи товарно-грошових відносин за соціалізму визначили на багато років наперед застійну ситуацію, оскільки майже цілком заперечували грошовий фактор як спосіб усебічного стимулюючого впливу на економічні процеси.

В економічній літературі гостро критикувалася теза про підпорядкованість розподілу вимогам виробництва, сформульована на початку 20-х рр. у підручнику «Курс політичної економії» А. Богданова та І. Степанова, які писали, що прибуток є основою розширеного відтворення, основою нагромадження. Цей погляд було визнано «ворожим». Головним цільовим призначенням прибутку проголошувалося підвищення рівня життя населення.

Ні рента, ні заробітна плата, ні прибуток не розглядалися як вартісні категорії, що було, по суті, запереченням марксизму. Це пояснювалось новими умовами господарювання: браком приватної форми власності і товарної форми виробництва.

Саме в ці роки розподіл за соціалізму було визнано за особливу сферу, якою керують не об'єктивні закони, а держава і яка має на меті планомірно створювати умови для усебічного розвитку соціалізму.

¹ Вознесенский Н. К вопросу об экономике социализма // Большевик. — 1931. — № 23—24. — С. 40.

Усе це визначило ставлення до управління виробництвом як до процесу, що свідомо здійснюється державою через директивне планування не лише економічної, а й усіх інших сфер суспільного життя.

Було також запропоновано коло питань, які має досліджувати політична економія соціалізму і щодо яких можна «дискутувати», а разом і повідомлено висновки, які мають бути обов'язково зроблені в ході цих «дискусій».

Отже, на початку 20-х рр. у теоретичному протиборстві зіткнулись два напрями економічної думки: той, що базувався на неокласичному підході і намагався пристосувати цей підхід до нової економічної практики, і той, що ґрунтувався на ортодоксальному розумінні марксизму.

Представники цих двох напрямів по-різному трактували закономірності розвитку.

Перші вважали, що суспільство розвивається за об'єктивними економічними законами, і висували свою програму демократичного оновлення держави на засадах збереження всіх форм власності, ринкових відносин, принципів приватної ініціативи. Визнання об'єктивності законів у їхньому трактуванні означало, що свої регулюючі дії держава повинна спрямувати на створення умов для вільного розвитку ринкового господарства.

Другі, визнаючи об'єктивний характер економічних законів лише для ринкового господарства, стверджували, що встановлення суспільної власності на засоби виробництва позбавляє необхідності покладатися тільки на дію економічних законів, уможливорює вольовий вплив на суспільно-економічні процеси.

Перемога другого напрямку в 30-х рр. була забезпечена не тому, що він був правильним, а тому, що ортодоксальні марксисты використали методи, несумісні з наукою: ідеологічний та фізичний терор.

Крім того, примусове усупільнення власності через її націоналізацію, індустріалізацію та кооперування створило умови для впровадження командно-адміністративних методів управління економікою. Звузилася сфера економічних відносин: примус до праці остаточно втратив економічний характер, широко використовується дармова праця в'язнів, кількість яких вимірюється вже мільйонами; розподіл будується за принципом зрівнялівки; виробництво функціонує заради виробництва, а не споживача; вільний оборот товарів замінюється на плановий збут та ін.

Зміни в економічній сфері супроводжуються жорстокою боротьбою з інакомисленням, у тім числі в науці.

У 30-ті роки сталінізм остаточно поклав край навіть останнім натякам на плюралізм в економічних дослідженнях. Радянська політична економія починає розвиватись у замкненому просторі, у цілковитому відриві від світової економічної думки.

3. Розвиток радянської економічної науки в 30—90-ті рр.

Характерними рисами економічної теорії, починаючи з 30-х років, були її повна заідеологізованість, схоластичність, вульгаризація суспільно-економічних процесів. З науки повністю зникають альтернативність суджень, вилучається сама науковість.

Політична економія перетворилась на описову науку, яка доводила правильність економічного курсу партії та уряду, проголошувала суб'єктивно створювані ними господарські форми справді соціалістичними і єдино можливими. Учені-економісти в своїх дослідженнях змушені були користуватися недостовірними статистичними джерелами, були позбавлені можливості користуватись досягненнями зарубіжної наукової думки, що робило неможливим об'єктивний економічний аналіз.

Виконуючи протягом десятиліть апологетичні й коментаторські функції, політична економія соціалізму не тільки все далі відходила від свого предмета, а й поступово перепліталась з політикою. І це відповідало інтересам бюрократичної системи, якій не потрібна була правда про об'єктивний стан виробничих відносин радянського суспільства.

Деформація завдань політичної економії соціалізму призвела до її переродження. Спроби вирішити проблему методу політичної економії, ізолювавшись від світових досягнень у галузі методології, закінчилися ототожненням методу політекономії з формально-логічними процедурами.

Відхід від предмета економічної теорії проявився у формуванні специфічної проблематики: теми досліджень формулювались, виходячи з тези про визначальну роль партії в організації суспільно-економічного життя, про переваги соціалізму над капіталізмом.

На рівні теоретичних проблем це проявлялося в тім, що коли посилювався процес формування гальмівних факторів соціально-економічного розвитку, визрівали умови кризи радянської економіки, у політичній економії соціалізму, як і в інших розділах суспільствознавства, інтенсивно обговорювалися проблеми прогресивності соціалізму. Саме у цей період посилено дискутувались питання соціалістичного способу життя, його переваг над капіталізмом.

Щоправда, в радянській економічній науці спостерігалися періодичні пожвавлення, зумовлені певним послабленням політичної цензури, переорієнтацією господарської діяльності та, у зв'язку з цим, наявністю нових соціальних замовлень і тимчасовим розвитком демократичних процесів.

Так, у 60-х рр. у зв'язку з розпочатою кампанією щодо впровадження госпрозрахунку необхідно було довести тезу про те, що то-

варно-грошові відносини відіграють певну роль у стимулюванні виробництва і можуть бути використані як важелі саморегулювання і за умов планової економіки.

З'являються наукові праці з цього питання, в яких категорії ціни та ціноутворення, прибутку, ренти розглядаються як регулятори виробництва, але сфера їх вільного впливу обмежується окремою господарською одиницею. Суспільний розвиток, на думку авторів, повинен бути підпорядкованим плановому регулюванню з боку держави, яка одна тільки може забезпечити ефективне зростання соціалістичного виробництва.

Особливо гострою була проблема заробітної плати. Її розв'язання зв'язувалось із вирішенням питання про характер робочої сили. Якщо підприємство визнавалось ланкою економіки, де на товарно-грошовій основі поєднуються фактори виробництва, то логічно було б визнати й товарний характер робочої сили. Однак спробу деяких учених (зокрема українських — В. Корнієнка та Ю. Пахомова) включити робочу силу у сферу товарно-грошових відносин було зустрінuto шквальною критикою.

Визнати товарний характер робочої сили за соціалізму означало спростувати тезу про винятковість цього способу господарювання і докорінно змінити підходи до визначення заробітної плати. За товарно-грошових відносин заробітна плата має виступати у формі ціни робочої сили, яка встановлюється на ринку під впливом попиту та пропозиції. Це суперечило тезі про плановий характер ціноутворення за соціалізму.

У 70-ті рр., у зв'язку зі згортанням економічної реформи, що була спрямована на часткове використання механізмів саморегулювання, економісти знову звертаються до аналізу методологічних проблем політичної економії та проблем економічного зростання і його показників. Робиться висновок, що країна досягла в своєму економічному розвитку якісно нових рубежів — стадії розвинутого соціалізму.

Однак наприкінці 70-х та у 80-х рр. в економічній теорії стають помітними певні зміни: усе сміливіше висловлюється думка про необхідність дослідження економічних явищ з нових позицій з урахуванням об'єктивних факторів невартісного походження. Відбувається перегляд раніше догматизованих марксистських положень. Ведеться пошук компромісу між марксистською та іншими економічними теоріями.

Звичайно, перегляд підходів до аналізу відбувається в межах ідеї соціалістичного вибору. Ідеться про дальше вдосконалення соціалізму на базі нових науково-теоретичних розробок, про нові методи господарювання, про використання товарно-грошових відносин, про зміну характеру планування і т. д.

У 80—90-х рр. змінюється й визначення предмета політичної економії: її починають трактувати як науку не тільки про виробничі відносини, а й про їхній зв'язок з продуктивними силами, надбудовою. Це дало можливість досліджувати вплив різноманітних факторів на розвиток суспільного виробництва, тобто робити те, що на Заході робили з початку століття.

До предмета політичної економії було включено категорію господарського механізму, що стало значним кроком уперед в аналізі закономірностей макро- та мікроекономічного рівнів, уможливило використання методів аналізу, сформульованих неокласичною школою. Висновки, зроблені на підставі досліджень закономірностей функціонування господарського механізму, підготували перегляд усієї концепції економічного устрою суспільства.

4. Розвиток економічної теорії в Україні в радянський період

Післяжовтневий розвиток економічної теорії в Україні позначений тими самими рисами, що й розвиток усієї економічної думки. Це розквіт з 20-х по 30-ті роки, занепад, починаючи з 30-х по 60-ті, короткий період відродження в 60-ті та криза 70—80-х і знову період відродження, що розпочинається з другої половини 80-х рр.

У 20-х рр. в Україні, де розвиток економічної науки відображав цивілізаційні особливості національної економіки (зокрема організацію селянського господарства, якому не була притаманна «общинність» і яке спиралося на суто приватний інтерес), ленінська програма побудови державного соціалізму не знайшла підтримки.

Особливо це стосується аграрної її частини. Більшовицька аграрна реформа передбачала зрівняльний переділ земель з передачею їх селянам для негайного створення комун та інших кооперативних форм. Ці ідеї пропагували Я. Гамарник, В. Чубар, Д. Мануїльський, О. Шліхтер, Я. Яковлев.

У робітничих колах така програма теж знаходила розуміння. Але кілька партій, серед них УСДРП, виступили проти більшовицької концепції. Лідери соціал-демократичної партії В. Винниченко, В. Садовський, І. Лизанівський, а також лідери «боротьбистів» В. Блакитний, А. Шумський та інші вказували на те, що для соціалістичних перетворень не наспів час — не створено виробництво, яке могло б забезпечити умови соціалістичного розподілу.

Ще напередодні жовтневих подій про це писав М. Туган-Барановський, наголошуючи у своїй праці «Соціалізм як позитивне вчення» на тому, що умови для соціалізму може створити лише ринковий механізм, який бере на себе всі функції з регулювання су-

спільних потреб, узгоджує попит та пропозицію. Він указував, що соціалізм, який прийде на зміну нерозвиненому капіталізмові, приречений на диктат та суспільні злидні.

Критикуючи програму більшовиків, М. Туган-Барановський, В. Косинський, К. Воблий та інші виступали проти націоналізації, що, на їхню думку, призведе до більшої анархії, ніж капіталізм, оскільки неможливо створити такий апарат, який спроможний буде замінити саморегулюючу силу ринку.

Вони звертали увагу і на те, що приватний інтерес є рушійною силою розвитку, а націоналізація та, головне, колективізм у землеробстві, призведуть до відмирання природних сил, які не можуть бути замінені волею та вмінням людей.

1918 р. було створено Українську Академію наук, де М. Туган-Барановський очолив соціально-економічний відділ.

Він уважав за необхідне, щоб для вивчення закономірностей розвитку суспільства провадилися дослідження в галузі соціології, статистики, теоретичної економії і наполягав на прикладному характері таких щодо окремих галузей та сфер економічного життя.

З його ініціативи 1918 р. було створено Інститут економічної кон'юнктури (він став його першим директором), який мав на меті проведення економічних досліджень закономірностей суспільного розвитку та опрацювання рекомендацій щодо соціально-економічного стимулювання. Після смерті Туган-Барановського 1919 р. інститут очолив М. Птуха, а згодом — К. Воблий, Р. Орженцький.

Рекомендації цього інституту базувались на досягненнях світової економічної думки в галузі економічної теорії і спочатку були спрямовані проти економічної програми більшовизму, на розробку плану самостійного розвитку України (створення української кооперації, власної валюти та ін.), а згодом, коли більшовизм став реальністю, — на створення наукової концепції планування, системи фінансів, єдиної системи української сільськогосподарської кооперації.

Праці М. Туган-Барановського, О. Челінцева базувалися на ідеї сімейно-трудового селянського господарства, організаційні засади якого визначалися на підставі неокласичних підходів.

План реформування аграрних відносин у СРСР, який був запроваджений у життя в роки непу, включав розробки українських учених. За основу було взято концепцію О. Челінцева, який створив наукову програму розвитку кооперації (споживчої, кредитної, збутової та ін.).

Кооперацію Челінцев виводив за межі приватнокапіталістичного сектора і розглядав як нову форму розвитку, що зберігає принцип особистої заінтересованості. Він був проти твердження, що кооперація має лише готувати передумови для націоналізації, указував на

те, що її зумовлено потребами виробництва і вона є перспективною з огляду на майбутнє. Вона не руйнує чинників розвитку, але сприяє пом'якшенню недоліків ринкових відносин.

Ці положення були визнані В. Леніним, який прийняв кооперацію як форму, що не суперечить тезі про соціалістичну, суспільну власність.

На початку 20-х рр. українська наукова думка розвивалася в різноманітних напрямках. 1920 р. було засноване Товариство економістів, до якого входили такі видатні вчені, як Є. Слуцький, К. Воблий, Р. Орженцький, М. Птуха, Ф. Задорожний та ін., що займались теоретико-економічним та прикладним аналізом народного господарства.

Це товариство координувало діяльність дослідників, спрямовуючи її на створення концепції єдиної української господарської системи, побудованої на засадах економічної відкритості та саморегулювання.

У теоретичних розробках тієї доби обстоюється думка про регулюючу роль ринку та ринкових цін, про неможливість зведення останніх в економічних відносинах тільки до системи натурального та трудового (вартісного) обліку. Указується на те, що держава має орієнтуватись на ринок та ринкові показники. Критикувалась ідея централізованого соціалістичного планування за умов, коли немає загальних ціннісних орієнтирів, коли ціна перетворюється з категорії ринкових відносин на категорію обліку. Замість цього пропонувалась ідея плану-прогнозу.

У цей час українська економічна думка досягла високого наукового рівня і була в авангарді світової економічної думки. Праці Є. Слуцького, К. Воблого, Р. Орженцького, М. Птухи, Л. Яснопольського, О. Чаянова, О. Челінцева та інших здобули світове визнання.

Так, праця Слуцького «Етюд до проблеми побудови формально-праксеологічних засад економіки» (1926), що в ній ішлося про психологічні засади раціональної економічної поведінки суб'єкта, на півстоліття випередила дослідження в цій галузі, які велись на Заході. Іншу його працю «Накопичення випадкових причин як джерело циклічних процесів» (1927) було присвячено проблемам моделювання економічних коливань на довгостроковий період. Вона справила величезний вплив на розвиток зарубіжних економічних досліджень.

Теорія економічних кон'юктур М. Туган-Барановського стала підставою теорії «довгих хвиль» М. Кондратьєва.

Усі ці теорії широко використовували і розвивали далі на Заході.

Орієнтація владних структур на тоталітаризм поклала край розвитку економічної науки в Україні, перетворила її на складову радянської економічної теорії. Було закрито щойно створені інститути

та кафедри, припинено економічні дослідження (особливо в сфері кооперації), багатьох учених вислано з країни або заарештовано.

Розпочинається боротьба більшовизму за чистоту ідеології.

Уже з 30-х рр. змістом наукових досліджень стає доведення переваг економічної політики, що будується за «класовим принципом». Прикладний аналіз спрямовується на розробку принципів нормування та регулювання цін, податкової політики, формування фінансово-кредитної системи.

Усі ці дослідження були просякнуті ідеями планування, директивності, централізму, виключали принципи саморегулювання, хоча й визнавали існування товарно-грошових відносин.

Науковці, що пропагували ці ідеї, належали до «офіційних» і могли завжди розраховувати на визнання. З таких можна назвати В. Чубаря, О. Шліхтера, В. Введенського, Т. Жигалка та ін.

Праці цих економістів майже нічим не відрізнялися одна від одної, однак містили певні наукові положення щодо визначення принципів соціалістичного планування (балансовий метод), планового ціноутворення, планування товарообороту (особливо в частині побудови економіко-математичних моделей), кредитного планування та ін.

Певних успіхів було досягнуто в теорії господарського розрахунку на державних підприємствах. І хоча автори обстоювали думку про необхідність товарно-грошових відносин лише як обліково-розрахункових чинників планування, деякі узагальнення свідчили, що насправді допускалось їх використання як регуляторів у виробничій сфері.

Тоді ще можна було знайти в економічній літературі певні формулювання, що суперечили офіційним поглядам. Так, **Я. Дімайштейн**, **М. Соболев**, **Л. Діц** та інші вказували на негативні наслідки адміністративного впливу на ціни (диспропорції розвитку, дефіцит за надвиробництва тощо), на можливість переродження кредитної системи у державно-фінансову, на неправомірність тотального планування за існування різних форм власності. Ці вчені вказували, зокрема, на можливість кризи збуту за умов монополізації торгівлі. Однак їхні справедливі передбачення були нещадно розкритиковані економістами-«марксистами».

Особливо запеклою була боротьба ортодоксальних марксистів із так званою волобуївщиною, котру оголошено було «проявом націоналістичних настроїв» в економічній думці.

М. Волобуєв 1928 р. виступив у пресі з пропагандою переваг самостійного економічного розвитку України, зазначаючи, що імперська політика Росії сприяла спотворенню природного розвитку продуктивних сил України, постійно пристосовувала її економіку до суто російських потреб. Він указував на те, що Україна має достатній потенціал, щоб інтегруватися у світову господарську систему

самостійно, а не через російську економіку. Зрозуміло, що Волобуєв був визнаний «ворогом народу».

На першій Всесоюзній конференції аграрників-марксистів¹ було також визнано ворожими «неонародницькі» ідеї О. Чайнова і О. Челінцева та зупинено реалізацію їхнього плану аграрних реформ. Згодом було оголошено «ворожими» ідеї М. Туган-Барановського, Є. Слуцького та ін.

З цього часу економічна думка України розвивається так само, як і в Росії, — згідно з соціальним замовленням, в ізоляції від світової економічної думки.

Її відродження починається тільки в 60-ті рр.

Саме в цей час виходять з друку праці українських вчених **І. Лукінова, Ю. Пахомова, В. Корнієнка, І. Ястремського** та інших, які наполягають на зміні підходів до визначення ролі політичної економії в соціально-економічних перетвореннях, шукають нових шляхів вирішення її проблем.

Однак період піднесення знову змінився періодом застою. Економічна теорія повернулася до вихідних ідеологічних рубежів з тією тільки різницею, що одвічні проблеми політичної економії соціалізму тепер розглядаються в контексті «розвинутого соціалізму».

Та навіть у цих межах дослідження ведуться у дещо інших напрямках: розширюються їхні об'єкти, виробничі відносини вивчаються у взаємозв'язку з продуктивними силами та з надбудовою, що дає змогу проаналізувати не тільки класові фактори суспільного розвитку.

З'являється багато фундаментальних праць щодо проблем розвитку економічного механізму, теоретичних підходів до використання ринкових форм за умов соціалізму. Відомі українські автори **В. Корнієнко, Ю. Пахомов, В. Черняк, А. Чухно** звертаються до проблем загальносуспільного розвитку.

Саме в цей час з'являються праці з історії економічної думки, де аналізується і вагомий позитивний внесок зарубіжних дослідників.

У творах **Ю. Пахомова, В. Черняка, А. Чухна, В. Логвиненка, О. Гоша** та ін. проводиться ідея щодо необхідності дослідження проблем соціалістичної власності з погляду її економічної доцільності та ефективності. Отже, наприкінці 80-х рр. уже починається формування засад сучасної концепції суспільного розвитку.

Повернення української економічної теорії в лоно світової економічної думки тільки розпочинається. Її ставлення до процесів, котрі відбуваються в суспільстві, ще остаточно не визначено. Але вже зараз в економічній літературі панує плюралізм поглядів, що сприяє розвитку науки. Тільки в такий спосіб може відбутись відродження теорії, що стане колись основою ефективної економічної політики.

¹ Див.: Труды первой Всесоюзной конференции аграрников-марксистов. — М., 1930.

<i>Розділ I. Предмет і завдання курсу.</i>	3
1. Предмет курсу	3
2. Завдання курсу	11
<i>Розділ II. Економічна думка стародавнього світу та середньовіччя. Меркантилізм.</i>	14
1. Економічна думка стародавнього Сходу	15
2. Економічна думка античного світу	23
3. Економічна думка середньовіччя	34
4. Меркантилізм	41
<i>Розділ III. Класична школа політичної економії.</i>	55
1. Загальна характеристика класичної політичної економії	55
2. Виникнення класичної політичної економії в Англії	57
3. Виникнення класичної політичної економії у Франції	61
4. Економічне вчення А. Сміта	70
5. Економічне вчення Д. Рікардо	81
<i>Розділ IV. Еволюція класичної політичної економії в першій половині XIX століття. Завершення класичної традиції</i>	89
1. Політична економія в Англії	91
2. Політична економія у Франції	122
3. Економічна теорія в США	133
<i>Розділ V. Критичний напрям політичної економії. Формування соціалістичних ідей</i>	140
1. Економічні погляди С. Сісмонді	140
2. Економічна концепція П. Ж. Прудона	144
3. Економічні погляди К. Родбертуса	147
4. Економічна програма Ф. Лассала	150

Розділ VI. Економічні вчення західноєвропейських соціалістів-утопістів.	153
1. Теоретичні джерела західноєвропейського утопічного соціалізму . . .	153
2. Утопічний соціалізм Сен-Сімона, Фур'є й Оуена	155
3. Сен-Сімон, сенсімоністи й походження колективізму	156
4. Соціалісти-асоціаціоністи Шарль Фур'є і Роберт Оуен	162
Розділ VII. Виникнення і розвиток марксистської економічної теорії.	175
1. Зародження марксистської економічної теорії в 40—50-х роках XIX ст.	177
2. Теоретичні проблеми «Капіталу» К. Маркса	183
3. Праці К. Маркса та Ф. Енгельса 70—90-х рр.	199
4. Розвиток В. І. Леніним марксистського економічного вчення	204
5. Марксизм і сучасність	211
Розділ VIII. Виникнення альтернативної школи політичної економії. Німецька національна політекономія.	216
1. Започаткування системи національної політичної економії в Німеччині	217
2. Історична школа	224
3. Нова історична школа та «соціальний напрям»	228
Розділ IX. Маржиналізм. Становлення неокласичної традиції в економічній теорії	238
1. Маржиналізм.	238
2. Австрійська школа граничної корисності.	241
3. Становлення неокласичної традиції. Кембріджська школа	249
4. Американська школа неокласики	256
5. Шведська (стокгольмська) школа	258
6. Математична школа в політичній економії	263
Розділ X. Економічна думка в Росії	266
1. Економічна думка на початку XIX ст.	266
2. Економічна думка в період кризи і ліквідації кріпацтва	272
3. Економічна програма народництва.	282
4. Політична економія в Росії в другій половині XIX — на початку XX ст.	288
Розділ XI. Економічна думка в Україні.	293
1. Економічні проблеми в період підготовки та здійснення реформи 1861 р.	293
2. Ліберально-буржуазна економічна думка в пореформений період	299
3. Революційно-демократична економічна думка	306

4. Ліберальне народництво	317
5. Розвиток політичної економії	323
Розділ XII. Кейнсіанство та його особливості в різних країнах	338
1. Історичні передумови виникнення кейнсіанства	339
2. Теоретична система та економічна програма Дж. М. Кейнса	340
3. Поширення кейнсіанства в різних країнах	352
4. Некейнсіанські теорії економічного зростання	358
5. Посткейнсіанство	363
6. Кейнсіанська теорія та економічна політика	368
Розділ XIII. Еволюція неокласичних ідей. Неолібералізм	371
1. Еволюція неокласичних ідей у ХХ ст.	371
2. Перегляд неокласичної теорії ринку. Монополії і конкуренція	376
3. Консервативна неокласика. Неокласичні теорії економічного зростання.	393
4. Неолібералізм: лондонська, фрейбурзька, паризька, чиказька школи.	399
5. Неокласичне відродження. Теорії «економіки пропозиції» та «раціональних очікувань»	431
6. Неокласичний синтез	438
7. Досвід застосування неокласичних моделей в економіці різних країн	446
Розділ XIV. Інституціоналізм	454
1. Ідейно-теоретичні основи інституціоналізму та етапи його розвитку	454
2. Ранній інституціоналізм	456
3. Неоінституціоналізм.	465
4. Теорії трансформації капіталізму	471
5. Теорії «індустріального суспільства»	477
6. Концепції футурології	490
Розділ XV. Економічні концепції соціал-демократії	498
1. Ревізіонізм	499
2. Формування теоретичних джерел сучасного соціал-реформізму в 20—30-х рр. ХХ ст.	503
3. Соціал-реформістські моделі економічного розвитку	517
4. Сучасний соціал-реформізм	527
Розділ XVI. Радянська економічна наука	530
1. Основні етапи становлення й розвитку економічної науки в СРСР ..	530
2. Економічні дискусії 20—30-х рр.	536
3. Розвиток радянської економічної науки в 30—90-ті рр.	553
4. Розвиток економічної теорії в Україні в радянський період.	555

Навчальне видання

**КОРНІЙЧУК Людмила Яківна
ТАТАРЕНКО Наталія Олексіївна
ПОРУЧНИК Анатолій Михайлович та ін.**

**ІСТОРИЯ
ЕКОНОМІЧНИХ
УЧЕНЬ**

Підручник

За редакцією *Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко*

Редактор *І. Соломарський*
Художник обкладинки *С. Чуєв*
Технічний редактор *І. Лукашенко*
Коректор *Л. Гютюнник*
Верстка *Н. Мишко*